ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2009

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

ЗМІСТ

Від редакції **7**

АДАКСИНА С.Б., МЫЦ В.Л., УШАКОВ С.В. Исследования Генуэзской крепости Чембало в 2009 г. **8**

АЙБАБИН А.И., ХАЙРЕДИНОВА Э.А. Раскопки раннесредневекового Боспора в 2007—2009 гг. **10**

АКСЕНОВ В.С. Исследования катакомбного могильника у с. Верхний Салтов **12**

АКСЕНОВ В.С. Охранные работы на могильнике салтовской культуры у с. Металловка на Харьковщине **17**

АЛЕКСЕЕНКО Н.А., ДЬЯЧКОВ С.В. Раскопки на участке у башни 6 в припортовом районе Генуэзской крепости Чембало в 2009 г. **20**

АНДРУХ С.И., ТОЩЕВ Г.Н. Исследования на Мамай-Горе в 2009 г. **22**

БАЛАКІН С.А., ЗАЖИГАЛОВ О.В. Дослідження на території Києво-Печерського заповідника 2009 р. **23**

БАРАНОВ В.І., БОБРОВСЬКИЙ Т.А., КАРЛОВ С.В. Дослідження поселення Маріамполіс у 2009 р. **25**

БЕЙЛИН Д.В., КУЛИКОВ А.В., БЕЙЛИНА С.А. Разведки северо-восточной оконечности Керченского полуострова **28**

БЕРНАЦКИ А.Б., КЛЕНИНА Е.Ю. Исследования квартала LX в западной части Херсонесского городища в 2009 г. **32**

БІЛЯЄВА С.О., КАРАШЕВИЧ І.В., ФІАЛКО О.Є. Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. **35**

БОЛТРИК Ю.В., ІГНАЧЕК М., ОЛЕДЗКІ Л. Дослідження Северинівського городища на Поділлі **36**

БОЛТРИК Ю.В., КАРАШЕВИЧ І.В., КОЗЮБА В.К., КРАВЧЕНКО Е.А. Коротка інформація про результати досліджень Канівської експедиції **38**

БОРИСОВ А.В. Розвідки в Пороссі у 2009 р. **40**

БОЧАРОВ С.Г., НОВИЧЕНКОВА Н.Г., ГОРБУНОВ В.И. Исследования Восточно-Крымской (Феодосийской) экспедиции в 2009 г. **41**

БРОВЕНДЕР Ю.М., ЗАГОРОДНЯЯ О.Н. Раскопки поселения эпохи бронзы Червонэ озеро 1 на Картамышском рудопроявлении в Центральном Донбассе .....

ВАХОНЄЄВ В.В. Підводно-археологічні роботи біля скель Адалар у Криму в 2009 р. **42**

ВАХТИНА М.Ю., СОН Н.А., СТОЛЯРЕНКО П.Г. О работе Порфмийской экспедиции ИА НАНУ—ИИМК РАН в 2009 г. **47**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2010

ВЕРЕМЕЙЧИК О.М., БОНДАР О.М. Дослідження кам'яниці П. Полуботка в Любечі 50
ВИНОКУРОВ Н.И. Раскопки городища Артезиан в Восточном Крыму в 2009 г. 53
ВНУКОВ С.Ю. Исследования городища Кара-Тобе под г. Саки в 2009 г. 55
ВОРОНОВ С.О. Дослідження підводно-археологічної експедиції біля південного узбережжя Криму 58
ВОРОНОВ С.А., БЕЙЛИНА С.А., КУЛИКОВ А.В. Подводные разведки в районе античных городищ Китей и Акра в 2009 г. 61
ГАВРИЛОВ А.В. Поселение II—III вв. у с. Шубино в Крыму 64
ГАВРИЛЮК Н.А., МАСЛЕННИКОВ А.А., ВИНОКУРОВ Н.И., ХРШАНОВСКИЙ В.А., ЗУБАРЕВ В.Г., ЕРМОЛИН А.Л. Работы украинско-российской Восточно-Крымской экспедиции 69
ГЕЙКО А.В., САПЄГІН С.В., ЩЕРБАНЬ А.Л. Рятівні розкопки в Полтавському та Шишацькому р-нах Полтавської обл. 71
ГЕРАСИМОВ В.Е. Подводно-археологические исследования на Черноморском шельфе Южного берега Крыма в 2008—2009 гг. 73
ГОЛОВКО І.В. Дослідження в середній течії р. Удай (матеріали до археологічної карти Пирятинського р-ну) 76
ГОЛУБЄВА І.В. Дослідження в історичній частині м. Харків у 2009 р. 78
ГОЛУБЄВА І.В. Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці у 2009 р. 79
ГОРБЕНКО К.В., КОЗЛЕНКО Р.А. Раскопки укрепленного поселения Дикий Сад в 2009 г. 82
ГОРБЕНКО К.В., СМИРНОВ О.І., ФІЛАТОВ Д.В. Підсумки проведення археологічних експертиз на території Миколаївської обл. у 2008—2009 рр. 86
ГОРБОВ В.М. Розкопки поселення доби пізньої бронзи Комишувата XIV у 2009 р. 88
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М. Вивчення багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками у 2009 р. 89
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М. , КАЗИМІР О.М. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське 91
ГРЕБЕННИКОВ Ю.С., ГОРБЕНКО К.В., КАРАВАЙКО Д.В., КАРНАУХ Е.Г. Исследование кургана бронзового века в г. Николаев 96
ГРЕБЕННИКОВ Ю.С., ФІЛАТОВ Д.В. Розвідки на території Новобузького р-ну Миколаївської обл. у 2008 р. 98
ГУЦАЛ А.Ф., ГУЦАЛ В.А., МОГИЛОВ О.Д., БОЛТАНЮК П.А. Дослідження курганної групи Спасівка—Іванківці у Позбруччі 101
ДАРАГАН М.Н., ПОЛИН С.В., РАЗУМОВ С.Н. Работы по мониторингу курганов степной части Украины 102
ДАРАГАН М.Н., РАЗУМОВ С.Н. Пространственное моделирование Лубенецкого городища чернолесской культуры 106
ДАРАГАН М.Н., РАЗУМОВ С.Н., БОНДАРЬ К.М. Исследования на Жаботинском поселении раннего железного века 108
ДАРАГАН М.Н., РАЗУМОВ С.Н., СНЫТКО Н.И., БОНДАРЬ К.М., ВЕРШИЛО И.В. Пространственное изучение Немировского городища 113
ДЕМИДКО С.Ю. Результати обстеження басейну р. Вовк 2009 р. 116
ДЕРЕХ О.М. Дослідження на багатошаровому поселенні Байківці VI у Тернопільській обл. 118
ДЕРЕХ О.М. Рятівні дослідження на багатошарових поселеннях у м. Теребовля Тернопільської обл. 119
ДЗЕМБАС О.В. Результати роботи Невицької експедиції у 2009 р. 121
ДОМАНОВСЬКИЙ А.М., СОРОЧАН С.Б. Дослідження «цитаделі» Херсонеса Таврійського у 2009 р. 124
ЕГОРОВА Т.В., ПОПОВА Е.А., БЕЛОВИНЦЕВА Н.И. Исследования городища Чайка в Евпатории и некрополя у пос. Заозерное в 2009 г. 126
ЖАРОВ Г.В., ЖАРОВА Т.М., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В. Дослідження Лівобережної комплексної експедиції 129
ЗАДНИКОВ С.А. Античная керамика из раскопа 2009 г. на зольнике 10 Западного укрепления Бельского городища 132
ЗАДНИКОВ С.А. Охранные исследования поселения скифского времени Буды, ул. Садовая в Харьковской обл. 134
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ВЄТРОВ Д.О., БЕЛЕНКО М.М. Дослідження палеолітичних пам'яток експедицією НаУКМА на Кіровоградщині у 2008 р. 135
ЗИНЬКО А.В. Разведки на сельской округе Тиритаки в 2009 г. 139
ЗИНЬКО В.Н., ЗИНЬКО А.В., ТВАРДЕЦКИЙ А. Исследования Боспорской экспедиции в 2009 г. 141
ЗИНЬКО Е.А. Исследования некрополя Пантикапея-Боспора в 2009 г. 144
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАРДЕЦЬКИЙ А.Б. Дослідження багатошарового поселення в уроч. Гнідавська Гірка 2009 р. 145

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАЮК В.Г. Дослідження багатошарової пам'ятки в с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. **149**
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАЮК В.Г. Дослідження посаду літописного городища Жидичин у 2009 р. **151**
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ЛУКОМСЬКИЙ Ю.В., ПАНИШКО С.Д. Дослідження монументальної споруди XIV—XV ст. у м. Володимир-Волинський у 2009 р. **153**
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Дослідження у м. Володимир-Волинський у 2009 р. **155**
ЗОЦЕНКО В.М., ТАРАНЕНКО С.П., БІТКОВСЬКИЙ В.О., ЧОРНОВОЛ С.Є., ІВАКІН В.Г. Дослідження у Києві по Ярославському пров., 1/3 у 2008 р. **157**
ЗУБАРЕВ В.Г. Раскопки городища Белинское и его некрополя в 2009 г. **161**
ІВАКІН Г.Ю., ІОАННІСЯН О.М., ЙОЛШИН Д.Д., ЛУКОМСЬКИЙ Ю.В. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2009 р. **164**
ІВАКІН Г.Ю., КОЗЮБА В.К., КОМАР О.В., МАНІГДА О.В. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви **169**
ІЛЬКІВ М.В., ПИВОВАРОВ С.В. Розвідки в басейні р. Прут **173**
ІЛЬЧИШИН В.В. Дослідження могильника висоцької культури біля с. Мильне на Тернопільщині **176**
ІЛЬЧИШИН В.В. Результати дослідження багатошарового поселення Нирків II на Тернопільщині у 2009 р. **177**
КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А. Обстеження пам'яток Ходосівського археологічного комплексу **178**
КАРАВАЙКО Д.В. Раскопки Юхновского городища Бужанка I в 2009 г. **182**
КВИТКОВСКИЙ В.И., КОЛОДА В.В. Исследования Слобожанской раннесредневековой экспедиции на многослойном селище Пятницкое I **184**
КЕДУН І.С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. **187**
КОВАЛЕНКО В.В., МЕЗЕНЦЕВ В.І., СИТИЙ Ю.М. Дослідження Гетьманської столиці у 2009 р. **188**
КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СИТИЙ Ю.М. Дослідження в Шестовиці 2009 р. **192**
КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СКОРОХОД В.М. Дослідження посаду городища Коровель біля с. Шестовиця у 2009 р. **194**
КОВАЛЕВА И.Ф., ШАЛОБУДОВ В.Н. Исследование Новобогородицкой крепости в 2009 г. **196**
КОЗАК Д.Н. Дослідження багатошарового поселення на Хрінницькому водоймищі (уроч. Шанків Яр) у 2009 р. **198**
КОЗИР І.А., ПОЗИВАЙ Т.Д. Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008—2009 рр. **201**
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження у Києві по вул. Олеся Гончара, 17—23 ..... **205**
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження Західного палацу в Києві у 2009 р. **208**
КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження у Києві по вул. Лук'янівська, 19 ..... **211**
КОЛЕСНИК А.В., ДАВЫДЕНКО В.В. Поисковые работы в среднем течении Северского Донца (Юго-Восточная Украина) **213**
КОЛОДА В.В. Исследование ремесленного центра салтовской культуры **215**
КОЛТУХОВ С.Г., ЕРМОЛИН А.Л., БЕЙЛИН Д.В. Исследования на строительной площадке завода «Альтцем» **218**
КОСАКІВСЬКИЙ В.А., РУДЬ В.С. Дослідження багатошарового поселення біля с. Буша **221**
КОТИГОРОШКО В.Г., МОЙЖЕС В.В., ЩЕРБЕЙ К.І. Розкопки багатошарового поселення в Ужгороді-Горянах **224**
КОТИГОРОШКО В.Г., ПРОХНЕНКО І.А., МОЙЖЕС В.В. Дослідження Малокопанського комплексу в 2009 р. **226**
КРАВЧЕНКО Э.А., ЛЫСЕНКО Р.В., САВЕЛЯ О.Я., ШЕВЧЕНКО Д.А. Краткие результаты работ Инкерманского отряда Севастопольской экспедиции **229**
КРАПІВІНА В.В., БУЙСЬКИХ А.В., ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д.М. Дослідження південної частини Верхнього міста Ольвії у 2009 р. **232**
КРАПИВИНА В.В., ИВЧЕНКО А.В. Новые находки на участке Северный мыс 1 некрополя Ольвии **235**
КРАСИЛЬНИКОВ К.И., КРАСИЛЬНИКОВА Л.И. Раскопки на селище салтово-маяцкой культури у с. Давыдо-Никольское **238**
КРАСИЛЬНИКОВ К.И., КРАСИЛЬНИКОВА Л.И., ПРОБЕЙГОЛОВА А.С. Раскопки кургана на р. Красная **240**
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., НАЗАРЧУК В.І. Розкопки в Ольвії у 2009 р. на ділянках Б-III та Т-3 ..... **242**
КРОТОВА О.О., СНІЖКО І.А., ГРИБЧЕНКО Ю.М. Дослідження Амвросіївської стоянки в 2009 р. **244**

КРУТИЛОВ В.В., СМИРНОВ А.И. Раскопки античного поселения на о. Березань (участок Т) 246
КУЛИКОВ А.В., БЕЙЛИН Д.В. Исследования в крепости Ени-Кале 250
КУТАЙСОВ В.А. Исследования Калос Лимена в 2009 г. 254
КУХАРЧУК Ю.В., РОМАНЧУК О.М. Розвідки в районі Хмельницької АЕС 255
ЛАЗУРКО О.Р., НАЗАР І.І., САЛО Б.Я., ЧОРНИЙ А.М. Рятівні дослідження на Бродівщині у 2009 р. 259
ЛАНЦОВ С.Б. Основные результаты работ Донузлавской экспедиции в Сакском и Черноморском районах Крыма в 2009 г. 262
ЛЫСЕНКО С.Д., КУШТАН Д.П., ДЯЧЕНКО А.В., РАЗУМОВ С.Н., ФЕДЬКО В.Ф. Памятники у с. Беспальче Драбовского р-на Черкасской обл. 266
ЛЫСЕНКО С.Д., ЛЫСЕНКО С.С., ЛИТВИНОВА Л.В. Исследования Малополовецкого археологического комплекса в 2009 г. 270
МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В. Могильник черняхівської культури біля с. Легедзине на Черкащині. Розкопки 2008—2009 рр. 272
МАЙКО В.В., ДЖАНОВ А.В., ФАРБЕЙ А.М. Исследования некрополей Сугдеи в 2007—2009 гг. 274
МАЙКО В.В., ДЖАНОВ А.В., ФАРБЕЙ А.М. Раскопки в портовой части средневековой Сугдеи в 2009 г. 278
МАСЛЕННИКОВ А.А. Работы российско-украинской Восточно-Крымской экспедиции на Караларском побережье 282
МЕЛЬНИК О.О. Охоронні розкопки Криворізького музею в 2008—2009 рр. 286
МИСЬКО Ю.В., ПИВОВАРОВ С.В. Дослідження на території замку Хотинської фортеці 290
МОЛЕВ Е.А., СОН Н.А. Раскопки городища Китея 292
МУЛЬД С.А. Исследования могильника II в. до н. э. — III в. н. э. у с. Левадки в Крыму 294
НАЗАР І.І. Розвідки у Жовківському р-ні Львівської обл. 296
НАУМЕНКО Н.В. Аналіз наукової звітності про археологічні дослідження у 2009 р. 299
НИКОЛАЕНКО Г.М. Исследования на Гераклейском полуострове 301
ОВЧИННИКОВ Е.В. Розкопки на трипільському поселенні у с. Чаплинка 304
ОРЛИК О.П. Розвідки в Долинському р-ні на Кіровоградщині 309
ОХРІМЕНКО В.Г., БАЮК В.Г. Розвідки на території с. Комарове у 2009 р. 312
ОХРІМЕНКО В.Г., ВАШЕТА М.П. Розвідки у с. Гораймівка Волинської обл. у 2009 р. 314
ПАВЛЕНКО С.В., ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П., БОРИСОВ А.В., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В. Дослідження в Овруцькому та Лугинському р-нах Житомирської обл. у 2009 р. 316
ПАШКЕВИЧ Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2009 р. 318
ПАШКОВСЬКИЙ О.А. Дослідження поселення козацької доби біля с. Медведівка 320
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу у 2009 р. 321
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., БУЙНОВ Ю.В. Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Харків, пров. Климовського 324
ПЕТРАУСКАС А.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В., КОВАЛЬ О.А. Дослідження в Київській обл. 327
ПЕТРАУСКАС А.В., ПЕТРАУСКЕНЕ А.О., КОВАЛЬ О.А. Обстеження Житомирської експедиції 326
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д.Ю. Дослідження багатошарового поселення в с. Межиріч на Острожчині 329
ПОЛІДОВИЧ Ю.Б., УСАЧУК А.М., КРАВЧЕНКО Е.Є. Дослідження в Донецькій обл. 2009 р. 331
ПОЛИН С.В. Исследования скифского царского Александропольского кургана в 2009 г. 332
ПРИЩЕПА Б.А., БОНДАРЧУК О.А., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічна, 12 335
ПРИЩЕПА Б.А., ЧЕКУРКОВ В.С., ТКАЧ В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 338
ПРИЩЕПА Б.А., ЧЕКУРКОВ В.С., ТКАЧ В.В. Продовження досліджень у м. Рівне 341
ПРОБЕЙГОЛОВА А.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.И. Раскопки поселения поздней бронзы возле г. Зимогорье на р. Лугань 343
ПРОХНЕНКО І.А., ГОМОЛЯК О.М., ЗОМБОР І.Т. Дослідження замків Закарпаття у 2009 р. 346
ПУГОЛОВОК Ю.О. Обстеження на місці відтворення Подільської вежі та чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст. 349
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М. Охранные раскопки и разведки в нижнем течении р. Альма в 2009 г. 352
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., МЕДВЕДЕВ Г.В., ЛЯШУК П.М. Охранные исследования на городище Вилино в 2009 г. 355
ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ТРУФАНОВ А.А., СОЛОМОНЕНКО А.Е. Охранные исследования Усть-Альминского некрополя в 2009 г. 357

РЕЙДА Р.М., ХОХЛОВ М.В., КУЛАГІН А.В., ВАХОНЄЄВ В.В., ВОРОНОВА О.А. Нові підводні дослідження в Карантинній бухті 360
РУДЕНОК В.Я., НОВИК Т.Г. Дослідження печери Антонія в Любечі у 2009 р. 361
РЫЖОВ С.Г. Раскопки IX квартала в Северном районе Херсонеса в 2009 г. 363
САВЕЛЯ О.Я., ДЕМЬЯНЧУК С.Г., УШАКОВА К.С. Работы Севастопольской экспедиции на западном берегу Стрелецкой бухты в 2009 г. 365
САЛО Б.Я. Розвідки у верхів'ях Західного Бугу у 2009 р. 367
САМОЙЛОВА Т.Л., БОГУСЛАВСКИЙ Г.С., ОСТАПЕНКО П.В., СМОЛЬЯНИНОВА С.П., ВЕТЧИННИКОВА Н.Е., САВЕЛЬЕВ О.К. Исследования античной Тиры и средневекового Белгорода 370
САНЖАРОВ С.М. Результати досліджень багатошарового поселення Заозерне 1 біля м. Кремінна у 2009 р. 372
САПЄГІН С.В. Нові пам'ятки археології на території Котелевського р-ну на Полтавщині (за розвідками 2008—2009 рр.) 373
СВИСТУН Г.Е. Исследования Чугуевского городища в 2009 г. 375
СКОРОХОД В.М. Дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2009 р. 378
СНІЖКО І.А. Дослідження пізньопалеолітичної пам'ятки біля с. Кам'янка 380
СТЕПАНЧУК В.Н., ПИСАРЕВ И.Б., ВЕТРОВ Д.А., БЕЛЕНКО Н.Н., ЗАЙЦЕВ В.А. Работы на стоянке Мира в 2009 г. 383
СТЕПАНЧУК В.Н., РЫЖОВ С.Н. Рекогносцировка местонахождения Меджибож в 2008—2009 гг. 385
СТРОЦЕНЬ Б.С. Дослідження на Поділлі у 2009 р. 387
СТРОЦЕНЬ Л.Д. Дослідження історичної частини м. Скалат 389
СТРОЦЕНЬ Б.С., ЯГОДИНСЬКА М.О. Нова пам'ятка липицької культури на Тернопільщині 391
СУПРУНЕНКО О.Б. Поселення Соснівка I на р. Коломак під Полтавою 394
СУПРУНЕНКО О.Б., КУЛАТОВА І.М. Кургани поблизу хут. Дуканичі у пониззі Псла 398
СУПРУНЕНКО О.Б., СКОРИЙ С.А. Культовий комплекс пізньочорноліської культури на півдні Полтавщини 401
СУПРУНЕНКО О.Б., СКОРИЙ С.А., ПУГОЛОВОК Ю.О. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008—2009 рр.) 404
СУПРУНЕНКО О.Б., ШЕРСТЮК В.В. Дослідження чорноліського селища Єристівка II на Кременчуччині у 2008 р. 408
СУПРУНЕНКО О.Б., ШЕРСТЮК В.В. Дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу колишнього с. Підусти на Полтавщині 412
СУПРУНЕНКО О.Б., ШЕРСТЮК В.В. Кургани поблизу Зарудця і Горбанів у межиріччі Псла та Кривої Руди 415
ТЕЛІЖЕНКО С.А. Дослідження ранньоенеолітичної стоянки Ардич Бурун (Ставра) у 2009 р. 418
ТЕЛІЖЕНКО С.А., ТЕСЛЕНКО І.Б., ЛИСЕНКО О.В. Дослідження в уроч. Сотера в 2009 р. 421
ТЕЛИЖЕНКО С.А., ТЕСЛЕНКО И.Б., ЛЫСЕНКО А.В. Исследования на посаде крепости Алустон в 2009 г. 425
ТЕЛИЖЕНКО С.А., ТЕСЛЕНКО И.Б., ЧАБАЙ В.П. Исследования на территории Партенита в 2009 г. 429
ТЕТЕРЯ Д.А. Дослідження на території давнього Переяслава в 2009 р. 432
ТРУФАНОВ А.А. Археологические разведки памятников на склонах горы Таракташ в Крыму 435
ТУРОВСКИЙ Е.Я., ФИЛИППЕНКО А.А. Исследования на новом участке херсонесского некрополя в 2008 г. 437
УШАКОВ С.В., ДОРОШКО В.В., ТЮРИН М.И. О работе Херсонесской экспедиции в 2009 г. 440
ФОМЕНКО В.М., ТОВКАЙЛО М.Т., ТРЕБУХ О.О. Дослідження Миколаївської експедиції в зоні добудови Ташлицької ГАЕС 445
ХРАПУНОВ И.Н., ВЛАСОВ В.П. Раскопки поселения в Барабановской балке в 2009 г. 449
ХРАПУНОВ И.Н., МУЛЬД С.А. Исследования могильника Нейзац в 2009 г. 451
ХРАПУНОВ И.Н., СМЕКАЛОВА Т.Н., СТОЛБА В.Ф. Разведки 2009 г. в Черноморском р-не Автономной республики Крым 452
ХРАПУНОВ И.Н., СТОЯНОВА А.А. Исследования могильника Опушки в 2009 г. 454
ХРШАНОВСКИЙ В.А. Раскопки некрополей Китея и Илурата в 2009 г. 455
ЧЕПМЕН ДЖ., ГЕЙДАРСЬКА Б., ВІДЕЙКО М.Ю. Розвідки у Новоархангельському р-ні Кіровоградської обл. 2009 р. 457
ЧЕПМЕН ДЖ., ГЕЙДАРСЬКА Б., ВІЛЛІС Р., СВАНН Н., БУРДО Н.Б., КОТОВА Н.С., БЕЛЕНКО М., ВІДЕЙКО М.Ю. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2009 р. 458
ЧЕРНЕНКО О.Є., КАЗАКОВ А.Л., РИЖИЙ В.В. Дослідження на території Чернігова у 2009 р. 461

ЧЕРНОВОЛ Д.К., ПІЧКУР Є.В., ДЯЧЕНКО О.В., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ А.О., КИРИЛЕНКО О.С. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка **463**
ШАЛОБУДОВ В.М., КОВАЛЬОВА І.Ф. Дослідження на посаді Новобогородицької фортеці **466**
ШЕВЧЕНКО Т.М. Археологічні розвідки в районі оз. Тобечик **468**
ШЕРСТЮК В.В. Розвідки на території Полтавської обл. у 2009 р. **470**
ШЕРСТЮК В.В., МИРОНЕНКО К.М. Розвідки у Гадяцькому р-ні Полтавської обл. у 2009 р. **473**
ШМАНЬКО О.В. Розвідки у південній частині Чернівецької обл. **475**
ШРАМКО И.Б. Охранные раскопки поселения скифского времени Молодежный парк в Харькове **477**
ШРАМКО И.Б Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища **479**
ШРАМКО І.Б., ГОЛУБЄВА І.В., ЗАДНІКОВ С.А., ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Дослідження в м. Харків і Харківській обл. в 2009 р. (за матеріалами експертиз) **482**
ЮРОЧКИН В.Ю., ВОЛОШИНОВ А.А., НЕНЕВОЛЯ И.И. Исследования в Бахчисарайском р-не Крыма **486**
ЮРОЧКИН В.Ю., КОЛТУХОВ С.Г. Разведки в Раздольненском р-не Крыма **488**
ЯКОВЛЕВА Л.А. Розкопки на пізньопалеолітичному поселенні Гінці **489**
ЯКУБОВСЬКИЙ В.І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. **492**
ЯШАЕВА Т.Ю. Раскопки пещерного храма 2 у мыса Виноградный на Гераклейском полуострове **495**

Наші автори 497

ВІД РЕДАКЦІЇ

Черговий випуск науково-інформаційного збірника «Археологічні дослідження в Україні» (АДУ) містить інформацію про польові дослідження на теренах України у 2009 р. В ньому подана стисла характеристика досліджень пам'яток, описані найцікавіші археологічні знахідки. Загалом зібрано понад 200 статей. Авторами повідомлень є археологи з великим досвідом польових досліджень, а також молоді науковці, які тільки починають шлях археолога.

У 2009 році на території України працювало 249 вчених-археологів за 422 кваліфікаційними документами (Відкритими листами). Загальна кількість досліджень за кваліфікаційними документами залишилася такою ж, як і в 2008 р. Протягом 2009 року проведено чотири засідання комісії Польового комітету, вісім засідань Кваліфікаційної ради, на яких розглянуто 439 заяв на отримання кваліфікаційних документів на право проведення археологічних досліджень у 2009 р. та 84 заяви — у 2010 р. Через порушення чинного пам'яткоохоронного законодавства (нездача звітів, статутна діяльність установи не передбачає археологічні дослідження, попередні дослідження проводилися без відповідних дозвільних документів, за посадою особа не може проводити археологічні дослідження і т. д.) 23 дослідникам відмовлено в отриманні Відкритих листів на право проведення польових досліджень археологічної спадщини України.

Аналіз оформлених кваліфікаційних документів свідчить, що 70 % від їхньої загальної кількості припадає на установи НАН України (зокрема 22 % — на Інститут археології НАН України), 14 % — на державні вищі навчальні заклади III—IV рівня акредитації та 5 % — на заповідники та музеї. Дочірні підприємства ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» здійснюють третину польових археологічних досліджень у більшості областей.

У 2009 році виповнилося 60 років Комітету польових досліджень (пізніше Польовий комітет), який був створений в Інституті археології АН України з метою контролю за якістю польових досліджень, ведення польової документації, камерального опрацювання матеріалів і наукової звітності. Сьогодні функції Польового комітету дещо розширилися. Вони полягають в організації експертизи якості польових археологічних досліджень шляхом всебічного рецензування наукових звітів і проведення польових інспекцій на місцях; передачі наукових звітів на зберігання до Наукового архіву ІА НАН України; надання методичних рекомендацій та консультацій; підготовка інструктивних матеріалів з проведення польових археологічних досліджень, а також підготовка до видання інформаційного збірника «Археологічні дослідження в Україні».

С.Б. Адаксина, В.Л. Мыц, С.В. Ушаков

ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНУЭЗСКОЙ КРЕПОСТИ ЧЕМБАЛО В 2009 г.

The publication is devoted to the research of Genovese fortress Chembalo: along its eastern defensive line between Barnabo Grillo towers and the Gate tower. As a result of the study the new material is obtained which allows the authors to judge about the principles of dwelling building and the development of infrastructure of the mediaeval fortress.

В июне—августе 2009 г. Южно-Крымская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа и Крымского филиала Института археологии НАНУ продолжила изучение генуэзской крепости Чембало XIV—XV вв. (г. Балаклава). Эти работы полевого сезона 2009 г. стали логическим продолжением раскопок 2004—2005 и 2008 гг. и велись на участке вдоль восточной линии обороны крепости, между башнями Барнабо Грилло и Воротной.

Вновь открытый участок расположен с внутренней стороны восточной куртины, вниз от дороги, по направлению к башне Барнабо Грилло. Застройка на этом склоне располагалась террасами. В полевом сезоне 2008 г. было раскопано сооружение, пристроенное к подпорной стене дороги, получившее название дом 2а, и частично вскрыто строение, условно названное дом 3. Общая площадь раскопа около 150 м^2.

За отчетный сезон проведены доследования внутреннего заполнения дома 2а, полностью исследован дом 3 и исследован храм, расположенный на следующей террасе, вслед за домом 3, по направлению к башне Барнабо Грилло. Это уже третий храм, раскопанный в крепости Южно-Крымской экспедицией.

В пространстве между домом 2а и домом 3, храмом и домом 3, а также с внутренней стороны вдоль восточной куртины крепостной стены слой наполнен костями животных, в основном крупного рогатого скота, птиц, рыб (в том числе осетровых), створками мидий и устриц. Керамический материал однородный: тонкостенные коричнево- и красноглиняные сосуды с рисунком белым ангобом, иногда закоптелые или пережженные. Большое количество поливных фрагментов, в том числе донышки с орнаментом граффити.

Дом 2а. Работы полевого сезона 2008 г. были остановлены здесь на уровне пола второй половины XV в. В этом полевом сезоне был вскрыт уровень пола, представляющий собой плотную глиняную обмазку. Под полом открылась интересная картина обживания помещения в предшествующие периоды. К наиболее ранним сооружениям на этом пространстве относится очаг в северо-восточном углу помещения и идущая от него вдоль восточной и южной стен конструкция воздуховода, использовавшегося для обогрева помещения. Кроме того, внутри дома расчищены три разновременных тандыра. Для их воздуховодов использованы керамические водопроводные трубы генуэзского времени.

Дом 3 имеет подпрямоугольную форму. Расчищен полностью до уровня скальной поверхности. Большую часть помещения под полом занимает выход скалы. Находки не многочисленны. Обращает внимание бронзовая многогранная гиря.

Храм. На террасе за домом 3 расчищено здание небольшого храма. Размер внутреннего пространства 6,50 × 2,80 м. Ориентирован по линии восток—запад с небольшим смещением к северу. Внутреннее пространство было заполнено большим количеством средней величины камней, рухнувших со стен, и фрагментами тесаных архитектурных деталей из известняка, которые обрамляли арочную конструкцию. Их скопление наблюдалось в алтарной части. Под полом внутреннего пространства, представ-

лявшего собой плотную глиняную обмазку, обнаружены семь подрубок в скале. Они использовались в качестве могильных ям. В каждой могиле было не менее пяти погребенных. Визуально точное количество захоронений определить невозможно, так как кости были сильно потревожены еще в древности, и только отдельные костяки лежали в анатомическом порядке. Погребения безинвентарные, на спине, с вытянутыми вдоль туловища или сложенными на груди руками, ориентированы по линии запад—восток, головой на запад, лицом на восток. Всего внутри храма раскопано около 40 погребенных. Отдельные разрозненные, в основном детские кости были обнаружены за апсидой и с южной стороны храма. Более точно количество погребенных на этом участке можно будет определить только после антропологического анализа материала.

С внешней стороны храма, в слое заполнения, найдены четыре бронзовые подвески с позолотой и гравировкой растительным орнаментом. К наиболее ярким находкам сезона можно, безусловно, отнести створку бронзового энколпиона, обнаруженную внутри храма в могильной яме 7. Изображение с внешней стороны схематичное, выполнено гравировкой. В центре Богоматерь в рост с поднятыми в позе Оранты руками. Читаются складки хитона, мафория и нимб над головой. В четырех лучах плохо сохранившиеся изображения святых. Энколпион может быть отнесен к «киевскому типу». Он довольно ранний, возможно X—XI вв. Его датировка, очевидно, древнее, чем строение, в котором он найден. Так как энколпион найден практически под алтарем, можно предположить, что его использовали как закладной во время строительства храма.

В целом в полевом сезоне 2009 г. получен новый, очень интересный стратифицированный материал, позволяющий судить о принципах жилой застройки и развитии инфраструктуры средневековой крепости Чембало.

А.И. Айбабин, Э.А. Хайрединова

РАСКОПКИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО БОСПОРА В 2007—2009 гг.

The paper is devoted to the research of cultural layers on the territory of Panticapaeum-Bosporus-Kerch city. As a result of the study four horizons of various periods (from the Roman period to the 20^{h} c.) were discovered.

В 2007—2009 гг. экспедиция Крымского отделения Института востоковедения НАН Украины под руководством А.И. Айбабина по просьбе Керченского государственного историко-культурного заповедника проводила раскопки в Босфорском переулке, на участке, выделенном под строительство нового корпуса музея. На исследованной территории площадью около 600 м^2 выявлены культурные слои, относящиеся к четырем периодам жизнедеятельности на территории города Пантикапея—Боспора—Керчи: горизонт 1 — строительные остатки XIX—XX вв., горизонт 2 — могильник VII—VIII вв., горизонт 3 — строительные остатки ранневизантийского периода IV — начала VII вв. и горизонт 4 — крупный рыбозасолочный комплекс римского времени.

Горизонт 1. В бортах раскопов отчетливо прослеживаются сохранившиеся в слое верхнего горизонта фундаменты и стены построек и ямы нового времени. Под тонким дерновым слоем залегал слой строительного мусора мощностью до 0,9 м, который перекрывал насыщенный современным мусором серый зольный слой толщиной до 1,2 м. В слое найдены медные монеты XX в. В раскопе расчищены колодец и подвал, сложенные из обработанного известнякового камня, т. наз. семирика, изготовлявшегося с XIX в. При разборке остатков подвала найдены орудия труда и предметы бытовой утвари XIX—XX вв.

Горизонт 2. На всей площади раскопа на уровне нижних рядов кладки современных построек, под слоем, накопившемся в XIX—XX вв., выявлен участок городского некрополя Боспора. Раскопано 99 могил: 21 грунтовая с бортами, частично обложенными камнем или плитами; 23 — плитовых и 55 — простых грунтовых. Борта плитовых могил выложены хорошо обтесанными, плотно подогнанными друг к другу плитами. Перекрытие сделано из нескольких больших плит. Многие плиты вторичного использования: на одних сохранились следы штукатурки, другие — представляют собой обломки архитектурных деталей. В обкладке бортов могилы 21 использованы обломки большой известняковой плиты с высеченным крестом с расширяющимися концами. Для облицовки и перекрытия детской плитовой могилы 80 использовано 10 плит из ракушечника, на пяти из которых вырезаны кресты. На одной из плит перекрытия могилы 37 вырезан небольшой крест с ровными концами. В могиле 59 у северо-западного борта стоял плоский камень с прочерченным крестом. При сооружении некоторых могил были разрушены стены более ранних построек. Все погребения совершены вытянуто на спине, с согнутыми в локтях обеими или одной руками. Большинство погребенных ориентированы головой на юго-запад или запад. Около трети умерших похоронены в одежде с металлическими аксессуарами и украшениями. В мужских погребениях найдены пряжки, в женских — бусы, браслеты, перстни и кольца. В могиле 13 были останки воина с ритуально согнутым мечом и остатками горита со стрелами.

Для датировки некрополя показательны найденные в могиле 5 фоллис Юстина II 577/8 г. выпуска и цельнолитые бронзовые пряжки с овальным кольцом и щитком со стилизованным изображением листьев аканфа варианта II4-1 (типа Сиракузы). В Коринфе пряжка типа Сиракузы найдена в одной из могил у

Рис. Рыбозасолочный комплекс

базилики Кранейон с монетами Константа II (641—668 гг.); на Самосе — в могилах 3 с монетами Ираклия 611/12 гг. и 613/14 гг. и 4 с монетами Ираклия 613—616 гг. и 615/16 гг. и Константа II, из которых самая ранняя — 643/44 гг., а самая поздняя — 659—665 гг.; на Крите — в слоях VII в. В Юго-Западном Крыму пряжки типа Сиракузы бытовали на протяжении всего VII в. По византийским образцам названные пряжки отливали и в Херсоне. В могиле 91 выявлена бронзовая цельнолитая византийская пряжка типа II5 с прорезным трилистником на щитке второй половины VII — первой половины VIII вв. Видимо, на исследованном участке городского христианского некрополя Боспора хоронили в VII—VIII вв.

Под некрополем расчищены строительные остатки четырех жилых усадеб (СК 1; СК 2; СК 3; СК 4) и хозяйственные ямы, относящиеся к ***горизонту 3***. Судя по керамическому материалу, СК 1 с небольшой рыбозасолочной цистерной и СК 2 использовались на протяжении VI в., а СК 3 и СК 4 — в IV — начале VII вв. СК 3 и СК 4 несколько раз перестраивались. В СК 3 под полом раннего строительного периода, в завале камней, найдены два фрагмента мраморной плиты с двумя разновременными греческими надписями. Одна относится к раннему времени архонтства Левкона I, когда власть его распространялась только на Боспор, и может датироваться периодом войны Левкона I за Феодосию 390—385 гг. до н. э. Другая надпись — это манумиссия, отнесенная к периоду правления Котиса — 342—349 гг. босп. э. (45—52 гг.). В этом же СК, в слое разрушения, насыщенном глиной, небольшими камнями, камкой, фрагментами черепицы и амфор, найдены четыре боспорские монеты — деноминированный статер Рескупорида IV (242/243—276/277 гг.) из белого металла выпуска 562—573 гг. босп. э. (265—277 гг.), медный статер Фофорса (285—309 гг.) и два медных деградированных статера 285—337 гг., а также краснолаковый светильник с изображением миноры на щитке. В помещении 1, под слоем разрушения, выявлен клад из 38 боспорских статеров Фофорса (285—309 гг.) и Рескупорида V (318—337 гг.) и деградированных статеров 285—337 гг. (монеты определены В.А. Сидоренко).

Горизонт 4. В северо-восточной части раскопа, под руинами СК 2 выявлены остатки построенного в римское временя крупного рыбозасолочного комплекса (рис.), состоявшего из десяти прямоугольных в плане цистерн. В конце IV в. две цистерны были перестроены.

В.С. Аксенов

ИССЛЕДОВАНИЯ КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА У с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

During the work at the catacomb burial ground near Verkhniy Saltiv village an area of 182 m² was uncovered and six burial structures (96—101) were researched. In the graves studied 778 objects of material culture of the population of Saltivska culture in the Don River region were found: adornments, clothing elements, arms, husbandry and everyday inventory, and ceramic vessels.

В полевом сезоне 2009 г. совместная экспедиция Харьковского исторического музея и исторического факультета Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина продолжила работы на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. Могильник расположен на восточных склонах Нетечинского оврага в 500 м к северо-западу от северной окраины с. Верхний Салтов. Вскрыто площадь 182 м² и исследовано шесть катакомб (96—101) салтовской культуры, а также доисследован дромос катакомбы 68, раскопанной экспедицией Харьковского исторического музея еще в 2002 г.

Катакомба 96. Длина дромоса 6,2 м, заполнение однородное, без следов повторного проникновения в камеру. Вход в погребальную камеру был закрыт плитой из песчаника размерами 0,64 × 0,40—0,45 × 0,14—0,29 м. Камера расположена перпендикулярно дромосу, прямоугольная в плане. Ее размеры 1,91 × 2,17 м, высота 1,58 м. На потолке и стенах камеры — отчетливые следы от мотыжки, которой она была вырублена в материковой глине.

Захоронение коллективное (трое взрослых и один ребенок). Особенностью камеры было то, что в ее полу, у хода, было сделано углубление размерами 2,17 × 0,57 м и глубиной 0,10 м, в котором было совершено первое по времени захоронение. Костяк (4) женщины покоился в вытянутом положении на спине головой влево от входа. Погребенную сопровождал богатый инвентарь: за головой лежали остатки мясной пищи в виде трубчатой кости крупного рогатого скота, рядом с ней — 10 астрагалов и бронзовое зеркало (рис. 1, *1*) лицевой стороной вверх, у правого плеча стоял столовый кувшин, еще найдены бронзовые серьги, три браслета, подвеска-печатка (рис. 1, *3*), амулет в виде когтя птицы (рис. 1, *4*), спиралевидные пронизи (29 экз.), две ворварки (рис. 1, *5*), туалетная коробочка в виде самоварчика (рис. 1, *2*), перстень со стеклянной вставкой, литые бубенчики (14 экз.), два астрагала с отверстиями, бисер темно-синего цвета (7 экз.), два железных ножа, поясной набор из 24 серебряных штампованных бляшек (рис. 1, *6—8*). На костях стоп ног зафиксированы остатки кожаных ремешков, украшенных серебряными штампованными бляшками (15 экз.) и наконечниками (14 экз.).

У задней стены камеры было совершено парное захоронение — женщины (костяк 1) и мужчины (костяк 2), под которыми фиксировалась органическая подстилка темно-коричневого цвета. Оба скелета покоились в вытянутом положении на спине головой влево от входа. Костяк мужчины частично перекрывал женское погребение (4). На костяке женщины обнаружены пара золотых серег (рис. 1, *9*), пряжка-пуговица из раковины со следами починки (рис. 1, *10*), бронзовые изделия — две штампованные пуговицы, браслет, перстень со стеклянной вставкой, застежка (рис. 1, *13*), ворварка (рис. 1, *11*), литые бубенчики (17 экз.), спиралевидные пронизи (8 экз.), солярный амулет (рис. 1, *16*), лировидная подвеска (рис. 1, *12*), ожерелье из стеклянных и сердоликовых бус. При мужском костяке найдены: бронзовый браслет, боевой топорик-чекан, железный нож и набор из трех ножей (все в деревянных ножнах), остатки по-

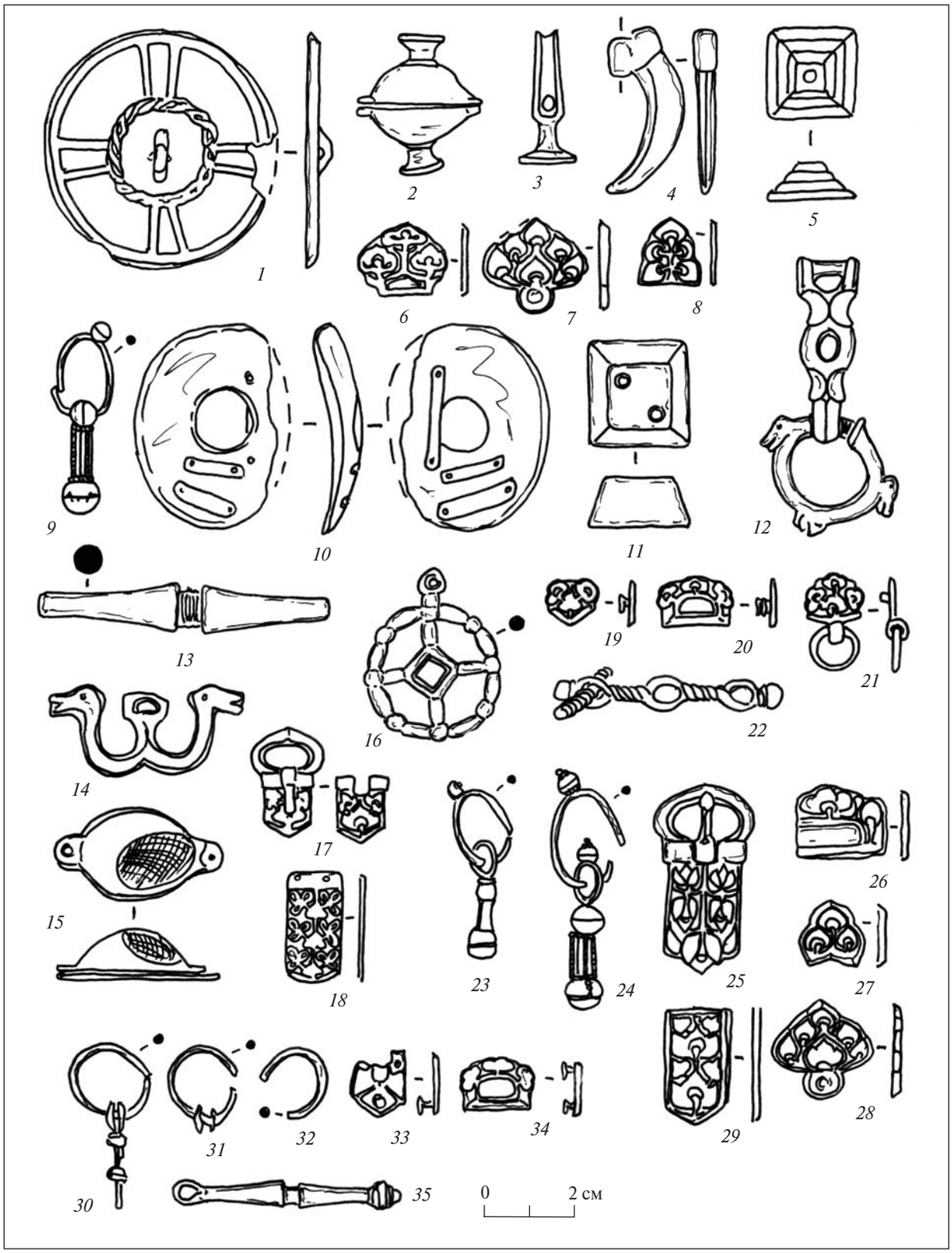

Рис. 1. Верхний Салтов, катакомбный могильник IV. Инвентарь захоронений: *1—22* — катакомба 96; *23—29* — катакомба 97; *30—35* — катакомба 98 (*1—5*, *11—17*, *22*, *25*, *30—35* — бронза; *6—8*, *18*, *23*, *26—29* — серебро; 9, *24* — золото; *10* — раковина)

ясного набора в виде литых серебряных бляшек (8 экз.) и бронзового поясного разделителя (рис. 1, *19—22*). На костях стоп найдены остатки кожаных ремешков от обуви, украшенные серебряными штампованными бляшками (8 экз.) и наконечниками (12 экз.).

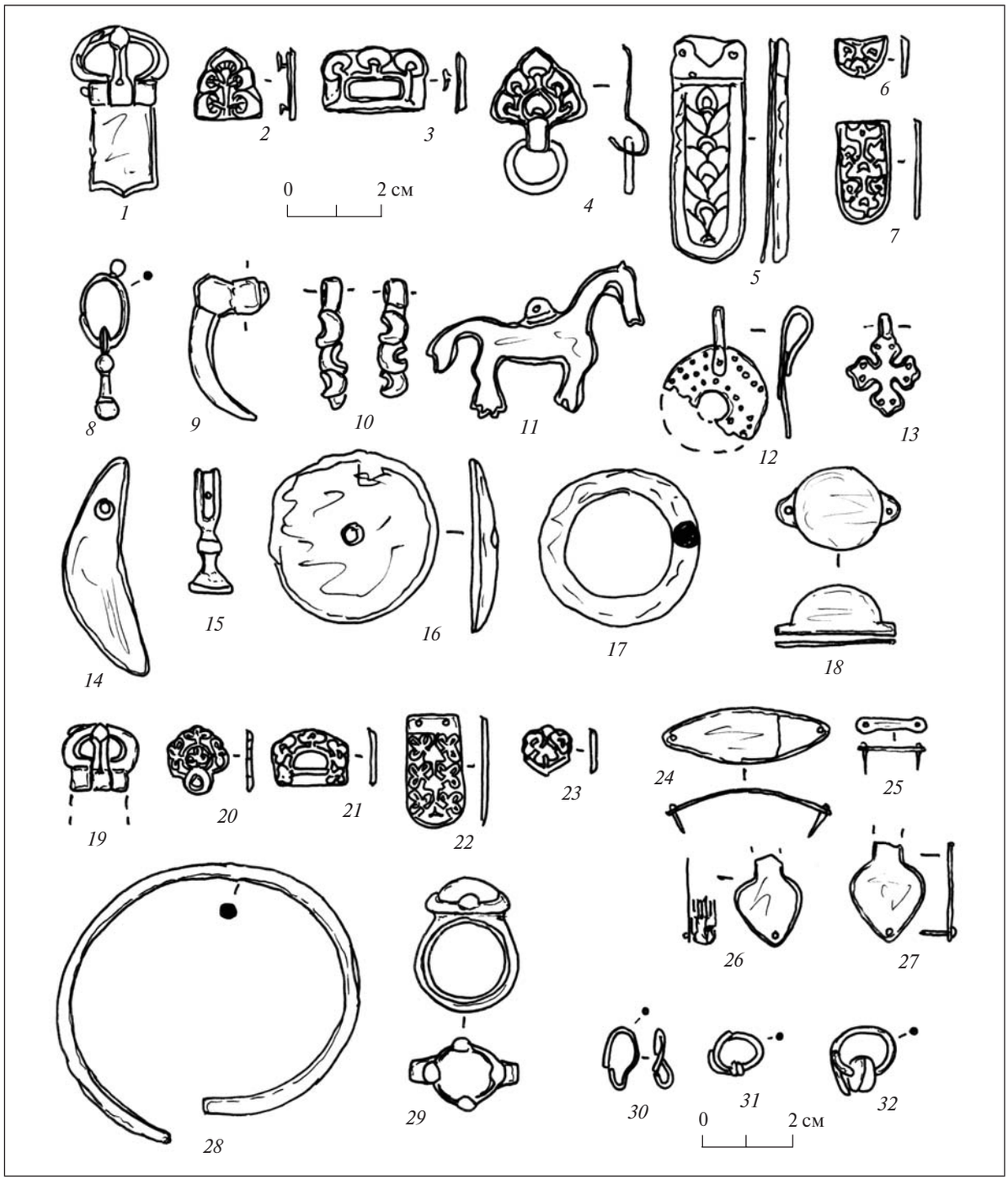

Рис. 2. Верхний Салтов, катакомбный могильник IV. Инвентарь захоронений: *1—29* — катакомба 99; *30—32* — катакомба 100 (*1*, *8—13*, *15*, *18*, *19*, *24—28*, *30—32* — бронза; *2—7*, *20—23*, *29* — серебро; *14*, *17* — кость; *16* — раковина)

Параллельно правой боковой стене камеры располагалось погребение ребенка (скелет 3). Костяк лежал в вытянутом положении на спине ногами ко входу и перекрывал кости ног предыдущих погребенных (1 и 2). Его сопровождали четыре астрагала, бронзовые спиралевидные пронизи (20 экз.), серьга, браслет, литые бубенчики (18 экз.), перстень со стеклянной вставкой, две ворварки, амулет (рис. 1, *14*), туалетная коробочка в виде черепашки (рис. 1, *15*), а также четыре бусины (сердоликовая, из горного хрусталя и роговика, стеклянная глазчатая), набор из трех ножей в ножнах, остатки поясного ремня в виде бронзовой пряжки и серебряного штампованного наконечника (рис. 1, *17, 18*). С погребением ребенка, веро-

ятно, связан миниатюрный топорик-чекан, найденный в дромосе у входа в погребальную камеру под каменным закладом.

Катакомба 97. В дромосе зафиксирован вход от повторного проникновения в погребальную камеру, на дне которого обнаружен каменный заклад, разбитый в древности при открывании могилы. Прямоугольная в плане камера расположена поперек дромоса. Размеры ее 2,07 × 1,90 м. Захоронение коллективное — мужчина, женщина, ребенок. Костяки имели следы преднамеренного ритуального разрушения, совершенного в древности. Среди перемешанных человеческих костей обнаружены: серебряная сложносоставная серьга (рис. 1, *23*), пара золотых сложносоставных сережек (рис. 1, *24*), серебряная арабская монета, превращенная в подвеску, бронзовые браслет, два персня с раскованными щитками, две штампованные пуговицы, две бабочковидные пронизки и спиралевидные (7 экз.), литой бубенчик, пять половинок штампованных пуговиц-бубенчиков, превращенные в нашивки, а также стеклянные бусы (10 экз.) и бусина из роговика, четыре железных ножа (два в наборе), бронзовая (рис. 1, *25*) и серебряные штампованные поясные бляшки (14 экз.), серебряный наконечник пояса (рис. 1, *26—29*).

Катакомба 98. В части дромоса, расположенной выше по склону, зафиксирован ход повторного проникновения в погребальную камеру. Камера продольная, в плане подовальной формы. Размеры ее 1,68 × 1,45 м. Почти всю площадь пола камеры покрывала угольная подстилка. Зафиксированы остатки двух детских костяков, полностью разрушенных в древности при повторном проникновении в могилу. Среди разбросанных костей, в центральной части камеры, обнаружены бронзовые три сережки (рис. 1, *30—32*), литой бубенчик, штампованная пуговица, спиралевидные пронизи, перстень с раскованным щитком, копоушка (рис. 1, *35*), половинка литого бубенчика, литые пуговицы (3 экз.), две литые поясные бляшки (рис. 1, *33, 34*), железный нож и астрагал. У дальней торцевой стенки камеры выявлено скопление стеклянных бус, среди которого находилось две бронзовые штампованные пуговицы-бубенчики, а рядом еще одна бронзовая штампованная пуговица.

Катакомба 99. В дромосе обнаружен ход повторного проникновения в могилу, на дне которого, у входа в камеру, обнаружен серебряный перстень со стеклянной вставкой (рис. 2, *29*). Овальная в плане погребальная камера расположена поперек дромоса. Размеры ее 2,50 × 2,12 м. В ней было парное захоронение — мужчины и ребенка. Костяк мужчины лежал параллельно задней стенке камеры головой влево от входа и имел следы ритуального разрушения — череп с нижней челюстью отброшены к правой боковой стенке камеры, сдвинута в сторону правая плечевая кость. Остальные кости сохранили анатомический порядок. Параллельно правой руке мужчины лежала сабля в деревянных ножнах. На рукоятке сабли — три бронзовых шипа для предотвращения скольжения руки. Параллельно правой кисти, между ней и костями таза, находился пакет из трех ножей в деревянных ножнах, скрепленных серебряными оковками. У левой ключицы найдены две бронзовые литые пуговицы, на костях таза — детали поясного набора (поясная пряжка, 28 бляшек, наконечник поясного ремня) (рис. 2, *1—5*), в районе коленных чашечек — бронзовые литые бубенчики (12 экз.), по шесть возле каждой ноги. Еще три бубенчика лежали у нижнего края ножен ножей. На костях ступней обнаружены остатки кожаных обувных ремешков, украшенные серебряными штампованными бляшками (9 экз.) и наконечниками (12 экз.) (рис. 2, *6, 7*).

Параллельно мужчине, ближе ко входу в камеру, лежал костяк ребенка со следами преднамеренного ритуального разрушения. Череп, без нижней челюсти, был отброшен к правой боковой стенке камеры, правая рука в анатомическом порядке, но без фаланг пальцев, сдвинута в сторону входа. На месте черепа лежала трубчатая кость крупного рогатого скота. В левом ближнем углу камеры стояла глиняная кружка. При костяке ребенка обнаружен довольно интересный набор вещей. На месте первоначального расположения черепа найдена бронзовая сережка (рис. 2, *8*), у правого плеча — маленький бронзовый нательный крестик (рис. 2, *13*). В районе шейных позвонков, под остатками нижней челюсти, найдены бронзовые литая пуговица и штампованная, две подвески-амулеты (рис. 2, *10*), подвеска в виде плоского кольца со множеством пробитых отверстий (рис. 2, *12*) и бусы (5 экз.). В левой части грудной клетки выявлена пряжка-пуговица из раковины (рис. 2, *16*). На тазовых костях зафиксированы детали поясного набора — фрагмент пряжки, серебряные штампованные бляшки (28 экз.) и штампованный наконечник (рис. 2, *19—23*). Здесь же лежали, вероятно, подвешенные к поясу, бронзовые туалетная коробочка в виде черепашки (рис. 2, *18*), амулет в виде ког-

тя птицы (рис. 2, *9*) и амулет в виде лошадки (рис. 2, *11*), две подвески-печатки (рис. 2, *15*) с прикипевшими к ним бронзовыми пронизями, амулет из клыка животного (рис. 2, *14*) и остатки деревянной коробочки, скрепленной металлическими оковками (рис. 2, *24—27*). На костях правого предплечья находился бронзовый проволочный браслет, а у запястья левой руки — костяное кольцо (рис. 2, *17*). Параллельно тазу лежал железный нож с остатками деревянных ножен на лезвии. На костях стоп были найдены остатки кожаных обувных ремешков, украшенные серебряными штампованными бляшками (6 экз.) и наконечниками (4 экз.).

Катакомба 100. В расположенном выше по склону конце дромоса зафиксирован ход повторного проникновения в погребальную камеру, на дне которого лежал отброшенный от входа каменный заклад. Закладом служил верхний камень ротационных жерновов. Камера поперечная относительно дромоса, овальная в плане, ее размеры 1,76 × 1,07 м. В ней совершено коллективное захоронение (подросток и двое детей). Умершие уложены в вытянутом положении на спине головой влево от входа. Костяк подростка (2) лежал воль длинной оси камеры, на его левой руке, возле торцевой стены, покоился костяк ребенка (1) в возрасте чуть больше года, параллельно его правой руке, ближе ко входу, лежал костяк ребенка 3—4 лет (3). Костяки имели следы ритуального разрушения. При них найден немногочисленный инвентарь, представленный стеклянным бисером (115 экз.), тремя бронзовыми сережками (рис. 2, *30—32*) и спиралевидной пронизью.

В катакомбе 101 был раскопан только дромос длиной 2,05 м и глубиной 1,1 м.

Все захоронения датируются серединой — второй половиной IX в.

В.С. Аксенов

ОХРАННЫЕ РАБОТЫ НА МОГИЛЬНИКЕ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. МЕТАЛЛОВКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

At the burial ground of Saltivska culture near Metalivka village in Kharkiv region an area of 79 m² was uncovered and nine graves were discovered. The inventory is represented by 340 items: ceramic vessels, furnishings, weapons, and harness elements.

Археологическая экспедиция Харьковского исторического музея проводила охранные раскопки грунтового могильника салтовской культуры у с. Металловка Волчанского р-на Харьковской обл. В экспедиции принимали участие сотрудники отдела археологии Харьковского исторического музея, а также студенты-практиканты музееведческого отделения Харьковской государственной академии культуры.

Могильник расположен на краю первой надпойменной террасы левого берега Печенежского водохранилища (р. Северский Донец), в 100 м от восточной окраины с. Металловка и в 500 м к востоку от берега водохранилища. Он был открыт и исследовался в 1959—1961 гг. экспедицией Института археологии АН УССР под руководством Д.Т. Березовца. Тогда же он и вошел в научный оборот под названием Нетайловский (в 1920-е гг. с. Нетайловка было записано как Металловка). С осени 2005 г. на могильнике отмечены следы грабительских раскопок, что стало основанием для возобновления работ. За полевой сезон исследовано девять погребений (490—498).

В пределах исследуемого участка зафиксирована следующая стратиграфия: до 0,15—0,20 м — дерновой слой, 0,15—0,20 — 0,60—0,65 м — супесь черного цвета, 0,60—0,65 — 0,80—0,90 м — супесь светло-серого цвета. С глубины 0,8—0,9 м начинается материк в виде песка светло-желтого цвета, в котором прослеживаются полоски грунта ленточного типа буро-рыжего цвета, которые придают профилю почвы горизонтальную полосатость. Это — новообразования в виде сцементированного песка с большим содержанием окислов железа, возникшие в процессе почвообразования. Таких прослоек за истекшие примерно 1000 лет образовалось более 13-ти, и возникли они после того, как были совершены захоронения салтовского времени. На исследованном участке зафиксированы остатки современной траншеи (силосной ямы) размером 13,0 × 4,2 м и глубиной 0,9—1,3 м. Она перекрывала в большей или меньшей степени все исследованные в этом году погребения.

Захоронения соответствуют характеристике погребального обряда, присущего данному некрополю. Из девяти могил пять не содержали человеческих останков (490, 491, 493, 494 496), в остальных они были представлены зубами и фрагментами черепа (492, 495, 497) или отдельными трубчатыми костями (492, 498). Подобная ситуация наблюдалась и в предыдущие годы исследования могильника, начиная с 1990 г. Структура и состояние костных останков там, где они присутствовали, позволяет утверждать, что захоронения 490, 492, 498 в древности подверглись вскрытию с последующим преднамеренным разрушением скелета. Цель вскрытия могил определить пока не представляется возможным. Описание наиболее интересных захоронений приводится ниже.

Погребение 491 совершено в овальной в плане яме, ориентированной по линии ВСВ—ЗЮЗ (азимут 75°). Стены наклонные, из-за чего размеры ямы по дну меньше. Глубина могилы 1,9 м от уровня современной поверхности. Дно имело форму вытянутого прямоугольника с закругленными углами и расширением западной—юго-западной стороны в южном направлении. Размеры ямы по дну 2,98 × 0,78—0,82 м с расширением до 1,07 м. Останки человека отсутствовали.

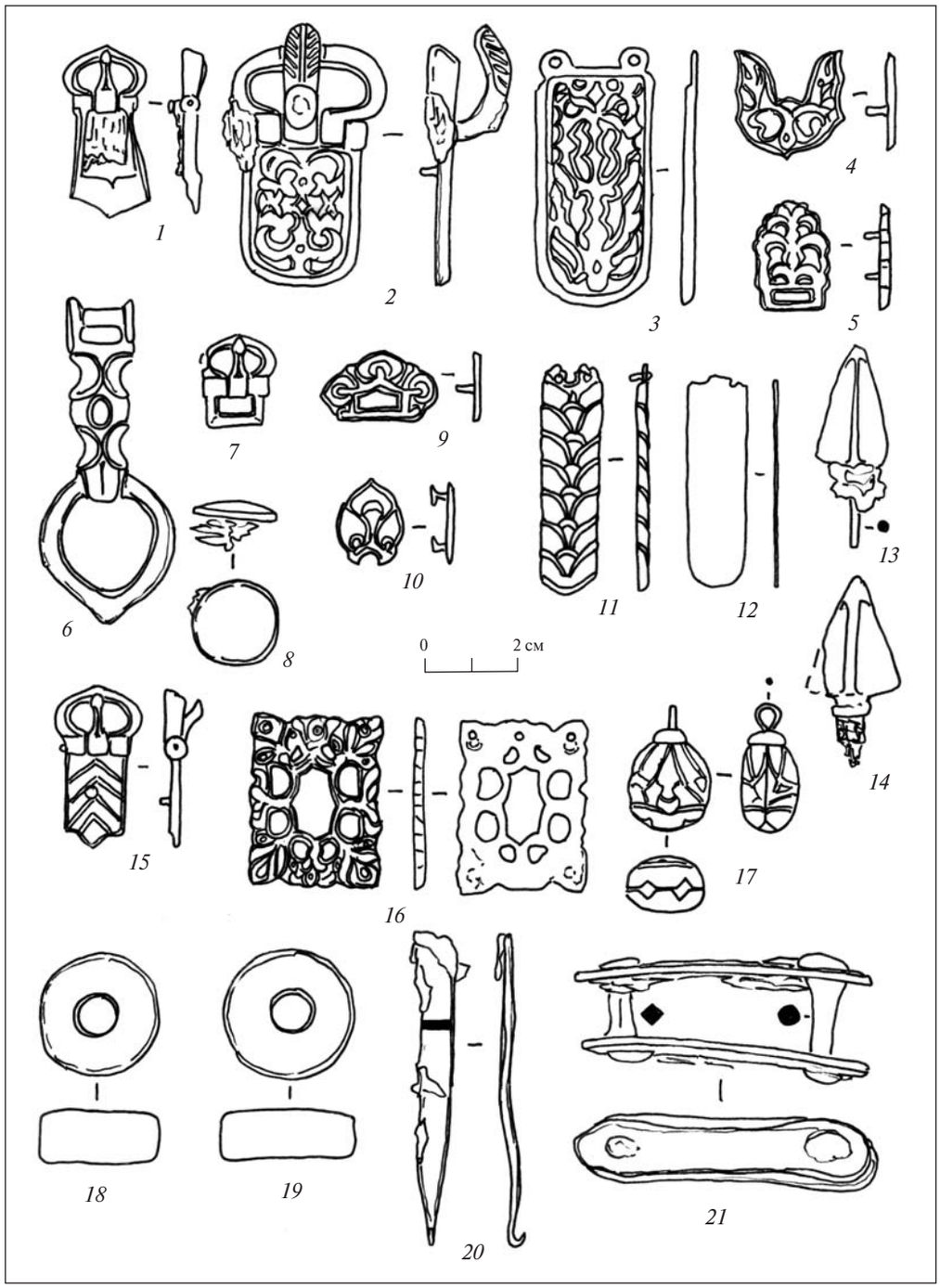

Рис. 1. Нетайловский могильник. Инвентарь погребений: *1—5*, *21* — погребение 491; *6—14* — погребение 492; *15* — погребение 495; *16*, *17* — погребение 498; *18—20* — погребение 497

Инвентарь располагался *in situ*. В восточной—северо-восточной стороне ямы стоял крупный столовый кувшин. В центральной части зафиксировано пятно органического тлена, в котором найдены детали поясной гарнитуры — крупная поясная пряжка (рис. 1, *2*), пять литых бляшек подковообразной формы (рис. 1, *4*), пять литых бляшек с прямоугольной петлей в нижней части щитка (рис. 1, *5*), крупный литой наконечник пояса с ажурным орнаментом (рис. 1, *3*). Рядом с остатками пояса лежал массивный наконечник копья бронебойного типа. В ЗЮЗ стороне могилы найдена низка стеклянных одноцветных бус (13 экз.) и сложенные кучкой детали конской сбруи — удила с гвоздевидными псалиями, железные оковки луки седла, оковки полок седла (рис. 1, *21*), кольца со скобами, фалары и бронзовая пряжка (рис. 1, *1*) от ремня оголовья.

В заполнении ямы, над сложенными кучкой деталями конского снаряжения, ближе к южной стенке обнаружены два железных стремени, железные сбруйные кольцо и пряжка, череп лошади без нижней челюсти.

Погребение 492 совершено в яме грушевидной в плане формы. Глубина 2,7 м от уровня современной поверхности. Яма ориентирована по линии ВСВ— ЗЮЗ (азимут 70°). Размеры по дну 3,37 × 0,84 м (восточный край) — 1,65 м (западный). Форма ямы обусловлена тем, что она содержала захоронение человека с конем. В восточной части совершено захоронение мужчины в деревянном гробу-раме, западная часть могилы была занята костяком коня. Конь был уложен в ногах человека, перпендикулярно ему, и покоился на правом боку. Задние конечности вытянуты вдоль северной боковой стены ямы, передние — слегка согнуты. Череп коня был прислонен к южной боковой стене ямы. В районе нижних ребер зафиксирован древесный тлен, среди которого найдены железные стремена (2 экз.), удила с гвоздевидными псалиями, сбруйные кольцо и две пряжки, кольцо со скобой, бронзовые чумбурный блок (рис. 1, *6*), маленькая пряжка от ремня оголовья (рис. 1, *7*) и маленький фалар (рис. 1, *8*). Погребение человека подверглось в древности преднамеренному разрушению. Трубчатые кости рук и крышка черепа были сложены кучкой за восточной торцевой стенкой гроба-рамы, рядом со столовым кувшином. Берцовые кости правой ноги располагались в западной части гроба, параллельно его северной стене. Внутри гроба выявлены железные наконечник копья бронебойного типа, обломок клинка сабли (палаша) в деревянных ножнах, фрагменты портупейных скоб, два трехлопастных наконечника стрел (рис. 1, *13*, *14*), литая бляшка-оправа (рис. 1, *9*), три литых поясных бляшки сердцевидной формы (рис. 1, *10*), литой поясной наконечник (рис. 1, *11—12*). В заполнении ямы (на глубине 1,4 м) найдена придонная часть столового кувшина и железный черешковый нож.

Погребение 495 совершено в прямоугольной в плане яме, ориентированной по линии ВСВ—ЗЮЗ (азимут 60°). Стены наклонные, дно на глубине 1,8 м. Размеры могилы по дну 1,77 × 0,50 м. На дне, в восточном конце, был столовый кувшин, западнее которого зафиксирован тлен черепа человека и зубы. В районе предполагаемого пояса найдена бронзовая поясная пряжка (рис. 1, *15*).

Погребение 497 совершено в яме, ориентированной по линии ВСВ—ЗЮЗ (азимут 60°). На уровне фиксации пятно могилы имело форму вытянутого прямоугольника с закругленными углами размером 3,00 × 1,30—1,45 м. Стены наклонные. Дно на глубине 2,60 м от уровня современной поверхности. На дне зафиксированы останки человека в виде пятна костного тлена и зубов (череп), располагавшегося в восточной стороне могилы. В северо-восточном углу обнаружено пятно органики темно-коричневого цвета, где найдены два пряслица (рис. 1, *18*, *19*) из стенки амфоры, свинцовое пряслице плохой сохранности и железный крючок (рис. 1, *20*). В районе предполагаемой грудной клетки зафиксировано два скопления бус (стеклянные, сердоликовые и коралловые) общим числом 174 экз. Здесь же найдены бронзовые две литые и одна штампованная пуговицы. У северной стены могилы обнаружена низка бус длиной около 0,26 м (стеклянные и сердоликовые) общим числом 38 экз.

Погребение 498. Пятно могилы на уровне зачистки имело овальную форму и было ориентировано длинной осью по линии СВ—ЮЗ (азимут 52°). Размеры его 2,80 × 1,18 м. Заполнение ямы состояло из темно-серой супеси с вкраплениями мелких древесных угольков. У северо-восточной и юго-западной торцевых стен удалось проследить останцы ее первоначального заполнения, состоящие из светло-серой супеси, перемешанной со светло-желтым материковым песком. Наличие этих останцов доказывает, что в древности яма подверглась преднамеренному вскрытию. На дне (глубина 2,1 м от современного уровня) зафиксирован деревянный гроб-рама размером 2,70 × 0,57 м и высотой 0,18—0,20 м. Дном гроба служила какая-то органическая подстилка, сохранившаяся местами в виде пятен светло-коричневого тлена. Костяк подвергся преднамеренному разрушению. Человеческие останки представлены двумя кучками костного тлена: череп с нижней челюстью и две трубчатые кости ног, лежавшие одна на другой. На дне найдены: фрагмент железного черешкового ножа, штампованный бубенчик, украшенный растительным орнаментом (рис. 1, *17*), сердоликовая вставка от перстня, 10 стеклянных бусин и литая бляшка-оправа с ажурным растительным орнаментом (рис. 1, *16*).

Погребальный инвентарь из некоторых захоронений (491, 495, 498) характерен для раннесалтовских комплексов, датируемых второй половиной VIII в. (хронологический горизонт Столбище—Старокорсунская). Часть захоронений (492 и 497) может быть датирована концом VIII — началом IX вв.

Н.А. Алексеенко, С.В. Дьячков

РАСКОПКИ НА УЧАСТКЕ У БАШНИ 6 В ПРИПОРТОВОМ РАЙОНЕ ГЕНУЭЗСКОЙ КРЕПОСТИ ЧЕМБАЛО В 2009 г.

The publication is devoted to the research of defensive structures in the port area of Genovese fortress Chembalo (defensive tower 6).

В июне—июле 2009 г. объединенная археологическая экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» и Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина продолжила исследование оборонительных сооружений в припортовом районе генуэзской крепости Чембало (Балаклава). Были начаты работы по изучению одного из самых больших оборонительных сооружений крепости Чембало — башни 6. Она расположена в припортовом районе города, в нижней части северного склона горы Кастрон. Башню возвели на крутом склоне горы: перепад высотных отметок от 15,65 м (у основания башни) до 27,87 м (грунт над остатками южной стены башни). Очевидно, что она имеет прямоугольную форму с ориентацией стен по сторонам света. В советское время здесь на западной оконечности Балаклавского мыса располагалась литерная воинская часть. Сохранившиеся строения военного городка на набережной (здания XIX—XX вв.) ныне реконструируются. Башня 6 находится непосредственно над участком, где ведутся работы по реконструкции набережной Балаклавы. С внешней стороны вдоль северной стены башни в советское время была обустроена бетонная площадка (шириной 2,8 м) с открытым водостоком, а за ней — вертикальная бетонная стена до уровня набережной высотой 13,8 м.

Выполненные археологические работы и раскопки 2009 г. носили подготовительный характер и непосредственно в башне 6 работы не велись. Ее внутреннее пространство (10,30 × 8,05 м) было освобождено от густой растительности и скопившегося за многие годы мусора. Раскопки проводились на периферии башни (участок Г). Вдоль внешней стороны восточной стены башни были заложены квадраты 1, 2, 4, 5 (4 × 4 м, общая длина 21,5 м, площадь 86 м^2). У западного угла башни (с внешней стороны западной стены) заложен квадрат 3 (4,0 × 6,2 м, площадь 24,8 м^2). Кроме того, была очищена от растительности и мусора территория между оградой воинской части и вдоль предполагаемой южной стены башни 6 (14 × 6 м). В следующем году на этом участке предполагается заложить новый раскоп (квадраты 6—8) с целью уточнения планировки башни, а также ее расположения в системе оборонительных сооружений приморской линии крепости Чембало. Таким образом, в отчетном году археологические работы и раскопки на участке Г выполнены на площади 285 м^2.

Раскопки 2009 г. квадратов 1, 2, 4, 5 показали, что с внешней (напольной) стороны восточной стены башни 6 площадь участка Г перекрыта значительными напластованиями, возникшими в результате гравитационных процессов и естественного сползания грунта по склону горы, а также в ходе активной хозяйственной деятельности на этом участке в XIX—XX вв. В частности, в квадрате 1 обнаружены остатки подпорной (садовой) стены А. Очевидно, что она была сооружена в конце XIX — начале XX в. Сохранившаяся длина постройки 2,3 м, висота 2,1 м, ширина 0,85 м. Стена А под прямым углом впритык примыкала к внешней стороне восточной стены башни. В результате раскопок на участке Г (квадраты 1, 2, 4, 5) установлена следующая стратиграфия: дерновый слой (до 0,15 м); слой 1 (грунт светло-серого цвета до 0,9 м); слой 2 (грунт темно-серого цвета толщиной до 0,65 м), слой 3 (грунт светло-коричневого цвета толщиной до 0,45 м); слой 4 (прискальный слой темно-красного цвета тол-

щиной до 0,1 м). Все слои имели тенденцию к утолщению с юга на север (по склону горы).

В слоях 1—3 обнаружены артефакты нового и новейшего времени, а также измельченные фрагменты поливной, тарной и строительной керамики XIV—XVI вв., железные гвозди, створки раковин, кости домашних животных. Насыщенность слоев средневековыми артефактами низкая. Среди находок можно выделить два медных наперстка турецко-татарского времени, костяную накладку на миниатюрный нож и др. Заполнение квадрата 3 возникло в результате сползания грунта по склону горы. Среди находок в слоях 1—3 квадрата 3 преобладали артефакты новейшего времени (медаль «За победу над Германией», монеты 30—50-х гг. XX в., обломки металлической ограды, детали противогаза и т. п. материалы). Археологических напластований здесь не обнаружено.

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

ИССЛЕДОВАНИЯ НА МАМАЙ-ГОРЕ В 2009 г.

During the excavations of the Archaeological Expedition of the Zaporizzhya National University in 2009 at the Mamay-Hora 13 graves were discovered: one of the Late Bronze Age, two of the Scythian times, and others of the Middle Ages. The Scythian burials were plundered in ancient times. A find of a large pot allows the authors to refer one of these burials to the Early Scythian period.

Археологическая экспедиция Запорожского национального университета продолжала исследования на Мамай-Горе у с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского р-на Запорожской обл. Работы, как и в предшествующие три года, велись к западу от курганного ядра могильника, на снивелированном для полива поле. В отчетном году продолжалось изучение кургана 212 и объектов 214—218. Вскрытие производилось на глубину от 0,9 до 1,5 м. Выявлено 13 погребений (одно эпохи бронзы, два скифских, 11 периода средневековья).

Курган 212 был возведен над погребением 11 эпохи бронзы. Погребенный лежал в сильно скорченной позе на левом боку головой на запад. Позже впущены скифские захоронения 5 и 6. Последнее совершено в яме овальной формы размерами 2,65 × 1,30 м, вытянутой по линии северо-запад—юго-восток. Погребение 5 — катакомба типа I, на ступеньке и в погребальной камере найдены отдельные кости человека. Погребения соединялись лазом шириной до 0,5 м, через который могилы были осквернены в древности.

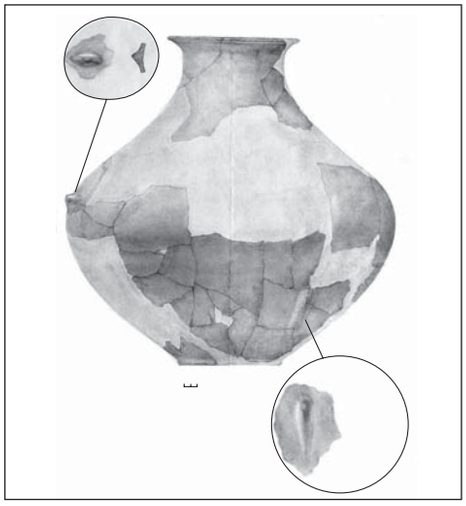

В насыпи вокруг этих погребений и над ними, в заполнении ям выявлены продукты горения в виде пятен и сильно обожженных кусков оранжевого или черного цветов. Скопление последних зафиксировано над погребением 6. Вокруг этих захоронений располагался ров диаметром 24,5 м. Ширина рва в разных частях колебалась от 1,0 м до 1,4 м. Стены оформлены небрежно, глубина 0,4—0,7 м. В западной части отмечен проход шириной 1,0 м, южнее которого на дне рва находились отдельно обожженные верхняя и нижняя челюсти лошади (определение Е.П. Секерской). Отдельные кости животных и мелкие фрагменты амфор и лепной посуды встречены во рву на остальных участках. В заполнении неоднократно отмечались также обожженные куски, а на дне рва в южной части — участки горения черного цвета.

На глубине 0,45 м над южной частью погребения 6 выявлен развал корчаги, отдельные фрагменты которой встречены и в заполнении ям погребений 5 и 6, и за их пределами. Поверхность корчаги подлощена, на одном из фрагментов — горизонтальный упор (рис.). Ее можно датировать раннескифским временем.

Остальные захоронения периода Средневековья. Костяки лежали в подбойных могилах вытянуто на спине головой на запад. В одной из них (погребение 1, объект 212) найден под нижней челюстью татаро-генуэзский аспр, по определению С.К. Локарева, возможно, Франциско I Сфорца 1464—1466 гг. или же Галеазо Мария Сфорца 1466—1476 гг. Близким временем считаем возможным датировать и остальные захоронения, совершенные по такому обряду.

С.А. Балакін, О.В. Зажигалов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА 2009 р.

The main results of protective archaeological research at the territory of Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve in 2009 are presented. Attention is paid to the series of architectural monuments perspective for further study.

Археологічні дослідження на території Києво-Печерського заповідника у 2009 р. здійснювалися в режимі наукового нагляду за земляними роботами, що відбувалися на різних ділянках Нижньої та Верхньої лаври. Всього протягом року обстежено 14 окремих об'єктів, вісім з яких розташовані в межах Верхньої лаври, решта — на її нижній території (рис. 1).

Для Верхньої лаври найцікавіші результати отримано під час нагляду за земляними роботами на ділянці між корпусами 10 і 94 (рис. 1, *1*). У нижній частині фундаментів колишньої «словолитні» та Східної брами, під цегляним муруванням основного об'єму споруд XIX ст., було виявлено три блоки ранішого мурування з червоної цегли (28 × 15 × 6,0 см) на вапняному розчині. Розташування у плані зазначених блоків мало напівциркульні обриси, вигнуті у східному напрямку (тобто назовні траси мазепинських мурів).

Характер будівельних матеріалів і розташування об'єкта дозволяє припускати, що йдеться про рештки однієї з двох башт оборонних мурів XVII—XVIII ст., зведених по обидва боки Південної брами Києво-Печерської лаври, відповідно, за лінією східного та південного фасадів мазепинської стіни. Зображення цих башт є на одній з лаврських гравюр середини — другої половини XVIII ст. Обидві споруди до нашого часу не збереглися і докладної архівної інформації з цього приводу немає. З огляду на це, згадану ділянку можна вважати перспективною для подальшого археологічного вивчення.

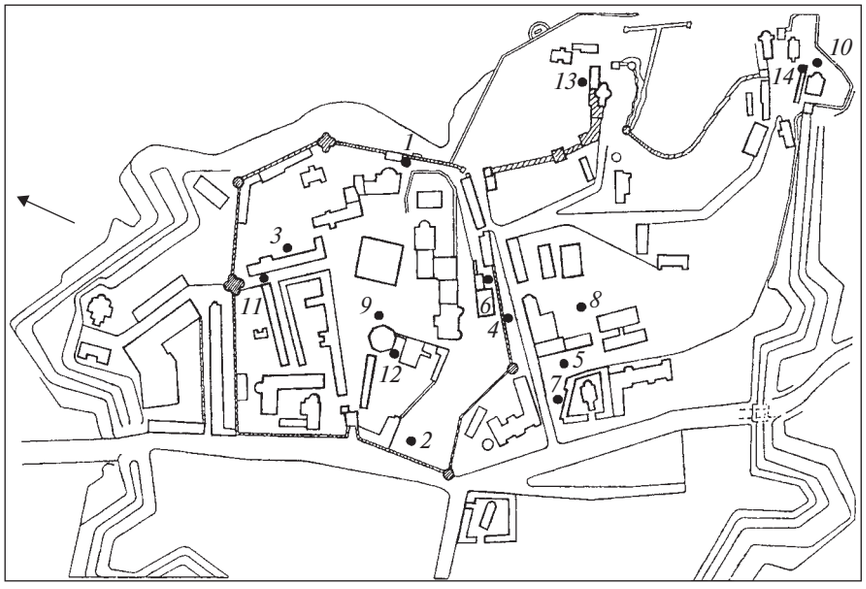

Рис. 1. Археологічні дослідження 2009 р. на території Києво-Печерського заповідника

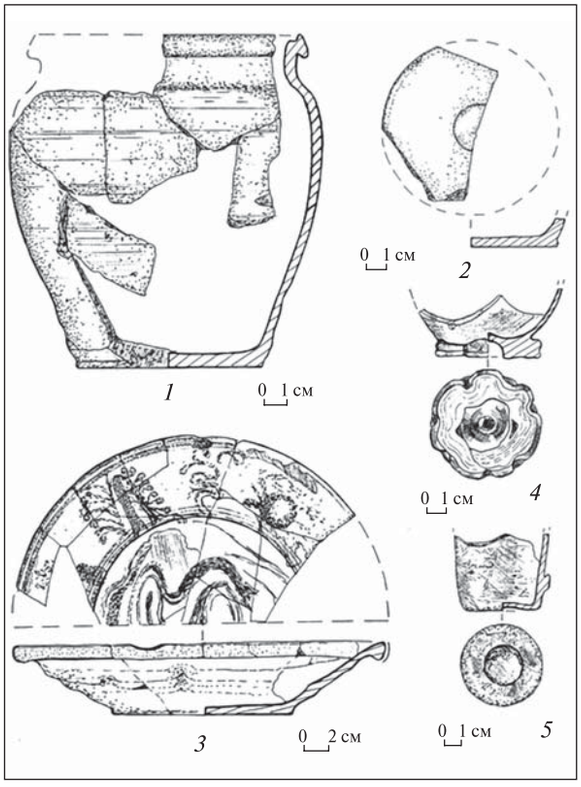

Рис. 2. Археологічні знахідки з території Києво-Печерської лаври: *1—2* — XIII—XIV ст.; *3—5* — XVII—XVIII ст.

Певне значення мало і обстеження шурфів, закладених із зовнішнього боку південного прясла мазепинських мурів Верхньої лаври для з'ясування інженерно-геологічної ситуації та сучасного технічного стану споруди (рис. 1, *4*). Встановлено, що на різних ділянках траси фортечні стіни мають дещо відмінну конструкцію та потужність. Зокрема, зафіксовано, що потужність підмурків збільшується у напрямку із заходу на схід, відповідно, від 1,5 м (поблизу Годинникової вежі) до 3,1 м (поблизу Південної брами). Причому, в останньому випадку основу фундаментів виконано з великих брил бутового каменю, тоді як на західній ділянці південної стіни її фундаменти мають вигляд монолітного цегляного блоку.

На території Нижньої лаври найважливіші результати отримано під час нагляду за ремонтними роботами на аварійній ділянці Ближніх печер (район корпусу 41), за трасою т. зв. вулиці Батиєм убієнних (рис. 1, *13*). Попередні спелео-археологічні дослідження, здійснені тут 2006 р. у зв'язку з обвалом склепіння печер, зафіксували наявність на цій ділянці культурних нашарувань та археологічних матеріалів IX—XIII та XV—XVI ст. В результаті охоронно-рятувальних досліджень 2009 р. було простежено, що попереднє укріплення підземної галереї виконано цеглою різної якості та розмірів. Здебільшого це жовта «миколаївська» цегла XVIII—XIX ст., але в окремих випадках фіксувалася й кладка червоною цеглою, очевидно, XVII ст. За трасою ходу, в основному вздовж його східної стіни, неодноразово фіксувалися завалені обрушеним ґрунтом і частково забутовані давні об'єми печерного комплексу (крипти, відгалуження ходів тощо), які раніше не вивчалися і дослідження яких можна вважати важливим завданням на перспективу.

Під час укріплення та розширення (сучасні розміри 2,55 × 4,25 м, висота 2,9 м) майже повністю зруйнованої та засипаної рушеним ґрунтом крипти у південній торцевій стіні вул. Батиєм убієнних у її північній частині було зафіксовано товщу строкатого ґрунту, що складалася з прошарків мішаного гумусованого ґрунту та лінз, насичених розрізненими людськими кістками від зруйнованих поховань. Зібраний у цьому контексті підйомний археологічний матеріал датується другою половиною XIII — першою половиною XIV ст. і складається з фрагмента денця неполив'яного горщика з ознаками зрізки та слідами клейма у вигляді кола. Тут же знайдено неповний розвал невеликого кухонного горщика з грибоподібним у перетині вінцем, короткою циліндричною шийкою та близьким до овоїдних обрисів тулубом. Зовні на денці збереглися сліди підсипки (рис. 2, *1—2*). Варто відмітити деяку наближеність пропорцій горщика до банкоподібних форм, що, разом із не зовсім якісною обробкою поверхні, може свідчити про недосконалість володіння гончарною технікою. В цілому наведені матеріали заповнюють стратиграфічну лакуну, що раніше фіксувалася для цієї ділянки для післямонгольського часу.

З інших об'єктів, обстежених 2009 р., на увагу в плані подальшого дослідження заслуговують: шурф поблизу східного фасаду корпусу 4, звідки походять цікаві знахідки скляного та керамічного посуду XVII—XVIII ст. (рис. 2, *3—5*), та споруда прибудови до корпусу 61 (рис. 1, 14), де під час ремонтних робіт були виявлені фрагменти більш раннього (в межах XVII ст.), невідомого раніше, цегляного мурування.

В.І. Баранов, Т.А. Бобровський, С.В. Карлов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАРІАМПОЛІС У 2009 р.

The first season of research of mediaeval settlement Mariampolis (Bakhchisaray) is described. The Early Mediaeval structure of possibly manufacturing function with a big cob stove was partially researched and a large set of artifacts of the Mediaeval Age was collected.

У 2009 р. експедиція Інституту археології НАН України спільно з Бахчисарайським історико-культурним заповідником (керівник В.І. Баранов) здійснила дослідження на території середньовічного поселення кримських греків Маріамполіс. Воно займає круті північно-східні схили балки Майрум-Дере біля південно-західного підніжжя печерного міста Чуфут-Кале.

Точні розміри поселення та межа з середньовічним монастирем Святого Успіння, розташованим на протилежному схилі балки, не відомі. Археологічні роботи на території поселення майже не провадили і до розкопок 2009 р. ні стратиграфічна ситуація, ні глибина шару не були достеменно відомі.

Таким чином, роботи 2009 р. мали кілька цілей — дослідити стратиграфічну ситуацію, хронологічні та топографічні межі поселення і встановити межу між поселенням та монастирем. З цією метою був закладений розкоп розмірами 5 × 9 м і завглибшки до 2,5 м, незначну прирізку до нього та шість шурфів розміром 2 × 2 м та завглибшки до 2,2 м (по лінії будівництва паркану сучасного монастиря). Невеликі роботи здійснені також у двох печерах, які, ймовірно, входили до монастиря Святого Успіння.

Розкоп закладено на стрімкому схилі балки (кут схилу більше, ніж 30°), орієнтованому зі сходу на захід. Ще до початку робіт була помітна стіна, яка виходила на поверхню. В подальшому з'ясувалося, що стіна була крепідою, за якою починалася штучна тераса. Крепіда складена з різновеликих (від 0,2 × 0,2 м до 0,9 × 0,6 м) грубо оброблених каменів на багновому розчині. Ширина її 0,6—0,9 м. До неї примикала стіна-контрфорс завширшки 0,4—0,6 м. В крепіді на досить невеликій ділянці простежено шість будівельних горизонтів з різною кладкою. Південно-східна частина стіни-крепіди складена з ретельно оброблених каменів (зовнішня поверхня оброблена зубаткою) на глиняно-вапняному розчині, що різко виділяє її на тлі інших ділянок. Тут був розрив для брами завширшки 1,8 м. Ймовірно, це був

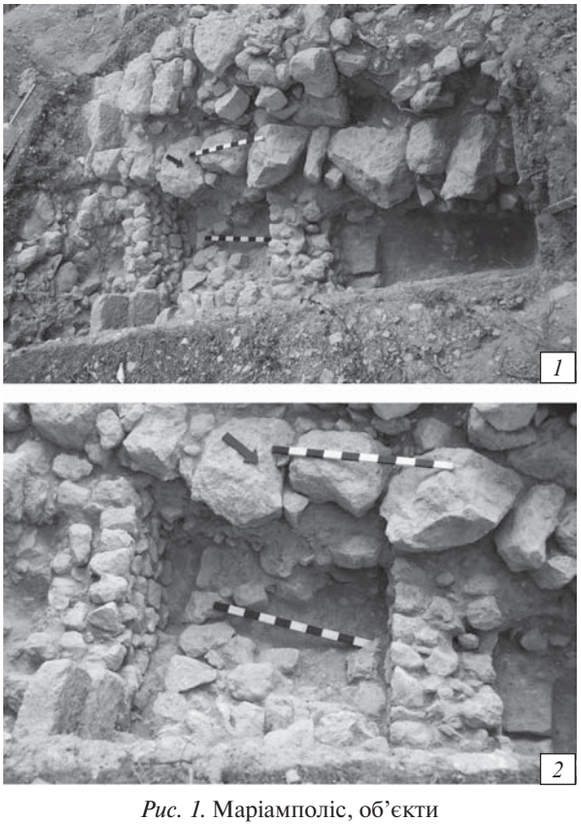

Рис. 1. Маріамполіс, об'єкти

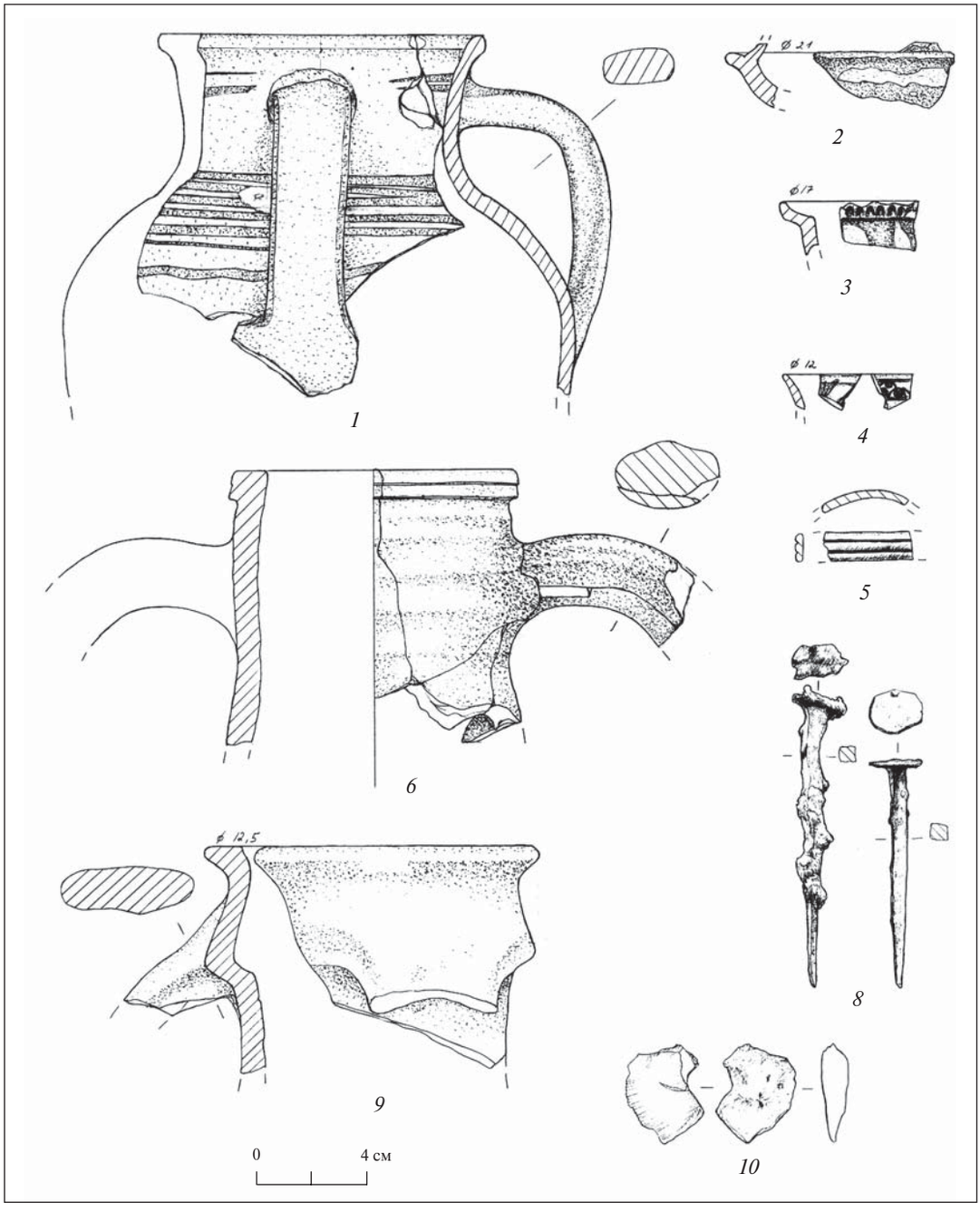

Рис. 2. Маріамполіс, речові знахідки

один із в'їздів на територію поселення, хоча не можна виключати, що споруда відноситься до монастирських будівель. Час функціонування брами за археологічним матеріалом можна датувати XVII—XVIII ст., але час її будівництва поки що не встановлено.

До стіни-крепіди з північно-східного боку панцир-в-панцир примикала ще одна, раніша, завширшки близько 0,8 м, за якою починалася штучна тераса (рис. 1, *1*). На терасі зафіксовано приміщення, вірогідно, виробничого характеру. Воно складалося з двох стін, що заходили під ранішу крепіду і, таким чином, давніші за неї (рис. 1, *2*). Вірогідно, терасу підтримувала ще одна стіна-крепіда, що не вціліла (була розібрана при будівництві пізніших крепід на цьому місці). Стіни складені з бутового каменю (розмірами до 0,2 × 0,2 м) на багновому розчині. Ширина однієї стіни близько 0,4 м, ширину іншої не встановлено, оскільки досліджено лише її внутрішній панцир, а зовнішній лишився в борту розкопу. Відстань між стінами близько 1,6—1,8 м. Тут простежена часткова вціліла кам'яна вимостка. На ній знаходить-

ся велика піч діаметром близько 1,6 м. Нижня частина печі зроблена з каменів, поставлених на ребро, склепіння — з глини. Фактично вона займає весь простір між двома стінами. Ймовірно, приміщення збудували спеціально для неї. Розміри печі й окремішність приміщення вказують на виробничий характер, але оскільки піч повністю не досліджено (вона лишилася у північно-східному борту розкопу), відповідь на запитання про їхнє призначення дадуть лише подальші розкопки. Матеріали, знайдені між двома стінами, вказують на досить ранню дату комплексу. Зокрема, тут були знайдені фрагменти причорноморських амфор і кухонного посуду групи Тау-Кипчак, що, разом з відсутністю високогорлих глеків, вказує на дату — кінець VII — перша половина IX ст.

Слід зазначити, що на розкопі вдалося дійти до материка лише на одній ділянці. В південному куті розкопу, де культурний шар найтонший, був закладений шурф розміром 2 × 2 м та завглибшки до 1,2 м. В ньому зафіксовано намивний шар, що утворився до того, як була побудована тераса і найраніша крепіда. Тут виявлено лише ліпну чорнолощену кухонну кераміку, ймовірно таврського часу.

На піденний захід від стіни-крепіди після її руйнації утворився намивний шар, який попри те, що утворювався на найпізнішому етапі, фактично дає хронологічниий зріз меж існування середньовічного поселення. Найраніші матеріали представлені окремими виробами з кременю, вірогідно середньопалеолітичної доби. В цьому шарі знайдено також окремі фрагменти чорнолощеної кухонної кераміки. Значно більше керамічних виробів ранньосередньовічної доби — амфори типу Делакеу (рис. 2, *6*), LRA 1, АДСВ 5, причорноморського типу класу 36, можливо амфори з перехватом (рис. 2, *9*), кухонний посуд групи Тау-Кипчак. Привертає увагу відсутність високогорлих глеків та пізнішої кераміки до XIV ст. Водночас досить велика група кераміки, монет і металевих виробів датується XIV—XVIII ст. (рис. 2, *1—5*, *7*, *8*). Це, насамперед, фрагменти полив'яних тарілок, глеків з рейкоподібними вінцями, ізнікська кераміка типу Мілет, кютахські напівфаянси, срібні та мідні монети Кримського ханства, золота прикраса роботи кримськотатарської ювелірної школи.

Невеликі роботи здійснені також у печерних спорудах, які, ймовірно, відносяться до монастиря Святого Успіння. Тут досліджено незначний культурний шар, який датується пізньосередньовічним часом. Серед знахідок слід виділити фрагмент мідного ланцюжка та незначні уламки кераміки.

На північний схід від розкопу по лінії будівництва паркану сучасного монастиря було закладено шість шурфів розміром 2 × 2 м та завглибшки до 2,5 м. В жодному з них культурний шар не зафіксований, що свідчить про північно-східні межі середньовічного поселення Маріамполіс.

Д.В. Бейлин, А.В. Куликов, С.А. Бейлина

РАЗВЕДКИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ОКОНЕЧНОСТИ КЕРЧЕНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

In 2009, the Prospecting Group of the Kerch Complex Expedition conducted archaeological prospecting and trenching in the north-eastern part of the Kerch Peninsula. The sites not known before were discovered and mapped, new information was obtained regarding stratigraphy of cultural layers, chronology and topography of the burial grounds, necropolei and settlements of the Late Bronze epoch, Ancient and Mediaeval periods.

С мая по ноябрь 2009 г. разведочным отрядом Керченской комплексной экспедиции КФ ИА НАН Украины проводились разведки в северо-восточной части Керченского полуострова, а именно на территории Глазовского и Войковского сельсоветов Ленинского р-на АРК (рис.).

Во второй половине прошлого столетия разведки и раскопки в этом районе проводили И.Т. Кругликова, В.В. Веселов, В.Э. Кунин, С.А. Семенов, Л.Г. Мацкевой, Л.П. Требушенко, А.А. Масленников, О.Д. Чевелев, Д.С. Кирилин, В.Н. Корпусова, В.Н. Зинько и И.В. Ачкинази.

Разведки на территории Глазовского сельсовета. В процессе обследования и корректировки генеральных планов сел Юркино и Осовины выявлены памятники и объекты археологии, осуществлены их обмеры, координирование в системе WGS-84, фотофиксация, шурфовки и картографирование.

Курганная группа Осовины западные 1 расположена на скалистом гребне к западу от с. Осовины. Состоит из 13 курганов, вытянутых цепочкой в направлении север—юг. Отдельные ее курганы сосредоточены в 200 м к северо-востоку от верховья безымянной балки, северо-восточнее с. Юркино. Высота насыпей от 0,4 м до 1,0 м, диаметр 8,0—15,0 м. Следы грабительских ям прослежены в 10 насыпях. Собранный в них подъемный материал представлен фрагментами стенок хиосских и гераклейских амфор IV в. до н. э.

Курганная группа Осовины юго-восточные 1 расположена на южной окраине с. Осовины южнее улиц Ленина и Азовской, на вершине юго-восточного склона балки, вдоль которой пролегает современная граница села. Курганы расположены по линии запад—восток. Диаметр их от 7,0 до 13,0 м, высота не превышает 0,4—0,7 м. Следы грабительских ям прослежены в четырех насыпях. Подъемный материал, собранный на насыпях и между ними, представлен фрагментами стенок гераклейских, фасосских и хиосских амфор IV в. до н. э.

Курганная группа Широкая балка северная расположена на вершине гряды в 0,1 км к северу от балки Широкой, южнее мыса Варзовка. С севера она ограничена неглубокой балкой южнее скалистой возвышенности. Высота насыпей от 0,2 м до 0,7 м, диаметр в пределах 9,0—16,0 м. Материал, собранный на отвалах из грабительских ям, представлен фрагментами стенок оранжево- и красноглиняных амфор конца V—IV вв. до н. э., среди которых можно выделить продукцию мастерских Гераклеи, Хиоса и Фасоса.

Поселение Осовины I (I в. до н. э. — первые вв. н. э., эпоха Средневековья). Многослойное поселение расположено на скалистом мысу второй приморской террасы в 0,4 км к западу—юго-западу от мыса Бакланий. В развалах на вершине мыса обнаружены фрагменты тщательно обработанных известняковых блоков со следами руста. Поверхность скалы в отдельных местах имеет следы подтесов. В обнажениях культурного слоя собраны фрагменты южнопонтийских амфор I в. до н. э. — I в. н. э., боспорских амфор II—III вв., а также обломками стенок краснолаковой посуды первых вв. н. э. Мощность культурных напластований в южной части скалистого мыса не менее 1,2 м. С северной стороны мыса расположен зольник первых вв. н. э., исследования которого в начале 1990-х гг. проводил В.Н. Зинько.

Рис. Керченский полуостров. План-схема локализации памятников, обследованных в 2009 г.

Поселение Осовины II расположено в 0,35 км к юго-востоку от села. С востока поселение ограничено обширной глубокой балкой. Рельеф местности ровный, имеет уклон в северном направлении. На поверхности четко фиксируются локальные скопления камней и керамики. Найдены обломки стенок и профильных частей транспортной тары IV в. до н. э. Площадь распространения керамики около 4 га (250 × 150 м), мощность культурного слоя достигает 0,6 м. Помимо фрагментов амфор IV в. до н. э., в слое, на глубине 0,3—0,5 м, обнаружены два фрагмента стенок лепных сосудов эпохи бронзы, а также два кремневых отщепа.

Грунтовый некрополь Осовины I первых вв. н. э. находится вблизи поселения Осовины I. Его площадь не менее 3,5 га, на что указывают грабительские шурфы, в пределах которых прослеживаются остатки погребальных сооружений. В отвалах и шурфах обнаружены фрагменты краснолаковой посуды и амфор первых вв. н. э.

Выявлены также два «места скопления» материала, под которыми подразумевается неопределенный объект, следы которого представлены незначительными остатками.

Одно расположено в пределах пахотного поля в 0,1 км к югу от западной окраины с. Осовины в районе переулка Кривой. На поверхности фиксируются скопления известнякового бутового камня. Керамика представлена фрагментами стенок гераклейских амфор и круга Фасоса IV в. до н. э., а также красноглиняных столовых сосудов. Есть ручка лесбосской красноглиняной амфоры V в. до н. э. и фрагмент зернотерки.

В пределах с. Осовины в 200 м к северо-востоку от переулка Кривой на пашне обнаружены единичные фрагменты керамики. Она представлена обломками стенок гераклейских амфор IV в. до н. э. и амфор IV—III вв. до н. э. восточно-средиземноморских центров производства.

Поселение Юркино южное расположено в 1,5—2,0 км к юго-востоку от с. Юркино. С запада ограничено крутым восточным склоном обширной долины, над которой с юга нависает скалистая гряда, наивысшей точкой которой является Темир-Гора. Площадь распространения керамики не менее 6,0 га. Впервые поселение было обследовано В.В. Веселовым и И.Т. Кругликовой, а в 2008 г. — Керченской охранно-археологической экспедицией. В отчетном году был заложен разведочный шурф размерами 2,0 × 1,0 м. Мощность культурного слоя не менее 0,4 м. В шурфе обнаружен фрагмент каменной кладки, ориентированной в направлении запад—восток. Материал, собранный на поселении, представлен в основном фрагментами амфор и столовой посуды V—IV вв. до н. э., а также обломками стенок лепных сосудов эпохи поздней бронзы и изделиями из кремня.

Некрополь поселения Юркино южное расположен в 2,4 км к северо-востоку от Темир-Горы. Его площадь предположительно составляет не менее 1,0 га, на что указывают вырубленные в скальном грунте могилы прямоугольной в плане формы, раскопанные грабителями в конце 1990-х гг. Подъемный материал из грабительских отвалов представлен фрагментами тарной и столовой керамики IV в. до н. э. Поверхность задернована.

Разведки на территории Войковского сельсовета. Поселение Бондаренково восточное I расположено в 0,8 км от пересечения дорог Керчь—Бондаренково и дороги, ведущей на очистные сооружения. В северной и вос-

точной частях поселения заложено два шурфа. Шурф 1 размерами 2,0 × 1,0 м заложен на месте грабительской ямы в окопе, брустверо м которого послужила стена постройки IV в. до н. э. В юго-восточном борту шурфа расчищена до уровня подошвы трехслойная двухлицевая кладка на длину 2,0 м. Материал из заполнения грабительского шурфа представлен обломками керамид и четырехгранных каллиптеров боспорского производства, а также профильными частями гераклейских и хиосских прямогорлых амфор IV в. до н. э.

Шурф 2 заложен в восточной части поселения. Мощность культурных напластований здесь 1,4 м. На глубине 1,5—1,6 м выявлена вымостка из подтесанных известняковых плит. Материал представлен фрагментами стенок и профильных частей хиосских, фасосских и южнопонтийских амфор IV в. до н. э.

Поселение Завал восточное расположено на восточном склоне уроч. Большой Вал, у берегового обрыва, в 4,0 км к западу от с. Юркино и в 2,0 км к северо-востоку от очистных сооружений в районе с. Бондаренково. С севера поселение ограничено береговым обрывом, с востока — устьем глубокой балки, по дну которой протекает безымянный ручей. Культурный слой зафиксирован в береговом обрыве и вдоль западного склона балки на площади 170 × 300 м, признаки его заметны также и на поверхности. Материал с поверхности представлен фрагментами стенок и профильными частями транспортной тары, столовой гончарной и лепной посуды VI—IX вв., единичными фрагментами керамики IV в. до н. э. и обломками стенок лепных сосудов эпохи поздней бронзы. При осмотре береговых осыпей обнаружена бронзовая пряжка и деталь поясного набора VII в. Поверхность задернована.

В 170 м от западного склона балки, ограничивающей поселение с востока, в береговом обрыве обнаружена часть прямоугольной в плане плитовой могилы. Сохранилась торцевая и две боковые известняковые плиты. Ориентирована могила по линии северо-восток—юго-запад.

Поселение Завал южное I расположено на террасе южного склона уроч. Большой Вал в 2,65 км от северной окраины с. Бондаренково. Обнаружено В.В. Веселовым. С юга ограничено склоном глубокой балки. На поверхности фиксируется скопление бутового известнякового камня. Площадь распространения керамики 100 × 50 м. Подъемный материал представлен фрагментами хиосских и фасосских амфор IV в. до н. э., фрагментом боспорского четырехгранного каллиптера и обломком стенки чернолакового сосуда.

Поселение Завал южное II расположено на террасе южного склона уроч. Большой Вал в верховье глубокой балки, в 1,1 км к северу от очистных сооружений в районе с. Бондаренково и в 2,7 км от северной окраины этого села. Обнаружено В.В. Веселовым в конце 1950-х — начале 1960-х гг. Выходы культурного слоя заметны на поверхности. Подъемный материал представлен фрагментами стенок и профильных частей лепных сосудов эпохи поздней бронзы. Распространение материала и выходы культурного слоя фиксируются на площади около 3,0 га.

Поселение Завал западное I расположено юго-западнее горы Белая в 0,55 км южнее мыса Тархан, являющимся западной оконечностью уроч. Большой Вал, в седловине, окруженной с востока и запада скалистыми грядами. С севера поселение ограничено оползнем. Культурный слой местами выходит на поверхность. Выявлены грабительские ямы. В их бортах культурный слой прослеживается на глубину до 0,60 м, толщина дернового слоя не более 0,15 м. В отвалах собраны фрагменты стенок и профильные части сосудов баночного типа эпохи поздней бронзы и кремневые отщепы. Признаки культурного слоя зафиксированы на площади 40 × 150 м.

Поселение Тархан I расположено на холме в 2,0 км к юго-востоку от горы Белая, близ мыса Тархан. Со всех сторон окружено глубокими балками. С севера по дну балки протекает ручей, впадающий в Азовское море. Поселение занимает центральную и западную части возвышенности площадью не менее 1,5—2,0 га. На поверхности зафиксированы признаки культурного слоя, скопления бута. Местами прослеживаются трассы кладок. Для выяснения мощности культурного слоя и уточнения датировки заложено два шурфа.

Шурф 1 размерами 2,0 × 1,0 м расположен в 45 м к западу от вершины возвышенности. Толщина дернового слоя не превышает 0,15 м, мощность культурных напластований 1,0 м. Материал представлен фрагментами транспортной тары южнопонтийского производства I в. до н. э.—I в. н. э. и столовых краснолаковых, серо- и красноглиняных сосудов первых вв. н. э. Отдельные фрагменты принадлежат боспорским амфорам и могут быть датированы II — первой половиной III вв.

Шурф 2 разбит на месте грабительской ямы размером 1,2 × 2,0 м, расположенной на север-

ном склоне возвышенности. Культурные отложения вскрыты нами на всю глубину, достигающую здесь 2,0—2,1 м. Стратиграфия раскопа, характер грунта и материал свидетельствуют о том, что в I в. до н. э.—начале II в. н. э. северный склон холма был засыпан мусором.

Могильник Тархан II расположен на возвышенности, вытянутой в направлении запад—восток, в 0,6 км к юго-востоку от устья безымянного ручья, впадающего в Азовское море в районе бывшей деревни Старый Тархан. С севера и юга могильник обвалован. Высота валообразной насыпи не превышает 0,5 м, а прослеженная протяженность с востока на запад северной составляет 160 м, южной — 170 м. Грабительскими ямами вскрыто четыре могилы, сложенные из известняковых плит размерами 0,4—0,7 × 0,3—0,4 × 0,1—0,2 м. Ориентированы могилы в направлении запад—восток. Материал, обнаруженный на поверхности, представлен фрагментами стенок оранжевоглиняных сосудов раннесредневекового времени. Площадь могильника составляет не менее 1,5 га.

А.Б. Бернацки, Е.Ю. Кленина

ИССЛЕДОВАНИЯ КВАРТАЛА LX В ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА В 2009 г.

In the framework of a many-year scientific and research Ukrainian-Polish Project «Topography of Tauric Chersonesos» headed by Ye. Yu. Klyonina and A.B. Bernacki a study of the planning of the LX dwelling quarter dated from the 10th c. to the 14th c. was finished in 2009. This Late Byzantine quarter in the western part of Chersonesos city allows the authors to confirm a presumption about the existence of regular building up in this area until the desolation of the city in the end of the 14th c. — the beginning of the 15th c.

Результаты раскопок последних лет позволяют предполагать, что юго-западный участок Херсонеса, расположенный между так наз. Главной и I продольной улицами, является одним из значимых районов древнего города. Исследования в западной части городища, безусловно, позволяют внести коррективы в устоявшиеся представления о развитии городской территории Херсонеса Таврического. Длительное время считалось, что этот район был застроен жилищами бедняков без соблюдения регулярной планировки.

В 2009 г. в рамках многолетнего научно-исследовательского украинско-польского проекта «Топография Херсонеса Таврического» под руководством Е.Ю. Клениной и А.Б. Бернацки были продолжены плановые раскопки квартала LX. Объект исследования расположен к юго-западу от квартала LV с пятиапсидным храмом, узученным в 2001—2003 гг. украинско-польской экспедицией под руководством авторов в рамках научно-исследовательского интердисциплинарного проекта «Топография римского и ранневизантийского Херсонеса Таврического».

В 2004—2008 гг. в северо-восточной части квартала проводились раскопки двух жилых домов византийского времени. В полном объеме изучена планировка дома 2, расположенного в юго-восточной части квартала. Жилые и хозяйственные постройки дома 1 в северо-западной части квартала открыты частично.

В 2009 г. завершено исследование дома 1 в квартале LX и открыты помещения 16, 17, внутренний двор 1 и двор 2 (квартальное кладбище) (рис. 1).

Помещение 16, площадью 6,00 × 6,08 м, практически квадратное в плане, расположено в юго-восточной части двора. Помещение отделяет северо-западная стена от внутреннего двора во второй строительный период. Первоначально этот участок был частью обширного внутреннего двора. С юго-западной стороны помещение ограничивает мощная ограда квартального кладбища, расположенного с северо-восточной стороны часовни, открытой в 2004 г. От юго-западной стены сохранился только нижний ряд камней фундамента (ширина 1,50 м). Северо-восточная стена была общей для помещений 10 и 16, а юго-восточная стена отделяет помещение 16 от внутреннего двора дома 2. Все стены сложены на земляном растворе. Максимальная их сохранность составляет 0,68 м. Вход в помещение 16 не обнаружен из-за состояния стен (сохранились фундаменты). Предположительно в него входили со стороны внутреннего двора дома 1. Уровень земляных полов зафиксирован на отметке +1,58/+1,59 м от ПЦ-384. В нивелировочном слое под полами обнаружен в основном керамический материал XI—XIII вв. Под слоем засыпи выявлены углубления под пифосы античного времени, выбитые в материковой скале. Помещение возведено в последний строительный период в конце XIII — начале XIV вв., а до этого времени было юго-восточной частью внутреннего двора 1.

Внутренний двор 1 последнего строительного периода, расположенный в центре дома, за-

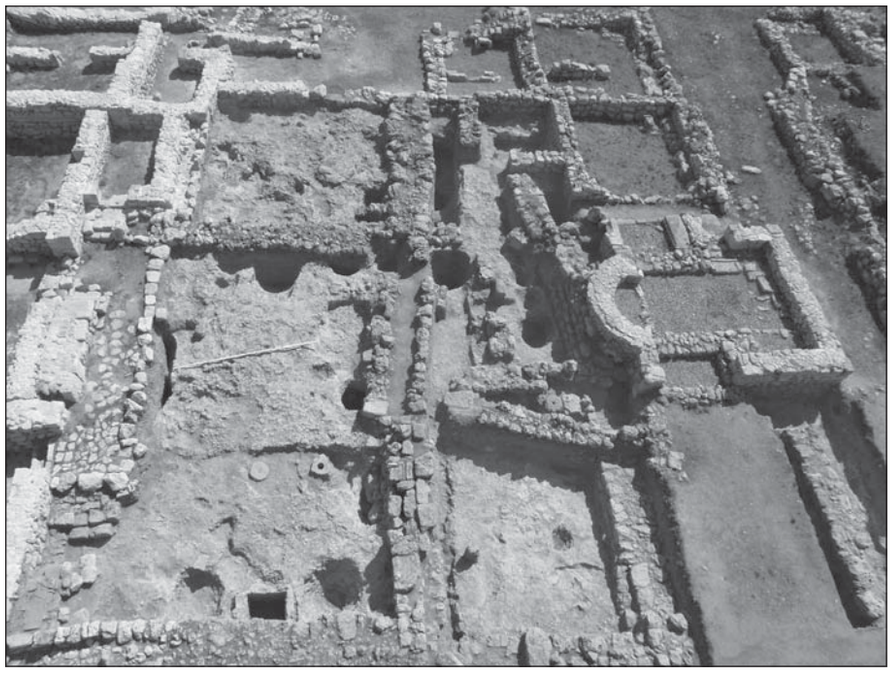

Рис. 1. Херсонес Таврический, жилой квартал LX. Общий вид северо-западной части квартала сверху с северо-запада (фото А.Б. Бернацки)

нимает площадь 6,0 × 5,3 м. Непосредственно во двор можно было пройти с боковой северо-восточной улицы через проходное помещение 8. Из-за многочисленных перестроек внутренний двор дома 1 уменьшился по площади в два раза. В последний строительный период он уменьшился за счет расположенного вдоль помещений 8 и 8а пространства, вымощенного каменными плитами и ограниченного с юго-запада стилобатом, поддерживавшим деревянные столбы балкона второго этажа, куда вела лестница, устроенная с северо-западной стороны от входа в помещение 8. С юго-восточной стороны двор ограничивает помещение 16, с юго-западной стороны — квартальное кладбище, а с северо-запада — помещение 17. Скала во дворе, так же как и в помещении 16, не была выровнена и предназначалась для нивелировочной подсыпки до уровня +1,50/+1,59 м от ПЦ-384. Массовый материал представлен многочисленными фрагментами керамики X—XIV вв. Среди находок следует отметить небольшой (0,103 × 0,075 × 0,023 м) фрагмент мраморной плитки, которая является частью (верхним правым углом) надписи XIII в. (рис. 2).

Под нивелировочной насыпью двора византийского дома обнаружены многочисленные углубления, выбитые в скале для установки пифосов в античный период. Некоторые из углублений использовались в византийский период для хозяйственных целей. В западной части двора обнаружен выбитый в материковой скале колодец диаметром 0,9 м. Засыпь в этом сезоне не исследовалась.

Помещение 17 прямоугольное в плане, площадь 4,25 × 8,00 м, расположено с юго-западной стороны помещения 7. Северо-восточная стена является общей с помещением 7, северо-западная стена ограничивает не только помещение 17, но и весь квартал со стороны I продольной улицы. Вход в помещение 17, шириной 1,2 м, находился в юго-западной стене и вел со стороны небольшой разгрузочной площади, расположенной у северо-западной стены часовни, внутрь помещения. Стены помещения 17 сложены из средних бутовых камней на земляном растворе. Максимальная их сохранность 0,74 м. Юго-восточная стена практически не сохранилась, обнаружен лишь южный угол и небольшой ее участок. Эта стена была, вероятно, разобрана в последний строительный период, когда помещение было переоборудовано и функционировало в качестве кухни. В его северном углу была устроена печь, сооруженная из фрагментов черепицы группы XI—XIII вв. Печь вытянута с северо-запада на юго-восток, размеры ее 1,2 × 0,8 м. Топка обращена к юго-востоку. Верхняя часть печи представляла собой купольную конструкцию из черепицы указанного типа. Основанием печи служили каменные блоки, уложенные на слой разрушения первого строительного периода, насыщенного фрагментами амфор класса 45 и 52, а также поливной керамикой XI—XIII вв. В

Рис. 2. Фрагмент надписи на греческом языке на мраморной плитке (фото А.Б. Бернацки)

этот же период была укреплена с внутренней стороны дополнительным панцирем северо-западная стена помещения.

Первоначальное назначение этого помещения определить сложно. Однако наличие углублений для пифосов позволяют предположить, что оно использовалось в качестве хранилища.

Двор 2 (квартальное кладбище). С северо-восточной стороны часовни было устроено кладбище, отделенное мощной оградой от жилых и хозяйственных построек квартала LX, а также каменной оградой от небольшой разгрузочной площади у северо-западной стены часовни. Площадь кладбища 5,8 × 13,0 м (около 75,5 м^2). В настоящее время это крупнейшее по площади квартальное кладбище в Херсонесе. Обнаружено восемь могил с 12 захоронениями. Особый интерес представляло женское погребение в могиле 7 в южном углу кладбища. На черепе костяка и возле него найдено семь серебряных монет хана Токты (1289—1312) чекана 1289 г. Благодаря этой находке, удается датировать более точно возведение часовни у кладбища и время ее функционирования. Захоронение богатой горожанки также позволяет говорить о высоком социальном положении жителей квартала.

Таким образом, полностью изучена планировка жилого квартала LX, которая датируется X—XIV вв. Исследованный жилой квартал поздневизантийского времени в западной части Херсонесского городища позволяет опровергнуть теорию А.Л. Якобсона о нерегулярности застройки этого района города и о нищенском существовании его обитателей. Отсутствие производственных помещений также свидетельствует о высоком статусе хозяев дома. К сожалению, постройки античного и ранневизантийского времени из-за серьезных нивелировочных работ, проведенных в квартале в первой половине XIII в., практически полностью разрушены. Исключение составляют вырубленные в материковой скале подвалы и углубления под пифосы, а также многочисленный материал, датирующийся III в. до н. э. — VI в. н. э.

О существовании жилого дома античного времени свидетельствуют также многочисленные фрагменты полихромных настенных росписей на цемянковой основе. Среди цветовой гаммы чаще всего встречаются красный, белый и желтый цвета.

С.О. Біляєва, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко

ПРО РОБОТУ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2009 р.

Results are presented of a 2009 study of mediaeval monuments of the north coast of the Black Sea. Excavations and a set of nondestructive archaeological works were conducted in Bilhorod-Dnistrovskyi of Odesa Oblast and Ochakiv of Mykolayiv Oblast.

У м. Білгород-Дністровський міжнародним колективом вчених з України (С.О. Біляєва, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич, Р.Б. Гуцуляк, Ж.М. Матвіїшина, С.М. Сагайдак), Великобританії (К. Фінкель, Р. Хеддлси, А. Тернер), Канади (В. Остапчук), США (Т. Важний), Туреччини (Дж. Беннетт) здійснено комплекс робіт, що складався з розкопок у рові Аккерманської фортеці, обстеження ескарпу та контрескарпу, визначення їхніх розмірів у різних точках. Вперше визначено глибину рову у шурфі, який було закладено між 10-ю та 11-ю баштами фортеці, на південний захід від Центральних воріт. Розміри шурфу 3,00 × 8,15—8,43 м (відповідно з відстанню від ескарпу до контрескарпу у різних точках шурфу). Встановлено, що підошва рову — ракушняк жовтого кольору, який зафіксовано на глибині 11,7—12,0 м. Проведено візуальне обстеження та фіксацію мікроморфології стін шурфу, відібрано зразки на спорово-пилковий аналіз та проби на C^{14}. У культурному шарі виявлено різночасові знахідки, які могли потрапити у рів різними шляхами. Особливий інтерес викликає вістря стріли, яке має широке датування (у межах X—XIV ст.). Аналогічні добре відомі на давньоруських пам'ятках. Знайдено також уламок скляного браслета XII—XIII ст. бірюзового кольору, прикрашеного темно-червоними та світло-жовтими смужками. Серед речей османського часу привертає увагу сироглиняна люлька для куріння з арабським написом по колу втулки та монета з білого металу (діаметр 2,9 см) правління султана Мустафи II (1695—1703 рр.) чекана Едірне 110(7?)/1695/6? рр.

Архітектурні обстеження було сфокусовано на встановлення будівельної періодизації стін, зокрема Нижнього двору, де визначено послідовність їхньої надбудови у Молдавський та Османський періоди за оформленням верхнього краю рядами зубчастих завершень. Продовжено також відбір зразків розчинів для петрографічного та мікроструктурного аналізу.

Надзвичайно копітким було проведення суцільних обмірів фортеці за допомогою Trimble 3M total station та Trimble R3 DGPS для створення комп'ютерної моделі. Крім того, здійснено великий обсяг фоторобіт з підготовки до фотограмметричного моделювання.

Продовжено досліди із встановлення абсолютного датування фортеці з використанням методу дендрохронології на підставі договору ІА НАНУ та Корнуельського університету США.

В Очакові продовжено розкопки історичного центру міста. Закладено три шурфи та розкоп. У розкопі I (площа 75 м^2) виявлено залишки фундаменту будівлі, датовані (за цеглою та черепицею Очаківських заводів і російською монетою 1869 р.) не пізніше першої половини — середини XIX ст. Під будівельними рештками зафіксовано поховання за мусульманським обрядом, можливо кінця XVIII ст., а також культурний шар Османського періоду XVI—XVIII ст. та попереднього часу, про що свідчить знахідка кераміки сграфіто в заповненні ями на глибині 2,2 м. Нашарування Османського періоду характерні і для території поблизу колишньої мечеті, перебудованої у Миколаївську православну церкву.

Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, Л. Оледзкі

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ПОДІЛЛІ

The paper is devoted to the recommencement after a 50-year break of archaeological works at Severynivka hill-fort, a site of the Early Iron Age situated near Mezhyriv village of Zhmerynka Region in Vinnytsya Oblast.

Северинівське городище, згадане ще наприкінці XIX ст. в Археологічній карті Подільської губернії Є. Сецинського та обстежене Південно-подільською експедицією під керівництом М.І. Артамонова в 1947—1948 та 1953 рр., тривалий час перебувало поза увагою фахівців. Вірогідно, це сталося через те, що підсумки робіт, здійснених на пам'ятці експедицією М.І. Артамонова (переважно розвідкового характеру) були узагальнені у відомій статті Г.І. Смирнової «Северинoвское городище», надрукованій у другому числі «Археологического сборника Государственного Эрмитажа», і на певний час тему було закрито. Цілком можливо, що згасанню інтересу до пам'ятки сприяла грунтова ерозія, що повільно, але невпинно поглинає городище з заходу. Процес руйнації спричинений вапняковим кар'єром, що тривалий час уже не діє, та його експлуатація знищила приблизно половину пам'ятки. Це створило враження у дослідників, що городище практично ліквідоване. Проте топографічною зйомкою залишків конфігурації городища, здійсненою І. Карашевич за допомогою Trimble R3 DGPS, встановлено, що його сучасна площа сягає 5,1 га.

Городище розташоване на високому правому березі р. Рів за 1 км на захід від околиці с. Межирів Жмеринського р-ну Вінницької обл. Нашу зацікавленість цією пам'яткою спричинено локалізацією Северинівського городища на північно-західному закінченні Буго-Дністровського межиріччя, яким проходив давній шлях, відомий у середньовіччі як Кучманський (західне відгалуження знаменитого Чорного шляху). Комплекс городища заслуговує на увагу не лише з економічного погляду, але й зважаючи на етнополітичну та просторову ситуацію на Поділлі за доби раннього заліза.

З огляду на це влітку 2009 р. спільними зусиллями студентів-практикантів магістерської програми «Археологія» НаУКМА та Університету ім. Адама Міцкевича (м. Познань, Польща) розпочато новий цикл робіт на пам'ятці. На городищі досліджено три ділянки загальною площею 240 м^2. Основною ділянкою був перетин валу та рову перед ним, зроблений над урвищем кар'єру в південно-західній частині городища, розкоп біля нього та невеликий розкоп у середній частині городища над краєм смуги ерозії. Вдалося встановити, що вал — зараз заввишки 3,5 м та завширшки в нижній частині 23,0 м — зведено з глини на поверхні, розчищеній від чорнозему та передматерику. В тілі валу в центральній частині на середині висоти знаходилося декілька вапнякових брил (середні розміри 0,25 та 0,32 м), що, вірогідно, правили будівельникам валу за проміжний твердий майданчик. На 0,6 м нижче цієї імпровізованої вимостки лежав тонкий горизонтальний шар горілого хмизу чи сіна, що простягався в бік рову. В середній частині внутрішньої половини валу, на висоті 0,4 м від рівня давньої поверхні, була ділянка перепаленої глини (довжина 1,5 м), що являла собою східну частину майданчика, зафіксованого ще експедицією М.І. Артамонова. Біля внутрішнього схилу валу і частко на ньому зафіксовано значні скупчення дрібного каміння. Зважаючи на розмір цих уламків вапняку, складається враження, що вони є залишками «арсеналу» захисників городища. Поміж цим камінням траплялися великі уламки ліпного посуду.

Рів завглибшки 5,5 м за ширини 12,0 м. Верхня його частина заповнена чорноземом, що за-

мулив рів, нижня — мішаною глиною, змитою з валу, що не встиг зарости травою. Дно рову фіксувалося за наявністю дрібного каміння та деревного вугілля. Вал цікавий через ту особливість, що його внутрішній схил мав ще три менші рови (завглибшки 1,5—2,2 м та завширшки зверху 2,0—2,5 м). Ці рови були заповнені мішаною глиною, місцями великими її шматками, що зсунулися зі схилу валу. Дно цих допоміжних ровів зафіксовано за наявністю на ньому дрібних шматочків деревного вугілля.

Інтенсивний культурний шар (потужність 0,3—0,5 м) у центральній частині городища виправдав сподівання. Тут виявлено залишки землянки та зернову яму біля неї. На жаль, більшу частину землянки забрав ерозійний зсув, проте вціліла частина дозволила визначити частково її параметри: ширина близько 4,0 м, глибина від сучасної поверхні 1,7 м. У заповненні землянки трапилися уламки кухонного посуду, серед якого домінують миски з «перлинами» під верхнім потовщеним та приплюснутим краєм. На момент, коли покинуту землянку до половини затягло сміттям та ґрунтом, у ній поховали двох дітей. Позиція кісток справляє враження, що їх поклали не в анатомічному порядку або ж поховання були порушені. Вік дітей визначає молочний зуб серед інших постійних. На кістках (щелепі, хребці та фаланзі) зафіксовані сліди зеленого оксиду від бронзових чи срібних прикрас, що розпалися.

Керамічний комплекс городища складає ліпний посуд, типовий для лісостепових пам'яток скіфського часу, проте в ньому є незначна частка посуду пізньогальштатського вигляду. Серед знахідок є також артефакти, що належать до інших історичних горизонтів, з-поміж яких невеличка колекція крем'яних знарядь доби палеоліту (визначення Л.Л. Залізняка) та крем'яне рубило трипільського часу.

Ю.В. Болтрик, І.В. Карашевич, В.К. Козюба, Е.А. Кравченко

КОРОТКА ІНФОРМАЦІЯ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ КАНІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

The paper briefly informs about the preliminary results of archaeological prospecting in Kaniv Region of Cherkasy Oblast in the area of construction of Kaniv hydroelectric power station. A description of contemporary condition of the known and the newly discovered in 2009 monuments is presented.

У травні 2009 р. Канівською експедицією Інституту археології НАН України було проведено розвідки в зоні запроектованого будівництва Канівської ГАЕС у Канівському р-ні Черкаської обл. Експедиція працювала двома загонами — топографічним, що займався фіксацією видимих археологічних об'єктів (вали давніх городищ, розкопи 1980-х і 1990-х рр., відкриті у процесі розвідок археологічні об'єкти), і пошуковим, що проводив шурфування на території майбутнього будівництва.

Городище Віха скіфського часу розташоване на однойменному природному пагорбі, який є однією з найвищих точок Канівських гір (абсолютна балтійська відмітка 244 м над рівнем моря). Знаходиться за 1,0 км на південь від колишнього с. Бучак та 1,3 км від берега Дніпра. Займає плато з балтійськими відмітками 210—230 м і охоплює три пагорби в північно-, південно-західній і південно-східній частинах, які використано при спорудженні укріплень. У південно-східній частині городище охоплює верхню частину улоговини. Розрив у валах на цій ділянці, можливо, фіксує місце давнього в'їзду на городище. Візуальний огляд місцевості дозволив виявити його межі за залишками оборонних земляних валів. Площа городища, що обіймає верхню частину пагорба, за уточненими даними нашої топозйомки 2009 р., становить 24,8 га. Зараз городище повністю поросло лісом, сучасна денна поверхня вкрита шаром падолисту, гіллям і чагарниками. Підйомний матеріал не проглядається. Візуальне обстеження виявило залишки давніх оборонних споруд — одного, а у деяких місцях і двох рядів валів і зовнішнього рову, а також ескарповані схили. Стан споруд задовільний. Деінде вони постраждали від ерозійних процесів або порушені окопами чи воронками часів Другої світової війни. Висота валів зараз на окремих ділянках сягає 2 м. Вали, що знаходяться над природними урвищами або стрімчастими схилами, не високі, проте схили під ними ескарповані. Рів під валами простежується майже повсюди. З західного боку городища, ближче до верхньої частини пагорба, знаходиться давній в'їзд.

Укріплення городища Віха вдало використовують рельєф місцевості. У місцях, де вони проходять по краю пагорбів, з внутрішнього боку висота валу місцями сягає всього 0,3—0,5 м, підвищуючись на інших ділянках до 1—2 м. Ширина валу в середньому становить 6—8 м, на окремих ділянках у північно-східній частині трохи зменшуючись. Оскільки укріплення подекуди проходять по схилах пагорбів, перепад висоти гребеня валу і дна рову сягає 4—5 м. Лише на окремих ділянках у південно- і північно-західній частинах пам'ятки заглиблення рову відсутнє або ледь простежується. З північно-східного, східного і південно-східного боків городище ззовні перед валом має додатковий земляний насип завширшки від 2 (на схилах) до 8 м (на рівних ділянках) і заввишки до 1,2—1,4 м, перед яким другий рів відсутній. В окремих місцях перепад гребеня зовнішнього валу і дна рову сягає висоти 2,5—3 м.

В осипах перетинів дорогами валів та в зачистках насипів у 2004 і 2009 рр. було зафіксовано складну технологію влаштування насипів валів городища Віха. Як було з'ясовано, над давнім горизонтом (гумусований шар завтовшки 0,2—0,3 м) розташовується прошарок горілої деревини і вугілля, перекритий потужним (до 0,3 м) шаром помаранчево-жовтого обпаленого суглинку, що фіксується майже на всю ширину валу. Зверху він перекритий гумусованим насипом валу, який в окремих місцях (східна частина пам'ятки) містить керамі-

ку скіфської доби, і, вочевидь, насипаний з використанням культурного шару.

Лінія укріплень городища має форму неправильного овалу. Максимальні розміри пам'ятки — 0,8 × 0,3 км, а загальна довжина укріплень по периметру більша ніж 2 км.

На площі городища є дві ділянки валоподібних підвищень штучного походження заввишки 0,5 м і завширшки 4—5 м. Одне з них, завдовжки до 150 м, розташоване в північно-західній частині пам'ятки, розпочинається від бетонної дороги і пролягає на південний захід майже паралельно до лінії укріплень городища, за 25—30 м від внутрішнього краю валу, майже виходячи до останнього біля ґрунтової дороги і пов'язаного з нею розриву в насипу валу. Внутрішній валок не має слідів рову по боках, у двох місцях перерізаний траншеями досліджень попередніх років.

Інша ділянка цього насипу розташована в північно-східній частині городища і проходить під кутом до його укріплень з північного заходу на південний схід на відстані 30—50 м від валу. Довжина цього відрізка 70 м. Він також перерізаний дослідницькою траншею. Час та призначення описаного валка на з'ясовані.

Вперше цю пам'ятку описав В.Б. Антонович. Стаціонарно досліджувалося городище Віха у 1989—1991 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Н.П. Шевченко, а також у 2004 р. експедицією В.О. Петрашенко.

Зондуванням площі городища було з'ясовано, що культурний шар простежується під валами, на віддалі від них на другому штику фіксуються окремі знахідки.

Культурне визначення городища лишається незмінним. Воно належить місцевому лісостеповому населенню скіфського часу і продовжує низку подібних пам'яток (Трахтемирівське, Мотронинське городища й ін.). Час функціонування городища можна вказати лише приблизно — VI—IV ст. до н. е. Ця дата потребує уточнення.

Городище Лисуха розташоване на березі Канівського водосховища на південно-східному краю с. Бучак. Займає верхній майданчик і схили однойменної гори (балтійська відмітка 166 м над рівнем моря). Знаходиться на відстані близько 1 км на північний схід від городища Віха. Сучасна денна поверхня вкрита суцільним шаром падолисту. Городище майже суцільно поросло лісом і чагарником. Північну половину гори було повністю зрито у 80-х рр. XX ст. на початку будівництва ГАЕС, на деяких ділянках здійснено часткове терасування і перепланування. Частково збереглися оборонні споруди — вали з дерев'яними конструкціями і рів. У шурфах на північному і східному схилах городища трапляються дрібні фрагменти кераміки.

По краю гори Лисуха частково збереглися давні укріплення. Вони складаються з невеликого (заввишки до 0,3—0,5 м) валу завширшки 3—4 м, що містить, як показали розкопки попередніх років, згорілі колоди гарної збереженості, що утворювали дерев'яну стіну давнього городища складної конструкції. Під ними схил гори був штучно підрізаний, а на 7—10 м нижче по схилу проходить ескарп завширшки 3—5 м з ровом, який повністю заплив. Його глибина, за результатами попередніх досліджень, сягає до 1,5 м.

Лінія укріплень пам'ятки збереглася на західному і частково південному схилах гори. Їх загальна довжина близько 200 м. Культурний шар на пам'ятці становить від 0,3—0,5 м з південного боку верхньої ділянки гори до 1,5 м під валом. Залишки пам'ятки займають площу близько 3 га.

Укріплення на г. Лисуха були виявлені експедицією В.О. Петрашенко у 2000 р. і досліджувалися тоді (два розкопи) і 2005 рр. Розкопки і шурфування культурного шару пам'ятки здійснювались у 2000 та 2004—2006 рр. Під час цих досліджень виявлено різноманітні об'єкти (наземні житла, печі, вогнища, ями). За їх попереднім аналізом, матеріали з городища відносяться до пізньоскіфського, зарубинецького, черняхівського? часу і середини — третьої чверті I тис., а самі укріплення, можливо, до останнього, слов'янського, етапу існування пам'ятки.

При огляді верхньої тераси на південному схилі городища у 2009 р. в розрізі культурного шару над урвищем гори знайдено кістку і фрагменти кераміки, зокрема античних амфор елліністичного часу (Родос, центри острівної Греції). Неескарповані схили містять потужніший шар, близько 2,0 м, з археологічним матеріалом. Зондуванням цієї ділянки виявлено археологічний матеріал — стінки античних гераклейських амфор.

Культурна належність пам'ятки невизначена. Як показали попередні дослідження, кількість і хронологія культурних горизонтів, конструкція і датування укріплень потребують подальшого уточнення.

На нижній вулиці колишнього с. Бучак було закладено шурфи, які виявили потужний культурний шар (більше 2 м) з матеріалом XVII—XVIII ст.

Поселення Медовуха виявлене шурфуванням на виположеному узвишші на північ від с. Бучак біля висоти 193,8 м. Потужність культурного шару близько 1,5 м, матеріал представлений розрізненою ліпною керамікою, стінками античних амфор, кістками тварин, гончарною керамікою XX ст. Культурна належність і час існування поселення невизначені.

А.В. Борисов

РОЗВІДКИ В ПОРОССІ У 2009 р.

The paper concerns the inspection of the Ancient Rus hillforts in the Ros River region with the purpose to specify their localization and a contemporary condition.

Для розробки теми дисертаційного дослідження «Давньоруське Поросся: система заселення» у 2009 р. було заплановано обстеження пам'яток давньоруського часу в кількох мікрорегіонах Поросся з метою уточнити та перевірити дані щодо їхніх ключових характеристик: розміри, площа, топографія, експозиція, стан збереження. Зауважимо, що з більш ніж 300 відомих нам пороських пам'яток давньоруського часу зазначені характеристики маємо лише для половини. Дослідження здійснено за Відкритими листами 333/003215 і 334/003216 та дозволами Державної служби з питань національної культурної спадщини 22-312/09 і 23-311/09 на проведення розвідок у Київській та Черкаській областях.

Через участь у роботі інших експедицій розвідки обмежилися кількома осінніми днями. Обстежено мікрорегіони навколо городищ біля с. Ольшаниця Рокитнянського р-ну Київської обл. (літописний Торчеськ, за Б.О. Рибаковим), с. Мала Сквирка Білоцерківського р-ну Київської обл., с. Пішки та с. Набутів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Здійснено перевірку давньоруських пам'яток, відомих за розвідками 1950-х рр. М.Ю. Брайчевського та Д.Я. Телегіна, в долині р. Гороховатка (с. Бакумівка та с. Ольшаниця Рокитнянського р-ну Київської обл.) і р. Вільшанка (с. Байбузи та с. Лозівок Черкаського р-ну та обл.). Частину інформації підтверджено, а інша ще потребує уточнення ґрунтовнішими обстеженнями. У ході розвідок отримано найновішу інформацію про стан збереженості близько 10 багатошарових пам'яток з фотографуванням та фіксацією GPS координат.

С.Г. Бочаров, Н.Г. Новиченкова, В.И. Горбунов

ИССЛЕДОВАНИЯ ВОСТОЧНО-КРЫМСКОЙ (ФЕОДОСИЙСКОЙ) ЭКСПЕДИЦИИ В 2009 г.

In 2009, the Eastern Crimean (Theodisian) Expedition studied the southern slope of a hill Kordon-Oba (Theodosia city council), a territory to the east from the Ponomarivka settlement (Simeiz local council), and a fortification Ruskofil-Kale of the second half of the 12th c. and the 13th c. on the Martyan Cape (the territory of Nikitsky Botanical Garden).

В 2009 г. Восточно-Крымская (Феодосийская) экспедиции Крымского филиала Института археологии НАН Украины проводила исследования в трех пунктах в Крыму.

1. На территории Феодосийского горсовета охранные исследования проведены на южном склоне северной вершины холма Кордон-Оба, где расположено поселение VIII—X вв. Планировалось определить его южную границу. С этой целью заложено шесть шурфов размером 2,0 × 2,0 м. Напластования на склоне холма составляют от 0,2 до 0,8 м. Находки зафиксированы только в шурфе 6 (слой серого грунта): фрагменты стенок красноглиняных амфор и сосудов (VIII—X вв.), фрагмент ручки красноглиняного сосуда. Определена южная граница поселения и установлено, что культурный слой не распространялся на южный склон холма.

2. Охранные исследования проведены на территории Симеизского поселкового совета в южной части пос. Пономаревка. На горном склоне с искусственными террасами были заложены 11 шурфов размером 2,0 × 2,0 м. Толща земляных напластований 0,20—0,37 м. Выявлены отдельные фрагменты красноглиняных сосудов, фрагменты поливных красноглиняных мисок (XIV—XV вв.), но культурный слой не выражен. Для выяснения границ средневекового поселения необходимо продолжить исследования.

3. Совместно с Крымским государственным гуманитарным университетом (г. Ялта) проведены разведочные шурфовки на территории средневекового укрепления Рускофиль-Кале, расположенного на приморском мысу Мартьян (территория природного заповедника «Мыс Мартьян» Никитского ботанического сада). Основной задачей было определение времени существования укрепления. Заложены три шурфа 2,0 × 2,0 м с внутренней стороны оборонительной стены. Культурный слой датируется второй половиной XII—XIII вв. Мощность каменных завалов и культурных напластований от 0,5 до 2,7 м. Обнаружены единичные фрагменты черепиц керамид, фрагменты стенок красноглиняных сосудов и красноглиняных амфор (типы Трилия и Трапезунд). Работы на средневековом укреплении Рускофиль-Кале планируется продолжить.

Ю.М. Бровендер, О.Н. Загородняя

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ ЧЕРВОНЭ ОЗЕРО 1 НА КАРТАМЫШСКОМ РУДОПРОЯВЛЕНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОМ ДОНБАССЕ

Published are the results of the research of Chervone Ozero 1, a settlement of Zrubna archaeological community, at Kartamysh mining and metallurgical complex in the Central Donbas region. The authors also made attempts to find the traces of the earliest copper ore pits at Kartamysh ore deposit show.

Картамышский комплекс горно-металлургических памятников бронзового века расположен на территории эпонимного рудопроявления меди в 3 км на восток от с. Новозвановка Попаснянского р-на Луганской обл.

Систематические исследования горно-металлургических памятников эпохи бронзы, ведущиеся в течение девяти лет совместными усилиями ученых Донбасского государственного технического университета (г. Алчевск, Луганская обл.), Института археологии НАН Украины и Воронежского государственного университета России, позволили выявить значительную источниковую базу для изучения древней производственной деятельности населения бронзового века восточноевропейской степи и лесостепи. Объектами раскопок были горные выработки рудника Червонэ Озеро I и IV, техногенный участок рудника Червонэ Озеро I, а также расположенные вблизи рудников Червонэ Озеро I и III поселения Червонэ Озеро 1 и 3.

В 2009 г. совместной экспедицией Донбасского государственного технического университета и Института археологии НАН Украины были продолжены раскопки поселения Червонэ Озеро 1 в секторе Б.

Поселение Червонэ Озеро 1, ориентировочно занимающее площадь около 1 га, расположено у подножья меднорудной гряды, активно разрабатываемой горняками в эпоху бронзы. По гребню гряды фиксируются следы подземных горных выработок рудника Червонэ Озеро IV, а вдоль ее склона — масштабный карьер рудника Червонэ Озеро I.

Сектор Б поселения Червонэ Озеро 1 расположен в западной его части и непосредственно примыкает к юго-западному склону породного отвала рудника Червонэ Озеро I. В 2009 г. проведены работы по доисследованию постройки 1 и предприняты шаги по поиску под породным отвалом рудника Червонэ Озеро I следов наиболее ранних разработок древними горняками Картамышского рудопроявления. Общая площадь, исследованная в секторе Б, составила 204 м^2.

Выявлена однокамерная постройка 1 (рис. 1), котлован которой углублен в материк до 0,50 м (0,92 м от поверхности). Дно постройки корытообразное, слегка понижалось к центру. Она подпрямоугольной формы, ориентирована по линии ССЗ—ЮЮВ, размеры 6,65 ×5,20 м. Стены котлована укреплены кусками медистого песчаника. На некоторых участках каменные стены возвышаются над дном котлована на высоту до 0,82 м. В юго-западном углу прослеживается вход в виде тамбура, ведущий в постройку через ступеньку. Размеры тамбура 2,8 × 1,6 м, высота ступеньки 0,16 м. Таким образом, общая площадь постройки 1 составляет около 39 м^2.

На дне центральной части, ближе ко входу, выявлено скопление мелко дробленого щебня медистого песчаника. Среди камней прослеживались вкрапления древесного угля. Обращает внимание найденный здесь каменный диск (рис. 2, *17*).

Бросается в глаза слабая насыщенность постройки керамикой. Всего на дне выявлены фрагменты венчиков от восьми сосудов (рис. 2, *7*). Керамика относительно тонкостенная, хотя есть фрагменты несколько большей толщины. Поверхность сосудов заглажена. Обжиг неравномерный — от слегка красноватого до черно-

го. Орнаментировано два фрагмента. Обращает внимание один крупный фрагмент венчика горшка, орнаментированный гладким валиком (вовнигский тип посуды), выполненым в традициях бабинской культуры (рис. 2, *6*). Типологически керамика делится на баночные (2 фрагмента), горшковидные сосуды (3 фрагмента) и горшки (1 фрагмент).

На дне постройки, у западной стены, найдено кайло — массивное орудие из кварцитовидного песчаника (рис. 2, *13*). Стороны изделия имеют четко выраженные желобки для ремней крепления и площадку для упора деревянной рукояти. Вес орудия 3 кг.

В заполнении постройки находки также немногочисленны. Среди них — фрагменты венчиков от четырех горшковидных сосудов (рис. 2, *4*, *5*), песчаниковый абразив и керамический диск (рис. 2, *16*).

За пределами постройки 1, в районе ее северо-западного угла, выявлена яма овальной формы, ориентированная также по линии ССЗ—ЮЮВ. Ее размеры 3,52 × 2,32 м. Яма исследована частично. Глубина ямы более 0,7 м от уровня фиксации (более 0,4 м от уровня материка). В заполнении выявлено значительное количество мелкого щебня и крупных кусков медистого песчаника, костей животных, обломков керамики от более 20 сосудов, в т. ч. два развала (рис. 2, *8—10*), пест из кварцитовидного песчаника, два костяных орудия из ребра животного, торцевая часть которых заострена и заглажена в процессе использования (рис. 2, *18*), а также многочисленные свидетельства металлургического цикла — обломок плавильной чаши, четыре мелких фрагмента ошлакованной керамики, два куска песчаника с ошлакованной поверхностью, многочисленные кусочки штейна (11 фраргментов).

Керамика относительно тонкостенная, изредка — толстостенная. Поверхность заглажена. Обжиг неравномерный — от светло-коричневого до черного. Типологически выделяются горшковидные сосуды (5 фрагментов, в т. ч. развал) и горшки (4 фрагмента, в т. ч. развал). Пять сосудов орнаментированы. Орнамент представлен короткими оттисками среднезубчатого штампа (1 фрагмент), а также налепным валиком (4 фрагмента), причем, как гладким (1 фрагмент), так и расчлененным насечками и вдавлениями пальца с ногтем (3 фрагмента).

Находки, выявленные в слое, культурно однородны. В целом насыщенность культурного слоя материалом слабая. Вместе с тем бросается в глаза четко выраженная производственная специализация выявленных здесь изделий. Всего из слоя происходят фрагменты керамики от 22 сосудов (рис. 2, *1—3*, *9*, *11*). Керамика преимущественно тонкостенная. Поверхность заглажена. Обжиг неравномерный — от светло-коричневого до черного. Типологически выделяются баночные (7 фрагментов), горшковидные сосуды (14 фрагментов) и горшки (2 фрагмента). 10 фрагментов орнаментированы. Декор представлен насечками, прочерченным орнаментом, вдавлениями палочки, налепным валиком (гладким и расчлененным вдавлениями пальца с ногтем), а также воротничком, расчлененным вдавлениями пальца с ногтем.

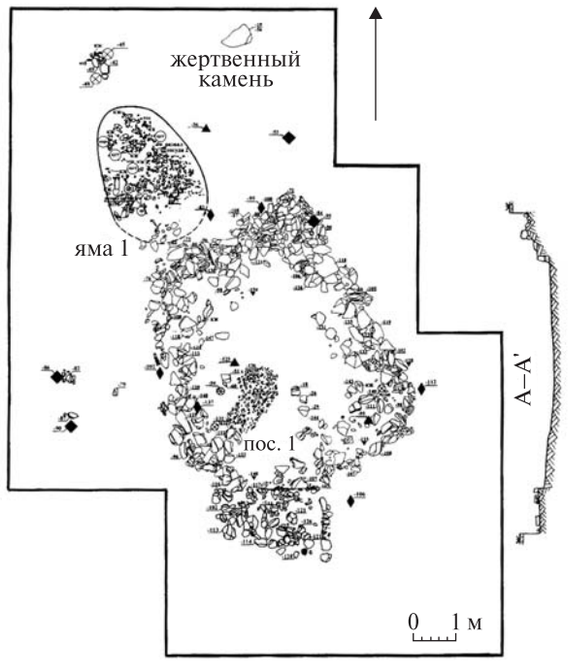

Рис. 1. Поселение Червонэ Озеро 1, сектор Б

Каменные изделия из культурного слоя представлены орудиями из кварцитовидного песчаника — массивным привязным кайлом, двумя привязными мотыгами (рис. 2, *14*) и двумя мотыжками, рудодробильной/рудотерочной плитой (рис. 2, *12*), пестом, а также изделиями из песчаника — двумя дисками (рис. 2, *15*) и двумя гальками-абразивами.

Среди прочих находок выделяются керамический диск, изготовленный из боковины сосуда, и два куска низкокачественного кремня со следами мелкой сбитости (отбойники?).

В полевом сезоне 2009 г. была предпринята также попытка поиска следов наиболее ранних разработок медных руд Картамышского рудопроявления. С этой целью в юго-западной ча-

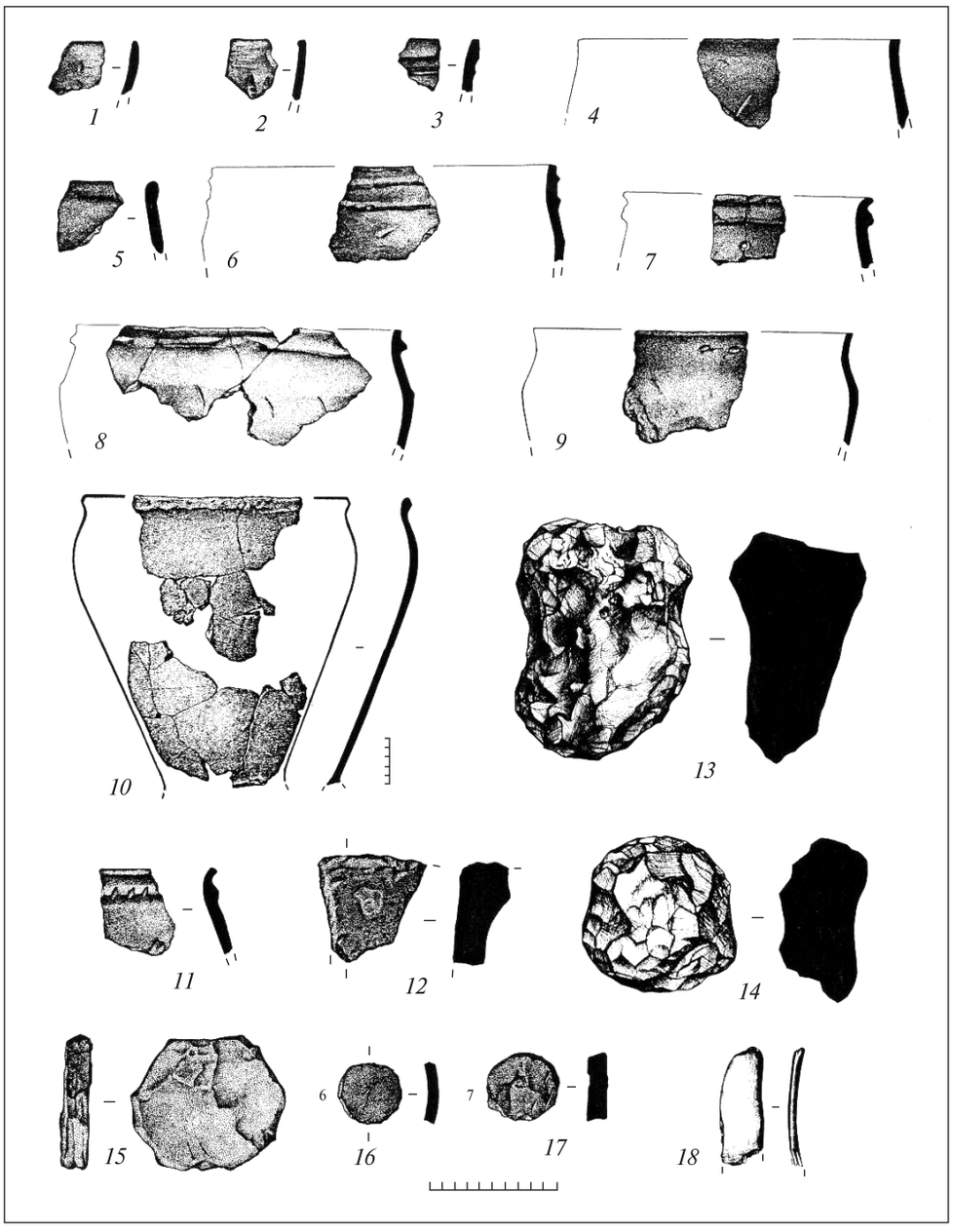

Рис. 2. Поселение Червонэ Озеро 1, сектор Б: *1—11*, *16* — керамика; *12—15*, *17* — камень; *18* — кость

сти породного отвала карьера рудника Червонэ Озеро I перпендикулярно отвалу была заложена траншея длиной 16 м и шириной 2 м. Под породным отвалом обнаружены единичные обломки костей животных и фрагмент керамики срубной общности. В следующем полевом сезоне работы здесь будут продолжены.

Обобщая результаты полевых исследований 2009 г. на Картамыше, отметим исключительно производственный характер исследованного комплекса, специализирующегося на горном деле и металлургии. Анализ керамической коллекции, выявленной в постройке и за ее пределами в границах раскопа сектора Б, позволяет датировать комплекс постройки 1 первым периодом бережновско-маевской срубной культуры в рамках 2-го стратиграфического горизонта Степановского поселения на Донецком кряже.

В.В. Вахонєєв

ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ БІЛЯ СКЕЛЬ АДАЛАР У КРИМУ В 2009 р.

In 2009, underwater archaeological research around the Adalars revealed the material of various chronological periods of Ancient and Mediaeval times. The results showed the perspectiveness of underwater research in this area.

У 2009 р. Департаментом підводної спадщини ІА НАНУ була організована підводна е кспедиція з метою вивчення акваторії навколо скель Адалар (смт Гурзуф, АР Крим). В експедиції взяли участь співробітники Департаменту, професійні драйвери та інструктори по системі PADI з дайверського клубу «Юніон Крим» (м. Ялта, керівник О.А. Марков). Метою експедиції були пошук та попереднє дослідження місць давніх корабельних аварій для уточнення і внесення нових даних до реєстру пам'яток підводної спадщини, перевірка та доповнення результатів попередніх експедицій середини 1990-х рр., фіксація стану збереженості відомих об'єктів культурної спадщини України в цьому регіоні (останнім часом активізувався процес самовільного занурення на пам'ятки з метою наживи, що призводить до руйнації об'єктів та втрати інформації про них через пограбування).

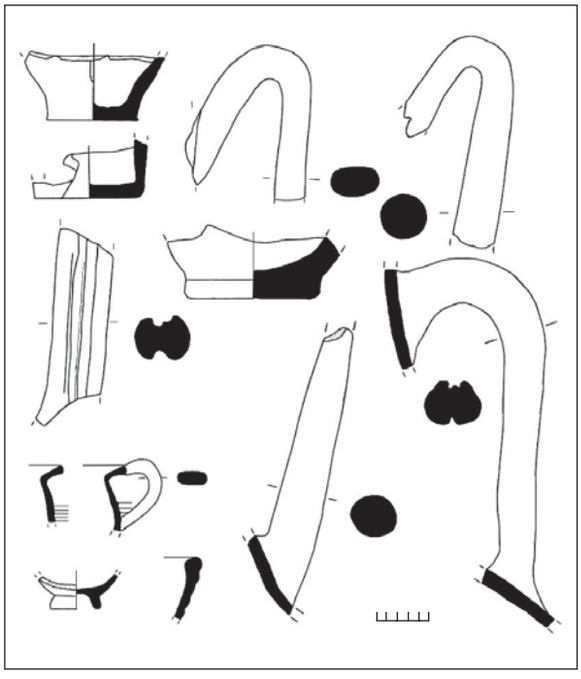

Рис. 1. Скелі Адалар. Керамічний матеріал з місця розвідки

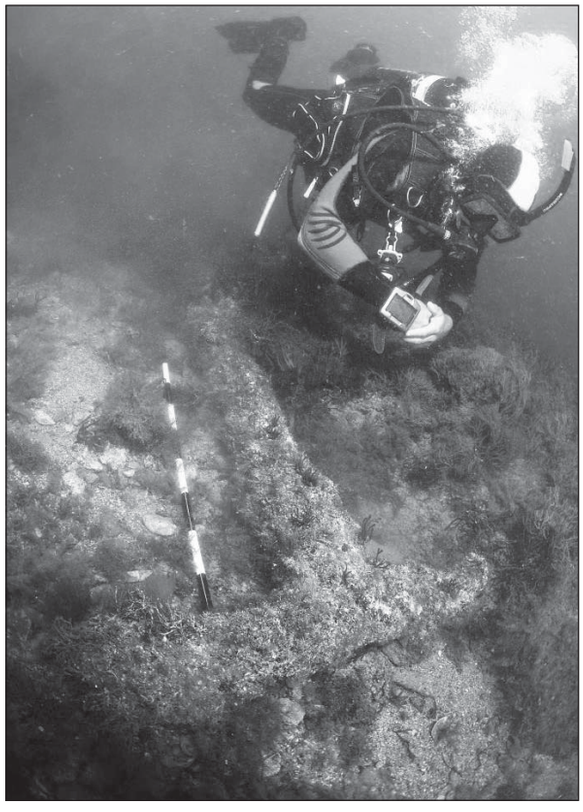

Рис. 2. Середньовічний якір

Експедиція тривала п'ять днів (22—26 серпня). Обстежено площу близько 200 м^2. До цьо-

го територія обслідувалася експедицією ІІМК АН СРСР в 1958 р. (керівник В.Д. Блаватський) та пізніше комплексною підводно-археологічною експедицією Науково-навчального центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (керівник С.М. Зеленко) в 1995—1996 рр. Тоді було зафіксовано на дні якори, численні фрагменти кераміки античної та середньовічної епох. Характер знахідок (якори, великі амфорні фрагменти) та місце їх розташування дозволили тоді говорити про затонулі кораблі. За попередніми результатами їх загальне число може складати п'ять—шість.

У 2009 р. було вирішено здійснити розвідки, обмежившись невеликою ділянкою на захід та північ від скель Адалар. Це район так званих «третіх Адаларів» — підводне кам'яне пасмо, що примикає з півночі до Адалар. За загальної глибини 14—17 м воно височіє над дном на 11—12 м. Таким чином, пасмо є природним бар'єром, який в разі сильних течій затримував археологічний матеріал.

У підсумку на підводному пасмі виявлено п'ять середньовічних (візантійських) якорів, а з північно-західного боку від Малого Адалару — невелику, вочевидь, кам'яну «ступку» (висота 0,45 м, діаметр 0,50 м, заглиблення — 0,35 м). Під водою важко було встановити її походження та призначення. Не виключено, що вона лишилася тут від ресторану, що існував на початку XX ст. з північного боку скелі і в якому виступав знаменитий російський співак Федір Шаляпін.

Керамічний матеріал зафіксовано на всій території розвідки. Дно тут піщане, вкрите стулками молюсків (мідій). Зібрано лише характерні профільні частини для встановлення хронології. Кераміка розпадається на три хронологічні періоди: римський (III ст.), візантійський (VIII—IX ст.) і пізньосередньовічний (XIII ст.).

Римська доба репрезентована фрагментами ручок боспорських широкогорлих амфор та вінцями південнопонтійських вузькогорлих амфор, візантійська — верхніми частинами амфор, а до пізньосередньовічного періоду відносяться фрагменти поливної кераміки та амфор.

Результати експедиції показали перспективність регіону для підводних археологічних робіт.

М.Ю. Вахтина, Н.А. Сон, П.Г. Столяренко

О РАБОТЕ ПОРФМИЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИА НАНУ—ИИМК РАН В 2009 г.

Results of the research of the Hellenistic fortifications in the north-eastern part of Porphmium city are presented, as well as the results of the protective work at the area of necropolis to the west from the city where two Hellenistic crypts and a ground grave were discovered.

В 2009 г. Порфмийская экспедиция ИА НАНУ—ИИМК РАН вела работы на городище Порфмий (Керчь, с. Жуковка) и его некрополе. На городище продолжено исследование культурных остатков на северном участке раскопа В (II) (рис. 1). Этот раскоп площадью 100 м^2 был заложен в прошлом полевом сезоне с целью изучения эллинистических фортификационных сооружений в северо-восточной части городища, прежде всего, для выявления трассы северной оборонительной стены позднего Порфмия.

Участки развалов стены мощностью до 2,5 м выявлены в северной части раскопа. В их основании находились крупные глыбы мшанкового известняка, подобные тем, из которых сложены участки северной и западной оборонительных стен городища, открытые ранее. Под развалами зафиксирован слой плотной глины с известняковой крошкой. Найденный здесь материал (фрагменты клейменой боспорской черепицы, тарных амфор и столовой посуды) позволяет датировать эти развалы III—II вв. до н. э. По трассе развалов, в северо-западной части раскопа, найдены две бронзовые пантикапейские монеты (голова сатира-горит с надписью *ΠΑΝ*, голова сатира-«шапки Диоскуров»).

В восточной части раскопа выявлены остатки строительного комплекса, ограниченного внешней восточной стеной 1, ориентированной по линии север—юг и достигавшей в длину 6 м. От этой стены в восточном направлении шла стена 2, разделяющая комплекс на два помещения, — северное и южное. Стена 2 раскрыта в длину на 3,6 м; ее восточный конец «уходит» в восточный борт раскопа. Материал, обнаруженный при зачистке пола помещений (на уровне глиняных подмазок), относится к IV в. до н. э. Строительный комплекс состоял не менее, чем из двух помещений (1 и 2), полностью раскрыть его планируется в 2010 г.

К западу от внешней стены 1 строительного комплекса выявлена улица?, достигавшая 2,4 м в ширину и идущая по направлению север—юг по всей площади раскопа до развалов эллинистической оборонительной стены в северной его части.

В центральной части раскопа, на расстоянии 3 м от его южного борта и 5 м от западного, расчищены два крупные хорошо обработанные блоки из светлого известняка, лежащие под прямым углом друг к другу параллельно бортам раскопа (рис. 2). Длина блоков 1,37 м, ширина до 0,70 м, высота до 0,65 м. Их внешние грани имеют руст. Вероятно, эти блоки в древности являлись частями подпрямоугольной, почти квадратной конструкции 2,1 × 1,3 × 0,6 м. Их основание перекрыто слоем плотной светлой глины с мелкими камнями, образующими вокруг конструкции небольшую площадку. Два другие блока, в древности составлявшие западную и южную грани сооружения, утрачены еще в древности. Пространство, ограниченное блоками, имело размеры 1,30 × 0,87 м и было заполнено рыхлой темной землей. На внешних гранях камней видна обработка поверхности (т. наз. руст, ширина обтесанной части от 8 до 12 см), центральная часть не обработана, в «рваном камне». Поскольку таким образом обработаны все четыре видимые внешние грани камней, можно предположить, что подобный вид имели все блоки, некогда составлявшие данную конструкцию. Таким образом, можно ис-

Рис. 1. Городище Порфмий, раскоп В, северный участок (вид с севера)

Рис. 2. Остатки алтаря в центральной части раскопа (вид с запада)

Рис. 3. Склеп 5 (вид с юга)

ключить предположения, что открытое сооружение представляет следы, например, башни, основания монументальной древней постройки и пр. Не исключено, что это небольшое прямоугольное сооружение было алтарем. В пользу такой интерпретации свидетельствует и его локализация на возвышенном участке, откуда он был хорошо виден с любой точки городища, а в случае, например, возжигания огня заметен и с большего расстояния. Возможно, порфмийский алтарь можно отнести к группе прямоугольных монументальных каменных алтарей, получивших широкое распространение в позднеархаическую эпоху и продолжавших существовать и в более позднее время.

О дате возможного сооружения алтаря можно судить не только по его конструктивным особенностям, но и на основании находок, выявленных при расчистке блоков, лежащих в основании алтаря, в часности, фрагмента терракотовой статуэтки в виде женского божества в длинном хитоне и фрагмента боспорской черепицы с клеймом *ΚΡΑΤΙΡΟ (Σ)*, которое можно датировать в пределах последней трети IV в. до н. э. Это дает возможность предположить, что алтарь был сооружен в IV в. до н. э.

В южной части раскопа слой в значительной степени поврежден перекопами военных лет. Следы позднего перекопа (окоп?) прослеживаются и в северо-западном углу раскопа. По окончании сезона исследованные объекты были законсервированы. В будущем для продолжения исследования строительных остатков на этом участке необходимо расширить площадь раскопа.

На участке некрополя, расположенного к западу от городища, были проведены охранно-спасательные работы. Раскрыты два эллинистические склепы (5 и 6) и грунтовая могила

(2), потревоженные грабителями. Исследование этих объектов велось под руководством сотрудника Керченского историко-культурного заповедника П.Г. Столяренко. Погребения располагались на расстоянии примерно 400 м к западу от западной границы городища, к северу от полевой дороги, ведущей из с. Жуковка в с. Опасное.

Склепы 5 и 6 ориентированы по линии восток—запад, их полы были вымощены каменными плитами. Камера склепа 5 имела размеры 1,80 × 0,82 м и была сложена из крупных плит известняка (рис. 3). Склеп полностью ограблен. Здесь найдены несколько костей человека и обломков керамики. Среди последних — ножка мендейской амфоры IV в. до н. э.

В склепе 6 выявлены камера и остатки дромоса (рис. 4). Земляной пол в дромосе был вымощен крупными кусками синопской черепицы. Стены погребальной камеры, сложенной из крупных блоков известняка, сохранились в высоту на один ряд. Размеры камеры 2,0 × 1,5 м. Этот склеп также был ограблен — в древности и в недавнее время. Судя по хаотично лежавшим остаткам костей, он содержал не менее 10 погребенных, лежавших в вытянутом положении головой на восток. В заполнении камеры найдены фрагменты керамики, пастовые и сердоликовые бусины (рис. 5), просверленная раковина каури, обломки терракотовых статуэток. Среди последних отметим головки от двух статуэток, одна из них, большая, сохранилась лучше.

Грунтовая могила 2 обнаружена к северо-востоку от склепа 6. Границы ямы проследить не удалось. Костяк лежал в вытянутом положении головой на северо-восток. При расчистке могилы найдены небольшой красноглиняный туалетный сосуд и фрагменты «мегарской» чаши,

Рис. 4. Склеп 6 (вид с юга)

Рис. 5. Склеп 6, пастовые бусины из заполнения камеры

украшенной фризом с изображением эротов на колесницах и растительными орнаментами.

Все захоронения принадлежат к последнему периоду существования Порфмия и датируются эллинистическим временем. После окончания раскопок все объекты, открытые на некрополе, были засыпаны грунтом.

В следующем году планируется дальнейшее исследование комплексов, открытых на городище, а также продолжение охранно-спасательных работ на некрополе Порфмия.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНИЦІ П. ПОЛУБОТКА В ЛЮБЕЧІ

In 2009, the Lyubech Archaeological Expedition of the T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University worked in Lyubech of Chernihiv Oblast. Archaeological research was conducted in the area of restoration of the 18th c. house. The layers from the 12th to 20th centuries were uncovered in the trenches around the building. As a result of archaeological works the building horizons of house (the beginning of 18th c., the end of the 19th c., and the middle of the 20th c.) were recorded.

Любецька експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка протягом червня—липня 2009 р. провадила дослідження в зоні відбудови кам'яниці П. Полуботка в смт Любеч на території комунального закладу — Історико-археологічного музейного комплексу «Древній Любеч» (Ріпкинський р-н Чернігівської обл.).

Кам'яниця — пам'ятка мурованої цивільної архітектури першої половини XVIII ст. — розташована у центральній частині Любеча, на краю корінної тераси лівого берега Дніпра. Орієнтована за лінією північ—південь, зовнішні розміри 11,7 × 8,6 м. Вважається, що її збудували на замовлення гетьмана І. Мазепи, а з 1709 р. вона входила до маєтку чернігівського полковника П. Полуботка. У другій половині XVIII ст. кам'яниця перейшла до родини Милорадовичів. Ця одноповерхова будівля з підвалом мала господарське призначення, оскільки опалювального пристрою в ній не було.

Верхня її частина складалася з квадратного в плані приміщення та сіней. Спочатку входи до будівлі й підвалу розташовувалися з північного боку. Збереглося зображення кам'яниці на малюнку художника О. Сластіона 1895 р. та фото початку 1930-х рр. П. Жолтовського.

Навколо кам'яниці закладено чотири траншеї загальною площею 102 м^2 (рис. 1). У них під потужним завалом руйнації, що складався з численних уламків різночасової цегли, та відкладами XX ст. на ділянках, не пошкоджених перекопами, виявлено шари, пов'язані з будівництвом першої половини XVIII ст., — цем'янкового розчину, на якому складена кам'яниця, та сірі різних відтінків з вкрапленнями розчину та дрібних фрагментів цегли XVIII ст. Досліджено фундаменти XVIII ст., прослідковано елементи реставрації кінця XIX ст. та деталі перебудови середини XX ст. З західного, східного та північного боків фундамент кам'яниці побудований впритул до стін котловану. З південного боку котлован був значно більшим за мурувану будівлю, і його край не увійшов у межі дослідженої ділянки. Після зведення фундаменту котлован був засипаний материковим суглинком з вкрапленнями глини, в якому знайдені дрібні уламки цегли та фрагменти керамічного декоративного оздоблення кам'яниці XVIII ст. У засипці котлована зафіксовані також нечисленні фрагменти кераміки X ст. та пірофілітове пряслице.

Котлован заглиблений у материк на 2,40 м від сучасної поверхні і на 2,00—2,15 м від цеглин цоколя кам'яниці, які маркують денну поверхню XVIII ст. На цегляній поверхні фундаменту зі східного, західного та північного боків зафіксований цем'янковий розчин, який на окремих ділянках зберігся частково. З південного боку слідів розчину не було, що дозволило детально дослідити мурування фундаменту. Оскільки кам'яниця побудована на краю тераси (від сучасного краю за 6—8 м), напевно, вже під час будівництва спостерігалося просідання ґрунту в котловані у бік тераси (з західного боку). Через це саме з цієї сторони зафіксовано більшу глибину фундаменту (2,15 м від цоколя), ніж зі східної (2,0 м), і елементи його вирівнювання з розколотих у довжину цеглин у нижній частині підмурка. Зовнішній ряд фундаменту викладений почергово ложковою

Рис. 1. Любеч, кам'яниця П. Полуботка. Вигляд з південного сходу

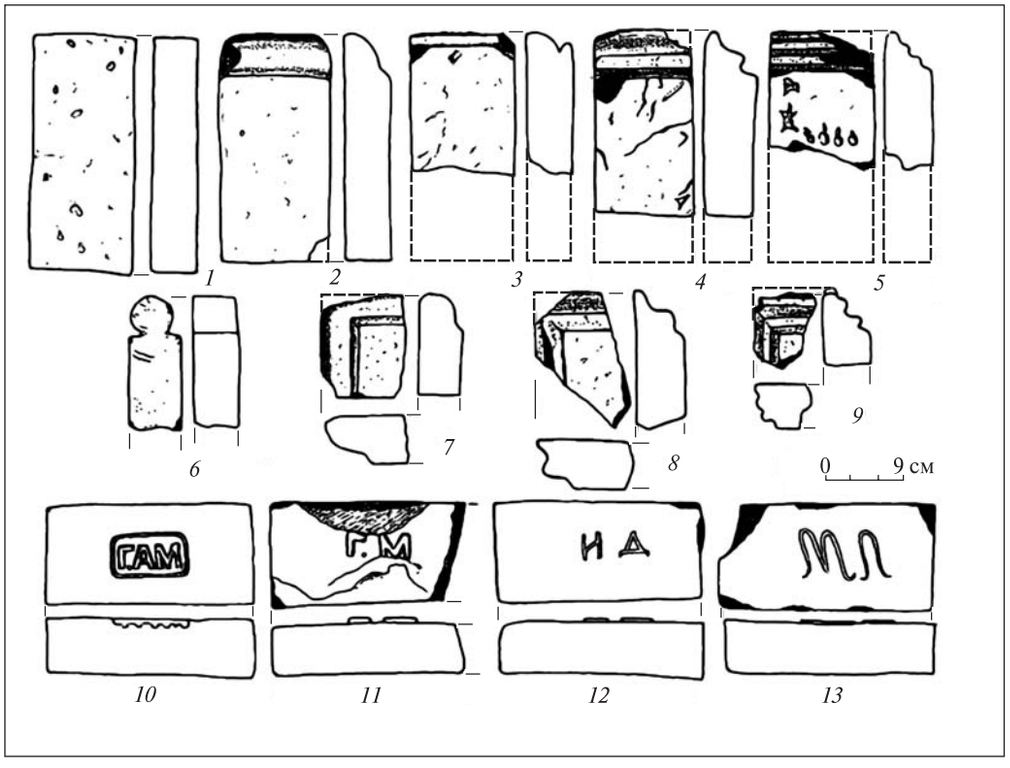

Рис. 2. Будівельний матеріал з кам'яниці: *1—9* — цегла XVIII ст., *10—13* — цегла XIX ст.

(ряд) та тичковою (два ряди) кладкою. Лише в місті вирівнювання кладки спостерігається підряд два ряди ложкової кладки.

У стінах будівлі та в шарі руйнації виявлено численний будівельний матеріал XVIII ст., який складався з прямокутної цегли теракотового кольору різних відтінків розмірами 28,0—29,0 × 13,0—13,5 × 6,0—6,5 см, а також лекальної з різними типами профілювання зовнішнього краю (рис. 2, *1—9*).

Наприкінці XIX ст. кам'яницю реставрували, біля вікон у підвал (одного з західного боку і двох зі східного) зробили приямки (збереглося по одному з різних боків), а з північного боку біля входів до верхнього приміщення та підвалу прибудували ґанок. Одним боком ґанок був поставлений на цоколь XVIII ст., іншим — на культурний шар, тож з часом він просів у північному напрямку. Добудовані частини складені на цементному розчині з цілої та фрагментованої цегли XVIII і XIX ст. На деякій цеглі XIX ст. є клейма «Г.А.М.», «Г.М.», «ИД», «МЛ» (рис. 2, *10—13*). Цеглу з клеймом «Г.А.М.» і, ймовірно, «Г.М.», що знайдена у всіх реставрованих частинах будівлі,

можна пов'язати з ім'ям Григорія Олександровича Милорадовича (1839—1905), на території садиби якого і знаходилася кам'яниця.

Протягом середини 30-х — початку 60-х рр. XX ст. приміщення кам'яниці пристосували під маслозавод. Для зручності одне з вікон зі східного боку розширили й перетворили на вхід до підвалу, до якого прибудували чотири сходинки з будівельного матеріалу XVIII ст., ймовірно, з розібраної для входу стіни. З південного та західного боків виявлено цегляні та бетонні прибудови середини XX ст.

У траншеї 1 (зі східного боку) за 1,0 м від мурованої стіни частково досліджено котлован будівлі 1 XVIII ст. (довжина 7,6 м, глибина 2,6 м від сучасної поверхні) підпрямокутної форми, розташований паралельно до кам'яниці. У будові виявлені стовпові ями.

Біля північно-східного рогу кам'яниці частково зафіксовано залишки будівлі 2 XVII–XVIII ст. та будівлі 3 XII–XIII ст. У траншеї 3 (з західного боку) відкрито безінвентарне поховання, від якого лишилися тазові кістки та нижні хребці. Верхня частина пошкоджена під час будівництва кам'яниці, нижня — перекопом XX ст. З огляду на вцілілу частину, похований лежав випростано на спині головою на північний схід.

У серпні 2009 р. проведені розвідкові роботи на території Мезинського національного природного парку біля с. Радичів Коропського р-ну Чернігівської обл. Обстежено городище Міщанське, розташоване за південно-східною околицею села. На ньому закладено шурф 2 × 2 м, в якому виявлені пряслице та численні фрагменти ліпної кераміки юхнівської культури та окремі фрагменти кружальної XII—XIII ст.

На південно-західній околиці с. Радичів в уроч. Новий Міст виявлено багатошарове поселення. Воно займає підвищення в місці злиття струмка Восковаха (правий доплив Десни) з іншим струмком. Підйомний матеріал представлений дрібними фрагментами ліпної кераміки та кружальної XII—XIII ст.

Н.И. Винокуров

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА АРТЕЗИАН В ВОСТОЧНОМ КРЫМУ В 2009 г.

During the research of Artesian hill-fort the layers were uncovered on the territory of 800 m². Cultural layers and remains of buildings of three chronological horizons related to the existence of the hill-fort during the Ancient period were found: of the edge of the millennia, from the 1st to the 2nd centuries, and from the 3rd to the beginning of the 4th centuries.

Артезианским отрядом Восточно-крымской украинско-российской экспедиции в 2009 г. на городище Артезиан вскрыты слои античного времени и сопряженные с ними строительные остатки на площади около 800 м², преимущественно I—IV вв. Мощность культурного слоя достигала 0,25—5,20 м, раскопы до материка доведены в центральной части раскопа на площади около 270 м². Выявлены культурные остатки трех хронологических горизонтов античного периода существования городища: конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., I—II вв. и III — начала IV вв. Все строительные остатки очень повреждены перекопами средневекового и нового времени, хорошо обработанный камень в основном выбран, а культурный слой значительно переотложен.

К первым двум периодам на раскопе III относятся несколько террас, укрепленных подпорными стенами, хранилища с ямами от вкопанных пифосов и амфор, фундаменты крепостных сооружений Цитадели. В насыпи террас обнаружены многочисленные пятна ям, связанные с бытованием хозяйственно-жилых построек рубежа — начала I в. н. э. Установлено, что при сооружении террас нивелировка поверхности происходила за счет последовательной подсыпки под подпорные стены переотложенного культурного слоя — золистого и глинистого грунта с большим содержанием бытового мусора или более ранних культурных напластований и подстилающего их материкового грунта.

Наиболее ранним объектом оказалась доследованная в этом году восточная часть комплекса 10 — часть вымостки двора или наземного помещения рубежа эр. Подвалы этого хозяйственно-жилого комплекса были исследованы в 2007 г. Строительные остатки комплекса 10 прорезаны траншеями фундаментов крепостных стен ранней и поздней Цитадели, а также позднеантичными ямами и колодцем, выложенным камнем.

Доследованы несколько помещений и участок внутреннего двора ранней Цитадели. Внешние крепостные стены, к которым пристроены помещения, были обнаружены в 2006—2008 гг., а внутренние стены раскопаны в этом сезоне. Высота кладок 0,53—1,20 м, ширина до 1,72 м при ширине фундамента около 2,10 м. Первая из них — стена 176 — вытянута с запада на восток с небольшим отклонением. Стены выстроены в переплет под прямым углом по трехслойной двухлицевой постелистой тычково-ложковой системе из квадров желтого и белого известняка. Притеска очень плотная. Кладка аккуратная. В качестве скрепляющего раствора использована желтая глина. Внешняя поверхность стен сильно обгорела. Камни, выходившие на фасад, растрескались по вертикали и горизонтали.

Вдоль стен фрагментарно уцелели остатки пожара времени боспорско-римской войны мощностью от 0,15 до 0,70 м. Фундаменты крепостных стен ранней Цитадели почти полностью выбраны в древности, на месте остались лишь отдельные камни и незначительные обрывки бутовой кладки основания. Ширина траншей под фундамент внешних стен достигала 3,0 м, внутренних — 2,1—2,7 м при глубине фундамента 1,6—2,1 м. Трасса стен четко читалась в культурном слое и материковом грунте по

хорошо заметным траншеям выборок. Угловых башен не выявлено. Вполне возможно, что ранняя Цитадель не имела выступающих за пределы линии крепостных стен башен, хотя отдельные предварительные наблюдения могут заставить пересмотреть эту версию.

Кроме того, на северном и восточном участках раскопа исследовался поврежденный грабителями нивелировочный слой под позднюю Цитадель. Он насыщен битым камнем, известковой крошкой, щебнем и отличался малой концентрацией находок. Его перекрывал золистый слой, образование которого происходило после конца III — в IV вв. С ним связана серия больших ям от вкопанных сосудов и многочисленные забутованные камнем ямы грушевидной или колоколовидной формы с выложенными камнем горловинами. Несомненно их назначение — для хранения зерна. Промывки грунта из ям дали большое количество палеокарпологического материала — карбонизированные зерна пшеницы, ячменя и проса. Ямы были засыпаны мусорным золистым грунтом, насыщенным бытовыми отходами и бутовым камнем. Их глубина 3,0—6,0 м.

На глубину около 6,0 м удалось исследовать заполнение каменного колодца, расположенного в центре изучаемого участка раскопа III. Он был заброшен в IV в. Время сооружения колодца (вторая половина — конец III в.) установлено при исследовании строительного котлована, заполненного смешанным материковым грунтом с небольшим количеством линз переотложенного культурного слоя. При строительстве колодца использован материал из разобранной винодельни (возможно, Арт-3, исследованной ранее на раскопе I): квадры с неотесанным слоем плотной розовой цемянки. Именно оттуда в заполнение строительного котлована попал известняковый слив, вырезанный из блока длиной более 0,7 м. Предполагаемая глубина колодца с каменной обкладкой бортов составляет до грунтовых вод не менее 12—13 м.

Позднеантичный слой содержал значительное количество золы и бытового мусора. Он возник в результате разрушения и постепенного запустения участков античного городища. Данный слой содержал хронологически неоднородный материал, среди которого преобладали находки амфор рубежа эр и I—III вв., изредка встречались фрагменты амфор IV в. По позднейшему материалу его следует датировать концом III—IV вв.

На небольшом раскопе IV площадью около 40 м^2, заложенном в юго-западной окраинной части поселения, выявлены маловыразительные остатки I — середины III вв.: поврежденные выборками однолицевые иррегулярные подпорные стены, вымостка двора с ямами для установки амфор и пифосов, обрывки кладок из бутового камня. Предполагаемые остатки внешней крепостной стены здесь открыть пока не удалось. Тем не менее, этот участок представляет большой интерес, прежде всего для понимания стратиграфии северной периферийной зоны городища.

Исследованные до материка участки раскопов на городище Артезиан были засыпаны, полностью изученные объекты законсервированы, забутованы камнем и засыпаны отвальным грунтом, включая хозяйственные ямы, котлованы и могилы. Находки переданы в Керченский историко-культурный заповедник.

С.Ю. Внуков

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ ПОД г. САКИ В 2009 г.

Results of the research of Greek-Scythian hill-fort Kara-Tobe in the western outskirts of Saky in the North-Western Crimea are presented. New data on the planning and division into periods both of the site as a whole, and of its separate structures and complexes was obtained.

Кара-Тобинский отряд совместной украинско-российской Донузлавской экспедиции (начальник С.Б. Ланцов) в 2009 г. продолжил многолетние исследования греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Северо-Западном Крыму. Основной задачей работ, как и все последние годы, было раскрытие Центрального греческого строительного комплекса крепости митридатовского времени. Для этого необходимо было предварительно исследовать перекрывающие его скифские строительные остатки и наслоения второй половины I в. до н. э. — I в. н. э. Раскопки 2009 г. велись на двух основных участках: 1) к югу и юго-западу от Центральной башни городища; 2) к востоку и северо-востоку от нее. Исследована площадь около 260 м^2, на которой велись, главным образом, доследования, новая прирезка составила около 65 м^2. Мощность снятого слоя от 0,4 до 1,6 м.

К западу от Центральной башни крепости на небольшом участке, перекрывавшимся ранее зафиксированным скифским помещением 35, исследовались наслоения первого строительного периода (конец II — первая треть I вв. до н. э.). К западу от помещения 53 Центрального комплекса открыты остатки еще одного, принадлежащего второму западному ряду его помещений. Оно было пристроено по прошествии некоторого времени после постройки первого ряда помещений. В его южной стене раскрыт дверной проем довольно сложной конструкции. Основная площадь нового помещения перекрыта современным ДОТом. Открытие этого строения свидетельствует о том, что к западу от башни, как и к востоку от нее, располагались по два ряда помещений, причем сооружения второго ряда с обеих сторон были пристроены позднее. Это принципиально важно для реконструкции планировки Центрального строительного комплекса. Она была довольно симметричной.

К югу и юго-западу от Центральной башни были доследованы площади скифских помещения 51 и двора между помещениями 56 и 17 второго скифского строительного периода. Здесь были убраны полы и наслоения строительного горизонта 2а (вторая половина I в. до н. э.), под которыми, вопреки ожиданию, был обнаружен еще один жилой уровень. Он представлен намазками глиняных полов и ограничивающей их на востоке единственной сохранившейся кладкой необычной конструкции. Другие строительные остатки помещений этого уровня были разобраны при строительстве цитадели, поэтому проследить общую их планировку не удается. Эти помещения перекрывали сырцовые завалы над сооружениями греческого первого строительного периода, которые, в свою очередь, были перекрыты кладками внутренних стен цитадели. Этот уровень образовался накануне или сразу после постройки внешних стен цитадели, но до сооружения стен внутренних. Все это заставляет частично пересмотреть и уточнить периодизацию застройки исследовавшегося участка.

Кроме того, на участке были разобраны незначительные остатки кладок третьего строительного периода, перекрывавшие южную стену скифской цитадели. Сохранившаяся кладка этой стены была раскрыта полностью. Следов ворот в ней не обнаружено. Таким образом,

Рис. Кара-Тобе, гемма

предположение о возможном въезде в цитадель с юга не подтвердилось.

На новом квадрате 81, заложенном на линии продолжения к югу рядов восточных помещений Центрального строительного комплекса, зачищена только восточная часть скифской землянки 16, исследование которой было начато в прошлом году. Ее конструкция обычна для памятника: круглая в плане со «ступенькой» вдоль стен, боковая поверхность которой выложена сырцовыми блоками. На внешних стенах землянки местами сохранилась глиняная штукатурка. Землянку 16 выделяет сохранившийся на северо-западе тамбур входа.

Слой на квадрате 81, как и на соседнем квадрате 74, снят до уровня сырцовых завалов над сооружениями первого строительного периода. Выявлены выборки стен греческих помещений Центрального строительного комплекса, но сами помещения не раскрывались.

К востоку от Центральной башни на площади квадратов 72 и 65 сняты скифские наслоения и зачищены остатки сооружений строительного горизонта 1б (первая треть I в. до н. э.). Они принадлежат второму ряду восточных помещений Центрального греческого комплекса. Целиком раскрыто помещение 59, исследование которого началось в 2006 г., и частично — еще одно синхронное помещение 68, примыкающее к нему с севера. Их стены, как и стены всех греческих помещений на участке, были полностью разобраны в древности. Пределы всех помещений определялись по границам глиняных полов и четким траншеям выборок их стен. В помещении 59 на полу открыт низкий прямоугольный глиняный столик, практически без следов использования. По-видимому, он был сооружен незадолго до гибели помещения. Оба исследовавшихся помещения заполнены слоем горелого сырцового завала, видимо, связанного с небольшим локальным пожаром. Находок на полах практически не было.

Севернее Центральной башни на вновь прирезанных квадратах 38 и 82 слой снят до уровня скифского горизонта 2б (первая четверть I в.). Здесь раскрыт отрезок шедшей вдоль башни скифской Северной улицы и выходящее на нее помещение 64. На уровне раскрытого горизонта улица имела два слоя покрытия. Нижний слой представлял собой обычную для памятника подсыпку из мелкой морской гальки, верхний состоял из мелких обломков керамики.

Помещение 64 оказалось вымощенным двором. К нему с трех сторон примыкало несколько помещений, основная площадь которых находится за пределами раскопа. Все эти сооружения должны составлять один жилищно-хозяйственный комплекс, который располагался между Северной улицей и северной стеной скифской цитадели. Вымостка двора, как и подсыпки Северной улицы, была двуслойной. На ее верхнем уровне обнаружены прямоугольные верхний и нижний жернова ручной мельницы. За северной стеной двора, на площади примыкавшего к нему с севера нераскрытого помещения, зачищены стоящие рядом два округлых глиняных постамента с вмазанными в них туловами амфор. Они явно разновременны, и второй постамент был сооружен после того, как первый перестал использоваться. Несколько подобных постаментов с амфорами были зафиксированы на памятнике в прошлые годы. Видимо, они предназначались для хранения запаса воды.

Следов пожара над жилыми уровнями в этом комплексе нет. Заполнение помещений и двора — обычный пылевидный слой с золой и с редким каменным завалом.

К северо-востоку от двора, на площади доследовавшихся южных частей квадратов 75—77, скифских строительных остатков не сохранилось, но они должны были быть. Слой тут снят до уровня сырцовых завалов над греческими сооружениями, и зафиксированы только следы выборки восточной стены скифской цитадели, которые уходят в северный борт раскопа.

Кроме того, на городище зафиксировано 13 погребений младенцев. Они обнаружены на двух участках: вдоль южного фаса южной стены скифской цитадели (пять погребений) и на квадратах 38 и 82 (восемь). Погребения у юж-

ной стены скифской цитадели безинвентарны и совершены в простых ямках. Четыре относятся ко второму строительному периоду и одно — к третьему. На квадратах 38 и 82 семь погребений принадлежат последнему четвертому строительному периоду. Из них пять находились во фрагментированных амфорах. В одной вместе с костями обнаружена бронзовая сережка из тонкой проволоки. Еще одно погребение относится ко второму строительному периоду. При нем найдено три стеклянные бусины.

Выбрано также 15 разновременных зерновых ям глубиной до 3 м, повторно использовавшихся для сброса мусора. Некоторые из них имели каменную или сырцовую обкладку стен.

Среди находок сезона особо следует отметить гемму (вставку в перстень) на бело-коричневом ониксе с профильным изображением безбородой головы в шлеме влево (рис.). Она найдена в отложениях второго скифского строительного периода (середина I в. до н. э. — первая четверть I в. н. э.). Также примечательны три примитивных скифских антропоморфных статуэтки из необожженной глины. Две обнаружены под подошвой кладки западной стены помещения 66 строительного горизонта 2б. Одна из этих статуэток имеет сквозное отверстие, сделанное пальцем. Видимо, это след каких-то магических действий. Третья статуэтка найдена в заполнении одной из зерновых ям вместе с округлой лепешкой-«хлебцем», сделанной из такой же глины. По всей видимости, статуэтки использовались при совершении каких-то обрядов. Также были найдены две железные черешковые стрелы, бронзовая неопределимая монета, девять клейм на амфорных ручках и черепице (одно — синопское начала хронологической группы 1), несколько дипинти на стенках амфор и др.

Таким образом, в ходе работ 2009 г. были получены принципиально важные данные по планировке и периодизации как памятника в целом, так и его отдельных сооружений и комплексов, а также сделаны новые интересные находки.

С.О. Воронов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ БІЛЯ ПІВДЕННОГО УЗБЕРЕЖЖЯ КРИМУ

The information on deep-water research of the Department of Underwater Heritage of the IA NASU in 2009 is presented. Two objects have been discovered: a large sailing and rowing vessel of the 12th and 13th centuries and the remains of a commercial sailing vessel of the 18th and 19th centuries. Further study of these objects is planned.

У 2009 р. здійснено дослідження шельфу Чорного моря в акваторії південного узбережжя Криму. Пошук та паспортизація пам'яток провадилися Департаментом підводної спадщини ІА НАН України. Зокрема, з 9 по 23 серпня 2009 р. відбулися планові випробування першого українського телекерованого підводного апарата «Софокл 1» (рис. 1) з борту науково-дослідного судна «Наутилус-Юг» (порт Херсон). В ході випробувань обстежено шельф на глибинах 70—150 м. Головний напрям пошукових робіт пролягав від мису Сарич до Ай-Тодорського маяка. Довжина дослідженої ділянки 57,5 км. Вона розташована на курсі, який використовується з античних до наших часів і перспективний з погляду виявлення пам'яток різних епох. Програма передбачала лише пошук затонулих об'єктів та їхню фото- і кінофіксацію без проведення розкопок.

9 серпня виявлено залишки великого вітрильно-веслового дерев'яного корабля (рис. 2). Місце корабельної катастрофи — 20 км на південь на траверсі мису Форос. Глибина залягання корабля — 139 м. Носова його частина спрямована на курс 140° (південний схід). Корабель на 70 % вкритий мулом і з боку постає як великий бархан, з якого вусебіч стирчать дерев'яні фрагменти такелажу і суднового набору. Візуально зафіксована довжина судна 32 м, ширина близько 5 м. Враховуючи, що носова і кормова частина судна не збереглися, вірогідно, реальна довжина об'єкта близько 50 м.

Візуальним обстеженням місця корабельної катастрофи ТПА зафіксовано добре збережені фрагменти набору судна (шпангоути, бімси, стрингери, планишир), палубні дошки, дошки обшивки, частина форштевня, дев'ять т. зв. «весел» в уключинах, вірогідно, дві щогли та реї. Відмічено два накопичення керамічної тари — близько 20 екз. амфор, які належать до розповсюдженого у Причорномор'ї середньовічного типу (грушоподібні з дугастими ручками). Крім цього, зафіксовано значну кількість неідентифікованих предметів, які мають сліди інструментальної обробки. В носовій частині судна виявлено предмет, попередньо ідентифікований як піфос з покришкою, на якій є узор у вигляді кілець, розташованих по колу. В центральній частині корабля є предмет, схожий на оббиту залізом або міддю скриню чи шкатулку, а в районі напівбака — вертикальний металевий стрижень з трьома отворами у верхній частині (вірогідно флагшток або веретено якоря). Предмети, схожі на «весла», візуально відмічені лише по правому борту. Щогла вкладена вздовж лівого борту. Чітко видно частину кільової дошки та фрагменти планширa лівого та правого бортів. Довкола корпусу судна на відстані до 5 м фрагментів корабля не виявлено. Кормова і носова частини в ході катастрофи та під впливом часу постраждали значніше, ніж центральна частина. Праворуч від залишків носової частини зафіксовані вертикальні дерев'яні фрагменти, які, вірогідно, непричетні до комплексу затонулого судна і можуть бути рештками іншого корабля. Виявлений матеріал причини загибелі корабля не пояснює.

Вірогідно, що, крім візуально виявлених знахідок, у мулі є майно команди корабля, не виключено й виявлення майна пасажирів (купців або мандрівників), які закупляли товари, не-

обхідні для поїздки та не входили до тих, якими планувалося торгувати. Підтвердження цих фактів маємо в писемних джерелах, які здебільшого відносяться до пізнього часу (XIV—XV ст.), де зафіксовано, що, приміром, італійські пасажири забезпечували себе різними речами, зокрема керамічними тарілками, чашками, великими кувшинами тощо. Власниками суден і їх орендарями для далеких перевезень, як правило, були італійці. У зв'язку з дискусіями щодо місця виробництва тієї або іншої групи кераміки важко відповісти на запитання, в яких портах здійснювалося завантаження корабля.

На початку XIII ст. морська торгівля у Східному Середземномор'ї була майже повністю під контролем італійських купців. Три італійські республіки — Венеція, Генуя і Піза — були панівними серед торгових факторій і держав. Італійські кораблі були практично єдиним засобом транспортування вантажів і пассажирів на далекі відстані. Після взяття Константинополя хрестоносцями (1204 р.) венеційські купці з'явилися в портах Таврики. Від 1206 р. розпочалася італійська колонізація Таврики, яка попервах проходила мирно, шляхом економічної експансії. Від другої половини XIII ст. торгівля на Чорному морі стала монополією італійських купців, стосунки між якими були вкрай загостреними, особливо між трьома вказаними морськими республіками. В 70-х рр. XIII ст. особливо постали вони між Генуєю і Пізою, що відобразилося і на Чорноморському регіоні. Вірогідно, загибле судно причетне до зазначених подій.

Попереднє датування здійснено за керамічною тарою і дозволяє припустити, що корабель затонув у XI—XIII ст. Ймовірна належність судна: Візантія або три вказані італійські республіки. Вірогідний тип корабля: велика галера, нав або кокк.

З метою уточнення датування об'єкта піднято шматок деревини, яка, можливо, була частиною такелажу судна. Здійснений київською радіовуглицевою лабораторією Інституту геохімії навколишнього середовища аналіз деревини дав результати, що внесли сумніви стосовно датування за керамікою. Зазначений термін загибелі корабля, 1020—1190 рр., підтверджує гіпотезу, що виявлений об'єкт може належати Візантії або італійським республікам Венеції, Генуї чи Пізі. До наукового обігу об'єкт включено як «Фороський корабель». Підводні дослідження пам'ятки заплановано на травень 2010 р.

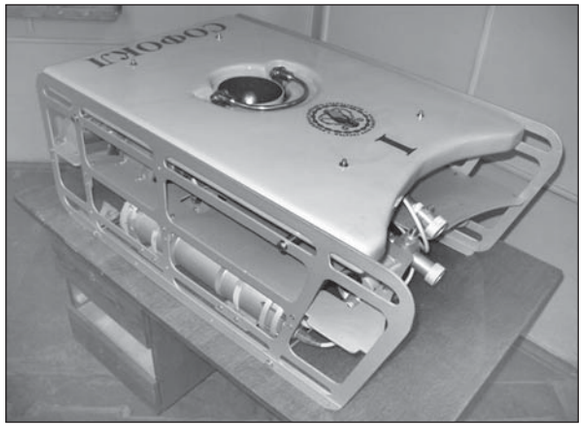

Рис. 1. Телекерований апарат «Софокл 1»

Рис. 2. Фрагмент вітрильно-веслового дерев'яного корабля, виявленого поблизу мису Форос

23 серпня 2009 р. в ході третьої частини планових випробувань ТПА «Софокл 1» виявлено залишки вітрильного дерев'яного торгового корабля. Місце корабельної катастрофи — 9 км на південь на траверсі порту Ялта, глибина залягання 139 м. Корабель наполовину вкритий мулом. Над ним видно лише носову та центральну частини судна. Приблизна довжина судна 20—30 м, ширина 4—5 м.

У ході візуального обстеження місця корабельної катастрофи ТПА зафіксовано добре збережену носову частину зі становими адміралтейськими якорями на штатних місцях. На баці розташований ручний механічний носовий шпіль. Форштевень з рухомим такелажем. У дуже доброму стані фрагменти набору судна (бортова обшивка, палубні дошки, шпангоути, бімси, стрингери, планишир), дві щогли та реї, флагшток. Щогли зламані біля основи, і вони лежать уздовж борту в бік корми. В носовій частині в районі ватерлінії виявлено декіль-

Рис. 3. «Гринівська бригантина»

ка пробоїн. Обидва вантажні трюми відкриті. В них зафіксовано основний вантаж — мармурові плити. Вірогідно, корабель віз матеріали для будівництва одного з палаців Ялти. Частина плит лежить під бортом судна біля корпуса. Можливо, саме вантаж і є причиною загибелі вітрильника. Не виключено, що судно було перевантажене, і вантаж змістився під час шторму. В центральній частині під правим бортом виявлено фрагменти людських кісток.

Попереднє датування здійснено за конструктивними особливостями корабля. Мабуть, він затонув у XVIII—XIX ст. Вірогідна належність судна — Російська імперія, вірогідний тип корабля — вітрильник, бригантина або шхуна. До наукового обігу об'єкт включено як «Гринівський корабель» (рис. 3).

Робота в архівах України дозволяє припустити, що відкрито місце загибелі одного з суден, які пропали саме в цьому районі: 1) вітрильний транспорт «Камбала» Імператорського Чорноморського флоту (1831 р.), довжина 13,7 м, ширина 4,9 м; 2) військовий двощогловий вітрильний транспорт «Лебедь» Імператорського Чорноморського флоту (1844 р.), довжина 17,4 м, ширина 5,1 м; 3) требака (військовий двощогловий вітрильний транспорт) «Утка» Імператорського Чорноморського флоту (1849 р.), довжина 16,5 м, ширина 5 м; 4) крейсерське корсарське судно «Святой Николай» Імператорського Чорноморського флоту (1788 р.), довжина 21,8 м, ширина 6,9 м.

Виявлені об'єкти є рідкісними зразками суднобудування різних епох, які потребують термінових підводних досліджень. Створено точну 3D карту місць локалізації об'єктів з метою їх державного обліку.

С.А. Воронов, С.А. Бейлина, А.В. Куликов

ПОДВОДНЫЕ РАЗВЕДКИ В РАЙОНЕ АНТИЧНЫХ ГОРОДИЩ КИТЕЙ И АКРА В 2009 г.

Joint expedition of the Department of Underwater Heritage of the IA NASU and the Crimean Branch of the IA NASU conducted the archaeological prospecting in waters of Ancient cities Cytae and Acra in the southern part of Strait of Kerch. Visual search in the coastal line up to 100 m wide was made, and series of underwater trenches was laid to specify the stratigraphy and to collect the dating materials.*

С июля по август 2009 г. отряд экспедиции Департамента подводного наследия ИА НАН Украины под руководством С.А. Воронова проводил обследование акватории в районе античных памятников Китей и Акра, расположенных в юго-восточной части Керченского пролива в районе мыса Такиль. Основными задачами было изучение динамики изменения береговой полосы в районе указанных памятников, оценка скорости разрушения культурного слоя в береговом клифе и на морском дне, сбор датирующего материала, поиск и фиксация археологических объектов. Подводные разведки проводились с применением метода полосового поиска с визуальным осмотром дна и шурфовок отдельных его участков. Отметим, что небольшие глубины (от 0,2 до 2,5 м) и, как следствие, плохая видимость, существенно затруднили проведение работ и особенно фотофиксацию.

Основная деятельность отряда была сосредоточена в районе *городища Китей*, поскольку ранее прибрежная полоса здесь не исследовалась подводными археологами. Еще одной причиной, заставившей уделить особенное внимание именно Китею, стала активизация подводных грабителей, которые наносят непоправимый ущерб памятнику. По нашим данным, за последние 10 лет в этом районе из-под воды было поднято несколько тысяч античных монет.

Городище Китей, расположенное в 6 км от с. Заветное на высоком обрывистом берегу, в настоящее время занимает около 6 га. Высота берегового клифа, на котором находится городище, достигает 30 м. В обрыве повсеместно видны выходы культурного слоя и фрагменты кладок. По мнению исследователей памятника, в результате многовековых оползней две трети городища поглощено морем, что дало основание для поиска археологических объектов в прибрежной полосе.

Отрядом обследована акватория протяженностью около 80 м вдоль береговой линии под обрывом в центральной части городища. Ширина исследуемой береговой полосы составила около 100 м. Дно ровное, песчано-каменистое. Нагромождения каменных глыб размерами до 0,50 × 1,0 × 2,0 м вперемешку с мелкими камнями встречаются только в прибрежной зоне (10—15 м от берега). Мористее дно преимущественно затянуто песком. Максимальная глубина на исследуемом участке 4,5 м. В каменных развалах и на песке вдоль береговой полосы обнаружено множество окатанных фрагментов керамики IV в. до н. э. — первых вв. н. э. Однако дальше 15-метровой береговой зоны керамика не прослеживается. Весьма интересно, что каких-либо архитектурных деталей и даже обработанного камня, обрушенного с городища, на морском дне не обнаружено. В ходе визуальных разведок в полосе 10—15 м от берега выявлено до двух десятков свежих грабительских шурфов, расположенных преимущественно на глубинах 0,5—1,5 м.

Под обрывом в центральной части городища, в районе так называемого зольника, было заложено три шурфа размерами 2,0 × 1,0 м на глубинах 0,5 м, 1,0 м и 2,0 м. Установлено, что материк представляет собой чередующуюся пачку слоев ракушечника и голубой глины, растрескавшуюся и сильно абрадированную морем. На поверхности материка и в трещинах в переотложенном виде сосредоточена основ-

* Тут і далі: IA NASU — Institute of Arhaeology of National Academy of Science of Ukraine

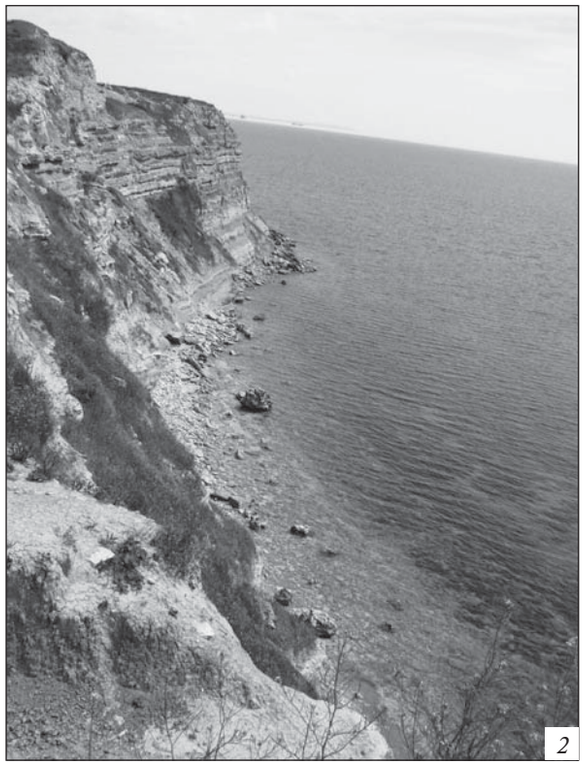

Рис. 1. Городище Китей: *1* – аэрофотосъемка, *2* – прибрежная полоса под городищем, вид с запада

ная масса материала. Поскольку на исследуемом участке волновой режим наиболее активен, фрагменты керамики и изделия из стекла, камня и кости весьма быстро окатываются морем. Лучше всего сохраняются изделия из металла, которые в силу высокого удельного веса откладываются компактными россыпями. Найденные в шурфах металлические предметы представлены обломками изделий из бронзы (гвозди, стержни, наконечники стрел, монеты), свинцовых заклепок, скоб для ремонта посуды, литников. Значительная часть подъемного материала относится к периоду Второй мировой войны. Большинство находок обнаружено в шурфах 1 и 2 (на глубинах до 2 м), а наибольшая их концентрация зафиксирована в шурфе 1 в полосе прибоя (1—6 м от берега) на глубинах до 1 м.

Шурфовка показала, что в Китее античный культурный слой на дне моря не фиксируется, а обилие археологического материала в прибрежной полосе можно объяснить разрушениями культурных слоев городища. Установлено, что распространение подъемного материала подчинено определенной закономерности: попавшие в воду артефакты распределяются на дне моря по размеру и удельному весу, но в целом существенно не перемещаются вдоль береговой полосы.

Разведки на античном *городище Акра*. В отличие от Китея городище Акра было расположено не на возвышенности, а на выступающем в море низком мысу. В результате совокупности факторов (гидрологического, тектонического и оползневого) оно было затоплено морем. Культурные слои городища прослеживаются на морском дне на удалении до 150—200 м от берега на глубинах до 3 м.

Городище Акра обнаружено А.В. Куликовым в 1981 г. С 1982 по 1987 гг. его исследовала подводная экспедиция ЛОИА К.К. Шилика и А.Н. Шамрая, культурные слои на берегу — экспедиция Керченского музея под руководством В.Н. Холодкова.

Под водой были обнаружены монументальная оборонительная стена шириной до 1,5 м и протяженностью до 150 м, квадратная башня размерами 7,0 × 7,0 м, сложенная из рустованных блоков, участки древних кладок, вымосток и античный колодец с уникальным комплексом археологических материалов. С 1994 по 1997 гг. на берегу и в затопленной части городища работала экспедиция Керченского музея под руководством А.В. Куликова. На берегу были открыты кварталы с компактной застройкой в единой системе планировки, относящиеся к римскому времени (I—III вв.). Под водой произведена фиксация башни, отдельных археологических объектов, в прибрежной полосе собран разнообразный подъемный материал, поступивший на хранение в фонды Керченского музея.

За последние 10 лет в районе городища активизировались процессы береговой абразии, потери береговой полосы составили около 3,0—3,5 м. В результате сильных штормов периодически обнажаются обширные участки культурного слоя и строительные остатки, как на берегу, так и под водой. Подъемный материал фиксируется как в переотложенном виде, так и в выходах культурного слоя. В последние годы

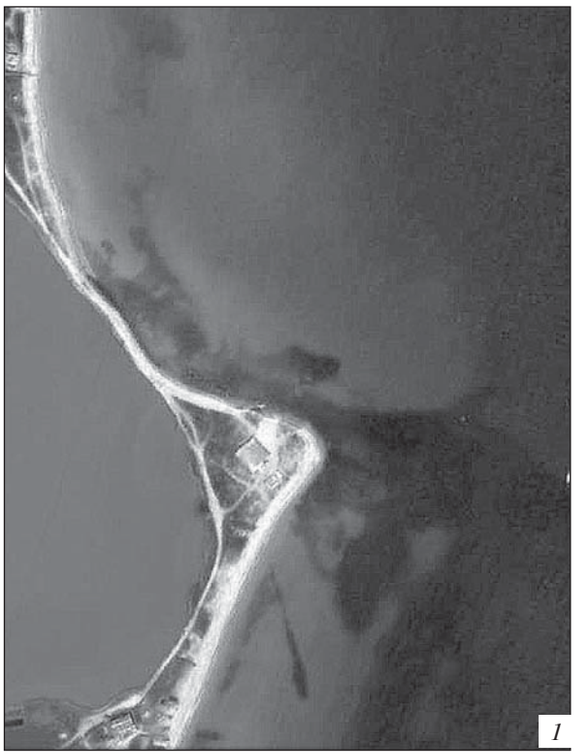

Рис. 2. Городище Акра: *1* — аэрофотосъемка, *2* — вид на мыс Такиль, *3* — вид с юга

акватория городища Акра стала объектом постоянного внимания подводных грабителей.

Специфика памятника обусловила постановку ряда дополнительных задач. Важнейшей из них является идентификация и картографирование ранее выявленных объектов, известных по архивным данным.

Исследования в сезоне 2009 г. проводились в прибрежной полосе шириной 50 м и протяженностью 120 м. Осмотрена южная оборонительная стена, которая визуально прослеживается на расстояние 70 м от берега до глубин 2,5 м, а также квадратная башня, выступающая из слоя песка на высоту одного-двух рядов камней. Грунт преимущественно песчаный. К северу от башни обнаружены занесенные песком развалы обработанных камней, определяемые как руины городских кварталов.

В прибрежной полосе исследован участок размыва берегового слоя на расстоянии 45 м к югу от оборонительной стены. Была заложена серия шурфов, позволившая выявить скопления переотложенного материала — античных бронзовых монет эллинистического и римского времени, обломков изделий из бронзы и свинца. Материал встречается в виде компактных россыпей на поверхности глинистого дна (размытого культурного слоя). Культурный слой под водой до уровня материка не исследовался.

Выводы по итогам работ. 1. Установлено, что в районе античного городища Китей на дне моря полностью отсутствуют следы культурного слоя античного времени, что связано с абразионным характером береговой полосы. В то же время разведочные работы в районе Китея показали перспективность его дальнейшего исследования по поиску и фиксация объектов, а также сбору материалов. 2. В связи с активизацией абразионной деятельности моря необходимо проводить ежегодный мониторинг динамики дна и скорости размыва береговой линии с целью разработки проекта берегоукрепительных мероприятий по спасению памятников археологии. 3. Исследования в затопленной час-ти Акры показали необходимость создания опорной реперной базы городища с последующей привязкой к ней как уже выявленных, так и вновь открываемых объектов. Абразия берега делает актуальной опережающий сбор материалов в прибрежной полосе с целью спасения их для науки и снижения грабительской активнос-ти в акватории городища.

А.В. Гаврилов

ПОСЕЛЕНИЕ II—III вв. У с. ШУБИНО В КРЫМУ

Results of making the prospecting trenches at the 2nd and 3rd c. Shubine 4 settlement near the village of the same name in Kirove Region in the Crimea are presented. This is the only settlement of that period in the Steppe zone of Syvash south-eastern region. The materials include fragments of amphorae, of hand-made, wheel-made, and red-clay ceramics, loom-weights, and animal bones.

7—9 июля 2009 г. Судакская экспедиция Национального заповедника «София Киевская» провела шурфовку позднеантичного поселения у с. Шубино Кировского р-на АР Крым. Работы проводились на основании «Открытого листа», форма 2 за № 120/003185 и разрешения государственной службы по вопросам национального культурного наследия за № 22-077/09. Целью шурфовки было уточнение датировки и этнокультурной принадлежности памятника.

Сведения о поселении поступили автору от жителей села, которые сообщили о находках монет римской и боспорской чеканки и показали место находки. С их слов, монеты нашли жители г. Геническ, которые приехали в Крым с металлоискателями для поиска древностей. Место находки монет они расчистили с помощью бульдозера, который наняли в селе. При этом был уничтожен культурный слой поселения на площади около 40 × 60 м. Его сняли почти до материка и переместили к восточной и южной окраине поселения, вследствие чего образовались отвалы, в которых сосредоточено большое количество фрагментов амфор, лепной керамики, зернотерок, печины, костей животных и бутового известнякового камня.

Поселение находится в 1,1 км к юго-западу от с. Шубино и располагается на правом относительно высоком берегу р. Су Баш, недалеко от ее русла (рис. 1). В настоящее время оно пересохло, и вода появляется в нем только во влажное время года. Координаты поселения: 45°,26230 северной широты и 35°,19447 восточной долготы. В 75 м к северу—северо-востоку от условного его центра находится родник. В первой половине XX в. его расчистили, углубили и прокопали канаву для отвода излишек воды в речку с целью устройства водопоя для скота. При рытье канавы из отвалов образовался большой курганоподобный холм высотой около 4,5 м и диаметром 35,0 м, который хорошо выделяется на равнинном ландшафте окружающей степи, поэтому топографы отмечали его на картах как курган. В этом же месте находился и колодец, засыпанный во второй половине XX в.

Поселение имело ровный микрорельеф, в котором мог выделяться относительной высотой и составом грунта только зольник, перекрывавший остатки жилища. Наличие источника воды и обусловило появление в этом месте поселения, также, очевидно, здесь проходила одна из дорог, связывающих приазовские районы Боспора с Перекопским перешейком. Водообеспечение поселения осуществлялось также из речки, которая в древности была более полноводной, и вода в ней была большую часть года. Территория оставшейся части поселения поросла травянистой растительностью, среди которой выделяются заросли расторопши и гармалы.

Камень, попадающийся на территории поселения, преимущественно мелких и средних размеров (от 5 × 6 × 7 см до 10 × 15 × 20 см) и имеет следы температурного воздействия, что, возможно, связано с использованием его при строительстве печей или очагов. Его также применяли для возведения цоколей зданий, что прослеживается на других античных поселениях региона. Это мшанковый извест-

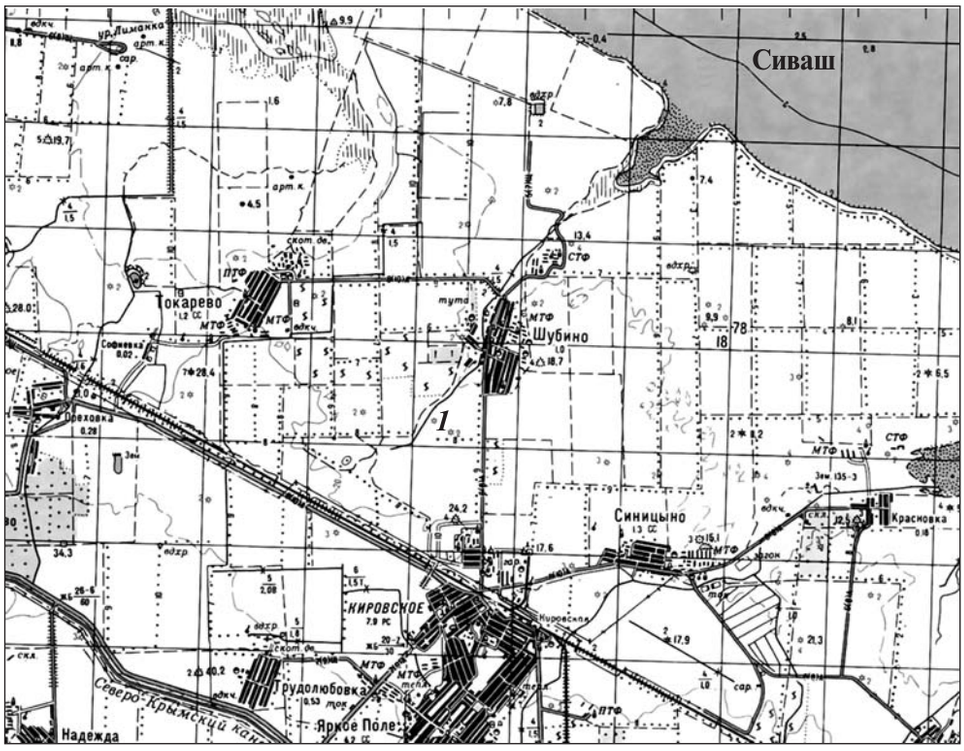

Рис. 1. Локализация поселения Шубино 4

няк, ближайшие выходы которого находятся на Парпачском гребне и его отрогах у сел Владиславовка и Новопокровка Кировского р-на. Культурный слой золистый и, судя по грабительской траншее, его мощность достигала 0,5—0,6 м.

На территории поселения и в грабительских отвалах собран подъемный материал, представленный фрагментами: светлоглиняных узкогорлых амфор типа Д, по Д.Б. Шелову, которые относятся концу II — первой половине III вв. (рис. 2, *1—8*); розово- (рис. 2, *19*, *20*) и красноглиняных амфор II—III вв. (рис. 2, *9*, *14*, *15*, *18*); амфор так наз. мирмекийского типа конца II — середины III вв. (рис. 2, *9—13*); так наз. италийских амфор (рис. 2, *16*, *17*, *21*) I—II вв. и других типов; гончарных красноглиняных и краснолаковых кувшинов (рис. 2, *23—36*, *46*), мисок с закругленным краем и бортиком (рис. 2, *37—45*). Часть их, по-видимому, относится к продукции мастерской Чандарли. Один низкий кольцевой поддон краснолаковой миски (рис. 2, *32*) уверенно можно отнести к восточной сигиллате группы С продукции мастерской Чандарли и датировать II—III вв. Есть фрагменты лепных горшков (рис. 2, *47—53*; 3, *1*, *8—11*), кувшинов (рис. 2, *58*; 3, *2—7*) и чашек (рис. 2, *54—57*), пирамидальных грузил для ткацких станков (рис. 3, *12*), стеклянных кубков, лепных жаровен и зернотерок.

Чтобы получить представление о сохранившемся культурном слое и остатках объектов, была зачищена площадка размером 5 × 5 м в южной части грабительской траншеи. Отмечено, что ближе к уровню древней поверхности увеличивается плотность культурного слоя. Он насыщен золой и мелкими фрагментами обмазки очагов, что свидетельствует о существовании рядом с жилищем зольника. Похоже, что в процессе жизнедеятельности обитателей поселения культурный слой утаптывался и со временем приобрел плотную, твердую структуру. Зольник был уничтожен грабителями при прокладке траншеи. На уровне древней поверхности выявлены *in situ* кости животных и темное пятно заполнения какого-то углубления аморфной в плане формы. Также отмечены выбросы глины, образовавшиеся при копке ям и других углубленных объектов. Очевидно, на поселении бытовало строительство глиняно-плетневых или полуземляночных конструкций.

На месте выявленного пятна был заложен шурф размером 2,00 × 1,60 м, ориентированный по сторонам света. Выяснено, что пятно являлось верхней частью заполнения зерновой ямы, стены которой обвалились, что и придало пятну аморфную форму. В нижней (придонной) части яма круглая в плане, диаметр 1,20—1,37 м. Поскольку она частично была выкопа-

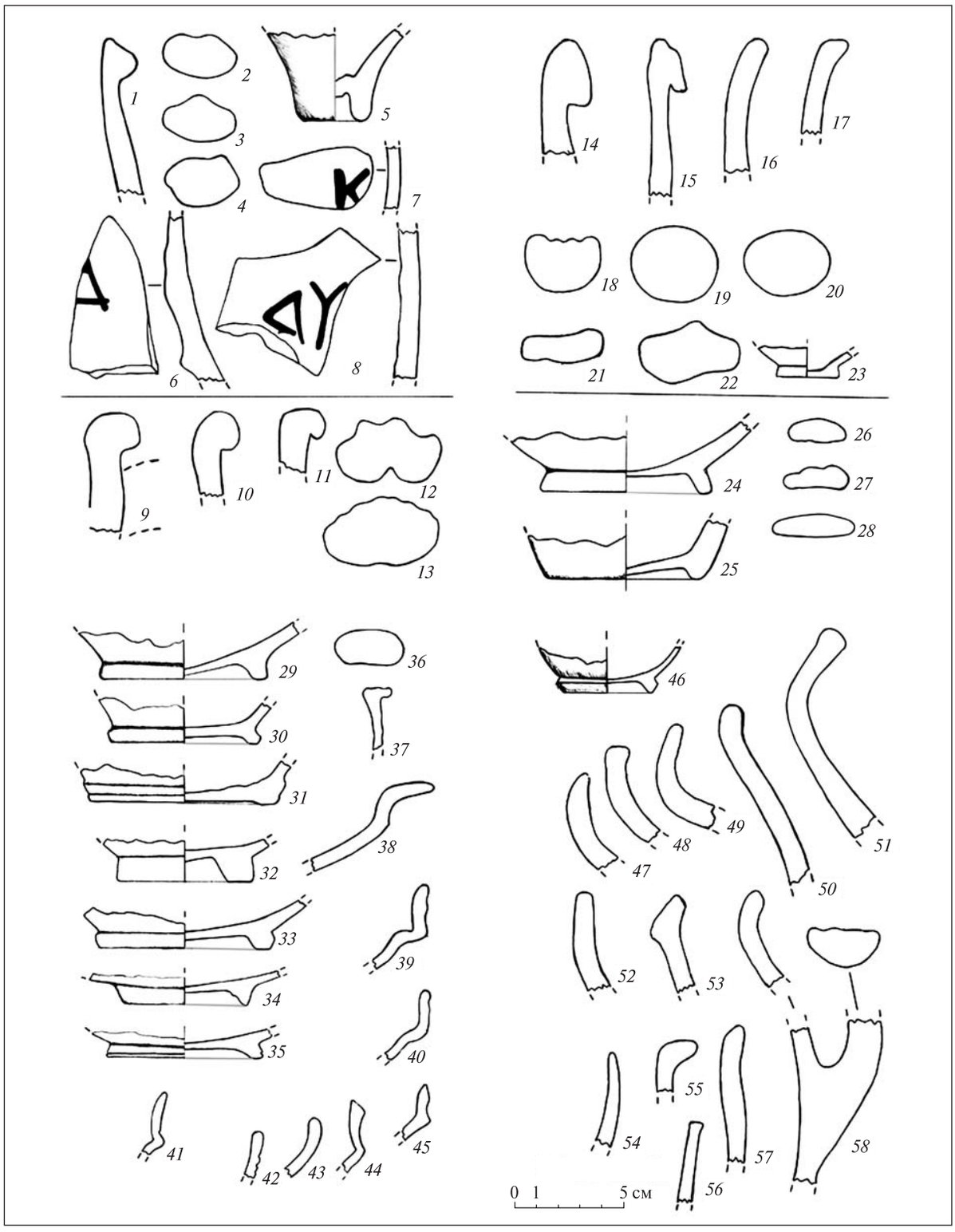

Рис. 2. Подъемный материал с поселения Шубино 4. Фрагменты керамики

на в культурном слое, то верхняя часть стенок ямы не отличалась от окружающего грунта и обвалилась после прекращения использования. Она, очевидно, расширялась ко дну. Дно ямы выкопано в материковой глине и находилось на глубине 0,75 м от уровня верхнего края шурфа. Учитывая толщину уничтоженного культурного слоя, можно предположить, что глубина ямы от уровня древней поверхности составляла 1,10—1,25 м.

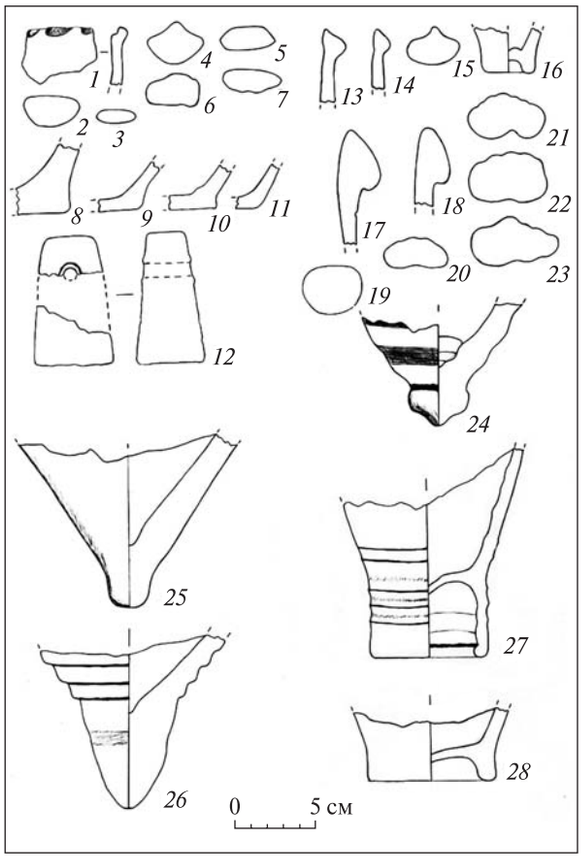

Рис. 3. Поселение Шубино 4. Подъемный материал (*1—12*) и из заполнения ямы (*13—28*)

Стратиграфия шурфа. В западном борту хорошо прослеживается культурный слой. Он состоит из золы с примесью большого количества печины (мелкая крошка, образовавшаяся при ремонте очагов), включений мелких бутовых известняковых камней, прослоек глины и чернозема; восточный — состоит из золистого грунта, в котором видны следы обвала стен ямы в виде прослоек материковой глины. Ситуация в южном и северном бортах аналогичная.

Заполнение ямы состояло из золистого грунта с примесью мелких фрагментов прокаленной обмазки очагов и жаровен, прослоек глины. В верхней части заполнения отмечены бутовые известняковые камни размером 12 × 18 × 22 см. Под ними выявлены два скелета собак, лежавшие в анатомическом порядке. В яме найден материал, состав которого аналогичен собранному на территории поселения и в грабительских отвалах. Он представлен фрагментами: светлоглиняных узкогорлых амфор типа Д, по Д.Б. Шелову, которые относятся к концу II — первой половине III вв. (рис. 3, *13—16*); розово- (рис. 3, *19*, *24*) и красноглиняных амфор II—III вв. (рис. 3, *26*); амфор так наз. мирмекийского типа конца II — середины III вв. (рис. 3, *17*, *18*, *20—25*); кольцевых поддонов так наз. амфор с высоко поднятыми ручками, которые бытовали в конце II—IV вв. (рис. 3, *27*, *28*). В нашем случае, исходя из дат всего амфорного материала, находившегося в яме, их можно отнести к концу II — середине III вв. Найдены также фрагменты гончарных красноглиняных и краснолаковых кувшинов и мисок с закругленным краем и бортиком (рис. 4, *1*, *2*), лепных горшков, в том числе с дуговидными ручками-упорами (рис. 4, *3—9*, *20*), кувшинов (рис. 4, *17—19*), чашек (рис. 4, *11*, *12*), пирамидальных грузил для ткацких станков (рис. 4, *21*), стеклянных кубков, лепных жаровен и зернотерок.

Амфорный материал с поселения Шубино 4 является обычным для памятников этого времени, которые находятся преимущественно в предгорной и горной полосе полуострова. Для Юго-Восточного Крыма — это Куру Баш, Сары Кая, Карасан Оба, Алан Тепе 1, Яман Таш, Бор Кая, Куляба и др. В центральной части крымских предгорий недавно исследовано поселение в Барабановской балке. Амфорный материал этого памятника во многом схож с на-

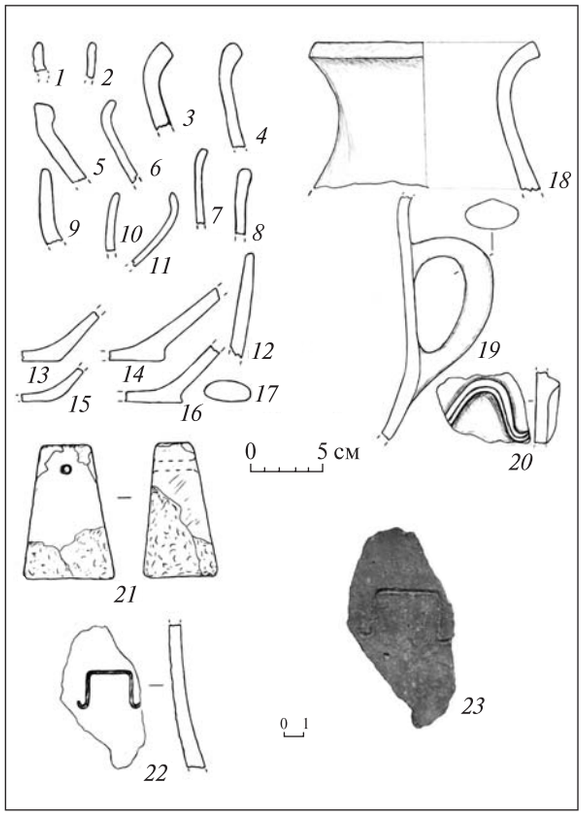

Рис. 4. Поселение Шубино 4, находки из заполнения ямы

ходками с поселения Шубино 4. В частности, наличие светлоглиняных узкогорлых амфор типа Д (по Д.Б. Шелову), так наз. амфор фанагорийского и мирмекийского типов, так наз. розовоглиняных и на кольцевом поддоне прослеживается в материалах обоих поселений. Есть аналогии в гончарной, краснолаковой и лепной керамике. Это указывает на культурно-хронологическую близость указанных памятников и свидетельствует о функционировании в первых веках н. э. в Юго-Восточном Крыму на границе гор и предгорий определенной поселенческой структуры. Жителями этих поселений были представители сармато-аланских племен, приток которых в Предгорный Крым особенно увеличился в первые века н. э.

Среди фрагментов стенок амфор найден один с граффито в виде буквы П с загнутыми концами (рис. 4, *22*, *23*). Оно нанесено по сырой глине. Подобные находки уже встречались в регионе. Так, на укреплении Куру Баш найден фрагмент стенки кувшина, на внутренней стороне которой в процессе формовки было нанесено граффито в виде трезубца. Очевидно, гончары были из сарматской среды и оставили свои родовые знаки на изделиях. Изображения похожих тамг известны в Восточном Крыму, в частности, на так наз. плите римского времени из лапидария Керченского историко-археологического заповедника. Почти такие же знаки бытовали у некоторых народов, проживавших в 18—19 вв. в западной части Северного Кавказа.

Лепная керамика с дуговидными ручками-упорами также выявлена на укрепленных памятниках первых веков н. э. в предгорной и горной зоне региона: Куру Баш, Сары Кая, Алан Тепе 1. Этот признак связывают с сарматами и датируют II—III вв. Таким образом, полученные материалы свидетельствуют о существовании долговременных поселений в степной части Юго-Восточного Крыма во II — середине III вв. Они оставлены сарматами, присутствие которых фиксируется в Юго-Восточном Крыму уже в конце I — начале II вв. Однако других памятников поселенческого типа в степной зоне региона пока не выявлено и данное поселение является единственным для указанного времени. Его возникновение, несомненно, было связано с прохождением здесь сухопутных коммуникаций, связывающих Боспор с Перекопом и западными районами полуострова. Хозяйственная деятельность населения, судя по большому количеству костей животных, была связана преимущественно с животноводством. Прекращение жизни на поселении, возможно, вызвано походами готских племен в 50–70-е годы III в., когда пострадали и предгорные укрепления региона, и Боспора. Данный памятник является очень важным для понимания и реконструкции исторических процессов в этом регионе полуострова. Возможно его дальнейшее изучение, которое даст дополнительные материалы по проблеме сарматского заселения и развития исторической ситуации в степной части Юго-Восточного Крыма.

Н.А. Гаврилюк, А.А. Масленников, Н.И. Винокуров,
В.А. Хршановский, В.Г. Зубарев, А.Л. Ермолин

РАБОТЫ УКРАИНСКО-РОССИЙСКОЙ ВОСТОЧНО-КРЫМСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Results of the field work of the united Ukrainian-Russian Eastern-Crimean Expedition at 10 Ancient sites are summarized.

Силами пяти отрядов украинско-российской Восточно-Крымской экспедиции проводились исследования на 10 античных памятниках, расположенных преимущественно в Восточном Крыму.

Восточно-Приазовским отрядом (руководитель А.А. Масленников) продолжены исследования усадебного комплекса Генеральское-Западное, поселений Крутой берег и Полянка, расположенных в районе Генеральской бухты Азовского моря. На поселении Полянка на площади около 300 м^2 исследован блок строений из четырех помещений второй половины I в. до н. э. и участок зольника предшествующего времени (III—II вв. до н. э.). На поселении Крутой берег вскрыта площадь 175 м^2. На протяжении 10 м открыто продолжение оборонительной стены. Таким образом, в целом исследованы 32 м стены при ширине 1,5—1,7 м. На усадебном комплексе Генеральское-Западное изучена восточная часть внешнего рва, опоясывающего комплекс с напольной стороны, и несколько хозяйственных ям, уточнена стратиграфия памятника.

Артезианский отряд (руководитель Н.И. Винокуров) продолжал раскопки на городище Артезиан, начатые автором в 1980-х гг. В 2009 г. вскрыты слои античного времени на площади 800 м^2, и выявлены культурные напластования и строительные остатки трех хронологических горизонтов античного периода существования городища: конца I в. до н. э. — начала I в. н. э., I—II вв. и III — начала IV вв. Материалы переданы на хранение в Керченский историко-культурный заповедник, раскопы законсервированы.

Китейско-Илуратский отряд (руководитель В.А. Хршановский) продолжил работы на Китейском и Илуратском некрополях, которые исследуются автором более 20 лет. На некрополе Китея исследован склеп 344, вырубленный в тонком пласте известняка и материковой глине. Он состоял из погребальной камеры прямоугольной в плане формы площадью 30 м^2 и подводящего к ней с юга короткого дромоса. Вещевой материал из склепа принадлежал двум хронологическим периодам: IV—III вв. до н. э. и III—IV вв. Работы на некрополе Илурата ограничились доследованием грабительских шурфов, появившихся в межсезонье 2008—2009 гг. В одном из них обнаружено сооружение 228, возможно, ритуального назначения. По предварительным данным оно датируется III—IV вв.

Белинский отряд (руководитель В.Г. Зубарев) продолжил работы на городище и некрополе Белинское, начатые автором в 1986 г. В 2009 г. работы на городище Белинское были сосредоточены на двух участках: на западном раскопе (начат в 2008 г.) и южном (начат в 2007 г.). Целью работ было дальнейшее изучение оборонительной системы городища по его периметру.

Общая площадь западного раскопа в 2009 г. составила 275 м^2, включая 50 м^2, исследование которых было начато в 2008 г. Максимальная мощность культурного слоя до уровня остановки работ 1,8 м. Вскрыты напластования последней четверти III — середины IV вв.; третьей четверти IV — первой половины V вв. Слой конца I/начала II — середины III вв. исследован частично на раскопе 2008 г. вдоль оборонительной стены 6. На остальной площади раскопа работы остановлены на уровне его верхнего горизонта, а в западной части — на уровне слоя второго периода.

Общая площадь южного раскопа в 2009 г. составила 175 м^2, максимальная глубина исследованного культурного слоя до уровня остановки работ 1,4 м. Здесь выявлены остатки фундаментов юго-западной 111 и юго-восточной 81 оборонительных стен, которые предварительно можно соотнести с первым строительным периодом (рубеж I/II — середина III вв.), стены 110, 112, 113 и несколько каменных загородок, которые предварительно отнесены к третьему строительному периоду (вторая половина IV — середина V вв.).

Исследования некрополя городища Белинское проводились сплошной площадью квадратами 5 × 5 м, при необходимости делались прирезки. Исследована территория площадью 105 м^2 и обнаружено несколько объектов: склеп 14 и три детских погребения (14—16).

Джург-Обинский отряд (руководитель А.Л. Ермолин) продолжил исследования средневекового участка Китейского некрополя, расположенного в районе кургана Джург-Оба. Работы имели охранный характер — доисследованы два земляные склепы и две грунтовые могилы, нарушенные грабителями. Обнаруженный материал (лепная керамика, украшения, фибулы) позволяет датировать эти погребения III—IV вв. Все полученные в ходе полевых работ археологические материалы переданы на хранение в Керченский историко-культурный заповедник.

А.В. Гейко, С.В. Сапєгін, А.Л. Щербань

РЯТІВНІ РОЗКОПКИ В ПОЛТАВСЬКОМУ ТА ШИШАЦЬКОМУ р-нах ПОЛТАВСЬКОЇ обл.

Materials of excavations in Poltava Oblast of a barrow of the 7th – the first half of the 6th c. BC of Malyi Trostyanets burial ground and of Shyshaky necropolis of the Scythian period and Chernyakhivska culture are published in the paper.

У 2009 р. експедиція Інституту керамології (відділення Інституту народознавства НАН України) і Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні здійснила рятівні розкопки пам'яток скіфського часу та черняхівської культури.

Розкопано курган на Малотростянецькому некрополі скіфського часу. Курганний могильник розташований у лісі, на північній околиці с. Малий Тростянець Полтавського р-ну і обл. У багатьох місцях його перетинають лісові та грейдована дороги, що зруйнували деякі насипи. Крім того, частина курганів перетворена на сміттєзвалища. Могильник активно грабується, внаслідок чого пошкоджено шість насипів.

У 1999 р. розкопано три кургани. У 2009 р. роботи продовжено. Обраний курган знаходився у центральній частині некрополя поблизу досліджених раніше.

У центрі кургану було дві сучасні грабіжницькі траншеї, одна з яких пошкодила могилу. У насипі трапилася значна кількість уламків ліпного посуду (горщики, миски тощо). Подібне зафіксовано і в кургані 1/1999. Поховання здійснено у прямокутній ямі з заокругленими кутками, зорієнтованій по лінії південь—північ. Розміри її 2,45 × 1,90—2,00 м, глибина 1,0 м. Кістяк зберігся погано, очевидно, був орієнтований на південь. Поховання пограбовані в давнину. В ямі виявлено два фрагменти залізних ножів та посуд: миску, горщик, кубок і уламки черпака. За попередніми даними, курган відноситься до VII — першої половини VI ст. до н. е. Після розкопок насип відновлено.

Могильник скіфського часу та черняхівської культури знаходиться за 1,0 км на захід від смт Шишаки Полтавської обл., праворуч від балки, на південь від цегельного заводу, в уроч. Дернова Долина. Кар'єром для видобутку глини знищено близько 1,0—1,2 га могильника, а, можливо, й більше, а на значній його частині — повністю і культурний шар. Сліди поховань «стирчали» у стінах кар'єру, а деякі зруйновані сучасними грабіжниками. Ними зібрано значну кількість знахідок із глини та бронзи, зокрема, більше 20 цілих гончарних посудин (горщики, миски, кубки, одноручні та дворучні глеки, амфора). Доля цих знахідок невідома.

Розкопано більше 100 м^2. Кар'єром знищено поховання (5) скіфського часу. Очевидно, над ним був насип. Від могили збереглася лише частина однієї стіни. В ямі та на дні кар'єру виявлено дві бронзові шпильки, черпак, скляну намистину і частину залізного меча. Поховання було пограбоване в давнину.

Черняхівські поховання (1—4, 6—16) типові. Поховальні ями простежувалися нижче рівня материка і мали овальну або прямокутну із заокругленими кутками форму. Більшість померлих лежали у випростаному стані, орієнтовані головою на захід і північ з відхиленнями. Виявлено також трупоспалення.

Більшість поховань безінвентарні. У трьох могилах знайдені цілий та фрагментований кістяні гребені, скляне намисто, миску та уламки глека з ручкою. Виділяється поховання 16, очевидно, жінки. В могилі виявлено посуд (два одноручні глеки, три миски, два горщики, залізний ніж, кістяний гребінь, бронзові голку, ножик у шкіряному футлярі, фібулу, пряжку і скляний кубок). Поховання можна віднести до IV ст.

Проведено розвідки на нововиявленому городищі в уроч. Мигдієва Гора, що знаходиться в центрі с. Міські Млини Зіньківського р-ну Полтавської обл. на мисоподібному останці в долині р. Ворскла. Городище пошкоджено лісопосадками. Його площа близько 200 × 30 м. На поверхні трапляються окремі уламки глиняного посуду Київської Русі. У західній частині городища зберігся вал завдовжки 217 м і заввишки 0,7 м. Тут здійснено зачистку валу на місці окопу часів Другої світової війни. У шурфі 4,0 × 1,0 м і завглибшки 0,8 м встановлено, що вал насипано із суглинку. Простежуються залишки ям — сліди від дерев'яних стовпів діаметром 0,3 та 0,5 м. Можна стверджувати, що городище загинуло під час пожежі.

В.Е. Герасимов

ПОДВОДНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЧЕРНОМОРСКОМ ШЕЛЬФЕ ЮЖНОГО БЕРЕГА КРЫМА В 2008—2009 гг.

In 2008 and 2009, the International Underwater Group of the Crimean Intercomplex Archaeological Expedition of the Crimean branch of the IA NASU conducted the underwater archaeological prospecting of the Black Sea shelf of the southern coast of the Crimea on the territory of Alushta and Yalta city councils. Sites of anchorages and shipwrecks of the Mediaeval period, as well as lots of materials of Ancient and Mediaeval times were found.

В 2008—2009 гг. Международным подводным отрядом Крымской Межкомплексной археологической экспедиции Крымского филиала Института археологии НАН Украины проведены подводные разведки с целью выявления новых памятников Черноморского шельфа южного берега Крыма. Исследования являются составной частью плановой темы Крымского филиала Института археологии НАН Украины и осуществлены при поддержке Института археологии Варшавского университета (Польша). В состав отряда с украинской стороны входили В.Е. Герасимов (начальник отряда), С.В. Мыц, С.В. Семин, Н. Турова, с польской — Р. Карасевич-Щеперски (руководитель), М. Новаковска (руководитель подводных спусков), П. Прайс (руководитель студенческого отряда «Водолет»), а также добровольцы-аквалангисты А.А. Северин, А.А. Мирошниченко, К. Черняев, В. Фральцов, М. Бычков и А. Садовский — капитан катера.

Разведочные работы проведены на Черноморском шельфе южного берега Крыма на территории Алуштинского и Ялтинского городских советов в районах мыса Сотера, мыса Плака, горы Аю-Даг, островов Адалары, мыса Ай-Тодор/Харакс, в прибрежных районах Алупки и Кацивели. Обнаружено место кораблекрушения средневекового периода и обследованы два уже известных того же периода, а также выявлена новая якорная стоянка. Работы на них ограничивались разведками и сбором подъемного материала с целью более точной датировки обследуемых объектов, составления карты археологических объектов Черноморского шельфа южного берега Крыма и получения материала для анализа и пополнения музейных коллекций. Применена методика полосового поиска с использованием эхолотов «Lovrence» и «Interphase Echoscan» и подводных металлодетекторов «Aquapulse» и «Minelab Excalibur». Совершались погружения вдоль побережья на глубины до 18 м небольшими группами аквалангистов (до 8 чел.) и сбор подъемного материала с предварительной фотофиксацией.

На участке от м. Сотера до балки Семидворская (общая площадь 800 м^2) обнаружено скопление средневековой керамики VIII—X вв. Оно расположено на расстоянии 600 м к северо-востоку от балки Семидворская, возле выступающих из воды камней в прибрежной зоне, на глубине от 6 до 11 м и залегает на каменисто-песчаном грунте. Место находки, характер и концентрация материала свидетельствуют о том, что здесь произошло кораблекрушение. Подняты: фрагмент амфоры «причерноморского типа» и красноглиняного плоскодонного сосуда (предположительно, того же времени); фрагмент верхней части красноглиняной амфоры (черепок светло-оранжевый с красным оттенком, в тесте мелкие серые включения, горло широкое низкое, венчик валикообразный, верхние прилепы ручек под венчиком, нижние — на покатых плечиках, ручки овальные в сечении, с высоким продольным ребром, рельефное ребро имеется и в верхней части горла под венчиком); фрагмент горла с одной ручкой красноглиняной амфоры «причерноморского типа» (черепок ярко-оранжевый с красным оттенком; в тесте вклю-

чения шамота, частиц рыхлого белого и плотного светло-коричневого минерала, ручка в сечении овальная с намеченным продольным ребром); фрагмент овальной в сечении ручки с нижним прилепом красноглиняной амфоры «причерноморского типа» (черепок ярко-оранжевый с красным оттенком, в тесте включения шамота, частиц рыхлого белого и плотного светло-коричневого минерала); фрагмент стенки красноглиняной амфоры «причерноморского типа» (черепок ярко-оранжевый с красным оттенком, в тесте включения шамота, частиц рыхлого белого и плотного светло-коричневого минерала). Более позднее время (XVIII—XIX вв.?) представлено фрагментом светлоглиняного поливного днища (черепок двухцветный: внутри светло-оливковый, сверху — светло-желтый, в тесте включения рыхлого белого минерала, дно плоское и слегка вогнутое, полива светло-оливковая).

В г. Алушта на территории Профессорского уголка напротив Черновских камней на глубине 15 м самодеятельными дайверами поднята белоглиняная поливная тарелка со штампованным крестом IX—X вв. По данному ими описанию условий и места находки, там находится скопление керамики и древесины, что может маркировать место средневекового кораблекрушения. Информацию планируется проверить в следующем сезоне.

Во время разведок на отрезке побережья с восточной стороны горы Аю-Даг в районе пос. Карасан обнаружено средневековое кораблекрушение. Оно расположено с западной стороны мыса на подводном склоне с перепадом глубин от 6 до 10 м. Его площадь 30 × 100 м. Материал находится на поверхности дна среди камней и на песчаных участках. Основной материал — фрагменты кувшинов с вытянутым туловом и одной или двумя плоскими широкими ручками. Ручки верхним концом прикреплены примерно на середине высокого прямого или расширяющегося горла и плавно опускаются на плечи. На плече и горле обычно имеются неглубокие бороздки. Внутренняя поверхность покрыта тонким блестящим слоем смолы, черепок красного и коричневого цветов. Этот тип массово встречается на памятниках бассейна Азовского и Черного морей (Херсонес, Партенит, Судак, Тепсень, Керчь, Тмутаракань, Константинополь и др.) и датируется IX—XI вв. Кроме кувшинов, обнаружено много амфор причерноморского типа, пифосы, фрагменты поливной керамики (рис. 1), амфориск (предположительно V—VI вв.), свинцовые грузила (в одно завернута часть от средневековой застежки Евангелия), очень окисленная медная монета (предположительно византийский фоллис X в.), византийский железный якорь. Появление таких якорей (тип Е, по классификации Г. Капитена) в V—VI вв. датируется по находкам на побережье Болгарии. Аналогичные обнаружены в Эгейском море на кораблекрушении VII в. у Ясси Ады и IX в. у мыса Бозбурун. Рога наклонены вниз под углом около 100°, концы их загнуты. У верхней оконечности веретена имеется отверстие под шток. В. Окороков якоря этого типа, обнаруженные во многих местах Черного моря (около Галаты, Помория, Созопола, Китена, Керчи, Новороссийска, Тамани) относит к VII—X вв. Один якорь предположительно римский — за В. Окороковым, I в. до н. э. На верхней оконечности имеется отверстие под железный рым, к которому привязывался якорный канат или крепилась якорная цепь (железные якорные цепи были введены во времена Цезаря, в 56 г. до н. э.). Второе отверстие, расположенное чуть ниже и предназначалось для съемного железного штока, который фиксировался шплинтом. Рога якоря заострены на концах. Они прямые, направлены вверх и примыкают к веретену под углом 45°. Поднята

также турецкая трубка XVII—XVIII вв. Уникальной находкой является византийский керамический просфорный штамп со сложным крестообразным знаком. Глина белая, тесто хорошо отмучено (рис. 2).

При разведках у горы Аю-Даг, проведенных с целью проверки информации о залегании в бухте Панаир на глубине 24—26 м большого скопления черепицы, найдена золотая бляшка с припаянным медным фрагментом крепления (1,0 × 0,7 см).

В районе пгт Гурзуф, напротив розвалин Генуэзской крепости у скал Адалары, обнаружено скопление керамики (так наз. «амфорное поле»). Исследования проводились у ближайшей к берегу скалы с северо-западной стороны на расстоянии 800 м от побережья на глубине от 6,0 до 13,5 м. Размер обследуемого участка амфорного поля около 300 м^2, материал залегает на каменисто-песчаном грунте. Подъемный материал представлен: фрагмент боковой части красноглиняной амфоры с дуговидными ручками XII—XIII вв. (черепок оранжево-красный с большим количеством блесток, венчик отогнут, горло низкое, плечики широкие покатые, плечики и стенки имеют легкое рифление, ручка в сечении овальная); фрагмент верхней части красноглиняной амфоры «причерноморского типа» VIII—X вв. (черепок рыхлый оранжево-красный, в тесте включения рыхлого белого минерала и плотного полупрозрачного, венчик валикообразный, горло низкое, на плечиках легкое рифление, ручка в сечении овальная с продольным ребром); фрагмент красноглиняной амфоры с удлиненным бороздчатым туловом и высоко поднятыми ручками? XII—XIV вв. (черепок оранжево-красный, в тесте частицы рыхлого белого минерала); фрагмент красноглиняной амфоры с дуговидными ручками XII—XIII вв. (черепок оранжево-красный с блестками и частицами рыхлого белого минерала, на плечиках легкое рифление); фрагмент красноглиняной амфоры с дуговидными ручками XII—XIII вв. (черепок оранжево-белый с большим количеством блесток, венчик отогнут, горло низкое, плечики широкие округлые с легким рифлением, ручка в сечении округлая); фрагмент овальной в сечении ручки светлоглиняной амфоры XII—XIII вв. (черепок бежевый, в тесте органические включения); фрагмент овально-уплощенной в сечении ручки поливного сосуда XVII—XIX вв.? (черепок светлый в изломе, в центре с прожилком светло-серого цвета, полива желтая, сверху два продольных неглубоких желобка); дугообразная ручка медного котла с загнутыми петлей концами; изделия из бронзы в виде круглой пластины с выступающей центральной частью и в виде усеченного конуса (в центре сквозное отверстие, снаружи концентрические врезные окружности), а также невыразительные фрагменты; свинцовое грузило цилиндрической формы, свернутое из широкой пластины.

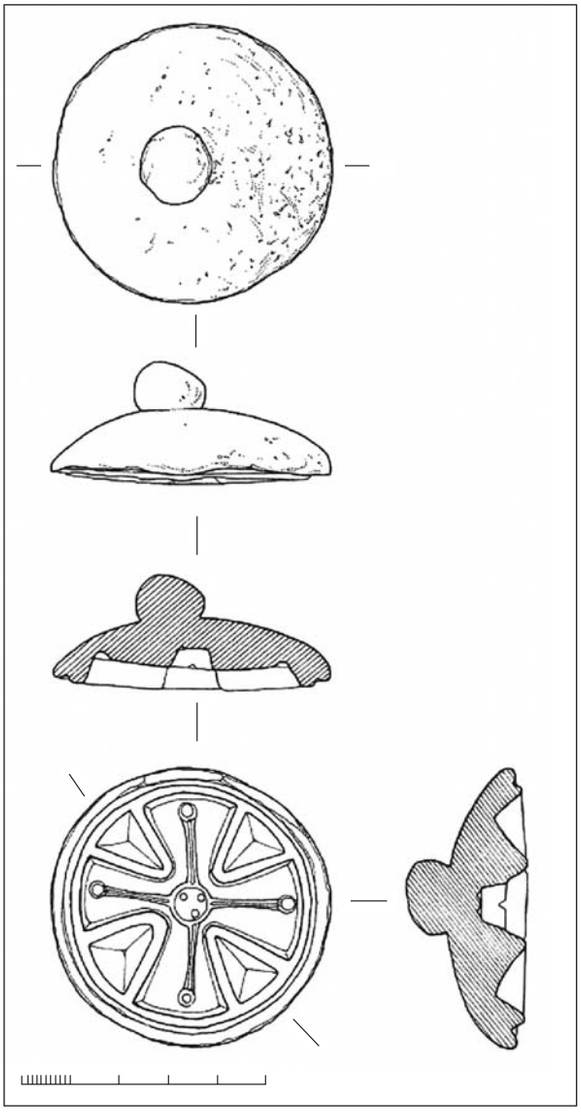

Рис. 2. Район пос. Карасан. Штамп просфорный

На участке побережья восточнее пограничной заставы в Алупке обнаружена якорная стоянка. Якоря (4—8 экз.) лежат на каменной гряде, выступающей из песчаной зоны, на расстоянии 600 м от берега на площади 300 м^2. Поднят железный якорь, аналогичный описанному выше (тип Е).

І.В. Головко

ДОСЛІДЖЕННЯ В СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. УДАЙ (МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ПИРЯТИНСЬКОГО р-ну)

The paper presents a summary of the research in the middle flow of the Uday River (Sula's basin) in Pyryatyn Region of Poltava Oblast in 2009. Eight sites not known before of various periods have been discovered. The great success was the discovery and description of the hill-fort of Scythian time near Kaplyntsi village and of an archaeological site of the Late Bronze Age near Pyryatyn.

У польовому сезоні (травень—листопад) 2009 р. Пирятинський загін Полтавської експедиції ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України продовжив пошукові роботи в середній течії р. Удай (басейн р. Сула) на території Пирятинського р-ну Полтавської обл. Вони провадилися з метою збору відомостей для підготовки археологічної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України» та експертизи земельних ділянок. Всього обстежено, описано й картографовано вісім нових пам'яток (рис. 1): два поселення епохи бронзи, чотири скіфського часу і два доби Великого переселення народів.

Першотравневе, Сасинівська сільрада (правий берег р. Перевід — права притока р. Удай). Поселення фінального етапу бронзового віку та пізньосередньовічного часу на північно-східній околиці села, поблизу молочно-тваринницької ферми. Займає схил другої надзаплавної тераси р. Перевід. З півдня обмежене дорогою та садом, з півночі — заболоченою заплавою річки. Площа близько 2 га.

На зораній поверхні знайдено фрагменти типового для бондарихинської культури «потинькованого» ліпного посуду (рис. 2, *1*; 2, *4*) та фрагменти кераміки XVII—XVIII ст.

М. Пирятин (правий берег р. Удай). Поселення фінального етапу бронзового віку за 0,5 км на південь від о. Масальський, на підвищенні в заплаві р. Удай. З південного заходу на північний схід його перетинає автошлях Київ—Суми. Площа близько 5 га. Задернованe. Використовується під пасовище.

Закладений у північній частині підвищення шурф (2 × 1 м) дав таку стратиграфію: до 0,25 м — гумусований горизонт темно-бурого кольору; 0,25—0,5 м — культурний шар сіруватого-коричневого кольору, насичений фрагментами ліпного посуду та кісток тварин; 0,5—0,7 м — прошарок темно-сірого кольору; від 0,7 м — зелено-сірий глей (материк).

Керамічний матеріал представлено фрагментами глиняної обмазки, вінець та стінок ліпних горщиків (рис. 2, *3, 5*). Весь посуд темно-сірого кольору. Особливий інтерес викликає фрагмент круглобокого горщика з діаметром горла 23 см, прикрашеного скісними насічками по вінцях та плічках і рядком квадратних ямок між ними (рис. 2, *3*). Типологічно кераміка відповідає посуду т. зв. студеноцької (синкретичної мар'янівсько-маклашеєвської) групи пам'яток, що датуються XII—X ст. до. н. е.

С. Білоцерківці, (правий берег р. Многа — права притока р. Удай). Селище раннього залізного віку на північний захід від села та за 0,4 км на південний захід від хут. Мудрий (Дащенківська сільрада Варвинського р-ну Чернігівської обл.), на мисі, утвореному річкою Многа та її безіменною правою притокою. Площа близько 6 га. Його виявлено під час проведення експертизи земельної ділянки, запланованої під глиняний кар'єр Полтавській службі автомобільних доріг. На поверхні знайдено фрагменти глиняної обмазки та ліпного посуду скіфського часу (VI—V ст. до н. е.).

С. Високе, Пирятинська міськрада (лівий берег р. Удай). Селище раннього залізного віку за 1,5 км на південь від південної околиці села в уроч. Бурчак. На півночі обмежене ґрунтовою дорогою, що веде з села до заповідного лісового уроч. Куквин, на півдні, заході та сході — заплавою річки. Площа близько 1 га. На поверх-

ні зібрано фрагменти ліпного посуду VI—IV ст. до н. е. та сферичної форми пряслице.

С. Каплинці (лівий берег р. Удай). Городище раннього залізного віку за 1 км на захід від північної околиці села в уроч. Гай, на піщаному мисі лівого берега річки, у лісі. Розмір близько 4,3 га, в плані трапеціеподібної форми. Вали простежуються з трьох сторін. Західна (неукріплена) та найгірш укріплена північна сторони городища звернені до річки. Висота південних валів 1,5—2,5 м, східних — 1,0—1,5 м, північних — 0,5—2,0 м, ширина 5—30 м. Рову не помітно. З усіх сторін у валі є проходи: у південному два, у східному та північному по одному. Ширина південних проходів 24 м та 7 м, східного — 40 м, північного — 50 м. Східний прохід поділено надвоє допоміжним насипом з західного боку, протяжність якого з півночі на південь становить 80 м, ширина близько 10 м, висота 0,5—1,0 м. До внутрішньої сторони південного валу добудовано курган заввишки 1,5 м, діаметр близько 18 м (рис. 1, *I*). Поряд з городищем знайдено фрагменти ліпного посуду V ст. до н. е.

С. Кроти, Давидівська сільрада (правий берег р. Удай). Селище раннього залізного віку на південній околиці села. Видовжене з півночі на південь уздовж заплави. З заходу обмежене польовою дорогою Кроти—Гурбинці. Розміри 800 × 60 м. Підйомний матеріал: фрагмент зернотерки та фрагменти ліпного посуду V—IV ст. до н. е. У південній частині селища виявлено скупчення фрагментів людських кісток, деякі з них кальциновані.

С. Усівка, Каплинцівська сільрада (лівий берег р. Удай). Поселення черняхівської культури та пізнього середньовіччя за 0,3 км на південь від села, праворуч від дороги Харківці—Усівка, в уроч. Хрести. На сході обмежене заплавою р. Кушнарівка (сучасні гідроніми — Гребля, Течія), лівої притоки р. Удай. Розміри 120 × 60 м. На зораній поверхні знайдено фрагменти гончарного посуду черняхівської культури (IV ст.) та кераміки XVII—XVIII ст. 1967 р. під час спорудження автошляху Харківці—Усівка у верхній частині поселення виявлено могильник черняхівської культури. Але його не досліджували.

Поселення черняхівської культури за 1,3 км на північ від села, ліворуч від польової дороги Усівка—Антонівка (Прилуцький р-н Чернігівської обл.). На заході обмежене заплавою

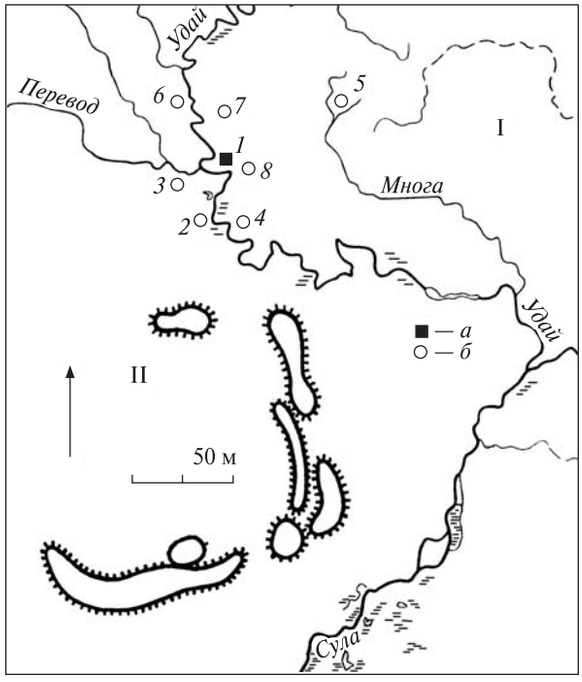

Рис. 1. Карта-схема розташування нововиявлених пам'яток: *1* — Каплинці, *2* — Пирятин, *3* — Першотравневе, *4* — Високе, *5* — Білоцерківці, *6* — Кроти, *7—8* — Усівка; *а — городище*, *б — селище, I* — план городища біля с. Каплинців

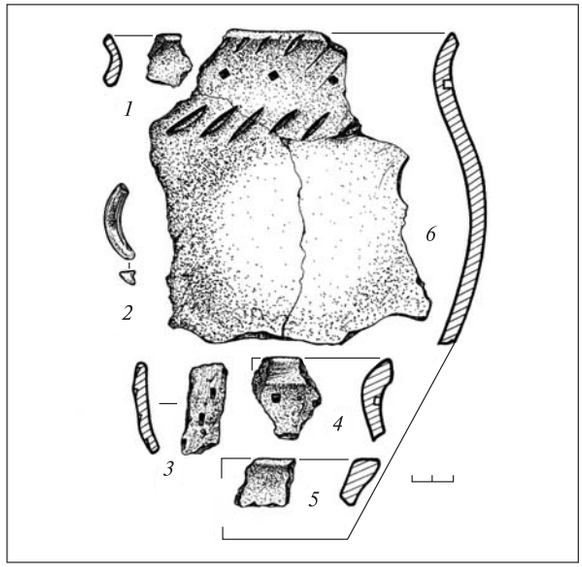

Рис. 2. Знахідки з поселень фінального етапу бронзового віку: *1, 4* — Першотравневе, *2, 3, 5* — Пирятин; *1, 3—6* — кераміка, *2* — кістка

р. Удай, на сході — яром. Площа близько 2 га. На забур'яненій поверхні знайдено фрагменти гончарного посуду черняхівської культури (IV ст.).

І.В. Голубєва

ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЧАСТИНІ м. ХАРКІВ У 2009 р.

Short information is presented on the results of protective excavations conducted on the territory of dytynets (citadel) of Kharkiv fortress at Kvitka-Osnovyanenko Street in 2009.

У 2009 р. продовжено охоронні розкопки по вул. Квітки-Основ'яненка у Дзержинському р-ні м. Харків. Досліджено площу близько 269 м^2. Стратиграфія тотожна торішній. Виявлено 21 об'єкт — переважно господарські та побутові ями, житла і культові ями козацької доби (друга половина XVII—XVIII ст.) та часів Золотої Орди (друга половина XIII—XIV ст.).

Серед об'єктів козацької доби окремої уваги заслуговують два житла з численними керамічними, скляними та нумізматичними знахідками, а часів Золотої Орди — округлої форми яма (рис. 1), в супіщаному заповненні якої зафіксовано кістяк 10-річної дівчинки, частково вцілілий кістяк немовляти та двох собак (одна є поміссю собаки з вовком).

Незважаючи на потужне пошкодження давніх культурних шарів та об'єктів, вдалось отримати велику колекцію переважно фрагментованих артефактів козацької доби та часів Золотої Орди (понад 2 тис. од. за польовим описом). Серед особливих знахідок відмітимо срібний диргем хана Узбека 740 р. х. (1339/1340 рр.), карбований в Сараї (рис. 2, *1*); залізну сулицю (рис. 2, *2*) та різьблену кістяну натруску (рис. 2, *3*).

Рис. 1. Харків. Яма з кістяками дітей та собак часів Золотої Орди

Значний відсоток (98 %) серед остеологічного матеріалу (за визначенням В.Л. Бондаренка) становлять кістки свійських тварин: великої рогатої худоби — 45,7 %, дрібної рогатої худоби — 23,3 %, свиней — 18,7 %, коней — 6,3 %, домашньої птиці — 1,8 %. Кісток великих мисливських видів (олені, кабани, ведмеді та ін.) лише 1,8 % від загальної кількості, що свідчить про незначну потребу в додаткових м'ясопродуктах та достатність власних ресурсів тваринництва. Крім того, повноводні раніше річки Харків та Лопань давали улов великих коропів та осетрових риб, рештки яких зафіксовані в розкопі.

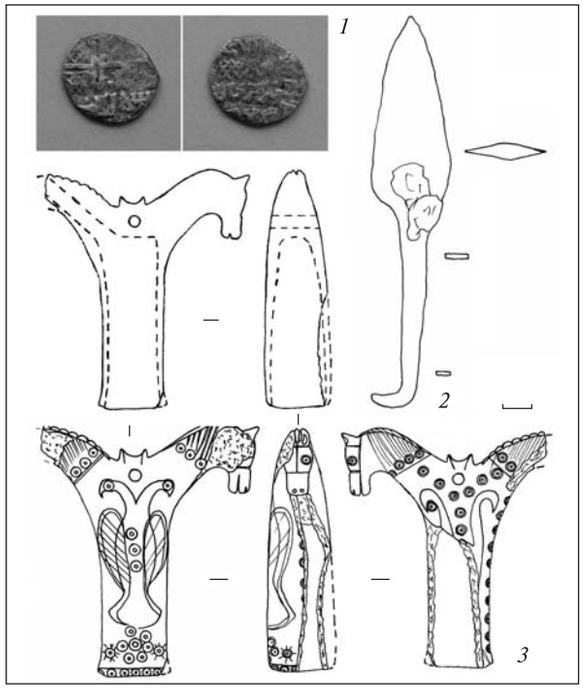

Рис. 2. Харків. Артефакти з розкопу 1: *1* — срібний диргем хана Узбека; *2* — залізна сулиця; *3* — різьблена кістяна натруска

І.В. Голубєва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2009 р.

Brief information on results of the research of the Fortress of Tsar Borys in 2009 is given. Study of dytynets (citadel) of the fortress was continued. As a result of archaeological prospecting in suburbs of the hill-fort one more posad (trading quarter) is recorded and a small prospecting trench is laid on it. Representative series of artifacts is obtained.

Продовжено роботу на розкопі 5, який розширено у північно-східному напрямку (його стратиграфію подано в попередніх повідомленнях). Загальна площа розкопу цього року склала 222 м^2. В ньому виявлено скупчення глиняної обмазки, стовпову ямку та великий комплекс двох періодів функціонування. Останній представляв собою московське житло-землянку кінця XVI — початку XVII ст., в другій половині XVII ст. западина від нього використовувалася під смітник. У його межах зафіксовано дві ямки, заповнені попелом та гарматними ядрами.

Кераміка з розкопу представлена переважно характерними побутовими виробами черкаського типу (рис. 1, *5—17*). Уламки горщиків московського типу (рис. 1, *18—21*) траплялися рідше і знайдені переважно в житлі першого періоду існування фортеці. Лише одне денце з наліпною стрічкою у вигляді пелюсток репрезентує скляні вироби. Знайдено різні артефакти з заліза: цвяхи, кресало, уламки ножів, вудил, підков, пряжок, одне ядерце та 17 гарматних ядер. Є також вироби з кістки (рис. 1, *1*, *2*) та уламки мідних хрестиків-тільників.

Виявлено 69 монет XVI—XVII ст. Як і в попередні роки, вони належать карбуванню Московської держави та країн Західної Європи. Серед монет Московської держави більшість становлять мідні копійки Олексія Михайловича (53 екз.). Мідні монети на Цареборисові здебільшого погано збережені, через це деякі з них важко атрибутувати — в 19 випадках встановити монетний двір вже неможливо; 25 карбовані на московських (Старому та Новому), шість — на Псковському, три — на Новгородському монетних дворах. Срібні монети належать карбуванню Івана IV Грозного (дєнга), Бориса Федоровича Годунова (копійка), Михайла Федоровича (копійка — 3 екз.) та Олексія Михайловича (копійка — 2 екз.). Одна зі срібних копійок скручена трубочкою для намиста, затерта, її належність встановити не вдалось.

Найбільший номінал серед західноєвропейських монет з розкопу 5 цього року представлений срібним півтораком Сигізмунда III Вази (рік затертий). Також знайдено білонові соліди Густава Адольфа (1 екз.), Христини Августи (3 екз., карбування Риги та Лівонії), Яна Казимира (1 екз., карбування Литви). Один з солідів через поганий стан визначити не вдалось.

Розвідками околиць зафіксовано ще один посад фортеці, що знаходиться на схід від дитинця, вище за течією р. Оскол, під змішаним лісом. На ньому закладено розвідувальний розкоп 7 площею 36 м^2. Стратиграфія його така сама як на дитинці. В розкопі виявлено скупчення великих шматків глиняної обмазки з відбитками деревини.

Більшість керамічних виробів з розкопу становлять уламки теракотових коробчастих кахлів, після графічної реконструкції яких відновлено вигляд трьох орнаментальних сюжетів (рис. 2). Побутова кераміка представлена переважно уламками посуду черкаського типу, знайдено також маленький цілий горщик, металеві вироби — уламки залізних підков, цвяхів, сокири, мідні обручки, уламок наперстка та свинцеві кулі (одна розплющена). У невеличкій стовповій ямі зафіксовано цілі кінські залізні вудила (рис. 1, *3*), що, вірогідно, висіли на стовпчику. Виявлено також срібний півторак, мідну копій-

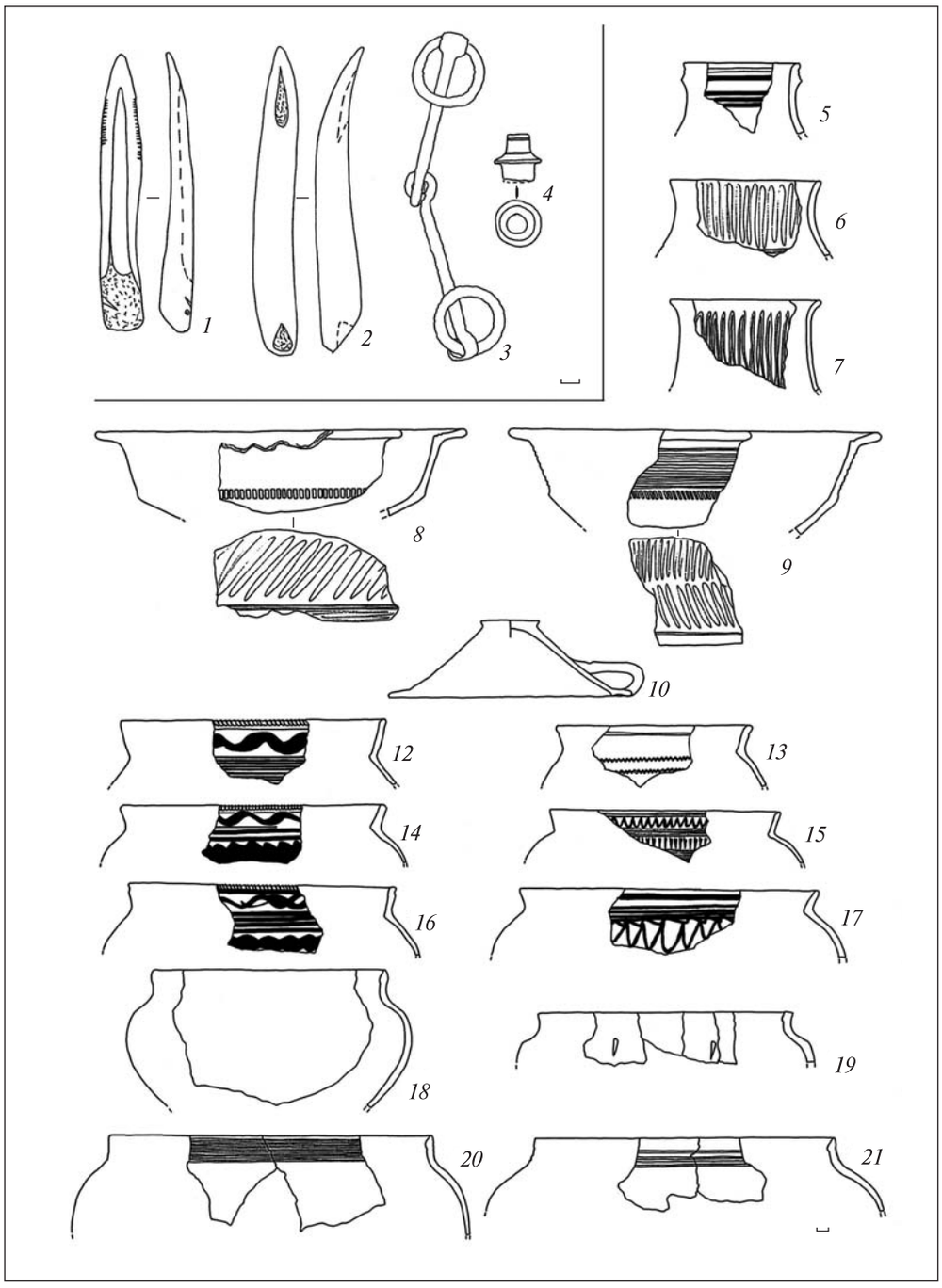

Рис. 1. Цареборисівська фортеця. Знахідки кінця XVI—XVII ст.: *1, 2, 4* — кістка; *3* — залізо; *5—21* — кераміка

ку Олексія Михайловича та згорнуту трубочкою лускоподібну копійку. Через поганий стан збереження точніше визначити їх важко.

Остеологічний матеріал (за визначенням В.Л. Бондаренка) з розкопів 5 та 7 представлений фрагментованими кістками тварин, що є типовими кухонними відходами. Основна частина (84,8 %) — кістки свійських тварин: 36,6 % — корови, 24,42 % — свині, 19,1 % — дрібна рогата худоба, 3,22 % — птахи, 1,15 % — коні. На відміну від попередніх сезонів, решток мисливських видів тварин не знайдено, за винятком фрагмента кістки вовка. Наявність кісток крупних коропів та осетрових (15 %) свідчить про високий розвиток рибного промислу в Цареборисові.

Серед знахідок підйомного матеріалу відмітимо монети: 38 мідних копійок Олексія Михайловича (шість московського, чотири Псков-

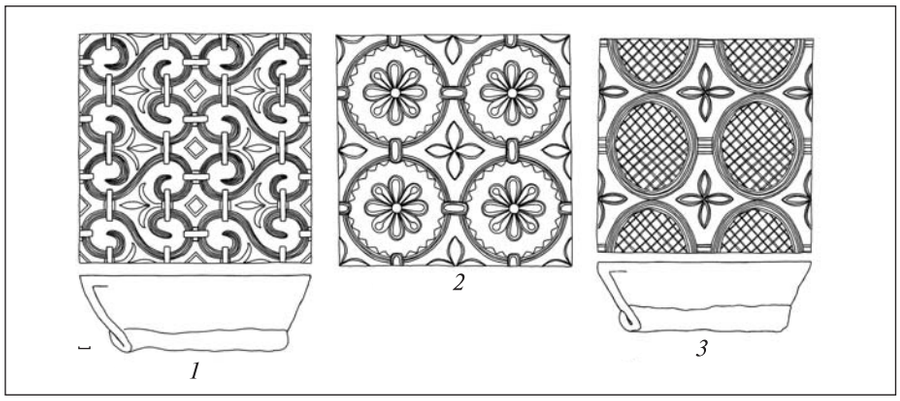

Рис. 2. Цареборисівська фортеця. Графічна реконструкція теракотових коробчастих кахлів з розкопу 7

ського монетних дворів, 28 — визначити двір не вдалося); срібну, згорнуту трубочкою копійку Михайла Федоровича та срібну псковську копійку Бориса Федоровича Годунова. Серед західноєвропейських переважають соліди Христини Августи (п'ять ризьких, три лівонських, одну не визначено). Також знайдено два ризькі соліди Карла Густава та боратинку Яна Казимира. Монети Сигізмунда III Вази представлено такими номіналами: солід, грош (2 екз.) та півторак (2 екз.). Серед підйомного матеріалу є також крем'яне кресало в свинцевій обгортці.

К.В. Горбенко, Р.А. Козленко

РАСКОПКИ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ ДИКИЙ САД В 2009 г.

The main results of the research of Dykyi Sad, a fortified settlement of Bilozerska culture in Mykolayiv, are presented. They covered the western section of a ditch with the remains of a basement of the second bridge and rooms 9 (manufacturing complex) and 11.

В течение полевого сезона 2009 г. (апрель—октябрь) комплексной экспедицией лаборатории археологии и этнологии НГУ имени В.А. Сухомлинского и ГП НИЦ «Лукоморье» ОАСУ ИА НАН Украины были продолжены раскопки укрепленного поселения финальной бронзы Дикий Сад, расположенного в г. Николаев на пересечении улиц Артиллерийская и Набережная. Поселение занимает высокую террасу левого берега нижнего течения р. Ингул при слиянии с р. Южный Буг.

Работы проводились на участке А («цитадель») в раскопах 6, 7, 9, 11, 14, 16 (общая площадь 111,0 м^2), где исследованы: северная часть оборонительного рва с каменным фундаментом второго моста, восточная часть помещения 11 и помещение 9 (рис. 1, *1*).

В раскопе 16 (ров) исследована северная часть рва, ограждающего «цитадель». Длина раскопанной части 7,5 м, ширина 5,0 м (общая площадь раскопок 37,5 м^2). В квадратах 125—127 зафиксирована каменная кладка, которую можно интерпретировать как каменный фундамент моста через ров (фундамент первого моста располагался в южной части рва). Объект вытянут поперек рва по линии запад—восток и представляет собой однофасадную постелистую кладку (рис. 1, *2, 3*). Восточная часть моста сохранилась фрагментарно, камни лежали безсистемно. Нижний ряд кладки расположен на золистом гумусированном слое темно-серого цвета. Камни сложены на суглинисто-грязевом растворе. В конструкции кладки использован различной величины известняковый бут и плитняк. Камень рваный по слою, без следов обработки. Общая длина кладки по линии запад—восток 3,5 м, высота 0,5—0,7 м, ширина 0,40—0,75 м (рис. 1, *3*). Мост соединял «посад» с укрепленной частью («цитаделью»).

К северо-востоку, на расстоянии 3,5 м от фундамента моста, обнаружен завал камней. Они лежали безсистемно, на разных уровнях. Расположение камней и характер их завала (рис. 1, *2*) позволяют предположить, что это была прямоугольная или овальная конструкция, которая могла выполнять роль специального оборонительного сооружения или сторожевого пункта («бастион» или «башня»).

Ров в районе завала каменей у моста резко поворачивает к северо-востоку, а нижний уровень повышается. Это может указывать на его конечную северную границу и плавный переход рва в древний овраг.

Фрагменты керамики белозерской культуры, костяные и каменные орудия, встречающиеся в заполнении рва, техника кладки моста, характерные для данного поселения, не оставляют сомнений относительно возраста оборонительных сооружений, которые относятся к эпохе поздней бронзы.

В раскопах 6, 7 и 11 завершено исследование восточной половины помещения 11 (основная его часть была раскопана в 2003 г.). Вскрыто площадь 14,0 м^2. Помещение ориентировано по оси запад—восток и состояло из наземной (западной) и углубленной (восточной) частей. Северная, западная и южная стены облицованы камнем, уложенным с использованием постелисто-ложковой техники на земляном растворе. Длина западной кладки 5,0 м, ширина 0,3—0,7 м, высота 0,3—0,6 м; длина южной кладки 4,5 м, ширина 0,2—0,4 м, высота 0,3—0,5 м.

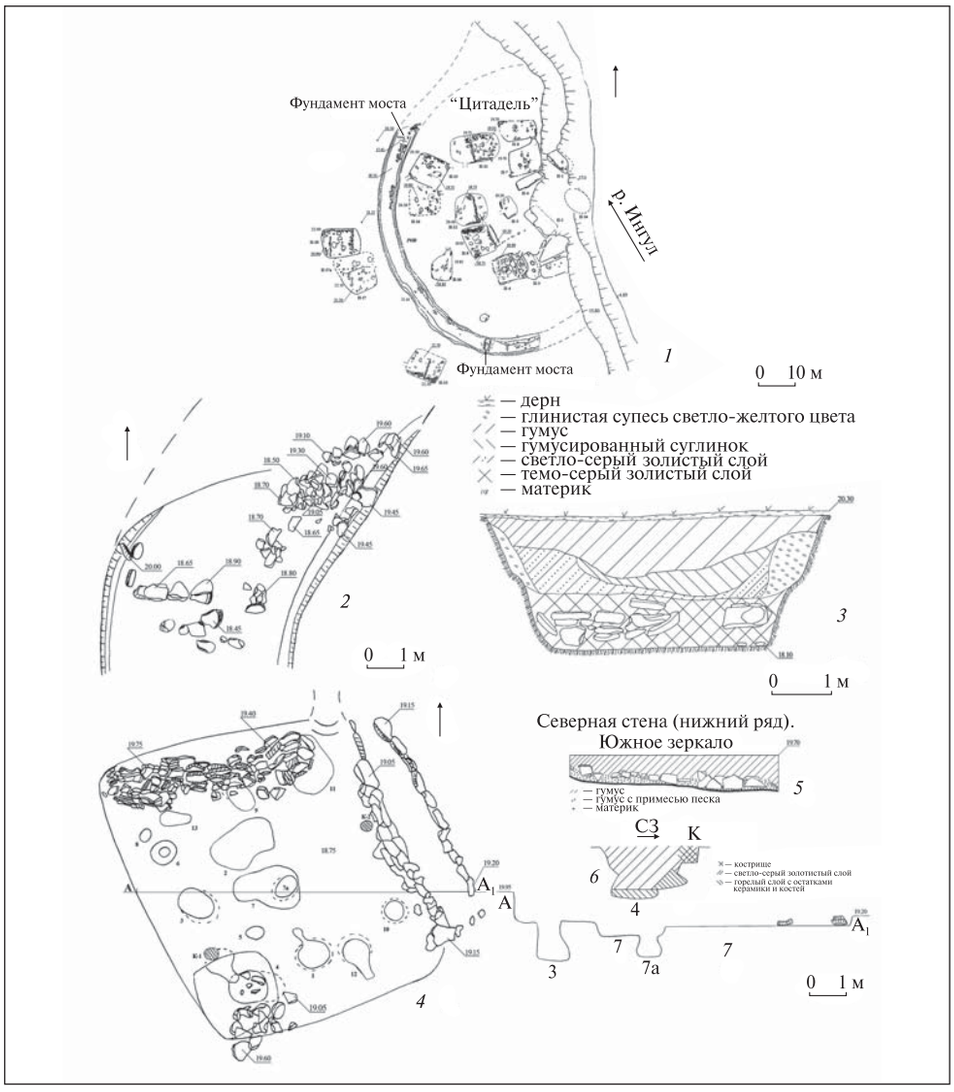

Рис. 1. Укрепленное поселение Дикий Сад. Планы и разрезы объектов: *1* — общий план «цитадели»; *2* — план северного участка оборонительного рва; *3* — южный фасад моста; *4* — план помещения 9; *5* — южный фасад северной стены помещения 9; *6* — разрез ямы 4 помещения 9; *7* — разрез помещения 9 по оси запад—восток

Обнаруженная в 2009 г. восточная глинобитная стена почти вплотную примыкала к помещению 8 и была частично уничтожена современной мусорной ямой. В восточной части помещения, на уровне пола, под толстым слоем промазки из глины и песка открыты устья еще шести ям, округлых в плане, но разных в профиле. Заполнение большей части ям — светлый гумусированный суглинок, в котором были фрагменты керамики, каменные орудия (куранты, растиральники), кости животных и рыб. В яме 23, в подбое, обнаружен развал кубковидного горшка (рис. 2, *9*). Таким образом, в помещении было 25 ям. В заполнении восточной части помещения зафиксированы фрагменты посуды (рис. 2, *1—5*, *7—9*), бронзовый браслет (рис. 2, *6*), каменные и костяные изделия, а также кости животных.

В раскопах 9 и 14 исследовано углубленное помещение 9 (рис. 1, *4*, *7*) прямоугольной формы, 8,5 × 7,0 м, с каменными конструкциями (общая площадь раскопок 59,5 м^2). Оно вытянуто по оси северо-запад—юго-восток и имело общую северную стену с помещением 12 и южную — с храмовым комплексом (помещение 4, раскопки 1992—1994 гг.).

В северной части помещения обнаружен завал каменной кладки, вытянутой по оси запад—восток с небольшим наклоном к югу. Длина кладки 6,0 м, высота 0,2—0,5 м, ширина 0,75—1,50 м. Кладка рядовая и предположительно имела от трёх до пяти рядов камней.

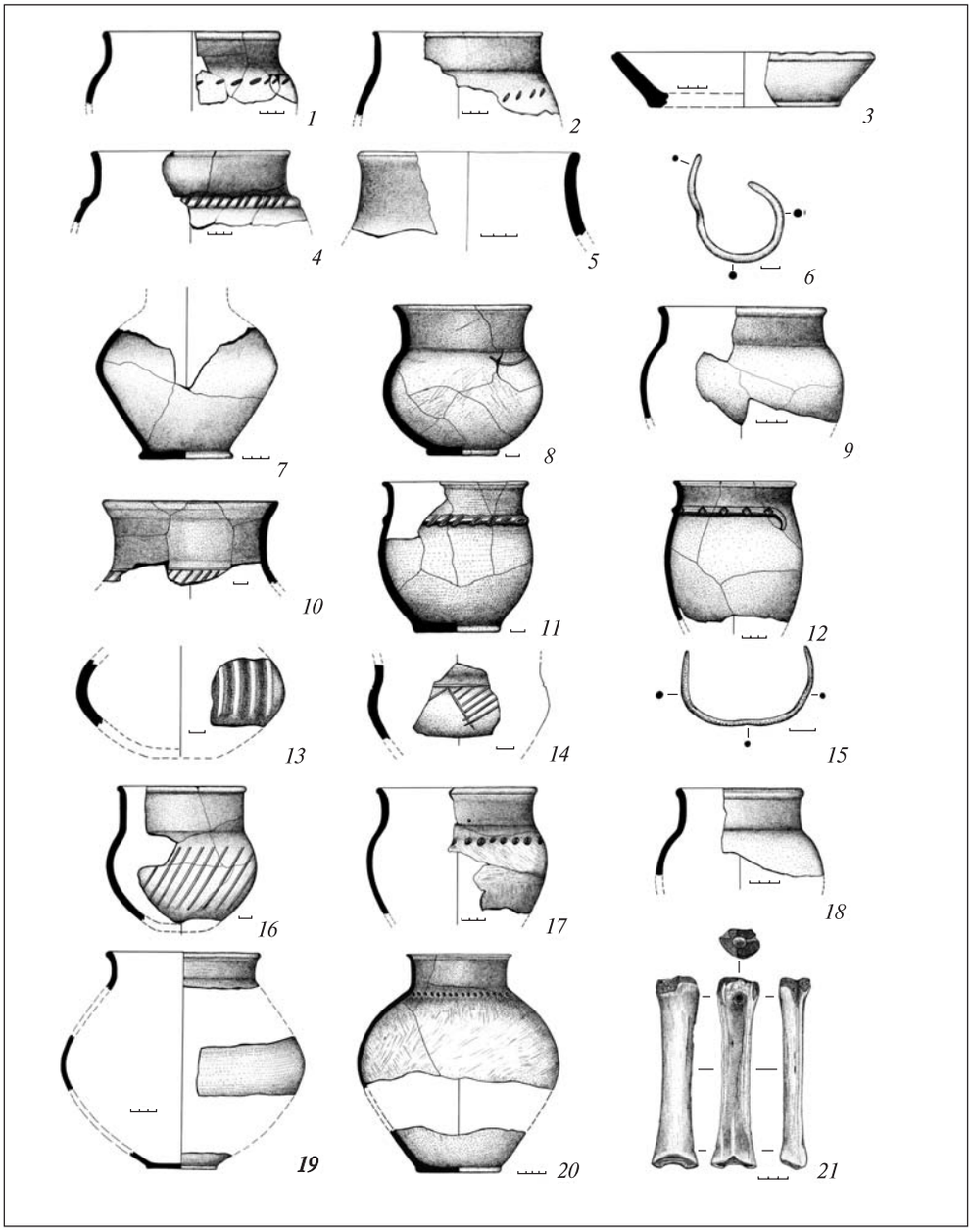

Рис. 2. Укрепленное поселение Дикий Сад. Находки: *1—9* — помещение 11; *10—21* — помещение 9

Они сложены с применением суглинисто-грязевого раствора. В каменной конструкции был использован известняковый бут и плитняк различной величины. Камни рваные по слою. Следов обработки не наблюдается (рис. 1, *5*).

Учитывая, что северная стена помещения 9 почти вплотную примыкает к южной стене помещения 12, а в промежутке между ними шириной 0,80 м обнаружена глинистая прослойка, можно предположить, что помещения имели общую глинобитную стену с мощными каменным цокольным фундаментом (рис. 1, *1*).

В восточной части помещения расчищена хозяйственная пристройка с остатками каменных фундаментов (рис. 1, *4*). Заполнение состояло из керамического боя и костей домашних животных (раскопки 1999 г.). Пристройка вытянута по оси северо-запад—юго-восток. Ближняя к помещению 9 кладка выполняла также функцию восточной стены данного помещения. Длина кладки 7,0 м, ширина 0,3—0,4 м, высота 0,2—0,4 м. Она имела от двух до четырех рядов камней. Нижний ряд располагался на песчаном грунте, практически на полу помещения (рис. 1, *4*). Форма пристройки позволяет интер-

претировать ее как хозяйственное сооружение (хранилище или стойло для скота).

В южной части помещения 9 зафиксирован глинобитный завал стены с остатками каменной конструкции (рис. 1, *4*). Длина завала 2,0 м, ширина 0,8 м, высота 0,6 м. Скорее всего, северная кладка помещения 4 (храмовый комплекс), к которому примыкает южная часть помещения 9, одновременно была фундаментом под их общую глинобитную стену. Вход в помещение 9, судя по характеру расположения кладок, находился в северо-восточном углу.

В заполнении помещения 9 найдено несколько развалов сосудов (рис. 2, *10*, *13, 14*, *17, 18*, *20*), бронзовый браслет или серьга (рис. 2, *15*) и каменные орудия: якорь, куранты, растиральники.

Пол помещения был промазан смесью глины и песка с примесью битой керамики. Под тремя уровнями промазки пола зафиксировано 13 ям (из которых две столбовых) и два кострища. В заполнении ям находились фрагменты керамики, каменные и костяные орудия (рис. 2, *11, 12*, *16*, *19*, *21*), кости животных, рыб, и, фрагментарно, человеческие кости. Так, в яме 1 в светло-сером (пепельном) золистом заполнении обнаружены кости рыб, крупного рогатого скота и фрагменты человеческого черепа; в яме 3, в керамическом развале с углями, — череп собаки, каменная стела и курант; в верхнем заполнении ямы 6 — каменные орудия: якорь с тремя перехватами (грузило для рыболовных снастей или отвес) и курант; в яме 10, под завалом камней, в золистом слое — рыбные и несколько человеческих костей, а в придонной части, под камнями, зафиксированы развалы миски и миски-сковороды, а также зерна ячменя(?).

Яма 4 подовальной формы (рис. 1, *4*, *6*). Размеры 2,6 × 2,3 м, глубина 1,4 м. Заполнена светло-серым (пепельным) гумусированным суглинком. В южной части она была перекрыта завалом камней, в северной — кострищем. На глубине 0,2 м по всей площади ямы обнаружен прокаленный грунт и куски печины. В верхнем заполнении встречались невыразительные фрагменты керамики. На глубине 0,7 м, в северной части ямы, проявились темные золистые пятна горелого грунта, насыщенного керамическим и остеологическим материалом, а на глубине 0,7 м зафиксирован подбой глубиной 0,5 м с прокаленным сводом, обмазанным глиной, и тщательно просушенным дном. В заполнении подбоя находились хорошо обожженные керамические стенки и скопление углей. Стена ямы над подбоем была прокалена. Прокаленный слой располагался как раз под верхним кострищем, что может указывать на некую конструкцию в яме с выходом на очаг (рис. 1, *7*). Следующее темное пятно горелого грунта зафиксировано на 0,1 м ниже дна северного подбоя, по центру ямы. В этой части был ещё один подбой по всей площади ямы глубиной 0,3—0,6 м. В подбое восточной стены найдены конек (рис. 2, *21*) из кости лошади с отверстием у одного края, многочисленные фрагменты лощеной керамики, небольшое скопление спондиловой глины и несколько предположительно виноградных зерен.

Строение и характер заполнения ямы позволяют интерпретировать ее как ремесленно-производственный комплекс (вероятно, закрытая печь). В завале камней, над ямой, обнаружено множество фрагментов керамики (стенки и донца горшков, фрагменты мисок-сковород), а большая часть камней из завала тщательно подработаны. Учитывая его четкое расположение над объектом, можно предположить, что это не остатки южной стены, как предполагалось до исследования ям, а, скорее, каменная конструкция (свод?) данного производственного комплекса, которая, впрочем, могла быть и фундаментом под стену. Отметим, что в яме 12, расположенной в 2 м к востоку от ямы 4, под камнями, по всей площади обнаружено большое скопление спондиловой глины, что в комплексе можно связать с ямой 4 (возможно, часть этих ям использовалась как емкость для вымешивания глины).

Исходя из особенностей внутреннего устройства и характера заполнения, помещение 9 можно интерпретировать как хозяйственно-производственный комплекс, связанный с изготовлением керамической продукции.

Таким образом, анализ основных результатов археологических раскопок Дикого Сада за 2009 г. подтверждает своеобразный характер памятника со сложными архитектурными сооружениями оборонительного, хозяйственного и ритуального назначения.

К.В. Горбенко, О.І. Смирнов, Д.В. Філатов

ПІДСУМКИ ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл. У 2008—2009 рр.

The paper presents the main results of the archeological examinations conducted on the territory of Mykolayiv Oblast by the State Enterprise Scientific Research Centre «Lukomorye» in 2008—2009. It contains information on the condition of preservation and exposure of new archeological objects.

На території Миколаївської обл. розташовано багато археологічних пам'яток різних історичних епох. За останні 150 років, завдяки наполегливій праці кількох поколінь археологів, зафіксовано та поставлено на офіційний облік таких близько 5 тис., які охоплюють період від доби палеоліту до козацьких часів. Однак на думку сучасних дослідників, багато пам'яток в області ще не виявлено. За останні десятиліття внаслідок неконтрольованої господарської діяльності та розкопок так зв. «чорних археологів» деякі з них частково або повністю знищені.

Останнім часом, завдяки скоординованій діяльності підрозділів Миколаївської облдержадміністрації, державного підприємства НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ та правоохоронних органів, намітилося значне поліпшення ситуації у сфері збереження пам'яток археології. Так, завдяки виваженій позиції керівництва облдержадміністрації, у відповідності до ст. 7 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» та ст. 5 Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, ратифікованої Верховною Радою України 10.12.2003 р., налагоджено процедуру узгодження землевпорядної документації у частині проведення попереднього археологічного обстеження (археологічної експертизи) земельних ділянок.

Впродовж 2008 та 2009 рр. співробітниками ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України здійснено 200 експертиз на території Миколаївської обл. (загальна площа обстеженої території склала понад 2000 га). Експертизі піддані земельні ділянки, які відводили фізичним та юридичним особам для проведення різних земельних робіт. Основна мета експертиз полягала у встановленні наявності або відсутності культурного шару, визначенні його площі та культурної належності.

Під час проведення археологічних експертиз у 2008 р. було виявлено чотири нові пам'ятки, інформацію про які передано до відповідних пам'яткоохоронних установ області для взяття їх на офіційний облік. Це поселення доби бронзи біля с. Розанівка Новобузького р-ну, поселення доби бронзи біля с. Крива Балка Миколаївського р-ну, антична садиба біля с. Іванівка Очаківського р-ну, курганна група біля с. Новоукраїнка Березнегуватського р-ну.

Протягом 2009 р., згідно наявної в НДЦ «Лукомор'є» інформації, завдяки зусиллям Миколаївської облдержадміністрації було припинено роботу стихійних піщаних кар'єрів у Матвіївському лісі, які загрожували існуванню пам'яток доби бронзи Матвіївка II і III (відповідні порушення зафіксовані та складені акти фахівцями центру під час проведення археологічних експертиз у м. Миколаїв та Новоодеському р-ні.

Під час спільних виїздів археологів центру та співробітників Державної інспекції з охорони пам'яток Обласного управління культури Миколаївської ОДА було виявлено та заактовано 28 випадків руйнування або часткового знищення пам'яток археології (курганів та поселень), порушення їхніх охоронних зон. Переважно зазначені порушення пов'язані з проведенням сільськогосподарських робіт на території пам'яток. Найбільші пошкодження культурного шару зафіксовані на багатошарових поселеннях доби бронзи—раннього залізного віку біля сіл Рибаківка Березанського р-ну та Калинівка Жовтневого р-ну, а також

значні руйнування курганних груп у Новобузькому, Доманівському, Братському, Очаківському та Березнегуватському р-нах. Про ці та інші порушення законодавства у сфері охорони пам'яток археології було проінформовано відповідні правоохоронні структури.

Під час проведення експертиз зафіксовано також нові пам'ятки. Серед них — кургани доби бронзи та раннього заліза на теренах Новоукраїнської та Білопристанської сільрад Березнегуватського р-ну та два кургани на території Григорівської сільради Братського р-ну. Цю інформацію передано до органів охорони культурної спадщини для внесення їх до обласного реєстру пам'яток культурної спадщини.

Таким чином, експертизи дозволили запобігти остаточній руйнації пам'яток та зберегли їх, у відповідності до закону, як об'єкти державної власності та національного історико-культурного надбання. Підсумовуючи сказане, очевидно, що в разі застосування існуючих норм законодавства створюються умови для поліпшення ситуації у сфері охорони пам'яток археології.

В.М. Горбов

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ КОМИШУВАТА XIV У 2009 р.

In 2009, the research at Kamyshuvata XIV settlement situated on the right bank of the Kamyshuvata River, which flows into the Sea of Azov, was ongoing.

Впродовж польового сезону 2009 р. Приазовська археологічна експедиція проводила охоронні дослідження на поселенні епохи бронзи Комишувата XIV. Воно розташоване на правому березі р. Комишувата, що впадає в Азовське море, за 8 км від с. Юр'ївка Першотравневого р-ну Донецької обл. (Відкритий лист 360/003235 від 23.06.2009 та Дозвіл 22-319/09 від 16.07.2009).

Було продовжено дослідження на розкопі III у північно-східній частині поселення. Крім того, розкрито ділянку, законсервовану в 2006 р., а також ділянку И-О-14-16 у південно-західній частині пам'ятки (ця ділянка знаходилася під відвалом). Отже, загальна площа, розкрита у 2009 р., становить 186 м^2.

Досліджено залишки приміщення з кам'яними конструкціями (глибина підошви кладок 0,6—0,7 м), залишки інших кам'яних конструкцій, а також решткі кам'яного облицювання котловану. Ймовірно, знайдені кам'яні конструкції синхронні, на що вказує ідентичний керамічний матеріал. Завдяки знахідкам імпортної кераміки гальштатського типу приміщення слід датувати серединою XI—X ст. до н. е.

На законсервованій ділянці виявлено поодинокі камені, на іншій — знахідок не було.

Відкрито також господарську яму, завглибшки 1,0 м від сучасної поверхні. В її заповненні знайдено фрагменти вінця ліпного казана з «вушками», що датується VIII—X ст. Незначна кількість матеріалів цього періоду траплялася при розкопках попередніх років.

Дослідження поселення Комишувата XIV планується подовжити у 2010 р.

І.А. Готун, О.М. Казимір

ВИВЧЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ У 2009 р.

Results of the work of the Northern Expedition of the IA NASU at the multilayer settlement between Khodosivka and Lisnyky are described. Materials of mostly Early Iron Age and the second and third quarters of the 1st millennium are presented to the scientific circulation.

У 2009 р. Північною експедицією ІА НАНУ за участі студентів-практикантів і волонтерів Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Національного університету «Києво-Могилянська академія», інших навчальних закладів продовжено реалізацію програми «Комплексне дослідження (розкопки, музеєфікація, студіювання експериментальної археології) пам'яток Ходосівського археологічного комплексу», започатковану 2003 р. У звітному сезоні здійснено розвідки, роботи з експериментального відтворення давнього бортництва і домобудівництва, заходи з популяризації історико-культурної спадщини регіону, розкопки селища давньоруського і монгольсько-литовського часів Ходосівка-Рославське та багатошарового поселення між Ходосівкою і Лісниками. З огляду на припинення (сподіваємося, тимчасове) благодійної допомоги, яку експедиція отримувала на реалізацію проекту з 2003 р., дослідження були значно меншими за обсягом. Завдяки самовідданій праці молоді, яка співпрацює з експедицією, вдалось отримати певні результати для розуміння зазначеного соціально-економічного феномену.

Згідно плану вивчення топографічно і культурно-історично різних ділянок поселення, роботи були сконцентровані в уроч. Город Лісника на розкопі VII, на периферійній частині ділянки тераси, обмеженої двома давніми балками. Досліджено 250 м^2, і виявлено п'ять об'єктів та матеріали доби пізньої бронзи, підгірцівсько-милоградської, ранньоскіфської та київської культур, давньоруського і пізньосередньовічного часів. За відсутності чіткої стратиграфії на цій ділянці (верхні нашарування перевідкладені оранкою, а в культурному шарі — світло-сірий та сіро-жовтий плямистий суглинок — горизонти не виділялись і об'єкти фіксувалися лише на тлі материка) виділені дві основні групи матеріалів: ранньозалізної доби (посуд, орнаментований перлинами і ямками, притаманний підгірцівсько-милоградській культурі) і слов'янських культур другої—третьої чверті І тис. (вкриті розчосами уламки посуду з шамотом у тісті, біконічні пряслиця низьких пропорцій з широким отвором та високих пропорцій з вузьким отвором).

Об'єкт 37 зафіксований на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні у вигляді круглої плями світло-сірого суглинку діаметром 0,8 м. Глибина 0,1 м. В перетині мав лінзоподібну форму з неправильно-круглим заглибленям у центральній частині. Заповнення одношарове, з невиразними уламками ліпної кераміки пізньої бронзи — раннього заліза.

Об'єкт 38 виявлений на глибині 0,73 м від сучасної поверхні у вигляді округло-овальної плями світло-сірого суглинку розмірами в меридіональному напрямку 0,64 м, в широтному — 0,80 м. Глибина 0,07 м. У перетині також лінзоподібної форми. Заповнення одношарове, містило фрагмент стінки ліпного горщика підгірцівсько-милоградської культури.

Об'єкт 39 мав неправильно-овальну форму розмірами 1,08 × 0,60 м і вирізнявся на тлі материка сірим забарвленням. Зафіксований на глибині 0,30 м від рівня сучасної поверхні (насправді цей та наступні об'єкти залягали приблизно на одному рівні з попередніми, але на цій ділянці потужність шару в напрямку схилу помітно зменшується), глибина в матери-

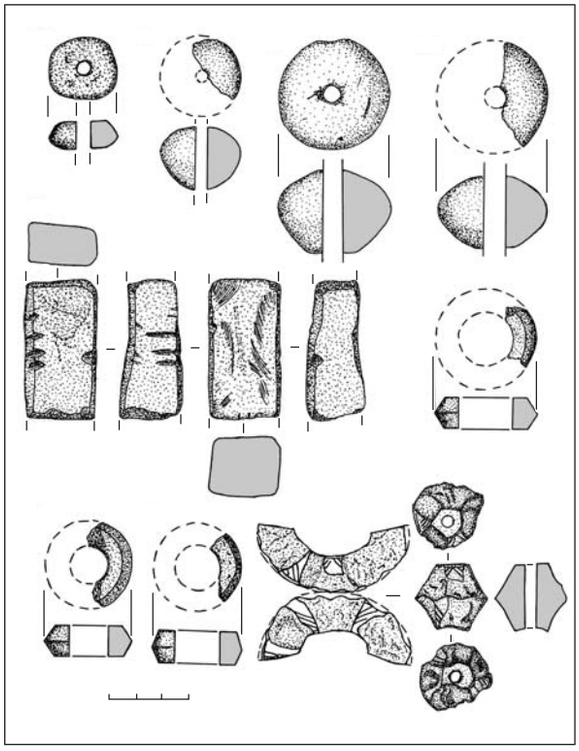

Рис. Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Знахідки доби пізньої бронзи — раннього заліза і другої—третьої чверті І тис.

ку 0,5 м. Зорієнтований вздовж осі північний схід—південний захід, стіни похилі. В одношаровому заповненні трапилася нижня частина горщика київської культури.

Об'єкт 40 — підпрямокутний, розмірами 1,32 × 0,68 м, видовжений у широтному напрямку, заповнений сірим суглинком потужністю до 0,48 м. Стіни похилі, дно дещо понижувалось у східному напрямку. У заповненні виявлено кераміку, зокрема уламок вінця ліпного горщика.

Об'єкт 41 — також видовжений у широтному напрямку з незначним відхиленням, мав овальну форму, розміри 1,32 × 0,80 м, зафіксований на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Його однорідне сіре суглинисте заповнення заходило в материк на 0,45 м. Він також мав похилі стіни і дно, що понижувалось у східному напрямку.

Серед знахідок із шару — переважно побутовий інвентар: уламки точильних брусків і розтирачів, цілі та фрагментовані пряслиця, неатрибутовані вироби із заліза та бронзи (рис.). Якщо кам'яні вироби мають широкі межі побутування, пряслиця за зовнішніми ознаками чітко диференціюються хронологічно. До пізньобронзової—ранньозалізної доби відносяться приплюснуті та приплюснуто-кулясті вироби з шерехатою або шерехато-загладженою поверхнею, тісто щільне, без помітних домішок або з домішками піску; до слов'янських культур другої—третьої чверті І тис. — біконічні з підлощеною поверхнею, тісто з домішками піску. Серед останніх є високих пропорцій з вузьким отвором, орнаментоване прокресленими лініями. Відзначимо, що непоодинокі знахідки слов'янських пряслиць зі знаками походять з розкопу II, і більшість має символи у вигляді заглиблень, наколотих тонким предметом. Орнаментацію прокресленими лініями (у звітному сезоні — вдруге) відзначено виключно для розкопу VII. Цікаво, що за якісного виготовлення згаданого виробу практично вся його поверхня сколота, тож складається враження, що лінії збито навмисно. До доби пізньої бронзи, ймовірно, відноситься ретельно ретушований крем'яний серп та добре зашліфоване крем'яне тесло?, уламки яких виявлені в шарі.

Паралельно з роботами на розкопі VII проведено збір підйомного матеріалу на розкопі II. Зафіксовані знахідки вкладаються в межі культур, простежених на цій ділянці у попередні сезони.

Отримані дані дозволили простежити деякі аспекти специфіки освоєння давнім населенням топографічно різних ділянок, яскравим прикладом чого слугує концентрація тут підгірцівсько-милоградської кераміки на противагу широко розповсюдженій на ділянці «Заплава» ранньоскіфської за наявності слов'янських і пізньобронзових знахідок та споруд на обох розкопах і відсутності на VII (натомість за наявності на II) ранньобронзових та мезо-неолітичних матеріалів. Поєднання на ділянці борової тераси між Ходосівкою та Лісниками низки різночасових поселень потребує подальших досліджень для розуміння їхньої специфіки.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір

ТРЕТІЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Information on results of the excavations of Khodosivka-Roslavske which has been studied for the third season by the Northern Expedition of the IA NASU is presented. The objects found are described and the features of material culture of ancient habitants are traced. Previously made conclusion about the extraordinary nature of the social and economic phenomena under the study is confirmed.

У сезоні 2009 р. продовжено дослідження неординарного селища давньоруського і монгольсько-литовського часу в уроч. Рославське біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Розкоп на найвищій точці поселення, де протягом двох минулих років відкрито 234 м^2, продовжено на північний схід, вниз по схилу, в напрямку заболоченої стариці для дослідження комплексу господарських споруд, що примикав з півночі до житлової будівлі 4, вивченої у 2007 р. Площа розкопу 153 м^2. Культурний шар тут, однорідний темно-сірий супісок завтовшки 0,40—0,60 м, частково пошкоджений оранкою (нижче по схилу потужність збільшується до 0,85 м). Ближче до материка шар поступово світлішав, утворюючи невеликий прошарок однорідного сіро-жовтого супіску. Нашарування містили численні фрагменти гончарної кераміки переважно доби Київської Русі, кістки тварин, печину, інші знахідки. Привертає увагу значно більша у порівнянні з минулими роками кількість металургійних шлаків, серед яких і досить великі конгломерати. Показово, що, за спостереженнями Д.П. Недопаки, на таких невеликих площах і за меншої кількості подібних знахідок раніше вдавалося виділити залишки мінімум шести зруйнованих залізоплавильних печей. Речовий матеріал репрезентовано предметами озброєння та спорядження бойового коня, ремісничим і промисловим інструментарієм і побутовим інвентарем, елементами костюма і прикрасами, культовими речами. Зафіксовано знахідки, які характеризують особливості не лише матеріальної культури давньої людності, а й певні аспекти духовного життя. Цьогорічними дослідженнями виявлено вісім об'єктів господарського призначення та чотири стовпові ями. Верхні частини заповнення споруд зливалися з навколишнім темно-сірим культурним шаром, тож виокремити більшість із них вдалося лише на тлі світлого материкового піску.

У попередніх публікаціях відзначалося, що виникненню давньоруського селища на цьому заплавному підвищенні передувала стоянка кам'яної доби та короткочасне поселення періоду палеометалів. Вони фіксуються за знахідками знарядь із кременю та кераміки пізньобронзово-ранньозалізного часу. Не виключено, що означені горизонти, які стратиграфічно не виділяються, маркують кілька об'єктів зі слабкогумусованим заповненням без керамічних знахідок. До цього періоду, ймовірно, відноситься і досліджений у звітному сезоні ***об'єкт 20***. Це невелика округла в плані яма діаметром близько 1,0 м, заглиблена в материк на 0,24 м. Заповнення — однорідний сірий супісок, що містив кілька невиразних уламків кераміки та шматок печини. Ранні шари пам'ятки репрезентують також кілька крем'яних знахідок та фрагменти орнаментованого ліпного посуду доби бронзи, що походять з культурного шару.

Передував давньоруському селищу і ***об'єкт 17*** — кругла яма діаметром близько 1,4 м та завглибшки 0,3 м, заповнена шаром сіро-жовтого мішаного супіску, перекритого чорним супіском, щільно насиченим залишками горілого дерева, в якому знайдено рештки ліпного горщика, повний профіль якого вдалося реставрувати.

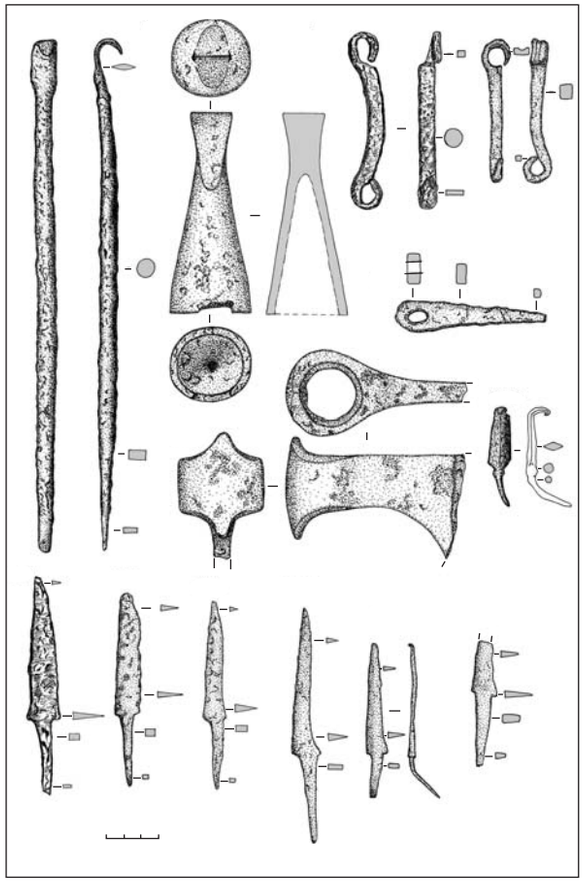

Рис. 1. Поселення Ходосівка-Рославське. Залізні ложкоріз, тесло, гризла вудил, дверний пробій, уламок сокири, вістря стріли, ножі

Решта виявлених споруд відноситься до періоду Київської Русі. Три з них — ***об'єкти 18, 19 і 23*** — ями діаметром 1,2—1,6 м, заглиблені в материк на 0,16—0,56 м, заповнені темно-сірим, сірим, сіро-жовтим супіском з уламками гончарної кераміки давньоруської доби, печиною і кістками тварин. Їх, напевно, використовували в господарстві чи побуті. Ще один — ***об'єкт 21*** — підпрямокутний у плані із заокругленими кутами, видовжений з північного заходу на південний схід, мав розміри 1,10 × 1,95 м; його стіни плавно переходили в долівку, заглиблену в материк на 0,17 м. Заповнення об'єкта — однорідний сірий супісок із домішкою дрібних уламків гончарної кераміки, фрагмента залізного виробу та уламка скляного браслета. Об'єкт міг мати господарсько-побутове призначення.

Більш інформативними серед споруд, досліджених у звітному сезоні, стали залишки двох будівель — об'єкти 22 та 24.

Об'єкт 22 — рештки наземної споруди — зафіксовано на глибині 0,20—0,25 м від рівня сучасної поверхні, в культурному шарі, у вигляді лінзи однорідного чорно-сірого супіску потужністю 0,15—0,20 м, що вирізнялася на тлі навколишніх темно-сірих нашарувань більш інтенсивним забарвленням та насиченістю уламками кружальної кераміки і печини. З огляду на специфіку ґрунту пляма фіксувалася дуже умовно, зі східного боку зовсім зливаючись із культурним шаром. Вона була дещо видовжена по осі північний захід—південний схід, її розміри (5,8 × 6,0 м) визначено лише за концентрацією матеріалу.

На рівні материка, одразу під плямою, розчищено шар попелу, перегорілої глини, шматків печини, перемішаних з темно-сірим супіском. Він мав підпрямокутну із заокругленими кутами форму і розміри 4,4 × 2,8 м, був орієнтований у тому ж напрямку і заходив у материк на 0,20—0,28 м. Стіни заглибленої частини споруди похилі, долівка рівна. З північно-західного та східного боків у заповненні трапилися великі та дрібні шматки перепаленої до жовтогарячого кольору глини, а зі східного — також лінзи білого попелу.

На рівні материка у східній частині об'єкта відкрито невелику яму діаметром 0,40 м та завглибшки 0,27 м, заповнену темно-сірим та однорідним сірим супіском із домішкою печини, вуглинок та дрібних уламків кераміки. Ще одну яму, діаметр 0,20 м, глибина 0,14 м, заповнену темно-сірим супіском, простежено у південно-східній частині будівлі.

У заповненні споруди траплялися уламки кераміки часів Київської Русі, зокрема фрагмент амфорки київського типу (вцілів повний профіль), кістки риб, тварин і птахів. Речовий матеріал із заглибленої частини об'єкта та території поблизу нього представлено знаряддями, прикрасами та предметами вжитку: ножі, уламки скляних браслетів, точильні бруски, уламки жорен, цвяхи, дверний пробій, шматок бурштину тощо. Цікавою є знахідка втулкового кістяного наконечника стріли з тупим вістрям, яку могли використовувати у полюванні на пушного звіра.

Напевно, об'єкт 22 — це залишки наземної будівлі з рештками повністю зруйнованого опалювального чи теплотехнічного пристрою. За браком особливих рис заповнення, специфічних конструктивних особливостей чи знахідок визначити його призначення важко, зокрема до повного опрацювання матеріалів.

Ще одну споруду — ***об'єкт 24*** — виявлено на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Пляма заповнення об'єкта виділялася на тлі світлого материкового піску чорно-сірим забарвлен-

ням. Котлован споруди підпрямокутної в плані форми з округлими кутками, розміром 3,4 × 3,9 м, зорієнтований кутами за сторонами світу, заглиблений у материк на 0,68 м.

Заповнення споруди багатошарове. На долівці залягав шар сірого однорідного супіску завтовшки 0,02—0,03 м. Зверху майже по всій площі його перекривав шар золи 0,05—0,09 м. Вище залягав шар чорно-сірого однорідного супіску, подекуди з домішкою золи та печини. Його потужність 0,15—0,30 м. Аналогічний шар завтовшки до 0,20 м залягав зверху, на рівні зачистки плями споруди; ближче до стін заглибленої частини об'єкта він поступово втрачав інтенсивність і біля країв переходив у сірий однорідний супісок. Між цими двома шарами залягав потужний прошарок сірого однорідного супіску з домішкою вуглинок та печини, що ближче до країв поступово світлішав і переходив у материковий пісок. Між цим і шаром однорідного чорно-сірого супіску в центральній частині об'єкта зафіксовано лінзу білого попелу, перемішаного з темно-сірим супіском. Її потужність 0,14 м.

На долівці, крім східного кутка, вздовж довгих стін зафіксовано кілька ям. Яма в західній частині мала діаметр близько 0,80 м і глибину 0,43 м від рівня долівки та була заповнена однорідним темно-сірим супіском з лінзами чорно-сірого кольору. На дні ями фіксувався горілий шар чорно-сірого супіску. Ще дві ями, заповнені сірим супіском, були в південній частині споруди. Їхній діаметр 0,20 м, глибина 0,08 м та 0,10 м від рівня долівки. До західного кутка примикала кругла в плані яма діаметром 0,44 м, заповнення якої аналогічне до основного заповнення споруди. Біля північного кутка яма 0,35 м в діаметрі, південніше, біля північно-східної стінки котлована, ще одна, діаметром 0,20 м і завглибшки 0,09 м. Їх було заповнено сірим однорідним супіском, аналогічним до виявленого на долівці споруди. Не виключено, що ями мають відношення до конструкції стін заглибленої частини будівлі, а східний куток, де їх не було, був пов'язаний із входом.

Із заповнення об'єкта 24 походять великі та дрібні уламки гончарної кераміки давньоруської доби, з-поміж яких є фрагменти з поливою різних відтінків жовтого та зеленого кольорів; привертають увагу уламки, які могли належати посуду візантійського виробництва. Зібрано також остеологічний матеріал, шлаки, печину. Крім численного масового матеріалу, в будівлі та поблизу неї виявлено низку індивідуальних знахідок — уламки жорен, цвяхи, фрагменти

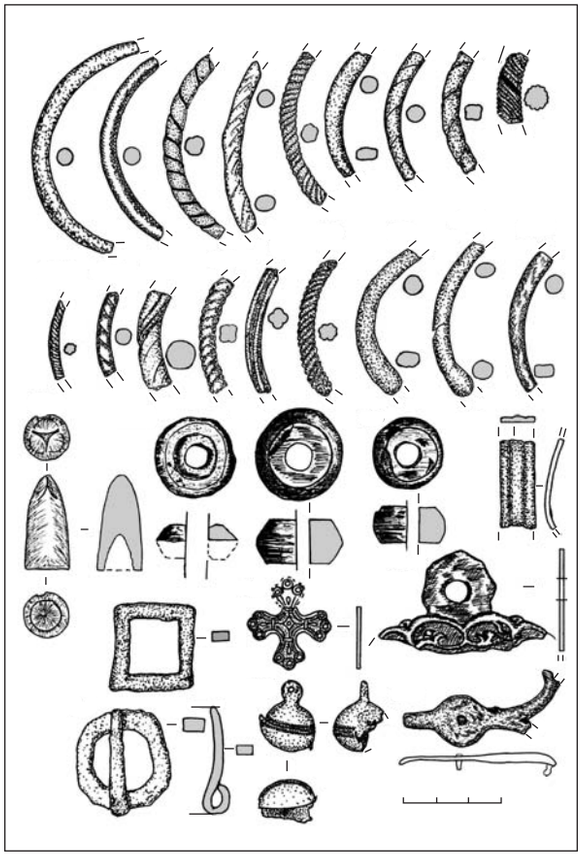

Рис. 2. Поселення Ходосівка-Рославське. Уламки скляних та бронзового браслетів, кістяне вістря стріли, шиферні пряслиця, залізні пряжки, бронзові хрестик і бубонець, бронзова і залізна накладки

скляних браслетів, точильні бруски, пряслиця, залізні тесло, ложкоріз, вістря стріли тощо. Характер заповнення та знахідки з комплексу дозволяють зробити припущення про господарське призначення споруди.

Незважаючи на досить репрезентативні матеріали, залишається проблематичною соціально-економічна інтерпретація цієї пам'ятки. Фахівцями виділені селища, мешканці яких були зайняті виключно у сільському господарстві. Такі поселення не були однотипними, і їхні відмінності визначалися, насамперед, економічною спеціалізацією окремих територій: у зонах родючих ґрунтів локалізовані великі села рільників, у поліських районах і заплавах великих річок — невеликі поселення тваринників. Такий підхід дозволив би вбачати саме останній тип в досліджуваному селищі: розташування в зоні зручних пасовищ, досить виразна остеологічна колекція (опрацьована О.П. Журавльовим), що вказує на активне розведення худоби. Здавалося б, не перечать цьому і знахідки знарядь для обробітку ґрунту, зокрема лопатоподібних черешкових наральників від особливо-

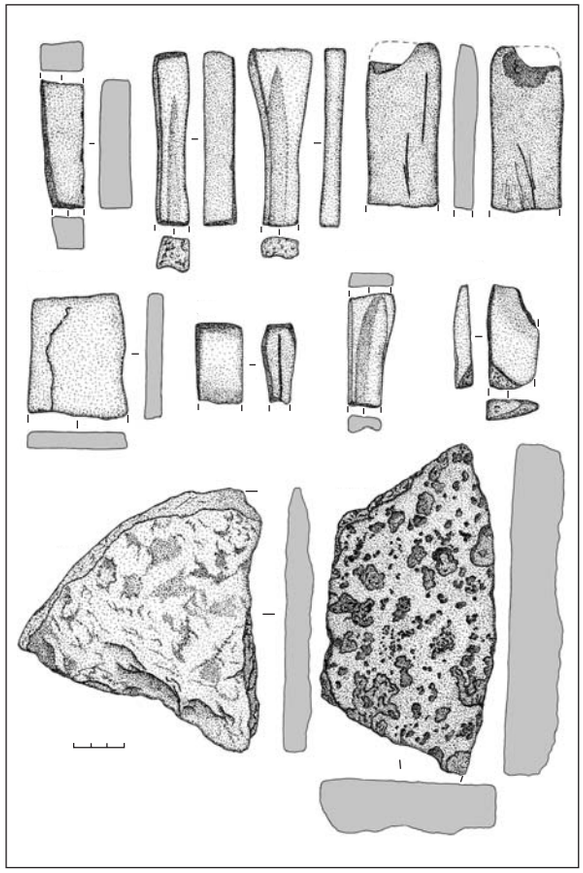

Рис. 3. Поселення Ходосівка-Рославське. Бруски з пісковику, уламки шиферних і аргеллітових жорен

го різновиду рал з полозом. Адже навіть якщо зернове господарство в економічній діяльності мешканців займало останнє місце, ним займалися в кожному селі, хай на рівні обробки невеликих ділянок на зразок присадибних. Вкладається у схему подібної моделі господарства і низка промислів: прядіння, ткацтво, деревообробка і, ймовірно, обробка шкур, які репрезентовані відповідними знахідками.

Крім вказаних галузей, досить вагомого розвитку набули мисливство і рибальство. Перше простежується за кістяними вістрями стріл для полювання на пушного звіра і значним, за спостереженнями О.П. Журавльова, порівняно з іншими пам'ятками, відсотком кісток диких тварин та різноманітною, за результатами досліджень С.Ю. Тайкової, добіркою кісток диких птахів (чирка свистунець і тріскунець, качка крижень і нерозень, лебідь-шипун, крех малий, слуква, тетерук) у кухонних відходах (принагідно варто вказати на наявність у раціоні мешканців свійської курки та належність частини качиних кісток до свійської птиці). Друге представлене значною кількістю кісток та луски, знахідками тягарців для сіток тощо. Ці матеріали не виключають віднесення поселення до категорії промислових селищ мисливців та рибалок. Водночас, рибальством та мисливством, як зауважувалось у фахових роботах, міг займатися не професіонал, а любитель, і ці галузі могли бути допоміжними в господарстві, хоча й посідали не останнє місце серед занять мешканців.

При розгляді різних типів неукріплених поселень давньоруської доби звертали увагу на сезонні поселення, жителі яких займалися видобутком болотної залізної руди, тривалі спеціалізовані селища по видобутку будівельного каменю і виготовленню кам'яних виробів тощо. Значна кількість металургійних шлаків, шматків стінок теплотехнічних пристроїв, ошлакованих до утворення на поверхні склоподібної маси, залягання на незначній глибині потужних шарів болотної руди вказує на розвиток також і залізоплавильної галузі.

Варто згадати і вивчену у попередньому сезоні майстерню, в якій виготовляли прикраси та натільні хрестики з бурштину. З огляду на незначну кількість подібних комплексів загалом на Русі і розташування решти виключно у великих містах, означений об'єкт можна вважати певною мірою неординарним.

Попри досить різноманітні напрями економічної діяльності мешканців досліджуване селище вкладається у виділений у результаті останніх маштабних досліджень південноруського села тип поселень з багатогалузевим розвиненим господарством і, відповідно, високим рівнем добробуту населення. Однак раніше подібне простежувалося стосовно великих сіл, і фіксація подібного явища на невеликому дещо несподівана.

Останні роботи з сільської проблематики, де доведено паритетність відносин між містом і селом, дозволили відмовитися від трактування низки знахідок (візантійський посуд, скляні браслети, елементи заможного костюма, предмети озброєння та обладунку вершника і бойового коня тощо) як показника міського культурного шару. Подібні речі також розповсюджені на сільських поселеннях. Але фіксуються вони, як правило, в місцях мешкання заможної верхівки. Наявність такої на описаному невеликому пункті серед лісів та боліт ще вимагає підтвердження. Та все ж коштовні речі, дорогий посуд, елементи заможного костюма та спорядження коня і воїна характерні для пам'ятки (рис. 1—3). Вказувалося на наявність у шарі та заповненні споруд уламків скляних браслетів різних типів. Попри те,

що цю категорію прикрас більшість дослідників перестали вважати деталлю костюма городянки, оскільки браслети були популярними і в мешканців сіл, їх кількість (за досить незначної потужності шару) на тлі знайдених у міських центрах (Вишгород, Білгород, Василів) викликає подив.

У складі керамічного комплексу пам'ятки відмічені фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків. Серед них привертає увагу значна кількість уламків з окремими смугами, краплями та бризками поливи. Хоча полив'яний посуд і трапляється на південноруських селищах, кількість знахідок на селищі Ходосівка-Рославське значно більша порівняно з іншими пам'ятками. Ще одна особливість кераміки селища — незначна кількість денець з клеймом. Проте серед них є одне (вже введене до наукового обігу) з рельєфним знаком у вигляді складного тамгоподібного символу та кількох літер(?). Пошуки аналогій цій знахідці тривають, і вона ще чекає інтерпретації.

Наявність значної кількості престижних речей, знахідок, що можуть бути ототожнені з елементами феодального побуту, зумовлює порівняння з відомими заміськими обійстями представників феодальної верхівки. Але розвинуте виробництво суперечить стереотипу віддаленої оселі для відпочинку.

Вкажемо, що це селище існувало і в домонгольський період, і за монгольсько-литовської доби. Подібні факти вже відмічені при дослідженні сіл Середнього Подніпров'я, але ця обставина суттєва з огляду на те, що це не було місце, де під час монголо-татарської навали знайшла притулок якась група городян (що пояснило б вишуканість і певних знахідок, і матеріальної культури загалом), а функціонувало як розвинуте специфічне поселення. Відтак, селище потребує подальших досліджень.

Ю.С. Гребенников, К.В. Горбенко, Д.В. Каравайко, Е.Г. Карнаух

ИССЛЕДОВАНИЕ КУРГАНА БРОНЗОВОГО ВЕКА В г. НИКОЛАЕВ

Materials from excavations at the Bronze Age barrow in Mykolayiv where 10 graves of Yamna and Catacomb cultures were discovered are presented to the scientific circulation.

В сентябре 2009 г. археологической экспедицией научно-исследовательского центра «Лукоморье» ОАСУ ИА НАН Украины раскопан курган бронзового века на территории Корабельного р-на г. Николаев, по ул. Янтарная. Курган располагался в 100 м на север от улицы, невдалеке от пивоваренного завода «Янтарь In Bev». Насыпь была сильно распахана. Ее высота составляла 0,9—1,0 м, диаметр 38—42 м. Первоначальная насыпь, как показали раскопки, вероятно, достигала в диаметре 22—23 м.

В кургане выявлено 10 погребений (рис. 1): восемь ямной культуры, одно — катакомбной и одно — эпохи энеолита—ранней бронзы, культурную принадлежность погребения 1 установить не удалось. Судя по немногочисленным детским костям, обнаруженным в насыпи, умерший лежал в скорченном положении на боку, головою на запад. Инвентарь отсутствовал. Похоронен, вероятно, ребенок.

Центральное погребение 6 принадлежит ямной культурно-исторической общности. Оно совершено в относительно неглубокой (0,68 м) яме, перекрытой деревом. *In situ* костяк не сохранился. В заполнении найдены отдельные кости.

Остальные погребения располагались на запад, север и юг от центрального.

Погребения ямной культуры. Четыре из восьми могил имели каменное перекрытие в виде сильно потрескавшихся плит различных размеров. У одного из таких перекрытий выявлена антропоморфная стела со следами обработки. Ее высота 1,1 м, ширина основания 0,5 м, ширина по верху 0,65 м, толщина 0,18 м. Остальные погребения были перекрыты деревом. Следы тлена достаточно четко фиксировались в их заполнении.

Положение костяков различное. Так, в трех случаях умершие были положены скорченно на спине с согнутыми в коленях ногами (погребения 3—5), в могилах 7 и 9 — скорчено на боку (на левом и правом) с подогнутыми ногами. В погребении 8 находились три костяка: двое взрослых лежали на боку, спиною друг к другу (у одного на черепе следы трепанации), положение младенца, по причине мелких и фрагментированных костей, установить не удалось.

Положение умерших еще в двух могилах также установить не удалось. Костяки практически не сохранились.

Все погребенные были посыпаны охрой с различной степенью интенсивности. В отдельных случаях подсыпка охры так незначительна, что

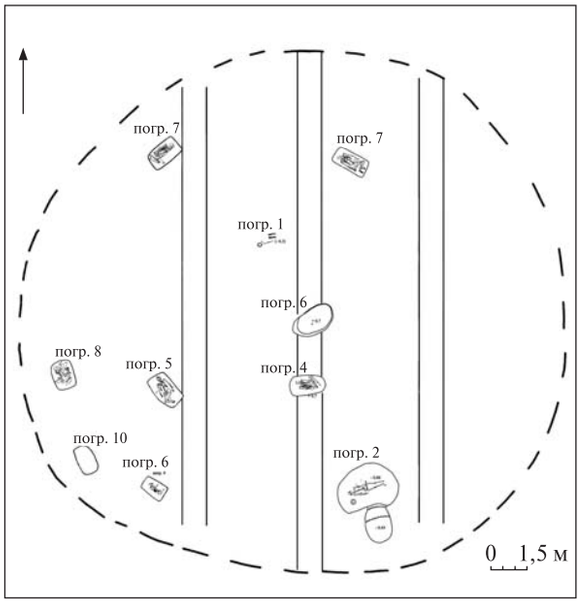

Рис. 1. Николаев. План кургана по ул. Янтарная

ее наличие возможно лишь предполагать. Инвентарь отсутствовал, что характерно, для большинства захоронений ямной культуры. Исключение составляет кремневый наконечник стрелы, найденный в погребении 3 у левого плеча (рис. 2, *1*). Наконечник (рис. 2, *2*) имел удлиненную треугольную форму с полукруглой выемкой в основании. Шипы несколько загнуты внутрь, кончик одного обломан. Длина 1,9 см, глубина выемки 0,2 см, расстояние между шипами 0,7 см. Он изготовлен на пластинчатом отщепе темно-серого непрозрачного кремня, вероятно аллювиального. Наконечники подобной формы, в целом, не характерны для ямной культурно-исторической общности, хотя единичные экземпляры известны в поздних погребениях. Зачастую такие стрелы были причиной ранения (смерти?) погребенных, как, возможно, и наконечник из этого кургана.

Половозрастные определения в полевых условиях не проводились. На сегодняшний день можем говорить о наличии трех погребений детей. Шесть костяков из погребений ямной культуры принадлежат взрослым.

Погребение 2 катакомбной культуры выявлено в южной поле кургана. Камера овально-прямоугольной формы максимальными размерами 2,5 м (запад—юго-запад — восток—юго-восток) — 1,7 м (север—северо-запад — юг—юго-восток). Входной колодец имел округлую форму, диаметр 1,0 м. Его дно находилось на 0,4 м выше дна камеры. Вход в камеру представлял собой плавное понижение (так называемый порожек) длиной 0,45 м и шириной 0,75—1,00 м (рис. 2, *3*).

Скелет лежал в центре камеры. Кости плохой сохранности — череп практически разрушен, отсутствовали левые локтевая и лучевая кости. Скелет (женщина?) находился в вытянутом положении на спине, головой на запад—юго-запад. На нижней части левой плечевой кости находился небольшой камень. Справа от черепа стоял лепной горшок (рис. 2, *4*).

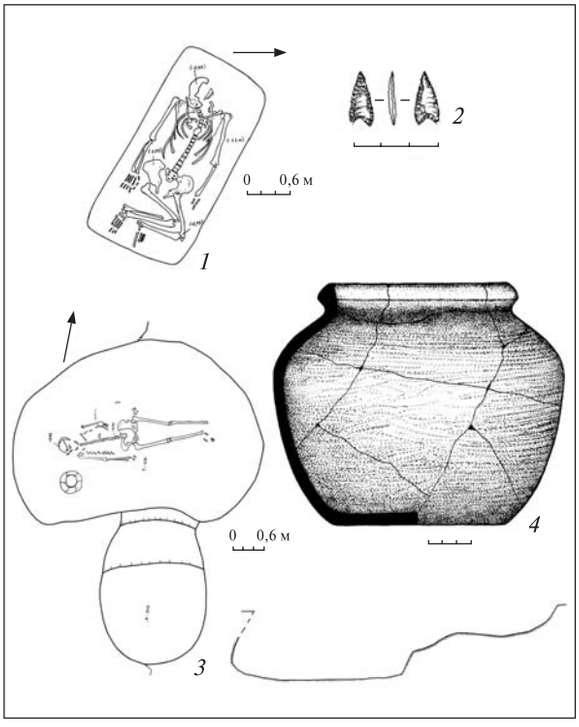

Рис. 2. Курган по ул. Янтарная: *1* — погребение 3; *2* — кремневый наконечник стрелы; *3* — погребение 2; *4* — горшок

Кроме того, при выборке западной полы кургана, в насыпи были найдены фрагменты лепной керамики и обломки амфор эпохи раннего железа, а также отдельные кости животных.

Ю.С. Гребенников, Д.В. Філатов

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НОВОБУЗЬКОГО р-ну МИКОЛАЇВСЬКОЇ обл. У 2008 р.

Information on the archaeological prospecting in Novyi Buh Region of Mykolayiv Oblast is presented.

Згідно роботи науково-дослідного центру «Лукомор'є» Миколаївською комплексною археологічною експедицією під керівництвом К.В. Горбенка, Ю.С. Гребеннікова та Д.В. Філатова у 2008 р. проведено розвідки у Новобузькому р-ні Миколаївської обл. з метою фронтального вивчення території для виявлення нових пам'яток, визначення їхнього культурного шару та встановлення хронологічної і культурної належності.

Основну увагу було звернено на територію плато лівого берега р. Березівка у місці злиття з р. Інгул, в районі с. Розанівка. Зафіксовано раніше невідоме поселення доби пізньої бронзи Розанівка I (рис. 1). На відстані 1,5 км від села на плато проведено шурфовку загальною площею 62,0 м^2. Простежено таку стратиграфію: шар дерну (0—0,05 м), під ним шар гумусу темно-коричневого кольору (0,2—0,5 м), наступний шар сіро-золистого кольору (культурний шар завтовшки 0,15—0,8 м), далі — материк. Культурний шар одноманітний, насичений фрагментами кераміки, остеологічним матеріалом і знаряддями.

Шурф 1, 7,0 × 6,0 м, був закладений на відстані 171 м на південь від р. Березівка. У заповненні зафіксовано фрагменти кераміки, остеологічний матеріал, а також кістяні знаряддя, а ще — залишки фундаменту північно-східної стіни, ймовірно, приміщення. Кладка збереглася частково. Довжина вцілілої частини орієнтовно 6,0—7,0 м. Виходячи із завалів, можна припустити, що кладка складалася із 1—3 рядів. Ряд каменів стоять на ребрі (орфостатно). У кладці використано різний камінь — малий та середній бут, плитняк (0,4—0,6 × 0,2—0,4 × 0,2—0,3 м).

На відстані 135 м на південь від р. Березівка був закладений шурф 2, 5,0 × 4,0 м, в якому зафіксовано фрагменти кераміки, керамічне прясельце, кістки тварин і кам'яні знаряддя. У північно-східній частині виявлено дві ями.

Яма 1 орієнтована по осі північний схід—південний захід і складалася з двох частин. Діаметр північно-східної частини 1,4 м, глибина 0,3 м; південно-західної — 0,85 м, глибина 0,15 м. Південно-західна частина була перекрита кам'яною плитою. Таким чином, яма скла-

Рис. 1. Поселення Розанівка I. Ситуаційний план

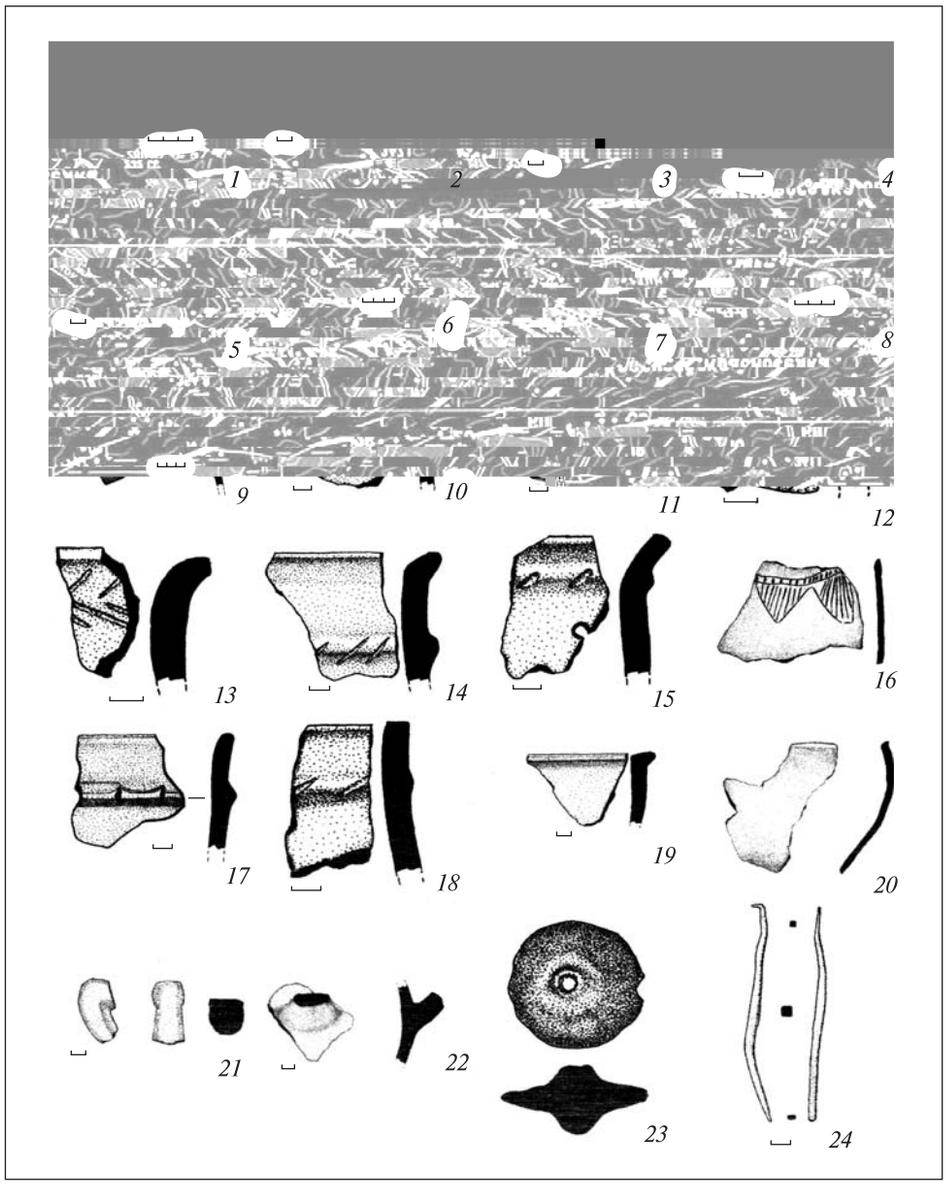

Рис. 2. Артефакти з поселення Розанівка I: *1—20* — фрагменти кераміки; *21, 22* — фрагменти ручок; *23* — пряслице; *24* — бронзове шило

далася з двох різних в діаметрі півовалів і нагадувала вісімку. У східній частині ями зафіксований приямок діаметром 0,3 м та завглибшки 0,35 м, імовірно для встановлення горщика. Заповнення ями золистого кольору з невиразними фрагментами кераміки та остеологічним матеріалом. Певно, це була господарська яма.

Яма 2 знаходилася за 0,2 м на північ від ями 1. Діаметр 0,3 м, глибина 0,2 м. Заповнення золистого кольору. Стіни різко переходять у дно. Матеріал відсутній. Виходячи з форми, можна припустити, що яма, ймовірно, стовбова.

Загалом на поселенні зафіксовано більше 1400 одиниць знахідок: фрагменти посуду, керамічні, кам'яні, кістяні та бронзові вироби, кістки тварин. Посуд представлено вінцями, стінками і денцями горщиків різних типів, фрагментами мисок-сковорід та ін. (рис. 2). Є лощені та ангобовані фрагменти. Також представлені ручки від посуду (рис. 2, *21*, *22*).

Основним видом орнаментації є пружок наліпний чи відтягнутий, навскісні насічки та округлі вдавлювання (рис. 2, *4*, *5*, *9*, *11*, *12*, *14*, *15*). Виділяється стінка горщика сірого кольору, орнаментована прокресленими лініями та трикутниками, вершини яких опущені донизу (рис. 2, *16*).

Окрему групу знахідок становлять вінця горщиків банкоподібної форми, орнаментовані масивним пружком з пальцевидними вдав-

О.М. Дерех

ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ БАЙКІВЦІ VI У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ обл.

Results of rescue archaeological research at Baykivtsi VI multilayer settlement (the Early Iron Age and the Ancient Rus period) in Ternopil Region are presented.

Багатошарове поселення Байківці VI розташоване у північно-західній частині однойменного села Тернопільського р-ну і обл., на північ від школи. Пам'ятка займає пологі південно-західні схили лівого берега р. Гніздична і відкрита у 2008 р. автором. Було зібрано підйомний матеріал раннього залізного віку (західно-подільська група скіфського часу) та давньоруського XII—XIII ст. Південна та центральна частини поселення частково поруйновані сучасною житловою забудовою.

У 2009 р. з метою запобігти руйнування пам'ятки індивідуальною забудовою ДП ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАН України здійснені рятівні дослідження. У північній частині поселення закладено 10 розвідкових траншей загальною площею 229 м^2. У траншеї В на глибині 1,2 м від рівня денної поверхні в шарі материкової глини зафіксовано господарську яму, в заповненні якої виявлено дрібні фрагменти кераміки західно-подільської групи скіфського часу, кістки тварин та вуглини. Глибина ями 0,5 м, ширина 1,8 м.

На площі 146 м^2 досліджено культурний шар інтенсивністю 35—50 см. У сірому опідзоленому чорноземі зафіксовано вкраплення дрібних фрагментів обмазки жител, фрагменти кераміки західно-подільської групи скіфського часу та давньоруського XII—XIII ст., вуглини та кістки тварин (рис. 1, *1*). У культурному шарі виявлено також два розвали горщиків першої (рис. 1, *3*) та другої (рис. 1, *2*) вказаних культур.

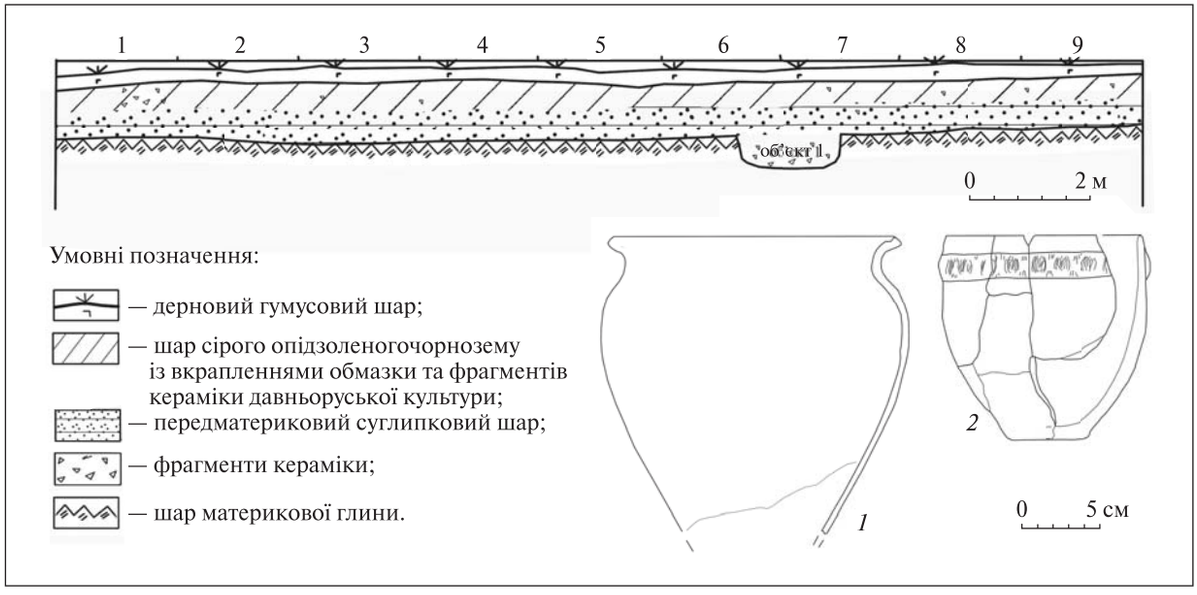

Рис. Багатошарове поселення Байківці VI: *1* — стратиграфія західної стіни траншеї В; *2*, *3* — кераміка

О.М. Дерех

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У м. ТЕРЕБОВЛЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ обл.

The results of rescue excavations at the multilayer settlements Terebovlya VII and Terebovlya VIII in Ternopil Oblast are presented.

Поселення Теребовля VII. Багатошарове поселення Теребовля VII розташоване у південно-західній частині м. Теребовля, на пологих північно-східних схилах правого берега р. Гнізна. Пам'ятку відкрито у 1991 р. у ході розвідок, здійснених М. Ягодинською, О. Ситником і М. Левчуком. На поверхні було зібрано матеріал, який датується добою енеоліту (трипільська культура), бронзи — раннього залізного та давньоруським часом (XII—XIII ст.). Зараз південно-західна частина поселення частково поруйнована сучасною житловою забудовою, а південна входить до території військової частини.

У 2009 р. з метою запобігання руйнації культурного шару індивідуальним житловим будівництвом ДП ОАСУ «Подільська археологія» ІА НАН України здійснила рятівні дослідження поселення. У північно-східній та центральній його частинах було закладено вісім траншей загальною площею 198 м^2. У центральній частині зафіксовано два об'єкти трипільської культури.

Об'єкт 1 — яма з підбоєм, у заповненні якої виявлено численні фрагменти кераміки трипільської культури, уламки каміння, кісток тварин та перепалені вуглинки. Яма мала округлу форму, діаметр 95 см, глибина 80 см, зафіксована в шарі материкової глини. Зверху її перекривав передматериковий суглинок з незначними вкрапленнями глиняної обмазки та дрібних фрагментів кераміки трипільської культури (рис. 1, *1*).

Об'єкт 2 — залишки житла, у заповненні якого траплялися фрагменти кераміки та розвал горщика трипільської культури, кістки тварин і фрагменти глиняної обмазки. Житло заглиблене в материк на 40 см та мало підовальну форму, видовжену по лінії схід—захід. У

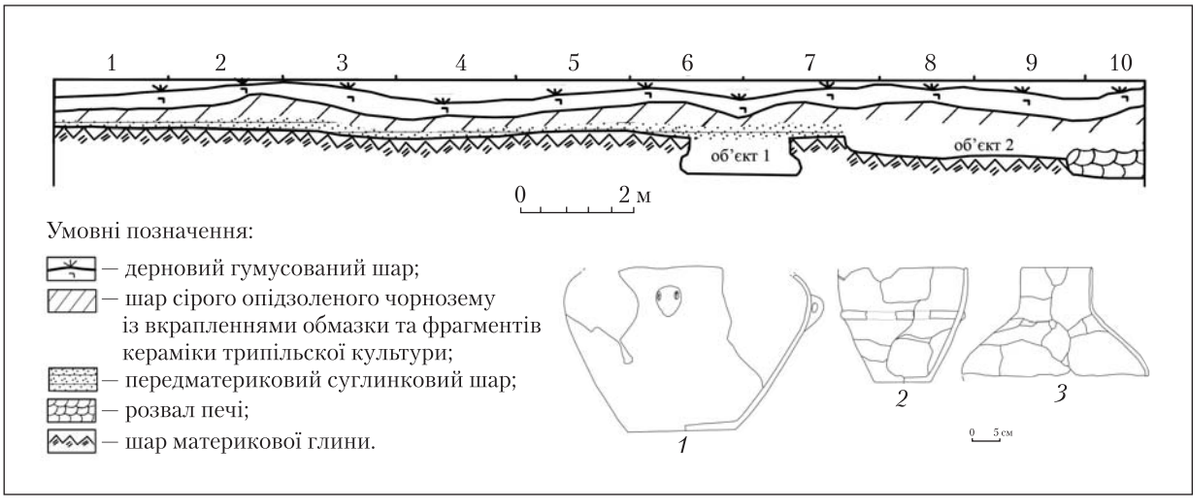

Рис. 1. Теребовля VII: *1* — стратиграфія північно-східної стіни траншеї А; *2*, *4* — посуд трипільської культури; *3* — посудина культури Ноуа

північно-східній частині зафіксовано рештки глиняної печі та розвал посудини (зерновика) трипільської культури (рис. 1, *2*). Центральну частину житла перетинала пізньосередньовічна яма (глибина 75 см, діаметр 55 см).

Культурний шар поселення завтовшки від 10 до 45 см і представлений сірим опідзоленим чорноземом з вкрапленням шматків глиняної обмазки, фрагментів кераміки (горщиків, мисок та зерновиків) трипільської культури (рис. 1, *4*), крем'яних відщепів і кісток тварин. На межі північної частини поселення у культурному шарі зафіксовано розвал ліпного горщика культури Ноуа із характерним наліпним валиком на стінках (рис. 1, *3*).

Поселення Теребовля VIII розташоване у південній частині міста, за 500 м на південний схід від поселення Теребовля VI. Пам'ятка займає пологі північно-східні схили правого берега р. Гнізна. Поселення було відкрито у 2008 р. розвідкою у складі О. Дереха, В. Ільчишина і Д. Батожного. На поверхні зібрано підйомний матеріал, який датується епохою енеоліту (трипільська культура), ранньозалізним та давньоруським часом (XII—XIII ст.). Центральна частина поселення поруйнована будівництвом комбінату комунальних послуг у другій половині XX ст.

У 2009 р. досліджено частину пам'ятки, якій загрожувала руйнація через житлову забудову. Для встановлення меж поселення та характеру культурного шару у південно-східній його частині закладено дев'ять траншей загальною площею 155 м^2. Культурний шар зафіксовано тільки у двох траншеях на площі 26 м^2 у вигляді шару сірого опідзоленого чорнозему із вкрапленнями дрібних шматків глиняної обмазки, кісток тварин і фрагментів кераміки західноподільської групи скіфського часу. Товщина його 30—50 см.

О.В. Дзембас

РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ НЕВИЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2009 р.

In 2009, excavations were ongoing at Nevytskyi castle in Transcarpathia with the aim to research and reconstruct the external ditch.

У 2009 р. Невицькою експедицією продовжено дослідження території однойменного замку. Роботи проводились у східній частині зовнішнього рову напроти південно-східного бастіону з метою його реконструкції. Тут, після проведення підготовчих робіт, на схід від східного бастіону було закладено розкоп XI площею 120 м^2 (10 × 12 м), що продовжував розкоп IX у південному напрямку (рис. 1). Для підготовки розкопу було прибрано будівельне сміття, що залишилося після консервації замку в 1969—1971 рр. З початком розкопок з'ясувалося, що верхній шар до глибини 1,2 м від поверхні також складається з будівельного сміття (каміння, вкраплення піску й вапна, а у верхній частині цементу тощо) і містив лише окремі дрібні уламки середньовічної та гальштатської кераміки. Виходячи з наповнення, цей шар сформувався внаслідок природної руйнації закинутого замку у XVIII — на початку XX ст.

Наступний шар завглибшки до 1,8 м містив доволі значну кількість каменю зі слідами розчину XVI—XVII ст., що впав з поряд розташованого східного бастіону, а також окремі фрагменти середньовічної кераміки (кінця XV — початку XVII ст.), доби бронзи (станівська культура, XIV—XV ст. до н. е.) і ранньозалізного віку (культура Ґава), вкраплення деревного вугілля, вапна і розчину. Цей прошарок заповнення рову сформувався у другій половині XVII—XVIII ст. одразу після загибелі замку в 1644 р.

Наступний шар був дуже гумусований. Його потужність до 0,5 м. Усі знахідки з нього відносяться до доби Середньовіччя: уламки кераміки, кахлів, залізної зброї та ременанту (рис. 2). Материк під цим шаром являв собою суцільний скельний моноліт.

Попередні дослідження зовнішнього рову показали, що він під час життєдіяльності замку постійно наповнювався джерельною проточною водою. Водночас з'ясовано, що його періодично очищали від намулу. На це вказують поруйновані стратиграфічні напластування XV—XVII ст. і перемички-останці, що залишалися на дні рову в скельному моноліті. Частина такої перемички простежується у кв. Е 3, 4 (рис. 1). Вони слугували гідрорегулятором під час зливу води з метою очищення рову. Така система була необхідна і для збереження мальків риби під час проведення очисних робіт. Розведення риби у водостійких ровах замкових споруд у добу Середньовіччя було досить поширеною практикою. За нашими підрахунками, загальний об'єм рову складав близько 4800 м^3, що було цілком достатньо для створення рибника зі своєрідною мініекосистемою. Саме цим пояснюють практично суцільне монотонне стратиграфічно нерозділене заповнення рову, що склалося після загибелі замку в 1644 р., і відносну малу чисельність здобутого матеріалу. Єдиною закономірністю, що її вдалося прослідкувати у заповненні рову, є поступове зростання вологості глиняного ґрунту до дна рову і, як наслідок, значне його потемніння. Підтвердженням існування оригінальної гідросистеми, що наповнювала замкові рови водою, можуть слугувати і результати робіт на розкопі XI. Це, в першу чергу, виявлення видовбаного у туфовому моноліті жолоба для надходження води у зовнішній замковий рів (рис. 1, кв. А, Б 4, перетин В-ВІ). Глибина жолоба 0,25—0,30 м, ширина 0,25 м. Його заповнено слабко гумусованим ґрунтом без будь-яких знахідок.

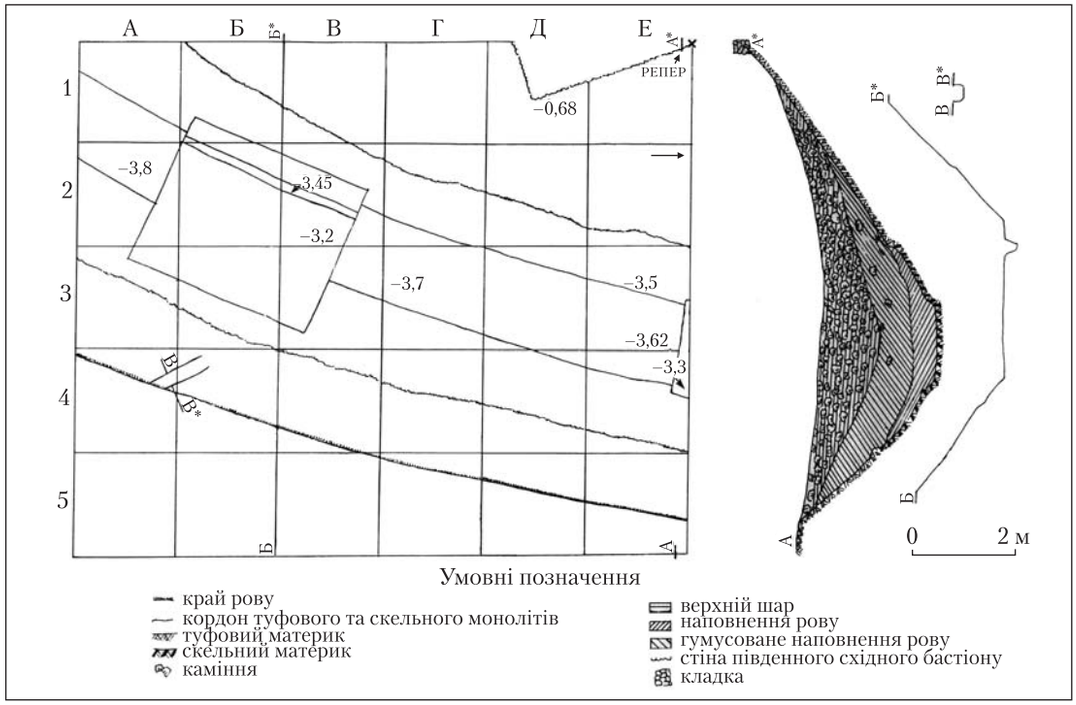

Рис. 1. Невицький замок, план і перетин рову

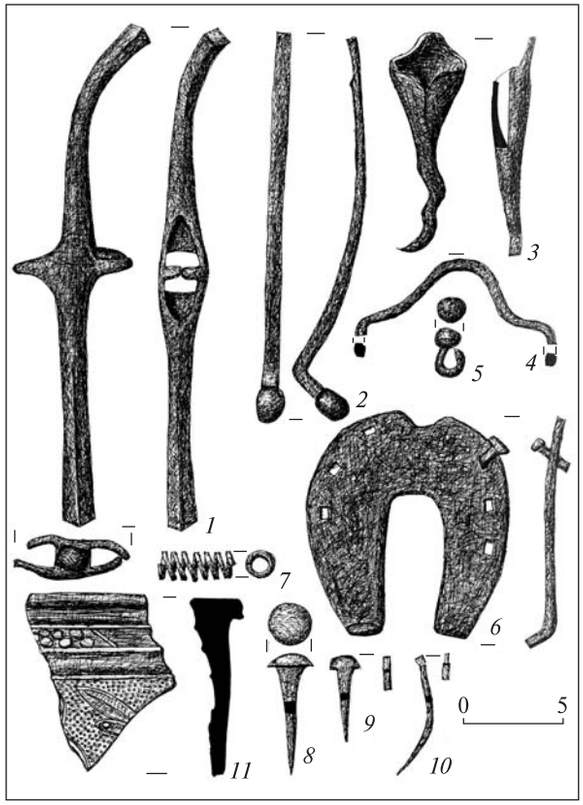

Рис. 2. Знахідки

Цікавою архітектурною конструкцією, пов'язаною з тактикою ведення бойових дій по захисту замку, є платформа-останець. Її виявлено на дні рову (рис. 1, кв. А-В 1-3; перетин Б-БІ). Ширина платформи 3,5 м. На певному етапі існування замку (друга половина XV—XVI ст.) вона слугувала потаємним бродом через наповнений водою рів. Закований у лати захисник замку та ще й з досить важкою зброєю міг перетнути рів, зануривши в воду лише по плечі. Таким чином, ця споруда надавала захисникам замку певних тактичних переваг. Вони могли несподівано з тилу контратакувати ворога, що наступав на основну вхідну браму і перекидний міст. Пізніше, наприкінці XVI ст., потаємний брід, мабуть, втратив значення. В той час був збудований південно-східний бастіон, східна стіна якого висунена у рів (рис. 1, кв. Д-Е 1). Таким чином, швидше за все, перекривався потаємний лаз навпростець через брід. Сукупність цих фактів свідчить про зміни у тактиці захисту замку, що були спричинені розповсюдженням вогнепальної зброї.

Останній насичений гумусом шар містив більшу кількість матеріалів (рис. 2). З-поміж них є й чіткі хроноіндикатори. Це досить масивна пряма гарда від меча (рис. 2, *1*) з хрестовиною 25 см. Подібні були широко розповсюджені у XV ст. Фрагментом метальної зброї є спусковий гачок від арбалета (рис. 2, *2*), що також має досить широкі аналогії у XV ст. Дуті вудила, подібні до знайдених у останньому шарі на розкопі XI (рис. 2, *3*), словацький дослідник М. Сливка датує XIV—XV ст. Підкова (рис. 2, *6*) також має широкі аналогії в межах XV—XVII ст. Відбиток штам-

па на вкритому зеленою поливою фрагменті кахля є типовим для кінця XVI — початку XVII ст. Подібний відбиток відомий за попередніми дослідженнями у Невицькому замку. Цікавою знахідкою в останньому шарі є фрагмент пружини. Її дріт кований, прямокутний у перетині. Відомо, що пружини як деталі різноманітних механізмів розпочали виготовляти від початку XVI ст. Масовими знахідками були цвяхи різних типів і призначення. Вкажемо три основні типи: декоративні з напівсферичною голівкою (рис. 2, *8*) — 1 екз.; з пласкою прямокутною голівкою (рис. 2, *9*) — 14 екз. та з відщепленою від стрижня голівкою (рис. 2, *10*) — 36 екз. Усі вони мають прямокутний у перетині стрижень. Перший тип використовували там, де шляпка виконувала декоративні функції, приміром, завіси дверей, вікон тощо; другий – при скріпленні предметів, де один мав спеціальні заглиблення для прямокутної шляпки, наприклад, при закріпленні підкови; третій тип використовували там, де шляпка мала бути непомітною, приміром закріплення дошок підлоги і ін.

Роботи на розкопі XI у цілому підтверджують попереднє датування влаштування зовнішнього замкового рову серединою XV ст. Воно базується на монетах Казимира середини XV ст., знайдених на дні рову. Заповнення рову сформувалося протягом другої половини XVII — першої половини XIX ст. під час поступової природної руйнації замку.

А.М. Домановський, С.Б. Сорочан

ДОСЛІДЖЕННЯ «ЦИТАДЕЛІ» ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО У 2009 р.

The article discusses the archaeological studies of the so-called «citadel» of the National Preserve of Tauric Chersonesos in 2009. Field research was directed to making topographic survey of the object, collecting the available material, the most interesting of which was a fragment of the Early Byzantine glass bracelet from the area of medieval thermae. The main task of work in the Archives of the Preserve was to adjust the existing drawings, plans, and schemes of buildings on the territory of «citadel» and further to make plans in accordance with the building periods.

Дослідження так зв. «цитаделі» у Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» експедицією «Цитадель» Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна здійснювалося впродовж липня—серпня 2009 р. і мало на меті підбити підсумки попереднього багаторічного вивчення цієї пам'ятки експедиціями під керівництвом К.К. Косцюшко-Валюжинича, Р.Х. Лепера, К.Е. Гриневича, В.В. Борисової, І.А. Антонової, С.Б. Сорочана, а також спланувати майбутні розкопки на території цього об'єкта. У зв'язку з цим роботу було сконцентровано на двох головних напрямах: безпосередні польові дослідження «цитаделі» і опрацювання звітів попередніх експедицій у Науковому архіві заповідника «Херсонес Таврійський».

Польову роботу було скеровано на уточнення розмірів приміщень так зв. «преторія IX ст.», дослідженого експедицією під керівництвом С.Б. Сорочана, а також на перевірку точності нанесення його на загальний план-схему «цитаделі» шляхом здійснення топографічної зйомки. З цією метою територію «цитаделі» було очищено від рослинності, що дозволило здійснити необхідні обміри і уточнити «прив'язку» «преторія IX ст.» до інших будівель на території «цитаделі». Заодно здійснено моніторинг стану кладок стін будівель на території «цитаделі» з відповідною фотофіксацією (виявлено 14 проблемних ділянок стін з розхитаною або обрушеною кладкою), збирання та аналіз підйомного матеріалу, випробування основних гербіцидів для стримування росту бур'янів, рекомендованих до використання у сільському господарстві («Раундап», «Лазурит»), прибирання сміття у башті Зенона (башта XVII) тощо.

Основну увагу було приділено території навколо «преторія IX ст.» і середньовічних терм, оскільки саме цей район, який безпосередньо прилягає до бровки нерозкопаної південно-східної ділянки «цитаделі», дав найбільше репрезентативний підйомний матеріал у вигляді фрагмента ранньовізантійського витого скляного браслета з металевою смужкою (непрозоре синє скло, довжина 1,5 см, діаметр 0,4 см) та уламків п'яти покрівельних цвяхів. Крім того, будівлі саме цього району зазнали найсуттєвіших ушкоджень, спричинених негодою, бур'янами, а також безвідповідальними діями туристів. Показовою є руйнація стінки однієї з середньовічних ванн, яка розхиталася й почала осипатися через те, що опинилася на стежці, самовільно протоптаній туристами через територію «цитаделі».

Особливу увагу приділено також квадрату-прирізці 2007 р. на південний схід від «преторія IX ст.», який було особливо ретельно очищено від рослинності з метою визначення місця розкопок у майбутньому польовому сезоні.

Препаратами «Раундап» і «Лазурит», на основі рекомендацій зі звітів попередніх дослідників «цитаделі», було оброблено приміщення ранньовізантійського преторія, частину гарнізонної базиліки, територію, що прилягає до куртини 21 біля башти XLI. Ефективність гербіцидів, застосованих для боротьби з бур'янами, можна буде оцінити в наступному сезоні, оскільки вони не дають миттєвого ефекту.

Робота у Науковому архіві заповідника «Херсонес Таврійський», передусім, мала на меті уточнення наявних креслеників, планів і схем будівель на території «цитаделі» для вкладання загального її плану-схеми. В архіві виявлено 25 планів та схем розкопок різного часу і зроблено спробу узгодити їх. На жаль, територія «цитаделі» досліджувалася, починаючи від кінця XIX ст., непослідовно, різними археологами у різний час та із застосуванням різних методик, зі значними хронологічними перервами в роботі експедицій. Крім того, археологи, які вивчали пам'ятки «цитаделі», ставили перед собою різні завдання, досліджували пам'ятки різних будівельних періодів, що значно ускладнює завдання вкладання цілісного її плану-схеми. Навіть останні за часом дослідники об'єкта, І.А. Антонова та С.Б. Сорочан, які ставили за мету комплексне дослідження пам'яток «цитаделі», не вклали відповідну схему, яка б охоплювала споруди всіх будівельних періодів.

Нарешті, як показав досвід, частина креслеників має певні похибки, що не дало змоги поєднати їх шляхом простого накладання. З метою уточнення цих планів здійснено додаткові обміри окремих будівель, їхню топографічну зйомку, що дозволило, зрештою, вкласти загальний план-схему розкопаної частини «цитаделі», якого досі не існувало. Цей план-схема є основою для створення окремих планів-креслеників «цитаделі» Херсонеса Таврійського за відповідними будівельними періодами.

За результатами археологічних досліджень складено перспективний план наукових робіт на наступні роки, який передбачає продовження розкопок на об'єкті, консервацію та реставрацію окремих будівель, розробку проектів оглядових майданчиків та екскурсійних маршрутів територією «цитаделі» з метою впорядкування руху туристів — відвідувачів Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

Т.В. Егорова, Е.А. Попова, Н.И. Беловинцева

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ЧАЙКА В ЕВПАТОРИИ И НЕКРОПОЛЯ У пос. ЗАОЗЕРНОЕ В 2009 г.

In summer 2009, the joint Ukrainian-Russian Donuzlav Expedition conducted the research in the central and south-eastern parts of Chayka hill-fort which allowed the authors to specify the planning of the monument at various stages of its life and the chronology of these stages.

Летом 2009 г. Чайкинским отрядом совместной украинско-российской Донузлавской экспедиции (начальник С.Б. Ланцов, ИА НАНУ) проводились исследования в центральной и юго-восточной частях городища Чайка, которые позволили уточнить планировку памятника на разных этапах его существования и хронологию этих этапов. Кроме того, доследован курган 36а на некрополе у пос. Заозерное.

Площадь раскрытых участков на городище составила более 260 м^2 при мощности слоя от 1,0 до 2,0 м, на некрополе — 250 м^2.

Центральный греческий раскоп был заложен с целью полного изучения южной части помещений 133 и 140, северная часть которых была открыта в 2008 г., а также слоев и сооружений первого греческого периода к востоку от северной башни въезда в крепость (рис. 1). Самые ранние слои здесь представлены остатками прямоугольной в плане полуземлянки. Выявлена ее северная часть размером 3,5 × 1,7 м. Полуземлянка была вырыта в предматериковом суглинке. Пол и нижние части стен обмазаны глиной. Над полуземлянкой выявлено три строительных горизонта, относящихся к первому греческому этапу на поселении, то есть ко времени существования херсонесской крепости, датирующейся 60-ми гг. — концом IV в. до н. э.

От первого горизонта сохранился фрагмент северной стены линии помещений, выходивших на мощеную площадь, а также их полы. Тогда же, очевидно, была построена башня оборонительной системы крепости, дверной проем из которой выходил на восток и функционировал все три периода существования крепости. Находки из этого уровня, в частности, херсонесская монета с изображением головы льва и звезды, дают дату не позднее середины IV в. до н. э.

После разрушения этих строений площадь перед башней была застроена комплексом помещений 133/140—142. Причем, к югу от помещения 133 с «латриной», раскопанного в прошлом году, функционировал банный комплекс. Пол банного помещения был выложен плитами с бортиками, к которым подходил сток с небольшой емкостью (не более 2 л), назначение которого пока остается неясным. Очевидно, что западная часть плит была разрушена при позднейшей перестройке. В помещении 141 на уровне пола второго периода крепости зачищен развал фляги, которая лежала на виноградном ноже.

В третьем периоде банное помещение перестало функционировать. В его восточной части был намазан новый уровень пола. Западную

Рис. 1. Городище «Чайка», Центральный греческий раскоп

С.А. Задников

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ БУДЫ, ул. САДОВАЯ В ХАРЬКОВСКОЙ обл.

Materials of the protective research of Budy settlement of the Scythian period at Sadova Street at the territory of Kharkiv Region and Oblast are presented. A husbandry pit, fragments of a clay altar, pots, and a fragment of a handle of the 4th c. BC ancient amphora were found.

В 2008 г. при проведении археологической экспертизы земельного участка по ул. Садовая в с. Буды (Харьковский р-н), предназначенного для строительства ЛЭП, был зафиксирован культурный слой с отложениями скифского времени, в пределы которого при установке могла попасть одна из опор. В этой части поселения и были запланированы охранные раскопки.

Поселение Буды, ул. Садовая расположено на северо-восточной окраине села, на пологом склоне левого берега р. Мерефа. Западная часть селения находится под современной жилой застройкой и территорией электроподстанции «Буды», а восточная — в лесу (рис. 1).

Раскоп заложен непосредственно под опорой, так как к моменту начала археологических работ она была уже установлена. Культурный слой оказался частично уничтожен, участок был покрыт спиленными деревьями. Площадь исследованного участка 48 м^2. Культурный слой на данном участке составляет 50 см. В центральной части раскопа обнаружена хозяйственная яма. Она имела колоколовидную форму, размеры в верхней части 160 × 160 см и 260 × 260 см — в нижней. Глубина ямы от уровня ее начала 140 см, от современной поверхности 200 см. Она была заполнена плотным затечным грунтом (чернозем с глиной). В ее заполнении на глубине 100 см обнаружен выброс кусков глиняного неорнаментированного жертвенника. Верхняя поверхность жертвенника ровная и покрыта слоем светлой

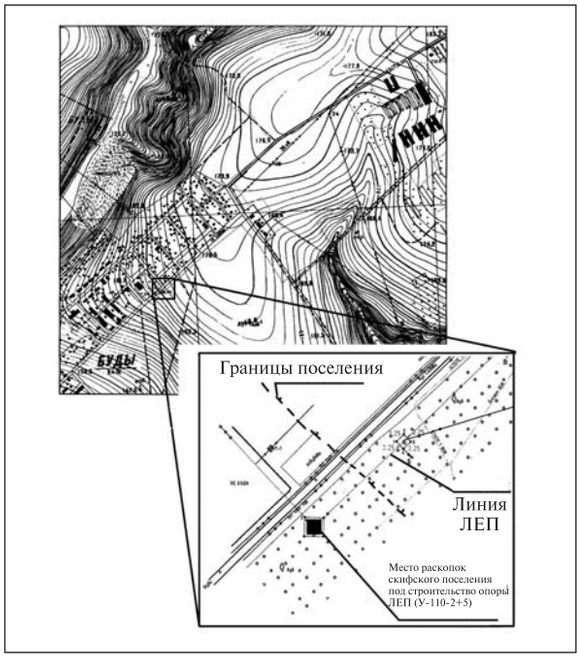

Рис. 1. Поселение скифского времени Буды, ул. Садовая: общий план местности с обозначением раскопа

глины. Куски толщиной 7 см слабо обожжены. В заполнении найдены также фрагменты венчиков горшков, украшенных пальцевыми защипами и сквозными проколами.

В культурном слое найдены фрагменты венчиков и донышек горшков, бортики мисок, обломки глиняных пряслиц. Отметим ручку античной гераклейской амфоры, которая позволяет датировать этот участок поселения IV в. до н. э.

К юго-востоку от раскопа, в лесу, обнаружен один зольник высотой 0,5 м и диаметром около 20,0 м.

Л.Л. Залізняк, Д.О. Вєтров, М.М. Беленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЕКСПЕДИЦІЄЮ НаУКМА НА КІРОВОГРАДЩИНІ У 2008 р.

Brief information on the research of the Upper Palaeolithic sites Vys and Troyanove 4 near the town of Novomyrhorod in Kirovohrad region conducted by the expedition of the National University of Kyiv-Mohyla Academy in 2008 is presented.

Останніми роками Археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) досліджує новий вузол палеолітичних пам'яток у Центральній Україні. Група палеолітичних стоянок в долині р. Велика Вись біля районного центру Новомиргород на Кіровоградщині пов'язана з первинним родовищем кременю в с. Коробчине і була відкрита місцевим краєзнавцем П.І. Озеровим.

У 2008 р. експедиція сконцентрувала зусилля на дослідженні стоянок Вись і Троянове 4. Крім керівника експедиції Л.Л. Залізняка, активну участь у розкопках брали В.О. Манько, М.М. Беленко, П.І. Озеров, Ю.В. Кухарчук, В.О. Шумова, Н.Д. Довженко, І.М. Хоптинець, С.А. Переверзєв, О.М. Федоров і студенти НаУКМА, які проходили археологічну практику.

Вись. Стоянка розміщується на великому пологому мисі лівого берега р. Велика Вись за 5 км на захід від районного центру Новомиргород. Мис у місці стоянки має висоту над заплавою близько 7 м. Його перетинає траншея завглибшки до 2 і завширшки близько 8 м, якою проходить дорога між селами Лікареве та Шмидове. Оброблені кремені зібрано в промоїнах уздовж дороги.

У травні 2006 р. стоянку відвідали Л.Л. Залізняк, В.М. Степанчук і С.М. Рижов. У 2007 р. експедиція НаУКМА під керівництвом Л.Л. Залізняка розпочала стаціонарні розкопки. З метою підготовки перетину нашарувань для запрошених палеогеографів Ж.М. Матвіїшиної та О.Г. Пархоменка зроблено шурф завглибшки 3 м. На глибині 2,0—2,3 м від поверхні у бурому похованому ґрунті виявлено оброблені кремені. Щоб запобігти руйнуванню культурного шару та визначити культурно-хронологічну належність стоянки, уздовж колії дороги закладено розкоп площею 33 м^2 (3 × 11 м). В ході цих робіт знайдено 852 кремені, зокрема 50 з ретушшю.

У травні 2008 р до розкопу попереднього року було прирізано у південно-західному напрямку ще 42 м^2, а потім розкоп розширено ще на 49 м^2. Серед головних досягнень 2008 р. відзначимо збільшення площі розкопу у чотири рази та чисельності колекції кременю у шість разів на тлі попереднього року. Загальна площа розкопу 125 м^2, а чисельність колекції кременю — 5304 екз. Здійснено інструментальну зйомку мису тераси зі стоянкою. Особливе значення має знахідка раніше невідомих в Україні трикутних двобічно оброблених наконечників стрілецького типу (рис. 1, *1, 4*).

Дослідження геологічного перетину Ж.М. Матвіїшиною та О.Г. Пархоменком підтвердили належність пам'ятки до початкової пори верхнього палеоліту. Встановлено, що кремінь залягав на глибині близько 2 м від сучасної поверхні у верхніх горизонтах вітачівського похованого ґрунту, завершення формування якого датується часом близько 28—26 тис. р. тому. Червонястий від сполук заліза похований ґрунт мав потужність близько 1,1 м і складався з трьох горизонтів. Значна озалізненість та оглеєність свідчить про його формування в умовах вологішого і теплішого, ніж сучасний, помірного клімату. Похований ґрунт перекривали лесові відклади палевого кольору потужністю до 0,8 см, ідентифіковані як бузький горизонт. У останньому зафіксовано окремі знахідки пластинчастих виробів граветського типу.

Морозобійні тріщини у верхах вітачівського ґрунту заповнені бузьким лесом. Вони свід-

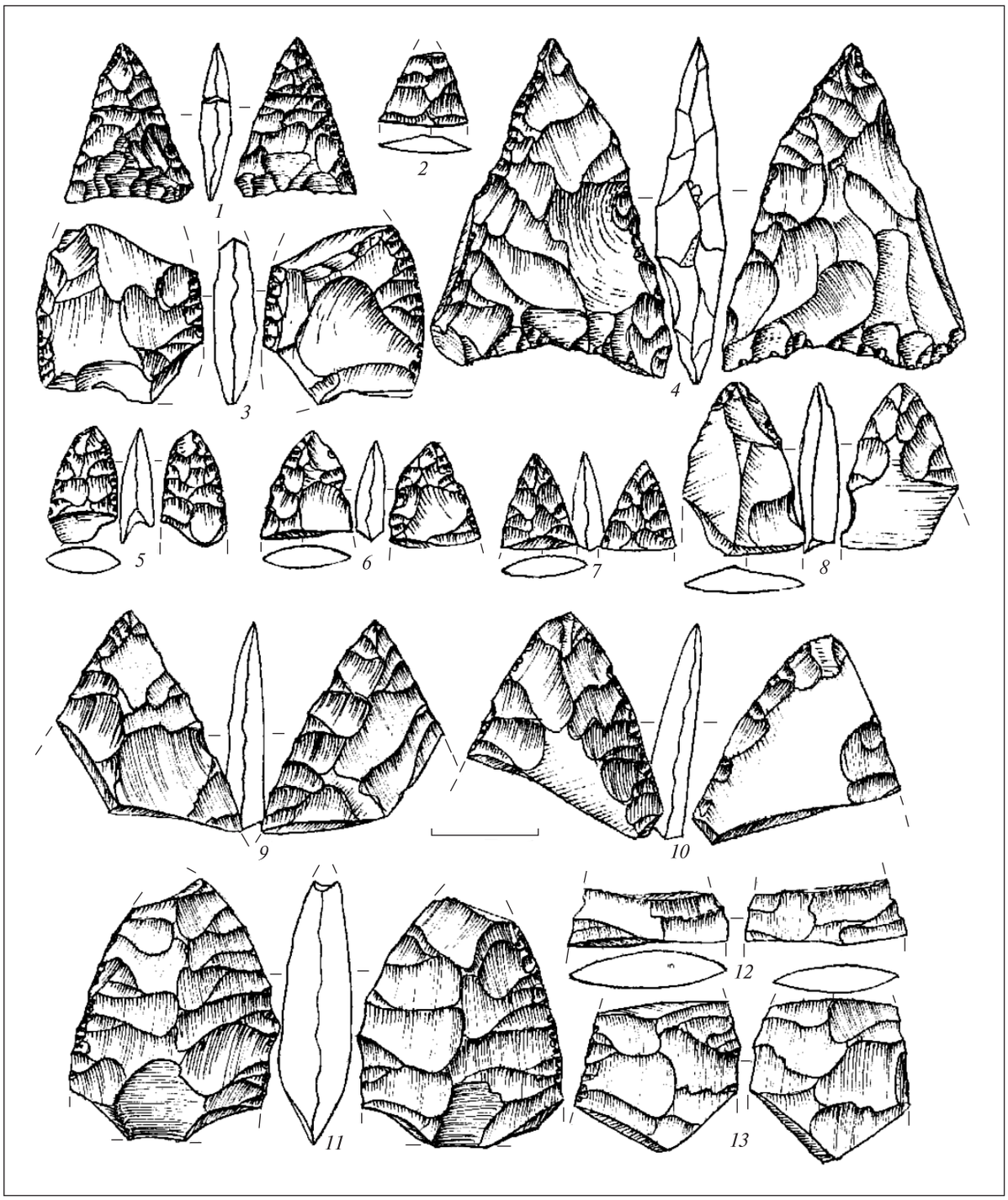

Рис. 1. Стоянка Вись. Двобічно оброблені наконечники та їхні уламки

чать про різку зміну клімату близько 28 тис. р. тому в бік встановлення холодних і сухих перигляціальних умов, що і призвело до утворення згаданих кріогенних тріщин у підстилаючій бузький лес товщі вітачівських горизонтів. Особливо виразно кріогенні явища простежені на верхньому та середньому рівні похованого ґрунту, де і залягали культурні рештки. На різних ділянках пам'ятки ступінь розсіювання кременю по вертикалі неоднакова. Як наслідок, потужність культурного шару коливалася від 20 до 50 см, у середньому 30—40 см.

Складається враження, що єдиний культурний шар з матеріалами селетського технокомплексу внаслідок потужних процесів кріотурбації, підтверджених наявністю численних моро-

зобійних тріщин, був розсіяний у верхній товщі похованого ґрунту вітачівського часу. Два роки спостережень дають підстави говорити про однорідність матеріалів в культурному шарі за сировиною, станом поверхні виробів (патинізація), технологією та типами виробів. Якихось сталих тенденцій у рівні залягання показових речей селетської чи оріньякської культурної традицій не простежено, що дає підстави вважати добутий крем'яний комплекс гомогенним. Складається враження, що культурний шар до його руйнування морозобійними тріщинами залягав у верхній частині середнього горизонту похованого вітачівського ґрунту.

Колекції властива груба відщепова техніка обробки кременю. Пластин та їхніх уламків лише 5 %. Для виготовлення знарядь використовували переважно грубі відщепи. Сплощені нуклеуси демонструють грубу підпаралельну техніку відколювання відщепів та коротких пластин за допомогою жорсткого відбійника. Деякі ядрища мають сліди радіального та віялоподібного зняття і нагадують реліктові мустьєрські форми.

Привертає увагу виразна серія двобічно обтесаних вістер метальної зброї та їхніх уламків (рис. 1). Два цілі наконечники належать до трикутних вістер стрілецького типу з виїмкою в основі (рис. 1, *1*, *4*). Зазначимо, що такі вістря, добре відомі зі стоянок у Костенках та Бірюча Балка на Дону, Сунгир у Поволжі, вперше знайдені в Україні.

Виразною серією представлені різноманітні високі скребачки оріньякських типів. Серед них нуклевидні типу карене та високі скребачки з виділеним носиком. Знайдено 15 екз. відносно крупних кінцевих скребачок на грубих неправильної форми пластинчастих відщепах, уламок пластини з ретушованими краями, який нагадує круто ретушовані пластини з оріньякських пам'яток.

Різцева техніка нерозвинена. Різців усього 10, причому частина з них сумнівна. Значною серією (17 екз.) представлені зубчасті знаряддя на відщепах і грубих пластинах, а також аморфні відщепи з нерегулярною ретушшю. До мустьєроїдних форм, можливо, слід віднести чотири атипові скребла, два з яких оброблені крутою ступінчастою ретушшю.

Стоянки з двобічно обробленими листоподібними або трикутними крем'яними вістрями у Центральній та Східній Європі традиційно відносять до пам'яток селетського кола, або технокомплексу, і датуються в межах 40—30 тис. років тому. Такі вироби вперше стали відомі завдяки дослідженням печери Селета в

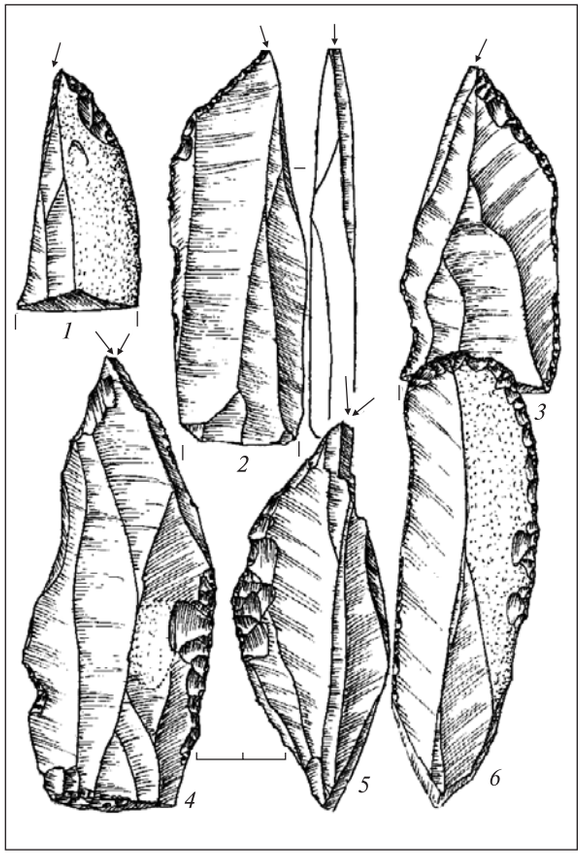

Рис. 2. Стоянка Троянове: *1—5* — різці на пластинах; *6* — скребачка на пластині

Угорщині. До селетоїдних комплексів України належать Стінка на Дністрі, Королеве II у Закарпатті, Міра під Запоріжжям, Буран-Кая III (шар С) у Криму, Молодова V (шар 9—10) на Середньому Дністрі; в Молдові та Румунії — грот Бринзени (нижній шар), Гординешти, Корпач, Корпач-мис, Бобулешти, Буздужани; в Росії — Бірюча Балка на Нижньому Дону, Стрілецька, Костенки 1 (шар 2, 3), Костенки 6, 11, 12 (шар III) на Середньому Дону та ін.

Крем'яній колекції стоянки Вись властиве характерне для пам'яток селетського технокомплексу Центральної Європи і незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними оріньякськими формами, найперше скребачками високої форми з носиком та нуклеподібними. Виразні паралелі комплексу Вись маємо в згаданих селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії, де двобічно оброблені вістря знайдені разом з оріньякоїдними нуклеусами карене, високими скребачками з носиком, мікропластинами Кремс-Дюфур, кістяними вістрями младецького типу. На деяких стоянках молдавського Селету (Гординешти, Бобулешти IV, Тринка, Ріпічені-Ізвар) та-

кож знайдено окремі трикутні наконечники з виїмкою в основі, що дуже нагадують вістря, які є визначальними для стрілецької культури басейну Дону.

Всупереч наявності двох трикутних вістер, виразні оріньякські елементи та інші особливості не дозволяють віднести крем'яний комплекс стоянки Вись до числа пам'яток стрілецької культури басейну Дону, а, скоріше, наближують його до селето-оріньякських комплексів басейнів Дністра, Прута й Серета.

Таким чином, крем'яний комплекс стоянки Вись на Кіровоградщині поєднує характерні риси центральноєвропейського Селету (високі скребачки оріньякського типу) з елементами східноєвропейського його різновиду, виділеного в стрілецьку культуру (трикутні наконечники з двобічною обробкою). Інакше кажучи, стоянка Вись за типами виробів є чимось середнім між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрілецькими басейну Дону.

Троянове 4. Стоянка розташована на мисі між двома відвершками Троянової балки, за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове. За польовий сезон 2008 р. досліджено 19 м^2. На місці розкопу крем'яний матеріал залягав під сучасним ґрунтом, безпосередньо під тонким орним шаром. Найбільшу концентрацію знахідок пов'язано з глибинами 0,3—0,7 м. За Ж.М. Матвіїшиною та О.Г. Пархоменком, леси, що містять артефакти, формувалися в холодному або помірно-холодному степу зі зрідженими лісами і чагарниками в долинах річок та балках.

Фауністичні рештки не збереглися. Однак у 2008 р. вдалося знайти три фрагменти трубчастих кісток 3—4 см завбільшки, що дає надію отримати радіокарбонні дати.

Колекція кременю з розкопу 2008 р. нараховує 8150 артефактів. Гострі краї кременів, що не мають ушкоджень через переміщення матеріалу природним чином, вапнякова кірка з нижнього боку і їх горизонтальне залягання в культурному шарі свідчать про його непорушеність. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дає підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

Знайдено великі одно- та двоплощинні нуклеуси з прямими чи трохи скошеними площинами. Великі нуклеуси мають сліди зняття крупних досконалих пластин, уламки яких досить численні. Є одно- та двоплощинні ядрища середніх розмірів зі скошеними площинами. Показовою особливістю техніки обробки кременю є неглибокі негативи відбивних горбків сколів, перш за все пластин, що є характерною ознакою обробки кременю на граветських пам'ятках усієї прильодовикової Європи.

Виробів зі слідами ретуші досить багато — 368 екз., не рахуючи 285 аморфних відщепів та уламків зі спорадичною ретушшю. Однак переважна більшість з них морфологічно невиразна. Зокрема, це 43 екз. грубих скребел на первинних відщепах переважно неправильної форми, 295 пластин зі спорадичною ретушшю та псевдоретушшю, що виникла внаслідок їх використання у трудових операціях. Менше десятої частини виробів з ретушшю (31 екз.) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Переважну більшість виробів з ретушшю зроблено на великих і дуже великих пластинах. Зокрема, на них виготовлено найбільше виразну категорію знарядь — різці (рис. 2, *1—5*), класичні кінцеві скребачки на великих пластинах (рис. 2, *6*). У комплексі наявні чотири уламки пластин з притупленим краєм, які є культуровизначальними для пам'яток граветської традиції.

Найближчі аналогії граветським матеріалам з Троянового 4 маємо серед знахідок нижніх шарів (8 та 7) багатошарової стоянки Володимирівка, дослідженої О.П. Чернишем у 1946—1947 рр. за 70 км на захід від с. Троянове на р. Синюха. Морфологічно близькі до колекції Троянового 4 матеріали граветських стоянок Подністров'я — Молодове V (шари 10—7), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци (нижні шари), Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо.

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянка Троянове 4 є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень.

А.В. Зинько

РАЗВЕДКИ НА СЕЛЬСКОЙ ОКРУГЕ ТИРИТАКИ В 2009 г.

Results of archaeological prospecting at the rural vicinity of Bosporan city Tyritake are presented. About 5 km² of the south-western steppe area of chora of Tyritake was examined and a barrow of presumably 4th—3rd centuries BC was discovered.

В 2009 г. Периферийный отряд Боспорской охранно-археологической экспедиции Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжил исследования сельской округи боспорского города Тиритака в рамках комплексной программы «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском». Сплошные археологические разведки здесь были начаты Боспорской экспедицией в 2006 г. и продолжены в следующие годы.

Предполагаемая территория тиритакской хоры имеет довольно четкие природные границы, отделяющие ее на севере от хоры Пантикапея, а на юге от хоры Нимфея, и условно делится на две зоны — прибрежную и материковую, или степную. Прибрежная зона охватывает южный склон мыса Ак-Бурун вплоть до восточной оконечности гряды курганов Юз-Обы, вытянувшийся полосой шириной в 1—2 км вдоль Керченского пролива (древнего Боспора Киммерийского) на протяжении 4,8 км. Степная зона ограничена с севера скальной грядой Юз-Оба с некрополем пантикапейской знати IV в. до н. э., Оливинскими карьерами и трассой Керчь—Феодосия, а с востока — дачными участками, примыкающими с запада к городскому району Керчи Аршинцево. С юга естественной границей служит Чурубашское озеро, а также примыкающее к нему с востока водохранилище Камыш-Бурунского железорудного комбината и его промышленная зона. С запада в качестве границы избраны восточные склоны Чурубашской и Терновой балок. В широтном направлении протяженность всего участка достигает 7—10 км, а в меридиональном — 2—6 км, таким образом, общая площадь составляет около 40 км².

Прибрежная зона тиритакской хоры практически полностью занята городской инфраструктурой, однако здесь в 2006 г. выявлены два античные поселения. Антропогенному воздействию подверглась и степная зона. На южном склоне Юз-Обинской гряды на площади примерно 3 км² находятся известняковые карьеры, окруженные техническими отвалами. С юга и запада их опоясывают железорудные карьеры, полностью изменившие ландшафт на площади около 7 км². В восточной части материкового участка находится крупный дачный поселок, примыкающий с запада к району Аршинцево. Вся остальная территория представляет собой пологую равнину, плавно понижающуюся в южном направлении, с перепадом высот в направлении север—юг 83 м. За исключением небольших участков она распахивается и покрыта сетью полевых дорог в широтном и меридиональном направлениях. Исследователями ранее упоминалось, что карьеры и дачный поселок находятся на месте наиболее перспективных в археологическом отношении участков. Среди них особо отмечались склоны балок, а также южные склоны Юз-Обинской гряды, где на картах XIX — первой половины XX вв. были нанесены невысокие курганные насыпи.

Разведки 2009 г. проводились в юго-западной степной части сельской округи Тиритаки. Оказалось, что весной к северо-востоку от бывшей деревни Александровка начато строительство большого промышленного объекта. Здесь на территории более 1 км² был практически полностью снят (на глубину от 0,2 до 0,4 м) дерново-

гумусный слой и на значительной площади обнажены материковые светло-коричневые суглинки. Обследование этой территории, а также териконов с вывезенным гумусом к западу от строительной площадки практически не дало находок керамики. Можно лишь упомянуть нескольких небольших фрагментов стенок кружальной посуды не античного времени. Но снятие дернового слоя позволяло проследить на площади современного строительства наличие сооружений ранних времен. Но в итоге выявлены лишь три параллельно расположенные и ориентированные на С-СЗ канавки. Ширина их 0,65—1,15 м, глубина 0,30—0,55 м, расстояние между ними 450 м и 780 м. Они прослежены и к северу от строительной площадки на расстоянии более 1 км в виде незначительных углублений. Вырытые в гумусном слое канавки лишь на 0,05—0,25 м углублены в светло-коричневый суглинок. Судя по стратиграфии, это агротехнические сооружения, которые были границами колхозных полей в новейшее время. Соотнесение их с картой Генштаба СССР 1957 г. полностью подтвердило это предположение. В двух местах эти канавы пересекались старыми грунтовыми дорогами. На этих участках канавы были засыпаны гумусом на ширину до 2,5 м, а по краю насыпи поставлены в один ряд известняковые камни (средние размеры от 0,35 до 0,55 м), которые не давали насыпи расползаться по канаве.

В 1,9 км к СЗ от бывшей деревни Александровка, вблизи восточного склона Васильевской балки, на заросшем сорняками заброшенном поле выявлена небольшая задернованная курганная насыпь (высота 0,7 м, диаметр около 6,0 м). Вероятно, она длительное время подвергалась распашке, однако каких-либо фрагментов керамики и каменных конструкций не выявлено. Судя по карте Генштаба СССР 1955 г., к ЮВ от этого кургана находилось еще четыре насыпи, которые располагались на гребне водораздела, проходящего между Александровской и Васильевской балками. Однако в 1970-х гг. они были снесены при расширении железорудного карьера. В месте впадения этих балок в северо-западную часть Чурубашского озера еще в 1959 г. В.В. Веселовым было открыто античное поселение, обследованное Боспорской экспедицией в 2006 г. и датированное IV—III вв. до н. э. Возможно, описанный курганный могильник относился к этому поселению тиритакской хоры. Аналогичное расположение курганно-грунтовых некрополей наблюдается на соседней хоре Нимфея, как рядом с приморскими (Героевка 1 и 4), так и степными (Южно-Чурубашское, Тобечик 1) сельскими поселениями.

Проведенные в 2009 г. разведки в отдаленной юго-западной степной части сельской округи Тиритаки позволили обследовать около 5 км^2 территории античной хоры и выявить новый памятник. Отметим, что значительная часть этого юго-западного участка тиритакской хоры из-за сильных антропогенных разрушений уже утратила археологические объекты.

В.Н. Зинько, А.В. Зинько, А. Твардецкий

ИССЛЕДОВАНИЯ БОСПОРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2009 г.

Results of the research of Bosporan Expedition at Tyritake ancient city, at its necropolis, and also at rural outskirts of Nymphaeum polis are presented.

В 2009 г. Боспорская экспедиции (начальник В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжала исследования в рамках двух больших комплексных программ «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском» и «Хора Нимфейского полиса». В изучении Тиритаки по совместному украинско-польскому проекту «Боспорский город Тиритака» принимала участие археологическая миссия Национального музея г. Варшава (руководитель А. Твардецкий), а также студенты и преподаватели исторического факультета Одесского национального университета и сотрудники Керченского историко-культурного заповедника.

Основные работы велись в центральной части городища Тиритака (раскоп XXVI, площадь 1025 м^2), где в прошлом сезоне была открыта первая земляночная постройка самого раннего периода его застройки. В 2009 г. исследована еще одна землянка. Землянка 2 представляла собой овальный в плане котлован, вырытый в материковом суглинке, глубиной 1,69 м и вытянутый с ЮЗ на СВ на 3,25 м. Стенки вертикальные. В юго-западном борту находился небольшой входной тамбур с несколькими оплывшими ступенями. В центре пола землянки было небольшое углубление, вероятно для опорного столба. Вдоль северо-западного борта пол имел понижение (0,2 м) в виде круга диаметром 2,0 м. В серо-коричневом суглинке единовременного заполнения встречено большое количество фрагментов керамики и костей животных. Керамические находки (фрагменты амфор и столовой посуды) датируются второй половиной VI в. до н. э.

В западной части раскопа XXVI были продолжены исследования на территории двора городской усадьбы первых вв. н.э. Здесь раскопаны четыре большие хозяйственные ямы (145—147, 150), вырытые в культурном слое. Судя по находкам в заполнении ям фрагментированных амфор, столовой и лепной керамики, они могут быть датированы IV—V вв. В бортах ям на разной высоте оказались каменные кладки цоколей стен более ранних построек, что дало возможность продолжить раскопки на этом участке и исследовать остатки еще одного строительного комплекса — СК XXXVII. После снятия мощного слоя сырцовых завалов были начаты раскопки помещения 1 (рис. 1), в заполнении которого фиксируется несколько уровней пожаров, последний из которых датируется второй половиной IV в. до н. э.

На украинско-польском раскопе XXVII (площадь 295 м^2), заложенном на западной окраине города, к западу от каменной вымостки с монументальным водостоком, сложенных из больших известняковых блоков, в 2009 г. открыта на протяжении 10 м западная крепостная стена. Она сложена из больших известняковых камней и сохранилась в высоту на два—четыре камня при толщине 1,60 м. Судя по находкам черно-фигурной керамики, сооружение этой крепостной стены можно датировать последней четвертью VI в. до н. э. Основание крепостной стены под прямым углом перекрывало каменный цоколь более древней (архаической) постройки. К востоку от городской стены открыты остатки каменных стен нескольких помещений и подвала, которые предварительно датируются первыми веками н. э.

Рис. 1. Городище Тиритака, строительный комплекс XXXVII, помещение 1. Вид с юга

Были продолжены также исследования на раскопе XXVIII (площадь 150 м^2), начатые в 2008 г. в северной части города, к западу от раскопа XXI В.Ф. Гайдукевича. Здесь на протяжении 20 м открыта северная крепостная стена города и прилегающие к ней с юга постройки. В 2009 г. выявлена подошва куртины 1 (кв. 1, 3, 5). Крепостная стена сложена из обработанных известняковых блоков прямоугольной формы, сохранилась на высоту двух—трех рядов камней, ее ширина 1,2—1,3 м. Кладка двухслойная, постелистая, регулярная, камни фасов уложены «логом и тычком». Верхние ряды фундамента сложены из бутового камня. С южной стороны к куртине 1 примыкали два помещения, сооружение которых предварительно датируеся первыми веками н. э. Одно из них, помещение 1, имело значительные размеры и занимало площадь 25,6 м^2. Пол был выложен прямоугольными каменными плитами, которые сохранились в северной части постройки. Широкий вход располагался в южной стене помещения, а внутрь вела каменная лестница из трех ступенек. С севера к помещению 1 примыкало небольшое помещение 2. В его заполнении найдены четыре фрагментированные терракоты, из которых особо следует отметить торс Геракла, и обломки краснолаковых мисок первых вв. н. э.

Рис. 2. Некрополь Тиритаки, каменные ящики у высоты 36.6. Вид с запада

После завершения раскопок все археологические отвалы были вывезены с территории городища, произведено частичное закрепление каменных кладок, а раскопы по актам сданы на охрану Керченскому историко-культурному заповеднику.

В западной части тиритакского некрополя в 2009 г. был выявлен спланированный грейдером участок, прилегающий к восточной поле кургана (высота 36.6), которая также оказалась частично уничтоженной. В результате открыты каменные плиты перекрытия двух погребальных сооружений. Для их исследования у восточной полы кургана был заложен раскоп площадью 25 м^2 и раскопано два каменные ящики (рис. 2), сооруженные из тщательно обрабо-

танных поставленных вертикально известняковых плит, ориентированных на СВ.

Каменный ящик 1 внутри имел длину 2,35 м и первоначально был перекрыт тремя массивными прямоугольными плитами. Крайняя юго-западная была проломлена грабителями и лежала внутри ящика. У северо-западной его стены располагался небольшой (длина внутри 1,2 м) каменный ящик 2, перекрытый большим известняковым блоком, сдвинутым грабителями на 1,0 м к западу. Оба сооружения неоднократно подвергались ограблению, но по небольшим фрагментам амфорной тары и фрагменту терракотовой статуэтки их можно датировать IV—III вв. до н. э.

На хоре Нимфея при проведении ежегодного мониторинга состояния ранее открытых и обследованных памятников выявлены новые грабительские ямы на многих античных поселениях и некрополях. Так, в верхней части кургана 2 на юго-западной окраине приморского сельского поселения Героевка 4 зафиксирован засыпанный грабительский шурф. В перекопанном грунте каких-либо находок не выявлено. По одной грабительской яме также зафиксировано в насыпях курганов 12 и 14 в могильнике Челядиново-Восточное близ приморского поселения Героевка 1. Две грабительские ямы обнаружены и на поселении Южно-Чурубашское к северу от раскопа И.Т. Кругликовой.

Однако основным объектом работ экспедиции на нимфейской хоре было начало раскопок поселения Нижне-Чурубашское 2, открытого в 1996 г. Основная часть поселения, представляющая собой, вероятно, отдельно стоящую сельскую усадьбу, располагалась на небольшом задернованном всхолмлении, на котором стояла опора ЛЭП. Теперь эта опора демонтирована, что и дало возможность заложить небольшой разведочный раскоп. Сразу под дерном выявлен угол монументальной постройки, сложенный из каменных блоков и камней. Судя по фрагментам амфорной тары и чернолаковой аттической посуды, здание можно датировать второй половиной IV в. до н. э.

Учитывая хорошую сохранность строительных остатков, планируется продолжить раскопки сельской усадьбы поселения Нижне-Чурубашское 2.

Е.А. Зинько

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕКРОПОЛЯ ПАНТИКАПЕЯ-БОСПОРА В 2009 г.

Results of excavations at the necropolis of Panticapaeum-Bosporus on the northern slope of the Mithridates Mount are presented. The 5th c. underground crypt 44 of «The System of 2003» was studied.

В 2009 г. Пантикапейский отряд Боспорской экспедиции (начальник отряда В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) продолжал исследование некрополя на северном склоне горы Митридат столицы Боспорского царства — Пантикапея-Боспора. Работы проводились в рамках долгосрочной комплексной программы «Расписные склепы Боспора».

Основные усилия были направлены на исследование склепа 44 «Системы 2003 г.». В результате несанкционированных земляных работ возле дома 13 по Третьему Пугачевскому переулку открыта верхняя часть входного колодца в склеп. Общая его глубина после расчистки достигала 7,42 м. В южной стене был вырублен дромос высотой 1,05 и длиной 1,20 м. Со стороны входного колодца дромос был закрыт большой известняковой плитой. Погребальная камера на 2/3 была заполнена грунтом, перемещенным через две грабительские «сбойки» керченскими «счастливчиками» в конце 19 — начале 20 вв. При расчистке погребальной камеры найдены две стеклянные бутылки начала 20 в., а в одной из ниш — фрагменты небольшого стеклянного кувшина боспорского производства V в.

Камера склепа вырублена в слое материкового мергеля, в плане трапециевидная. Размеры ее 2,82 × 2,49 м, высота от 1,68 м (у входа в склеп) до 2,02 м (у южной лежанки). Портал дромоса находится в северной стене склепа и имеет трапециевидный свод. Стены камеры ровные, вертикальные. На своде и стенах камеры наблюдаются следы вырубки мергеля от инструментов. В камере устроены три лежанки и две небольшие ниши, расположенные справа и слева от входа. Боковые (западная и восточная) лежанки имели в длину около 2,0 м, в высоту — до 0,7 м. Несколько необычной формы была центральная (южная) лежанка, которая в восточной части, на месте традиционной центральной ниши, имела выступ 0,32 м.

Исходя из находки стеклянного боспорского кувшина, склеп можно датировать V в. Этому не противоречит и форма погребальной камеры, относящаяся ко II-му типу боспорских грунтовых склепов. После завершения работ, закладная плита была установлена на место, а входной колодец засыпан.

О.Є. Златогорський, А.Б. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В уроч. ГНІДАВСЬКА ГІРКА 2009 р.

Summary of 2009 research of multilayer settlement on the territory of Hnidavska Hirka tract is presented. 50 objects of various periods have been studied: of Linear Pottery and Stzhyzhovska cultures, of the Early Iron Age, of the Early Slavs, of the Ancient Rus and Mediaeval periods.

У 2009 р. експедиція ОАСУ продовжила багаторічні дослідження на території багатошарового поселення в уроч. Гнідавська Гірка на південно-західній околиці с. Рованці Луцького р-ну, яке іноді в літературі фігурує під назвою Луцьк-Гнідава. Розкопки проводяться у зв'язку з активною забудовою пам'ятки.

Досліджено площу 636,5 м^2. Глибина культурного шару становить 1,3 м від R. Нижче залягав шар перехідного ґрунту, в якому окреслились об'єкти давньоруського часу, дещо нижче (1,55 м) — об'єкти ранньослов'янського часу і доби раннього заліза, ще нижче (1,8 м) у материковому шарі — об'єкти доби бронзи і неоліту. Через значну концентрацію різночасових об'єктів (особливо в арах 1 і 2) більшість були зруйновані. Всього досліджено 50 об'єктів від доби енеоліту до XVII ст.

Серед неолітичних об'єктів (рис. 1, *I*) виділяються дві споруди великих розмірів (об'єкти 41 і 46) у вигляді ровів з низкою заглиблень, розділених невисокими перемичками. Глибина окремих заглиблень сягає 0,7 м від рівня виявлення, на дні розташовані округлі ямки діаметром 0,3—0,4 м і завглибшки 0,2—0,4 м. Обидва рови, як і об'єкти 45 і 50 були, очевидно, конструктивними частинами одного об'єкта. Інші споруди (об'єкти 19, 30, 35 і 36) досліджені частково, оскільки вони виходили за межі розкопу. Об'єкт 6 мав форму овальної ями з похилими стінками.

У заповнені об'єктів виявлено фрагменти глиняної обмазки з відбитками прутиків і колод та домішкою органіки і зерен злакових, значну кількість кісток тварин, уламки посуду, кам'яних зернотерок, крем'яних знарядь на мікролітичних пластинках. У об'єкті 46 знайдено два долота зі сланцю і одне з опоки (рис. 2, *12*, *15*), а також дві мушлі устриць (*Ostrea*) з просвердленими отворами (рис. 2, *11*), у заповненні об'єкта 6 — майже цілу кам'яну зернотерку, кам'яне долото і нуклеус з обсидіану (рис. 2, *13*), в культурному шарі — шість пластинок з обсидіану. В об'єкті 19 на глибині 1,2 м знаходився добре вцілілий людський череп.

Кераміка представлена кухонними і столовими зразками. Столовий посуд (півсферичні і конічні миски), виготовлений з добре відмуленої глини, іноді з домішками піску, дрібної жорстви або органіки, здебільшого тонкостінний, орнаментований заглибленими лініями, нотним орнаментом, нігтьовими защипами, ґудзоподібними наліпами, меандром. Поверхня часто залощена, чорна. На одному фрагменті прокреслена свастика (рис. 2, *14*). Кухонний посуд (півсферичні миски, амфори) виготовлений недбало, він грубостінний, зі значною домішкою жорстви, піску, органіки, орнаментований нігтьовими защипами і ґудзоподібними наліпами. Серед крем'яних знарядь на пластинах є кінцеві скребки, ножі, вкладні серпів, пластини зі скошеним краєм. З об'єктів походить кілька кістяних проколок у формі леза ножа.

До об'єктів доби бронзи (рис. 1, *II*) належать вісім ям діаметром від 1,5 до 3,0 м і завглибшки від 1,0 до 1,2 м з підбоями, які надають їм трапецієподібної форми в перетині. У заповненні виявлено кістки тварин, крем'яні відщепи, кераміку стжижовської культури і культури багатоваликової кераміки. Об'єкт 27 являв собою рештки житла, частково зруйнованого двома середньовічними оселями (об'єкти 1 і 17).

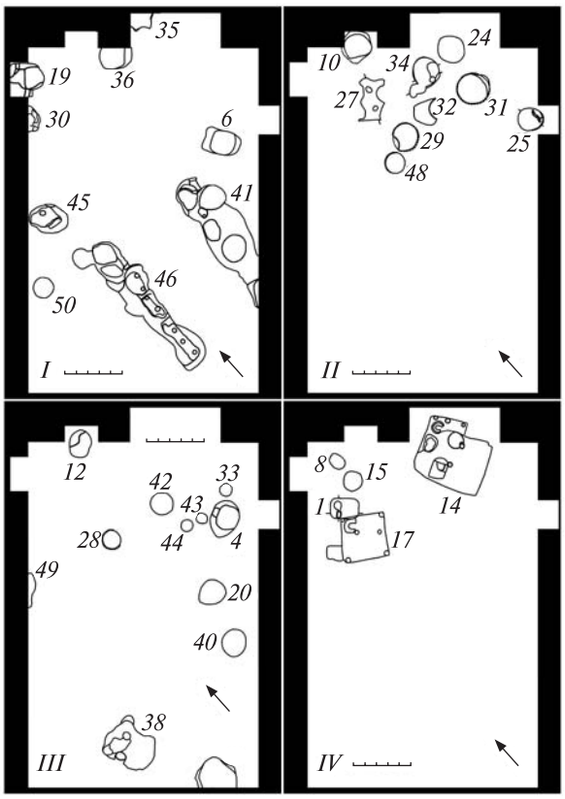

Рис. 1. Гнідавська Гірка: *I* — об'єкти культури лінійно-стрічкової кераміки; *II* — об'єкти стжижовської культури; *III* — об'єкти лужицької культури; *IV* — об'єкти слов'янського часу

На дні сліди перепаленої долівки (залишки від вогнищ). У об'єкт 25 було впущено поховання людини, яке супроводжували бронзові прикраси (два верболисті кільця і три трубчасті пронизки), крем'яний наконечник стріли і кістяна дископодібна пластинка. У заповненні цієї ями виявлено фрагменти двох горщиків культури багатоваликової кераміки і посуду стжижовської культури. В культурному шарі знайдено біфасіальний серп і трикутний наконечник стріли з виїмкою в основі (рис. 2, 20), ножі на крем'яних відщепах, пластинки з ікол кабанів зі слідами обробки і просвердленими отворами.

Ранній залізний вік (рис. 1, *III*) репрезентували: сім круглих ям діаметром 1—2 м, глибина 0,2—1,2 м від рівня виявлення, і чотири споруди (дві овальної форми, дві частково виходять за межі розкопу і не досліджені повністю). Глибина їх 0,4—0,6 м від рівня виявлення. Житло (об'єкт 38) мало прямокутну форму, заглиблене в материк на 0,15—0,20 м, орієнтоване по лінії північ—південь. У північно-західному кутку мало аморфну яму завглибшки 0,6 м з пологими стінами і слідами вогнища на дні. У заповненні об'єктів виявлено небагато артефактів. Більшість походить з культурного шару. Посуд представлено фрагментами тюльпано- і банкоподібних горщиків, лощених всередині і рустованих зовні, лощених півсферичних і конічних мисок, чорнолощених дзбанків і черпаків, орнаментованих прокресленими лініями і канелюрами. З крем'яних виробів до цього часу достовірно належать фрагменти біфасіальних серпів з лезом, оформленим пильчастою ретушшю. Знайдено також бронзові прикраси: шпильку (рис. 2, *19*) із розплесканою і закрученою в кільце голівкою і закрученою в спіраль частиною голки (культурний шар) і трубчасту пронизку в об'єкті 12.

До ранньослов'янського часу (рис. 1, *IV*) належить одна прямокутна споруда (об'єкт 1) з похилими стінами завглибшки 60 см від рівня виявлення, орієнтована по лінії північний захід—південний схід. На дні зафіксовано дві ямки завглибшки 0,1 м — в одній виявлено сліди вогнища. Поряд було відкрито дві круглі ями завглибшки 0,3 м (об'єкти 8 і 15). Об'єкти були заповнені темно-сірим грунтом з вкрапленнями фрагментів глиняної обмазки, кісток тварин і товстостінної кераміки — нерівномірно випаленої з домішками шамоту і жорстви в тісті. В культурному шарі над об'єктами знайдено фрагменти біконічного горщика з відігнутими вінцями.

Досліджено два житла культури Лука-Райковецька (рис. 1, *IV*). Одне з них (об'єкт 14) прямокутної форми, орієнтоване кутами за сторонами світу, глибина 0,7 м від рівня виявлення, розміри 6 × 5 м. У східному кутку була піч з частково вцілілим верхом. Помітно повторне вимазування стінок глиною і два черені, між якими був прошарок вугілля і вимостка з великих фрагментів ліпних горщиків. Під протилежною стіною розташоване округле заглиблення, діаметр 1,2 м, глибина 0,2 м. У заповненні житла траплялися шматочки глиняної обмазки, вугликів, кістки тварин і фрагменти кераміки, зокрема вінця горщиків з пальцевими вдавленнями по краю.

Друге житло (об'єкт 17), 4 × 4 м, орієнтоване кутами за сторонами світу. У північному кутку розташована дуже зруйнована глинобитна піч. По кутках, під східною стіною і близько центра (біля печі) виявлено шість стовбових ямок діаметром 0,3—0,4 м і завглибшки 0,25—0,30 м. Біля східного кутка до стіни примикало підвальне приміщення прямокутної форми завглибшки 2 м. Через відсутність артефактів його зв'язок з житлом є проблематичним. У заповненні житла

трапилися шматки глиняної обмазки, вугликів, кістки тварин і фрагменти ліпної кераміки.

Виокремлено два горизонти давньоруського періоду. Перший датується X ст. До нього належать чотири житла (рис. 2, *I*). Три з них (об'єкти 9, 14А і 18) — прямокутної форми, орієнтовані кутами за сторонами світу, розміри 3 × 3 м. У північному кутку розташовані підковоподібні глинобитні печі, а по кутках, під стінами і по центру, — стовбові ями. Об'єкт 14А наполовину зруйнований житлом культури Лука-Райковецька (об'єкт 14). Об'єкт 9 був перекритий ровом і вогнищем XII ст. і, своєю чергою, перекривав дві неолітичні споруди і яму лужицької культури. До центру південно-східної стіни примикало невелике ступінчасте заглиблення, а в південному кутку знаходилась округла яма діаметром 0,8 м з пологими стінами завглибшки 0,8 м від долівки, заповнена материковою глиною, перемішаною з великими фрагментами печі. Об'єкт 18 також перетнув рів XII ст. Глибина котловану 0,7 м від рівня виявлення. Піч вціліла, але була розламана вздовж. Біля печі в східній стіні на рівні на 0,05 м вище долівки знаходилась нішоподібна піч. За 1 м на північний захід від житла виявлено зернову яму (об'єкт 47) діаметром 1,8 м, з похилими стінами, глибина 1,5 м.

Четверте житло (об'єкт 37), не заглиблене в материк, розміщувалося на ділянці розкопу, де спостерігалося пониження залягання темного суглинку і перехідний прошарок був непомітний, через що вдалося зафіксувати лише черінь глинобитної печі і припічну яму овальної форми завглибшки 0,3 м. Під черенем виявлено заглиблення, заповнене жовтим суглинком і суцільним шаром кісток тварин.

Між об'єктами 18 і 14А відкрито виробничу споруду (об'єкт 3) завглибшки 0,7 м, в якій з північного, південного і східного боків виявлено нішоподібні печі, вирізані в материку. З південного боку примикало прямокутне заглиблення (0,2 м). На долівці в східному кутку знаходилась кругла яма діаметром 1,0 м і завглибшки 0,4 м від рівня долівки, а по центру, ближче до західної печі, зернова яма з похилими стінами діаметром 1,6 м і завглибшки 1,7 м від рівня долівки. Встановлено три добре утрамбовані долівки, верхня з яких перекривала зруйновану південну піч, а нижня — зернову яму. Над зерновою ямою всі три долівки просіли на 0,2 м. В кожній печі зафіксовано по два черені завтовшки по 2 см.

Заповнення об'єктів X ст. було насичене значною кількістю вкраплень перепаленої глини,

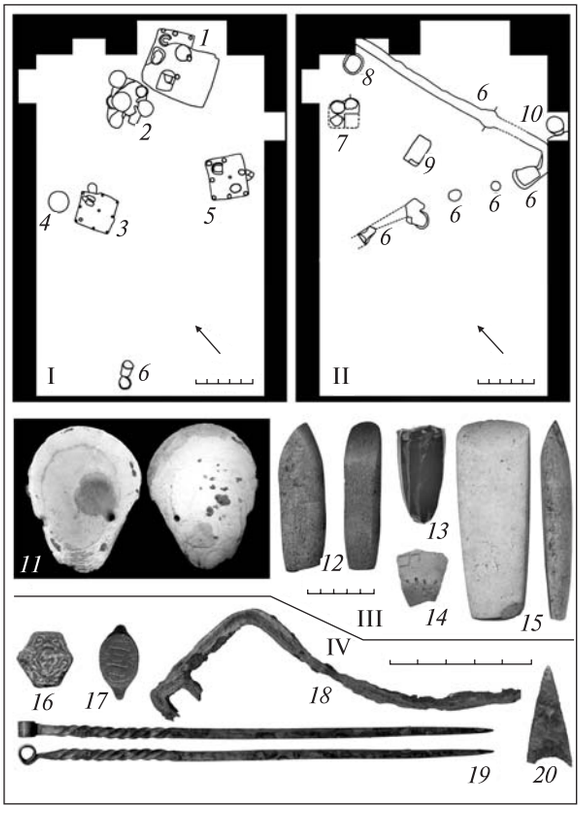

Рис. 2. Гнідавська Гірка: *I* — об'єкти X ст.; *II* — об'єкти XII ст.; *III* — речі культури лінійно-стрічкової кераміки: *11* — мушлі *Ostrea*; *12, 15* — долота; *13* — нуклеус; *14* — фрагмент посудини із зображенням свастики; *IV* — знахідки з культурного шару: *16* — перстень; *17* — перстень-печатка; *18* — ключ від засува; *19* — шпилька; *20* — наконечник стріли

вугликів, кісток тварин, фрагментів кераміки. Остання — це здебільшого фрагменти горщиків т. зв. «курганного типу» з вінцями у формі манжета, орнаментованих рифленням з горизонтальних і хвилястих ліній. Прикметно, що фрагменти однієї посудини нерідко зафіксовані в різних об'єктах. У верхніх шарах об'єкта 9 виявлено розвали трьох амфор: дві тонкостінні, з світло-сірою, майже білою поверхнею, орнаментовані на плічках рифленням із горизонтальних заглиблених ліній і з парою квадратних у профілі ручок. На денці однієї є клеймо у вигляді колесоподібного солярного знака. Третя амфора товстостінна, з глини цеглястого кольору, має кулястий тулуб, вузьке горло і сліди ручок, орнаментована рифленням на плічках. Із об'єктів походять залізні ножі та наконечник дротика. В шарі над об'єктом 37 знайдено залізний ключ від засува (рис. 2, *18*). У культурному шарі виявлено шестикутний свинцевий перстень з рослинним орнаментом та хрестом у центрі.

До XII ст. (рис. 2, *II*) віднесено садибу, оточену ровом (об'єкт 4) з кількома об'єктами.

Виробнича споруда (об'єкт 1) мала прямокутну форму, орієнтована кутами за сторонами світу. В західному і східному кутках розміщені черені від зруйнованих печей, а в північному — зернова яма дзвоноподібної форми завглибшки 1,2 м від рівня виявлення. За 2 м на північний схід від споруди ще одна зернова яма (об'єкт 7), діаметр 1,5 м, глибина 1,3 м від рівня виявлення. На південь від цих об'єктів розташована прямокутна споруда (об'єкт 11), 2,3 × 1,7 м, глибина 0,5 м, орієнтована по лінії захід—схід, з прямовисними стінами і рівним дном. У західному кутку була невелика сходинка заввишки 0,15 м від дна. Рів (об'єкт 4), простягаючись по лінії північ—південь, повертав під прямим кутом на захід, завершувався овальною глибшою спорудою (0,5 м від рівня виявлення), а далі продовжувався у вигляді заглиблень. Загалом цей об'єкт досліджений на довжину 45 м. Ширина його в середньому 1 м, глибина від 0,20 до 0,35 м. Між двома найглибшими ділянками знаходилися два наземні вогнища діаметром 0,6 і 0,9 м, а ще одне — на дні рову. З північного боку до рову примикала споруда (об'єкт 26) з нішоподібною піччю.

Заповнення споруд з печами і зернової ями містило значну кількість вкраплень перепаленої глини і вугликів. У вогнищах, ровику і спорудах виявлено фрагменти горщиків і мисок XII ст., а також залізні цвяхи, ножі. У заповненні об'єкта 7знайдено фрагменти семи скляних браслетів фіолетового, зеленого і бірюзового кольорів. Із об'єкта 2 походить ціла залізна коса-горбуша.

В культурному шарі виявлено також значну кількість кераміки XV ст. і небагато речей XVII та XIX ст. До XVII ст. також належить одна яма (об'єкт 13). З-поміж знахідок цього часу відзначимо мідний перстень-печатку зі знаком шляхетської родини Олізарів (рис. 2, *17*), два наперстки, мідну покришку від люльки, наконечник стріли, мініатюрний глечик, монети (польські динарії XV ст. і польські та литовські боратинки Яна Казимира 1660-х рр.).

О.Є. Златогорський, В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ В с. ПОЛОНКА ЛУЦЬКОГО р-ну ВОЛИНСЬКОЇ обл.

Results of the 2009 research of multilayer settlement at the western outskirts of Polonka village in Lutsk Region are presented. Materials obtained are dated by the Bronze and the Early Iron Ages.

Дослідження проводились у зв'язку з забудовою на території с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл., відомого за багатошаровим поселенням доби пізнього палеоліту, неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки), енеоліту, бронзи, раннього заліза, ранньослов'янського часу, княжої доби та пізнього середньовіччя. Пам'ятка виявлена у 1980 р. Г.В. Охріменком та М.М. Кучінком.

Для робіт обрано ділянку на мисі, який глибоко врізається на південь до лівого берега р. Чорногузка і зі сходу та заходу оточений заплавами. Тут закладено дві траншеї — 12 × 4 і 10 × 4 м, орієнтовані за сторонами світу. Стратиграфія: 0,0—0,25 м — орний шар зі знахідками сучасного періоду; 0,25—0,75 м — шар чорнозему, в якому траплялися матеріали пізньосередньовічного часу, доби Київської Русі та кістки тварин; 0,75—0,95 м — світлий шар передматерикового суглинку із знахідками періоду Київської Русі та ранішого часу, що нижче переходив у світлу материкову глину.

В культурному шарі виявлено матеріали різного часу — від доби бронзи до новітнього. Об'єкти представлено, головно, добою бронзи, один — Лука-Райковецької культури.

Споруда 1 (тшинецько-комарівська спільнота) мала овальну форму, видовжену по лінії північний-захід—південний-схід і розміри 2,5 × 1,8 м за висоти похилих земляних стін 0,2 м від рівня долівки. Долівка рівна, погано утрамбована. У південно-східній частині виявлено округлу в плані яму 0,72 × 0,60 м і завглибшки від рівня долівки 0,15 м, заповнену темним насиченим попелом ґрунтом, що дозволяє класифікувати її як заглиблення під вогнище. У заповнені виявлено фрагменти ліпних товстостінних горщиків тюльпаноподібної форми темно-сірого та цеглястого кольору. Тісто грубе, пористе, з домішками піску і товченого кременю (рис. 1, *5*). Знайдено також частину крем'яної сокири.

Яма 1 (тшинецько-комарівська спільнота) розташована приблизно за 3,2 м на північний-схід від споруди 1. Вона овальної в плані форми, видовжена по лінії південний захід—північний схід, розміри 2,0 × 1,6 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно лінзоподібне. У заповненні трапилися фрагменти ліпної кераміки, подібні до знайдених у споруді 1 (один з рельєфним знаком на зовнішньому боці), зокрема вінця (рис. 1, *1*, *2*) та кістяна проколка (рис. 1, *3*). На дні виявлено стегнову та променеву кістки, хребець і нижню щелепу людини.

Яма 2 (Лука-Райковецька культура) розташована за 1,8 м на південний схід від споруди 1. Вона підпрямокутна в плані, розміри 1,3 × 0,8 м, завглибшки 0,4—0,5 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно похиле, утрамбоване. У заповненні трапилися стінки і денця ліпної кераміки типу Лука-Райковецька (рис. 1, *4*). Відсутність поправлених на гончарному крузі виробів дозволяє датувати яму VIII—IX ст.

Черінь (невизначеного часу) виявлено в траншеї 2 на рівні материка. Він овальний у плані, розміри 0,6 × 0,4 м, видовжений по лінії схід—захід. Датуючих матеріалів не виявлено. Для перевірки наявності можливого, пов'язаного з черенем об'єкту поряд, на межі квадратів Б 5—6 зроблено прирізку 2 × 2 м, однак вона не дала результату.

Яму 3 (тшинецько-комарівська спільнота) виявлено за 1,2 м на південний схід від ями 2.

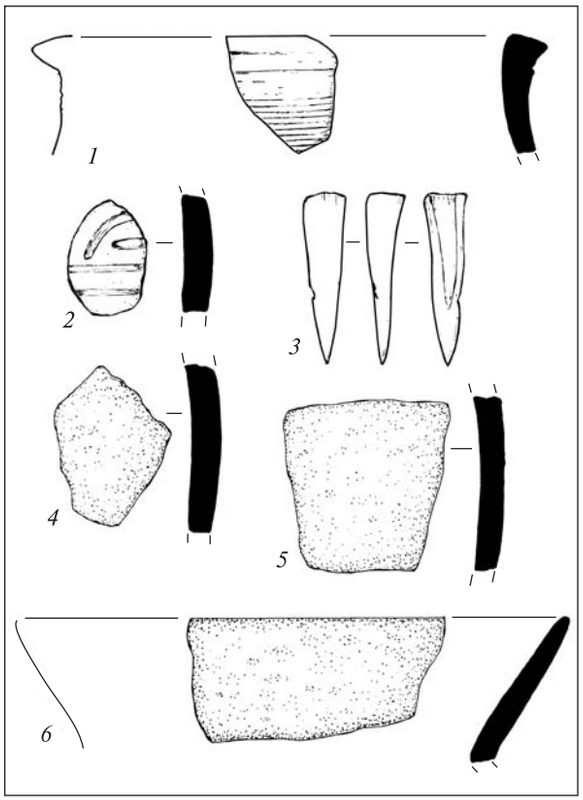

Рис. 1. Полонка: *1, 2, 4—6* — кераміка; *3* — кістка

Вона округла в плані, 1,75 × 1,50 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне, утрамбоване. У заповненні виявлено уламок кераміки.

Яму 4 (тієї само належності) виявлено за 2,4 м на схід від ями 3. Вона округла в плані, розміри 1,20 × 1,25 м, глибина 1,3 м від рівня виявлення. В перетині яма грушоподібна, дно рівне, утрамбоване. У заповненні трапилися знахідки різного часу: зверху (0,2 м від рівня виявлення) — гончарна кераміка періоду Київської Русі, на дні — ліпна кераміка тшинецько-комарівської культури та крем'яний відщеп.

Знахідки з культурного шару представлені в траншеї 1 нижньою частиною тонкостінного гончарного горщика. Це якісна посудина темно-сірого кольору, чорнолощена зовні. На денці та стінках виразні сліди повторного випалу. Датується XVI—XVII ст. Кераміка періоду Київської Русі репрезентована фрагментами денець, стінок та вінець темно-сірого кольору. Вінця досить високі, валикоподібні і різко відігнуті. Один фрагмент стінки від посудини, виготовленої зі світлої добре відмуленої глини. Цей матеріал датується XIII ст. Один фрагмент ліпної кераміки тшинецько-комарівської культури походить з нижнього горизонту (рис. 1, *6*).

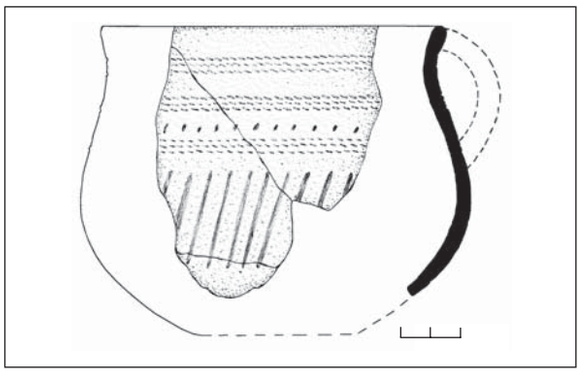

Рис. 2. Полонка: кераміка

У траншеї 2 трапилася виключно ліпна кераміка. Це уламки грубих горщиків темного кольору зі значними домішками товченого кременю. Тісто грубе, пористе, випал поганий. На деяких фрагментах сліди повторного випалу. Вони належать до тшинецько-комарівської культури. Виявлено також фрагмент тонкостінної якісної посудини цеглястого кольору, яку можна віднести до стжижовської культури (рис. 2).

Загалом можна зробити висновок про досить значну забудову поселення у період пізньої бронзи—раннього заліза, матеріали Княжої доби можуть бути здобуті при подальших дослідженнях.

О.Є. Златогорський, В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДИЩА ЖИДИЧИН У 2009 р.

In 2009, at «posad» (trading quarter) of a mentioned in chronicle Zhydychyn hill-fort an area of 84 m² to the south-east from the St. Mykola Monastery was excavated. A husbandry pit of the Early Slavic period, a cultural layers of Pomorska culture, of the Ancient Rus period of the 10th and 11th c., and of the Late Mediaeval period were uncovered. It is stated, that in the Ancient Rus period the settlement belonged to the northern suburbs of Luchesk.

Розкопки здійснено на території с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., відомому в історіографії за кількома пам'ятками. На високому мисі старого русла Стиру — давньоруське (XI—XIII ст.) городище розміром 60 × 20 м, укріплене з напольного боку ровом і валом, вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1227 р. У 1962 р. його обстежив П.А. Раппопорт. Біля городища — давньоруське поселення XI—XIII ст., обстежене М. Кучінком, Г. Охріменком та І. Майданець. На північ від села — поселення стжижовської, тшинецько-комарівської культур і XII—XIII ст. (розвідки В. Коноплі 1993 р.). У 2008 р. на місці будівництва дитячого садка досліджено частину житла XII—XIII ст. і споруду з залишками залізоробного горна та колекцією гончарних сопел.

Досліджена 2009 р. ділянка розташована на високому правому корінному березі р. Стир за 1,0 км на захід від городища (літописного Жидичина) та за 0,7 км на південний схід від Миколаївського монастиря, згаданого в літописі під 1227 роком. У передбаченому під забудову місці закладено розкоп площею 84 м². Зафіксовано плавне підвищення рівня материка із заходу на схід та північний схід, перепад висоти протягом 10 м на північ від R становив 0,15 м, на схід — 0,25 м. Стратиграфія: до 0,15 м — дерн; 0,15—0,35 м — орний шар, у якому траплялися матеріали пізнього середньовіччя та кістки тварин; 0,35—0,45 м — непорушений шар піщаного ґрунту, насичений значною кількістю матеріалів часу Київської Русі та незначною кількістю ліпної кераміки ранішого часу; 0,45—0,60 м — шар світлого піщаного ґрунту із знахідками ліпної кераміки; 0,6—0,7 м — жовтий передматериковий шар, що переходив у материковий пісок (тут і далі глибини подано від R).

Господарська яма 1 зафіксована на глибині 0,6 м. Мала овальну в плані форму, видовжена по лінії захід—схід. Стіни прямовисні, ближче до дна розширювалися. Глибина ями 0,66 м, розміри зверху 1,25 × 1,00 м, по дну 1,37 × 1,15 м. На дні та в нижній частині стін є сліди обпалу.

Яму заповнював сірий супіщаний ґрунт, насичений численними фрагментами кісток, уламками гончарної та ліпної кераміки. Гончарну представлено фрагментом вінець «курганного типу» з гострим краєм, тісто якісне, випал добрий, датується XI ст. Він, мабуть, потрапив у заповнення ями з культурного шару, оскільки основним матеріалом була ліпна грубостінна кераміка низької якості культури Лука-Райковецька. Фрагмент вінця з дна має горизонтально зрізаний і ледь відігнутий край (рис. 1, *6*). Відсутність виробів, поправлених на гончарному колі, дозволяє датувати яму раннім її етапом (VIII—IX ст.).

В культурному шарі виявлено різночасовий матеріал. Ліпна кераміка представлена фрагментами горщиків брунатного кольору зі значними домішками в тісті культури Лука-Райковецька і грубостінним посудом з рустованими стінками брунатного і чорного кольорів поморської культури.

Численніші фрагменти гончарного посуду походять від кераміки «курганного типу» з потовщеними вінцями двох типів: 1) з гострим відтягнутим донизу краєм, такий посуд датується кінцем X — першою половиною XI ст.;

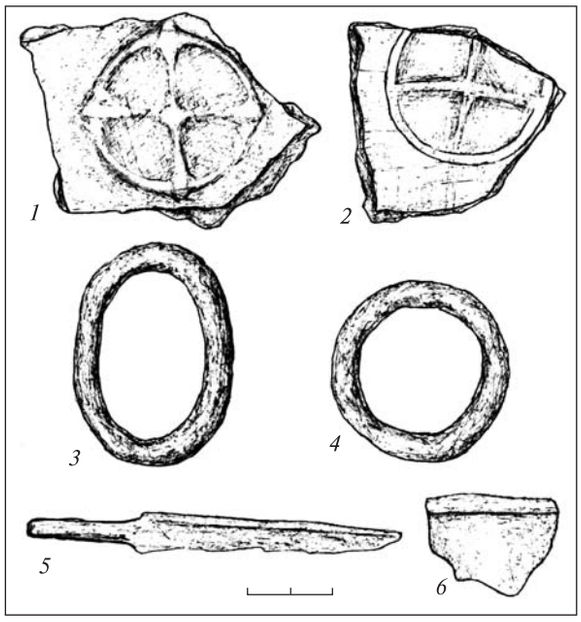

Рис. 1. Жидичин, знахідки: *1, 2, 6* — кераміка; *3, 4, 5* — метал

2) з плавним краєм, манжет приліплений до стінки, датується така кераміка першою половиною XI ст. Дві посудини належать до іншого типу — вони мають вертикальну шийку та прямо зрізаний край вінця. Подібні датують кінцем X — першою половиною XI ст.

Трапилися також фрагменти якісної тонкостінної кераміки XIV ст. з прямим високим гофрованим вінцем, з внутрішнього боку прослідковується заглиблення під покришку.

До XV ст. відноситься фрагмент якісної посудини з ручкою, пряме вінце відігнуте та косо зрізане. Ручку припасували до вже готового виробу, а стики досить грубо загладили пальцем.

Незначною кількістю фрагментів представлена задимлена тонкостінна кераміка з високими слабковідігнутими та скошеними всередину вінцями і з валикоподібним вінцем із врізними паралельними та скісними насічками на вінцях. Вироби якісні, темні. Датуються XVI—XVII ст.

На денцях гончарних горщиків трапилися клейма — два доброї та два середньої збереженості. Це хрест з випуклими кінцями і серединою, вписаний у коло (рис. 1, *1*), стилізоване колесо (рис. 1, *2*), хрест із заламаними двома сторонами і стилізований знак сонця, вписаний у коло.

Нагадаємо, що рельєфні зображення на денцях, подібні до описаних, виявлені під час розкопок 2008 року поруч із монастирем, а також при дослідженні дитинця та передмістя Лучеська, у заповненні споруди 3 повністю розкопаного неукріпленого поселення на південно-східній околиці міста, а також у споріднених з західноволинськими комплексах Подніпров'я.

Вироби з заліза представлено фрагментом верхньої частини дужки від відра завдовжки 17,5 см, кільцями від вудил круглої та овальної форми, внутрішній діаметр відповідно 3,5 та 3,0—4,5 см, діаметр перетину 0,7 см (рис. 1, *3*, *4*), черешковим ножем з прямою спинкою (рис. 1, *5*) і фрагментом гризла. В давньоруському шарі знайдено бронзове скроневе округле кільце з незімкненими кінцями, діаметр 4,5 см.

О.Є. Златогорський, Ю.В. Лукомський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ СПОРУДИ XIV—XV ст. У м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ У 2009 р.

A 14th—15th c. monumental building identified and partly studied by the Expedition of the State Enterprise «Volyn Antiquities» at 19a, Drahomanova Street in Volodymyr-Volynskyi is briefly described.

Давньоруський Володимир, будучи стольним містом Волинської землі, був значним осередком монументального будівництва. У різні періоди археологічно-архітектурні дослідження у місті проводили А.В. Прахов, М.К. Каргер, П.О. Раппопорт, М.В. Малевська та Є.В. Шолохова. Однак не всі аспекти функціонування волинської архітектурної школи давньоруського часу вивчені повною мірою. Через це виявлена і частково досліджена у 2009 р. монументальна споруда XIV—XV ст. являє неабиякий інтерес.

Ділянка, на якій здійснено рятівні дослідження, розміщена за 70,0 м на північ від валу окольного міста давньоруського Володимира за адресою вул. Драгоманова, 19а. Дослідження проводилося методом пошуку об'єктів системою траншей завширшки 1,0 м. Загальна довжина дев'яти траншей, які, в цілому, рівномірно охопили досліджувану ділянку, склала 419,0 м. У разі виявлення об'єктів до траншей робили дорізку або на цьому місці закладали розкоп.

Всього у дев'яти траншеях та чотирьох розкопах виявлено п'ять ям різного призначення, чотири з яких датуються пізньосередньовічним періодом, а одна XX ст.; об'єкт (заповнення неглибокого рову?) рубежу XIX—XX ст.; ділянку фундаменту XX ст.; одне повне та сліди ще одного (фрагмент черепа) поховання XX ст.; сліди житла XX ст. Однак найбільший інтерес серед досліджених об'єктів становить нижня частина монументальної споруди XIV—XV ст., виявлена в розкопі 2.

Споруда має чітку прямокутну форму з внутрішніми розмірами 8,5 × 5,0 м і являє собою досить масштабний археологічно-архітектурний об'єкт, зорієнтований довшою стороною на північ. Зі східного боку він замикається не суцільною стіною, а п'ятьма стовпами чи пілонами, між якими були чотири проміжки, оскільки два крайні пілони примикають до суміжних — північної та південної — зовнішніх стін (рис.).

З метою з'ясування конструкції зовнішніх стін споруди в середній частині західної стіни, пошкодженої розвідковою траншеєю, було здійснено архітектурно-археологічний перетин, у якому розкрито профіль і ділянку внутрішнього фасаду стіни, а також фрагмент поверхні і перетину долівки. З'ясовано, що споруду зведено в котловані з вертикальними або ледь похилими бічними стінами та горизонтальним дном, заглибленим у материковий жовтий суглинок на 0,6 м, що становить 1,3 м від сучасної поверхні.

Бічні стіни споруди змуровані по краю котлована із сирцевої брускової цегли-пальчатки (26 × 13 × 9 см) на глиняному розчині в техніці однолицьової кладки, зверненої лицем до інтер'єру. Мури завтовшки «в одну цеглу», що становить близько 30 см. Уціліло 4—6 рядів автентичної кладки на висоту 45—68 см. Шви у кладці завтовшки 2—3 см і з лицьового боку акуратно затерті мулярським інструментом у рівень площини кладки. Система у лицьовій частині кладки не простежується. Переважно тут нерегулярно чергуються ложки і тички. В окремих місцях простежено ряди кладки, де чергуються площини вертикально встановлених ложків із цеглою, зверненою постіллю на лицьовий бік.

Унаслідок дії на кладку високої температури сирець, застосований у ній, перетворився на цеглу яскраво-червоного кольору, а розчин

Рис. Володимир-Волинський. Загальний вигляд монументальної споруди з північного заходу на кінцевій стадії розкриття

набув теж керамічного стану дещо світлішого відтінку. В профілі кладки виразно простежується температурна лінія, за межами якої сирець і розчин поміж ним збереглись у початковому стані.

Долівка споруди, тобто глинобитне дно котлована, зараз являє собою дуже випалену до темно-червоного або сіро-попелястого кольору фактично керамічну монолітну субстанцію. Долівка на 7—10 см від поверхні набула керамічного стану, а ще на таку ж товщину — помаранчевого забарвлення.

Заповнення споруди було насичене перепаленою глиною, фрагментами випалених швів та уламками такої само, як у кладці стін, цегли.

Рештки трьох середніх пілонів, якими завершувалася споруда зі сходу, мали підквадратну в плані форму зі сторонами 0,99 × 0,85 м, а два пристінні — 0,47 × 0,85 м. Лицьові площини цегли зі сторони проміжків мають ледь ошлаковану до чорного відтінку поверхню. На певному етапі усі пілони зі східного боку були подовжені докладками, змурованими з випаленої цегли такого ж формату, як і сирець, на глиняному розчині.

На долівці виразно простежуються смуги сіро-попелястого ошлакування завширшки близько 1,0 м, розташовані паралельно поперек приміщення напроти проміжків поміж пілонами. Між цими смугами, які утворилися внаслідок дії найвищої температури, напроти пілонів, помітні смуги долівки темно-червоного відтінку, які зазнали меншого температурного впливу. В межах однієї з таких смуг, за другим з півночі пілоном, виявлено *in situ* дві цеглини, встановлені «на ребро».

З цією монументальною спорудою, очевидно, була пов'язана велика яма біля її південно-східного рогу. Її заповнення, зокрема параметри цегли, не відрізнялось від заповнення самої споруди.

Отримані у ході досліджень результати вказують на слабку заселеність цього посадського району Володимира у давньоруський час і початок його інтенсивного освоєння у пізньосередньовічний період. Водночас можна говорити про початок монументального будівництва на цьому місці у XIV—XV ст. Унікальність виявленої споруди потребує її подальших досліджень з метою її інтерпретації та музеєфікації.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ У 2009 р.

Information on excavations on the territory of a circuitous city of mediaeval Volodymyr in 2009 is provided. Under thick layers certain objects were discovered, particularly a well.

Археологічні дослідження на території м. Володимир-Волинський тривають уже понад століття. Вперше розкопки тут в уроч. Стара Катедра здійснив наприкінці XIX ст. А.В. Прахов. У міжвоєнний період топографічно-археологічні дослідження провадив О. Цинкаловський, а в другій проловині XX ст. територію поблизу Василевської церкви розкопував М.К. Каргер. Муровані стіни замку вивчав М.М. Кучінко. П.О. Раппопорт здійснив повторні розкопки в уроч. Стара Катедра. Різноманітні об'єкти вивчали М.В. Малевська та Є.В. Шолохова, Г.О. Пєскова, С.В. Терський.

2009 року двома траншеями досліджено ділянку в центральній частині міста по вул. Ковельська, 1, за 0,2 км на північ від городища, що є залишками дитинця давньоруського Володимира. Планіграфія центральної частини Володимира вказує, що ця територія входила до складу його окольного міста.

Траншею 1 (4,0 × 2,7 м) було закладено на розі вулиць Ковельська та Луцька. Оскільки попередні розвідки показали наявність тут потужного шару будівельного сміття, верхній ґрунт до глибини 2,0 м виймали механічним способом, а нижче — вручну.

На глибині 2,7 м знаходилася нижня межа цегляного фундаменту, який обмежував траншею з півночі. Кладка фундаменту лежала на культурному шарі. Стіна підвального приміщення, що обмежувала траншею з півдня, закінчувалася на глибині 2,9 м. За конструктивними особливостями та матеріалом (цегла XX ст.) вона аналогічна описаній.

На глибині 2,7 м у східній частині траншеї зафіксовано горизонтальний прошарок зітлілого дерева завтовшки до 0,1 м. Хоча він був на рівні нижньої межі фундаменту у північній стіні траншеї, якогось зв'язку між цими об'єктами не встановлено. Однак цей прошарок фіксує певний будівельний горизонт, підтвердженням чому було скупчення глини 1 у північно-західному куті траншеї. Хоча воно було досить аморфним, все ж мало близьку до горизонтальної верхню межу, яка залягала на рівні прошарку зітлілого дерева у східній частині траншеї.

З цього рівня розпочиналися давніші культурні нашарування. На глибині 2,8—3,0 м то був гумусований ґрунт з вкрапленнями пізньосередньовічної та окремих фрагментів давньоруської кераміки, і нижче знахідки XX ст. вже не траплялися. На глибині 3,0—3,2 м характер культурного шару не змінився, хоча в східній частині траншеї зросла концентрація дрібних фрагментів дерева. Тут простежувалися нечіткі, але помітні прошарки дерева (тріски та тлін), що понижувались у північному напрямку. У північно-західному куті на глибині 3,2 м знаходилася нижня межа скупчення глини 1.

На рівні 3,2—3,4 м у центральній частині траншеї розпочалося потужне скупчення глини 2 з домішками гумусу, яка заповнювала котлован, викопаний при спорудженні елемента водопроводу (каналізації). Досліджено південно-західний кут котловану, що продовжувався у північній та частково південній стінах траншеї. Його викопано в культурному шарі з глибини приблизно 3,2 м від рівня сучасної поверхні, і скупчення глини 1 являло собою залишки викиду з котловану. У центральній частині траншеї котлован доходив до передматерикового шару, у східній частині — врізався у материк. Західна його стіна похила, очевидно він звужувався до дна.

Рис. Володимир-Волинський. Колодязь на глибині 4,8 м

Заповнення котловану складалось із двох стратиграфічно виражених елементів. Після установки колодязя на його дні котлован був засипаний шаром глини з дрібними домішками гумусу (скупчення глини 2). Цей ґрунт, очевидно, був вийнятий з котловану та складований на його західному краю (скупчення 1). У напрямку на схід потужність глиняної засипки зменшувалася, досягаючи у північно-східному куті всього 0,7 м. Натомість тут простежувалися дерев'яні елементи перекриття котловану над засипкою у вигляді двох прошарків зітлілого дерева та прошарку глини, які прогинались у напрямку до північно-східного кута траншеї, де знаходився виявлений нижче колодязь. Перший прошарок зітлілого дерева перекривав глиняну засипку котловану та за середньої товщини близько 10 см зростав у східному напрямку, досягаючи товщини 35 см над колодязем. Другий прошарок лежав дещо вище і також прогинався у напрямку до центру колодязя. Під цим прошарком на відстані 0,5 м і паралельно до нього лежав шар глини, який також потовщувався у напрямку до центру колодязя.

У засипці котловану виявлено відносно мало знахідок. Хоча котлован і почали копати в культурному шарі, все ж частка материкової глини у його засипці була дуже значною. Великий об'єм материкової глини вказує на значну глибину та розміри котловану, основна частина якого залишилася недослідженою.

На східній межі траншеї, у її північно-східному куті, на глибині 4,8 м зафіксовано порожнину колодязя, обшитого дерев'яними дошками. У траншею потрапила тільки третина його площі, основна ж частина продовжувалась у східній стіні. Колодязь мав квадратну форму з довжиною стін 1,2 м. Його стіни були горизонтально обшиті дерев'яними дошками завтовшки 3,0—5,0 см, які на південній та північній стінах доповнювали вертикально встановлені дошки. Дно — материкова глина. На дні лежав великий фрагмент частково зітлілої дерев'яної плахи, очевидно від перекриття.

На момент дослідження висота (глибина) колодязя становила 1,0 м, однак у період його функціонування вона була дещо більшою. На це вказує просідання поверхні над колодязем, що сягає до 0,7 м. Отже початкова глибина колодязя могла бути 1,7 м.

Поза межами котловану й колодязя, у західній частині траншеї, на глибині 3,2—4,8 м простежено культурний шар з пізньосередньовічною та давньоруською керамікою. Кількість давньоруської кераміки зростала по мірі заглиблення. Але виключно давньоруську кераміку знайдено тільки на глибині 4,6—4,8 м, на межі з передматериковим шаром. Тут, на глибині 4,8 м, зафіксовано яму. У межах траншеї вона мала розміри 0,9 × 0,8 м та глибину 0,2 м. Східну її частину перекривала глиняна лінза, що продовжувалася за її межами. У заповненні ями виявлено кераміку XII—XIII ст.

Траншею 2 (5,0 × 2,0 м) закладено за 19,5 м на південь від траншеї 1. Виявлено шар будівельного сміття, який сягав глибини 3,1 м, та культурний шар нового часу потужністю 1,0 м під ним.

В.М. Зоценко, С.П. Тараненко,
В.О. Бітковський, С.Є. Чорновол, В.Г. Івакін

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО ЯРОСЛАВСЬКОМУ пров., 1/3 У 2008 р.

Results of excavations at Podil of Kyiv at 1/3, Yaroslavskyi Lane are presented. Several horizons of building, in particular of the Ancient Rus period, were studied. Complexes from the 11th to the 13th centuries are mainly described, among which the remains of multi-tier dwelling (object 1) stand out.

У 2008 р. Ярославський загін Подільської експедиції ІА НАН України провадив дослідження по пров. Ярославський, 1/3. Будівельний котлован розташовувався в кварталі, обмеженому горою Щекавиця та вулицями Ярославська і Фрунзе.

Попередні дослідження в цьому кварталі здійснені за адресами Ярославський пров., 4 та 7/9, а також вул. Щекавицька, 7/10, і головним їх результатом можна вважати виявлення межі розселення в давньоруський час під схилами Щекавиці та фіксацію планувальної структури Подолу в цей період. Район був заселений у давньоруський час не пізніше середини XI ст., а в першій половині XVII ст. входив у межі так зв. Біскупського містечка, утвореного в 1602 р.

Враховуючи результати розкопок попередніх років, ґрунт на глибину до 2,0 м вибрано за допомогою техніки (перекопи XIX—XX ст.). Розкоп частково охоплював схил гори Щекавиця, що позначилося на розміщенні культурних шарів (загальне потужне падіння): пізньосередньовічні об'єкти та давньоруського часу місцями перебували на одному рівні, будівельні горизонти та інші прошарки пошкоджені геоморфологічними процесами та щільною забудовою у давньоруський час. Стратиграфія характеризується перевідкладеними шарами та об'єктами, що перетинали один одного. Рівень сучасної поверхні на позначці 101,6 м за Балтійською шкалою висот, за якою тут подані всі глибини.

Верхні шари, зняті за допомогою техніки, являли собою дуже перемішані залишки споруд XIX та XX ст. Їхня потужність від 1,5 до 3,0 м, спадає по схилу гори. Також представлено перевідкладені природні делювіальні нанос, пов'язані зі зсувами й змивами з гори.

Зафіксовано 107 об'єктів (споруди 1—19, об'єкти 1 і 1а, ями 1—47 та 101—129, рови 1—7). Хронологічно вони розподіляються на три групи.

До об'єктів XVII—XX ст. належать споруди 2—4 — підвали (підкліти) наземних споруд, споруди 1, 6, 7 і рови 1—5. Споруди збереглися фрагментарно та мали господарське призначення. До цієї ж групи входять ями (1—7) грушоподібної форми, що складають господарський комплекс садиби. На зрізі північно-західної стіни котловану на глибині 99,1—99,44 м виявлено сліди дуже ушкодженого поховання 2.

XII—XIII ст. датовано об'єкт 1, споруди 5, 5а, 9, 10, 10а, 11, 11а, 12, 16, печні масиви 3 і 4, глиняний масив 2, ями 18, 19, 25, 33, 38, 26, 34 і 35 (рис. 1).

Домінантою був об'єкт 1 підквадратної форми, мінімальна площа 7,4 × 6,5 м, висота стін котловану 0,48—1,36 м, орієнтований кутами за сторонами світу. Південно-західна частина котловану була частково врізана у схил, і саме тут збереглася частина стіни у вигляді кількох рівнів ямок та пазів, тліну, залишків згорілих дерев'яних конструкцій, плям та нашарувань сірого піску та супіску різних відтінків, що характеризували заповнення об'єкту. Зафіксовано 29 ям, з них дев'ять горизонтальних пазів для колод, три ями невизначеного характеру і 17 стовпових.

Споруда була впущена в котлован. Відстань між її стіною та стіною котлована 0,2—0,5 м. На користь зрубної конструкції стін можуть свідчити зафіксовані три завушини, зроблені під «замок» зрубу (в північному, західному та

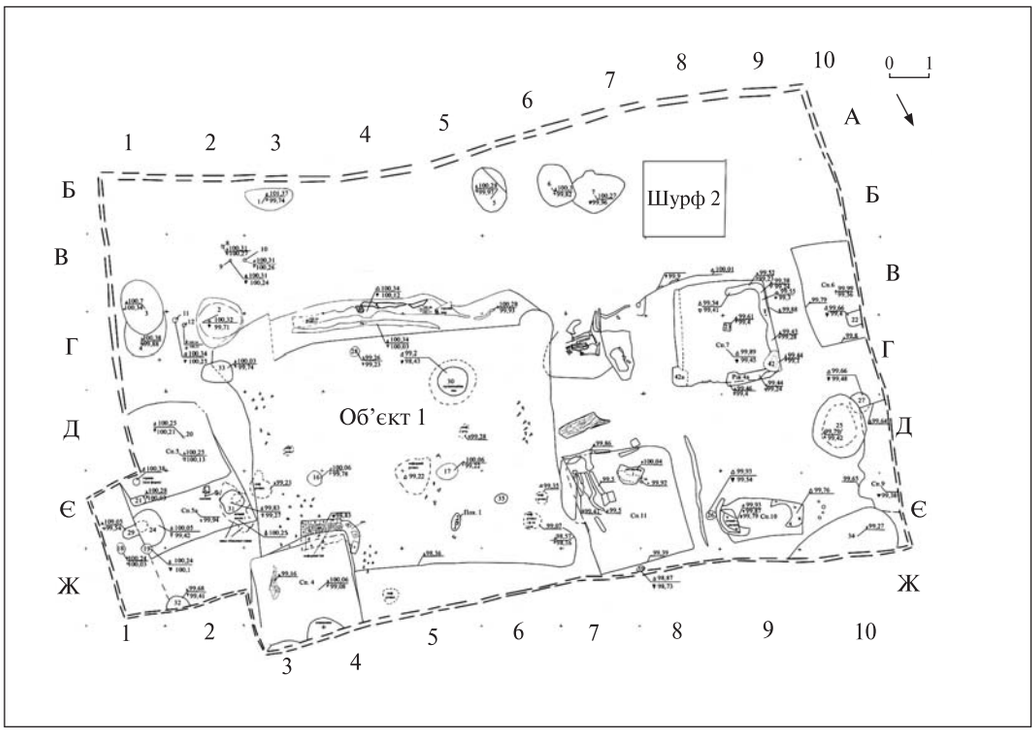

Рис. 1. Загальний план розкопу

південному кутах, у східному завушина зруйнована спорудою 4). В південному кутку котлована виявлено череп коня (на нашу думку — закладна жертва), в східному — піч з плінфи. Розміри її 1,49 × 0,84 м, найкраще збереглася кладка південно-західної стіни — п'ять рядів заввишки 0,45 м, південно-східної — на два ряди заввишки 0,16 м. Черінь викладено з фрагментів амфор. Його досліджені розміри 0,94 × 0,53 м, товщина до 0,1 м. Привертає увагу надзвичайно велика кількість скляних виробів (здебільшого кубків), виявлених у об'єкті 1: у заповненні знайдено 153 фрагменти скляних виробів, у завалі печі — 114 (з них три смальта), в черені — 84 (25 оплавлених, скло прозоре жовтого кольору), а в підсипці під черенем — ще 65 фрагментів (оплавлені), можливо від одного виробу. Всього знайдено 416 фрагментів щонайменше від 18 виробів (за денцями), загалом 24 розвали та 14 окремих фрагментів.

Об'єкт 1 вважаємо багатоярусним житлом зрубної конструкції, впущеної в котлован. Враховуючи речовий матеріал, піч з плінфи (єдина давньоруського часу, зафіксована на Подолі) та розміри споруди, можна думати, що її власник був заможною людиною. Початок її функціонування можна датувати серединою XII ст.

Споруда 11 — підпрямокутної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Її зафіксовані розміри 2,66 × 2,40 м, виявлена на рівні 99,39 м. В південній частині були рештки 12 дошок (залишки стін). Це була наземна будівля каркасної конструкції господарського призначення. Кераміка дозволяє датувати її кінцем XII ст. Побутувала одночасно з об'єктом 1, потім виконувала функції господарської ями.

Споруда 5 — підквадратної форми, досліджені розміри 2,6 × 2,0 м, виявлена на рівні 100,25 м, долівка на рівні 100,13 м. Від стін фрагментарно залишилися обгорілі горизонтальні дошки (колоди). В заповненні, поверх них, трапилися фрагменти горілих дошок від стін чи перекриття. За конструкцією та матеріалом споруду можна вважати наземним каркасно-стовповим житлом і датувати серединою XII ст.

Споруда 5а — підпрямокутної форми, зафіксована довжина 2,84 м, рівень виявлення 100,13 м. В ній виявлено пічний масив аморфної форми 1,40 × 0,72 м на рівні 100,25 м, північну частину якого складав завал обгорілої обмазки з фрагментами плінфи. Ймовірно, це залишки печі, що впала з другого ярусу. Споруда атрибутована як наземна двоярусна першої половини XII ст.

До цієї хронологічної групи віднесено ями 18, 19, 25, 33, 38 (господарські), 26 (стовпова), 34, 35 та глиняний масив 2. Ще кілька об'єктів були дуже ушкоджені. Це споруда 10 (наземне

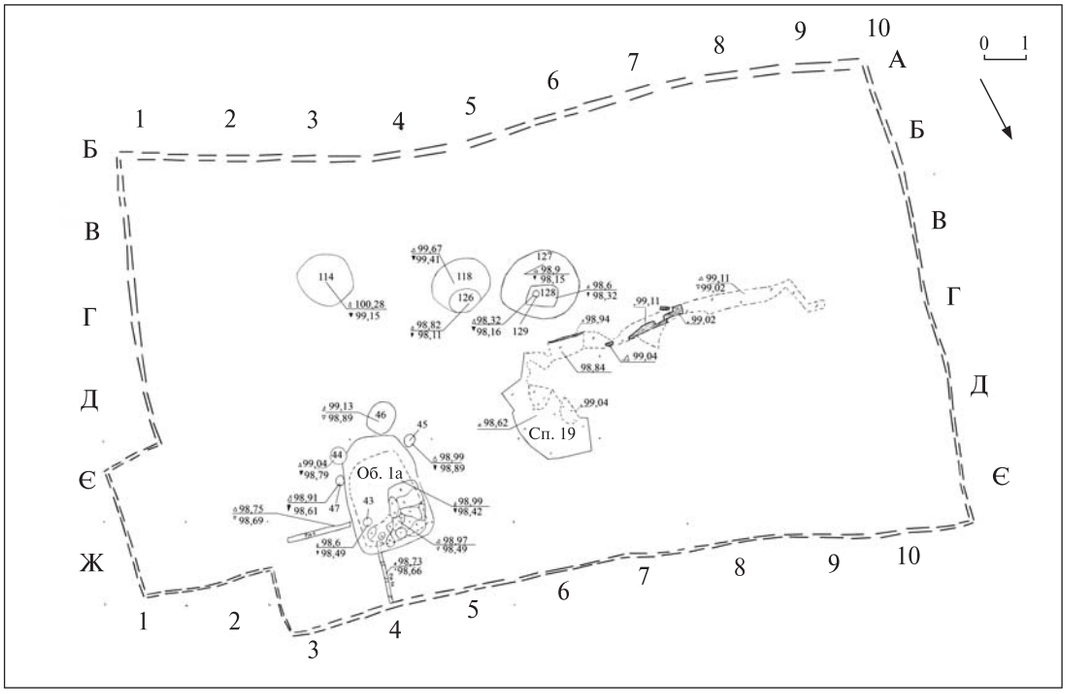

Рис. 2. Група об'єктів XI — початку XII ст.

житло XII ст.), впритул до якої прилягав пічний масив 4; господарська споруда 11а з підклітом кінця XI — початку XII ст.; зруйнована споруда 10а, споруда 12 (майже знащене наземне житло XII ст.); споруда 16 XIII ст. (зафіксована лише в стратиграфії); дуже ушкоджена споруда 9; пічний масив 3 (залишки опалюваного пристрою в будівлі, яка припинила існування до будівництва споруди 11).

Початковий етап заселення ділянки (XI — початок XII ст.) відбивають об'єкт 1а, споруди 15, 17—19, рови 6 і 6а (рис. 2).

Об'єкт 1а орієнтований кутами за сторонами світу. На рівні виявлення (98,99 м) мав вигляд підпрямокутної плями гумусованого суглинку зі значною кількістю горілої деревини та іноді обпаленої глини помаранчевого кольору. У північній частині знаходився зольний викид, вірогідно залишки від виробництва. У південному та західному кутках зафіксовано стовпові ями (43—47). По периметру місцями простежувалися тонкі (2—3 см) залишки обгорілих дошок. На цьому рівні її розміри складали 2,8 × 1,8 м. Стіни нахилені до центру до 45°, зі слідами пожежі, долівка на глибині 98,42 м. У заповненні виявлено масив обпаленої спондилової глини у вигляді аморфних блоків (приблизно 0,4 × 0,3 м), який знаходився в північному кутку, а також за 1,0 м від північного кута біля північно-західної стіни та 1,3 м від північно-східної стіни (рівень виявлення 98,97—98,49 м). Об'єкт є заглибленою легкою каркасною спорудою, яка використовувалась як навіс над виробничою піччю. Господарську яму 30 виявлено на рівні долівки об'єкта 1, мала дзвоноподібну форму. На рівні виявлення її діаметр 0,76 м, по дну — 1,20 м. Рівень виявлення 99,2 м, дна — 98,46 м.

Рів 6 майже впритул примикав до східної стіни об'єкта 1а. Довжина 1,60 м, ширина 0,12 м. Стіни й дно рівні. Був заповнений слабкогумусованим суглинком темно-сірого кольору. Рів 6а перетнутий об'єктом 1а, до північної стіни якого він примикав. Зафіксована довжина 1,5 м, ширина 0,1 м. Стіни й дно рівні. В його заповненні простежено сліди від чотирьох напівколод у вигляді тліну. Рови 6 і 6а розміщувалися перпендикулярно один до одного і, враховуючи залишки напівколод у рові 6а, їх можна вважати частиною огорожі.

Споруду 19 досліджено фрагментарно через погодні умови та ґрунтові води, що підходили впритул до рівня її виявлення — 99,11 м, на площі 7,8 × 3,1 м. Південна стіна фіксувалася за рештками дерев'яних конструкцій (на рівні 99,11—98,84 м) та плямою заповнення. Щільний шар долівки мав товщину до 0,1 м. Атрибутована споруда як наземна будівля XI ст.

На захід від об'єкта 1 зафіксовано ще об'єкти цього періоду: споруда 15 — дуже пошкоджена об'єктом 1 та спорудою 11 функціонувала до них; споруда 18 — досліджена частково госпо-

дарська будівля другої половини XI ст.; споруда 17 — підкліт багатоярусної господарської будівлі кінця XI — середини XII ст., її південно-східну частину перетнув об'єкт 1.

З метою виявлення додаткової інформації щодо геоморфологічних особливостей ділянки та перевірки наявності культурних нашарувань на схилах Щекавиці закладено шурф 2. Виявлено здебільшого нашарування сірого та зеленого піску, прошарки сірого супіску, дуже скошені до північного сходу. Зафіксовано тріщину в структурі нашарувань, що виникла, ймовірно, через зсув частини схилу. Вона являє собою лінію, що по діагоналі розділяє геологічні нашарування і призводить до їх розчленування та переміщення. Також виявлено лінію зсуву у зворотному напрямку. Аналіз стратиграфічних зрізів шурфу показав відсутність антропогенних відкладень, у формуванні ґрунтових нашарувань домінували два природних чинники — флювіальні, пов'язані з долиною Дніпра, та схилові процеси. Виявлено декілька шарів з вмістом органічних решток без слідів життєдіяльності людини, що виникли через перевідкладення шарів ґрунту з верхньої частини гори Щекавиці у давні часи (геоморфологічний аналіз В.Г. Пазинича, Київський національний університет ім. Т. Шевченка). У найбільше насиченому органікою прошарку виявлено 10 фрагментів кісток тварин доби пізнього палеоліту — кількох биків різного віку, коня та невизначеної тварини (аналіз доктора Лаурент Крепін — Prehistory Department, Museum National d'Histoire naturelle. Institut de Paleontologie Humaine, Paris). За радіовуглецевим аналізом отримано дату 12200—11550 рр. до н. е. (М.М. Ковалюх).

Загалом же в структурі нашарувань виділено 10 горизонтів. Ті з них (5—10), що належать до давньоруського часу, утворені сірими слабкогумусованими супіщаними ґрунтами з домішкою плінфи, кераміки, органіки та ін. Вони різняться відтінком, кількістю знахідок і розділяються здебільшого піщаними та супіщаними сірими та білими прошарками. Встановити зв'язок культурних нашарувань у всіх частинах розкопу не вдалося. По всій території розкопу спостерігається загальний ухил шарів до північного сходу. Більшість шарів і природних, і антропогенних пошкоджені пізнішими спорудами. Тобто життя на цій території не переривалася на довго. В середньовіччя ділянка не зазнавала значних зсувів ґрунту.

Отримано 1660 од. матеріалу. Фрагменти кераміки складають до 69,5 %. Серед них чотири цілі форми і три розвали. Представлено всі основні категорії індивідуальних знахідок: вироби зі скла (17 %), заліза (5,5 %), кістки (0,2 %), каменю (2,8 %). Є будівельні матеріали та кістки тварин — 2,2 % і 1,7 % відповідно. Серед перших це, головно, фрагменти плінфи другої половини XII ст. Окремого розгляду заслуговує колекція фрагментів скляних кубків, оскільки така їх концентрація в одному комплексі, не пов'язаному зі склоробством, виняткова.

Зафіксовано також споруди та господарські ями XVIII—XX ст., що підтверджує історичні дані про активне використання цієї території в пізньому середньовіччі та у новий час.

В.Г. Зубарев

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА БЕЛИНСКОЕ И ЕГО НЕКРОПОЛЯ В 2009 г.

Excavations were conducted at two areas of Belinske hill-fort, the western and the southern. Fortification systems were studied and the layers from the last quarter of the 3rd c. to the first half of the 5th c. at the area of about 500 m² were uncovered. At the necropolis four crypts of the 4th and the 5th centuries were discovered.

В 2009 г. работы на городище Белинское были сосредоточены на двух участках: на западном раскопе (начат в 2008 г.) и южном (начат в 2007 г.). Их целью было дальнейшее изучение оборонительной системы городища по его периметру.

Площадь западного раскопа 275 м², включая 50 м², исследование которых было начато в 2008 г. Максимальная мощность культурного слоя до уровня остановки работ составила 1,8 м. Вскрыты напластования последней четверти III — середины IV вв. и третьей четверти IV — первой половины V вв. Слой конца I/начала II — середины III вв. исследован частично на раскопе 2008 года вдоль оборонительной стены 6. На остальной площади раскопа работы остановлены на уровне его верхнего горизонта, а в западной части — на уровне слоя второго периода.

Перед началом работ на выбранных для исследования участках С.Л. Смекаловым была проведена магниторазведка, которая показала наличие здесь довольно четких аномалий, предположительно связанных с остатками оборонительной стены или башни. Раскопками выявлены остатки фундаментов нескольких стен и башни, крепида по краю склона рва и многочисленные каменные завалы, образовавшиеся в результате падения отдельных блоков кладки со стен, а также в ходе их выборки в более позднее время (траншея выборки отчетливо прослеживается на стратиграфических разрезах).

Из выявленных строительных остатков с первым слоем (первый строительный период) могут быть соотнесены фундаменты оборонительных стен 6 (ограничивала городище с северо-запада) и 111 (ограничивала городище с юго-запада), а также остатки ранней башни.

Оборонительная стена 6 вскрыта на участке длиной 17,7 м. Ширина фундамента от 2,5 до 3,0 м, кладка двулицевая, трехслойная. Внутренний и внешний фасы сложены из полностью или частично обработанных блоков желтого ракушечника. Между ними — слой бутового камня. Бутовый слой служит и основанием фундамента. В северо-восточной части раскопа фундамент вскрыт на глубину 1,1 м. Со стороны внешнего фаса к нему примыкает плотный слой белой известняковой крошки шириной до 2,0 м. В остальной части работы остановлены на уровне верхней части фундамента.

Фундамент оборонительной стены 111 примыкает к стене 6 с юго-востока. Он исследован на участке длиной 2,4 м и уходит в южный борт раскопа. Ширина фундамента 2,3 м, характер кладки аналогичен стене 6. Работы остановлены на уровне верхней части фундамента.

Башня образована стенами 6 (ограничивает башню с юго-востока), 114 (с северо-востока), 115 (с северо-запада) и 116 (с юго-запада). Средняя ширина стен, образующих башню, 1,6—1,8 м. Южный угол башни уходит в южный борт раскопа. Кладка двулицевая, двуслойная, из хорошо обработанных плотно пригнанных блоков желтого ракушечника. В северном углу башни на фундаменте стены 114 *in situ* сохранился один рустованный блок первого ряда кладки (0,90 × 0,55 × 0,60, глубина руста 0,05 м). Работы остановлены на уровне верхней части фундамента башни. Выборка заполнения башни в 2009 г. не производилась.

Со вторым слоем (второй строительный период) уверенно связать какие-либо строитель-

ные остатки в настоящее время не представляется возможным. Этому мешают многочисленные каменные завалы, а также строительные остатки более позднего времени. Возможно, с этим периодом в истории городища может быть связана стена 117, небольшой участок которой выявлен в северо-восточной части раскопа и частично перекрывает фундамент стены 6. Большая часть стены уничтожена в результате выборки до уровня бутовой подошвы фундамента. Длина вскрытого участка, с учетом траншеи выборки, около 10 м, направление СЗ—ЮВ, стена уходит в юго-восточный угол раскопа. Кроме того, судя по завалам ракушечника, каким-то перестройкам во второй период были подвергнуты оборонительные стены. Однако выявить характер этих перестроек в настоящее время не представляется возможным.

С третьим слоем (третий строительный период) связаны наиболее серьезные изменения в системе фортификации городища. Ранние стены к этому времени, видимо, прекратили функционировать и были частично или полностью разобраны. В западной части раскопа их перекрывает мощный слой бутового камня, на котором из больших необработанных камней белого известняка сложена стена 101, являющаяся частью крепиды, охватывающей угол плато по восточному склону рва. Внешняя сторона крепиды сложена преимущественно из необработанных камней средних и крупных размеров, среди которых встречаются обработанные блоки вторичного использования. Крепида имеет уклон в западном направлении, раскопана на глубину 1,4 м (четыре ряда кладки — уровень остановки работ), длина исследованного участка 14,0 м, частично уходит в южный борт раскопа.

Находки с западного раскопа представлены фрагментами профилированных частей и стенок амфор, несколькими фрагментами синопской черепицы, красно- и сероглиняной, краснолаковой и лепной посуды. Особо отметим пять клейм на ручках и горле амфор эллинистического времени, медную очень окисленную монету, а также фрагмент терракотовой статуэтки (голова). Наличие эллинистического материала позволяет предположить, что на этом участке могут находиться остатки более ранних, чем время функционирования городища, построек.

Площадь южного раскопа в 2009 г. составила 175 м^2, максимальная глубина исследованного культурного слоя до уровня остановки работ 1,4 м. Здесь выявлены остатки фундаментов юго-западной 111 и юго-восточной 81 оборонительных стен, которые предварительно могут быть соотнесены с первым строительным периодом (рубеж I/II — середина III вв.), стены 110, 112, 113 и несколько каменных загородок, которые предварительно отнесены к третьему строительному периоду (вторая половина IV — середина V вв.).

Оборонительные стены 81 и 111 сохранились на уровне фундамента. Большая часть стены 111 выбрана до бутового основания фундамента. Траншея выборки хорошо прослеживается стратиграфически. Она исследована на участке длиной 13 м (второй ее участок исследован на западном раскопе). Ширина фундаментов до 2,5 м. Стена 81 исследована на участке 4,1 м. Характер кладки аналогичен оборонительным стенам, выявленным на западном участке. Работы остановлены на уровне верхней части фундаментов. Исследованный участок юго-восточной оборонительной стены выходит за линию внешнего юго-западного фаса стены 111, что позволяет предположить наличие в этом месте южной башни городища. Однако определить ее конфигурацию и площадь в настоящее время не позволяют более поздние постройки и многочисленные каменные завалы.

Стены 110 и 112 по структуре аналогичны крепиде на западном раскопе и, видимо, являлись частью единой оборонительной системы, ограничивающей городище с юго-западной стороны. Со стороны северо-восточного фаса стены 110 выявлена полукруглая однолицевая загородка диаметром 3,0 м. Она соединена цепочкой вертикально поставленных плит с углом стены 113, уходящей в восточный борт раскопа. Максимальная высота загородки 0,8 м (до пяти рядов кладки). В месте ее соединения с вертикальными плитами выявлен замковый камень с остатками очень поврежденного рельефного изображения.

Вторая полукруглая загородка (диаметр 1,8 м) выявлена в юго-западном углу раскопа. Внутри нее — зольное пятно, возможно, хозяйственная яма. Выборка грунта в 2009 г. не производилась.

Находки с южного раскопа представлены фрагментами амфор, красно-, сероглиняной, краснолаковой и лепной посуды. Особо следует отметить железный наконечник стрелы и несколько астрагалов.

В 2009 г. были продолжены работы и на некрополе городища Белинское. Раскопки проводились сплошной площадью квадратами 5 × 5 м, при необходимости делались прирезки. Ис-

следована территория площадью 105 м^2 и обнаружено несколько объектов: склеп 14 и три детских погребения (14—16).

Склеп 14 относится к типу сооружений с коротким дромосом. Ориентирован по линии С—Ю и состоит из ямы, дромоса и погребальной камеры. Яма в плане имеет трапециевидную форму, расширяющуюся к дромосу. Размеры ее 204—208 × 83—126 см, глубина в более узкой части 100—105 см, у дромоса — 128—132 см. У внешней (узкой) стены расположены две ступеньки шириной по 10 см: нижняя высотой 40 см от уровня дна, верхняя — выше нее на 25 см. Заполнение ямы состояло из двух слоев: грунта, хронологически соответствующего времени функционирования склепа, и образовавшегося в результате разграбления склепа. В грунте над ямой лежали остатки закладной плиты, оставленные грабителями. В ее заполнении найдены две стеклянные (сине-голубая и бирюзовая) бусины и белая из ракушки, а рядом с дромосом — разрозненные остатки человеческого скелета. В основании дромоса обнаружены нетронутая грабителями часть закладной плиты и под ней *in situ* — стеклянная пронизь синего цвета и фрагмент витой бронзовой фибулы.

Дромос имеет подпрямоугольную форму. Ширина стен 47 и 45 см, высота — 86 см. Потолок плавно переходит в свод погребальной камеры, смещенной от оси ямы на юго-запад. В сечении камера имеет форму трапеции. Свод коробовый. Потолок почти ровный и параллелен полу. Размеры камеры 180 × 235 см, высота 110 см. При входе в камеру в дальнем правом углу расположена угловая лежанка размерами 80 × 112 см и высотой 33 см. Над ней в стене выдолблены горизонтальные углубления, средняя ширина которых 10 см, длина 70 см. В ближнем правом углу справа от дромоса расположена ниша размерами 24 × 38 см. В левом дальнем углу левее лежанки в полу камеры выявлены три круглые углубления. Диаметр большего 14 см, глубина 10 см, диаметр двух других по 5 см, глубина 3 см. Пол камеры ниже дна дромоса на 35 см, повышается к лежанке. В погребальной камере рядом с дромосом зафиксированы разрозненные остатки человеческого скелета.

Детские погребения 14—16 имеют схожую форму, однако ориентированы по-разному: по линии С—Ю (могилы 14 и 16) и З—В (15). Остатки человеческих скелетов и другой материал в них не обнаружены.

Кроме того, зафиксированы две бусины (из стекла и ракушки), относящиеся, скорее всего, к погребению 13, раскопанному в 2008 г. Ещё одна бусина (из сердолика) найдена в одном из грабительских отвалов.

Все находки с городища и некрополя, согласно коллекционной описи, переданы в Керченский историко-культурный заповедник. Участок некрополя, исследованный в 2009 г., присыпан землей.

Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин, Ю.В. Лукомський

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ 2009 р.

Architectural and archaeological research at Desyatynna Church in Kyiv was ongoing. Cleaning and recording of remains of the monument were made in the apse part, in the area of original kernel, north-western corner, and in front of the western façade. The data obtained testifies the continuity in the construction process at various areas of the temple. New fragments of mosaics, fresco painting, and stone carving have been discovered.

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ разом з Сектором архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) у 2009 р. продовжили вивчення першого мурованого храму Давньої Русі — церкви Успіння Пресвятої Богородиці Десятинної (рис. 1). Роботи провадилися на п'яти ділянках загальною площею понад 130 м^2.

Розкоп I (апсидна частина храму) був знову розкритий після консерваційної засипки на зимовий період для деталізації обмірних креслень залишків підошви фундаментів апсид, фото- та відеозйомки, а, головне, аналітичних спостережень над автентичними рештками конструкцій. Тут з-поміж інших фрагментів фрескового розпису виявлено уламок фрески синього кольору з графіті в чотири рядки з іменем Феоктист (рис. 2).

Ретельне вивчення всіх деталей підошви котловану апсидної частини, розпочате ще в попередні роки, дало змогу детально реконструювати досить неординарний процес закладання фундаментів у цій частині храму. Унікальним є спосіб влаштування загального великого котловану неправильних прямокутних обрисів, площа якого (близько 140 м^2) значно більша за площу самих апсид. На дно котловану були покладені субструкції з двох ярусів колод-брусів, розташованих навхрест (нижній ярус по осі захід—схід) і закріплених вертикальними кілками. Субструкції засипали шаром залізистого пісковику й залили білим вапняково-піщаним розчином з дуже низьким вмістом цем'янки (рис. 3). У цьому шарі траплялись уламки червоного кварциту, а в розчині — фрагменти плінфи. На вапняній стяжці виведена кладка напівкіл фундаментів апсид, від яких залишилося лише декілька плям рожевого цем'янкового розчину та декілька фрагментів блоків кварциту *in situ*. Після зведення фундаментів апсид пазухи котловану зовні та всередині напівкіл апсид засипали брилами такого самого залізистого пісковику і ґрунтом — перевідкладеним гумусованим культурним шаром. Дослідження послідовності зведення цих конструкцій дає підстави стверджувати, що цей незвичний технологічний спосіб будівельники спланували заздалегідь.

Вдалося також виявити, що центральна і північна апсиди мали підковоподібний внутрішній абрис фундаментів та значне його розширення щодо повздовжніх фундаментних стрічок головного ядра храму. Ці особливості суттєво змінюють уявлення про східну частину храму, яке склалося після розкопок Д. Мілєєва 1908—1909 рр.

Продовжено вивчення зрубної камери під південною апсидою церкви (поховання 109, за М. Каргером, або «будинок варяга»). У 2008 р. було з'ясовано, що котлован цієї споруди був заглиблений від давньої поверхні щонайменше на 1,7 м. Його розміри становили 6,4 (неповний) × 6,3 м, а самого зрубу 5,8 × 5,0 м, що дещо відрізняється від свідчень Д. Мілєєва — 5,5 × 5,5 м. Паралельно до південної стіни зрубу (зберігся лише тлін нижнього вінця) за 1,1 м на північ лежала додаткова лага (зафіксована ще Д. Мілєєвим), яка відокремлювала невелике приміщення у південній частині камери.

Заповнення камери зрубу перекривали залишки дерев'яних субструкцій фундаментів (по-

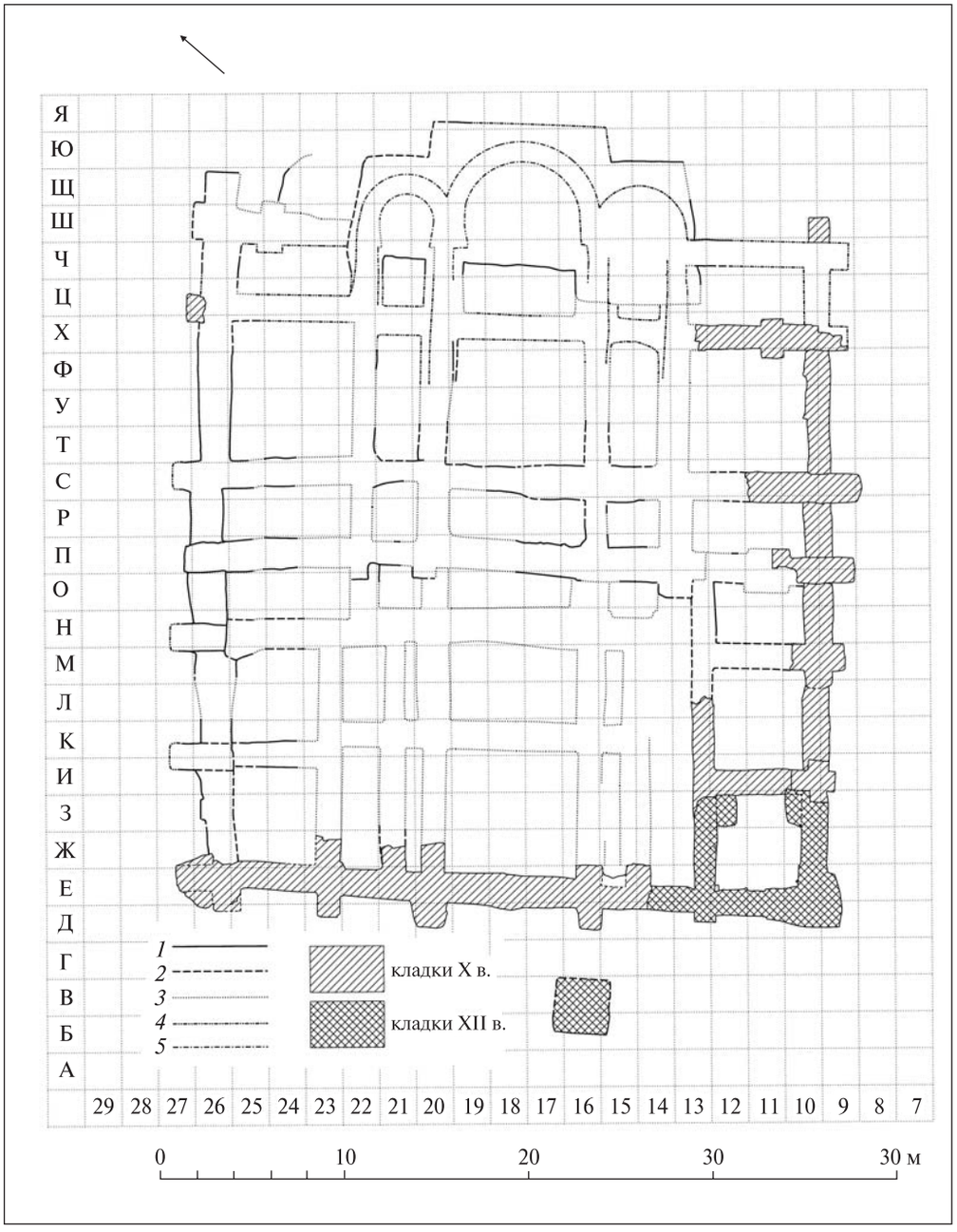

Рис. 1. Десятинна церква. План ровів за дослідженнями 2005—2009 рр. Умовні позначки: *1* — межі фундаментних ровів, що збереглися в материку та культурному шарі; *2* — межі ровів, які реконструюються за вцілілими ділянками; *3* — межі ровів, які реконструюються лише за скупченнями кілочків; *4* — межі ровів, які реконструйовані за планами Д. Мілєєва; *5* — межі фундаментів апсид, реконструйовані за відбитками субструкцій і їхньою підошвою

кладені по лінії північ—південь колоди), проміжки між якими були засипані дрібним залізистим пісковиком, про що йшлося вище. Саме це заповнення камери збереглося на товщину 0,35 м. Дно південного приміщення зрубу було вкрите прошарком (підсипка або підмазка підлоги?) щільної сіро-блакитної глини завтовшки 3—5 см. Колода південної стіни зрубу перекривалась мішаним материковим ґрунтом, подібним до засипки проміжку між зрубом і материковими стінами його котловану. Зруб був розібраний (крім його нижніх вінців) ще до початку будівництва котловану для апсид Десятинної церкви. Стратиграфічні спостереження дають підстави вважати, що зруб на момент його розбирання був порожній (тобто незаповнений ґрунтом), а його заповнення відноситься вже до того часу, коли він був розібраний. Проте це відбувалося ще

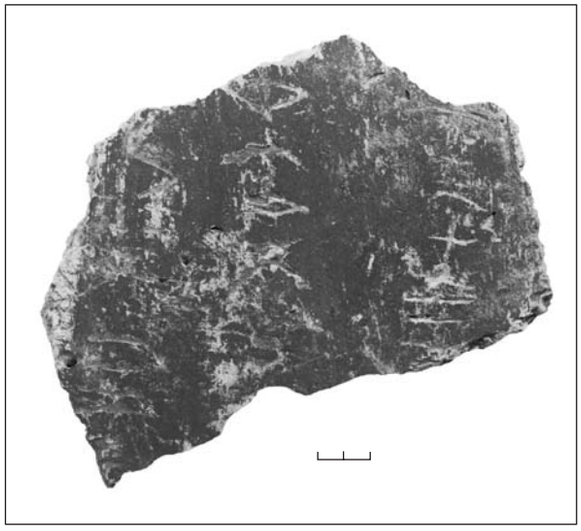

Рис. 2. Фрагмент фрески Десятинної церкви з графіті Феоктист

до влаштування котловану апсид церкви. Єдині знахідки, які можна пов'язати з часом функціонування зрубу, виявлені на долівці камери біля його південної стінки. Це кістки двох дорослих особин свійського коня (визначення О.П. Журавльова та О.В. Маркової). Знахідки цих кісток і половини арабського дирхема з графіті (в 2006 р.) *in situ* на дні об'єкта, а також його значна глибина вказують, без сумніву, на поховальну функцію зрубу.

Дослідження також проводилися в районі північно-західного кута первинного центрального об'єму храму (сектор IXа). Незважаючи на наявність у цьому місці комунікаційного перекопу XX ст. і траншеї від стасівського храму XIX ст., вдалося дослідити залишки фундаментних ровів X ст. Відзначимо, що фундамент північної стіни первинного центрального ядра церкви мав виступ (на 0,9 м) на захід, що слугував або фундаментом кутової пілястри цього первинного ядра, або випуском для перев'язки з фундаментом нартексу. Останній мав нижню підошву на 0,5 м вище за рівень підошви підмурків первинного ядра церкви.

У секторі XVIIа була вибрана засипка розкопу М. Каргера 1939 р. і зафіксовані сліди чотирьох рядів кілків дерев'яних субструкцій повздовжньої (схід—захід) стрічки фундаменту X ст. Увесь північно-східний кут сектору займала глибока прямокутна яма з підбоєм, не відмічена на плані розкопок М. Каргера (за записами в щоденнику 1939 р., досить пізня — XVIII—XIX ст.).

На місці північно-західного кута Десятинної церкви був закладений новий розкоп VIII площею 78 м^2, який являв собою продовження старих розкопів II та VII. Більша його частина потрапила на місце розкопу Д. Мілєєва 1911 р. та нашого шурфа 2005 р. З південного боку розкоп межував з фундаментом храму XIX ст. Вивчення фундаменту зовнішньої західної стіни церкви X ст. засвідчило, що його кладка заповнювала всю ширину фундаментного рову, на відміну від фундаментів центрального ядра, де рови були ширші за фундаменти. Крім того, фундамент північної стіни, а також обох лопаток північно-західного кута був закладений на 0,8 м глибше, ніж фундамент західної стіни. Фундамент останньої наклався на вже існуючий фундамент кута, тож повздовжні і поперечні бруси субструкцій західної стіни потрапили у товщу кладки згаданого кута.

Вперше після досліджень М. Єфімова 1826 р. була розкрита ділянка першої з заходу внутрішньої поперечної стрічки північної галереї. На її дні *in situ* збереглася заливка цем'янкового розчину і сліди поперечних (верхніх) і повздовжніх брусів субструкцій. Сліди субструкцій зафіксовано і в підошві північної стіни храму (рис. 4). Зачистка цих слідів дозволила реконструювати послідовність зведення фундаментів храму на цій ділянці. Першою і на найбільшу глибину було закладено ділянку перехрестя північної стіни і згаданої поперечної стрічки, а також лопатку на північ від перехрестя. Субструкції прилеглих до перехрестя ділянок північної стіни були закладені на 0,10—0,15 м вище і пристиковані до перехрестя (про це свідчать збивки рядів дерев'яних кілків). Останньою споруджувалася поперечна внутрішня стрічка — перемичка, підошва якої була на 1,3—1,4 м вище ніж низ перехрестя. Ймовірно, за аналогією із сусіднім північно-західним кутом, фундамент перемички накладався на вже зведену нижню частину підмурків північної зовнішньої стіни храму. Вірогідно, це було пов'язано з тим, що фундамент перемички не ніс значного навантаження. Це дозволяє думати, що й вся фундаментна стрічка західної стіни церкви була влаштована вже після побудови фундаменту північної стіни.

Значна глибина і потужність фундаментів північної стіни Десятинної церкви, найвірогідніше, були пов'язані з наближеністю до щойно засипаного рову Старокиївського городища, що становило доволі суттєву небезпеку для надійності майбутньої будівлі церкви. Можливо, побоювання будівничих храму мали рацію. На це вказують великі тріщини у фундаменті, що, вірогідно, фіксують наслідки землетрусів, які були особливо небезпечними поблизу колиш-

Рис. 3. Північна та центральна апсиди Десятинної церкви

Рис. 4. Північно-західний кут церкви зі слідами субструкцій і тріщин

нього глибокого рову (близько 7 м), не дуже щільно утрамбованого. Про певне зміцнення рогу будівлі, можливо, свідчить виявлена там досить потужна пляма залитої цем'янки.

У горизонті зі слідами ремонту або якихось перебудов храму XI ст., над засипкою давнього рову (розкоп V), за 5 м на захід від північно-західного кута споруди виявлено найбільший фрагмент серед відомих сьогодні фрескових розписів Десятинної церкви (0,42 × 24,5—14,0 × 2,5—3,0 см). Він являє собою кут цокольної частини пілястри, торець якої прикрашений рослинним орнаментом у вигляді стеблини з пелюстками (рис. 5). Тло цієї пілястри синього кольору, вірогідно, тут могло бути зображення погрудної фігури. Простежуються рештки супровідного напису. Цей фрагмент потрапив у землю під час часткового ремонту храму в XI ст. Менший фрагмент (0,30 × 0,25 м), також потрощений, знайдено ще ближче до південно-західного рогу церкви. Ці блоки з фресковим розписом, з певною мі-

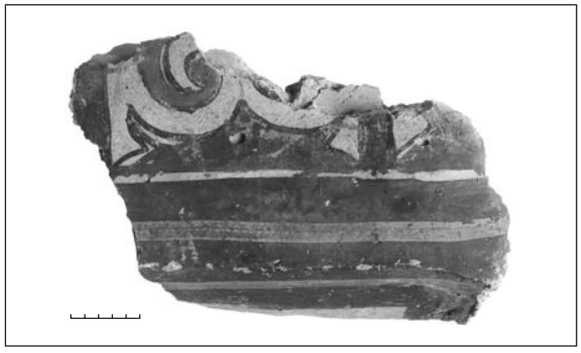

Рис. 5. Фрагмент блоку від пілястри з фресковим розписом

рою вірогідності, можна пов'язати з північно-західною зоною пам'ятки. На цьому самому розкопі виявлено і фрагмент мозаїки, переважно золотого кольору.

На західному фасаді біля північно-західного рогу Десятинної церкви повторно (після розкопок 1911 та 2005 рр.) розкрито невелику вцілілу ділянку прибудови XII ст. до храму. Її фундаменти, що залягали на незначній глибині, складені на глині з вторинним використанням будівельних матеріалів — кварциту, уламків пірофіліту і плінфи X ст. Три пірофілітові уламки у фундаменті прибудови виявилися деталями різьбленого інтер'єру храму (перила та стовпчик від парапету хорів).

На розкопі IV досліджено нову ділянку площею 13 м^2 з метою вивчення залишків квадратного пілона, позначеного на плані церкви М. Єфімова 1826 р. Пізніше цей об'єкт більше не відкривався під час робіт Д. Мілєєва та М. Каргера. Розкрито західну частину пілона завширшки 2,8 м на рівні цоколя. Вище збереглася (на 4—5 рядів плінфи) кладка стіни пілона завширшки 2,65 м. Плінфа (29—30 × 25—26 × 5—6 см) тотожна плінфі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви першої третини XII ст. Цей південний пілон, як і симетричний до нього північний (знищений у XIX ст. або раніше, на плані М. Єфімова він показаний як втрачений), з'явилися, вірогідно, під час згаданого ремонту храму XII ст. й завершили оформлення західного, головного, порталу храму. Ймовірно, малося на меті і якесь додаткове укріплення західного фасаду.

На цій же ділянці на невеликій площі непорушеного культурного шару зафіксовано прошарок часу будівництва храму — щебінь вапняку й сколи пірофіліту, що залягав на 0,2 м нижче від рівня цоколя пілона. Цей будівельний горизонт пов'язаний зі спорудженням церкви наприкінці X ст.

Г.Ю. Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда

РОЗКОПКИ 2009 р. НА СТАРОКИЇВСЬКІЙ ГОРІ ПОБЛИЗУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

The main results of the research of cultural layers preceding the building of Desyatynna Church on its site and the area around it are presented. New materials on the history of Kyiv in the pagan times were obtained: a dwelling and a stove of the 8th c. have been studied under the temple; full cut of a ditch of Ancient Kyiv hill-fort was completed; new graves and barrow ditches of the 10th c. burial ground were recorded; ceramics of Romny culture was found, and objects of Trypillya and Zarubynetska cultures were uncovered.

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила роботи по вивченню Десятинної церкви і прилеглої території (рис. 1). Дослідження провадилися разом з фахівцями з Державного Ермітажу (О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин, П.Л. Зиков) та Інституту українознавства НАНУ ім. Крип'якевича (Ю.В. Лукомський), а також силами студентів з вищих навчальних закладів Києва та Санкт-Петербурга.

На розкопі VII (площа 80 м^2), закладеному на місці північної галереї церкви X ст. у 2008 р., досліджені нашарування, не докопані Д.В. Мілєєвим у 1908 р. Їхня потужність місцями сягала 0,5—0,6 м. В дуже гумусованому шарі виявлено уламки і гончарної кераміки кінця X ст., і невиразної ліпної, а також бубонець з кольорового металу, кістки тварин, вуглинки і печина, фрагменти кальцинованих кісток.

Надзвичайно важливою є знахідка решток житла з піччю VIII ст., орієнтованого стінами за сторонами світу. Його котлован з усіх боків перетинали стрічки фундаментів церков X та XIX ст., мав розміри близько 3,5 × 3,5 м і був заглиблений у ґрунт на 0,8 м (у материк на 0,4 м). В його північно-східному кутку розташовувалася піч, більше половини якої потрапило до розкопу. Піч вирізана в материковому суглинку, помітні сліди пізнішого ремонту. Знайдено великі шматки печини та вальки склепіння. Тильна сторона печі (крім її основи) зрізана поперечною стрічкою фундаменту храму. Довжина печі 0,9 м, череня — 0,6 м. В конструкції печі та в заповненні житла виявлено ліпну неорнаментовану темно- та червонокоричневого кольору кераміку з домішками шамоту та дресви. Вінця — на невеликій шийці, округлі, трохи відігнуті. Житло попередньо можна датувати VIII ст. Воно є найдавнішим чітко зафіксованим житлом, яке знаходиться з напольного боку Старокиївського городища.

У розкопі VII виявлено також рештки трьох поховань X ст., одне (80) з яких добре збереглося (рис. 2). В головах знайдено цілий невеличкий білоглиняний горщик, в ногах — рештки цеберка (залізні дужка і три обручі), біля черепа — разок з семи скляних, кришталевої, сердолікової та срібної намистин, срібну сережку. Між черепом і горщиком знайдено шкаралупу курячного яйця та сліди залізної голки. В могилі (2,2 × 0,70—0,85 м) простежено рештки колоди, перекритої двома напівколодами. Глибина ями 1,2 м. На площі розкопу також зафіксовано сегмент курганного ровика, частково дослідженого у 2006 р. Його ширина до 3,0 м, глибина 0,75 м. Нівелювальну засипку ровика перетинало поховання X ст. (76).

У південному борті розкопу VII, що співпав з межею розкопу Д. Мілєєва, на довжину 16 м збереглася стратиграфія. В ній зафіксовані і місця поперечних фундаментних стрічок північної галереї (третьої, четвертої та п'ятої зі сходу), і нашарування та об'єкти, що передували будівництву Десятинної церкви, зокрема ями поховань 76 і 80, житло VIII ст.

В інтер'єрі церкви, поблизу її первинного центрального об'єму, виявлено язичницьке поховання (84), яке частково пошкоджене згаданими перекопами XIX—XX ст. Кістяк орієнтований на північ (азимут 15°). Ширина ями 0,38 м, довжина не встановлена, оскільки

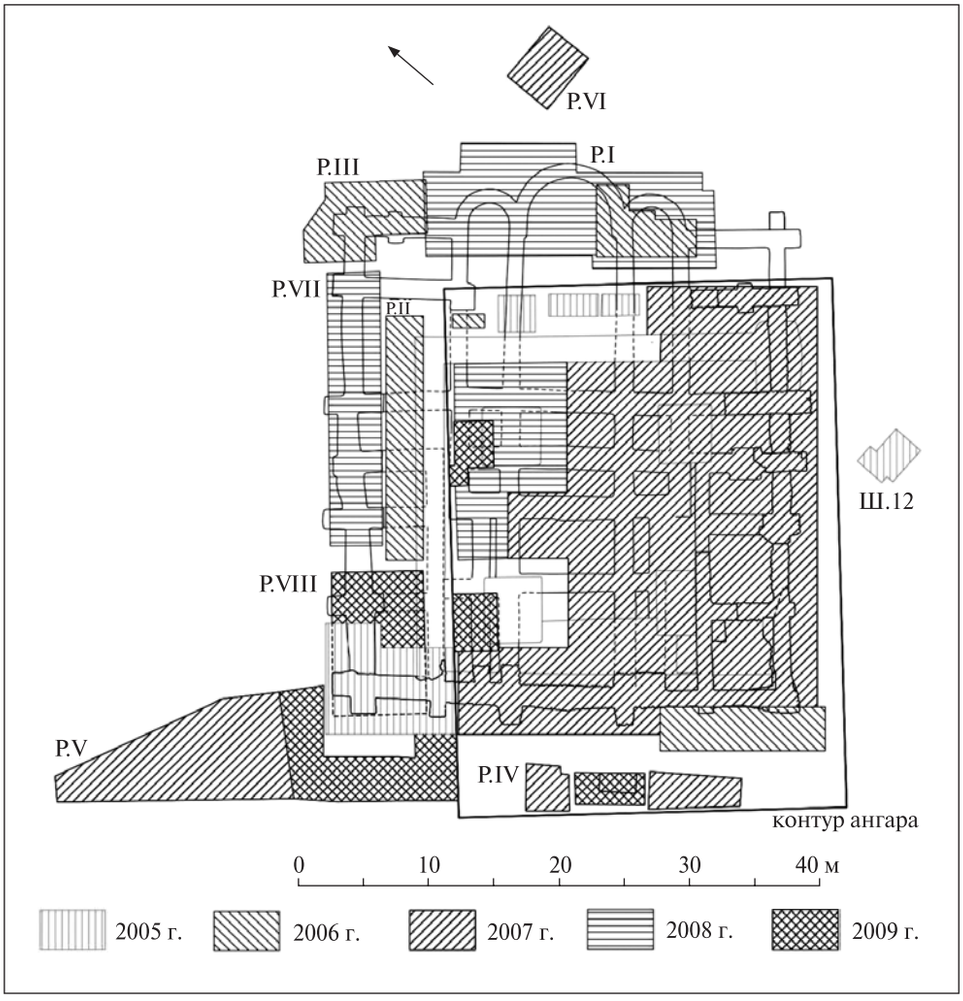

Рис. 1. Десятинна церква. Схема розкопів 2005—2009 рр.

нижня половина поховання не досліджувалася (вона потрапила під фундаментний рів X ст. із збереженими *in situ* залишками підошви західної стіни центрального об'єму церкви). В могилі виявлено два скупчення намиста, що складалося з 44 намистин (42 скляні і дві з сердоліку), чотирьох бубонців, бронзової пронизки з петельками на кінцях і одного залізного виробу.

Розкоп VIII (88 м^2) продовжував розкопи II та VII далі на захід до північно-західного рогу церкви. До нього потрапив фундамент західної стіни, який вже частково розкривався у 2005 р. На його площі виявлено п'ять безінвентарних поховань X ст., орієнтованих на південь та захід, а також південно-східний сегмент курганного рову, простежений на довжину 4,6 м. Останній мав пласке дно завширшки 0,8 м та похилі стіни. Орієнтовна ширина рову зверху понад 2,0 м, глибина 0,7 м. Ще в язичницький час прилеглі до зовнішнього схилу рову Старокиївського городища ділянки були переплановані, про що свідчать потужні (до 0,5 м) шари переміщеного материкового суглинку, які знівелювали рови найближчих до рову городища курганів. Одне з поховань (90) перетинало цей курганний рів ще до перепланування, інші (81, 83, 89) — вже сам нівелювальний шар.

Продовжено роботи в розкопі V (площа 72 м^2), який перетинав рів Старокиївського городища. Завершено перетин рову і з'ясовано його параметри. Рів мав складну конфігурацію, пов'язану, можливо, з трьома етапами його облаштування (рис. 3). Як видається на ґрунті попереднього аналізу здобутих матеріалів, спочатку рів мав незначні розміри — глибину 2 м і ширину 5 м (відносно материка). Під час його функціонування на дні утворився потужний (до 0,6 м) шар намулу з окремими керамічними матеріалами першої половини X ст. Пізніше (можливо, в першій половині X ст.) із зовнішнього боку першого рову був викопаний потужніший (глибина 3,5 м в материку, ширина понад 7,0 м), а материкова перемичка між

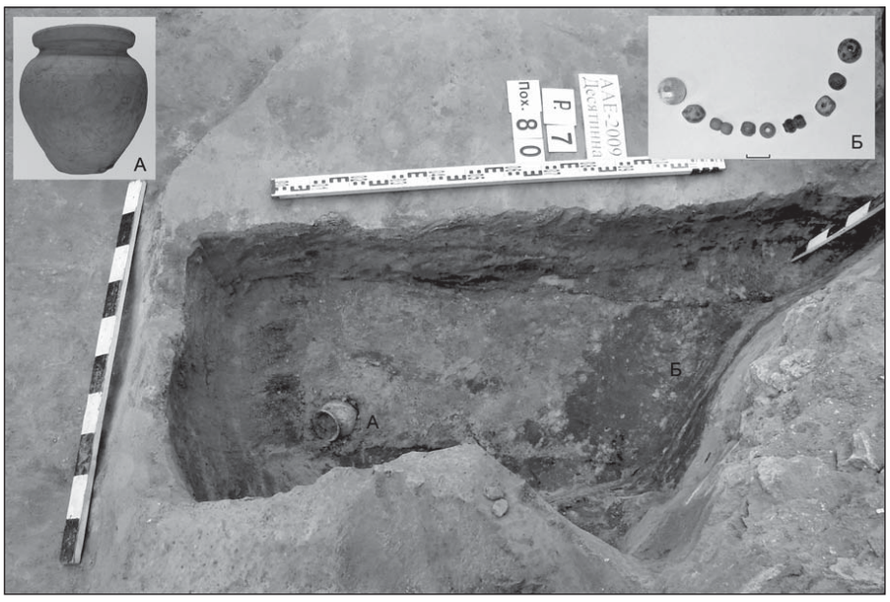

Рис. 2. Поховання 80: *А* — горщик; *Б* — намистини

ними зрізана під основу зрубної конструкції на внутрішньому схилі нового рову. Тоді, схоже, був вибраний весь зовнішній схил першого рову, від якого залишилася тільки придонна частина і заповнення над нею.

У середині — другій половині X ст. ці укріплення зазнали нової реконструкції. Найглибшу частину рову знову було пересунено у напольний бік. Вона мала глибину близько 6 м від денної поверхні X ст. (4,6 м у материку) за ширини близько 14 м. На внутрішньому схилі при демонтажі дерев'яної конструкції рову другого етапу знову здійснили підрізку материка, і від попереднього рову залишилося лише саме дно, яке разом зі згаданою материковою сходинкою стало основою нової дерево-земляної конструкції на новому схилі рову. Верх цієї конструкції, можливо, слугував штучною бермою перед валом Старокиївського городища. З напольного боку цього рову був зроблений додатковий ескарп завширшки і завглибшки близько 1,5 м. Він складався зі схилу, який перетинав давні культурні нашарування та верх материка, й завершувався невеликою сходинкою та горизонтальним майданчиком завширшки 1,0 м. Далі йшов стрімкий (понад 50°) зовнішній схил рову до його дна. Наявність дерево-земляних конструкцій та сходинки на внутрішньому схилі рову, а також ескарпу з його зовнішнього боку підтвердили отримані раніше Д. Мілєєвим (1908, 1912) і Т. Мовчанівським (1936) свідчення про його складне облаштування.

Ескарп та зовнішній край рову були перекриті кількома вуглистими, зі значною кількістю печини, прошарками. Вони містили фрагменти кераміки, кісток, будівельних матеріалів (сколи кварциту і пірофіліту, уламки плінфи), що відносяться до часу спорудження Десятинної церкви — 989—996 рр. На майданчику ескарпу виявлено овальну яму з аналогічним матеріалом у заповненні, крім якого там трапилася жовта скляна намистина, розвал ліпного горщика роменського типу (з «гусеничкою» на вінцях і плічку), а також скинуті рештки печі.

Згаданий ескарп перетинав заповнення могили поховання 82. Кістяк, орієнтований на захід, гарно зберігся. Біля черепа виявлено п'ять срібних дротяних скроневих кілець. Скелет лежав без труни у додатковому заглибленні на дні ями і був перекритий уздовж кількома дошками, що спиралися на заплечики навколо заглиблення. Далі на південь виявлено ще одне дитяче безінвентарне поховання X ст.

У південній частині розкопу V зафіксовано потужний перекоп XIX ст. та край двох розкопів Д. Мілєєва. У бровці між ними та на дні одного з них виявлено об'єкт зарубинецького часу, заглиблений до материка. В непорушених культурних нашаруваннях зовні рову знайдено окремі уламки кераміки доби бронзи і черняхівської культури.

Восени продовжувалися роботи в розкопі IV за 6 м на захід від західного фасаду храму X ст. На цій ділянці під шарами з похованнями XVI—XVIII ст., дослідженими у попередні роки, місцями збереглася непорушена стратиграфія, де зафіксовано будівельні прошарки і ремонту XII ст., і часу спорудження церкви.

Рис. 3. Перетин рову Старокиївського городища

Це місце поряд із храмом виявилося практично єдиним, не зачепленим розкопками XIX—XX ст. та об'єктами ранішого часу, крім згаданих поховань. У прошарку ремонту виявлені уламки фресок, а шар часу будівництва храму представлений щебенем зі сколів вапняку, який суцільною площею вкривав давню поверхню.

Давні шари мали потужність 0,4 м і плавно переходили у материк. У цьому культурному шарі знайдено ліпну кераміку і гончарну кінця X ст. На рівні материка зафіксовано кілька стовпових ям та частину огорожі — плоту, що складався з 13 стовпових ямок від кілків. Сліди плоту перекрили кут підпрямокутної споруди, більша частина якої виходила за межі розкопу. Вона була заглиблена в материк на 0,4 м і містила у заповненні ліпну, зокрема підлощену, кераміку. Виявлено також пляму об'єкта, що містив ліпну кераміку, кальциновані кістки та мушлі *Unio*, що відносяться до софіївського типу трипільської культури (визначення Е.В. Овчинникова). Подібні знахідки виявлені й у заповненні ями поховання 91, що перетинала трипільський об'єкт. Серед них — верхня частина червоноглиняного добре загладженого горщика та глиняний виріб катушкоподібної форми заввишки 3,0 см та діаметром 2,7 см з наскрізним отвором. Саме поховання X ст. було безінвентарним, кістки добре вціліли.

За 2005—2009 рр., крім суто архітектурних об'єктів, на території Десятинної церкви та прилеглих ділянках зафіксовано інші цікаві об'єкти дохристиянської доби (22 поховання X ст., перетин рову Старокиївського городища, житло VIII ст. за його межами) та ще ранішого часу (трипільської та зарубинецької культур).

М.В. Ільків, С.В. Пивоваров

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ р. ПРУТ

Results of archaeological prospecting in 2009 to the west from Chernivtsi along the lower flows of the Rivers Shubranets and Revnyak (Prut basin) are presented.

У 2009 р. на базі Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України здійснено археологічні розвідки та експертизи ділянок в басейні верхньої течії р. Прут західніше м. Чернівці, метою яких була інспекція стану збереження пам'яток, збір підйомного матеріалу і встановлення наявності та потужності культурного шару.

Маршрут розвідки пролягав уздовж нижньої течії р. Шубранець, що впадає у р. Мошків, яка своєю чергою є лівою притокою Пруту, та р. Ревняк — правої притоки р. Прут. Територія охоплює в основному околиці населених пунктів Чернівці (р-н Рогізна), Шубранець, Мамаївці та Ревне, розташованих у зоні максимального антропогенного впливу на об'єкти археологічної спадщини. Лівобережна ділянка, на якій обстежено більшість пам'яток, у цьому мікрорайоні являє собою широку рівнинну долину р. Прут, укриту мережею струмків та меліоративних каналів, яка починає плавно підвищуватися в північному напрямку.

Три багатошарові поселення обстежено на південній околиці с. Шубранець. Перше (уроч. Борохово) розміщене на високому терасоподібному схилі лівого берега р. Шубранець (Совиця) та її притоки. У північній частині пам'ятки виявлено рештки наземного житла трипільської культури у вигляді великого скупчення шматків обмазки розмірами до 30 см, серед якої зрідка траплялися фрагменти посуду (рис. 1, *1*, *2*). Кераміка якісна, характеризується однорідною глиняною масою та рівномірним випалом. Більшість фрагментів укриті яскраво-червоним або блідо-білим ангобом та пролисковані. На кількох трапився поліхромний розпис чорною та білою фарбами. Орнамент — заокруглені, прямі горизонтальні або кутоподібні фрагменти ліній. Поміж вузьких чорних смуг нанесено декілька таких само білих ліній, які на тлі червоного ангобу складають враження триколірності. На поверхні зрідка трапляються також крем'яні відщепи. Пам'ятку можна попередньо датувати фіналом етапу В І.

Друга група знахідок із пам'ятки пов'язана зі старожитностями культури типу Гава-Голігради. Їх представлено фрагментами кухонної та столової кераміки. Перша характеризується домішкою в тісті крупних зерен шамоту, іноді органіки, більш-менш рівномірним кольором від буро-оранжевого до чорного, загладженою поверхнею, вкритою інколи зовні серією розчосів (рис. 2, *1*, *2*). Столова кераміка відзначається якісним випалом та чорнолощеною зовнішньою поверхнею, вкритою горизонтальними або скісними канелюрами завширшки 0,5—3,0 см (рис. 2, *3—5*). Внутрішні стінки червоно-бурого кольору. Один уламок миски орнаментований зсередини дрібними канелюрами, вкритими червоним лощенням (рис. 2, *5*). Знахідки фрагментів посуду, а також обмазки і перепаленого каміння рівномірно поширені на всій площі пам'ятки розмірами орієнтовно 200 × 350 м. Її межі доволі чітко помітні за характерним чорним забарвленням ґрунту на тлі довколишнього сіро-жовтого. Кераміка має аналогії серед матеріалів з поселення Магала IV, що дозволяє датувати цю пам'ятку періодом розвинутого гальштату.

В західній частині пам'ятки виявлено також кілька незначних фрагментів кераміки, типової для культури Ноуа. Вона сіро-бурого забарвлення з домішкою в тісті дрібних зерен жорстви. Край вінця горизонтально зрізаний,

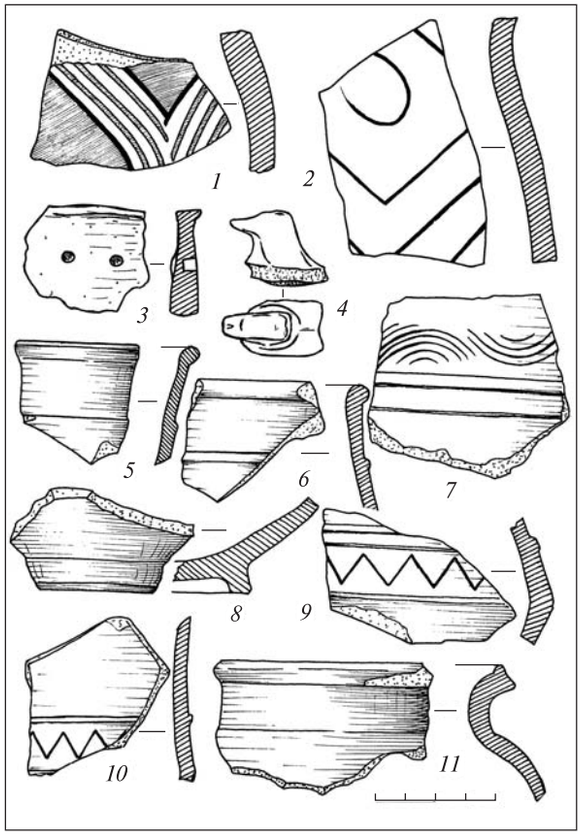

Рис. 1. Підйомний матеріал з поселень Шубранець, уроч. Борохово (*1—4*) та уроч. Біля Дронички (*5—11*)

ледь відхилений назовні. Попід ним є ряд наколів, які зсередини утворюють «горошини» (рис. 1, *3*). На деяких уламках помітний відтягнутий горизонтальний валик — гладенький або розчленований. З глиняного тіста аналогічного складу виготовлена відламана голівка водоплавного птаха (рис. 1, *4*).

Наступна пам'ятка розташована на південний захід від попередньої, на протилежному правому березі струмка в уроч. Біля Дронички, на пологому схилі зі східною експозицією. На поверхні зібрано фрагменти кераміки черняхівської та давньоруської культур. Артефакти поширені вздовж водного потоку на відстань понад 800 м за ширини близько 100 м. Знахідки черняхівської культури представлені уламками кухонного та столового посуду (рис. 1, *5—10*). Окремі фрагменти інколи підлощені по всій поверхні або ж у вигляді ліній-зигзагів. Матеріали давньоруського часу представлені фрагментами кераміки XII — першої половини XIII ст. і трапляються переважно неподалік струмка (рис. 1, *11*).

Обидві пам'ятки виявлені Б.О. Тимощуком у 1971 р. та обстежувалися ним у 1974 р. Під час розвідок 2009 р. було зафіксовано знахідки культури Ноуа на першій з них, а також виявлено синхронне багатошарове поселення навпроти другої (уроч. Рогізнянське). Воно представлене керамікою черняхівської та давньоруської культур, яка поширюється вздовж р. Шубранець смугою завширшки близько 50 м. На схід від неї на першій високій терасі виявлено поодинокі фрагменти кераміки трипільської культури. Територія всіх трьох пам'яток зайнята присадибними ділянками, на яких через постійні земляні роботи порушуються культурні нашарування.

Нижче за течією р. Шубранець оглянуто пам'ятки в урочищах Острів, Очерет та Микулівка. Поселення виявлені та обстежені Б.О. Тимощуком протягом 1967—1971 рр., а також досліджувалися розвідками Л.П. Михайлини і С.В. Пивоварова у 1991 р. На них зафіксовано культурні нашарування голіградської, черняхівської, празької та давньоруської культур.

На особливу увагу заслуговує багатошарова пам'ятка на східній околиці с. Мамаївці в уроч. Селище (За Птахофабрикою), обмежена двома струмками зі сходу та півдня. Її виявив Б.О. Тимощук у 1948 р. та обстежував у 1953, 1963 та 1980 рр., а також В.М. Войнаровський та І.А. Піддубний у 1993 р. Знахід-

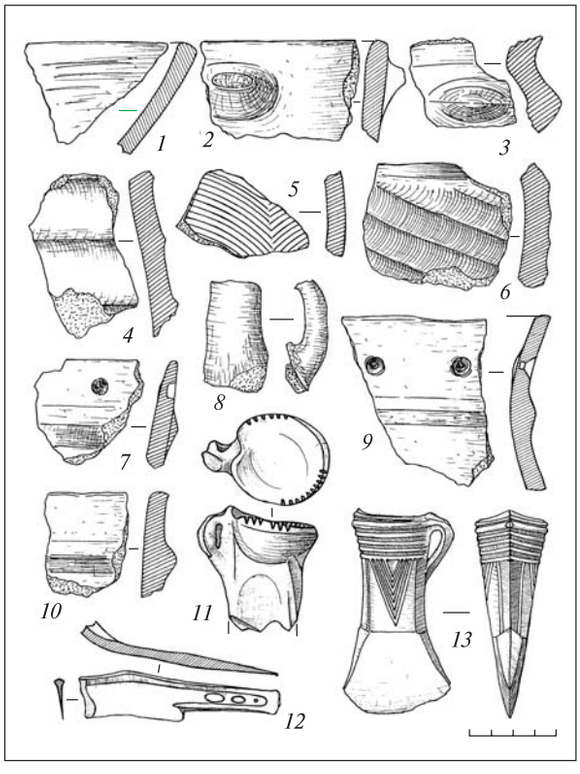

Рис. 2. Знахідки з пам'яток Шубранець, уроч. Борохово (*1—6*), Мамаївці, уроч. Селище (*7—12*) та Ревне, уроч. Городище (*13*)

ки представлені старожитностями культури лінійно-стрічкової кераміки, трипільської, голіградської, лукашівської, черняхівської, лукарайковецької та давньоруської культур. У результаті проведення археологічної експертизи земельної ділянки в 2008 р. С.В. Пивоваровим та О.В. Шманьком виявлено культурні нашарування культури Ноуа.

Зібрані під час розвідки 2009 р. матеріали репрезентують старожитності культур Ноуа та черняхівської. Більшість знахідок виявлено в котлованах для вибирання чорнозему завглибшки до 2 м або поблизу них. Вони тягнуться вздовж польової дороги та цілком зруйнували частину пам'ятки смугою завширшки близько 10—12 м. Кераміка культури Ноуа ліпна, бурого, сірого або оранжевого забарвлення, нерідко з домішками в тісті зерен товченого кварцу або кременю, а також шамоту. Більшість фрагментів належать банкоподібним посудинам з рядком заглиблень-наколів та горизонтальним валиком попід вінцем (рис. 2, *7*, *9*, *10*). До столової кераміки відносяться фрагменти дворучних чаш або кухликів, які представлені переважно уламками ручок (рис. 2, *8*). Трапився також кістяний штамп з діаметром робочої поверхні 4,1—4,6 см та нарізаними по краю зубцями (рис. 2, *11*). Із бронзових виробів, які слід, очевидно, віднести до культури Ноуа, — ніж та заклепка. Кінець леза обламаний. Спинка вигнута, руків'я підсилене по обох краях валиками, які поступово сходять нанівець. Посередині руків'я три отвори різних розмірів (рис. 2, *12*). Вціліла довжина ножа 9,6 см, ширина леза 2,2 см, довжина та ширина руків'я, відповідно, 4,4 см і 1,4 см. Бронзова заклепка завдовжки 1,8 см має циліндричну форму та півсферичні потовщення-шляпки на кінцях. Діаметр стрижня 0,5 см. Обидві знахідки вкриті зеленою патиною. Крім цього, в межах котлованів виявлено аморфні зливки бронзи, що може свідчити про місцеве бронзоливарне виробництво.

У с. Ревне в уроч. Городище, що на правобережжі Пруту, обстежено укріплення VIII—X ст. Вони розташовані на високій мисоподібній частині плато, порослій лісом, у межиріччі струмків Ревняк та Ліщик. Пам'ятку виявив Б.О. Тимощук у 1948 р., стаціонарні розкопки проводили в 1970—1990-х рр. Б.О. Тимощук, І.П. Русанова та Л.П. Михайлина. Обстеження території здійснювали також С.В. Пивоваров, В.М. Войнаровський та І.А. Піддубний.

Під час огляду східної частини городища на мисоподібному майданчику між стрімким схилом до потоку і зовнішньою стороною валу в зсувах ґрунту знайдено бронзову сокиру-кельт. Тут же виявлено дрібні шматки обмазки і вуглинки. Корпус сокири має видовжені пропорції та овальний профіль. Заокруглене, ледь опущене донизу лезо характеризується чітко виділеними трапеціеподібними фасками. Край втулки майже прямий, із незначним виступом з тильного боку. Попід потовщеним ободком кельт орнаментований чотирма горизонтальними валиками. Від нижнього на тулуб опускаються чотири різновеликі V-подібні пружки. Вушко ромбоподібне в перетині (рис. 2, *13*). Довжина кельта 9,6 см, ширина леза 5,2 см, глибина втулки 6,5 см. Виріб вкритий нестійкою темно-зеленою патиною. За морфологічними ознаками кельт відноситься до виробів середньодунайських типів, які з'явилися в ранньогальштатську епоху й побутували в Потиссі, Трансильванії та Східному Прикарпатті. В останньому регіоні їх співвідносять зі старожитностями культури Гава-Голіграді. Дещо асиметричне лезо, орнаментальний мотив і характерний профіль краю втулки дозволяє датувати знахідку в межах періоду НаВ (орієнтовно X—VIII ст. до н. е.).

Кельт не тільки збільшує кількість подібних знахідок у регіоні, а й дозволяє висловити припущення про спорудження частини укріплень городища в гальштатський період, чим пізніше скористалося слов'янське населення. Це може стосуватися принаймні одного із напольних валів, насип якого складається з перегорілої землі червоного кольору.

Таким чином, обстежені пам'ятки переважно багатошарові і характеризуються численним підйомним матеріалом. Більшість розташовані в межах орних земель, через що культурні нашарування систематично порушуються та руйнуються. Особливо значного руйнування зазнала багатошарова пам'ятка в с. Мамаївці (уроч. Селище), де на значній площі за допомогою техніки знято верхній шар ґрунту.

В.В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МИЛЬНЕ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Information about research of Vysotska culture burial ground near Mylne village of Zboriv Region in Ternopil Oblast is presented.

Могильник висоцької культури біля с. Мильне Зборівського р-ну Тернопільської обл. виявлений автором у 2007 р. Тоді ж було досліджено одне поховання, а ще одне — у 2009 р.

Поховання 2 виявлене за 1,5 м на захід від першого. Контури могили зафіксовані на глибині 0,35 м від поверхні. Яма підовальної форми розміром 2,20 × 0,90 м, глибина 0,15—0,20 м, зорієнтована ПнЗ—ПдС (рис. 1, I). У її південній частині зафіксовано чотири мініатюрні посудинки, а на північ від них (ближче до середини ями) — невелику круглу ямку 30 см в діаметрі та завглибшки 15 см. На дні ямки виявлено п'ять молочних кутніх зубів.

З чотирьох посудин дві були цілі: маленький черпачок з петельчастою ручкою, діаметр вінець 6,0 см, висота 3,5 см (рис. 1, *1*) і мисочка-друшляк зрізаноконічної форми з п'ятьма отворами у дні (один не наскрізний), діаметр вінець 6,5 см, висота 2,6 см (рис. 1, *2*). Дві інші посудини, мисочка та кубок, фрагментовані, мабуть, понівечені оранкою. Мисочка напівсферичної форми заввишки 3,5 см, діаметр вінець 10,0 см (рис. 1, *3*). Кубок зрізаноконічної форми заввишки 6,6 см, діаметр вінець 6,0 см, дна — 3,0 см (рис. 1, *4*). Посуд виготовлений з глиняної маси з домішкою шамоту. Окрім мисочки, інші зразки погано випалені, з неохайно обробленою поверхнею, що вказує на їхнє ритуальне призначення.

Інвентар поховання типовий для могильників висоцької культури. Зокрема, мисочки-друшляки найчастіше трапляються на Луковецькому некрополі на Брідщині (Львівська обл.). Не виключено, що в могилі був захоронений череп дитини, хоча з певністю стверджувати те не можна.

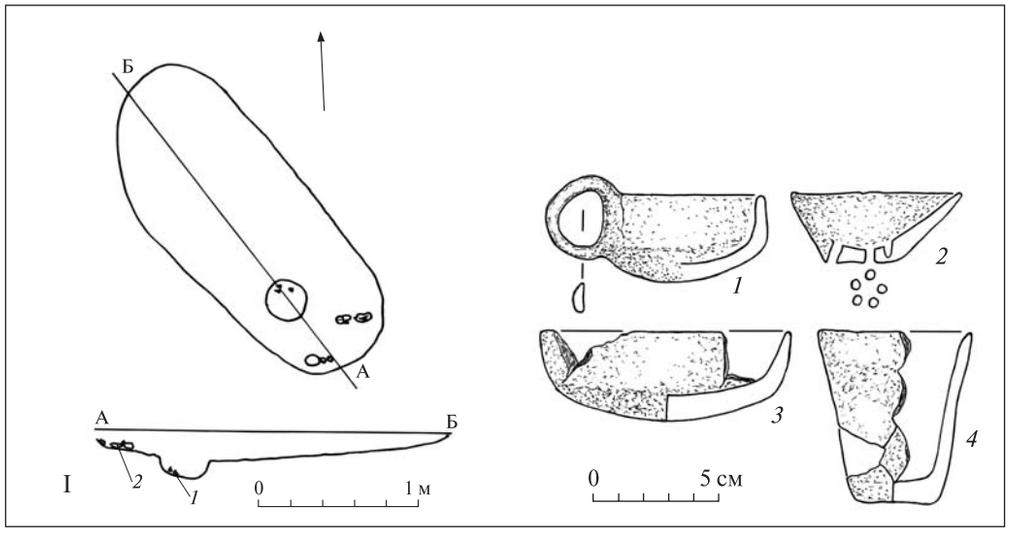

Рис. 1. Мильне, поховання

В.В. Ільчишин

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ НИРКІВ II НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 2009 р.

The information is given on results of the research of multilayer settlement Nyrkiv II in Zalishchyky Region of Ternopil Oblast. It includes a description of finds of Trypillya culture and of the second half of the 17th c.

Багатошарове поселення Нирків II розташоване на видовженому мисі, утвореному правим берегом старого русла р. Джурин, за 2 км на південь від однойменного села. Центральну частину поселення займає територія дитячого табору «Ромашка» та руїни замку і монастиря (залишки м. Червоногород XIV—XVII ст.). Вперше археологічні дослідження в уроч. Червоне проведено автором у 2006 р. у східній частині поселення шляхом шурфування, де виявлено культурний шар давньоруського часу XI—XIII ст. та пізнього середньовіччя. У 2007 р. В. Олійник (директор Заліщицького районного краєзнавчого музею) провів обстеження в районі замку та виявив сліди поселення трипільської культури.

У 2009 р. автором здійснено рятівні дослідження, спричинені загрозою знищення культурного шару зведенням житлового будинку. Досліджена ділянка припала на ескарпований південний схил мису у західній частині поселення. Її площа 30 м^2. У центральній частині ділянки закладено траншею 10 × 1 м, у західній частині якої виявлено сліди «площадки» трипільської культури (об'єкт 1), яку перетинала пізньосередньовічна яма (об'єкт 2). «Площадка» (об'єкт 1) розміром 2,8 × 2,4 м підпрямокутної форми мала вигляд скупчення фрагментів обгорілої печини, які залягали шаром завтовшки 0,10—0,15 м під орним шаром на глибині 0,3—0,4 м. Очевидно, її було майже знищено оранкою ще в минулому столітті. Поміж уламків обмазки виявлено кілька уламків ліпної кераміки поганого випалу коричнево-червонуватого кольору, з домішками шамоту та піску в тісті. Попередньо об'єкт можна датувати пізнім етапом трипільської культури.

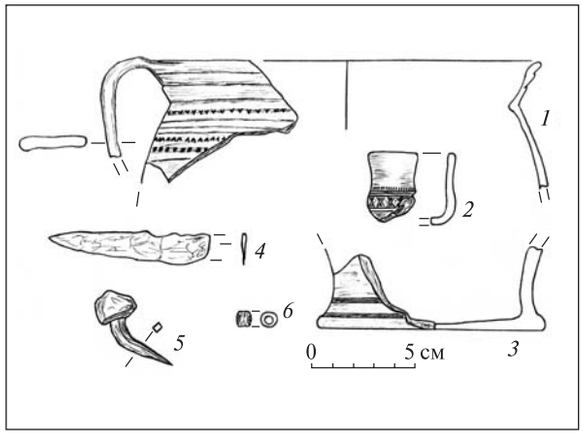

Рис. 1. Нирків II. Матеріали другої половини XVII ст. з об'єкта 2: *1—3* — кераміка; *4—5* — залізо; *6* — скло

У південній частині трипільської «площадки», на глибині 0,5 м від рівня поверхні, зафіксовано яму овальної форми (об'єкт 2) діаметром 1,5 м. На глибині 0,9 м вона звужувалася через сходинку до діаметра 0,8 м, глибина 0,9 м. У заповненні ями виявлено фрагменти гончарної кераміки (рис. 1, *1*, *3*), залізного ножа (рис. 1, *4*), цвях (рис. 1, *5*) та побутові відходи (кістки свійських тварин, шлаки, печина). Також виявлено чашечку керамічної люльки (рис. 1, *2*) та мідний солід 1665 р.

Загалом відзначимо, що у дослідженій частині культурний шар потужністю до 50 см мало насичений знахідками.

О.М. Казимір, І.А. Готун

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Results of monitoring of the condition of monuments in Khodosivka archaeological complex are presented. During the examination, earthwork and building activity at the territory of Kozakiv Yar and at the area of a burial ground near the Great hill-fort, as well as at the mediaeval castle territory in Lisnyky village were revealed. Mass ruination of objects of historical heritage becomes close to the humanitarian crisis.

Один із напрямів діяльності Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі — обстеження території з метою пошуку нових пам'яток, уточнення даних щодо відомих та контроль за станом виявлених раніше. За браком фінансування протягом польового сезону 2009 р. із залученням пам'яткоохоронної громадськості активно реалізовано лише третій аспект. Реалії невтішні: досі не повернуто державі незаконно відчужену частину укріплень Великого городища, розпочато будівництво на території ґрунтового могильника Ходосівка-Могили, розташованого впритул до південної ділянки останнього, на значній площі знищено культурний шар на поселенні Ходосівка-Козаків Яр, продовжується руйнування розташованого поряд Ходосівського комплексу середньовічного замчища у с. Лісники. Зупинимося на характеристиці цих пам'яток і особливостях нанесеної їм шкоди.

Велике Ходосівське городище (Круглик) — пам'ятка культурної спадщини національного значення — один із найяскравіших об'єктів у складі Ходосівського археологічного комплексу. Земляні споруди на означеній території згадуються в працях XIX — початку XX ст. Свідчення про «таинственный» вал на захід від Ходосівки є в «Сказании о населенных местностях Киевской губернии» Л. Похилевича, «Обозрении Киева и Киевской губернии» І. Фундуклея, працях В. Антоновича «Змиевы валы в пределах Киевской земли» та «Археологическая карта Киевской губернии», низці публікацій Л. Добровольського. В роботах останнього згадується наближення валу до броду Король (північно-західна околиця Ходосівки) в місці виходу річки до заболоченої дніпровської заплави. Пізніше памятку VI—V ст. до н. е. (за часів Київської Русі включена у систему Вітянсько-Бобрицького Змійового валу) площею близько 1 тис. га (4,5 км завдовжки та 2,5 км завширшки) з довжиною підковоподібного валу до 12 км детально описали І.В. Фабриціус, О.Ф. Покровська та Н.В. Лінка в ході робіт експедиції Великий Київ. Згодом Є.О. Петровська також відкрила меридіонально спрямовану ділянку валу біля броду Король. Городище обстежувалося також А.С. Бугаєм, Є.В. Максимовим, М.П. Кучерою, С.С. Бессоновою та С.А. Скорим, В.О. Петрашенко і В.К. Козюбою та ін. За розмірами ця пам'ятка посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного віку, поступаючись лише Більському і переважаючи такі унікальні городища як Журжинецьке і Трахтемирівське. В числі її особливостей — переривчаста лінія захисних споруд з укріпленнями лише на незахищеній природними чинниками ділянці, на противагу Матронинському, Пастирському і Шарпівському городищам, де система оборони була замкненою і охоплювала всю територію. Щодо цього висловлювалося припущення про зв'язок характеру укріплень із розмірами; певну роль відігравали і ландшафтні особливості місцевості, що ставали частиною складних фортифікаційних споруд.

Тепер вали заввишки до 2 м із заплилим ровом з напольного, північного, боку збереглись у лісі навпроти с. Кременище Хотівської сільради Києво-Святошинського р-ну, починаючи від садиб 58—64 по вул. Якуніна, далі, поступово набираючи висоти, вони тягнуться до

с. Круглик того ж адміністративного підпорядкування. Між селами, де їхня висота сягає до 7 м, вони знищені будівництвом високовольтної ЛЕП, біля с. Круглик пошкоджені ходами сполучень часів Другої світової війни, двома дотами (особливо артилерійським на березі ставка по руслу р. Сіверка), в селі — господарськими будівлями. Вали мають розриви в районі сучасних автошляхів та у місці перетину з насипом недобудованої залізниці початку минулого століття. Ділянку, яка раніше продовжувалася далі на схід у напрямку до броду Король, не вдалося зафіксувати ще наприкінці минулого століття. Простежені руйнування нанесені укріпленням не пізніше минулого століття.

На протилежному березі ставка (правий берег р. Сіверка) на території Іванковичівської сільради Васильківського р-ну вал та рів з його напольного боку значно пошкоджені врізаними в насип будівлями садівницьких товариств, з приводу чого Інститут археології звертається до правоохоронних органів, починаючи від 2006 р.

На вододілі Сіверки і Петиля, на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну вал зберігся до 5 м у висоту та 20 м у ширину, з південного боку добре простежується рів, глибина якого місцями сягає більше ніж 2,5 м. Укріплення тягнуться близько 4 км до колишнього колгоспного саду на південно-західній околиці Ходосівки, демонструючи велич цієї пам'ятки (на відміну від північної ділянки валів, прихованої густим лісом). Насип має кілька розривів: «Ворота» (місцева назва) — давній в'їзд до городища з боку Гвоздова у напрямку броду Король, а також «Проворіття» на трасах сучасних доріг, які повторюють середньовічні та прокладені за радянських часів для обслуговування розташованих упритул до укріплень полів. У пам'яткоохоронному аспекті на означеній ділянці наявні дві проблеми: спорудження наземної лінії електропередач до котеджного містечка Маєток, яка спотворила візуальне сприйняття насипів, і незаконне відчуження з державної власності близько 14 га ділянки укріплень пам'ятки національного значення. Рішення про повернення пам'ятки до державної власності, прийняте судами першої та апеляційної інстанцій, зараз оскаржується в інстанції касаційній. Реалії нашої країни: незаконно відібраний об'єкт історико-культурного надбання замість безумовного повернення у державну власність став предметом не лише розглядів, а й оскаржень.

Починаючи від колишніх ходосівського колгоспного саду і до споруд тваринницької ферми, від валу залишилася тільки підошва насипу, далі, під будівлями села, навіть її слід не фіксується.

Крім описаних, є також лінія укріплень у лісі за 0,7 км на схід від околиці с. Кременище. Вона розпочинається в долині річки за 0,6 км на схід від мосту між Кременищем і Ходосівкою і спрямована в меридіональному напрямку з незначним відхиленням, пошкоджена капоніром та насипом недобудованої залізниці. Простежена у довжину на 1,1 км за ширини 15—20 м. Висота валу коливається від 2—3 м до 5—6 м, зі сходу фіксується рів завглибшки 1,5—3,0 м і завширшки 7—10 м.

Впритул до південної частини укріплень Великого Ходосівського городища, пошкоджених в середині минулого століття терасуванням площі під згаданий колгоспний сад та виноградник, експедицією у минулому сезоні виявлено ґрунтовий могильник з чотирма зруйнованими інгумаційними похованнями. На розташованих у західній частині ділянки рештках випростаного на спині головою на захід поховання, яке, за О.С. Дзнеладзе, належало молодій жінці, простежено численні колото-рубані рани на нижніх кінцівках. Поруч нього виявлено дуже кородований бойовий? залізний ніж великих розмірів зі слідами заклепок на зламаному руків'ї з довжиною клинка (зігнутий і зламаний) 31,0 см. Ні для давньоруських часів, ні козацької доби публікації подібних клинків невідомі. За проведеним Г.О. Вознесенською металографічним аналізом встановлено, що виріб виготовлено за технологією, яку від XV—XVI ст. в Європі вже не застосовували.

На території пам'ятки зафіксовано будівництво. Матеріали щодо цього факту подано до органів охорони культурної спадщини.

На захід біля підніжжя скіфського Круглого городища в уроч. Козаків Яр на території Ходосівської сільради Києво-Святошинського р-ну і Підгірецької сільради Обухівського р-ну розкинулося слов'янське поселення на площі 22 га, відкрите у 1969 р. Р.С. Орловим і досліджене у 1972 р. О.В. Сухобоковим, а у 1985, 1987—1989 рр. у зв'язку зі знищенням значної частини пам'ятки будівництвом дороги і дачного кооперативу — В.О. Петрашенко. У 1996 р. невеликі роботи на селищі здійснили О.В. Філюк та Р.М. Осадчий. У результаті відкрито площу 2,5—3,0 тис. м^2, простежено понад 20 жител, сім виробничих будівель, пов'язаних з видобуванням заліза, 10 печей поза об'єктами, близько 50—60 ям волинцевської культури VIII—IX ст. Підсумовуючи результати досліджень,

В.О. Петрашенко звертала увагу на аграрно-ремісничий характер занять мешканців цього досить значного населеного пункту, ототожненого з племінним центром на завершальному етапі утворення сусідської общини. Структура та щільність забудови поселення фактично не різняться від забудови синхронних городищ.

Репрезентативність отриманих у ході розкопок матеріалів послужила тому, що цю пам'ятку як одну з базових було покладено в основу фундаментального дослідження проблем розвитку слов'янської кераміки VIII—IX ст. правобережжя Середньої Наддніпрянщини, в якому розроблено типологію посуду за чіткими критеріями і з застосуванням статистичного аналізу. Як показові для вирішення низки питань, пов'язаних із керамічним комплексом слов'янських культур, розглядалися ходосівські матеріали і в інших наукових працях. Результати розкопок лягли в основу кількох узагальнюючих робіт щодо особливостей волинцевської культури правого берега Дніпра, загальних тенденцій розвитку слов'янського житлового будівництва регіону. Відзначалася також репрезентативність пам'ятки для висновків про закономірності розвитку поселень Середньої Наддніпрянщини наприкінці I — початку II тис.: характерність незначних розмірів (22 га) для сахнівсько-волинцевського етапу зі щільністю забудови 200—400 м^2 на один об'єкт з припиненням функціонування на наступному етапі, починаючи від другої половини IX ст.

У звітному сезоні зафіксовано, що на пам'ятці на території Підгірецької сільради, вище котеджного містечка Золоті ворота, терасуванням схилу під будівництво знищено культурний шар на площі кілька тисяч метрів, а на межі Підгірецької і Ходосівської сільрад — викорчувано дерева і спланувано ділянку. З цього приводу подано матеріали до органів охорони культурної спадщини та правоохоронних структур.

З півночі до Ходосівського комплексу примикає неординарна пам'ятка культурної спадщини — середньовічне замчище в с. Лісники Києво-Святошинського р-ну. Воно розташоване на мисоподібному виступі плато на північ від центру села (0,4 км від школи) в уроч. Замок і пов'язується з локалізацією укріпленого помешкання віднесених до «княжат головних» князів Корецьких з династії Гедиміновичів (Наримунтовичів) — власників с. Лісники у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Зайнятий городищем мисоподібний виступ плато орієнтований на південний захід. Його розмір близько 30 × 30 м. Він здіймається над долиною струмка — лівої притоки р. Безодня — на висоту 30 м. Зовнішні ознаки укріплень у вигляді валу чи рову на ділянці відсутні. Стрілка мису має обрив заввишки 1—2 м. З південного боку нижче майданчика мису проходить тераса-ескарп, яка використовується під город. Мис та його схили на захід і схід теж зайняті городами. У стіні ескарпу помітний культурний шар потужністю до 1 м, а також котловани заглиблених об'єктів з уламками посуду і кахлів кінця XVI — середини XVII ст., скла, фрагментами люльок. У стіні ескарпу в 2004 р. знайдено солід 166(6?) р. Культурний шар пізньосередньовічного часу зафіксовано не лише на мису, але й на його схилах, на північний захід та схід від нього в радіусі близько 100 м. Синхронні матеріали зібрано також на городах садиб, розташованих на схилі плато і біля його підніжжя, на північний захід від мису. Крім цього, на плато на схід від мису, поряд з останнім, в ході розвідок знайдено кілька уламків трипільської кераміки, зокрема фрагмент нижньої частини розписної тарілки.

У літературі відзначалося, що в 1874 р. М.Ю. Бранденбург (роботам якого передували розкопки А.М. Муравйова — відомого збирача християнських старожитностей, який приблизно у цей же час провадив пошуки і біля Десятинної церкви у Києві) знайшов на замчищі гармату, зариту у вал, скляну кулю, кахлі, залізний спис, стремено, ніж і ложку. Документи про ці розкопки зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві у фонді В.Б. Антоновича. Залишки укріпленого поселення в уроч. Замок були обстежені на початку 1950-х рр., і саме тоді з'ясовано, що воно відноситься до пізньосередньовічного часу. Зокрема, вивчаючи оборону Київської землі за доби Київської Русі, П.О. Раппопорт звертав увагу на давньоруські городища та Змієві вали, що утворювали систему захисту держави, а також на пам'ятки, які відносяться до інших епох. Дослідник вказував на ототожнення пункту із залишками замку XVII—XVIII ст. Інформація про городище ввійшла до довідкової літератури, в публікаціях повідомляється про знайдений там скарб польських та західноєвропейських монет XVII ст. У 2004 р. його обстежували В.К. Козюба, Л.В. Чміль та А.А. Чекановський, тоді ж поставлено питання про заходи щодо його охорони. Перевірка городища в 2004 р. показала, що воно зайняте городами і руйнується лише природними чинниками (ерозія). У стіні ескарпу зафіксовано заглибле-

ні частини об'єктів з керамікою пізньосередньовічного часу, уламки синхронного посуду трапляються і на поверхні.

У минулому сезоні на пам'ятці зафіксовано будівництво, не узгоджене з органами охорони культурної спадщини. З цього приводу Інститутом археології були зроблені звернення до органів державної влади та пам'яткоохоронних структур. У поточному році зафіксовано нові руйнування, про що проінформовано правоохоронні органи.

Паралельно експедицією обстежено пункт у центрі Ходосівки, де під час земляних робіт на приватному обійсті виявлено матеріал XVII—XVIII ст., репрезентований переважно уламками посуду, який не був у вжитку. Серед знахідок — значний відсоток браку, відходів виробництва, фрагменти горщиків з поливою. Це дозволяє стверджувати, що тут зафіксовано гончарний осередок Ходосівки козацької доби, що має зацікавити представників сільської громади.

Висновок за результатами розвідкових робіт невтішний: руйнування пам'яток набуває рис гуманітарної катастрофи. Воно не оминуло навіть ті, історія досліджень яких нараховує понад століття, і віднесені до категорії національного значення, і все це в мікрорегіоні, де постійно працюють науковці і є досить активна пам'яткоохоронна громадськість. Можливо, вирішити цю проблему можна не шляхом боротьби за збереження окремого пункту, а постановкою на державному рівні питання про припинення нищення пам'яток археології як систему, котра зараз досить успішно функціонує.

Д.В. Каравайко

РАСКОПКИ ЮХНОВСКОГО ГОРОДИЩА БУЖАНКА I В 2009 г.

The research of the monuments of Yukhnivka culture at the territory of Ukraine have been recommenced since 2002. Here the results of the recent excavation season at Buzhanka I hill-fort are presented. The materials obtained significantly supplement our knowledge about the final stage of Yukhnivka culture.

Городище Бужанка I исследуется второй сезон. Памятник расположен на высоком (40 м) мысу правого берега Десны, севернее с. Бужанка Коропского р-на Черниговской обл. Современное русло реки протекает в нескольких десятках метров от подножия мыса. Городище укреплено валом и рвом со стороны поля, склоны эскарпированы. Площадь памятника 0,45 га.

В связи с тем, что площадка городища полностью заросла молодым кустарником акации, исследованы небольшие площади. В 2009 г. вскрыто 36 м^2. Мощность культурного слоя незначительная (0,20—0,35 м). Памятник однослойный.

Выявлена часть постройки и несколько хозяйственных ям. Остатки постройки фиксировались в виде неглубоких (0,10—0,15 м) котлованов. Одна стена дома прослежена на 5 м, а вторая достигала 3 м. В заполнении обнаружены остатки очага, которые не составляли скопления. Дно постройки неровное. Здесь обнаружено четыре большие хозяйственные ямы и множество ямок от столбов. Три ямы располагались вдоль северо-восточной стены, которая фиксировалась в виде полосы обожженной глины и горелого дерева. Вероятнее всего, стены представляли собой плетень, обмазанный глиной (каркасно-столбовая конструкция с плетневыми стенами). Куски глиняной обмазки найдены на всей площади. Кроме того, в пределах постройки выявлено большое количество необработанных камней различных размеров. Вполне возможно, что их использовали в домостроительстве, однако твердо это не установлено. Часть аналогичной постройки исследована и в 2008 г.

Вне постройки обнаружено четыре ямы. Они неглубокие — до 0,6 м от уровня материка, диаметр 1,0—1,4 м. Заполнение однородное — серая или серо-коричневая супесь. Некоторые ямы, судя по нескольким небольшим столбовым ямкам рядом, имели перекрытия.

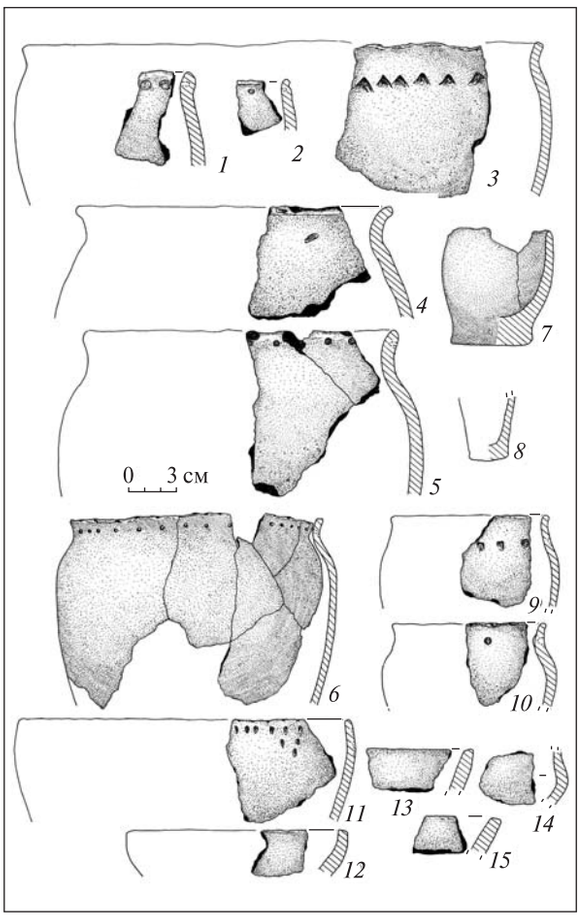

Рис. 1. Городище Бужанка I. Керамический комплекс

Получен выразительный материал, прежде всего, керамика. Археологически целых форм не найдено, что несколько затрудняет характеристику керамического комплекса. Наиболее массово представлены горшки (рис. 1, *1—6*). Они слабопрофилированы. В тесте примесь мелкой дресвы. Судя по некоторым фрагментам, диаметр венчика составлял в среднем 20—24 см, дна — от 5 до 12 см (в среднем 8 см). Значительная часть горшков орнаментирована. Декор нанесен по краю венчика, по плечикам или шейке. Как правило, это разного рода насечки и вдавления. Что характерно, типичный для керамики юхновской культуры орнамент — насечки косо поставленной палочкой — встречается не часто (рис. 1, *9*). Есть посуда, украшенная округлыми вдавлениями, в результате чего на внутренней поверхности образовывались жемчужины, наколами изнутри, проколами (рис. 1, *1, 2, 5, 6*). Этот орнамент не имеет широкого распространения на других памятниках культуры. Его появление на городище Бужанка I, вероятнее всего, следует связывать с влиянием какого-то южного населения, а, возможно, и его присутствием. В этой связи следует отметить и находки лощеной керамики зарубинецкого облика (рис. 1, *13—15*).

Остальные виды посуды представлены небольшими горшочками, миниатюрными сосудиками и фрагментами мисок (рис. 1, *7—12*). Последние довольно редко встречаются на юхновских памятниках.

Достаточно многочисленны глиняные грузила и их фрагменты. Вместе с традиционными по форме (рис. 2, *1*) найдены изделия в форме бублика (рис. 2, *2*). Они имеют более качественный обжиг. Подобные изделия на памятниках юхновской культуры выявлены впервые.

Среди других находок шесть пряслиц (2 экз. фрагментированы): три округлой формы, два в форме трапеции, одно — биконическое (рис. 2, *3—6*). Все изделия не орнаментированы, что не характерно для находок на ранних памятниках. Обращает внимание миниатюрное пряслице. Его максимальный диаметр 1,5 см, высота 1,1 см, диаметр отверстия 0,4 см (рис. 2, *4*). Подобное изделие также найдено впервые.

Изделия из кости немногочисленны: обломок проколки, пластина с желобками и медвежий клык с просверленным отверстием (рис. 2, *7—9*).

Изделий из металла еще меньше: два фрагмента бронзового браслета (возможно, двух

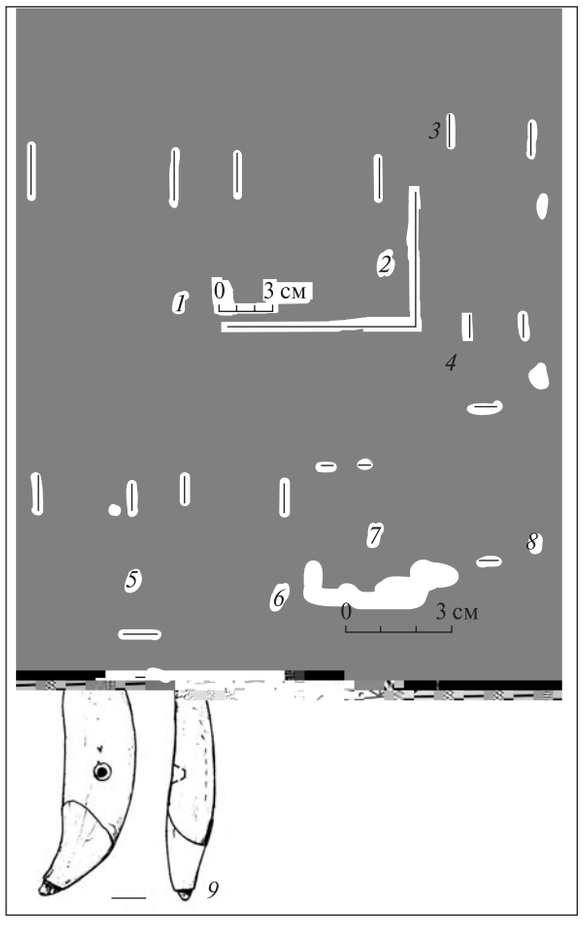

Рис. 2. Городище Бужанка I. Находки

браслетов), изготовленные из округлой в сечении проволоки.

Результаты исследования городища Бужанка I крайне важны по ряду позиций. Во-первых, они существенно расширяют наши представления о материальном комплексе юхновской культуры на ее финальном этапе. Во-вторых, удалось подтвердить точку зрения ряда исследователей о смене длинных домов в культурах раннего железного века лесной полосы небольшими постройками. Для юхновской культуры до сегодняшнего дня этот тезис не был достаточно аргументирован. Единственным свидетельством смены характера домостроительства были материалы городища Песочный Ров. В-третьих, материальный комплекс городища Бужанка I позволяет ставить вопрос о контактах юхновского и южного населения, а, возможно, и проникновения последнего в более северные регионы.

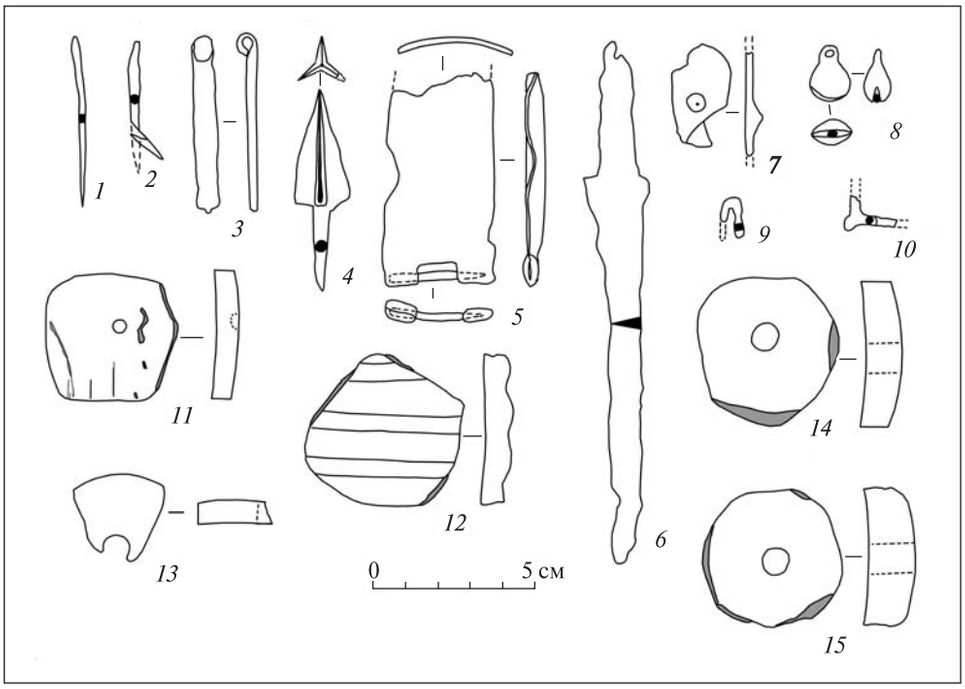

Рис. 2. Находки из заполнения жилища (*1—7, 9* — железо, *8,10* — бронза, *11—15* — глина)

Фрагменты керамики из культурного слоя хронологически делятся на две основные группы. Численно преобладает средневековая — преимущественно салтовская и, в основном, гончарная, которая встречалась практически равномерно от дневной поверхности до глубины 80 см (ниже ее находки единичны). Она составляет ≈ 50 % всех артефактов из раскопа. Керамика бронзового века составляет ≈ 9 % от общего количества материала (≈ 15 % фрагментов керамики) и представлена относительно равномерно по всей толще культурных наслоений за исключением дерна и предматерика.

Средневековый культурный слой содержал ряд артефактов из железа и, прежде всего, орудия труда и предметы быта. К первой группе относятся ножи различной степени сохранности, шилья, рыболовный крючок; ко второй — остатки гвоздей и ременные пряжки различной сохранности. Предметы вооружения представлены трехлопастным черешковым наконечником стрелы, украшения — двумя бронзовыми бляшками от поясной гарнитуры. Все изделия относятся к кругу салтовских древностей. Сюда же следует добавить и остатки чернометаллургического производства (куски шлака и кричного железа). Кроме этого, найдены фрагменты костей животных со следами резания, распиливания или обработки огнем. Выявлен ряд изделий из камня: кусок жернова, кварцитовый терочник, обломки точильных плит.

В раскопе 9 выявлено 10 новых культурно-хозяйственных комплексов (5—13 и одно погребение А). Всего за два сезона (2008—2009 гг.) здесь их изучено уже 14:

№ п/п	Назначение	Культура
1	жилище	салтовская
2	яма-погреб	-//-
3	хозяйственная яма	-//-
4	-//-	срубная
5	-//-	-//-
6	выброс очага	салтовская
7	яма-погребок	-//-
8	хозяйственная яма	-//-
9	-//-	-//-
10	-//-	-//-
11	-//-	срубная
12	-//-	-//-
13	-//-	срубная?
А	захоронение (ингумация)	срубная

І.С. Кедун

ДОСЛІДЖЕННЯ В НІЖИНІ ТА НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ В 2009 р.

Information is presented about the 2009 excavations on the territory of cities in Chernihiv-Siverskyi region mentioned in chronicles: Nizhyn (Unenezh) and Novhorod-Siverskyi.

Протягом весни—осені 2009 року експедиція ДП НДЦ ОАСУ провадила рятівні дослідження в зоні новобудов, на території посаду давнього **м. Ніжин** (літописний Уненеж).

По *вул. Б. Хмельницького, 2А* досліджено площу 176 кв^2. Культурний шар на цій ділянці був майже повністю зруйнований. Напластування будівельного сміття та переміщеного ґрунту, що утворилися під час розбудови міста в XIX—XX ст., залягали безпосередньо на материку. Тільки подекуди вціліли залишки давніх нашарувань, які містили уламки гончарних горщиків давньоруського часу. Знайдено також незначну кількість фрагментів ліпного посуду доби раннього заліза.

Об'єкти представлені рештками 15 ґрунтових поховань дорослих та дітей. Вони здійснені в прямокутних ямах, орієнтованих за лінією захід—схід. Могили розташовані двома паралельними рядами; в одному випадку вони перекривали одна одну, що свідчить про досить тривале використання цвинтаря.

Поховальний обряд одноманітний: небіжчики лежали випростано на спині головою на захід. У деяких могилах виявлено залишки домовин у вигляді деревинного тліну та залізні цвяхи. Збереженість кістяків досить непогана, проте впадає в око їх неповний склад — у деяких відсутні верхні або нижні кінцівки. Окрім цього, на багатьох кістках помітні сліди дії полум'я. Супровід відсутній.

Виходячи зі стратиграфічних особливостей ділянки, період функціонування кладовища можна віднести до часу між давньоруською добою та XIX ст. Враховуючи те, що частина кістяків обгоріла, можна також припустити, що на цвинтарі ховали останки загиблих під час пожежі людей. Як відомо за матеріалами писемних джерел XVII—XVIII ст., у Ніжині досить часто відбувалися пожежі, що супроводжувалися людськими жертвами. За архаїчною традицією, таку передчасну смерть вважали «нечистою» – померлих не ховали на церковному кладовищі, а зазвичай обирали для того віддалену від житлової забудови ділянку.

Площа розкопу по *вул. Б. Зосіми, 9* сягала 80 м^2. Як і в попередньому випадку, материк тут був перекритий потужним (до 3 м) шаром будівельного сміття та переміщеного ґрунту XIX—XX ст. У ньому в перевідкладеному стані містилася незначна кількість фрагментів гончарного посуду XI—XII ст. Об'єктів не виявлено.

Дослідження на території іншого літописного центру Чернігово-Сіверської землі — у **м. Новгород-Сіверський** — продовжували розкопки 2008 р. Основні роботи провадилися на території так зв. Заручав'я, по *вул. Воровського, 1.* У цьому сезоні тут розкрито площу 90 м^2 і виявлено рештки двох споруд та декілька господарських ям. Знайдено фрагменти гончарних горщиків X—XIII ст.

З метою уточнення меж посаду давньоруського міста було закладено розкоп по *вул. Соборній, 4* площею 19 м^2. Тут відкрито господарську яму, в заповненні якої виявлено фрагменти ліпної кераміки роменської культури та гончарного посуду X ст. Окрім цього, досліджено дві зернові ями, що містили керамічні матеріали (фрагменти посуду та кахлі) XVII—XVIII ст. Наголосимо, що матеріали XI—XII ст., періоду найбільшого розквіту Новгорода-Сіверського, тут не виявлені.

В.В. Коваленко, В.І. Мезенцев, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ У 2009 р.

In 2009, the International Ukrainian-Canadian expedition continued investigation of archaeological monuments on the territory of the Baturyn State Historic and Cultural Preserve «Hetman's Capital», on the territory of the Fortress and at the out-of-town Hetman Mazepa's residence in Honcharivka. In particular, excavations of the remains of the foundations of the Church of the Life-giving Trinity have been finished and 65 burials of the 17th and 18th centuries have been investigated along its south wall. Research of the Hetman's stone palace was ongoing on the territory of the out-of-town residence of Ivan Mazepa in Honcharivka. A foundation ditch from a wooden living (sleeping) construction synchronous with the palace was found nearby and the South-Western bastion of the homestead was also investigated.

Міжнародна українсько-канадійська експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Канадійського Інституту українських студій та Торонтського університету продовжила 2009 р. дослідження пам'яток у межах охоронних зон Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», що провадилися тут у 1995—1997 та 2001—2008 рр. Розкопки провадилися на території Фортеці й на заміській резиденції гетьмана І. Мазепи на Гончарівці, розвідкові роботи — в околицях м. Батурин.

У Фортеці продовжено дослідження решток фундаментів ***Церкви Живоначальної Трійці***, відкритих наприкінці сезону 2006 р. і майже повністю розкопаних у 2007—2008 рр., що дозволило відтворити його план і розміри. Це був один з найбільших храмів козацької держави (довжина 38,7 м, ширина 24,1 м). Він мав три нави, три вівтарні апсиди (центральну гранчасту і бічні заокруглені), виділений трансепт і великий п'ятигранний притвор-бабинець із західного боку. Центральна баня мала, вірогідно, близько 7,0—7,5 м у діаметрі, подібно до головної бані Софійського собору в Києві. Вона спиралася на кути стін, що відокремлювали бічні апсиди, та на масивні трапецієподібні у плані пілони — західну пару опор центральної бані. На думку авторів, собор міг мати від трьох до семи бань.

У зв'язку з тим, що Указом Президента України від 21.11.2007 р. за № 1131/2007 «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурин» передбачено впродовж

Рис. 1. Батурин. Три горизонти поховань поблизу південної стіни Собору Живоначальної Трійці

2009—2010 рр. відбудувати храм, Інститутом УкрНДІпроектреставрація було взято за основу проекту спорудження над рештками фундаментів бетонного перекриття, котре має спиратися на ряд залізобетонних колон, які неминуче зруйнували б розташовані навколо храму поховання XVII—XVIII ст. (у сезоні 2008 р. через значні обсяги робіт вдалося вивчити та перепоховати в крипті відбудованої на Цитаделі Воскресенської церкви лише останки загиблих, що покоїлися всередині храмового простору). З метою убезпечення поховань, розташованих зовні фундаментів, від руйнування в майбутньому і було продовжено їх дослідження. 2009 р. відкрито ще 65 поховань XVII—XVIII ст. на відстані до 5,0 м від південної стіни собору (рис. 1). Здебільшого це поховання дорослих; декотрі мають виразні сліди насильницької смерті. Речовий матеріал практично відсутній і представлений переважно рештками взуття (фрагменти шкіри та залізні підкови від чобіт).

Крім того, було розчищено ділянки кладки північної апсиди собору та північної стіни, які в минулому сезоні не встигли дослідити (рис. 2).

За попередніми висновками, Троїцький собор у Батурині відноситься до типу українських зальних церков прямокутного плану з двома пілонами — західними опорами центрального куполу. Досі в Центральній Україні-Гетьманщині відомо порівняно мало таких храмів XVIII ст. Аналогією Батуринському собору за планом і розмірами є церква Вознесенського жіночого монастиря у Києві (близько 1705 р.), залишки якої розкопані на подвір'ї будинку Арсеналу на Печерську у 2005—2007 рр. Вона мала напівкруглий чи гранчастий притвор-бабинець, подібний до виявленого в Батуринському храмі. Відтак, відбудова храму поверне народу України унікальну пам'ятку архітектури.

В ***уроч. Гончарівка*** (рис. 3) продовжено дослідження на території заміської резиденції Івана Мазепи, що займала мис високої (до 10 м) лівобережної тераси р. Сейм, за 2 км на південь від центру Батурина. У котловані палацу І. Мазепи, у фундаментних ровах, у попередні роки було виявлено невідомі раніше частини підмурків палацу та його прибудови. Розкоп 2 був закладений на місці шурфу в середині западини, що утворилася на місці котлована від мурованого палацу, і був розширений у північному напрямку для з'ясування конструктивних особливостей палацу та фіксації місць з'єднання кладок основного об'єму з фундаментами коридору.

Виявлено рештки фундаментів внутрішніх стін палацу, що поділяють підвальний поверх на чотири приблизно рівні частини. Частково розкрито північну стіну основного об'єму палацу, до якої дотикається фундаментний ровик східної частини коридору. На захід від коридору, що вів до основної частини підвалу, в материковому ґрунті розчищено відбитки від дубових колод, що слугували сходинками до підвалу. В цегляній (північній) стіні коридору, що частково збереглася, виявлено гнізда від брусів, що кінцями заходили в кладку стіни.

Рис. 2. Батурин. Північна апсида Собору Живоначальної Трійці

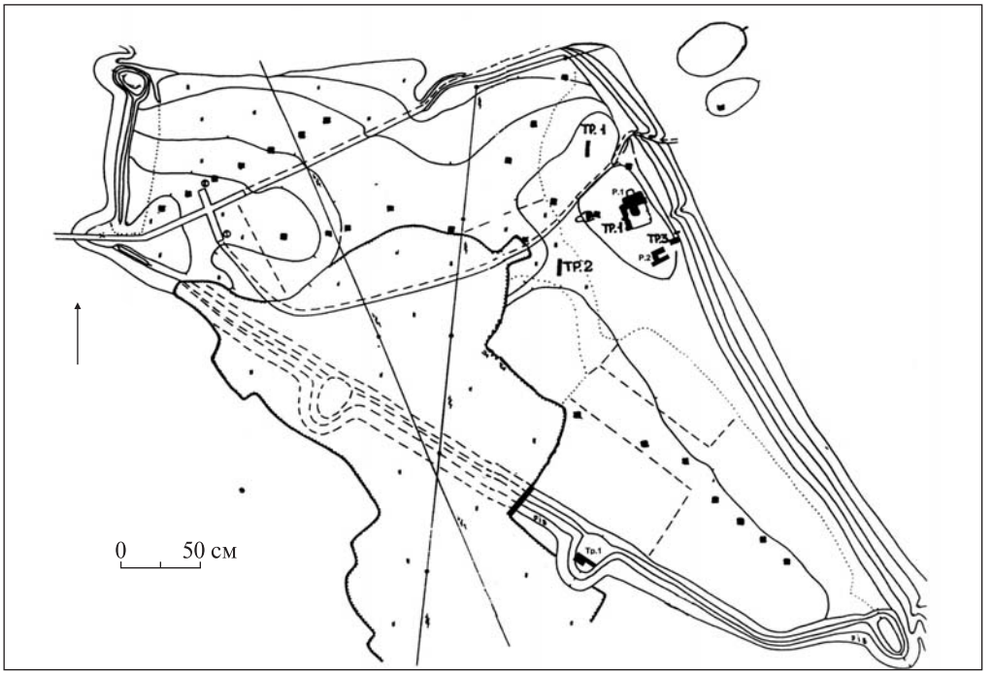

Рис. 3. Схематичний план уроч. Гончарівка

Якщо кладка основного об'єму підвального поверху має значну потужність (1,15—1,20 м) і сягає різної глибини (до 4,17 м), то кладка коридору має меншу ширину (0,70—0,77 м) і заглиблена до 3,77 м. Підлога в коридорі була залита вапняковим розчином. Сліди отвору від дверей, що знаходилися у північній стіні основного об'єму і вели з коридору до підвалу, не збереглися, оскільки кладка тут розібрана нижче рівня долівки.

Під час дослідження котлована знайдено дві польські монети XVII ст. Одна потрапила у будівельний розчин, друга, найпевніше, загублена в час існування палацу. В котловані масово траплялися профільовані цеглини, що використовувалися для оздоблювання будівлі (карнизи, мандрики тощо). Серед них відмітимо цеглу від бази колони (чотири такі цеглини утворюють коло діаметром 0,20—0,22 м), а також фрагмент капітелі колони з пісковику у вигляді рослинного завитка. Знайдено також фрагменти декоративних керамічних дисків (діаметр 0,3 м), що використовувалися для зовнішнього декорування палацу. Вони оздоблені рослинним орнаментом і мають п'ять кольорів поливи. Прикріплювали такі диски цвяхами.

Згідно малюнка цього палацу І. Мазепи 1744 р. та археологічних джерел, його основна частина (без прибудови) мала підквадратний план, три поверхи, аттик, дерев'яні перекриття та вертикальну центричну симетричну композицію об'єму. Вікна були облямовані лиштвами з трикутними й лучковими сандриками, а наріжжя чільного фасаду на кожному ярусі фланкували напівколони з коринфськими капітелями. Фасад увінчував великий тричасний фронтон з двосхилими завершеннями і волютами. Тож споруда на Гончарівці була найранішим відомим багатоповерховим аристократичним палацом на Лівобережній Україні, побудованим та прикрашеним загалом у стилі західноєвропейського чи, точніше, італійського бароко. Підлогу викладено фігурними теракотовими і блакитними полив'яними керамічними плитками. Відтак, столичний палац Мазепи, його найбільша, головна резиденція під Батурином, у цілому наслідувала модну барокову архітектуру та декор тогочасних можновладців Заходу.

Проте значні об'єми палацу за умов відносно малої потужності опалювальних споруд ставлять під сумнів можливість постійного мешкання гетьмана в ньому взимку. Палац, скоріше, відігравав роль парадної гетьманської резиденції («приймальні»), що передбачало існування неподалік від нього житлового («спального») корпусу.

Його рештки, вірогідно, і були виявлені в розкопі 2 (загальна площа близько 70 м^2) за 36 м на південь від південної стіни палацу, на ділянці, де 2007 р. в шурфі виявлено шар цегляного буту з фрагментами кахлів. Попередньо можна стверджувати, що споруда мала розміри 9,5 × 10,0 м по верху і 7,5 × 8,0 м — в материку за глибини 3,3—3,4 м і була синхронна парадному па-

лацові І. Мазепи. Рештки будівельних матеріалів (фрагменти цегли так званого київського стандарту, зокрема профільованої, значна кількість уламків пічних кахлів, полив'яних та неполив'яних плиток від підлоги, уламків бази від колони) фіксуються потужним шаром (до 1,0 м) в усіх стінах розкопу. Шари, пов'язані з функціонуванням споруди, мають меншу насиченість знахідками. З них окремо відзначимо уламки поліхромної полив'яної кахлі із зображенням янгола (рис. 4).

22 серпня 2009 р. розкопи на Гончарівці оглянув Президент України В.А. Ющенко з родиною та групою високопосадовців.

Окрім того, на виконання Указу Президента України було продовжено вивчення оборонних споруд на Гончарівці. Як зазначалося в попередніх публікаціях, по периметру гетьманської садиби з напольного боку (з заходу та півдня) проходили рів та вал з п'ятьма земляними бастіонами, розташованими приблизно на однаковій відстані один від одного. Розпочиналися укріплення з бастіону 1 (Північний), що знаходиться за 260 м від гирла яру, у північно-західному кутку дворища. Він має трапецієподібну форму (25 × 10—20 м) із заокругленими кутами. Висота від рівня майданчика 3,0 м. Із заходу та півночі бастіон оперізує рів завглибшки близько 3,0 м. Від північного кута бастіону на південь відходить вал (висота 1,0—2,0 м, ширина підошви 10 м) та рів (глибина 1,8—3,0 м, ширина 10—15 м). За 75 м від цього розташований бастіон 2 (Західний), зніжельований до рівня майданчика (20 × 7—15 м). Вірогідно, саме через нього в'їжджали до садиби. Від цього бастіону вал та рів повертають на південний схід. На відстані близько 160 м від Західного бастіону, за свідченнями місцевих мешканців, знаходився Центральний бастіон 3 (повністю зруйнований кар'єром), а за 160 м від нього — бастіон 4 (Південно-Західний), що також має підтрапецієподібну форму (10—30 × 35 м) заввишки 1,8 м. Від нього вал та рів зберігають свою попередню орієнтацію протягом ще 110 м, а потім повертають дещо на схід, де за 50 м на краю тераси р. Сейм знаходиться бастіон 5 (Південний). Він має майже овальну форму (20 × 35 м) і висоту 4 м. Рів (ширина 8—12 м, глибина 1,5—2,0 м) та вал (висота 1,5—2,0 м і 10—15 м завширшки) біля Південного бастіону зберегли свій первинний вигляд. Уздовж краю тераси (з боку заплави) рештки укріплень не виявлені (окрім, можливо, ескарпу).

Рис. 4. Гончарівка. Поліхромна кахля із зображенням янгола: *I* — фрагменти; *II* — реконструкція

Для дослідження захисних споруд був обраний Південно-Західний бастіон. Поперек його довгої осі була закладена траншея 12 × 2 м, розширена в західній частині до 4 м. Досліджена площа становила близько 30 м^2.

Під дерном фіксувалися різноманітні шари глини, викинутої на похований ґрунт по мірі викопування рову. Загальна висота, на яку збереглися шари, насипані при спорудженні бастіону, становить до 1,6 м від материка. Сліди використання при спорудженні бастіону дерев'яних конструкцій не зафіксовані. В похованому шарі знайдено кілька ділянок зі скупченнями уламків ліпного посуду ранньо-залізного віку та ранньослов'янських часів. Знахідки XVII ст. в траншеї відсутні — на час спорудження гетьманської резиденції ця територія не була заселена.

Окрім того, провадилося шурфування території посаду, подолу та околиць Батурина з метою виявлення нових ділянок культурного шару, що дозволило точніше визначити його поширення.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ В ШЕСТОВИЦІ 2009 р.

The Shestovytsya International Archaeological Expedition of the IA NASU and the T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University since 1998 have been providing investigations of the archaeological complex situated in Korovel tract near Shestovytsya village not far from Chernihiv. 8 buildings and several manufacture and husbandry pits were researched on the territory of the ancient site of the settlement; study of the remains of the defensive structures of the Kyiv Rus period on the spit of the cape was ongoing. Ploughed up burial mound with remains of cremation aside was excavated to the north-east from the site.

Шестовицька Міжнародна експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя, Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників IX Міжнародної літньої польової школи молодих археологів продовжила 2009 р. дослідження комплексу пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл.

На городищі неправильної округлої форми, площею понад 1 га, що розташоване на стрілці дуже видовженого мису, утвореного правобережною терасою Десни та гирлом її притоки р. Жердова, закладено розкоп 20 площею 128 м^2, яким продовжено дослідження східної частини майданчика (рис. 1). У південно-західній частині розкопу виявлено ділянку внутрішнього рову городища, на дні якого зафіксовано прошарок попелу від пожежі та уламки кераміки X ст. Досліджено також вісім споруд видовженої форми та серію ям, що складали господарську забудову садиб ранньослов'янського та давньоруського часів. У споруді 7 зафіксовано рештки жаровні, зруйнованої перекопом кінця XX ст.

З культурного шару походять: залізний ніж, пряслице зі стінки посудини, фрагмент бронзового пластинчастого персня, орнаментованого вертикальними та горизонтальними рисками, фрагменти скляних браслетів та скляні намистини; зі споруди 3 — шиферний точильний брусок, залізна лодійна заклепка та кістяна проколка.

На стрілці мису, відрізаній від майданчика городища з південно-східного боку глибоким ровом, розкопом 21 (68 м^2), закладеним на західному краю (на південний захід від розкопів попередніх років), продовжено дослідження оборонних споруд, репрезентованих трьома ровиками, паралельно розташованими по лінії схід—захід на схилі стрілки мису, відповідно, за 0,5 та 0,7 м на південь від першого, найбільшо-

1946 р.
194

Рис. 2. Торговиця. Розкоп VIII, сфероконуси

турний шар складався з ґрунту, перемішаного з битою цеглою.

У попередні роки розкопано центральну частину споруди, де виявлено систему опалювальних каналів, залишки долівки та, в окремих місцях, внутрішніх стін. Знайдено велику цегляну сферичну піч (діаметр 2,7 м) на кам'яному фундаменті з піддувалом, викладеним із досить масивних кам'яних блоків, та глибокою (2,4 м) передпічною ямою. Піч знаходилась у південно-східному секторі лазні. Розкрита значна ділянка зовнішньої південно-східної цегляної стіни, в яку було вмонтоване кам'яне піддувало печі. З обох боків передпічної ями до стіни примикали невеликі прямокутної форми кам'яні прибудови.

У 2008—2009 рр. розкопки були зосереджені у південно-західному секторі споруди. Вдалося дослідити поздовжню південно-західну стіну завдовжки 16 м, складену з квадратної цегли в три ряди. Ширина стіни 0,7 м, збереглася на висоту 5—11 рядів (0,3—0,7 м). Лазня орієнтована кутами за сторонами світу. Виявлено внутрішні цегляні простінки, які розділяли південно-західний сектор лазні на три приміщення.

Приміщення 1 розміщене у південному куті споруди і примикає до печі. Воно квадратної в плані форми, 3,6 × 3,6 м. В окремих місцях добре збереглися залишки підлоги, викладеної зі щільного вапнякового розчину сірого кольору, під якою знаходилася цегляна кладка. Рівень підлоги на 30 см вищий за інші приміщення. У західному кутку зберігся плавний заокруглений перехід від стін до підлоги, очевидно, для вільного стоку води. Це приміщення могло слугувати мильнею.

Приміщення 2 (у 2009 р. досліджена його південно-західна частина завдовжки 6,6 м), найвірогідніше, було парильнею. Така ж підлога, як і в приміщенні 1, лежала на плоских кам'яних плитах, що перекривали цегляні та кам'яні стовпчики. Таким чином, гаряче повітря подавалося під підлогою по системі опалювальних каналів. Уступ у зовнішній стіні та цегляний простінок відділяють частину цього приміщення, утворюючи нішу розмірами 2,70 × 1,35 м. Тут добре зберігся шар штукатурки на стінах. Між шаром штукатурки та цегляною кладкою зовнішньої стіни розкрито три лінії керамічних труб, розміщені вертикально одна над одною. Вони складалися з окремих секцій завдовжки 38 см та діаметром 8 см. У зовнішню стіну була вертикально вмонтована керамічна вентиляційна труба діаметром 14 см.

Приміщення 3 (у 2009 р. також досліджена лише його південно-західна частина завдовжки 2,9 м) мало систему опалення, аналогічну приміщенню 2. Добре збереглися горизонтальні кам'яні плити, що перекривали паралельні ряди стовпчиків. Очевидно, це теж була парильня.

Культурний шар на розкопі IV був насичений фрагментами посуду (червоно-, сіроглиняного і полив'яного) і труб, зрідка траплялися невиразні уламки залізних та скляних виробів.

Таким чином, розкопками 2008—2009 рр. вперше відкрито цілісну ділянку лазні вздовж південно-західної стіни, що дозволило частково реконструювати її внутрішню конструк-

цію. Подібні споруди належать до типових побутових об'єктів золотоординських міст і мають аналогії на території Молдови та Поволжя.

Майстерня (розкоп VIII) відкрита за 1,2 км у напрямку на північний схід від центру с. Торговиця, з правого боку від мосту через р. Синюха по трасі Кіровоград—Київ. Вона була розташована у верхній частині схилу високого берега річки, на відстані 50 м по прямій від могильника. Загальна площа майстерні понад 100 м^2, хоча її контури вдалося визначити лише зі східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори знищені величезним яром. Неглибокий ярок перетинає також південно-західну частину, частково зруйнувавши керамічне горно 3. У цілому поверхня значно пошкоджена невеличкими ярками.

Майстерня, очевидно, була перекрита навісами, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім кількох згорілих дерев'яних стовпчиків та північного кутка майстерні, вирізаного у материковій глині схилу. На площі майстерні, орієнтованої кутами за сторонами світу, досліджено кілька об'єктів: два керамічні горна (1 і 3), велику піч (2), п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та ровик для відведення стічних вод.

Для спорудження цих об'єктів було вдало використано рельєф місцевості. Крутий схил берега надав можливості врізати обидва горни у материкову глину так, що лише їхня купольна частина розташовувалась над поверхнею. Челюсті горнів та піддувала тандирів виходили на південний схід у напрямку до обриву яру. Лише челюсті печі 2 були спрямовані у зворотний бік, тобто звернені всередину майстерні. Таке розташування печі дає сподівання, що яром зруйнована лише невелика ділянка цього виробничого комплексу.

Горно 1 збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Воно двоярусне, загальна глибина 2,2 м. Топка в плані підовальної форми (1,4 × 0,7 м), стінки плавно розширюються догори. На висоті 0,5 м від дна у стінках топки вирубано ступінчастий перехід, який збільшує внутрішній діаметр та надає їй округлішої форми. На цей уступ спиралась аркоподібна конструкція склепіння, що складалося з семи сегментів, виготовлене із вогнетривкої глини з включенням уламків посуду. Такою ж вогнетривкою глиною була обмазана внутрішня поверхня топки. Випнуті челюсті топки викладені з цегли квадратної форми, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві

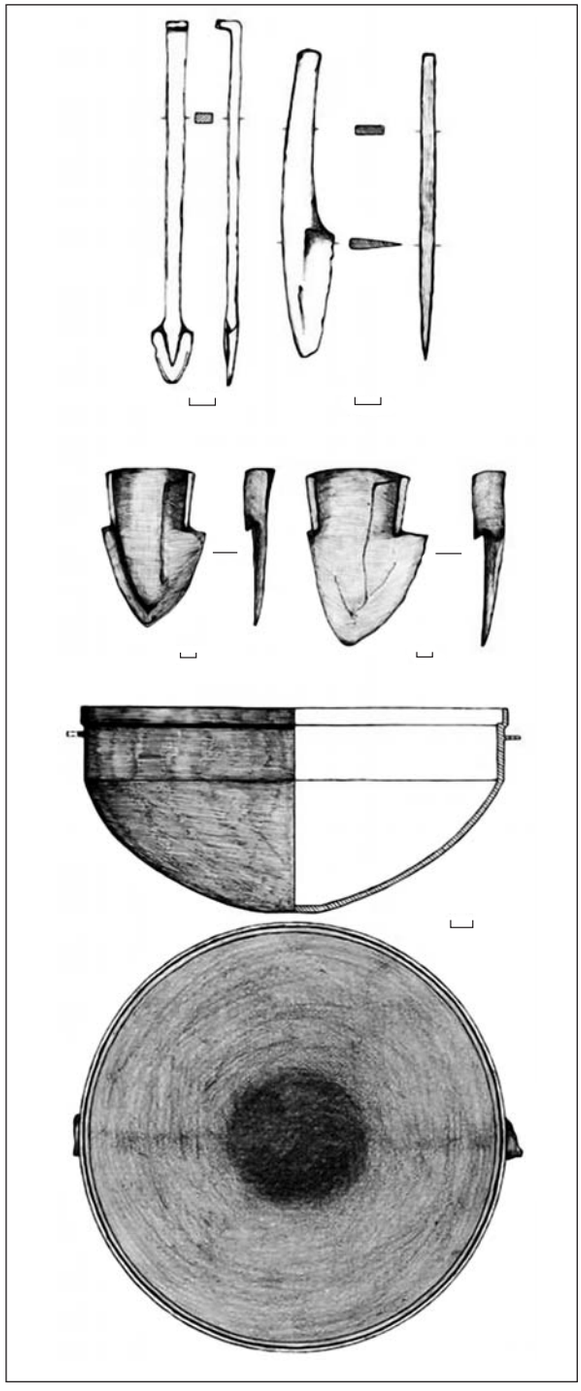

Рис. 3. Торговиця. Розкоп VIII, знахідки

бані. На рівні топочної камери було споруджено передпічну яму підовальної форми.

Випалювальна камера збереглася на висоту 1,0—1,1 м. Її діаметр 1,85—2,00 м. Зсередини вона теж обмазана шаром вогнетривкої глини. На черені зафіксовані продухи, що розміщувались по периметру та в центральній частині, яка здебільшого була зруйнована. Вхідний отвір камери, завширшки 0,5—0,6 м, викладений з цегли. Запаси глини знайдено поруч у

комірчині, яка була врізана у північно-східний куток майстерні.

На південь від горна 1 розчищений лінзовидний у профілі ровик (ширина 0,70 м, глибина 0,65 м у верхній частині та 1,30 м у нижній частині), що простягся на 5,8 м на південь—південний схід до обриву яру. Він поділяв площу майстерні на дві нерівні частини і слугував, очевидно, для відведення води. У східній, більшій, частині знаходились чотири тандири, піч 2 та погріб-схованка, у західній — керамічне горно 3 і тандир 5.

Піч 2 дуже зруйнована, що дозволяє лише частково реконструювати її форму. Вона врізана у материк, який у цій частині складався з жорстви, округлої форми діаметром 1,8—2,0 м. Черінь неправильної овальної форми знаходився на глибині 1,1 м. Передпічна яма підовальної форми (1,7 × 0,9 м) має одну сходинку. В районі челюстів та передпічної ями на поверхні була значна кількість битої цегли, з якої, можна припустити, була збудована верхня частина печі.

Горно 3 розташоване у західній частині розкопу VIII, поряд з обривом великого яру, частково зруйноване меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід. Піч однокамерна, округла в плані, куполоподібної форми, була вирізана у щільній материковій глині. Поперечний діаметр горна 1,5 м, стіни збереглися на висоту 0,8—0,9 м. Купольна частина, очевидно, впала всередину горна, оскільки в його заповненні траплялися крупні фрагменти печини. Черінь горна підовальної форми (1,2 × 1,5 м) звужувався донизу. Плоске дно зафіксоване на глибині 1,5 м. Челюсті округлої форми (50 × 56 см) теж були вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розташований димар діаметром 12—14 см. У заповненні горна серед фрагментів печини та уламків кераміки виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні з вертикальним бортиком і глек з широким корпусом та стрічкоподібною ручкою.

Тандири (1—4) розташовані у центральній частині західного сектора майстерні. Мають стандартну циліндричну форму (діаметр 0,5—0,6 м), заглиблені в материкову глину так, що верхній край знаходився на рівні долівки, можливо трохи виступав над нею. Самі тандири виготовлені з широких смуг глини, якими були обліплені стіни материкової ями, і в нижній частині мали отвори-піддувала, в одному випадку з прилаштованою керамічною трубою, що використовувалась як сопло для нагнітання повітря. *Тандир 3* різниться від інших цього типу тим, що в ньому з цегли та печини була споруджена підставка, на якій була вмонтована виготовлена з вогнетривкої глини «чаша» (діаметр 24 см). Поряд з тандиром було скупчення попелу. Тут у значній кількості траплялися шлаки зеленкуватого кольору, фрагменти цегли та посуду.

Тандир 5 (рис. 1) розташовувався у південній частині розкопу VIII. У його заповненні, на рівні дна, в шарі попелу знайдено червоноглиняний сфероконус. Ще дев'ять таких самих і два фрагменти лежали поряд із тандиром на долівці (рис. 2).

Погріб-схованка був споруджений у шарі материкової глини у південній частині майстерні, поряд із ровиком. Мав форму підбою (1,4 × 1,6 м, глибина 1,3 м) та призначався для переховування цінних для власника майстерні речей (рис. 3). У погрібку були складені: два великі залізні казани півсферичної форми з триногою, землеробські знаряддя — два наральники, леміш, лопата, сокира, мотика; інструменти — кайло, долото, свердло; замок, вудила, пряжки від кінської збруї та ін. Також знайдено два цілі червоноглиняні глеки.

По всій площі розкопу VIII у культурному шарі трапилась значна кількість фрагментів чевоноглиняного посуду, невиразні фрагменти залізних виробів, цвяхи, п'ять мідних монет (дуже кородовані).

Таким чином, майстерня була досить потужним виробничим комплексом, на незначній площі сконцентрована значна кількість об'єктів для випалювання керамічних виробів та інших потреб. Розташований він був на крайній околиці поселення, фактично, неподалік могильника. Це є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу, де ремісничі осередки розбудовувались на окраїнах подібних населених пунктів. За керамічними рештками можна встановити, що тут виготовляли червоноглиняну кераміку, прикрашену прокресленим і пролощеним орнаментом, і специфічні керамічні вироби – сфероконуси. Розкопки 2008—2009 рр. дали багатий матеріал для реконструкції ремісничого виробництва на українських землях періоду Золотої Орди.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА, 17—23

Results of excavations at a section of historic area of ancient Kyiv at 17—23, O. Honchara Street are described. More than 40 various objects mainly of husbandry function have been discovered. A single object (24) of Ancient Rus period (11th—13th c.) was studied partly, other are dated not earlier than the 17th c.

Дослідження у Києві по вул. Олеся Гончара, 17—23 здійснені Старокиївською експедицією впродовж грудня 2008 р. — вересня 2009 р. Ділянка розкопу розташовувалася в зоні будівництва житлового комплексу з приміщеннями громадського призначення та вбудованим паркінгом загальною площею 3563 м^2. Вона майже повністю перекопана комунікаційними траншеями, фундаментами зруйнованих будинків і пізніми ямами.

Дослідження розпочато із закладання кількох шурфів у різних частинах ділянки та зачистки стін невеликого котловану, виритого службою ремонту тепломереж. Материк тут починався на глибині 1,0—1,5 м від сучасної поверхні. Вище залягав шар будівельного і побутового сміття. Культурний шар практично знищено пізніми перекопами та забудовою кінця XIX — початку XX ст. Залишки культурного шару середини XIX — початку XX ст. насичені цеглою, фрагментами керамічних горщиків і глечиків, скляних пляшок і штофів. Давньоруський культурний шар вдалося зафіксувати між ямами 5 і 7, де зафіксовано незначну кількість давньоруської кераміки.

Виявлено, головним чином, об'єкти XVIII—XIX ст. Досить цікавим виявився льох 1. Розміри його 1,85 × 1,55 м, глибина 2,60 м від сучасної поверхні, заглиблений у материк на 1,30 м. Це льох від будинку початку XIX ст., що існував на цьому місці. Він квадратної форми, з глибини 0,6 м від материка на стінах, а також на долівці зафіксовано обмазку сірою спондиловою глиною, у кількох місцях під нею простежено обмазку вапном. Товщина обмазки на стінах 2—4 см, на підлозі — 6—7 см. Заповнення льоху неоднорідне і досить щільне. Знайдено багато цілих та трохи надбитих скляних пляшок (сім великих винних та горілчаних і п'ять маленьких аптекарських) різної форми, два скляні штофи початку — середини XIX ст., шість майже цілих горщиків, два цілі і фрагменти ще трьох глеків, молочник, майже цілий та ще кілька половинок від керамічних заварників середини XIX ст., три керамічні та дві скляні чорнильниці, з порцеляни — два великі та сім маленьких фрагментів від тарілок, три блюдця, чашечку і білу мармеладницю другої половини XIX ст. Цікавими є чотири майже цілі пищики у вигляді тваринок (жирафа, бичка, коня?), розфарбовані в різні кольори, а один вкритий темно-зеленою поливою. Крім цього, знайдено вісім вінець, чотири денця і 15 стінок від кераміки другої половини — кінця XIX ст.

Біля західної стіни льоху виявлено округлу пляму рудого кольору (печина), яка дуже нагадує невеличке вогнище. Але поряд з нею і у вогнищі матеріалу не виявилося, тож немає можливості визначити його відношення до підвалу.

Серед об'єктів господарського призначення виявлено єдину частково вцілілу будівлю давньоруського часу — об'єкт 24. Розміри розкритої частини 5,7 × 5,5 м, глибина 2,4—3,7 м від сучасної поверхні. Долівка нерівна, в неї врізалося кілька ям різної глибини та діаметру. Їх, напевне, було зроблено для зручного зберігання сільськогосподарської продукції, а також встановлення посуду. З північної та східної сторін об'єкт перетинали пізні перекопи. За матеріалом об'єкт датується XI—XIII ст. Заповнення його досить щільне та однорідне

Рис. 1. Київ, вул. О. Гончара, 17—23. Знахідки із об'єкта 24

(рис. 1). Виявлено половину маленького горщика з врізним лінійним та хвилястим орнаментом, 12 фрагментів валикоподібних вінець, дев'ять валикоподібних фрагментів вінець з загином під покришку, п'ять фрагментів прямих вінець і фрагмент прямого вінця з жолобом по верхньому краю, товсте валикоподібне вінце — валик завернутий назовні, два товстих валикоподібних фрагментів вінець — валик завернутий всередину, сім фрагментів манжетоподібних вінець, два фрагменти вінець від тарілок, 15 фрагментів ручок горщиків та близько 200 дрібних фрагментів вінець глечиків і горщиків. Знайдено також 65 придонних частин, 16 фрагментів денець і кілька фрагментів їх з клеймами — чотири з клеймом у вигляді кола, по одному з клеймом у вигляді двох концентричних кіл та у вигляді кола з хрестом усередині. Ще виявлено 730 фрагментів стінок посуду, фрагмент стінки горщика з врізним графіті у вигляді кількох символів? (рис. 1, *31*), шість фрагментів полив'яних вінець, дев'ять фрагментів стінок з врізним лінійним орнаментом та два з прокресленим нігтьоподібним орнаментом,

а також чотири ручки від амфорок київського типу (рис. 1, *30*, *33*, *34*), вінце і 60 фрагментів стінок амфор. На одному фрагменті є графіті у вигляді двох врізаних навхрест ліній (рис. 1, *29*). Знайдено сім фрагментів підлогової плитки, на трьох полива зеленого кольору.

З-поміж інших знахідок — 10 фрагментів скляних браслетів різного кольору та розмірів і два браслети з орнаментованим плетивом, маленький фрагмент керамічної писанки та фрагмент блакитної намистини зі скляної пасти, фрагмент обробленої кістки тварини (знаряддя?).

Серед ям виділимо ями 2 та 7, які на тлі інших виявлених тут об'єктів відносяться до ранішого періоду — початку XVII — середини XVIII ст.

Розміри розкритої частини ями 2 0,74 × 0,65 м, глибина 2,1 м. З півночі її перетинав бетонний блок, що залишився від конструкції гаражів. У заповненні виявлено два фрагменти склянок з ручками: одна з фігурним денцем (рис. 2, *2*), інша — з простим увігнутим (рис. 2, *1*). Обидві з гутного скла і датуються початком XVII ст. Крім цього, знайдено монету «полтора гроша» 162? р. Речі Посполитої періоду правління Сигизмунда III (1587—1632), за якою можна датувати яму 2 першою половиною XVII ст., а також кілька фрагментів віконниць.

Загалом же на вказаній ділянці виявлено близько 40 різноманітних об'єктів: три підвали, 10 ям і 22 об'єкти господарського призначення XVIII — початку XX ст., більшість

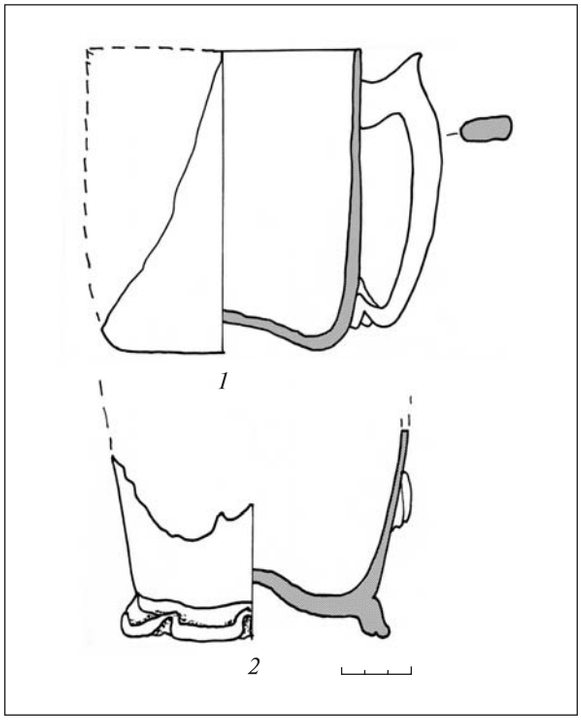

Рис. 2. Київ, вул. О. Гончара, 17—23. Фрагменти скляних виробів із ями 2

яких була частково або майже повністю зруйнована пізніми комунікаційними перекопами чи залишками цегляних фундаментів від зруйнованих будинків кінця XIX — початку XX ст. Зафіксовано також рештки шести зруйнованих поховань. За стратиграфією, їх можна віднести до періоду пізнього середньовіччя.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ В КИЄВІ У 2009 р.

Results of the ongoing since 2008 excavations at the area of «Volodymyr's city» where the Western palace was situated are described. In the beginning of the 10th c. on the studied site a necropolis was situated which is evidenced by the graves of this period. Closer to the end of the 10th c. a palace was build, time of destruction of which is currently disputable. In addition, several dwelling and husbandry objects of the Ancient Rus and later periods were discovered.

Дослідження Західного палацу, розпочаті 2008 р., продовжувалися у 2009 р. За цей польовий сезон відкрито площу 200 м^2. На ній зафіксовані залишки підмуркового рову східної стіни Західного палацу, відкритої В.О. Харламовим у 1988 р. На дні рову виявлено сліди від п'яти рядів кілків, що дозволили перевірити його ширину. Відкрито також південний поперечний підмурковий рів між східною та західною стінами палацу. З південного боку цього підмурку і залишків південної стіни палацу виявлено поховання X ст., яке перетинав підмурковий рів (рис. 1). На дні могили зафіксовані кілочки від «лопатки» з'єднання південного та східного підмурків.

Були також досліджені залишки підмуркового рову південно-західної стіни і частина підмуркового рову західної галереї, розкопаної у 2008 р. Відкрита частина підмуркового рову південно-західної галереї була продовженням підмуркового рову, зафіксованого у 2008 р., і мала такі само конструктивні характеристики. Рів був заглиблений у материк на 0,5 м. На дні рову, ширина якого становила в цьому місці до 1,30 м, на глибині 2,55 м чітко простежувалися сліди від чотирьох повздовжніх лежнів, які мали ширину 0,15—0,30 м і були частково заглиблені в материк. На дні підмуркового рову зафіксовані сліди від п'яти рядів кілочків, забитих у материк на глибину до 0,4—0,5 м. Більшість кілочків у перетині мала прямокутну форму розмірами 0,04 × 0,40, 0,04 × 0,06 м, частина — круглу з діаметром 0,05—0,06 м. Відстань між ними 0,20—0,25 м. Заповнення рову складалося з темного ґрунту без домішки вапна або фрагментів плінфи.

Зауважимо, що відкриті залишки фундаментних ровів були дуже пошкоджені фундаментами, водогінними траншеями і господарчими ямами XIX — першої половини XX ст. Крім того, частина підмурків палацу не досліджена через сучасну теплотрасу, що проходить його територією. Глибина залягання досліджених нами підмуркових ровів і раніше відкритих практично збігається.

На території Західного палацу, досліджений у 2009 р., так само як і на відкритій його частині у 2008 р., знаходилися об'єкти давньоруського часу X — першої половини XIII ст. та XIV—XVIII ст. (рис. 1). Відкрито три поховання X ст., одне — XII ст., дві будівлі (8 і 9) та дві господарські ями (25 і 26) кінця XI — початку XIII ст.

Від будівлі 8 досліджено тільки її південно-східну частину, західна була знищена будинком XIX ст., а північна виходила за межі розкопу. Будівля мала стіни стовпової конструкції та підкліт завглибшки до 1,5 м. Зафіксована її ширина близько 4,0 м. Зі східного її боку зафіксовано рештки заглибленого входу до підкліту. Верхня частина будівлі була пошкоджена перекопами XIX — початку XX ст. Виходячи з заповнення, вона загинула від пожежі, про що свідчить потужний шар попелу та вуглинок. У північно-східному кутку будівлі були залишки печі, що впала до підкліту з верхнього поверху. В її заповненні зафіксовано багато фрагментів кераміки кінця XI та переважно XII ст., уламки плінфи, розчину цем'янки, фрагменти амфор і корчаг, кістки тварин, уламки виробів з металу та скла (рис. 2).

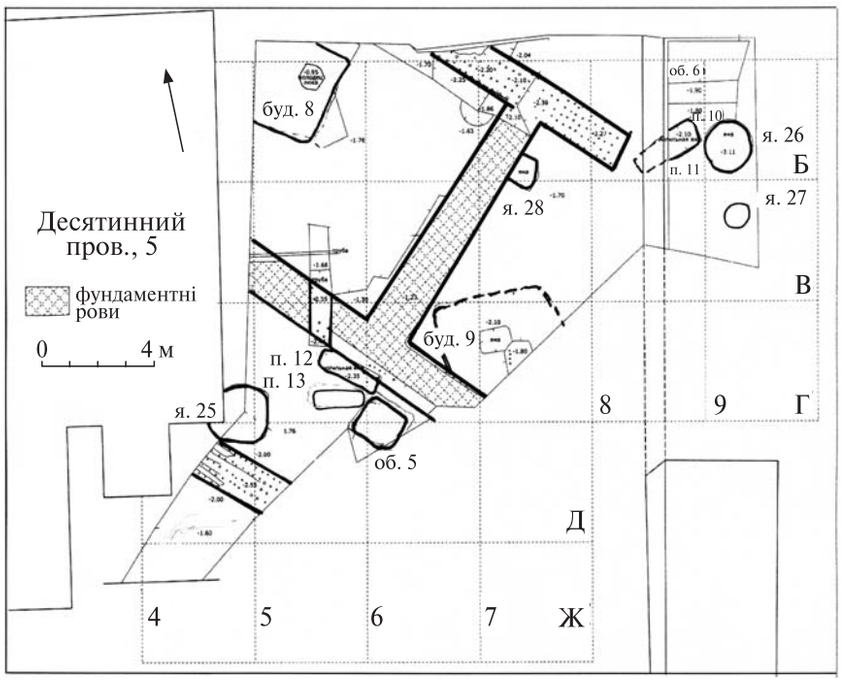

Рис. 1. Київ, Західний палац. План розкопу 2009 р.

Будівля 9 значною мірою пошкоджена перекопами XIX — початку XX ст. Вона мала стовпову конструкцію стін (зафіксовано чотири ямки). Вірогідно, будівля була досить великою, але через те, що її більша частина знаходиться за межами розкому, її розміри встановлять у подальшому. У заповненні зафіксовано доволі потужний шар від пожежі та нечисленні фрагменти кераміки кінця XI — початку XIII ст. На дні знаходилися дві невеликі господарські ями.

Господарська яма 25 зверху зруйнована перекопом початку XX ст. Її глибина 1,75 м, вона мала овальну в плані форму. В заповненні трапилося багато уламків плінфи, каміння, фрагментів кераміки XI—XII ст., амфор і скла.

Яма 26, завглибшки до 3,1 м від сучасної поверхні (1,5 м від рівня материка), була круглої в плані форми, діаметр її на рівні материка 1,6 м. Верхня частина її також пошкоджена будівлею XIX ст. Вірогідно, яму 26 використовували для зберігання зерна, потім вона була засипана сміттям. У верхній її частині знайдено численні матеріали переважно XIX—XX ст., в нижній — значну кількість фрагментів кераміки переважно XII ст., скляних виробів, уламків плінфи, цем'янкового розчину і кісток тварин.

Вертаючись до підмуркових ровів, відмітимо, що вони були заповнені дуже пухкою масою, що складалася з цем'янкового розчину, уламків плінфи, невеликих шматків каміння (головним чином кварциту, граніту, вапняку, пірофіліту), фрагментів давньоруської кераміки, кісток тварин і прошарків землі. Зауважимо на відсутності в їхньому заповненні цілої плінфи чи її великих шматків. Знайдена плінфа була переважно жовтого, жовто-гарячого і червоного кольорів, товщина від 1,5 до 4,0 см, біль-

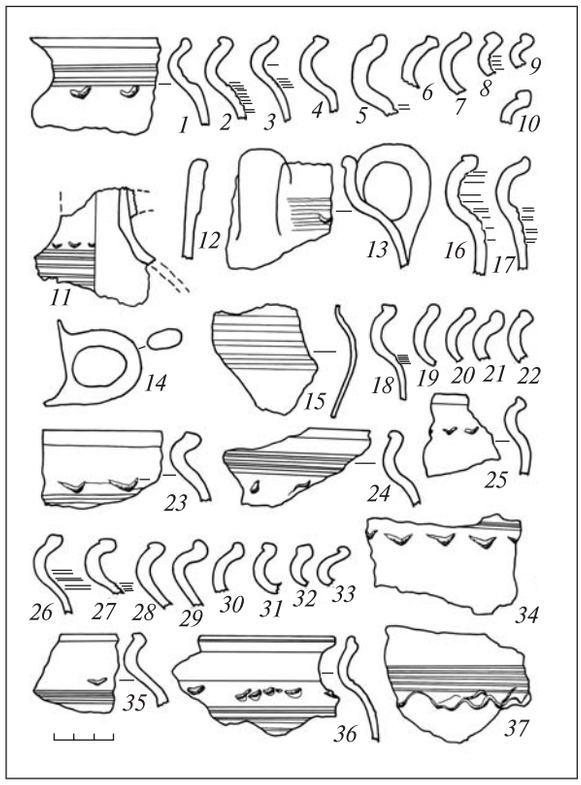

Рис. 2. Знахідки з будівлі 8

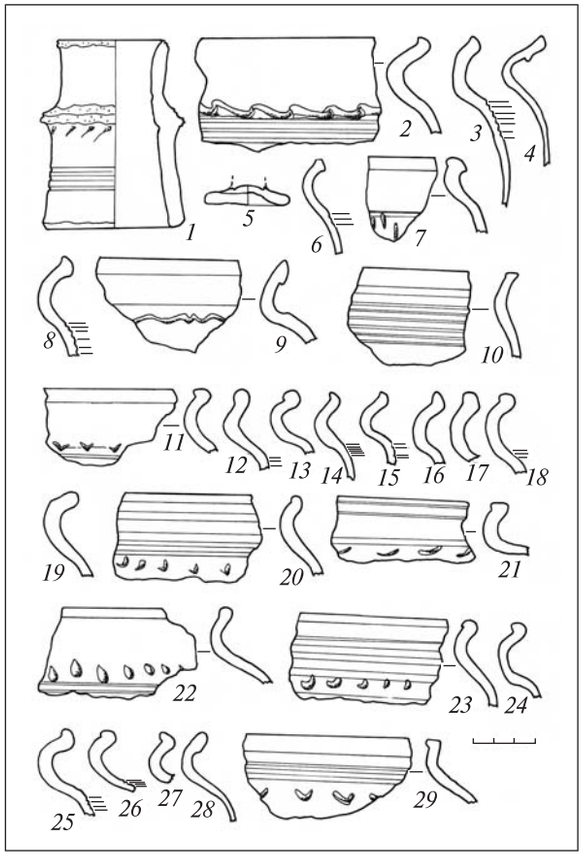

Рис. 3. Знахідки з культурного шару

шість уламків завтовшки 1,5—2,5 см. Зважаючи на відсутність шматків великого каміння, яке зазвичай використовували при спорудженні підмурків кам'яних давньоруських будівель, можна припустити, що підмурки Західного палацу розібрали, вірогідно, наприкінці XI — початку XII ст. На користь цього припущення також може свідчити відсутність відбитків лежнів за наявності слідів від кілочків. Таку ж картину зафіксував і В.О. Харламов у 1987—1988 рр.

З-поміж знахідок в підмуркових ровах та в культурному шарі на території Західного палацу відмітимо досить великі шматки цем'янкового розчину з відбитками дерев'яних конструкцій, плінфи та каміння. В добірці кераміки з культурного шару безпосередньо на території палацу переважали фрагменти посуду XI ст. (рис. 3).

Зараз встановити дату розбирання підмурків видається неможливим через відсутність писемних джерел того періоду, в яких би згадувався Західний палац, і певного археологічного матеріалу. Якщо датою заснування палацу більшість дослідників вважає кінець X ст., то час його руйнації невідомий. Враховуючи отримані дані — перекриття південного поперечного підмуркового рову згорілим об'єктом, який за керамічним комплексом датується XI — максимум початком XII ст., можна припустити, що палац був зруйнований у цей час. Підтвердженням цієї дати може бути і той факт, що житло XII—XIII ст. перетинало і повністю знищило підмуркові рови палацу на другій ділянці наших розкопок.

Запитання викликають і деякі конструктивні особливості спорудження підмуркових ровів палацу. Так, у поперечній південній стінці не зафіксовано слідів від вапнякового розчину, яким заливали лежні на дні рову. Також незвичним є те, що сліди від кілків зафіксовані не на дні підмуркового рову в материку, а в темному заповненні над материком.

Таким чином, результати дослідження дозволили уточнити деякі деталі щодо планування Західного палацу та часу його існування. Досліджено частину південної поперечної стіни, відкрито західну стіну і східний кут палацу з пілястрами. Але водночас постало й багато запитань, на які поки що не можна дати остаточної відповіді.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. ЛУК'ЯНІВСЬКІЙ, 19

Results of the excavations at Shchekavytsya Mount in the historic part of Ancient Kyiv are presented. Husbandry structure and pit have been partly uncovered. Apparently they were a part of the Ancient Rus dwelling and husbandry complex the main part of which was ruined by construction activities. The objects are dated from the beginning of the 11th c. to the 12th c.

Дослідження по вул. Лук'янівській, 19 були здійснені Старокиївською експедицією впродовж квітня—травня 2009 р. Ділянка розкопу розташовувалася з північного боку гори Щекавиця, в зоні будівництва приватного житлового будинку на площі 110 м^2. Більша її частина була зруйнована будівельним котлованом 2003 р.

Дослідження були розпочаті із зачистки кількох плям у південній та східній стінах котлована, де фіксувалася чітка стратиграфія: зверху йшов потужний шар будівельного та побутового сміття завтовшки до 0,8 м, а під ним починався давньоруський культурний шар. Виявлено будівлю господарського призначення, велику господарську яму та ще п'ять невеличких, у заповненні яких трапилася незначна кількість фрагментів давньоруської кераміки.

Будівля 1 була розташована у південно-західному кутку пагорба, північна її частина була зрізана. Розміри дослідженої частини 4,2 × 3,3 м, глибина 1,3 м. У плані будівля прямокутної форми, орієнтована за сторонами світу. За конструкцією вона дуже схожа на споруду господарського призначення: долівка нерівна, в неї врізалися ями різної глибини та діаметра, яких налічується близько 15. Діаметр ям коливається від 0,18 до 1,50 м, глибина — від 0,10 до 0,85 м від долівки. Найвірогідніше, вони мали господарське призначення. По кутках будівлі фіксувалися стовпові ями, що вказує на стовпову її конструкцію.

У південно-східному кутку виявлено округлої форми розвал печини, можливо від вогнища. Поряд з ним знайдено 13 фрагментів вінець горщиків: сім манжетоподібних із загнутим краєм, п'ять валикоподібних (валик завернутий всередину) і один із заглибленням по верхньому краю та розписним орнаментом зовні. У заповненні будівлі виявлено невелику кількість кераміки XI—XII ст. Здебільшого це фрагменти стінок та вінець горщиків. Зокрема, знайдено фрагмент горщика з заглиблен-

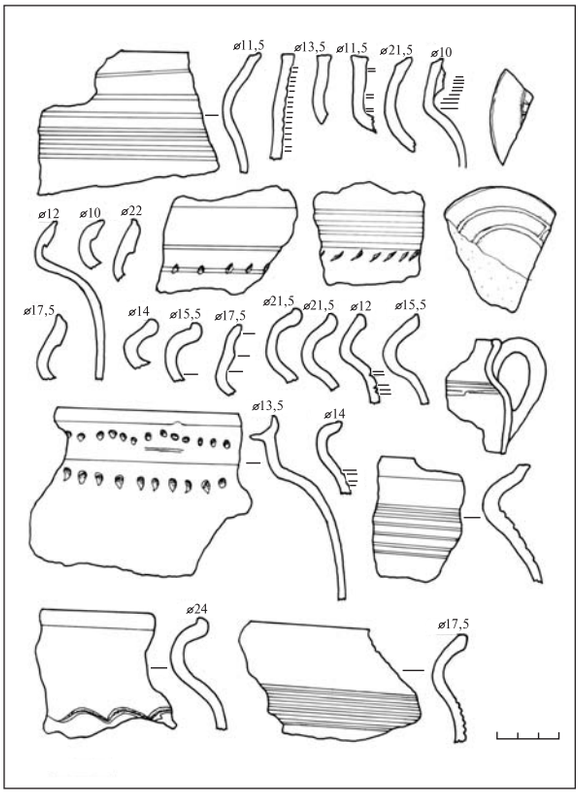

Рис. 1. Знахідки з будівлі 1

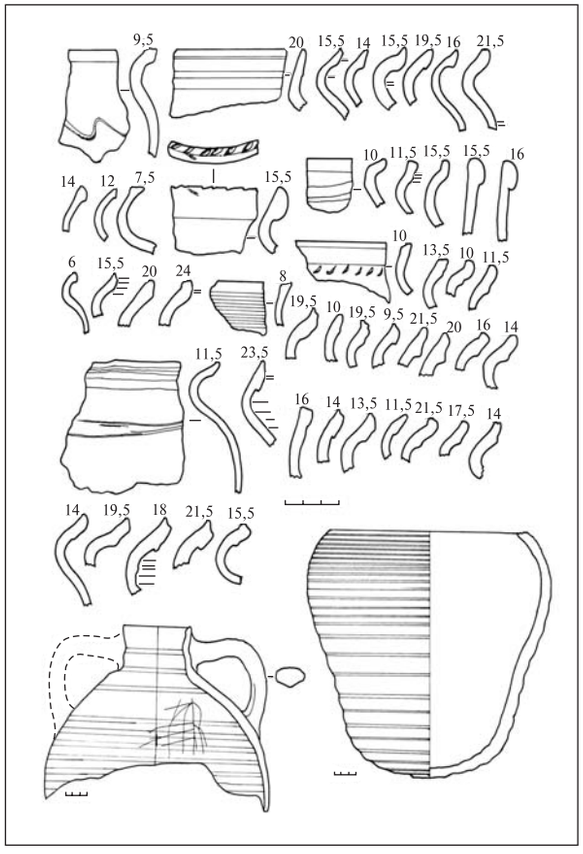

Рис. 2. Знадки з ями 1

ням по верхньому краю вінець та защипами зовні, два уламки з врізаним лінійним та нігтьовим орнаментом, вінце з ручкою, а також вісім фрагментів валикоподібних та п'ять манжетоподібних вінець. Ще знайдено близько 15 стінок горщиків та кілька стінок амфор (рис. 1). Трапилося також декілька шматків печини та шість дрібних фрагментів пірофіліту.

Господарська ***яма 1*** була розташована на схід від будівлі 1, у південній частині пагорба. Вона округлої в плані форми та з невеликим підбоєм. Діаметр ями 1,9 м, глибина від рівня вершини пагорба 2,1 м. З північної сторони її підрізано будівельними роботами приблизно на 0,4 м. Заповнення ями було досить щільне. У вцілілій частині виявлено багато фрагментів кераміки. Кухонний посуд представлено горщиками кількох типів. Найбільше уламків походить від горщиків з відігнутими вінцями та манжетоподібним потовщенням зовні, значно менше — від горшків з відігнутим краєм (рівним або погостреним), один мав насічки по верхньому краю. Частина горщиків на плічках була прикрашена врізаним лінійним або хвилястим орнаментами (рис. 2).

Тарний посуд представлено великими фрагментами амфор з рифленням та невеликими ручками нижче горла. На одній з амфор прокреслено графіті (рис. 2). За керамікою яму можна датувати кінцем X — першою половиною XI ст.

Можна зробити припущення, що вказані об'єкти входили до комплексу садиби, що існувала наприкінці X — першій половини XI ст.

А.В. Колесник, В.В. Давыденко

ПОИСКОВЫЕ РАБОТЫ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА (ЮГО-ВОСТОЧНАЯ УКРАИНА)

As a result of a goal-seeking archaeological prospecting conducted by the expedition of the Donetsk National University in 2008 and 2009 in the Donets River region the authors succeeded to establish the dense settling of certain terraced areas of the right bank of the Siverskyi Donets River. In the core of this phenomenon is the concentration of various sources in the basin of the river and on the right bank slopes. The monuments belong to various epochs.

Задача составления полной карты археологических памятников Восточной Европы ставится уже давно — фактически со времени организационного оформления российской археологии в середине XIX в. Тем не менее, до сих пор она далека от своего решения, поэтому новые разведки памятников по-прежнему содержат значительный эвристический потенциал. Наглядным примером этого являются работы, проведенные в 2008—2009 гг. экспедицией Донецого национального университета на ограниченном участке правого берега долины Северского Донца. В организации и финансировании экспедиции, помимо университета, приняли участие Святогорский историко-архитектурный заповедник, Донецкий областной краеведческий музей и др. учреждения. В разведках, кроме авторов, принимали участие А.В. Кондратьев и Ю.Г. Коваль.

Разведки проводились по усложненной методике. Основу этой методики составляет частая шурфовка всех потенциально пригодных для заселения террасовых площадок даже при отсутствии признаков культурного слоя в виде подъемного материала. Полигоном был выбран участок правого берега Северского Донца в окрестностях сел Богородичное и Татьяновка Славянского р-на Донецкой обл. Ранее здесь было обнаружено значительное количество разновременных памятников — от позднего палеолита (Миньевский Яр, вторая Шаруканьская стоянки) до средневековья (Святогорское, Татьяновское и Теплинское городища). Протяженность участка более 20 км, однако доступные для разведок места составляют суммарную полосу приблизительно в 10 км длиной — остальная площадь либо занята современной застройкой, либо вообще лишена площадок (высокий коренной берег заканчивается крутым обрывом). Всего было заложено порядка 40 шурфов размерами 2 × 2 или 2 × 1 м, практически все — в лесной зоне.

С геоморфологической точки зрения, правый коренной берег Северского Донца в указанном районе имеет высоту около 100 м и сложен скальными породами верхнемелового возраста. Относительная плотность этих пород определила характер окружающего рельефа в виде высоких холмов («меловые горы») и коротких ветвистых балок с крутыми склонами. Речные и балочные террасы в целом развиты слабо. Обрывки речных террас сохраняются на тех участках долины, где современное русло реки находится на некотором удалении от коренного склона. Такие остаточные террасы, как правило, окаймлены старичными озерами или болотами, они имеют различную высоту и отличаются по характеру слагающих их отложений. Наиболее сложное строение отмечено для второй надпойменной террасы высотой от 5—6 до 10—15 м над уровнем реки. Субаэральные отложения, как правило, содержат лессовый цикл позднего ледниковья. На более высоких террасах в шурфах под голоценовым почвенным комплексом встречена плотная бурая глина с большим количеством меловых окатышей и кремневого обломочного материала — результат смыва с высоких меловых склонов. Культурные слои и культуросодержащие горизонты зафиксированы в голоценовой почве, в делювиальных линзах на границе поч-

вы и плотных глин, в ископаемой почве или делювиальных прослоях в толще лессовидного суглинка.

Установлена следующая топографическая закономерность — там, где речные террасы не разрушены эрозионной деятельностью Донца, практически каждая более или менее выположенная площадка высотой до 10—15 м занята стоянкой или поселением. Кремнеобрабатывающие мастерские, помимо террасовых площадок, располагаются на склонах меловых гор вблизи источников сырья. Во всех случаях кремневое сырье находится во вторичном залегании на размытой в древности меловой поверхности в виде скоплений отпрепарированных эрозией обломков. Пригодный для производственных целей кремень встречается на меловых склонах не везде. Концентрация памятников на террасовых участках долины фактически имеет вид сплошной полосы, при этом имеет место выраженная горизонтальная стратиграфия.

Наиболее ярким примером служит скопление памятников между с. Богородичное Славянского р-на Донецкой обл. и с. Яремовка Изюмского р-на Харьковской обл. На этом участке Донец течет в юго-восточном направлении. Цепочка начинается (при взгляде вверх по течению реки) Теплинским городищем на окраине Богородичного. Видимо, оно функционировало весьма длительный период, вплоть до XVII в. Под горой с укреплением находится весьма крупное, за счет горизонтальной стратиграфии, уроч. Выдылыха с частично прекрывающими друг друга участками с культурными остатками позднего палеолита, позднего неолита, энеолита, позднего бронзового века, раннего железного века, пеньковской и салтово-маяцкой культур, ордынского времени, двух хуторов XVII в. За руслом балки Савонова находится еще одно средневековое поселение. Оно фактически стыкуется в плане с хутором XIX в. на севере, неолитической? стоянкой на северо-западе и неолитической мастерской на западе. Неолитическая? стоянка продолжается цепочкой из трех поселений бронзового века на берегу оз. Большой Лиман и с небольшим разрывом (около 350 м) — уже на территории Харьковской обл. Здесь, юго-восточнее хут. Пасека, отмечены три соседних поселения с культурными остатками эпохи бронзы и средневековья, известные в региональной археологии как уроч. Выла. Серия неолитических памятников найдена в районе хут. Пасека еще в 20—30-е гг. Н.В. Сибилевым. Известны памятники и в районе современной Яремовки.

Похожее по характеру скопление разновременных памятников выявлено в разное время в устье балки Миньевский Яр (недалеко от Святых Гор), преимущественно в пределах балочных террас.

Установленная закономерность эксплуатации террасового рельефа на правом берегу долины Северского Донца имеет в целом высокое прогнастическое значение. Причиной столь интенсивного использования террасовых площадок, видимо, были ландшафтные преимущества, позволявшие древнему населению в пределах годичного хозяйственного цикла контролировать участки с различным ресурсным потенциалом. Долина Донца вообще отличается повышенной емкостью зоо- и фитомассы, а склоны правого берега богаты также различными минеральными ресурсами. Преобладание на правом берегу долины реки различных стационарных поселений, в отличие от низкой левобережной долины, где концентрируется значительное количество дюнных мезо-неолитических стоянок, свидетельствует в пользу эксплуатации относительно небольших участков пространства, входящих в пределы так наз. «экономической зоны поселения».

Из наиболее интересных находок 2009 г. отметим «клад» кремневых изделий, найденный *in situ* в шурфе на стоянке Большой Лиман 4. Он залегал в культурном слое на глубине около 0,5 м. В составе скопления — три бифасиальные заготовки нуклеусов и одна крупного рубящего орудия. Предварительно находки датированы неолитической эпохой.

В.В. Колода

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕМЕСЛЕННОГО ЦЕНТРА САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

In 2009, the Mediaeval expedition of the Kharkiv National Pedagogical University started researching Mokhnach II settlement, the craftsman centre of Saltivska culture, dated by the period from the middle of the 8th c. to the middle of the 10th c., which belonged to the micro-region with the centre in Mokhnach hill-fort. Traces of quite developed smith's and potter's as well as mason's production were discovered; there is indirect data on making ferrous metal of swamp ore here.

В 2007 г. в Научно-исследовательскую археологическую лабораторию Харьковского национального педагогического университета поступил ряд металлических предметов и фрагменты керамики салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.), полученный с неизвестного памятника, расположенного между с. Мохнач Змиевского р-на и пгт Эсхар Чугуевского р-на Харьковской обл. В результате разведок 2008 г. выяснилось, что это — небольшое (200 × 75 м) салтовское поселение, расположенное на правом берегу р. Северский Донец в 3,0–3,5 км к северу от городища Мохнач. Согласно сквозной нумерации селищ, выявленных вокруг этого городища, памятник получил название селище Мохнач II. Жители называют эту местность уроч. Мидный (Мидна) по названию полноводного источника, расположенного в 100 м к югу—юго-востоку от поселения. На его поверхности хорошо прослеживаются западины от раннесредневековых построек, ходы сообщения немецких оборонительных укреплений времен Второй мировой войны, а также следы деятельности современных «собирателей» древностей. Обильный салтовский материал, собранный в осыпях окопов и полученный при шурфовке, заставил заняться исследованием этого памятника.

В 2009 г. создан инструментальный план и заложен раскоп площадью чуть более 1500 м^2. Памятник однослойный. Культурные отложения салтовского времени начинаются непосредственно с поверхности и залегают на глубину оподзоленного чернозема, на 25—35 см. В этом же слое крайне редко встречаются фрагменты керамики срубной культуры (XIV—XII вв. до н. э.). Отдельного культурного горизонта они не образуют.

Выявлено значительное количество комплексов и артефактов салтовской культуры. Раннесредневековые объекты имели различную конструкцию и назначение: два жилища (одно служило и кузнечной мастерской), три хозяйственные постройки, две летние кухни, один погреб, две производственные и 15 хозяйственных ям. Отметим, что эти ямы — небольшие и мелкие (за одним исключением), некоторые без находок, отнесены к салтовскому времени лишь по данным стратиграфии и схожести заполнения. Отметим также, что в одной из хозяйственных построек и в наибольшей хозяйственной яме выявлены человеческие останки (захоронения?). В первом случае — это были кости подростка 10—12 лет, во втором — взрослого человека, предположительно женщины.

Культурный слой и комплексы содержали обильный салтовский материал, среди которого орудия труда, предметы вооружения, конской упряжи и быта, украшения.

Особое внимание привлек жилой комплекс, который, судя по обилию найденных в нем инструментов, служил одновременно и кузнечной мастерской. Это косвенно подтверждается и наличием здесь остатков большой сводчатой печи с очень прокаленным подом. Набор кузнечных инструментов состоит из железных молотка-чекана (рис. 1, *1*), клещей для удержания горячей заготовки (рис. 1, *3*), слесарного зубила (рис. 1, *2*), пробойника (рис. 1, *5*), ложки-льячки (рис. 1, *13*) и сработанного то-

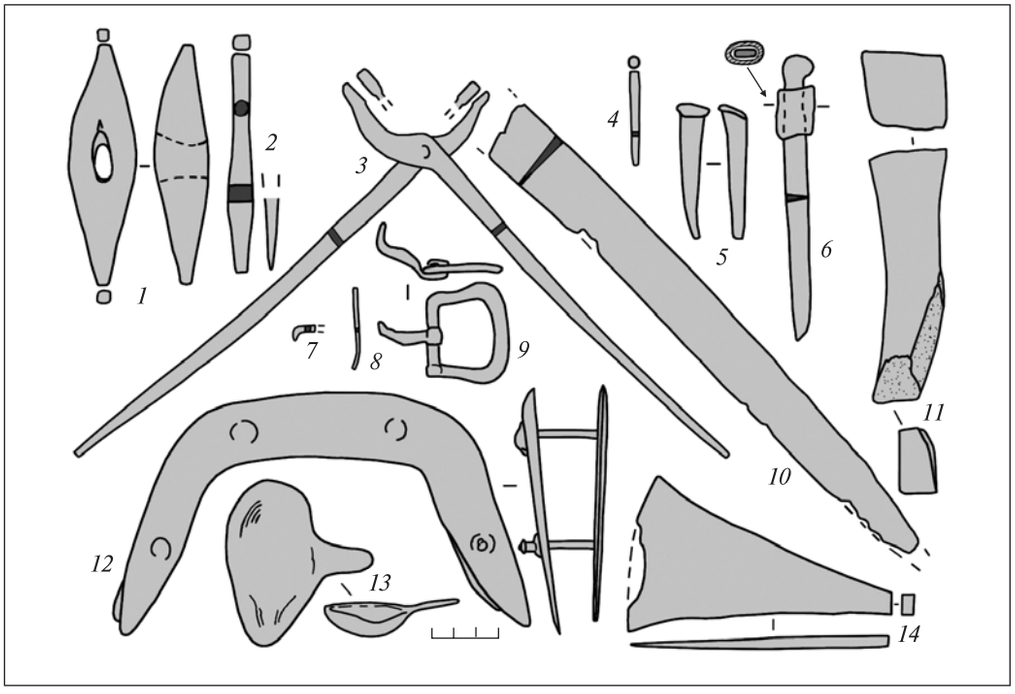

Рис. 1. Мохнач II. Находки из мастерской

чильного камня из мелкозернистого песчаника (рис. 1, *11*). Найдена также железная клиновидная заготовка (рис. 1, *14*). Кроме того, здесь обнаружен ряд железных орудий, не связанных с кузнечным производством: шило (рис. 1, *4*), нож в бронзовой обойме (рис. 1, *6*), игла (рис. 1, *8*). Некоторые железные предметы могли принадлежать и использоваться хозяином или же были его продукцией: обломок небольшой скобы (рис. 1, *7*), ременная пряжка (рис. 1, *9*), обломок косы (рис. 1, *10*) и обойма от луки седла (рис. 1, *12*). Все это, как и немалое количество керамики, свидетельствует, что мастерская служила и жилищем.

Добавим, что, кроме указанных кузнечных инструментов, на памятнике выявлены еще два слесарных зубила и один большой пробойник.

Полученный набор инструментов позволяет говорить о том, что кузнец работал и с горячим металлом (молоток, клещи, пробойники), и с холодным (слесарные зубила). Кроме того, он занимался и литьем цветного металла, подтверждением чему служит железная льячка, аналогии которой нам не известны. Совмещение деятельности кузнеца и литейщика имеет параллели в материалах городища Мохнач, где в 2001 г. исследована подобная мастерская-жилище. Сырьем для кузнечной деятельности на селище Мохнач II служил черный металл, получаемый в непосредственной близости от поселения, свидетельством чему являются находки в раскопе кусков лимонитовой руды, чернометаллургического тяжелого (часто натечного) шлака и обломков стенок колб-тиглей от железоделательных горнов салтовского лесостепного типа.

Кроме обработки железа, на поселении занимались и производством керамики. Гончарных мастерских или обжигательных горнов пока не выявлено, но исследованы две глубокие ямы, заполненные вязкой глиной в смеси с песком и древесным углем. В этом мы усматриваем предварительную обработку гончарной глины: ее гомогенизацию и отощение.

По всей площади раскопа выявлено значительное количество рваного камня (преимущественно песчаник, реже — кварцит), а также обломков ротационных жерновов. Из металлических орудий для земледелия известен лишь серп. Несмотря на значительную исследованную площадь и большое количество комплексов, не обнаружены зерновые ямы или глубокие погреба, которые можно было бы связать с хранением зерна. Не найдены и фрагменты больших толстостенных пифосов из грубого шамотного теста, которые также использовались салтовским населением для хранения урожая. Отметим, что на соседнем городище обе группы артефактов (зерновые ямы и толстостенные пифосы) весьма репрезентативны. Все это свидетельствует в пользу того, что на селище Мохнач II земледелием если и занимались, то весьма ограниченно, а обилие рваного камня средних размеров (длина грани 3—7 см) и обломков

жерновов связаны с обработкой камня и изготовлением этих орудий для переработки урожая. Заметим, что и остеологический материал здесь весьма немногочисленный.

Таким образом, уже первый сезон исследования селища Мохнач II позволяет утверждать, что памятник, входящий в состав одного из наиболее значимых микрорегионов салтовского населения Лесостепи с центром на городище Мохнач, представляет собой поселение ремесленников. Сельскохозяйственная деятельность здесь представлена крайне слабо. Однако заметим, что это лишь второй (после уроч. Роганина) известный на Харьковщине ремесленный центр салтовской культуры. Этнически это была небольшая группа алан, выходцев с Северного Кавказа, на что косвенно указывает керамика и некоторые типы украшений. Само поселение представляло собой небольшой (вероятно, родовой) поселок ремесленников, которые выпускали продукцию для нужд населения Мохначанского раннесредневекового региона. Местные ремесленники специализировались в кузнечном производстве и камнетесном деле. Вполне вероятно, что, кроме этого, они были связаны с производством черного металла и гончарным. Судя по площади и мощности культурного слоя, здесь проживало три—пять семей в течение относительно недолгого времени (два—три поколения).

Время существования памятника пока определяется в общих рамках датировки салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.) с некоторым тяготением к первой половине указанного периода. Дальнейшие исследования этого, безусловно, уникального ремесленного центра позволят уточнить его специализацию, уровень производства и сузить датировку.

С.Г. Колтухов, А.Л. Ермолин, Д.В. Бейлин

ИССЛЕДОВАНИЯ НА СТРОИТЕЛЬНОЙ ПЛОЩАДКЕ ЗАВОДА «АЛЬТЦЕМ»

Presented are the results of the research of a section of a building area at the Altsem factory were the remains of the fortifications, a ditch and a rampart, dated from the 4th c. BC to the first half of the 3rd c. AD, which were part of the defensive constructions of Tyritake hill-fort, and also a Late Bronze Age settlement were discovered.

Прямоугольная строительная площадка завода «Альтцем» площадью 60 га расположена на территории Приозерненского сельсовета Ленинского р-на АР Крым в 1,5 км к северу от бывшей деревни Александровка. Территория, отводимая под застройку, представляла собой равнинный участок степи, использовавшийся под севооборот. Рельеф спокойный с небольшим уклоном к западу и юго-западу, по направлению к Александровской балке. До начала строительных работ эта местность неоднократно осматривалась исследователями, однако визуальных признаков древних сооружений обнаружено не было.

Наблюдение за вскрышными работами, начатое в марте 2009 г. сотрудниками Керченской охранно-археологической экспедиции КФ ИА НАНУ, привело к тому, что после удаления почвенного слоя на площадке была зафиксирована трасса древнего рва, представлявшая собой полосу гумированного грунта темно-серого оттенка протяженностью около 800 м и шириной до 4,5—5,0 м, хорошо заметную на фоне суглинистой подпочвы. Ров тянется с северо-востока на юго-запад. Анализ аэрофото- и космических снимков, а также визуальные наблюдения позволили проследить трассу рва и вала. Северо-восточная ее оконечность примыкает к южному отрезку Тиритакского вала, соединяясь с ним в 400 м южнее Второго Змеиного кургана. Далее на юг ров и вал подходят к Александровской балке в 3,0 км к западу от городища Тиритака. По трассе рва были заложены раскопы и разрезы общей площадью 131 м^2.

Раскоп I. В 200 м от северо-восточной границы строительной площадки были обнаружены две полосы известняковых камней, ориентированных в направлении северо-запад—юго-восток, пересекающих ров. В этом месте был заложен раскоп площадью 85 м^2. На протяжении 15 м раскрыт ров шириной на уровне суглинка 3,6 м и глубиной 1,9—2,0 м. В разрезе он имеет усеченно-коническую форму (рис. 1). Угол наклона контрэскарпа рва достигает до 55°, а его эскарп — до 45°. Ширина рва внизу не превышает 0,20 м. В северо-восточной части раскопанного участка прослежены следы разрушения контрэскарпа. С восточной стороны рва отмечены следы полностью распаханной насыпи вала.

В заполнении рва обнаружен материал, представленный обломками стенок, профильных частей амфор и столовых сосудов, датируемых в пределах II — первой половины III вв. Среди фрагментов транспортной тары отметим обломки профильных частей южнопонтийских светлоглиняных узкогорлых и красноглиняных амфор с круглыми в сечении ручками указанного времени. Столовая керамика представлена фрагментами краснолаковых тарелок с вертикальным бортиком второй половины II в., а также красно- и оранжевоглиняных столовых сосудов (кувшинов) II — первой половины III вв. Обнаружены фрагменты лепных сосудов, костей животных, шлака и створок мидий.

Характерно, что наиболее интенсивно находки накапливались у грунтового переезда шириной до 4,2 м (прослежен на протяжении 2,6 м), укрепленного с двух сторон каменными стенами (рис. 2). Несомненно, верхняя часть этого

сооружения разрушена сельхозработами. Стены, облицовывающие грунтовую насыпь, в поперечном сечении однолицевые, трехслойные. Их внутренние слои сложены из необработанных и слегка подтесанных известняковых камней в технике логом и тычком. Забутовка состояла из грунта и мелкого камня. Лицевые фасы кладок сложены из орфостатно стоящих крупных хорошо обработанных известняковых плит, представляющих собой фрагменты надгробных стел и антропоморфных изваяний (рис. 2), размеры которых достигают 0,90 × 0,50 × 0,25 м. На одной из надгробных стел сохранился фрагмент надписи в виде букв *ΔI*. Ширина кладок от 0,86 м до 1,10 м, длина от 2,30 м до 2,66 м, высота в центре до 0,60—0,70 м. Подпорные стены, а точнее их лицевые фасы, слегка вогнуты вовнутрь. Верхние углы и грани плит сколоты или отломаны. Сколы зачастую имеют острые продольные бороздки, оставленные, видимо, плугом при распашке.

На уровне подошв кладок, располагающихся в заполнении несколько выше дна рва, найдены фрагменты антропоморфных изваяний и обломки известняковых плит, судя по всему, являвшихся строительным мусором. Намного более скромный, чем вверху, материал из нижней части заполнения рва представлен единичными фрагментами мендейской амфоры IV в. до н. э., столь же редкими фрагментами хиосской амфоры этого же времени, обломком горла и ручки амфоры с двуствольными ручками I в. до н. э. — I в. н. э., фрагментами боспорской керамиды, венчика светлоглиняной узкогорлой амфоры II в., стенками южнопонтийских узкогорлых амфор, оранжевоглиняных столовых сосудов, а также лепных.

В процессе раскопок грунтового тела переезда над дном рва выявлено несколько плоских камней. Возможно, это остатки более раннего перехода через ров. Таким образом, можно предположить, что первоначально здесь находился более ранний переход, на месте которого позже был сооружен переезд. Также можно утверждать, что внутреннее пространство переезда заполнялось после сооружения каменных подпорных конструкций, описанных выше. Засыпь и ее стратиграфия могут свидетельствовать в пользу того, что грунт между подпорными стенами засыпался с юго-восточной стороны, а именно со стороны вала. Материал из заполнения рва следует датировать временем не позднее второй половины III в. Следовательно, переезд был сооружен не позднее II — второй половиной III вв.

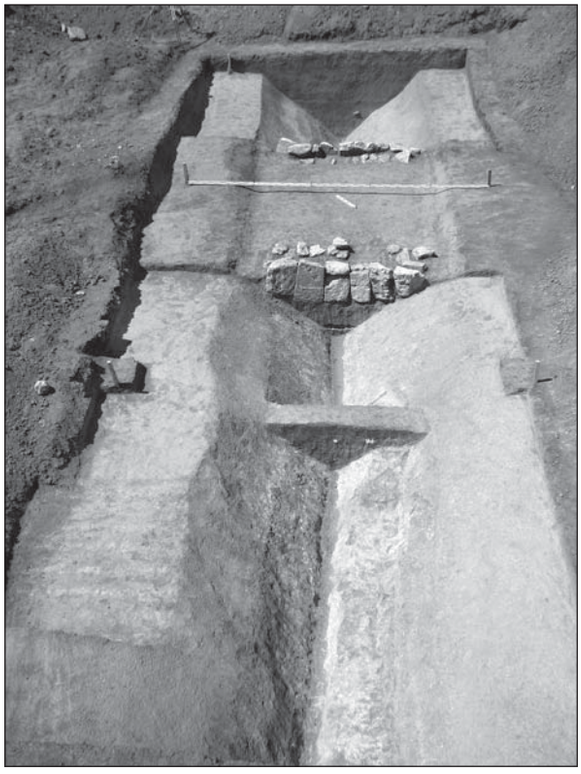

Рис. 1. Раскоп I, ров и переезд. Вид с северо-востока (фото А.Л. Ермолина)

Разрез II заложен в 150 м к северо-востоку от раскопа I по трассе рва. Его площадь 30 м^2. Заполнение рва представляло собой слабогумусированный суглинок темно-серого оттенка. Как и в пределах раскопа I, сохранившаяся ширина рва в верхней части составляла не менее 3,5 м, а глубина достигает 1,7 м. В разрезе он имеет треугольную форму. Угол наклона контрэскарпа рва достигает до 50°, а его эскарп — до 45°. Ширина дна рва на некоторых его участках достигает 0,22 м. Прослежены следы разрушения контрэскарпа. Остатки насыпи вала расположены с восточной стороны рва и представляют собой слой рушеного суглинка темно-желтого оттенка мощностью 0,36 м.

В верхней части заполнения рва обнаружен немногочисленный материал, представленный фрагментами стенок придонной части и корпуса, а также ствола ручки хиосских прямогорлых амфор IV в. до н. э., обломками стенок оранжевоглиняной, а также красноглиняных амфор типа «мирмекийских» с горизонтальным рифлением по корпусу конца II — середины III вв.

Разрез III произведен в 250 м к юго-западу от раскопа I и представлял собой траншею пло-

Рис. 2. Раскоп I, переезд. Вид с юго-запада (фото А.Л. Ермолина)

щадью 16 м^2, перерезающую ров под углом 90°. Территория здесь представляет собой ровный участок степи, покрытый разнотравьем и неповрежденный при строительных работах. В современном микрорельефе ров и вал не выражены. Поверхность участка имеет небольшой уклон в восточном направлении.

Ров вырыт в суглинке желтого оттенка, насыщенном кварцевым песком, и имеет в разрезе треугольную форму. Ширина его верхней части 3,8 м, глубина 2,4 м. Угол наклона контрэскарпа достигает 55°, а эскарпа — 45°. Ширина дна не превышает 0,10 м. При расчистке рва материала не обнаружено.

Остатки вала расположены с восточной стороны рва. Они представляют собой очень распаханный слой суглинка темно-желтого оттенка мощностью до 0,20 м. Прослеженная ширина насыпи 4,6 м.

Таким образом, в результате исследований, проведенных на территории строительной площадки завода «Альтцем», на всей площади раскопов и разрезов открыты участки рва и вала. Грунт во рву на разных участках неодинаков, что обусловлено особенностями геологического строения участка и характером заполнения рва. Глубина рва варьирует в пределах от 1,92 м до 2,40 м, ширина достигает 3,5 м, профиль подтреугольный с большой крутизной эскарпа и контрэскарпа, что характерно для первых вв. н. э. Ров вырыт в предматериковом суглинке и материковой глине. Сохранность вала очень плохая, он практически уничтожен распашкой. Совокупность характеристик рва и вала могут свидетельствовать, что в военном отношении он явно был недостаточен. Но в любом случае можно утверждать, что обнаружен и отчасти исследован не рядовой объект, изучение которого даст новые и важные сведения о территориальном устройстве Европейского Боспора и его военной истории. Безусловно, получить более полную информацию и дать оценку функциональному назначению рва и вала будет возможно лишь при комплексном его изучении с южным отрезком Тиритакского вала.

Поселение эпохи поздней бронзы, визуально не фиксировавшееся при разведке из-за отсутствия выраженного культурного слоя, обнаружено в юго-восточном углу строительной площадки. Здесь на площади 800 м^2 расчищены нижние части 10 хозяйственных ям. В ямах, заполненных плотным, местами слегка золистым грунтом, найдены фрагменты нелощеных сосудов с характерными для позднесрубного времени валиками в основании горла и обломки костей животных.

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. БУША

Over a period of three field seasons (2007—2009) the expedition of M. Kotsyubynskyi Vinnytsya State Pedagogical University conducted the research of the multilayer settlement in Busha village in Yampil Region of Vinnytsya Oblast. In 2009, excavations of the area of Trypillya culture previously studied in 2007 were ongoing; it was also prepared for conservation. The materials found here were related to the Middle Trypillya period (B I, B II) and the Early Slavic times.

Поселення в с. Буша розташоване у Середньому Подністров'ї, у місці впадіння р. Бушанка у р. Мурафа (ліва притока Дністра). Зі сходу, півночі і південного заходу воно природно захищене високими пагорбами. Площа близько 10 га. Його територія знаходиться переважно під сучасною забудовою, а інша частина входить до складу Державного історико-культурного заповідника (ДІКЗ) «Буша».

Археологічні пам'ятки Буші привертали увагу дослідників здавна. Ще у 1883 р. В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення з наскельним рельєфом, відоме сьогодні як Скельний храм. Вивчення цієї унікальної пам'ятки продовжив 1961 р. В.М. Даниленко, а у 1985 і 1987 рр. маштабні розкопки провів І.С. Винокур.

І.С. Винокур, провівши археологічні розвідки та зібравши численний археологічний матеріал, встановив, що на території Буші та в її околицях після трипільських племен мешкало населення доби бронзи (II тис. до н. е.). Ним виявлено також поселення скіфського часу (VI—IV ст. до н. е.), черняхівської культури (II—V ст.), ранньосередньовічне слов'янське селище (V— VIII ст.), давньоруське поселення (XI—XIII ст.) та пізньосередньовічний замок і місто. Отже, щонайменше від V тис. до н. е. територія сучасної Буші була замешкана безперервно.

Багато років вивченням історичного минулого Буші та її околиць, в першу чергу, виявленням пам'яток археології, займається О.О. Пірняк — директор ДІКЗ «Буша».

Розкопки у Буші у 2005 р. провадив С.М. Рижов та М.В. Потупчик. Ними досліджено трипільський «майданчик» на території середньовічного замку. Залишки житла було законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено павільйон у вигляді трипільського житла. Проводиться музеєфікація цього об'єкта.

Протягом трьох польових сезонів (2007—2009 рр.) розкопки проводить археологічна експедиція Вінницького державного педагогіч-

Рис. 1. Кубок етапу В I в процесі розчистки

Рис. 2. Кубок етапу В І

ного університету ім. М. Коцюбинського, продовживши розпочаті у 2005 р. розкопки багатошарового поселення на території заповідника. Розкопками 2009 р. продовжено дослідження трипільського житла 2, частково розкритого в польовому сезоні 2007 р. Об'єкт планували музеєфікувати у складі ДІКЗ «Буша». Попри відсутність фінансування було вирішено все ж продовжити дослідження.

Розкоп було розширено на 2 м з північно-західної та північно-східної сторін. Таким чином, його розміри збільшились до 16 × 12 м, а загальна площа — до 192 м^2. Відтак, продовжено розчистку залишків трипільського «майданчика». Глиняна обмазка розміщувалася нерівномірно по площі розкопу, інколи у кілька шарів. Випал її якісний. Там, де обмазка не порушена, вона залягає суцільним шаром.

З деталей інтер'єру житла виявлено черінь печі зі слідами ремонту, про що свідчать нашарування обмазки різної товщини. Зафіксовано також фрагмент нижньої частини стінки печі. Поряд, у глиняній обмазці, знаходився розвал великої посудини з шершавою поверхнею (етап В І). Над обмазкою та у верхньому її шарі виявлено мальовану кераміку (етап В ІІ), нижче, на рівні обмазки, а в окремих місцях і під нею — кераміку із заглибленим орнаментом (етап В І). Інколи кераміка обох періодів знаходилася поряд, оскільки культурні шари часто перевідкладені внаслідок неодноразового заселення цієї території в наступні часи, зокрема, і за Трипілля.

У північній частині «майданчика» знайдено фрагменти невеликої вимостки у вигляді неглибокого коритця? прямокутної форми. Глиняна маса вимостки подібна до складу обмазки житла.

У південній частині розкопу виявлено залишки слов'янської напівземлянки з піччю-кам'янкою та товстостінною ліпною керамікою, якою зруйновано частину трипільського «майданчика».

Крім того, виявлено окремі фрагменти кераміки скіфського часу та пізнього середньовіччя.

Основні знахідки відносяться до трипільської культури: фрагменти кераміки із заглибленим та розписним орнаментами, знаряддя (з кременю, каменю, рогу і кістки), антропоморфна та зооморфна пластика.

Знаряддя праці представлені, головно, виробами з кременю — ножеподібні пластини, скребки, наконечники дротика і стріли з волинського кременю чорного кольору та з місцевого дністровського світло-сірих відтінків. Значна кількість відщепів з дністровського кременю, виявлена в розкопі, свідчить про місцеве виробництво, хоча за якістю такий кремінь значно поступається довізному. Крем'яні сокири представлені двома цілими зразками, а кам'яні зернотертки — кількома фрагментами. Знаряддя з кістки та рогу: проколки, лощило і два фрагменти верхніх частин рогових мотик.

Етап В І. Кераміка цього періоду Трипілля представлена кількома групами: 1) посуд світло-коричневого кольору, зазвичай невеликих та середніх розмірів, найчастіше — кубки зі сферичним тулубом, циліндричною шийкою та слабко профільованими вінцями. Орнамент у вигляді горизонтальних та скісних ліній, виконаний канелюрами та гребінцевим штампом, вкриває всю посудину. Поверхня таких виробів, як правило, залощена (рис. 1; 2); 2) горщики великого і середнього розмірів біконічної форми з розхиленими вінцями, орнаментовані прокресленими заглибленими лініями, ямками тощо; 3) біноклевидний посуд з широкими конічними раструбами, циліндричним тулубом та фігурними перемичками, оздоблені також заглибленим орнаментом.

Антропоморфна пластика представлена двома фрагментами: плечовою частиною статуетки з конічним виступом замість голови та заглибленим орнаментом і частиною правої ноги великої статуетки, декорованої теж заглибленим орнаментом.

Етап В ІІ представлений двома групами кераміки — кухонною та столовою. Кухонний посуд — горщики різних розмірів з широкими і високими вінцями та округлими плічками, прикрашені орнаментом у вигляді скісних та хвилястих ліній, ямок, розчосів, вдавлень,

наліпів тощо. У глиняній масі є значна домішка товчених мушель.

Столовий посуд виготовлений з добре відмуленої глини, інколи з домішками піску. Випал добрий, колір черепка червонуватий. За формою ця група поділяється на біконічні амфори з покатими плічками та лійчастими вінцями, грушоподібні посудини з вузькою конічною горловиною, кратери з великими лійчастими вінцями, невеличкі кулясті кубки, різновеликі сфероконічні миски, біноклеподібні вироби зі сферичним раструбом та кулястим тулубом. Здебільшого столовий посуд має монохромний (чорний або темно-коричневий) розпис. Основна орнаментальна схема — S-подібна петля, нанесена на амфори і кратери. Серед столової кераміки є чимало зооморфних мисок на чотирьох ніжках. На вінцях наліп у вигляді голівки рогатої тварини та розпис чорним ангобом.

Антропоморфна пластика представлена фрагментами торсів кількох неорнаментованих жіночих статуеток, зооморфна — уламком передньої частини статуетки ведмедя (голівка і передні лапи).

Таким чином поселення у Буші багатошарове. Зафіксовано знахідки двох етапів трипільської культури (В I, В II), скіфського часу, ранньословянського періоду та пізнього середньовіччя. Крім того, у верхньому шарі, дослідженому в 2007 р., виявлено фрагменти кераміки чорноліської та черняхівської культур.

Розкопки цієї ділянки не завершено і законсервовано для досліджень у наступному році.

В.Г. Котигорошко, В.В. Мойжес, К.І. Щербей

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В УЖГОРОДІ-ГОРЯНАХ

During the 2009 season the excavations of multilayer settlement in Uzhhorod-Horyany were ongoing that allowed the authors to specify the main stages of settling the Rotonda tract: the first is the Neolithic Age, the second — the Hallstatt period, the third — the Late Roman times, the fourth and the fifth — the Mediaeval period (from the end of the 11th c. to the 12th c. and from the 15th c. to the 16th c.).

Пам'ятка, розміщена на північно-східній околиці м. Ужгород (мікрорайон Горяни, уроч. Ротонда), в сучасній історіографії інтерпретується як одне з можливих місць локалізації слов'янського городища (града Унга), захопленого уграми на зламі IX—X ст., що знайшло відображення в анонімного хроніста-нотаріалія угорського короля Бейли III (1172—1196). Це припущення в науковій літературі закріпилося після повідомлення про розкопки С.І. Пеняка, який відзначив поряд з горизонтами доби гальштату (зведення фортифікацій) і першої половини I тис., наявність шарів VI—VII та IX—XIII ст. Але ці матеріали не опубліковано, тож і достовірність висновків стосовно середньовічних горизонтів на пам'ятці не підтверджено, і, відповідно, нема підстави для висвітлення одного з найважливіших моментів регіонального середньовіччя. Маємо на увазі проблему взаємовідносин прийшлих угрів з місцевим слов'янським населенням.

Необхідність уточнення хронології поселення змусила експедицію Ужгородського національного університету, починаючи з 2007 р., здійснити додаткові розкопки.

Конфігурація пам'ятки трикутна. Площа 1,05 га. Найбільше підвищену частину урочища займала церква-ротонда, оточена цвинтарем, закладеним у пізньому середньовіччі. До системи, яка обмежувала місце ротонди, входили яри, з'єднані прокопаним ровом. Глибина ярів до 4,5 м (рис. 1).

У перші два роки розкопок двома траншеями було перерізано рів та земляний насип, що дозволило виділити чотири хронологічні горизонти (гальштат, III—IV ст., кінець XI—XII ст. і XV—XVI ст.). Крім того, зроблено припущення про зведення фортифікаційних споруд не раніше пізньоримського часу. Доволі суперечлива інформація та відсутність конкретних даних про середньовічний горизонт обумовили необхідність продовження досліджень.

Основними задачами, поставленими перед експедицією в минулому польовому сезоні,

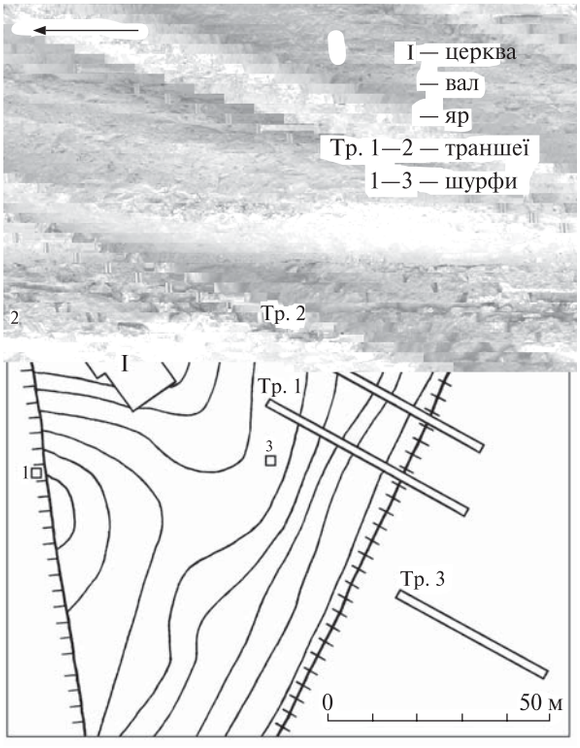

Рис. 1. Ужгород-Горяни. Ситуаційний план розміщення пам'ятки в уроч. Ротонда

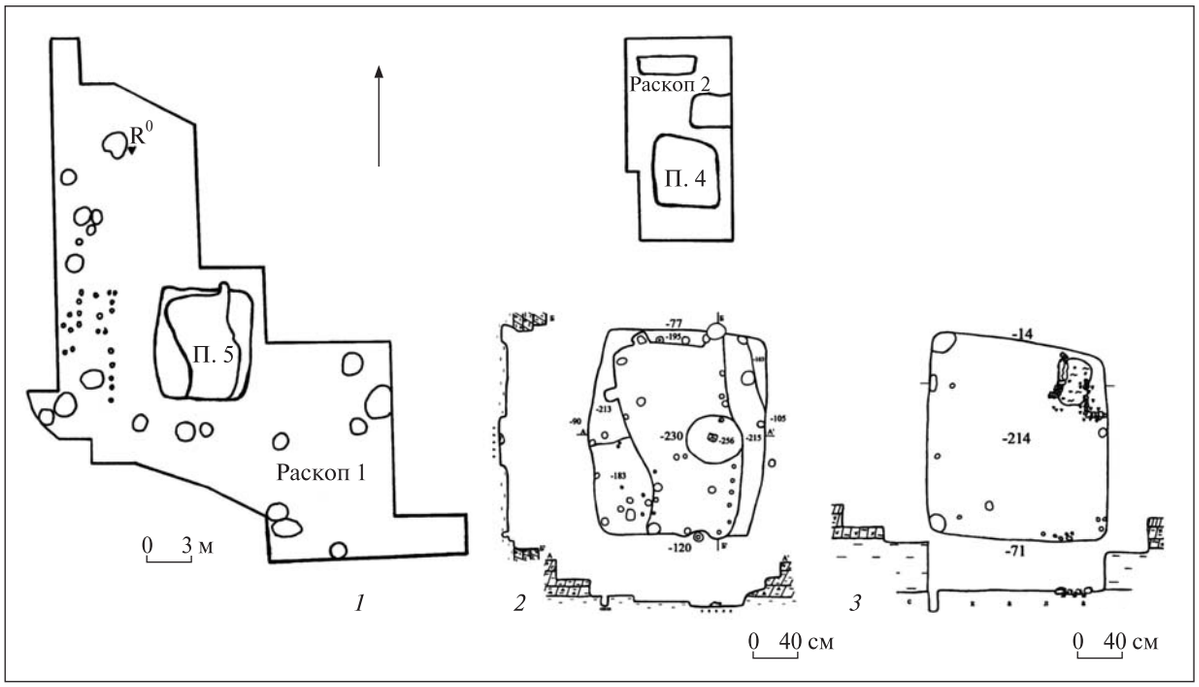

Рис. 1. Участок 4, планы раскопов и построек

угля. Жилище (рис. 1, *3*) в плане подквадратное, 4,5 × 4,0 м, опорно-столбовой конструкции, пол на глубине 2,10—2,15 м от современной поверхности (опущен до уровня мергелевой скалы), стены котлована вертикальные. В северо-восточном углу была печь, сложенная из плит кварцита, вокруг нее отмечено интенсивную золистость. Котлован был заполнен хозяйственно-бытовыми отходами

В 2,0 м к северу от жилища расчищены площадка в виде глинобитной платформы и яма для выжигания древесного угля. Яма имела удлиненную в плане форму, 3,4 × 0,9 м, глубина 0,7 м от уровня площадки, и была заполнена золой, древесным углем и развалами лепных толстостенных (до 2,5—3,0 см), напоминающих тарные, сосудов нетрадиционной формы со следами глубокого, почти ошлакованного состояния, рассматриваемых нами как манкалы. Горшки-манкалы использовали в качестве емкостей для древесного угля для обогрева жилища. Скопление древесного угля сосредоточено на площадке в 1,7 м к юго-востоку от ямы, а на северо-запад от нее расчищена площадка в виде вымостки из фрагментов керамики.

На участке 1, ***раскоп 4*** (исследования А.С. Пробейголовы), при изучении горизонта поздней бронзы также получены материалы салтово-маяцкой культуры. В 2009 г. к юго-западу от раскрытых в 2007 г. жилой землянки и в 2008 г. наземной бытовой постройки исследованы ямы цилиндроконической формы диаметром по дну 2,2 × 2,3—2,4 м, глубина 1,7 м от современной поверхности. В период жизни селища они были превращены в свалки (засыпаны золой с фрагментами керамики и костями животных), но на дне сохранились признаки их назначения — полова и злаки.

Основную часть находок (до 60 %) составляют развалы грубых лепных корчаг тарного назначения. Среди емкостей выделяются также манкалы, кухонная керамика (до 30 %), фрагменты лощеной посуды (7—8 %), тарных кувшинов и амфор (последние 2—3 %). Из других находок есть обломки жерновов и изделия из кости (лощила, скобели, ножи). Удивляет отсутствие изделий из железа, хотя его признаки (шлаки и обломки металла) очевидны.

В остатках фауны преобладают кости домашних мелких животных (овца, коза), кости крупного скота (бык, корова, лошадь) составляют до 20 %, дикой фауны 7—8 %, много также трубчатых костей крупных водоплавающих птиц (гусь, лебедь, цапля, аист).

К.И. Красильников, Л.И. Красильникова, А.С. Пробейголова

РАСКОПКИ КУРГАНА НА р. КРАСНАЯ

The studied barrow 1 is a part of a burial ground II in the suburbs of Krasnorichenske urban type settlement near the Krasna River in Luhansk region. Five graves have been discovered: four of Catacomb culture and one of the Mediaeval period. The burials contained ceramic pots, a wooden dish, stoneware, nonferrous metal products, and an alabaster bowl.

В окрестностях пос. Краснореченск на Луганщине на правом коренном берегу р. Красная выявлены курганные могильники, подвергаемые разрушениям (карьеры, преднамеренное нивелирование насыпей). Две насыпи из трех могильника II утратили внешние признаки и почти слились с поверхностью поля, высота их 0,25—0,35 м.

Насыпь кургана 1 вытянута по линии север—юг, длина 20 м, ширина 15 м, высота 0,35 м. Стратиграфия: до 0,2 м — пахотный слой, 0,3—0,7 м — насыпь, 0,7—0,9 м — погребенный чернозем, 0,9—1,1 м — предматерик, ниже — материковый лесс. Выявлено пять погребений.

Погребение 1 (рис. 1, *1*), средневековое, впущено почти в центр насыпи. Яма прямоугольная в плане, 2,5 × 0,7 м, ориентирована по линии восток—запад. На дне и над скелетом зафиксированы доски. Погребенный лежал вытянуто, головой к востоку. Найдены фрагменты полого кольца — браслета из латуни диаметром 5,6 × 3,8 см, толщина 0,9 см.

Погребение 2 (рис. 1, *2*), впускное, катакомбное, в 3,0 м к северу от R. Входной колодец и камера расположены параллельно и ориентированы северо-запад—юго-восток. Камера расположена к югу от колодца, в плане она округло-овальная, основная ее часть просела. В камеру вели две ступеньки на глубине 1,3 и 1,7 м от R. Скелет лежал на подстилке — скорченно на правом боку, головой к востоку—юго-востоку. Его сопровождал кубковидный горшок с высокой шейкой и валиковым пояском.

Погребение 3 (рис. 1, *3*), впускное, катакомбное, в 4,5 м к западу—севро-западу от R. Зафиксировано в предматерике на глубине 0,97 м. Вход в камеру был в юго-восточной части колодца, частично закрыт плахами (сохранились три фрагмента), дно на глубине 1,66 м от R. Камера подпрямоугольная в плане, 2,50 × 1,25 м, ориентирована по линии юго-запад—северо-восток, дно на глубине 1,83—1,86 м от R. Скелет лежал на подстилке в скорченном положении на правом боку, черепом к северо-востоку. У колен пятно охры, в северном углу камеры — крупный кубковидной формы горшок с высоким раструбным венчиком. Стенки тщательно заглажены и орнаментированы бессистемными грубыми ногтевыми вдавлениями.

Погребение 4 (рис. 1, *4*), основное, катакомбное, находилось в центре насыпи. Выкид лесса мощностью до 0,3 м лежал на площади 7,0 × 4,0 м и окружал входной колодец прямоугольной в плане формы 1,5 × 0,7 м, глубина его 2,13 м от R. В западной стороне ступенька на глубине 2,5 м, на которой были оставлены жертвенник и округло-овальная плита из кварцита 16 × 20 см, ниже (2,7 м) еще одна ступенька. Камера устроена к западу—северо-западу в прочном лёссе. В плане она прямоугольная, 1,7 × 0,7 м, высота свода 0,75 м, ориентирована параллельно входной яме — северо-северо-восток — юго-юго-запад. Скелет лежал на подстилке со следами охры — скорченно на правом боку, головой к юго-юго-западу. В камере обнаружены признаки полностью расслоившегося сосуда из алебастра, совершенно истлевшей деревянной миски и височного кольца из цветного металла (распалось). Единственный сохранившийся предмет — округлобокий горшок с невысокой прямой шейкой. По шейке нанесены горизонтальные оттиски ве-

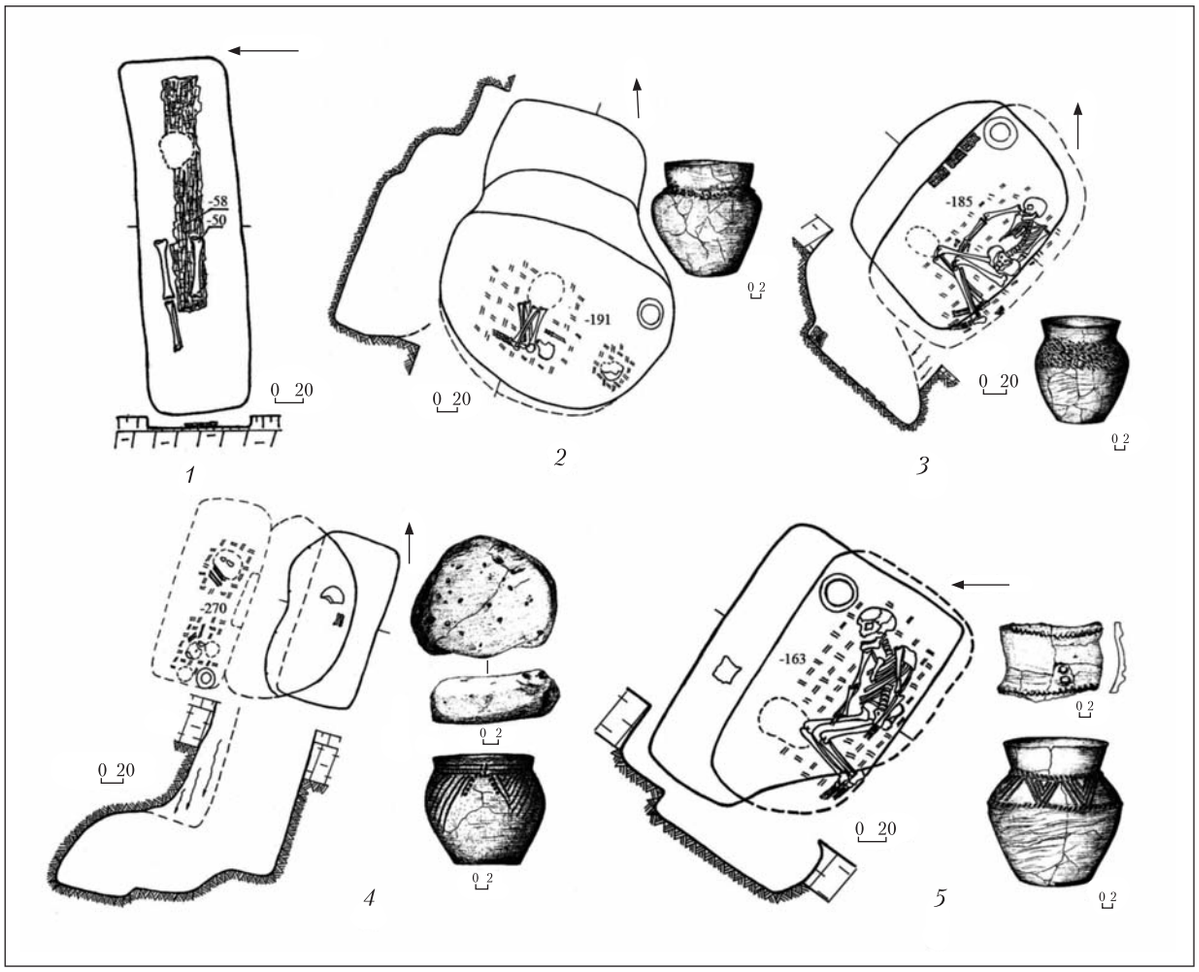

Рис. 1. Краснореченск, курган 1: *1—5* — соответственно погребения 1—5

ревочки, на плечиках — треугольники вершиной книзу.

Погребение 5 (рис. 1, *5*), впускное, катакомбное, в 2,5 м к северо-востоку от R. Входная яма ориентирована по линии северо-запад—юго-восток, 2,05 × 0,70 м, дно на 1,44 м от R. На дне оставлена жаровня. Камера устроена к юго-западу, ориентирована так же, в плане прямоугольная, 2,0 × 1,2 м, верх просел, дно на 1,62 м от R. Скелет лежал скорченно на правом боку, черепом к востоку—юго-востоку. Возле головы стоял кубковидный сосуд с высокой раструбной горловиной, выпуклым туловом и ребром в месте перехода тулова в плечико. Орнаментирован валиком и оттисками веревочки, которые образуют треугольники.

С.Д. Крижицький, В.І. Назарчук

РОЗКОПКИ В ОЛЬВІЇ У 2009 р. НА ДІЛЯНКАХ Б-ІІІ ТА Т-3

During excavations in 2009 at the new area Б-III in the north-western part of Olbia the remains of a Hellenistic dwelling structure situated near the city defensive wall have been discovered; its planning is partly revealed and one of basement rooms have been studied. Also the research of a dwelling house with the order at the area T-3 has been recommenced. Preliminary revealed planning of a series of rooms to the east from the inner yard of a house needs to be specified; excerptions from its laying were made in the 2nd and the 4th centuries.

У 2009 р. у північно-західній частині Ольвії невеликою площею (близько 40 м^2) було розпочато дослідження нової ділянки — Б-ІІІ. Названа так за локалізацією на загальному плані Ольвії 1989 р., ця ділянка розташована за 60 м на південний захід від розкопаних у 1907—1908 рр. залишків північних міських воріт та за 100 м на північний північний схід від ділянки СЗ із рештками міської забудови. Раніше ця територія не досліджувалася. Розкопки мали рятувальний характер і були спричинені виявленням будівельних кам'яних залишків при прокладці водогону. Верхні шари ґрунту над вказаними залишками, ймовірно, були зрізані неодноразовою нівеляцією цієї території в 1970-х рр. під ґрунтову дорогу і при спорудженні службових будівель заповідника. Рештки об'єктів залягають майже одразу під сучасною поверхнею.

У результаті досліджень тут розкрито південно-східний кут житлового будинку елліністичного часу, що включав підвальне приміщення, південно-східний кут сусіднього з ним наземного приміщення і ділянку череп'яної вимостки вулиці, що проходила повз будинок з півдня. Орієнтація решток (ймовірно, розкрито частину південно-східного зовнішнього фасаду житлового комплексу) — із заходу на схід з відхиленням близько 20° до південного заходу, що, ймовірно, відповідає давньому рельєфу. Нижче залягали потужні шари міського звалища класичного часу (рис. 1; 2).

Роботами 2009 р. було повністю розкопано підвальне приміщення будинку. Зважаючи на добре збереження, об'єкт підлягав консервації для подальшого експонування. Через це шари звалища, що залягають нижче, були досліджені невеликим шурфом (2,0 × 2,5 м) лише між стінами підвалу.

Рештки наземного приміщення елліністичного будинку і верхні ряди кладок південно-східної частини підвалу залягають у нижньому рівні шару світлого сіроглинистого ґрунту. Основна частина підвалу заглиблена в щільний чистий лес (перевідкладений материк?), що простежується у північно-західній частині розкопу від глибини 0,20 м від сучасної поверхні і далі понижується до південного сходу. Потужність шару лесу до 2,0 м; нижче залягають темні сіроглинисті ґрунти звалища.

Розміри підвального приміщення 3,40—2,60 м (захід—схід) — 3,55 м (північ—південь), вціліла висота 1,20 м. В плані підвал трапеціє-подібний. Система кладок стін — звична для підвалів житлових будинків периферійної частини міста: однолицьова, три-чотиришарова (другий—четвертий шари — бут), постелиста, рядова. У нижні ряди вкладено крупніші камені. У багатьох випадках рядність дотримується за рахунок укладання на висоту ряду декількох плит. Камені припасовані не щільно; у кутках і в місцях втрат використано бут, шви до 0,03 м. Стіни складені на глинистому розчині. Кладки змикаються вперемеж.

Час зведення будинку визначається ситуаційно останньою третиною IV — початком III ст. до н. е.; час його загибелі — за матеріалами із заповнення і придонної частини близько середини II ст. до н. е.

Ймовірно, наземне приміщення над підвалом могло слугувати кухнею: у матеріалах з до-

волі однорідного заповнення підвалу знайдено значну кількість уламків посуду для приготування харчів і амфор, а ще багато кісток тварин. Посеред дна підвалу, ймовірно в господарських цілях, була вкопана нижня половина родоської амфори. Особливістю матеріалу із заповнення є значна (близько десятка) для такого невеликого об'єму кількість амфорних клейм, переважно родоських. Ексклюзивних знахідок у підвалі не було: будинок розташовувався неподалік міської стіни. Аналогічні (за кладкою стін, формою і розмірами) підвали будинків, розташовані поблизу міської захисної стіни, були розкриті в 1920-х рр. Б.В. Фармаковським на ділянці І у північно-східній частині городища та Н.О. Лейпунською в 1980—1990-х рр. у північних кварталах на ділянці НГСС. Будинки цих районів міста, як і той, що досліджувався на ділянці Б-ІІІ, традиційно менше багаті, ніж квартали у центральній і терасній частинах Ольвії.

Нижче долівки підвалу залягали шари звалища класичного часу. Верхня їх частина, ймовірно, була вибрана ще в пізньокласичний час. Найпізнішими знахідками є уламки аттичного столового посуду і амфор третьої чверті IV ст. до н. е. Матеріали звалища дають досить насичену хронологічну колонку типів аттичного чорнолакового імпорту середини V — середини IV ст. до н. е. На жаль, шари звалища досліджено лише до глибини 6,4 м, після чого шурф з метою збереження підвалу доби еллінізму було засипано вийнятим з нього ґрунтом до рівня долівки підвалу.

Таким чином, розкопана в цьому році частина будинку на ділянці Б-ІІІ доповнює наші уявлення про міську забудову північної частини Ольвії елліністичного часу.-

У 2009 р. були також відновлені (після 2003 р.) роботи на ділянці Т-3 з дослідження великого житлового будинку (Т-3-1, «будинок Артемідора») елліністичного часу в терасовій частині Ольвії. Роботи здійснювалися вздовж усього східного борту розкопу новою прирізкою на площі 75 м^2 (20,0 × 3,5—4,0 м) і були доведені до рівня 0,4—0,5 м вище двору будинку Т-3-1. Метою подовження робот була підготовка до розкриття східного ряду приміщень комплесу.

Розкрито низку об'єктів, що в плані постають як подвійний ряд решток шести приміщень, видовжених з півночі на південь уздовж

Рис. 1. Ольвія, ділянка Б-ІІІ. Підвал

Рис. 2. Ділянка Б-ІІІ, шурф, шари звалища

східного краю двору. Орієнтація східного ряду приміщень співпадає з орієнтацією краю двора та західного ряду приміщень комплексу. Залишки представлено траншеями від вибирання кладок стін та частинами бутових завалів у них. Вибирання кладок можна датувати (за знахідками розвалів червонолакового посуду) в північному приміщенні ІІ ст., у південному — IV ст.

О.О. Кротова, І.А. Сніжко, Ю.М. Грибченко

ДОСЛІДЖЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОЇ СТОЯНКИ В 2009 р.

The authors present the preliminary results of 2009 investigations of Amvrosijivka Upper Paleolithic base camp. The information about peculiarity of Pleistocene sediments on the territory of the site and continues of excavations of western part of the settlement are given.

Роботи на Амвросіївській пізньопалеолітичній стоянці в Донецькій обл. здійснено експедицією Інституту археології НАНУ за участі фахівців з Інституту географії РАН у липні 2009 р.

Палеогеографічні дослідження включали вивчення плейстоценових відкладів, з якими пов'язаний культурний шар, і їхні просторові зміни в межах мису стоянки. Дослідженнями попередніх років установлено, що культурний шар стратиграфічно залягає вище пізньоплейстоценового викопного ґрунту, а суглинки, що вміщують його та перекривають, мають обмежену товщину.

За допомогою ручного бура було закладено 12 свердловин, які дозволили встановити загальну закономірність, що проявилася у поступовому зменшенні товщі суглинистих нашарувань від 2,7—2,8 м у східній частині мису до 1,0—0,8 м у західній та у певній зміні їхнього складу. Результати буріння разом з вивченням розрізів у розкопах дозволяють припустити формування мису стоянки двома геоморфологічними рівнями балкових терас давнього ерозійного рельєфу. Обмежена товщина субаеральних формацій, що перекривають культурний шар, може бути пов'язана з умовами обмеженої активності процесів седиментації у поєднанні з делювіальними процесами, які відбувались у післяокупаційний період. З метою з'ясування питань генези відкладів та рельєфу мису відібрано серію зразків ґрунту для дослідження в лабораторних умовах.

Продовжено розкопки західної ділянки стоянки, що містить скупчення культурних залишків зі значним вмістом кісток бізонів та обробленого кременю, які трапляються від поверхні до глибини 0,4—0,5 м майже з однаково значною насиченістю. У розкопі IV площею близько 32 м^2 на ділянці 16 м^2 досліджено культурні рештки в шарі сучасного ґрунту завтовшки 0,00—0,28 м способом прокопки та пакетування знахідок згідно метрових квадратів.

На площі 8 м^2 на межі гумусу і сіруватобурого суглинку на рівні 0,28—0,35 м досліджено I (верхній) умовний горизонт культурного шару завтовшки близько 7—8 см. Фіксація включала нівелювання, фотографування, складання плану та опис знахідок із присвоєнням їм номерів. Провадилося промивання ґрунту з розчистки. Культурні залишки представлені фрагментами кісток бізона (діагностичними і дрібними невизначеними), серед яких досить часто траплялися такі, що мають сліди розбивання, а також виробами з кременю: нуклеуси, відщепи, пластини, уламки, луски, зразки з вторинною обробкою (різці, скребки, мікроліти) та відходи їх виготовлення чи поправки. Кремінь вкритий суцільною білою або блакитною патиною. Досить часто траплялися крем'яні жовна та вироби, більша частина поверхні яких вкрита жовновою кіркою. Склад виробів свідчить про повний цикл обробки кременю на цій ділянці стоянки. Знайдені також уламки кварциту, пісковику, невеликі шматочки червоної вохри, перегорілі фрагменти кісток і кременю.

Дослідження цього року підтверджують попередньо зроблений висновок про поліфункціональний характер західної ділянки стоянки, де відбувалося інтенсивне вторинне розбирання частин туш бізонів, доправлених з кістовища, — місця забою тварин і первинної їх розробки. Тут провадили і обробку креме-

ню — представлено всі етапи від розколювання жовен до виготовлення, поправки та використання знарядь, а також виготовляли і використовували кістяні знаряддя.

Після зняття знахідок І умовного горизонту культурний шар в розкопі законсервовано ґрунтом.

В роботі експедиції брали активну участь палеогеограф М.А. Корягіна, археологи А.О. Леонова, В.О. Зайцев і група студентів-практикантів історичного факультету Маріупольського гуманітарного університету під керівництвом О.В. Забавіна. Нівелювальні роботи виконав технік В.В. Жигалов.

В.В. Крутилов, А.И. Смирнов

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА о. БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК Т)

Results of the research of Ancient settlement Berezan on the territory of temenos (area T) in 2008 and 2009 are presented. The remains of two building periods during the lifetime of the settlement have been uncovered: from the end of the second to the third quarter of the 6th c. BC and from the end of the 6th c. to the beginning of the 5th c. BC.

Раскоп Т (Теменос) расположен в районе западной границы античного поселения на о. Березань в квадрате В IV (по топографическому плану Д.Б. Беленького 1990 г.). Он был заложен В.В. Назаровым в 1996 г. на месте шурфа С.Н. Мазарати 1984 г. В настоящее время раскрыто площадь около 900 м^2 с остатками храмового комплекса и железоделательной храмовой мастерской конца VI — начала V вв. до н. э., землянок и хозяйственных ям конца второй—третьеццй четверти VI в. до н. э.

Основной задачей исследований на участке Т в сезонах 2008—2009 гг. были раскопки восточной части теменоса, дальнейшее раскрытие восточной ограды священного участка, выявление, по возможности, жилых или хозяйственных участков, синхронных существованию храма Афродиты (конец VI — начало V вв. до н. э.), исследование новых объектов. Общая площадь раскопок составила 150 м^2 (рис. 1).

Проводились доследования восточной части северной ограды Березанского теменоса (кладка 7) и улицы 12, примыкающей к ней с севера, а также кладки 11, ограничивающей улицу 12 с севера.

Восточная (доисследуемая) часть кладки 7 расположена в кв. 130 ю-в, 150 с-в, вытянута по оси СЗ-ЮВ, с запада она разрушена полуземлянкой 10, с востока — связана впереплет с кладкой 224 (восточная ограда теменоса). Ее сохранившаяся длина 4,30 м, высота 0,15—0,43 м, ширина 0,45—0,50 м. Сохранилось 2—5 рядов кладки высотой 0,05—0,20 м.

В восточной части кладки 7 на расстоянии 0,30 м от кладки 224 выявлен водосток, ведущий на улицу 12. Он образован орфостатно стоящими обломками известняковых плит, перекрытыми плитой, лежащей на постели. Длина водостока 0,45 м, ширина 0,20 м, высота 0,18 м.

Общая длина кладки 7 20,40 м. Восточная ее часть связана впереплет с кладкой 224 (восточная ограда теменоса), западная — с перпендикулярной ей кладкой 226 (западной оградой теменоса).

Улица 12 была частично раскрыта раскопками 2006 и 2007 гг. Она расположена между кладками 7 и 11, ориентирована по оси СЗ—ЮВ. Улица состоит из плотных горизонтальных трамбовок светлого желтоглинистого грунта сырцовой структуры с темными желтоглинистыми включениями, чередующимися с темными желтоглинистыми трамбовками. Раскрыто четыре уровня трамбовок толщиной (сверху вниз) 0,08, 0,10, 0,11 и 0,09 м.

Общая раскрытая длина улицы 12 27,00 м. Она раскрыта пока не полностью — ее восточная и западная части уходят в борта раскопа.

Кладка 11 выявлена в кв. 131 з. Западная ее часть была выявлена в полевом сезоне 2007 г. Восточная часть сохранилась плохо и, вероятнее всего, была разрушена еще в древности. Ее длина 2,35 м, высота 0,10—0,25 м, ширина 0,17—0,42 м. Она рядовая, постелистая, регулярная, одно-двухслойная. Сохранилось 1—2 ряда кладки высотой 0,10—0,15 м.

Строительные остатки середины — третьей четверти VI в. до н. э. К остаткам конца второй четверти — третьей четверти VI в. до н. э. на восточной прирезке участка Т относятся углубленные в землю жилища 41, 44—48, печь 49, ямы 42 и 43 (рис. 1).

Полуземлянка 41 раскрыта в кв. 170 в. Форма ее 8-образная в плане, размеры 3,45 (СЗ—ЮВ) × 1,75—2,25 (СВ—ЮЗ). До глубины 0,15 м она вырыта в полевке, ниже — в материке. Глубина 0,52—0,55 м. Стены прямые, плавно переходят в неровное материковое дно. В северной стене на глубине 0,30 м от верха жилища выявлены две материковые ступеньки в виде полумесяца.

Полуземлянка 44 выявлена в кв. 171 с—з. Она круглая в плане, диаметр 2,05 м, раскрыта сегментом длиной 1,30 м, уходит в восточный борт прирезки. Ее глубина 0,37 м. До глубины 0,15 м от верха полуземлянка вырыта в полевке, ниже — в материке. Стены покатые, плавно переходят в ровное материковое дно диаметром 1,25 м.

Полуземлянка 45 раскрыта в кв. 130 ю—в, 131 ю—з, 150 с—в, 151 с—з ниже трамбовок улицы 12. Она овальная в плане, северная часть уходит под северный борт восточной прирезки, южная — под кладку 7. Размеры жилища — 5,20 (З—В) × 2,50 (С—Ю) м, глубина 0,20—0,43 м. Стены прямые, плавно закругляются к неровному плоскому дну, имеющему небольшой уклон к востоку, перепад уровней 0,25 м. Восточная стена помещения вырыта в полевке, по всей ее длине раскрыта ступенька шириной 0,20—0,75 м и высотой 0,10—0,12 м. Остальная часть жилища вырыта в материке.

В полу южной части полуземлянки выявлено полукруглое углубление размерами 1,40 (З—В) × 0,73 (С—Ю) м и глубиной 0,12—0,17 м. Его дно промазано светлой глиной, толщина промазки до 3,0 см. Полы сохранились крайне фрагментарно, они также промазаны светлой глиной толщиной до 1,0 см.

Полуземлянка 46 выявлена в кв. 150 в, 151 з. Раскрыта сегментом, западная часть уходит под кладку 224. Размеры сегмента 3,10 (С—Ю) × 1,65 (З—В) м, глубина 0,20—0,45 м. До глубины 0,10—0,15 м полуземлянка вырыта в полевке, ниже — в материке. Стены плавно закругляются к неровному материковому дну, имеющему уклон к северу, перепад уровней до 0,25 м.

Полуземлянка 47 раскрыта в кв. 190 с—з ниже уровней полов железоплавильной мастерской. Она овальная в плане, размеры 2,93 (С—Ю) × 1,50 (З—В) м, глубина 0,25—0,30 м. Северная часть жилища уходит под кладку 36. Полуземлянка вырыта в материке. Стены плавно закругляются к неровному дну. В восточной части полуземлянки, рядом со стеной, выявлена небольшая круглая ямка диаметром 0,20 м и глубиной 0,18 м. Она предназначалась, вероятно, для установки сосуда.

Рис. 1. Строительные остатки середины — третьей четверти VI в. до н. э.

Полуземлянка 48 раскрыта в кв. 190 ю—з, 210 с—з также ниже уровней полов железоплавильной мастерской, на расстоянии 0,25 м к югу от полуземлянки 47. Форма прямоугольная в плане со скругленными углами, размеры 2,75 (С—Ю) × 2,25 (З—В) м, глубина 0,15—0,20 м. Полуземлянка вырыта в материке. Стены ее прямые, плавно переходят в ровное плоское дно.

В северо-восточном углу полуземлянки выявлена *in situ* хозяйственная печь 49. Устье печи выполнено из двух орфостатно стоящих известняковых плит размерами 0,25—0,28 × 0,23—0,25 × 0,05—0,8 м. Ширина устья 0,20 м. Топочная камера круглая в плане, восстанавливаемый диаметр 0,88 м. Она сложена из мелкого известнякового бута и глины. Глина и бут сильно обожжены. Толщина стенок до 0,10 м. Печь, вероятно, имела купольный свод, сделанный из большого фрагмента венчика пифоса. Под печь на дне полуземлянки было вырыто углубление (0,10—0,13 м), повторяющее ее контуры.

Яма 42 раскрыта в кв. 170 ю. Она круглая в плане, диаметр 1,18 м, глубина 0,95 м. До глубины 0,75 м яма вырыта в плотном желтоглинистом грунте, ниже — в полевке. Стены прямые, плавно переходят в ровное материковое дно диаметром 1,10 м.

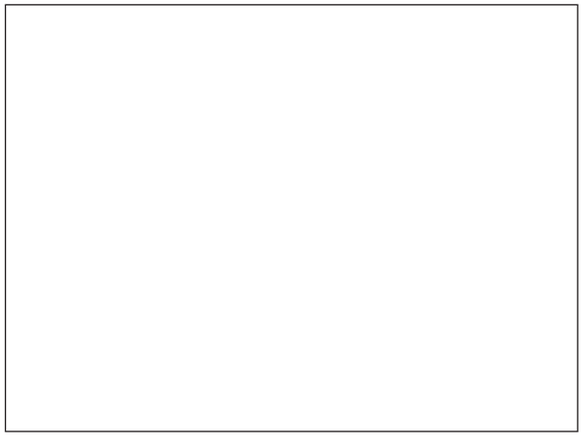

Рис. 2. Железоплавильная мастерская

Яма 43 вывялена на расстоянии 0,35 м к востоку от ямы 42 и 0,35 м к северу от кладки 36. Круглая в плане, диаметр 0,88 м, глубина 0,50 м. До глубины 0,35 м яма вырыта в желтоглинистом грунте, ниже — в полевке. Стены прямые, плавно переходят в ровное плоское дно, диаметр дна 0,80 м.

Строительные остатки последней четверти VI — начала V вв. до н. э. К ним, кроме раскрытых ранее кладок 7, 11 и улицы 12, относятся кладка 224 (восточная ограда теменоса) и железоплавильная мастерская с кладками 36 и 39, хозяйственной печью 37 и двумя плавильными горнами 38 и 40.

Кладка 224 расположена в кв. 150, 169 ю—в, 170 з, 189 с—в, 190 с—з. Она ориентирована по оси СВ—ЮЗ, ее северное окончание связано впереплет с кладкой 7. Южная часть кладки была раскрыта В.В. Назаровым в 1996—1997 гг. Он датировал сооружение стены первым строительным периодом существования теменоса (последней четвертью VI в. до н. э.).

Раскрытая длина кладки 224 16,50 м, ширина 0,50—0,75 м, высота 0,27—0,65 м. Кладка рядовая, орфостатно-постелистая, трехслойная, двухлицевая. Нижний ряд выполнен орфостатно стоящими известняковыми плитами, верхние — лежащими на постели известняковыми плитами, их обломками, крупным и средним известняковым бутом. Средний слой заполнен сырцово-глинистым раствором, мелким и средним известняковым бутом.

Верхний ряд северной части кладки относится, по всей видимости, ко второму строительному периоду существования Березанского теменоса, так как характер кладки здесь отличается от описанного. Она рядовая, постелистая, двухслойная, двухлицевая, сложена из известняковых плит, их обломков, крупного и среднего известнякового бута. Эта часть лежит над основной частью кладки на глинистой подушке толщиной 0,12—0,25 м. Возможно, она была выстроена после пожара, разрушившего верхнюю часть ограды теменоса, следы которого выявлены в 2008 г.

Помещение железоплавильной мастерской раскрыто в кв. 170 ю, 189 ю—в, 190, 209 с—в, 210 с, его южная часть уходит в борт раскопа. Оно примыкает к восточной ограде теменоса. Размеры помещения 6,75—7,00 (СВ—ЮЗ) × 4,25—4,50 (СЗ—ЮВ) м, общая площадь около 30 м^2.

Мастерская представлена тремя кладками (северной, восточной и западной), хозяйственной печью под северной кладкой и двумя железоплавильными горнами в южной части помещения.

Северная стена мастерской образована кладкой 36. Она ориентирована по оси северо-запад—юго-восток. Исследованная длина 4,50 м, ширина 0,50—0,60 м, имеет небольшой наклон к югу, в сторону помещения. Кладка рядовая, регулярная с элементами иррегулярности вследствие использования камней различных размеров, постелистая, двух-трехслойная, двухлицевая. Сложена на глинистом растворе (швы 0,5—10 см) из крупных известняковых плит, их обломков, крупного и среднего известнякового бута. Восточная часть кладки 36 уходит в борт раскопа, западная примыкает к восточной ограде теменоса (кладка 224), которая является одновременно западной стеной мастерской.

От восточной стены мастерской сохранился только фундаментный ряд кладки 39, ориентированной по оси северо-восток—юго-запад, перпендикулярно кладке 36 и отстоит от нее на 2,5 м. По центру кладки имеется разрыв длиной 1,3 м. Раскрытая длина кладки 3,0 м, ширина 0,5 м. Кладка постелистая, двух-трехслойная.

Пол помещения мастерской раскрыт на глубине 1,65 м от уровня современной поверхности по восточному борту прирезки. На верхнем уровне пола выявлены хозяйственная печь 37 и горн 38 для выплавки металла.

Под печи 37 располагался впритык к северной стене мастерской (кладка 36). Форма полукруглая в плане, размеры 1,15 (С—Ю) × 1,40 (З—В) м. Под сложен из глиняного раствора с примесью речного песка и сильно обожжен. В западной части по окружности пода выявлены две круглые ямки диаметром 0,15 и 0,20 м, глубиной до 0,35 м, в которые были вставлены венчиком вниз горла лесбосской красноглиняной и хиосской с белым ангобом амфор. Вероятнее всего, они несли конструктивное назначение — поддерживали деревянную? конструк-

цию печи. Восточная часть пода укреплена пятью орфостатно стоящими в два ряда сырцовыми кирпичами с размерами сторон 0,18—0,45 × 0,10—0,12 м.

Судя по форме и оформлению внешней части пода, а также по следам обожженности кладки 36, печь 37 имела купольный свод и, вероятнее всего, служила для хозяйственных нужд.

Горн 38 (рис. 2) раскрыт в юго-западной части мастерской на верхнем уровне пола. Сохранилась его нижняя часть прямоугольной в плане формы, длина 1,00 м, ширина 0,63 м, сохранившаяся высота до 0,15 м. Стенки горна образуют орфостатно стоящие сырцовые кирпичи и плоские известняковые плиты, толщина стенок 0,10—0,15 м.

Горн состоял из двух камер — топочной и плавильной. Размеры топочной камеры 0,35 × 0,35 м, сохранившаяся глубина 0,18 м. С востока к ней примыкало полуразрушенное устье топки длиной 0,05 м и шириной 0,25 м.

Плавильная камера имеет прямоугольную в плане форму, размеры 0,35 × 0,40 м. Внутри установлена ножка амфоры, выполнявшая роль тигля, которая была полностью ошлакована и заполнена железными шлаками.

Толщина верхнего уровня пола мастерской 0,08—0,15 м. Керамический материал из его заполнения немногочисленный и датируется серединой — второй половиной VI в. до н. э.

Ниже раскрыт второй уровень пола толщиной до 0,10 м, на котором выявлен горн 40 (рис. 2). Он практически полностью разрушен, сохранились лишь плавильная камера с тиглем и устье топочной камеры. Развал горна прослежен на длину 0,80 м, его ширина 0,37—0,50 м, высота до 0,12 м. Он также сделан из орфостатно стоящих сырцовых кирпичей и обломков известняковых плит. Устье топочной камеры выполнено в виде двух орфостатно стоящих известняковых плит, его длина 0,15 м, ширина 0,12 м. В плавильной камере размерами 0,25 × 0,30 м также сохранился тигель из дна амфоры, заполненный железными шлаками.

Отметим, что на территории мастерской не найдено ни одного сопутствующего железоплавильному ремеслу инструмента, хотя, судя по наличию двух плавильных печей, она просуществовала довольно долго. Не совсем ясна конструкция описанных горнов (аналогий на Березанском поселении пока не найдено), однако вполне понятно, что эти небольшие печи предназначались не для масштабной выплавки металла, а для нужд ближайшего ремесленного комплекса.

Таким образом, исследования на участке Т проливают свет на два этапа существования этой части античного поселения на о. Березань: ранний с жилыми и хозяйственными полуземлянками конца второй—третьей четверти VI в. до н. э. и более поздний — последней четверти VI — начала V вв. до н. э., где наряду с храмовым существовали и производственные комплексы.

Исследованння в 2008—2009 гг. мастерская относится к позднеархаическому времени и является наиболее поздней на территории поселения. Это еще раз доказывает, что железоделательное производство играло здесь важную роль на протяжении всего архаического периода существования Борисфена. Вероятно, изделия из металла, производимые здесь, должны были обеспечивать потребности жителей поселения, а, возможно, служили и товаром для торговли с племенами лесостепи.

А.В. Куликов, Д.В. Бейлин

ИССЛЕДОВАНИЯ В КРЕПОСТИ ЕНИ-КАЛЕ

In 2009, the expedition of the Crimean Branch of the IA NASU continued the excavations at Yeni-Kale Turkish fortress, at its southern, coastal area. The main stratigraphic stages of forming of the cultural layer, the original surface of the 18th c., and a gallery of underground drainage were traced. Based on the results of the work, recommendations for restoration and conservation of the objects in the fortress are given.

В октябре 2009 г. отряд Керченской экспедиции Крымского филиала института Археологии НАН Украины проводил исследования на территории памятника архитектуры национального значения крепость Ени-Кале. Она расположена на северной окраине г. Керчь в самой узкой части Керченского пролива на одноименном мысу, который опускается к морю обрывистыми террасами. Построенная на рубеже XVII—XVIII вв. по проекту французского военного инженера, крепость являлась ключевым пунктом, регулировавшим проход военных и торговых кораблей из Азовского моря в Черное. Само название «Ени-кале», в переводе с турецкого, «Новая крепость», должно было подразумевать существование на мысу фортификационных сооружений более ранних эпох.

В 50—60-х гг. прошлого столетия территорию крепости подробно обследовал керченский краевед В.В. Веселов, который, помимо многочисленных материалов эпохи позднего средневековья, обнаружил здесь находки римского и даже позднеэллинистического времени. К сожалению, начатая В.В. Веселовым работа по выявлению культурных слоев античных памятников в районе крепости Ени-Кале так и не была завершена, а собранные им материалы в основном утрачены (в Керченском музее сохранились только описи находок, составленные В.В. Веселовым, и немногие фотонегативы).

Задачей сезона 2009 г. было исследование нижней, приморской террасы мыса Ени-Кале с целью обнаружения культурных остатков античного времени. Другой важной задачей было изучение аутентичных строительных остатков начала XVIII в., для чего планировалось открыть нижние ряды монументальной кладки южного фаса оборонительной стены и исследовать конструкцию ее фундамента. Работы проводились в районе юго-восточных (Черноморских) ворот, у правого, восточного пилона проездной башни (рис. 1). Здесь был заложен небольшой раскоп 4 × 4 м, доведенный до нивелировочной отметки 2,27 м от R.

Верхние слои культурных напластований очень повреждены перекопами новейшего времени. Особенно пострадали слои у основания оборонительной стены, поскольку при проведении реставрационных работ в 70-е — начале 80-х гг. прошлого столетия по всему периметру стен крепости с помощью экскаватора была вырыта траншея шириной до 2,0 м и глубиной до 2,2 м, которой были вскрыты фундаменты. При этом культурные напластования XVII—XIX вв. были перемешаны со строительным мусором, которым эти траншеи были впоследствии засыпаны.

В ходе раскопок 2009 г. заполнение новейших перекопов было тщательно исследовано, что позволило собрать представительную коллекцию материалов, правда, вне археологического контекста, в переотложенном виде. Это, прежде всего, многочисленные фрагменты строительной керамики: прямоугольных кирпичей и плинфы, кровельной желобчатой черепицы, водопроводных труб. Интересную группу находок составляют фрагменты кухонной и столовой керамики: красноглиняные и поливные плоскодонные кувшины, миски, водогреи, жаровни, белоглиняные чашки с синей и зеленой подглазурной росписью растительны-

ми мотивами. Есть фрагменты трех подсвечников на дисковидных основаниях с невысокими бортиками, вместилища которых залиты зеленой и желтоватой поливой.

Собрана довольно большая коллекция курительных трубок. Все они фрагментированы. Преобладают красноглиняные трубки с поясами геометрического и растительного орнамента, накатанного зубчатым колесиком и нанесенного штампом. На фоне основной массы аккуратно сформованных трубок без дополнительной обработки лицевой поверхности выделяются несколько фрагментов высокохудожественных изделий с фигурными декоративными налепами и зеркальным глянцевым красным лощением. Два фрагмента трубок из белой глины. Все трубки были повреждены в древности, причем, если были повреждены края вместилища, его стенки аккуратно обкалывали по кругу, чтобы можно было раскуривать хотя бы щепотку табака.

Исследования неповрежденной перекопами площади позволили проследить основные этапы формирования культурного слоя XVIII—XIX вв.

На глубине 1,45 м от R обнаружена слегка наклонная к востоку древняя дневная поверхность, которая датируется первой половиной XVIII в. Она представляет собой плотно утоптанный зеленоватый суглинок с включением известняковой крошки, мелких фрагментов керамики, пятен золы, отдельных угольков, мелких костей животных и раздавленых раковин морских моллюсков. Отмечены не сливающиеся в единую поверхность пятна известкового раствора, содержащего морской песок, мелкую гальку и толченую керамику. Совершенно идентичный раствор был использован при заливке фундамента и в кладке оборонительной стены крепости Ени-Кале. Очевидно, открыт один из строительных горизонтов (этап строительства или ремонта фортификационных сооружений крепости).

Сверху дневная поверхность была перекрыта мощным (до 0,45 м) слоем плотного зеленоватого суглинка. В высшей степени интересен тот факт, что среди находок из слоя (в целом, весьма немногочисленных) абсолютно преобладают фрагменты античной керамики II—III вв.: фрагменты боспорских и южнопонтийских кровельных черепиц, боспорских пифосов и амфор, кружальной столовой керамики. Из керамического импорта отметим фрагменты стенок южнопонтийской светлоглиняной амфоры типа С, по Д.Б. Шелову, и амфор типа «мирмекийских». Эти материалы, по-

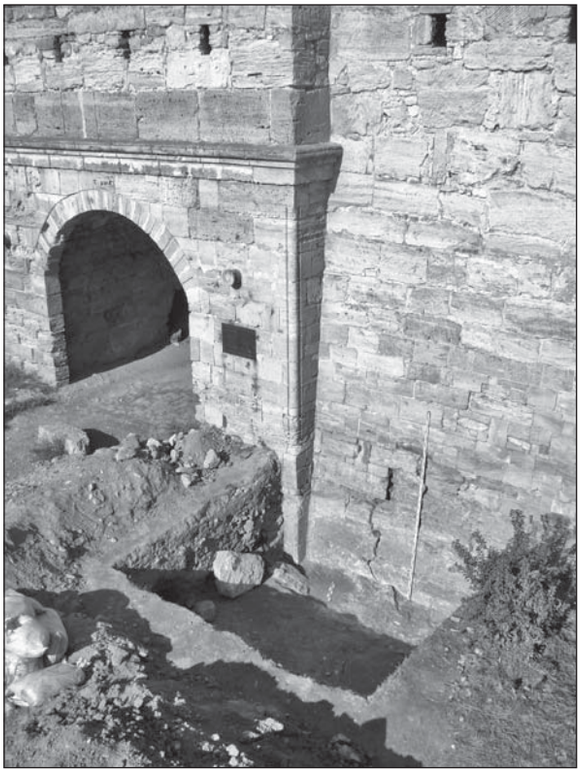

Рис. 1. Ени-Кале. Раскоп 2009 г. у пилона Черноморских ворот. Вид с юга, с башни бастиона 2 (фото А.В. Куликова)

видимому, происходят из разрушенного и перемещенного культурного слоя римского времени. В то же время раскопки 2009 г. так и не дали определенного ответа, находится ли античный культурный слой на территории самой крепости или ареал его распространения ограничивается небольшим участком на обращенной к морю покатости мыса в 100—150 м к югу (открыт разведками В.В. Веселова в 1955 г.).

Неожиданным и очень важным открытием стала подземная галерея, не обозначенная ни на старых планах крепости, ни в дневниках В.В. Веселова. На глубине приблизительно 1,25 м в западной части раскопа открыты крупные рваные плиты известняка, перекрывающие канал водостока, идущего с севера на юг (со стороны воротного проезда Черноморских ворот в сторону моря, где, очевидно, находился приемный и смотровой колодец). Через этот колодец с нижней террасы крепости отводились ливневые и талые воды, а, возможно, и нечистоты. В случае необходимости канал водостока мог использоваться как потайной лаз за пределы крепости.

Подземная галерея представляет собой неглубокий (0,65—0,70 м) и узкий (0,65 м) желоб с плоским дном, вымощенным тщательно по-

Рис. 2. Ени-Кале. Раскоп 2009 г. Дневная поверхность XVIII в., трасса подземного водостока, забутовка фундамента оборонительной стены. Вид сверху (фото С.А. Ермолина)

догнанными рваными плитами известнякового сланца. Стенки водостока сложены в однолицевой иррегулярной системе из небольших бутовых камней, уложенных на постелистые стороны и скрепленные белым известковым раствором. Характерно, что в кладке для уплотнения щелей широко использованы крупные фрагменты толстостенных боспорских пифосов, боспорских и южнопонтийских кровельных черепиц. Подобный строительный прием был зафиксирован нами в 2007 г. в кладке южной куртины оборонительной стены крепости Ени-Кале.

Канал водостока был свободным от земли, плиты вымостки были перекрыты лишь тонким слоем нанесенного водой песка и мелкого гравия, так что оказалось возможным проползти в южном направлении под землей на 5—6 м в сторону башни с цистерной (бастион 2). Установлено, что трасса подземной галереи делает плавный поворот к югу, что помешало осветить ее фонарем и хотя бы визуально исследовать продолжение. Очевидно, этот водосток выходит к приемному колодцу, расположенному в 6 м к югу от башни с цистерной. Ранее нами установлено, что в провал, образовавшийся на месте приемного колодца, уходят дождевые воды, а также целый поток воды из прорыва водопроводной трубы, питающей современный поселок у крепости Ени-Кале.

В юго-восточной бровке раскопа хорошо прослеживаются два этапа засыпки траншеи водостока. Первый период представлен очень плотным суглинистым грунтом с немногочисленными фрагментами керамики, в том числе, и несколькими фрагментами античной. Он связывается с земляными работами по сооружению водостока (полный профиль траншеи, устройство каменного ложа, перекрытие плитами, последующая засыпка). Второй, позднейший, период связывается нами с чисткой и ремонтом водостока. При этом грунт заполнения первоначальной траншеи был выбран, а трасса водостока засыпана морским песком и известняковой крошкой, образовавшей очень плотный сцементировавшийся слой. В слое позднейшей засыпки обнаружены мелкие фрагменты строительной, кружальной и поливной керамики второй половины XVIII — начала XIX вв., измельченные фрагменты красноглиняных курительных трубок. В слое засыпки траншеи водостока найдена серебряная монета Крымского ханства очень плохой сохранности.

В ходе раскопок открыто основание оборонительной стены крепости, которое было прослежено на глубину пяти рядов камней кладки. Материалом для сооружения стены служил не пористый желтоватый камень-ракушечник, которым облицованы стены и башни крепо-

сти в процессе реставрации в 70-е — 80-е гг. прошлого века, а плотный дикарный известняк светло-серого и желтовато-серого цветов с характерной слоистой структурой. Из этого известняка сложен массив местного скалистого мыса, ступеньками спускающегося к морю. Цоколь стены открыть не удалось, поскольку все пространство у основания стены на уровне нижнего ряда камней залито слоем светло-серого известкового раствора, из которого торчат верхушки крупных камней забутовки.

Такая заливка, по-видимому, предназначалась для укрепления фундамента, который в силу действия оползневых процессов дал усадочные трещины. Открыта одна такая линейная трещина-разлом, которая имеет продолжение за пределами стены и пересекает несколькими параллельными линиями древнюю поверхность XVIII в. Вероятно, пятна известкового раствора являются следами ремонта и подмазок древней мостовой.

Выводы по итогам работ 2009 г. Получены данные о стратиграфии культурных отложений в районе южных (Черноморских) ворот крепости Ени-Кале. Сильная поврежденность верхних горизонтов культурного слоя позволяет произвести расчистку фундаментов крепостных стен и башен с помощью землеройной техники на глубину минимум 1,3 м.

Установлено, что нижняя терраса крепости находится в зоне мощного фронтального оползня, в настоящее время пребывающего в относительно стабильном состоянии. Комплекс противооползневых мероприятий при реставрации и музеефикации крепостных сооружений обязательно должен включать строительство ливневой канализации и водоотводных дренажей. В этой связи особое значение имеет открытие линии древнего водостока.

Впервые за историю изучения крепости на широкой площади был открыт жилой горизонт с дневной поверхностью XVIII в. В дальнейшем, при составлении проекта реставрации и музеефикации крепостных сооружений, следует учесть и использовать в экспозиционных целях наличие исторической дневной поверхности.

Выявлен переотложенный культурный слой с находками античного времени, что вселяет определенный оптимизм в поисках следов античного поселения на территории крепости Ени-Кале.

В.А. Кутайсов

ИССЛЕДОВАНИЯ КАЛОС ЛИМЕНА В 2009 г.

Results of the research of fortifications in the ancient city of Kalos Limen at various stages of their functioning are presented.

Западно-Крымская экспедиция Института археологии НАН Украины продолжала в 22-м полевом сезоне изучение античного города Калос Лимен. Работы финансировались Республиканским комитетом по охране культурного наследия АР Крым. Раскопки были сосредоточены в юго-западной части городища, вдоль южной куртины херсонесского укрепления последней четверти IV в. до н. э. и более поздней цитадели рубежа III—II вв. до н. э. Исследована площадь 150 м^2 при глубине 1,0—1,5 м.

Основным объектом изучения была башня 6. Она возведена под острым углом (примерно 45°) к херсонесской куртине в полном соответствии с рекомендациями трактата первой половины III в. до н. э. Филона Византийского «О фортификации» (I, 1—4). Башня имеет размеры 7,53 × 9,02 м и состоит из двух помещений: северо-восточного (1) размерами 3,10 × 5,20 м и юго-западного (2) размерами 3,60 × 5,80 м. Приморская стена обозначена несколькими блоками в южном углу крепостного сооружения и траншеей от ее выборки. Обращает внимание весьма оригинальный прием, использованный античными инженерами и состоявший в том, что полы постройки внутри оказались на 0,6—0,8 м выше дневной поверхности снаружи. При этом стены башни возводились в самой подошве как лицевые кладки над руинами более ранних построек, относящимися к первым трем четвертям IV в. до н. э. Сказанное также подтверждается отсутствием траншеи под фундаментную часть кладок.

К западу от башни открыто еще две стены толщиной 1,18—1,20 м, одна из которых торцом примыкала под прямым углом к юго-западной стене этого фортификационного сооружения, другая — вплотную примыкала к ней всем панцирем. Мощность кладок нисколько не уступает остальным куртинам и башням крепости Калос Лимен. Они отгораживают юго-западную часть крепости, образуя цитадель, большая часть которой уничтожена морской абразией. Следовательно, более поздняя цитадель конца III — начала II вв. до н. э. возникла на этом месте не случайно, а в силу строительной традиции. Представляется также, что к цитадели примыкал морской мол гавани, к которому могли причаливать военные суда, ведь в самой цитадели размещался гарнизон города.

Дата башни и всего укрепления определяется по керамическому материалу, происходящему из насыпи времени фортификационного строительства, а именно фрагментам херсонесской тары. Как известно, начало ее производства относится к середине — третьей четверти IV в. до н. э., а самое массовое изготовление — к последней трети этого столетия — первой трети следующего века. Тут же найдено трехстрочное синопское клеймо, найти аналогии которому нам пока не удалось.

В заключении еще раз подчеркнем: раскопки последнего десятилетия открыли для науки прекрасный образец фортификационного искусства, бесценную информацию для реконструкции античной истории Северного Причерноморья, а любознательной общественности подарили великолепный экспозиционный объект.

Ю.В. Кухарчук, О.М. Романчук

РОЗВІДКИ В РАЙОНІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС

In July, 2009, the Netishyn Group of the IA NASU conducted the searching and recognostic works near Khmelnytska nuclear power station. A series of Palaeolithic sites in outskirts of Bilotyn and Komyny villages of Izyaslav Region opened by O.M. Romanchuk in the 1990-s were studied and localized. One of them, Komny I, was researched by making a trench. A new Middle Palaeolithic site Bilotyn VI was discovered.

У липні 2009 р. в Ізяславському р-ні Хмельницької обл. Нетішинським загоном Інституту археології НАН України були започатковані рекогносцирувально-розвідувальні роботи. В них брав участь завідуючий відділу археології Нетішинського краєзнавчого музею О.М. Романчук, який відкрив у 1997 р. поблизу Хмельницької АЕС низку пунктів з артефактами палеолітичного вигляду. Один з них — Співак I — на підставі наявності рубил, проторубил і чоперів був кваліфікований як ашельська стоянка. Повідомлялося також, що вироби вкриті патиною і що їх виготовляли двобічною обробкою з наявних у цій місцевості пласких жовен.

Інформація викликала зацікавлення фахівців і в липні 2008 р. до Нетішинського краєзнавчого музею завітали співробітники Інституту археології НАНУ В.М. Степанчук і Ю.В. Кухарчук разом із співробітником кафедри археології Національного університету ім. Т. Шевченка С.М. Рижовим. Після ознайомлення з колекцією крем'яних виробів зі Співака I та відвідин місця знахідок науковці кваліфікували пам'ятку як майстерню на виходах сировини, частина артефактів з якої може належати до середнього палеоліту. Кілька інших пунктів, оглянутих тоді, дали підйомний матеріал широкого діапазону — від середнього до фінальної стадії пізнього палеоліту, але для уточнення їхньої хронологічної позиції в межах палеоліту необхідні були додаткові дослідження.

Перший етап досліджень передбачав рекогносцирувальні розвідувальні роботи: вивчення геоморфологічної і стратиграфічної ситуації, локалізацію пунктів на місцевості, їхню характеристику і встановлення зв'язку з родовищами сировини.

Палеолітичні місцезнаходження, відкриті О.М. Романчуком, концентруються довкола сіл Білотин і Комини за 12—15 км від містечка атомщиків Нетішин. Вони пов'язані з терасами р. Гнилий Ріг, яка через р. Вілія сполучається з головною водною артерією цієї місцевості — Горинню. Межиріччя Горині та Вілії — це низовинна долина протяжністю з півночі на південь близько 16 км, з заходу на схід — 40 км, що вклинюється у Волинську височину — західну частину розлогої Подільської височини. Над долиною подекуди здіймаються на 8—10 м останці геологічного походження. Саме з таким останцем видовжено-овальної форми, що простягається уздовж р. Гнилий Ріг з заходу на схід, пов'язані палеолітичні пам'ятки.

Пункт Співак I (місцева назва, за інформацією літньої мешканки з хут. Співак, уроч. Серединщина — від обійстя Серединського) займає вершину тераси правого берега р. Гнилий Ріг за 300 м на схід від кількох хат колишнього польського хут. Співак, знищеного перед Другою світовою війною під час спорудження ланцюга дотів — «оборонної лінії Сталіна». Один дот влаштовано на самій вершині тераси, у центрі місцезнаходження, другий — на схилі, над дорогою з с. Комини до с. Білотин. Земляні роботи і тривала оранка сприяли переміщенню артефактів на поверхню та їхнє розпорошення. Відтак, матеріал поширився на значну площу — 220 × 40 м. Більшість знахідок пов'язана з вершиною, західним і південним схилами тераси. На північному сході терасу пе-

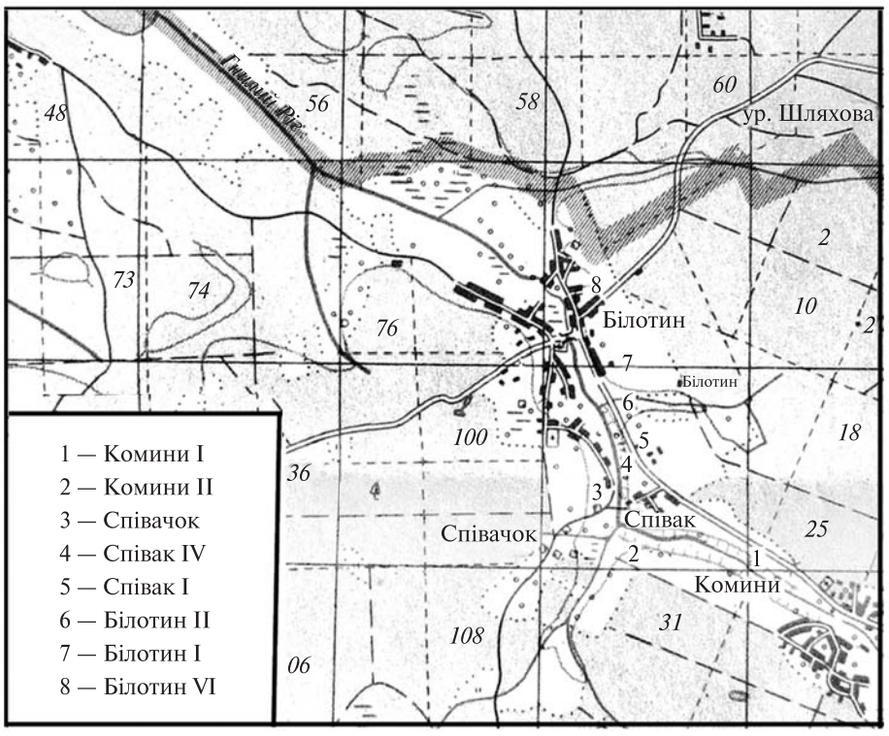

Рис. 1. Кущ палеолітичних місцезнаходжень в околицях сіл Білотин і Комини

ретинає русло безіменного струмка, що впадає в р. Гнилий Ріг.

Польовим дослідженням передував аналіз колекцій підйомного матеріалу, накопиченого в фондах Нетішинського краєзнавчого музею багаторічними зборами О.М. Романчука. Найчисленнішою є крем'яна колекція зі Співака I. Тут дійсно є рубила (здебільшого фрагментовані, але є кілька цілих). Виключно фрагментами представлені й більш ретельно оформлені двобічні знаряддя, які в публікаціях названі гостроконечниками. Насправді це фрагменти мікокських листоподібних біфасів, що поламалися в процесі виготовлення. Переважна ж більшість артефактів, кваліфікованих у публікаціях як проторубила, належить до незавершених знарядь — «напівфабрикатів», полишених на стадії первинного обтісування природних пласких жовен. Про те, що ними не виконували притаманні рубилам ударно-рубальні операції, свідчить, зокрема, наявність на «робочому кінці» багатьох із них ділянки жовнової кірки.

Не менші сумніви виникли і стосовно виробів, визначених як чопери. Морфологічно більшість із них дійсно відповідає цьому класові знарядь: один кінець погострено кількома грубими сколами, решта поверхні округлого чи овального жовна зберігає кірку або ж поправлена так, що виріб зручно тримати в руці. Більше того, робочий край багатьох «чоперів» має подекуди сліди «забитості» — свідоцтво того, що їх якось використовували. Таких знарядь набралася ціла серія, і в їх обробці простежується певна система, що змушує відкинути думку про випадковий характер наявності таких виробів. Варіант відповіді про їхнє призначення з'явився в ході робіт «у полі», під час дослідження одного з місцезнаходжень шурфом, а саме Коминів I.

Планувалося шурфування й Співака I, але на те не вистачило часу: надто насиченим матеріалом виявився шурф на Коминах I. Зондувальні роботи розпочаті саме з цього місцезнаходження через те, що, по-перше, воно (на відміну від більшості інших пунктів) чітко локалізоване; по-друге, серед зібраного тут матеріалу теж траплялися «чопери».

Пункт Комини I, поміж с. Комини і хут. Співак (рис. 1), займає центральний найвищий із трьох мисоподібних пагорбів першої надзаплавної тераси р. Гнилий Ріг, яку перетинає всипана жорствою дорога, що йде в цьому місці паралельно до русла річки (рис. 2). Заплавний видолинок між мисами і річкою має назву Виричова долина (від Вирича, який мав там поле).

Шурф 1,0 × 1,0 м закладено за 15 м на південь від дороги. Матеріал ішов практично від поверхні. Щільна насиченість кременем товщі відкладів змусила розбирати їх ножами — прошарками завтовшки 10 см. Стратиграфія нашарувань за східною стінкою така: горизонт 1

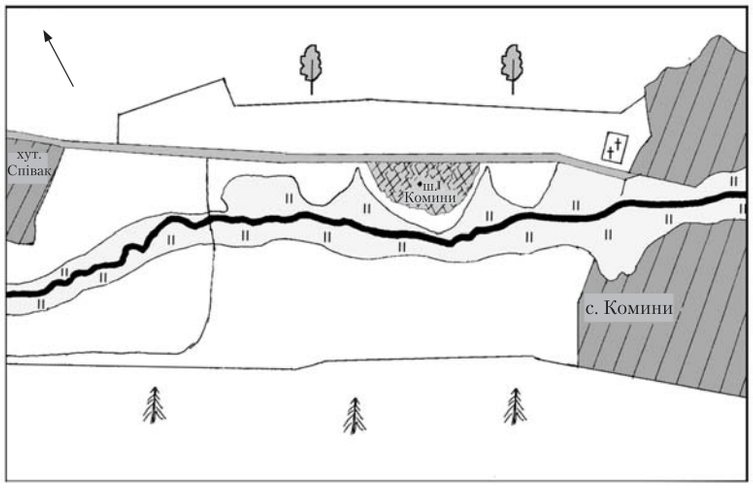

Рис. 2. Комини I. Ситуаційний план

(0,00—0,25 м) — пісок темно-сірий (гумус); горизонт 2 (0,25—0,40 м) — гумусований пісок (темно-сірий з коричнюватим відтінком) із домішками вапнякової крихти — жорстви; горизонт 3 (0,40—0,63 м) — пісок світло-коричневий з охристим відтінком від насичення жорствою; горизонт 4 (0,63—0,85 м) — коричневий пісок з жорствою (можливо, похований ґрунт); горизонт 5 (0,85—1,00 м) — вохристо-білий супісок, насичений жорствою та вапняковими плитками й грудками; горизонт 6 (1,00—1,10 м) — темно-коричневий супісок (можливо, похований ґрунт); горизонт 7 (1,10—1,15 м) — вохристо-білий глеюватий супісок; нижче йде товща «материкового» вапняку.

В горизонті 3, на рівні 0,50—0,55 м, на східній стінці відбилася локальна смужка сірого кольору. Це могло були заповнення кротовини, а, можливо, й рештки вогнища. На користь останнього свідчать обгорілі кремені, що трапилися в прошарку 0,50—0,60 м. Більшої протяжності (до 0,60 м) виразний темно-коричневий до чорного прошарок (решки вогнища?) проявився на східній стінці в горизонті 4 на рівні 0,80—0,85 м.

У шурфі (до глибини 1,0 м) добуто 2840 артефактів (не рахуючи численних природних жовен без слідів штучного розколювання). З них усього три нуклеуси, 32 пластини (так їх можна кваліфікувати лише умовно — за параметрами, а не за паралельністю граней), 1005 відщепів. Майже половина відщепів — первинні, трохи менше крайових. Відбивні площадки переважно природні (50 %), далі йдуть гладенькі (22 %), крапкові (20,5 %) і двогранні (5 %). Лусок і скалок 1146, уламків — 98. Артефактів, які з певним сумнівом можна віднести до знарядь, лише півтора десятка, натомість преформ-напівфабрикатів — понад 200 екз. Завершують перелік кременів 320 фрагментованих і сумнівних сколів.

Наведена статистика свідчить про інтенсивний процес розщеплювання кременю у цьому місці, отже Комини I слід віднести до майстерень на виходах сировини — пласких жовен поширеного тут туронського кременю. Цікаво, що в цій місцевості іноді оголюються річкою Гнилий Ріг і кремені підстилаючого туронський альбського ярусу крейдових відкладів. Вони нижчої якості, і в шурфі трапилися тільки два артефакти з такого кременю.

Значна частина сколів мають невеликі розміри і вкорочені пропорції (середня довжина 3,5 см), а також характерну «губу» над черевцем — типові ознаки біфасної обробки. Рельєфний горбик на черевці відщепів свідчить, що обробка жовен провадилася твердим відбійником. Виходячи з цього і цілковитої відсутності у цій місцевості «м'яких» порід каменю (на кшталт пісковику), можна зробити висновок, що у якості відбійників використовували жовна того самого кременю, з якого виготовляли й знаряддя. Отож так зв. чопери є, скоріше, відбійниками-ретушерами. Про використання їх у такій якості свідчать, зокрема, ділянки характерної забитості та зім'ятості на обробленому їхньому кінці.

Доказом правомірності саме такої інтерпретації «чоперів» є виявлений у самому низу шурфа I — стратиграфічно нижче рівня, з яким пов'язані чопероподібні вироби, нуклеус із характерним «ребром», яке створювали на ядрищах верхньопалеолітичного типу перед початком сколювання з протилежного боку (з торця) пластин. У тому, що це дійсно нуклеус, а не біфас, переконує і наявність характерної скоше-

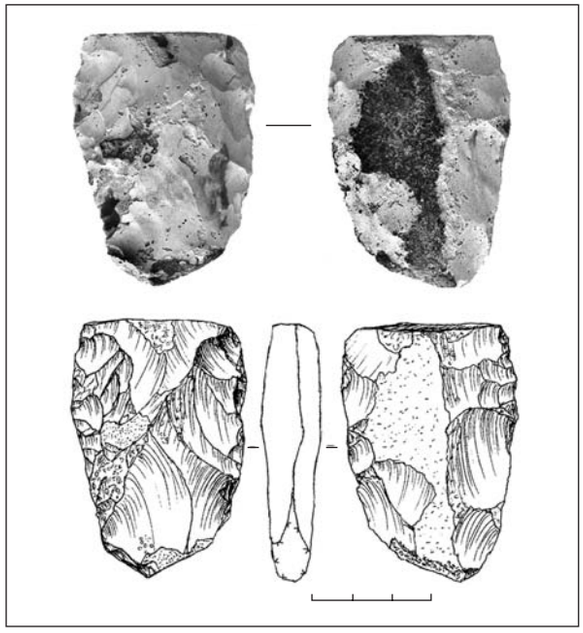

Рис. 3. Білотин VI. Уламок біфаса

ної площадки, і негатив від сколотої на всю довжину жовна пластини.

Функцію відбійників-ретушерів виконували, вочевидь, і «чопери» зі Співака I, тож їхня присутність не може вказувати на нижньопалеолітичний вік пам'ятки. Наявність безперечних рубил та листоподібних біфасів мікокського типу, разом із щільною патиною, є вагомим аргументом на користь середньопалеолітичного її віку. Показово, що патина на виробах з Коминів I має меншу щільність і блакитний відтінок.

Щільною білою патиною вкриті і артефакти сусіднього зі Співаком I місцезнаходження Білотин I. Воно також пов'язане з вершиною високої другої тераси правого берега р. Гнилий Ріг, яку поділяє на два пагорби безіменний струмок, що впадає в цю річку. Вершина має назву уроч. Менжинщина. Нижчий, прилеглий до струмка терасовий рівень дав підйомний матеріал, докорінно відмінний у техніко-типологічному сенсі. Крем'яні вироби цього місцезнаходження, що отримало назву Білотин II, позначені виразними верхньопалеолітичними рисами (торцеві клиноподібні нуклеуси, пластини). Показово, що вони зовсім не мають патини.

Так само позбавлені патини й нечисленні вироби, зібрані на фінальнопалеолітичному місцезнаходженні Співачок, пов'язаному з першою надзаплавною терасою лівого берега р. Гнилий Ріг. Пам'ятка отримала назву від колишнього польського хутора, до якого, перетинаючи річку, веде ґрунтова дорога з хут. Співак. Знахідки — характерні для свідеру «човнуваті» нуклеуси, пластини й пластинки — зафіксовані на невеликому підвищенні, на якому влаштована піщана копанка-кар'єр.

З перепадом між першою й другою терасами лівого берега р. Гнилий Ріг пов'язане місцезнаходження Комини II (місцева назва — уроч. Горби). Воно цікаве тим, що підйомний матеріал концентрувався тут на невеликій площі. Наявність патинованих і непатинованих артефактів та сліди пізнішого переоформлення патинованих виробів свідчать про різний час відкладення цього матеріалу.

Щонайменше два культурні горизонти має, вочевидь, і місцезнаходження Співак IV, розташоване між Співаком I та Коминами I і пов'язане з дещо підвищеною ділянкою на перепаді першої й другої терас правого берега р. Гнилий Ріг. Разом з інтенсивно патинованими знаряддями (зокрема рубилом) тут трапився вкритий незначним нальотом голубуватої патини торцевий нуклеус верхньопалеолітичного типу.

У ході обстеження, локалізації та опису палеолітичних пам'яток, відкритих О.М. Романчуком, провадився пошук нових пунктів. Цікаву знахідку — фрагмент ретельно оформленого інтенсивною ретушшю біфаса, виготовленого з тонкої плитки (про що свідчать обопільні ділянки патини), — виявлено на узвишші високої тераси лівого берега р. Гнилий Ріг за 100 м на схід від північно-східної околиці с. Білотин. Типологічна виразність цього артефакту та щільність «фарфороподібної» — білої з жовтуватим відтінком патини, кірка якої така товста, що навіть почала вилущуватися (рис. 3), — дала підставу позначити це місце як окреме місцезнаходження Білотин VI. За формулою, запропонованою П.Є. Нехорошевим для диференціації біфасів середнього й верхнього палеоліту, цей виріб, як і фрагменти досить досконалих біфасів зі Співака I, відповідають за рівнем витонченості біфасам «середньопалеолітичного типу».

Зважаючи на весь комплекс даних, можна стверджувати кілька етапів заселення місцевості довкола сіл Комини й Білотин у проміжок часу від середнього до фінального палеоліту.

О.Р. Лазурко, І.І. Назар, Б.Я. Сало, А.М. Чорний

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БРОДІВЩИНІ У 2009 р.

In 2009, the expedition of the Scientific and Research Centre of the Rescue Archaeological Service of the IA NASU conducted rescue archaeological research in Brody Region of Lviv Oblast at the area of oil pipeline construction. The most significant works were held at Zahirtsi I and V sites which incurred the hardest devastation.

Роботами у Бродівському р-ні Львівської обл. ідентифіковано низку відомих пам'яток, серед яких і поселення Загірці I та Загірці V, що безпосередньо потрапляли в зону будівництва нафтогону.

Поселення Загірці I розташоване за 1,2—1,6 км на північний захід від північної околиці с. Загірці, обабіч дороги Київ—Чоп (М-06, Е-40) на мисоподібному підвищенні, що здіймається на 0,5—1,5 м над заболоченою долиною з північною та північно-західною експозицією схилів. У межах пам'ятки, що припали під будівництво, виявлено чотири об'єкти господарського призначення. Їхнє заповнення було однорідним і складалось із темно-брунатних і чорних гумусованих суглинків із дрібними вкрапленнями мергелю, вапняку та фрагментів кераміки й обмазки.

Об'єкт 1 (господарська яма) мав підпрямокутну в плані форму, розміри 0,8 × 0,7 м, залягав на глибині 0,25 м від сучасної поверхні і був заглиблений у материк на 0,05 м. Об'єкт 2 (господарська яма) розташований за 3,0 м на північний схід від об'єкта 1 і був підокруглої в плані форми, розміри 1,4 × 0,8 м, залягав на глибині 0,15 м від сучасної поверхні і був заглиблений у материк на 0,30—0,35 м. Об'єкт 3 (господарська яма) виявлено за 29,0 м на північний схід від об'єкта 2. Він мав округлу в плані форму діаметром 1,4 м та був заглиблений у материк на 0,30—0,35 м. У заповненні траплялися фрагменти кераміки (розвал горщика), обмазки та кісток, а також виявлено п'ять великих каменів вапняку розмірами близько 0,20 × 0,15 м. Камені розташовані безсистемно і були, мабуть, залишками якоїсь конструкції. Об'єкт 4 (господарська яма) знаходився за 248 м на північний схід від об'єкта 3, мав округлу в плані форму діаметром 0,75 м і був заглиблений у материк на 0,4 м.

На площі розкопу зафіксовано дрібні фрагменти кераміки на глибині 0,3—0,4 м. За щільністю поширення артефактів можна припустити, що траншею прокладені посередині селища. Знахідки представлені керамічними і крем'яними виробами, що репрезентують два періоди існування пам'ятки — ранній залізний вік (висоцька культура) і давньоруський час (XI—XII ст.). До першого відносяться вказані чотири господарські ями, окремі фрагменти ліпного товстостінного посуду і крем'яні вироби, що походять з культурного шару і заповнення об'єктів. Керамічне тісто грубої фактури, зі значними домішками крупнозернистого піску й шамоту. Тож поверхня горбкувата, подекуди збереглися сліди від загладжування зовні і зсередини посуду. Кераміка переважно цеглястого, брунатного і чорного кольорів.

Другий період представлений фрагментами кружальних горщиків. Керамічне тісто з домішками шамоту й дрібнозернистого піску. Посуд переважно цеглястого, жовтуватого й чорного кольорів.

Ще одна пам'ятка — ***Загірці V*** розташована за 2,0 км на північний схід від поселення Загірці I, на відстані 0,87—1,10 км на північ від північної околиці села та за 0,07—0,31 км на північний схід від вигину дороги Київ—Чоп. Вона займає нижню і середню частини південно-західного схилу пагорба. Тут досліджено рештки п'яти об'єктів: господарську яму (об'єкт 1), житла (об'єкти 2 і 3), відкритого вогнища

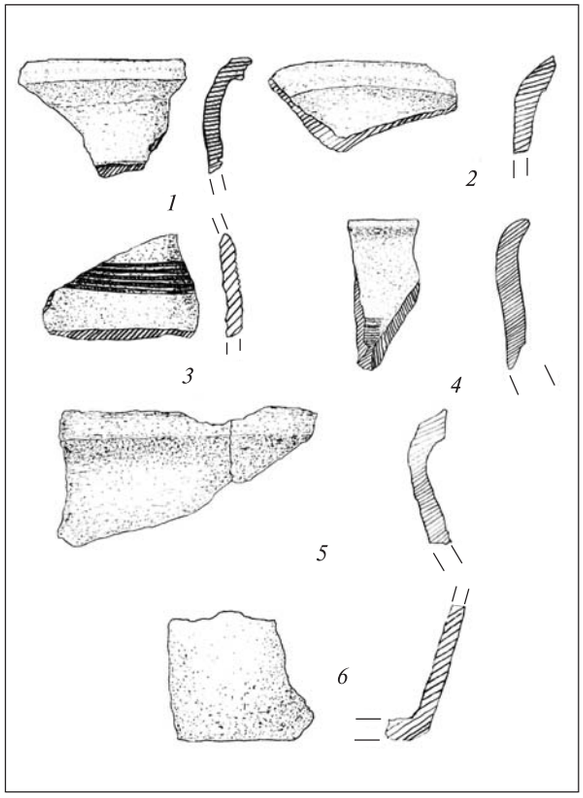

Рис. 1. Поселення Загірці V, кераміка з об'єктів 3 і 4

(об'єкт 4) та напівземлянки зрубної конструкції (об'єкт 6).

Об'єкт 1 мав овальну в плані форму, розміри 1,35 × 1,00 м. Він залягав на глибині 1,20 м від сучасної поверхні і був заглиблений у материк на 0,2 м.

Від об'єкта 2 вціліли лише залишки кута житла, інша ж частина була зруйнована сучасними будівництвами трубопроводів. Досліджена частина має розміри 1,5 × 1,0 м, глибина від рівня материка 0,90—0,95 м. Житло було орієнтоване стінами за сторонами світу.

Об'єкт 3, ймовірно, був житловою спорудою. Розміри відкритої частини 4,0—5,0 × 3,0 м, глибина в материку 0,6—0,7 м. У південно-східній частині виявлено останець підпрямокутної форми, вирізаний у материку, що міг слугувати лежанкою. Споруда складалася з основної камери, посеред якої було овальне заглиблення розміром 2,6 × 2,1 м і завглибшки 1,8—2,0 м в материку. В заповненні на глибині 1,7—1,9 м виявлено декілька дрібних фрагментів кераміки і рештки деревини. Навколо основної камери розташовувалися чотири овальні заглиблення, з яких повністю досліджено одне. Глибина їх у материку не перебільшувала 0,5—1,1 м. Досліджене заглиблення мало розміри 1,2 × 1,0—1,3 м, більша його частина входила в західну стіну об'єкта.

Об'єкт 4 — вогнище овальної форми розмірами 1,5 × 1,4 м, що залягало на глибині 0,20—0,25 м від рівня материка. На площі 1,2 × 0,9 м було нагромаджено камені вапняку та великі шматки печини. Найбільше скупчення концентрувалося у південно-східній частині розвалу.

Об'єкт 6 — залишки житла прямокутної в плані форми, дослідженого на площі 2,8 × 2,2 м. Глибина в материку 0,25—0,30 м. Стіни орієнтовані за сторонами світу. У південно-східному кутку зафіксовано рештки дуже зруйнованої печі-кам'янки. В південно-східному, південно-західному кутках і посередині східної стіни розташовувалися стовпові ями. Яма у південно-західному кутку мала діаметр 0,3 м і глибину 0,5 м в материку, в південно-східному кутку — розмірами 0,25 × 0,20 м і завглибшки 0,10 м, посередині східної стіни — діаметром 0,25 м і завглибшки 0,50 м. У ній виявлено чотири камені для укріплення основи стовпа. Найбільшу кількість знахідок виявлено у заповненні об'єкта біля вогнища і під його розвалом.

Матеріал із пам'ятки представлений виключно фрагментами кружального посуду давньоруського часу (рис. 1). Керамічна маса щільна, з добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого, іноді середньо- та крупнозернистого піску, а інколи дрібного шамоту. Колір сі-

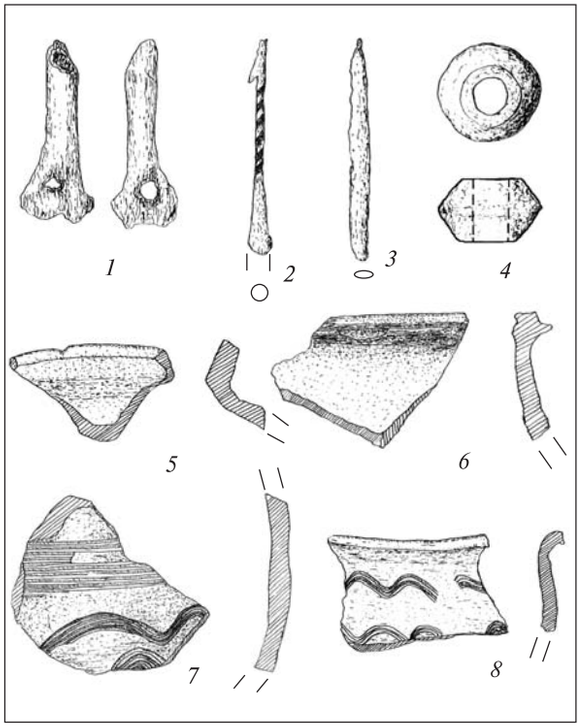

Рис. 2. Поселення Загірці V, знахідки з об'єктів 2 і 3

рий, темно-сірий чи брунатний. Посуд добре випалений (на зламі стінки одношарові). Здебільшого це були кухонні горщики переважно однакових середніх розмірів з діаметром вінець 20—25 см. Форма традиційна для давньоруського часу — висота дещо більша ніж ширина, а максимальне розширення припадає на плечики. Вінця мають здебільшого манжетоподібне викінчення різного профілю (рис. 2, *8*). Посуд оздоблений рифленим хвилястим, зигзагоподібним або прямолінійним орнаментом (рис. 1, *3*). На одному фрагменті боковини їх поєднано (рис. 2, *7*).

З-поміж інших знахідок — біконічне пряслице з місцевого вапняку заввишки 2,2 см, найбільша ширина 3,5 см, діаметр отвору 1,1 см (рис. 2, *4*), а також вироби з заліза та кістки (рис. 2, *1*). Привертає увагу залізний гарпун із об'єкта 2. Він має втульчасту основу і спіралеподібний корпус, довжина 9,2 см, діаметр дроту 0,30—0,44 см, втулки — 0,8 см (рис. 2, *2*). Трапився також залізний черешковий шилоподібний наконечник стріли (рис. 2, *3*) завдовжки 7,0 см, діаметр 0,4 см. Поширення такого типу вістер припадає на X—XII ст. Із об'єкта 4 походить також фрагмент леза ножа. Довжина збереженої частини 8,0 см, ширина 1,4 см.

Поселення Загірці V відноситься до княжої доби і може бути датовано XI—XII ст. Можливо, воно було однією з околиць та структурних ланок місцевого етнокультурного, ремісничого, торговельного й політичного центру — Пліснеського городища.

С.Б. Ланцов

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАБОТ ДОНУЗЛАВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В САКСКОМ И ЧЕРНОМОРСКОМ РАЙОНАХ КРЫМА В 2009 г.

Presented are the excavations at Kulchuk hill-fort dated from the 4th c. BC to the edge of the millennia and from the 8th c. to the 9th c. situated on the coast of the Black Sea in the North-Western Crimea as a result of which a secret underground passage of the Hellenistic period was discovered. Archeological and geophysical prospecting at Ancient settlements of the southern shore of Tarkhankut Peninsula in Chornomorske Region was also conducted. In Saky the protective zone of «Saky peresyp» archaeological site (Ancient sanctuary and settlement of the 9th—10th c.) was specified.

Донузлавская экспедиция в 2009 г. отметила 50-тилетие ее создания выдающимся скифологом О.Д. Дашевской (ИА АН СССР), бессменно руководившей ею или ее Беляусским отрядом 49 лет. Созданная в 2006 г. экспедиция ИА НАН Украины унаследовала это название. С этого года совместная украинско-российская Донузлавская экспедиция работала в составе трех отрядов. Один исследовал античное городище Кара-Тобе в г. Саки (начальник отряда С.Ю. Внуков, ИА РАН), другой изучал Чайкинское городище в Евпатории и могильник у поселка Заозерное (руководители Т.В. Егорова и Е.А. Попова, МГУ им. М.В. Ломоносова) (см. сообщения в этом издании). Третий отряд осуществлял раскопки Кульчукского и Беляусского городищ в Черноморском р-не, а также круглогодично занимался разведками и экспертизой земельных участков в Западном Крыму (Сакский и Черноморский р-ны).

Этот отряд четвертый сезон подряд продолжал раскопки на ***Кульчукском городище*** IV в. до н. э. — рубежа эр и VIII—IX вв., расположенном на черноморском побережье Северо-Западного Крыма, в 2,5 км южнее с. Громово. В экспедиции проходили археологическую практику студенты Российского государственного гуманитарного университета, Москва (руководитель Л.И. Грацианская). В основном, благодаря их усилиям и безвозмездной помощи российских волонтеров, и были осуществлены раскопки. Они, как и прежде, в основном были сосредоточены в восточной части памятника (усадьба 2) на компактной территории, прилегающей к башне 2 (рис. 1). Исследования на площади около 500 м^2 велись, по большей части, в пределах прошлогодних раскопов, глубина которых в разных местах достигала от 0,5 до 3,5 м от современной поверхности.

Главные задачи сезона состояли в открытии снаружи пирамидального каменного пояса башни и изучении хорошо сохранившейся сплошной застройки рубежа эр к югу и северо-западу от башни.

Башня 2, посвященная Гераклу, полностью изучена изнутри и открыта по верху стен, образующих ее контур, в предшествующие сезоны. Ее пирамидальный пояс шириной в основании около 2,5 м был сложен на рубеже III—II вв. до н. э. из вторично использованных крупных блоков, происходивших от другой башни (более ранней). В этом году он был раскрыт более полно, в отдельных местах на высоту до двух с лишним метров.

Наиболее важное открытие 2009 г. — полностью сохранившийся и не имеющий прямых аналогий потайной подземный ход, ведущий из-под лестницы в башне к осадному колодцу эллинистического времени. Кроме того, впервые в Северном Причерноморье в южной оборонительной стене Кульчукского укрепления обнаружена *in situ* античная амбразура. Выполнен ряд консервационных мероприятий, среди которых укрепление перекрытия южного входа в башню и закладка подземного хода.

Стратиграфическая ситуация на раскопах вблизи башни была похожа. Сверху гумус, затем серо-золистая супесь с каменными завалами

Рис. 1. Кульчук 2009 г., основной раскоп. Общий вид сверху с юго-юго-запада

раннесредневекового времени, относящимися к салтово-маяцкой культуре, ниже — позднескифский горизонт рубежа эр и начала н. э. От этого периода обнаружено множество стен и помещений. Постройки, очевидно, были двухэтажными, поскольку на древней поверхности, порой вымощенной каменными плитами, обнаружены основания каменных лестниц, сохранившихся на высоту двух—трех ступенек. Четко установлено, что эти лестницы не вели в подвалы.

На рубеже эр жители Кульчукского городища продолжали использовать ранее построенную башню, только к этому времени пол ее первого этажа был почти на 2 м ниже уровня дневной поверхности. Тем не менее, в нее можно было войти снаружи с юга через длинный коридор из каменных стен, ориентированный по оси запад—восток, по лестнице, спускающейся (вдоль южного наружного фасада башни) вниз широкими грунтовыми ступенями с камнями по краям. Низ этой лестницы снаружи от башни заканчивался у постоянного единственного южного входа в нее высотой 2,10 м и шириной до 0,95 м.

Перекрытие состояло из плашмя уложенных сверху поперек проема плит, которые частично сохранились. В этом году разобран каменный завал с глиной внутри проема. В него с юга опускались каменные ступени лестницы начала н. э. Под нижней ступенью и найдено полностью сохранившееся (не обвалившееся и не засыпанное) осадное гидротехническое сооружение, вход в которое перекрывала вертикально стоящая закладная необработанная плита размерами около 0,9 × 0,6 × 0,2 м.

Подземный ход вел из башни за ее пределы в южном направлении (рис. 2). Его длина до колодца в южном конце 6,1 м, высота 0,7—0,8 м, ширина, в основном, около 0,8 м (у начала 0,65 м, в центральной части около 1,0 м, вплотную к колодцу 0,41 м). На расстоянии 2,6 м от входа коридор плавно (дугообразно) под углом около 60° поворачивает на юго-запад. Здесь он самый широкий — можно разминуться двум людям.

Потолок и стены коридора сложены из хорошо обработанных каменных блоков и плит вторичного использования, в том числе рустованных и с перронами. Пол глиняный. Кое-где на стенах сохранилась неаккуратно нанесенная глиняная обмазка, на которой хорошо видны следы от пальцев. В целом стены не были оштукатурены. Обмазка, очевидно, была нанесена только в некоторых местах, требовавших ремонта, — там, где просачивались влага или через швы между камнями грунт. В момент открытия тоннеля на полу было несколько небольших горок сухой рыхлой глины, и в ходе работ грунт продолжал просачиваться тонкими струйками через трещины и швы в стенах.

Горизонтальный ход с юго-запада упирается в круглый колодец, вырытый, в основном, в материковом красно-буром суглинке, глубиной от пола коридора до скального чашеобразного дна около 7,28 м и диаметром 1,1—1,3 м. Нижняя его часть на глубину около 1,2 м вырублена в скале. Над колодцем располагается каменный конус из

Рис. 2. Подземный ход около устья колодца. Вид с севера

Рис. 3. Вид из колодца на каменный купол над ним

семи рядов кладки высотой 1,93 м, нижний диаметр 1,2—1,3 м, верхний — около 0,45 м (рис. 3). Верхний ряд конуса образует монолитный блок толщиной 0,42 м с круглым отверстием, плотно закрытым хорошо обработанной круглой известняковой пробкой диаметром 0,51—0,53 м. Таким образом, общая глубина колодца от устья, закрытого пробкой, 9,21 м. На момент обнаружения колодец на высоту до 1,7 м от дна был засыпан глинистым грунтом, просочившимся через швы каменного конуса и осыпавшимся с бортов, как еще во время функционирования, так и позже, во многом благодаря норам грызунов. В западном и восточном бортах колодца зафиксированы по 13 выемок (одна под другой) для упора ног для спуска и подъема рабочих при рытье и, возможно, чистке колодца. Современный уровень воды находится на 0,35 м выше дна колодца (+ 0,58 м по балтийской системе). Вода пресная, солоноватая на вкус, как верховодка. Древний водоносный горизонт располагался в суглинке на границе со скалой. В нижней части колодца в бортах зафиксированы илистые слои, отражающие разновременные уровни его дна, изменявшегося из-за осыпей грунта, гидрогеологических особенностей разных периодов и сезонного уровня воды. Чистили ли древние жители этот водоем, не известно. Керамические находки со дна малочисленны, очень фрагментарны и маловыразительны. Это позволяет предположить, что все-таки колодец чистили.

Время сооружения осадного гидротехнического сооружения в башне Геракла пока не установлено. Предстоит выяснить, было ли оно построено одновременно с башней в последней трети III в. до н. э. или на рубеже III—II вв. до н. э. вместе с возведением противотаранного пояса (в период ухудшения отношений со скифами), или в ходе капитальной реконструкции башни понтийским гарнизоном в конце II в. до н. э. В скифский период, в связи с выросшим культурным слоем, над устьем колодца был надстроен каменный конус, и отпала необходимость пользоваться подземным ходом. Соорудить подобное завершение колодца можно было, только обложив камнем коническую яму по всему периметру до верха.

Керамические находки этого года рядовые, в диапазоне от середины IV в. до н. э. до начала н. э., а также салтово-маяцкой культуры IX—X вв. Это — несколько археологически целых лепных сосудов скифского периода, в том числе ладьевидный светильник, фрагменты мегарских чаш и краснолаковой посуды, амфорная ручка с клеймом Родоса, несколько осколков с граффити по одной греческой букве. Определенный интерес привлекает граффити на стенке лепного краснолощеного сосуда с примитивным изображением всадника на лошади, у которого руки с растопыренными пальцами отведены в стороны (рис. 4). На некоторых лепных фрагментах имеются рельефные украшения, напоминающие декор посуды гето-дакийского круга.

В каменном завале в верхних слоях городища обнаружен фрагмент крупного известнякового тарапана со сливом. Обломок этого изделия, очевидно, использовался в качестве строительного материала в башне конца III в. до н. э. Винодавильня относится к концу IV — первой трети III в. до н. э. и свидетельствует о промышленных масштабах виноделия на поселении этого времени.

На ***Беляусском городище***, расположенном на морском берегу в 2 км к юго-востоку от с. Знаменское Черноморского р-на, работы производились в трех направлениях: очистка городища и некрополя (склепов) от мусора и травы, текущая консервация каменных конструкций и

раскопки. Раскопками руководили сотрудники Института востоковедения РАН А.И. Комаров и Херсонесского заповедника А.А. Филиппенко. Они проводились на двух участках общей площадью 112,5 м^2.

Участок 1 находится в северо-восточной части городища. Здесь с западной стороны от раскопанной части городища (укрепления) был прирезан участок площадью 5 × 10 м и раскрыто три помещения (И, К, К1) греческого жилищно-хозяйственного комплекса, перестроенного скифами во II в. до н. э. и просуществовавшего до рубежа эр. Ширина стен от 0,45—0,50 до 0,65—0,75 м, максимальная высота до 0,8—0,9 м.

Участок 2 находится на западном склоне приморской балки в 50 м к северо-востоку от ранее определяемых границ городища (по местоположению «скифского» вала и рва с мостом). Раскопки имели охранный характер. Весной 2009 г. в результате прокладки строительной траншеи были нарушены слои и разрушены древние каменные кладки за пределами ныне существующей охранной зоны городища. На близлежащей территории (1,0 га) предварительно были проведены магнитометрические исследования (С.Л. Смекалов, Санкт-Петербург), позволившие обнаружить каменные постройки.

Вдоль траншеи были разбиты пять квадратов 5,0 × 5,0 м, а также произведены осмотр и зачистка бортов траншеи. Были раскопаны два квадрата (ближние к ядру вновь выявленного строительного комплекса) и прирезка с севера от квадрата 1 (2,5 × 5,0 м). Остальные три квадрата планируется исследовать в следующем сезоне.

В целом открыта площадь 75 м^2 на глубину около 0,8 м. Обнажены остатки нижних рядов стен многокамерной постройки и каменные развалы вокруг них. Выявлены части не менее двух помещений. Среди каменных развалов и на глинобитном полу постройки встречено значительное количество битой посуды различных категорий. Находки двухстворчатой ручки светлоглиняной амфоры, фрагмента мегарской чаши и образцов кухонных сосудов позволяют предварительно отнести время бытования сооружения ко II—I вв. до н. э. Общая предположительная площадь этого каменного строительного комплекса около 600 м^2 (30 × 20 м). Судя по данным магнитометрии, по соседству с ним были и другие крупные постройки из камня.

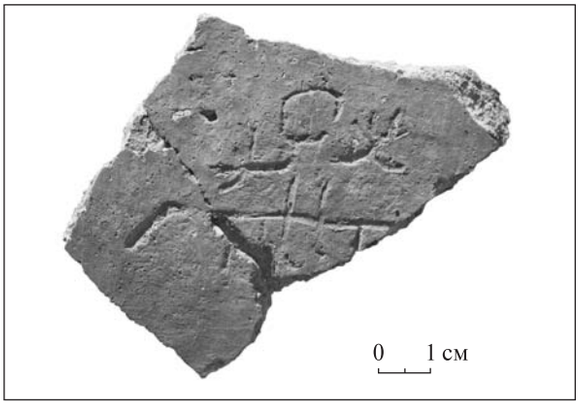

Рис. 4. Граффити-рисунок на стенке лепного сосуда

Донузлавской экспедицией проведены также археологические и геофизические разведки на античных поселениях южного побережья Тарханкутского полуострова в Черноморском р-не — Беляус Восточное, Озеровка, Окуневка 1, Громово, Пристань 15 (Акчи-Сарай, Ак-Сарай), Джан Баба (Марьино) и др.

В г. Саки уточнена охранная зона памятника археологии «Сакская пересыпь» (античного святилища и поселения IX—X вв.). За пределами охранной зоны на маршруте древней приморской дороги проведены шурфовки (11 шурфов 2,0 × 2,0 м и глубиной до 1,0 м) и наблюдения за земляными работами на площади свыше 8680 м^2 (31 траншея длиной 65—70 м, шириной 4 м и глубиной 0,6—0,8 м). Общая исследованная площадь составила 8724 м^2. Обнаружено 29 бронзовых и три серебряные монеты Херсонеса, Боспора, Рима, Византии и Крымского ханства, бронзовые корабельные гвозди и куски свинцовой обшивки корабля, свинцовые кубическая гирька с клеймом и отливка в виде речной ракушки, фрагменты разнообразной и разновременной (античной и средневековой — IX—X вв.) посуды, черепица и др.

Новое многослойное поселение (около 0,8 га), получившее название Тузла (по старому татарскому названию расположенной поблизости современной дер. Михайловка), обнаружено на мысу южного берега Сакского озера напротив г. Саки, в 1 км к югу от него. В подъемном материале и шурфе (2,0 × 2,0 м, глубина 1,1 м) обнаружены напластования и материал эпохи поздней бронзы, эллинизма, раннего (VIII—X вв.) средневековья и Крымского ханства.

С.Д. Лысенко, Д.П. Куштан, А.В. Дяченко, С.Н. Разумов, В.Ф. Федько

ПАМЯТНИКИ У с. БЕСПАЛЬЧЕ ДРАБОВСКОГО р-на ЧЕРКАССКОЙ обл.

Materials from settlements of various periods discovered near Bespalche village of Drabiv Region in Cherkasy Oblast are presented. The finds of Trypillya culture and the Bronze Age are described in detail.

Драбовский р-н является одним из многочисленных белых пятен на археологической карте Черкащины. В реестре памятников Черкасской областной инспекции в районе зафиксированы только курганы. Как показали исследования, данная ситуация отражает состояние неудовлетворительной изученности микрорегиона.

В 2003—2009 гг. жителем с. Беспальче В.Ф. Федько на огородах села и в его окрестностях выявлены пять многослойных поселений (рис. 1, *1*). В сборе подъемного материала принимали участие ученики местной школы П. Сидорец и Б. Кузнецов. Найденные материалы переданы археологам. В 2009 г. памятники осмотрены экспедицией Черкасской археологической инспекции при участии сотрудников ИА НАНУ.

Беспальче 1, уроч. Федьки (Комаривка). Памятник расположен на восточной околице села, по ул. Прибрежной, в заливной пойме правого берега р. Свысля (левый приток р. Супой). В настоящий момент пойма мелиорирована, распахивается. Площадь распространения находок около 400 × 150 м.

После плантажной вспашки на поле четко прослеживаются четыре светлых пятна, где выявлено большинство находок. Пятна расположены на расстоянии 30—40 м, диаметр их около 15—20 м. Вероятно, эти объекты представляют собой природные возвышения в пойме, верхняя часть которых была задета глубокой вспашкой.

Собранные на поверхности материалы представлены керамикой трипольской культуры, бабинского и малополовецкого типов эпохи бронзы, изделиями из кремня и камня, керамикой и железными изделиями XVII—XIX вв. и большим количеством костей животных (в т. ч. быка, коня, свиньи). Кроме того, в северной части поселения обнаружено керамическое пряслице киевского типа.

Коллекция трипольской керамики состоит из 25 фрагментов столовых и кухонных сосудов. Среди столовой посуды (23 экз.) преобладают фрагменты из хорошо отмученной глины белого или желтого цвета. Также встречена красноглиняная керамика, среди которой есть фрагменты посуды из хорошо отмученной глины и глины с примесями мелкого песка. Поверхность сосудов заглажена, отдельные экземпляры покрыты оранжевым ангобом или окрашены. Кухонная керамика представлена двумя фрагментами с обильной примесью крупного песка и толченой раковины. Среди форм столовой керамики отмечено 2 экз. миски (рис. 1, *4*, *5*) и кубки (4 экз.). Встречены фрагменты амфоры (рис. 1, *2*) и широкооткрытого приземистого горшка (рис. 1, *3*). Отдельные находки имеют следы монохромной черной росписи. Среди кухонной керамики реконструируется широкооткрытый приземистый горшок.

Судя по ближайшим аналогиям, происходящим с трипольских памятников этапа С I в районе Переяслава-Хмельницкого (раскопки Г.Н. Бузян и ее коллег), находки могут быть соотнесены с ранними материалами лукашевской группы. В пользу предложенной локально-хронологической атрибуции керамики свидетельствует фрагмент широкооткрытого столового сосуда (рис. 1, *3*) — одной из типичных форм лукашевской посуды.

Шурфовкой следов построек не выявлено. Встречавшаяся на пахоте обожженная глиняная обмазка, по всей видимости, связана с разрушенными крестьянскими домами XVIII—XIX вв. — т. н. «хатищами». На это указывают отпечатки дерева в виде сложно переплетен-

ных длинных узких полос, явно отличающиеся от характерных для обмазки трипольских жилищ отпечатков деревянных конструкций и часто встречаемых в каркасе современных хатмазанок.

Наиболее массовой на памятнике является коллекция керамики эпохи бронзы, представленная несколькими сотнями фрагментов, где более ста — характерные фрагменты керамики бабинского типа (рис. 3, *6—9*), в т. ч. 22 венчика. Большинство фрагментов орнаментировано налепными валиками, преимущественно расчлененных ногтевыми вдавлениями или насечками. Многие венчики имеют насечки или вдавления по краю среза. Некоторые сосуды в верхней части украшены прочерченным орнаментом в виде заштрихованных треугольников или групп отрезков, наклоненных в разные стороны. Реконструирован диаметр венчика одного из сосудов — 27,5 см (рис. 3, *9*). Ряд сосудов в нижней части по всей поверхности орнаментирован горизонтальными налепными валиками. Керамическое тесто со значительной примесью песка. На поверхности многих фрагментов сохранились характерные узкие расчесы.

Три венчика можно отнести к раннему малополовецкому (черкасскому) типу, переходному от собственно бабинской керамики к керамике малополовецкого типа тшинецкого культурного круга. Один массивный граненый венчик (рис. 3, *3*) имеет в тесте примесь мелкого песка, два других, от конической банки (рис. 3, *1*) и большого слабопрофилированного горшка (рис. 3, *2*), содержат в тесте значительную примесь мелкой дресвы.

Изделия из камня представлены обломками двух каменных сверленых топоров, изготовленных из мелкозернистого камня черного цвета. Один после поломки был вторично использован, возможно, в качестве песта(?).

Изделия из кремня (здесь и далее определение С.Н. Разумова) представлены: 1) двумя фрагментами клювовидных серпов (рис. 2, *1, 2*). Кремень темно-серый, меловый, возможно, донецкий. Поверхности полностью покрыты люстром вследствие длительного использования, сохранившиеся размеры 11,5 × 5,0 см и 7,9 × 4,3 см; 2) фрагментом тонкого бифаса (рис. 2, *3*) — наконечника стрелы, дротика либо ножа-кинжала треугольной формы. Острие и нижняя часть обломаны. Изготовлен на пластинчатом отщепе серого мелового кремня, ретушь ламиллярная, сохранившаяся часть 3,0 × 2,0 см; 3) долотом (эпоха средней бронзы?) на сработанном призматическом одноплощадном нуклеусе (рис. 2, *4*) из кремнистого сланца черного цвета; 4) отщепом первичным с ретушью утилизации

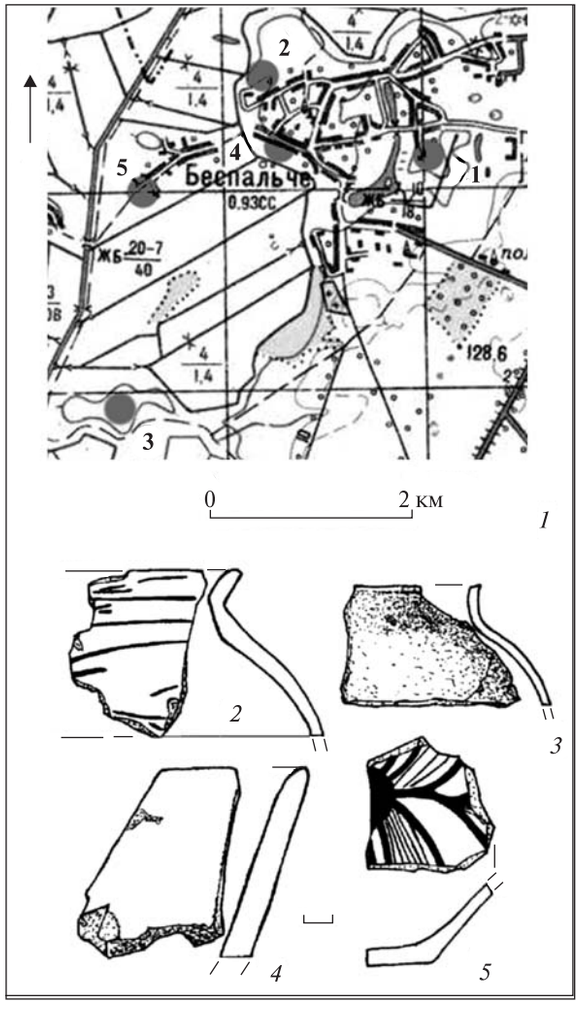

Рис. 1. Беспальче: *1* — карта памятников археологии; *2—5* — керамика трипольской культуры

из темно-серого мелового кремня (мезолит—неолит?); 5) обломком обожженного кремня; 6) ружейным? кремнем трапециевидной формы на массивном отщепе розовато-серого непрозрачного кремня, вероятно, верхневолжского происхождения, XVII — начало XIX вв.

Беспальче 2, уроч. Попелянка (Левада Гудковской). Памятник расположен на северо-западной околице села, на пологом краю первой надпойменной террасы левого берега р. Супой. Распахивается. Площадь распространения находок около 800 × 200 м.

Собранные на поверхности материалы представлены керамикой эпохи бронзы, изделиями из кремня и камня и керамикой XVII—XIX вв. Материалы эпохи неолита—бронзы концентрируются в западной части. Найдено несколько фрагментов сосудов среднеднепровской культуры (типа Исковщина), в т. ч. два венчика, и бабинского типа. Особенно следует отметить фрагмент верхней части слабопрофилированного сосуда раннего малополовецкого

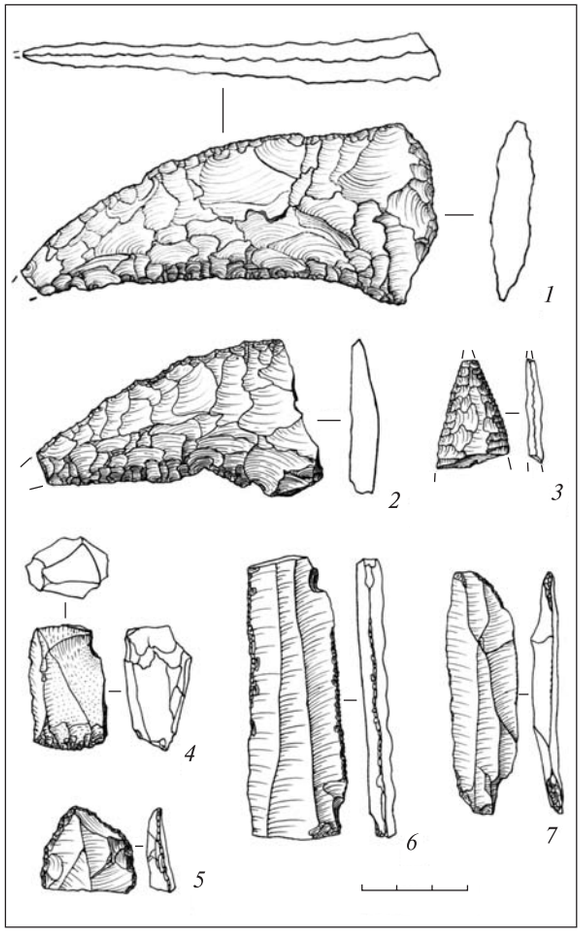

Рис. 2. Кремневые орудия с поселений: *1—4* — Беспальче 1; *5—7* — Беспальче 2

типа (рис. 3, *5*), орнаментированного характерными горизонтальным и вертикальными псевдоваликами, проглаженными по храпу, а также фрагмент стенки, орнаментированной заштрихованными треугольниками, нанесенными глубокими бороздками, окаймленными вдоль нижних граней маленькими круглыми наколами.

Изделия из камня представлены каменным пестом из крупнокристаллической породы серого цвета. Длина 8,6 см, диаметр 6,0—6,5 см.

Кремень представлен: 1) режущее орудие (рис. 2, *6*) на медиальном фрагменте массивной ножевидной пластины, по продольным краям ретушь утилизации. Кремень темно-серый меловой. Размеры 7,8 × 2,7 см. Энеолит—ранний бронзовый век; 2) комбинированное орудие (рис. 2, *7*) — скребок-скобель-нож на массивной пластине. В проксимальной части ретушированная выемка (скобель). В дистальной части крупной ретушью сформировано лезвие концевого скребка, по продольным краям ретушь утилизации. Кремень темно-серый меловой. Размеры 6,7 × 1,9 см. Мезолит—неолит?; 3) фрагмент обожженного концевого скребка; 4) концевой скребок на дистальном фрагменте пластины. Патинирован. Мезолит—неолит?; 5) скребок (рис. 2, *5*) на отщепе светло-серого днестровского кремня. Энеолит—ранний бронзовый век; 6) кремневый отщеп; 7) два фрагмента кремневых галек, возможно, использовались в качестве кресальных кремней; 8) кремневая галька без следов обработки.

Беспальче 3, уроч. Колонтаи (Валок). Памятник расположен в 2 км на юго-запад от села, на высокой дюне в пойме левого берега р. Супой. Возвышение ориентировано перпендикулярно руслу реки, по линии запад—восток; с севера, юга и северо-востока дюны мелиоративные каналы. Площадь распространения находок около 1000 × 200 м.

Среди находок преобладают фрагменты гончарной керамики позднеримского времени — черняховской культуры. Найдены также шиферное пряслице, бусина из белого металла, изготовленная в технике зерни, венчик горшка древнерусского времени. Возможно, последние находки связаны с расположенной неподалеку переправой через р. Супой.

Материалы эпохи бронзы представлены незначительным количеством фрагментов лепной керамики. К ранним проявлениям керамики тшинецкого типа относится фрагмент массивного венчика, близкого по форме к малополовецкому типу (рис. 3, *4*). Тесто с примесью мелкого песка и дресвы, с вкраплениями блесток слюды. Цвет желтый, поверхности заглажены. Орнамент: несколько ниже среза две горизонтальные бороздки, поверх которых наколоты круглые ямки, ниже — неглубокие вертикальные бороздки. Кремневые изделия представлены скребком.

Беспальче 4, уроч. Сидорцы. Памятник расположен в юго-западной части села, на огородах. Площадь распространения находок около 500 × 100 м. Среди материалов из сборов 2008—2009 гг. преобладает керамика XVII—XIX вв., встречается керамика черняховской культуры. Несколько невыразительных фрагментов лепной керамики могут быть датированы в широких пределах эпохой поздней бронзы — раннего железного века.

Беспальче 5, уроч. Старое Село (Самойловичи, Левада). Памятник расположен на юго-западном краю села. Площадь распространения находок около 100 × 50 м. Среди материалов из сборов 2008—2009 гг. преобладает керамика XVII—XIX вв. Встречается также керамика бабинского типа и черняховской культуры.

Ряд материалов, найденных в разное время в окрестностях с. Беспальче, хранится в музее

средней школы села (хранитель И.С. Городинец). Среди них: 1) большой сверленый полированный каменный топор из среднекристаллической породы черного цвета с выделенными плечиками и зауженным обухом. Через всю верхнюю поверхность проходит нервюра. Предположительно относится к ямной культуре; 2) растиральник из обломка обуха каменного топора, изготовлен из той же породы; 3) подшаровидный растиральник из среднекристаллической породы серого цвета.

Находки на территории с. Беспальче позволяют сделать ряд предварительных выводов о заселении бассейна р. Супой в период энеолита—бронзы. Хотя исследователи отмечают тяготение трипольских памятников Днепровского Левобережья к сравнительно невысоким (5—10 м над уровнем поймы) боровым террасам или склонам и краям лессовой террасы, зафиксированные в шурфах на поселении Беспальче 1 на уровне предматерика аллювиальные слои позволяют усомниться в возможности функционирования поселения в этом месте. Интересно отметить и преобладание более «представительной» столовой керамики из хорошо отмученной глины и следами орнамента (подгруппа 2, по В.А. Круцу) среди находок. Согласно В.А. Круцу, соотношение таких изделий в керамических комплексах лукашевских поселений колеблется в пределах 4,6—22,5 %. По подсчетам Г.Н. Бузян и Е.А. Якубенко, количество подобных сосудов в керамическом комплексе территориально и хронологически близкого памятника Крутуха—Жолоб вблизи Переяслава-Хмельницкого достигает 15—35 %. Это дает основание предположить, что происходящие из с. Беспальче трипольские материалы являются «импортами» и маркируют связи раннелукашевского населения с неолитическими племенами киево-черкасской культуры днепро-донецкой культурной общности. Подобные трипольские «импорты» встречены, например, на киево-черкасских памятниках в районе размывов левого берега Кременчугского водохранилища (сборы И.В. Палагуты и А.В. Деткина), а также среди неолитических материалов поселения Молюхов Бугор в Правобережье на р. Тясмин (раскопки Т.Н. Нераденко). Между тем, неолитическая керамика на данном местонахождении не найдена, поэтому данное предположение требует дальнейшей проверки. Во всяком случае, данные материалы еще не являются поводом для расширения ареала трипольской культуры вглубь Левобережья Днепра.

Представляет интерес комплекс находок эпохи бронзы с поселения Беспальче 1. Со временем существования культурного круга Бабино связана максимальная аридизация суббореала. На возвышениях среди поймы в этот период могли располагаться сезонные стоянки, сохранившиеся в виде скопления керамики и костей животных, которые и были подняты наверх плантажным плугом. Следует отметить, что при подавляющем количестве керамики бабинского типа на памятнике здесь же найдена керамика раннего малополовецкого типа. Совместные находки керамики этих типов отмечались ранее на размывах в зоне затопления Кременчугского водохранилища, к сожалению, во всех случаях вне комплексов.

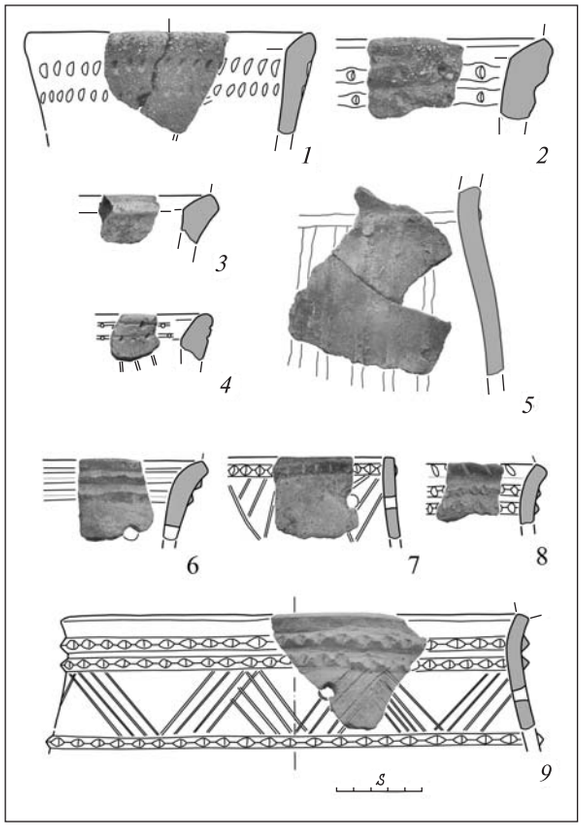

Рис. 3. Керамика: *1—3, 6—9* — Беспальче 1; *4* — Беспальче 3; *5* — Беспальче 2

На наш взгляд, керамический комплекс поселения Беспальче 1 отражает период частичного сосуществования отмеченных керамических типов и связан с взаимоналожением культурного круга Бабино и формирующегося тшинецкого культурного круга. Поэтому поселение можно предварительно датировать XVII в. до н. э. Учитывая отсутствие на памятнике других керамических типов эпохи средней—поздней бронзы, с этим же периодом, вероятно, следует связывать также находки каменных топоров, кремневых бифаса и серпов.

С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко, Л.В. Литвинова

ИССЛЕДОВАНИЯ МАЛОПОЛОВЕЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2009 г.

In 2009, Fastiv Archaeological Expedition uncovered 212 m² and studied seven graves of the Bronze and the Early Iron Ages, and the Ancient Rus period (185—191) at Malopolovetske 3 burial ground. A detailed survey of the surface at Malopolovetske 2Д settlement was conducted; finds are represented by ceramics of Bilohrudiv and Mylohrad types, Chernyakhivska culture, the Ancient Rus and the Late Mediaeval periods.

В 2009 г. Фастовской археологической экспедицией были продолжены работы на памятниках Малополовецкого археологического комплекса в Фастовском р-не Киевской обл. На могильнике Малополовецкое 3 работы велись в западной части исследуемой площади, вскрыто 212 м². Выявлено семь погребений (185—191): трупоположение эпохи поздней бронзы?; три трупоположения и две кремации раннего железного века и трупоположение древнерусского времени. Площадь, исследованная за период 1993—2009 гг., составила 17222 м².

Погребение 185 (древнерусское время, XII—XIII вв.?). Трупоположение (рис. 1, *1*). Могила не прослежена, глубина залегания скелета 0,50—0,55 м. Скелет (ребенок, 8—9 лет) лежал вытянуто на спине головой на запад—северо-запад (285°). Череп обращен лицевой частью к правому плечу. Руки вытянуты вдоль корпуса (сохранились только плечевые кости). Погребение безинвентарное.

Погребение 186 (МП-D?). Трупоположение (рис. 1, *5*). Могила не прослежена, глубина залегания скелета 0,75 м. Скелет (женщина, 40—45 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (237°). Череп обращен лицевой частью к правому плечу. Руки вытянуты вдоль корпуса (левые локтевая и лучевая кости снесены землероями). Швы на черепе сильно облитерированы; на нижней челюсти зубы почти полностью стерты.

На груди погребенной, перпендикулярно линии скелета, острием на юг, лежал железный штырь (булавка?). Длина сохранившейся части изделия 7,0 см.

Погребение 187 (МП-D?). Трупоположение (рис. 1, *6*). Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,9 м. Скелет (подросток, 15—17 лет) лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (242°). Череп обращен лицевой частью к правому плечу. Руки вытянуты вдоль корпуса (левая рука снесена землероями). Эпифизы на костях не доконца приросли; зубы не стерты. Погребенный достаточно высокого роста (длина бедренных костей 42 см). Погребение безинвентарное.

Погребение 188 (МП-III-D?). Демембрация? (рис. 1, *4*). Расположено в 0,6 м на юг от погребения 186. Могила не прослежена, глубина залегания костей 0,85—1,0 м. Скелет (ребенок, 10—11 лет), видимо, был расчленен. Кости сложены так, что имитировали сильно скорченную позу (степень скорченности I) на правом боку головой на юг (206°). Череп лежал на глубине 0,85 м и был развернут лицом вниз. Верхняя и нижняя челюсти находились в сочленении (при этом первый шейный позвонок найден между челюстями; возможно, провалился при сгнивании мягких тканей). Остальные кости были обнаружены несколько глубже, 0,9—1,0 м. Плечевые кости лежали одна на другой. Левая рука (без кисти) и правая нога найдены в сочленении. Нижние части лучевой и локтевой костей левой руки лежали на левом бедре; чуть ближе к колену на этом же бедре в сочленении находилась кисть левой? руки. Погребение безинвентарное.

Погребение 189 (МП-D?). Трупоположение (рис. 1, *3*), расположено в 0,9 м на юг от погребения 188. Могила не прослежена, глубина залегания скелета 0,85 м. Скелет (ребенок, 3—4 года) лежал вытянуто на спине головой на

юго-запад (258°). Череп обращен лицевой частью в направлении ног. Руки вытянуты вдоль корпуса (левая рука снесена землероями). Погребение безинвентарное.

К западу от черепа, на глубине 0,44 м, были обнаружены два крупных венчика от горшков милоградского типа.

Погребение 190 (МП-D). Кремация. Могила не прослежена. На площади 0,7 × 0,6 м обнаружено несколько кальцинированных костей. Определение костей невозможно (незначительные фрагменты черепа и длинных трубчатых костей). Через центр скопления проходила большая нора. Глубина залегания костей 0,4—0,5 м; отдельные кости встречались до глубины 0,8 м. Кости белого цвета (высокая температура при кремации).

Тут же, на глубине 0,45 м, обнаружена железная булавка с петлевидной головкой (рис. 1, *2*). Длина 95 мм, диаметр иглы в верхней части 6—5 × 3 мм, в средней — 3 мм, сужается к острию. Внешний диаметр кольца 13 мм, внутренний 7 мм.

Погребение 191 (МП-D?). Кремация (возможно, человека?). Могила не прослежена. Диаметр относительно компактного скопления около 1,0 м. Разнос костей до 4,0 м. Глубина залегания костей 0,60—0,75 м. Отдельные крупные фрагменты трубчатых костей обнаружены в кротовинах на глубине 0,98 и 1,30 м. Преобладают незначительные фрагменты длинных трубчатых костей. Кости белого цвета (высокая температура при кремации). Погребение безинвентарное.

Объект 84 (эпоха бронзы?). Скопление костей животных диаметром около 0,3 × 0,2 м. Глубина залегания 0,55—0,60 м. В разрезе за костями прослеживалось потемнение нечетких очертаний — яма(?). Разнос костей до 3,0 м.

Не исключено, что большинство погребений, исследованных в 2009 г., связаны с небольшой курганной насыпью, возведенной первоначально над погребением 181 (2008 г.) или 188, а также ее досыпками(?). Из площади, примыкающей к п. 181, происходит 10 кремневых изделий, преимущественно отщепов. Среди находок: комбинированное ножевидное орудие (нож-скребок) на отщепе и кресальный кремень на большом отщепе (определение С.Н. Разумова).

Среди находок на памятнике следует отметить находку раковины виноградной улитки

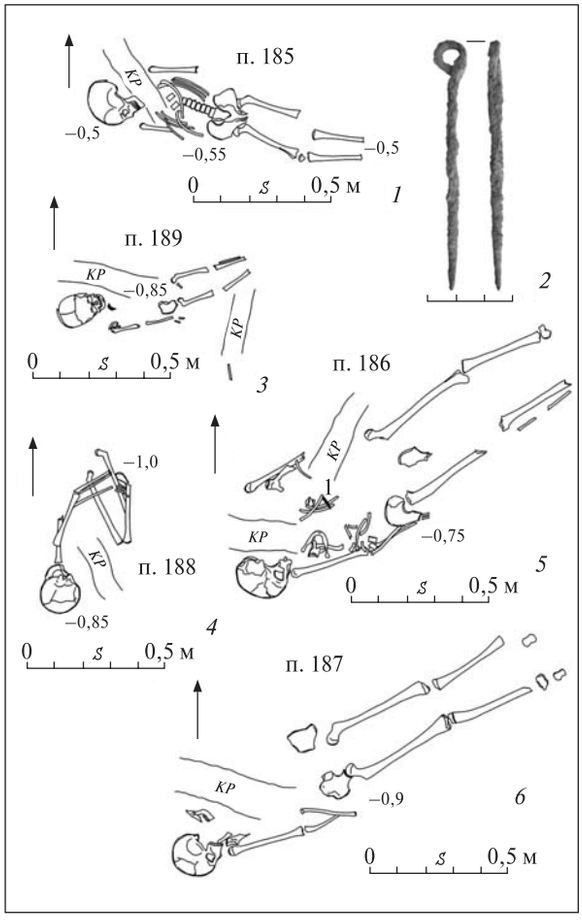

Рис. 1. Малополовецкое 3: *1, 3—6* — погребения, исследованные в 2009 г.; *2* — железная булавка

(*Helix*). Подобные зафиксированы на могильнике на глубине ниже 0,5 м и в предыдущие годы, что является еще одним косвенным свидетельством определенной залесенности территории Малополовецкого археологического комплекса в эпоху поздней бронзы — начале раннего железного века.

На поселении Малополовецкое 2Д были собраны фрагменты лепных сосудов эпохи поздней бронзы — раннего железного века, в т. ч. белогрудовского, чернолесского и милоградского типов. К более поздним эпохам относятся фрагменты лепных и гончарных сосудов черняховской культуры, гончарной керамики древнерусского времени и периода позднего средневековья. Материалы милоградской культуры на памятнике выявлены впервые; керамика полностью идентична найденной в слое Малополовецкого могильника.

Б.В. Магомедов, С.В. Діденко

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ЛЕГЕДЗИНЕ НА ЧЕРКАЩИНІ. РОЗКОПКИ 2008—2009 рр.

During 2008 and 2009 seasons 26 graves (15 cremations and 11 inhumations) of Chernyakhivska culture were discovered at the burial ground near Lehedzyne village in Cherkasy Oblast. In tombs and in the cultural layer there were found mostly local wheel-made pottery, one handmade and one imported dishes, and also combs, fibulae, buckles, tweezers, knives, beads, and pendants made of bronze, iron, silver, gold and leather. The materials are dated by the 4th c.

Протягом двох сезонів Черняхівський загін у складі Трипільської експедиції Інституту археології НАН України досліджував могильник на околиці с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл. На площі 128 м^2 виявлено 26 поховань (15 кремацій і 11 інгумацій).

Поховання з кремаціями залягали на глибині від 0,32 до 0,68 м. 11 здійснено в ямах без урн, в одному рештки були накриті мискою. У чотирьох похованнях за урни правили горщики або їхні нижні частини. У кремаціях, окрім кальцинованих кісток, траплялися перегорілі в поховальному вогнищі уламки глиняного посуду, фрагменти рогових гребенів, прясельця, зливки скла та ін.

Поховання-інгумації здійснені на глибині від 0,75 до 1,95 м. Контури могили вдалося прослідкувати лише в тих випадках, коли її глибина сягала більше ніж 1,2 м. Більшість поховань здійснені в простих ямах, одне — в ямі з підбоєм. У восьми похованнях скелети лежали головою на північ, у трьох — на захід. Тільки один скелет зберігся у повному анатомічному порядку. Решта скелетів була різною мірою порушена. Деякі поховання не містили речей (або ж речі були вилучені при руйнуванні могил). В решті знайдено деталі костюма, прикраси, особисті речі і посуд для ритуальної їжі.

Багато знахідок виявлено також у культурному шарі могильника. Це, зокрема, 7834 уламки посуду позньоримського часу. Практично всі

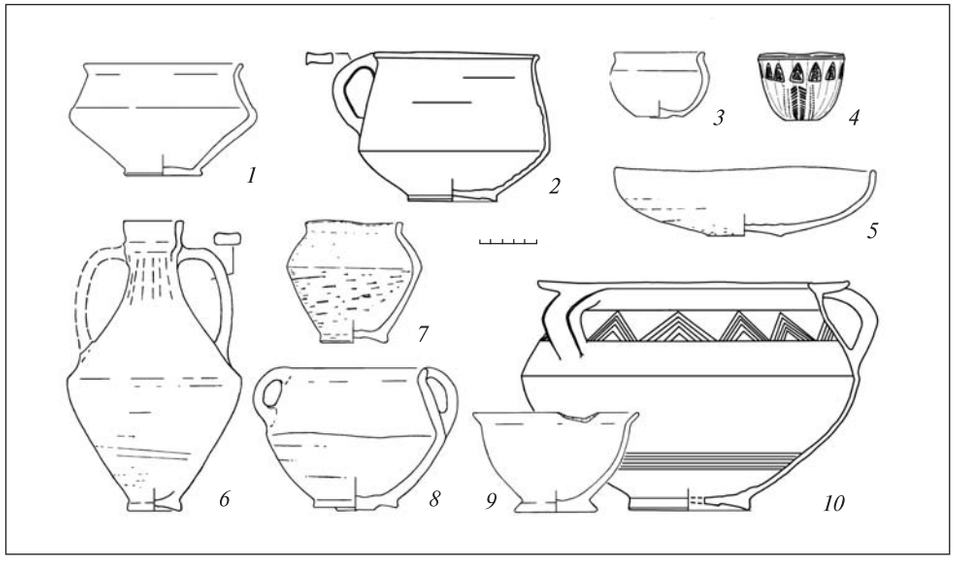

Рис. 1. Легедзине, посуд з могильника

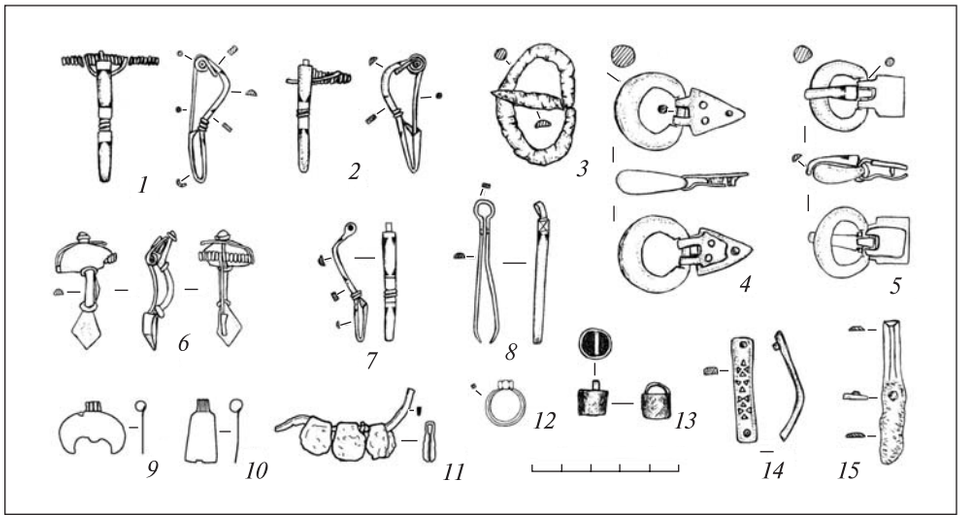

Рис. 2. Металеві речі з поховань

вони обгорілі. З цієї кількості гончарного столового посуду 6367 фрагментів (81,3 %), гончарного кухонного — 1444 (18,4 %), ліпного — 20 (0,3 %). Три фрагменти належать імпортній кераміці: один уламок горла червоноглиняного глека і два фрагменти ручок від світлоглиняних гераклейських амфор типу F, за Д.Б. Шеловим (IV ст.). Більшість цілих посудин походить із поховань з інгумаціями і значно менше — з кремаційних. Вони належать переважно до звичних типів черняхівської кераміки. Унікальною є сіроглиняна амфора (рис. 1, *6*) — місцеве наслідування гераклейських амфор. До рідкісних типів відносяться дворучна ваза (рис. 1, *8*) і півсферична миска з «кухонного» тіста (рис. 1, *9*). Єдиною цілою ліпною посудиною є миска, яка перекривала тілоспалення 12 (рис. 1, *1*). Незвичною знахідкою для могильника лісостепової смуги є імпортна миска зі слідами червоного лаку (рис. 1, *5*).

У похованнях і в шарі могильника знайдено сім двочленних підв'язних фібул і одна пластинчаста, декілька бронзових і залізних пряжок, дві залізні відерцеподібні підвіски і одна золота підвіска у вигляді кільця (рис. 2, *1—7*, *12*, *13*). У похованні 16 (тілопокладення) знайдено дев'ять підвісок: три срібні лунниці, три срібні прямокутні і три шкіряні круглі підвіски (рис. 2, *9—11*). З цього ж поховання походить 18 сердолікових і дві перламутрові намистини. У інших похованнях і в шарі знайдено сердолікові, скляні та одна коралова намистина. На могильнику знайдено також три рогових і один залізний гребінь, бронзові пінцети (рис. 2, *8*), керамічні прясельця, залізні ножі. Могильник можна датувати IV ст.

В.В. Майко, А.В. Джанов, А.М. Фарбей

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕКРОПОЛЕЙ СУГДЕИ В 2007—2009 гг.

Published are results of excavations at four city necropolei of various dates situated on the territory of north-eastern (Sudak IX) and central (St. Paraskeva church, a temple of 1994) parts of posad, as well as on the territory of citadel. Burials at the area of Sudak IX necropolis cover the structures of the 8th—10th centuries and the middle of the 14th c.

В 2007—2009 гг. Судакская экспедиция Национального Заповедника «София Киевская» проводила раскопки четырех средневековых некрополей.

Некрополь Судак IX, расположенный напротив гостиницы «Горизонт», обнаружен М.А. Фронджуло в 1965 г. В 1976 г. он исследовал каменный склеп второй половины VIII — первой половины X вв. и одну плитовую могилу. В 1978 г. А.И. Айбабин на трех раскопах изучил 100 грунтовых и плитовых могил.

В 2007—2008 гг. было заложено три раскопа и шесть шурфов общей площадью 614 м^2. 87 изученных могил ориентированы по оси северо-запад—юго-восток с небольшими отклонениями. Из-из характера грунта контуры могил не прослежены. На площади всех раскопов, особенно раскопа 1, установить реальную глубину залегания погребенных сложно. Верхний слой здесь был снят в 1960—70-е гг. при ведении строительных работ.

В раскопе 1 исследовано 48 погребений. Большинство (37) составляли грунтовые могилы. Обнаружено единственное парное захоронение ребенка и подростка. Отдельную группу образуют четыре грунтовые подбойные могилы, где костяк расположен на правом боку. Правая рука вытянута вдоль тела, левая — слегка согнута в локте, ноги согнуты. Следует выделить грунтовые погребения с использованием в обкладке могилы камней. В погребении 18 в изголовье расположены два, а в могиле 23 — один камень. В могиле 20 камнями обложены длинные стенки. Это единственное двухъярусное захоронение. В детской могиле 51 стенки также выложены необработанными блоками сланца, а в изголовье — плинфой. К этой группе можно отнести два грунтовых погребения ребенка и подростка, перекрытых каменными плитами.

Погребальный инвентарь обнаружен в шести могилах и представлен бронзовыми и серебряными серьгами, бронзовыми пуговицами-подвесками и перламутровым крестиком. Они датируются в рамках XIV—XV вв. По составу погребального инвентаря от описанных отличается грунтовая детская могила 27. В области шейных позвонков найдены четыре бусины, в том числе из египетского фаянса, и бронзовый крест. Вероятно, она более раннего времени.

Следующие пять погребений открыты в шурфе 2, заложенном на холме в центральной части некрополя. Они представляли собой грунтовые захоронения в вытянутом положении. Отметим только, что к северо-востоку от погребения 29 обнаружена оранжевоглиняная ойнахойя, однако связана ли она с данным погребением, сказать сложно.

В раскопе 2, заложенном к западу от раскопа 1, на глубине 1,4 м от уровня современной поверхности обнаружена разрушенная могила 55. Кисти рук погребенного располагались под тазом. Возле локтя правой руки лежала бронзовая серьга VIII—X вв. крымского производства с литой подвеской.

Остальные 33 погребения расположены на площади раскопа 3, заложенного на западном холме (рис. 1). Конструкция погребальных сооружений здесь также разная. Грунтовые погребения с костяком в вытянутом положении представлены восьмью могилами. Погребение 80 было парной могилой взрослого и ребенка. В погребении 57 левая нога захороненного со-

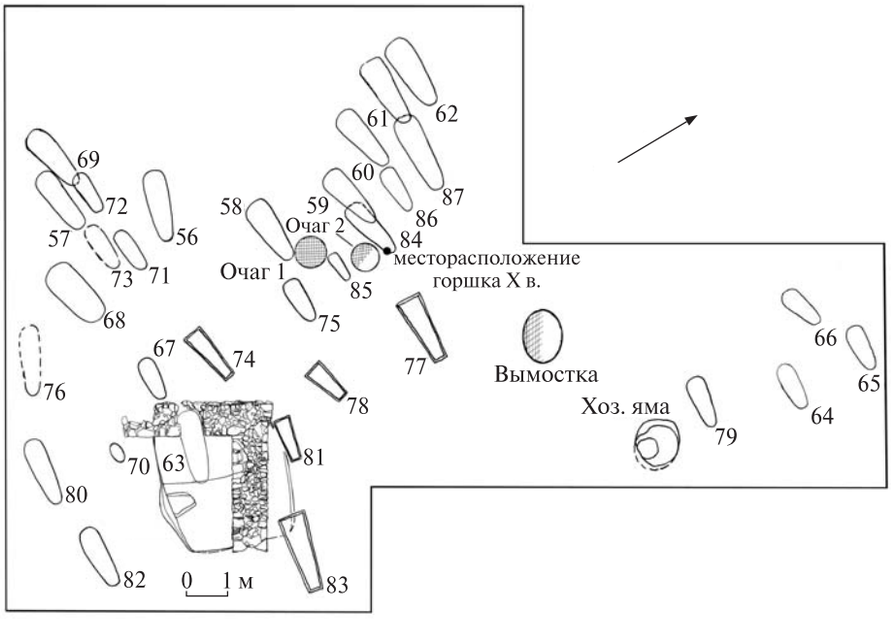

Рис. 1. Некрополь Судак IX. План погребений и раннесредневековых строительных остатков на раскопе 3

гнута в колене. В могиле 58 ноги погребенного согнуты в коленях. В ногах грунтового погребения 60 располагался каменный блок.

Следующая категория — грунтовые подбойные могилы. Вертикальный дромос перекрыт деревянными можжевеловыми палками из распущенного бревна. Их можно разделить на три варианта. Первый представлен двумя погребениями, где расстояние от костяка до перекрытия составляет от 0,25—0,28 до 0,30—0,35 м. В районе шейных позвонков погребенного в могиле 61 обнаружен фрагмент черепицы с прочерченной греческими буквами христианской формулой «Ic Xc Ni Ka».

Второй вариант, 11 захоронений, где расстояние от костяка до перекрытия составляет от 0,40 до 0,50 м. Это погребения младенцев, детей и подростков в вытянутом положении. Кости рук слегка согнуты в локтях и вытянуты вдоль тела, ноги чаще всего слегка раздвинуты в коленях. В могиле 79 зафиксированы фрагменты бересты. Выделяется захоронение 87 взрослого человека. Расстояние от костяка до перекрытия составляет 0,85—0,90 м.

Третий вариант представлен шестью захоронениями, расстояние от костяка до перекрытия составляет от 0,60 до 0,80 м. Погребенные уложены в деревянные гробы, днище которых составлено из сплошных или отдельных (могила 74) поперечных или продольных (82) деревянных досок, сбитых железными коваными гвоздями. За исключением двух (77 и 83) остальные захоронения подростков.

Уникальным для некрополя является погребение 68 в грунтовой могиле. Костяк в скорченном положении спиной вверх, ноги сильно согнуты в коленях, руки вытянуты вдоль тела, череп повернут вниз.

Погребальный инвентарь обнаружен в могилах 56 и 63: бронзовый и железный перстень и бронзовая серьга, датирующиеся XIII—XIV вв.

Таким образом, исследования некрополя Судак IX позволили уточнить его территориальные границы. Очевидно, он функционировал длительное время. На площади раскопа 1 погребения впущены в культурный слой, содержавший материал середины XIV в. и связанный с остатками тандыра и двумя хозяйственными ямами. В заполнении хозяйственной ямы 1 обнаружен клад из 13 монет 40-х гг. XIV в. Кроме того, на площади раскопа 1 А.И. Айбабина 1978 г., который находится ближе всего к нашему раскопу 1, обнаружены захоронения с монетами первой четверти XV в. Вероятно, это хронологические рамки основной массы грунтовых погребений на раскопе 1.

Датировать погребения на раскопе 3 затруднительно. Дважды здесь зафиксированы случаи перекрытия погребений более раннего времени. Захоронения 58—62 образуют достаточно ровный ряд и синхронны. В западной части этот ряд частично перекрывает также ровный ряд синхронных подбойных погребений 67, 74, 75, 84—87. Характерной особенностью захоронений на раскопе 3 является явное преобладание могил с подбоем и деревянными кон-

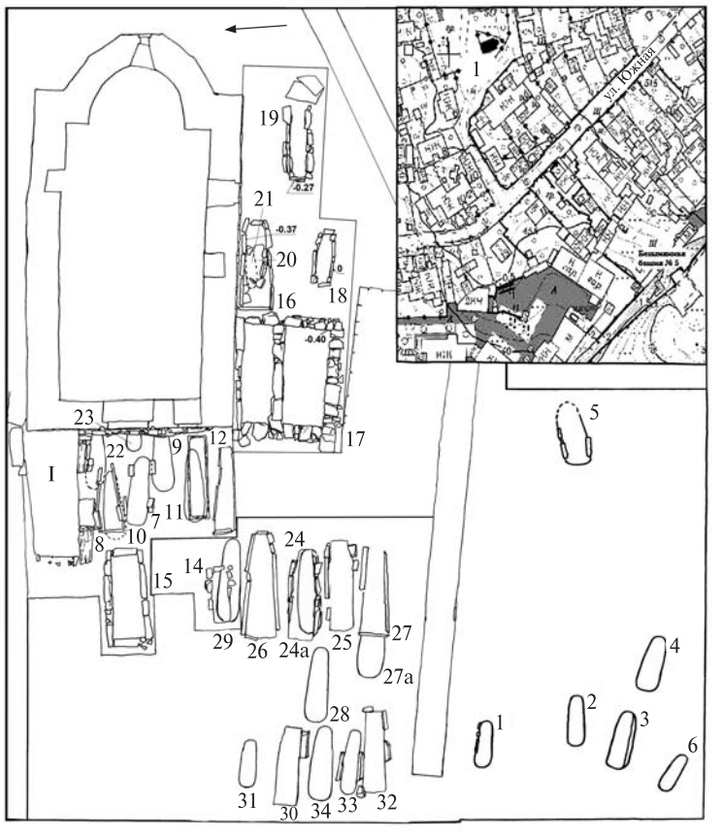

Рис. 2. Судак. План некрополя храма Параскевы

струкциями. Этот обряд иллюстрирует процесс оседания кочевого населения в византийском городе, сопровождавшийся принятием христианства. Подобная историческая ситуация для Юго-Восточного Крыма сложилась только в первой половине XIII в., когда под давлением татаро-монголов часть кочевого населения Причерноморской степи вынуждена была мигрировать на Крымский полуостров. Не исключено, что на раскопе 3 расположена наиболее ранняя часть некрополя, где продолжали хоронить и в более позднее время.

Обнаружение на участке раскопа 2 погребения 55 свидетельствует о нахождении здесь некрополя VIII — первой половины X вв. В его состав входил каменный склеп, раскопанный М.А. Фронджуло, и грунтовый склеп (могила 22), исследованный А.И. Айбабиным.

В юго-западном углу раскопа 3 обнаружен фрагмент постройки. Сохранился ее северо-восточный угол и фрагменты северной и восточной стен, сложенных «в перевязь» на глине с использованием элементов кладки «в елку». На расстоянии 2,20 и 2,60 м от крайних камней внутренних панцирей стен располагался очаг диаметром 0,55 м, выложенный плоскими камнями сланца. На глинобитном полу обнаружен немногочисленный материал второй половины IX — первой половины X вв. Дом перекрывает полуземлянку подквадратной формы размерами 3,05 × 3,20 м и глубиной от уровня пола дома 0,65—0,80 м. Стены дома на площади землянки для избежания просадки были укреплены тремя рядами кладки, сложенной из крупных камней. Заполнение землянки представляет собой единовременную засыпь первой половины IX в., очень насыщенную материалом, который можно рассматривать в качестве редкого для Сугдеи закрытого комплекса. За единичными находками на полу землянки время ее возникновения приходится на первую половину VIII в. К середине IX в. она была заброшена и на ее месте сооружен дом с каменным цоколем. Слой, связанный с функционированием каменного дома, прослежен на всей площади раскопа 3. К северу от постройки расчищены два сильно разрушенных очага, а к востоку — хозяйственная яма диметром 1,00 × 1,06 м при глубине 0,60 м с синхронным материалом.

Некрополь храма Параскевы расположен в центре поселка за немецкой кирхой. Он упоминается в литературе, начиная со второй половины XIX в. В 1982 г. И.А. Баранов раскопал

шесть могил, а в 2001 г. возле входа — девять грунтовых и плитовых могил и склеп.

В 2007—2008 гг. с южной и юго-западной сторон исследовано еще 22 погребальных сооружения (рис. 2).

Погребение 16 — плитовое, с правой стороны погребенного в области пояса и ног обнаружены многочисленные фрагменты ткани. Погребение 17 — каменный склеп прямоугольной формы, состоящий из двух камер: погребение в камере А пятиярусное (от одного до трех погребенных в каждом); в камере Б — одноярусное. Погребение 18 — плитовое, двухъярусное. Погребение 19 — пятиярусная плитовая могила по одному костяку в каждом: уровень погребения четвертого яруса соответствует уровню фундамента храма Параскевы, уровень дна погребения пятого первоначального яруса на 0,25 м ниже его. Погребение 20 — грунтовое двухъярусное детское погребение, расположенное между северной стеной могилы 16 и плитами перекрытия могилы 21. Погребение 21 — детская плитовая могила, перекрытая крупными сланцевыми плитами. На них установлены камни обкладки южной стенки могилы 16. Под верхними двумя плитами расположено погребение ребенка (21а), уровень его залегания соответствует погребению 20. Грунтовые погребения 22 и 23 расположены с западной стороны храма и уходят под его фундамент. При разборке сводов храма Параскевы с целью их реставрации строителями обнаружен красноглиняный кувшин первой половины XIV—XV вв., использовавшийся в качестве голосника, и фрагменты фресок. Погребение 24 — плитовое, трехъярусное, по одному и двум костякам в каждом. Могила частично перекрыла грунтовое погребение 24а. Погребение 25 — плитовое трехъярусное, по одному костяку в каждом. Погребение 26 — плитовое четырехъярусное, по одному и двум костякам в каждом. Погребение 27 — трехъярусное, по одному костяку в каждом, перерезало грунтовое погребение 27а, в свою очередь разрушившее аналогичное погребение 27б. Погребения 28, 29, 31, 33 и 34 — грунтовые. Погребения 30 и 32 — плитовые разрушенные двухъярусные, по одному или двум костякам в каждом.

Раскопки подтвердили вывод о том, что могильник возник ранее ныне существующего храма. К первоначальному периоду функционирования некрополя относятся погребения 19 (ярус 5), 21 с южной стороны храма и грунтовые погребения 22 и 23 с его западной стороны. Несколько позже осуществлены грунтовые захоронения 20 и 21а. К периоду функционирования храма относятся плитовые погребения 16, 18, 24—27, 30 и 32, каменный двухкамерный склеп (17) и грунтовые погребения 28, 29, 31, 33 и 34. Погребальный инвентарь малочисленен. Для датировки времени возникновения некрополя важны находки бронзового двустворчатого сирийского энколпиона с рельефным изображением второй половины XIII в. и медной монеты хана Токты конца XIII — начала XIV вв.

Некрополь на территории цитадели был открыт И.А. Барановым в 1989 г., изучившим три костницы. В 2009 г. в ходе предреставрационных работ было расчищено два плитовых и два грунтовых погребения. Их особенностью является то, что могила была выдолблена в скальной поверхности, а затем, в случае с плитовыми могилами, обложена тщательно обработанными известняковыми блоками с пазами. Захоронение 4 — костница, где в относительном анатомическом порядке сохранился только один костяк нижнего яруса; захоронение 5 — плитовая трехъярусная могила, по два—три костяка в каждом; захоронение 6 — могила, выдолбленная в скале, содержала три костяка в два яруса; захоронение 7 — грунтовая одиночная могила. В заполнении могил 4 и 6 обнаружен инвентарь (свинцовый амулет, серьги, кольца, пуговицы). Уточнить его датировку позволяет находка уникальных бронзовых детских браслетов, орнаментированных и заостренных с одной стороны, имеющих датированные XI в. аналогии в Добрудже и Древней Руси.

Некрополь возле храма 1994 г. расположен в центральной части посада Сугдеи, на водоразделе, справа от дамбы пансионата ЛЖД. Впервые был исследован А.В. Джановым в 1994 г., изучившим девять могил, датирующихся на основании немногочисленного инвентаря в рамках XII—XV вв. В 2009 г. в ходе охранных работ было раскопано еще восемь грунтовых погребений. Они расположены с южной стороны храма и безинвентарные. Вне погребений обнаружен бронзовый нательный крест, датировать который узко также невозможно.

В.В. Майко, А.В. Джанов, А.М. Фарбей

РАСКОПКИ В ПОРТОВОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СУГДЕИ В 2009 г.

Results of excavations at the port part of Sugdea which were the continuation of the works from 2006 to 2008 are published. For the first time the largest area of building-up was fully studied, periods of its construction and peculiarities of material culture from the second half of the 10th c. to the beginning of the 16th c. were determined.

В 2009 г. Судакская экспедиция Национального заповедника «София Киевская» проводила работы в портовой части средневековой Сугдеи. Они продолжали работы 2006—2008 гг. на раскопе, примыкающем с северной стороны к раскопу III М.А. Фронджуло (так наз. Приморское укрепление). Архитектурно-археологические остатки можно разделить на несколько строительных периодов.

К первому строительному периоду относится крупное двухкамерное помещение и примыкающий к нему с запада дом с полуподвальной постройкой. Длина его северной стены (рис. 1, *2*) 6,9 м, восточной и западной, соответственно, 7,1 и 6,8 м. Северная часть восточной стены на участке длиной 1,2 м поставлена непосредственно на скальный выход (рис. 1, *1*). Южная стена (рис. 1, *5*) помещения сохранилась в виде отдельных участков внутреннего панциря. Все стены сложены с использованием техники кладки «в елку», о чем свидетельствует наиболее сохранившаяся восточная стена. На расстоянии 4,00 и 3,95 м, соответственно от северо-восточного и северо-западного углов помещения, оно разделено кладкой на две неравные части — Б1 и Б2. Эта кладка (рис. 1, *3*), сложенная без использования техники «в елку», практически параллельна северной и южной стенам помещения. В восточной части северным панцирем она так же поставлена на скальный выход. В восточной части помещения, непосредственно возле этой кладки, зафиксирован красноглиняный рифленый пифос 1; пифос 2, несколько меньших размеров, обнаружен с южной стороны рассматриваемой кладки. Пифос 3, больших размеров, обнаружен в юго-западной части помещения Б2.

Разнообразный материал, обнаруженный в заполнении, датируется не ранее середины X в. Характерной особенностью керамического комплекса является преобладание (не менее 90 %) высокогорлых кувшинов с ленточными ручками разнообразных вариантов. Амфорная византийская тара составляет меньшинство. На дне пифоса 2 и на уровне его дна с внешней стороны обнаружены византийские монеты, которые позволят определить хронологические рамки функционирования первоначального комплекса.

К первоначальному периоду относится и небольшое подквадратное в плане помещение размерами 3,2 × 2,5 м, пристроенное с северо-западной стороны описанного двухкамерного дома. Стены (рис. 1, *6*, *10*, *11*), кроме западной, сложены с использованием техники кладки «в елку». Конструктивные особенности западной стены установить сложно, так как она сохранилась только на южном участке на один ряд кладки. Помещение имело полуподвал размерами 2,5 × 1,8 м, ограниченный с западной стороны кладкой, сложенной без использования «елочной» техники. Материал, обнаруженный в заполнении помещения, на его полу и на полу полуподвала, аналогичен материалам из заполнения двухкамерной постройки и также датируется не ранее второй половины X в. Встречены и отдельные фрагменты праболгарской керамики первой половины этого столетия. Особый интерес представляют изделия из железа, многие из которых встречены в Сугдее впервые. На полу обнаружен каменный жернов.

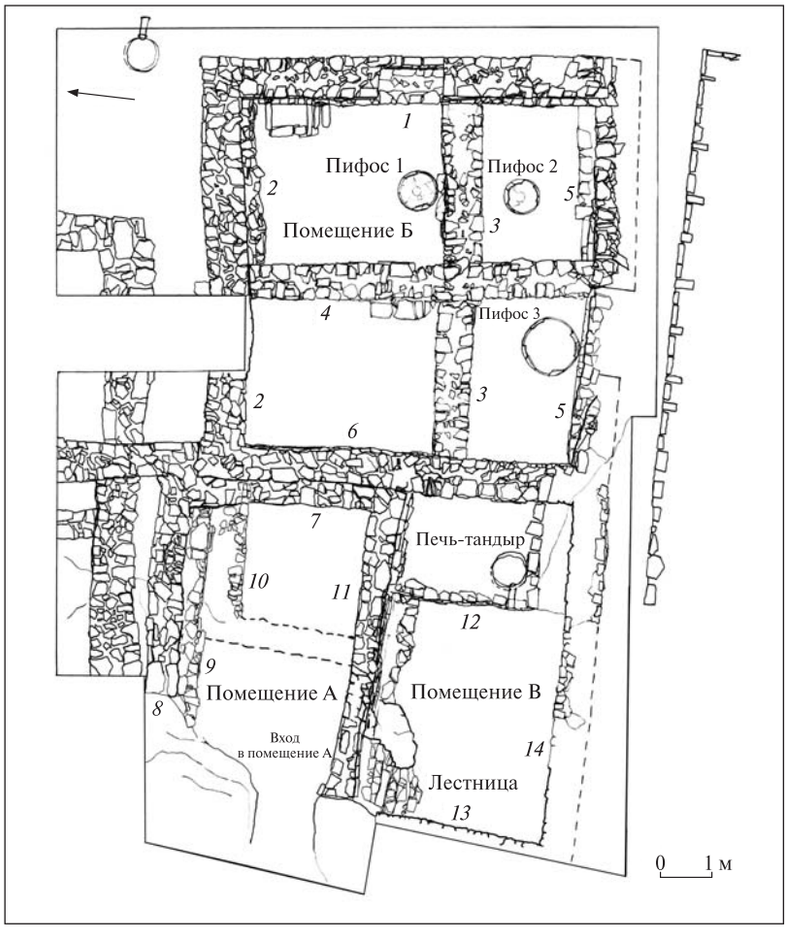

Рис. 1. Комплекс в портовой части Сугдеи. Раскопки 2006—2009 гг.

Судя по нумизматическим находкам и фрагментам амфорной тары, возникновение комплекса помещений можно предварительно отнести к середине — второй половине X в. Однако, большая часть материалов относится к первой половине — середине XI в. и отражает последний период функционирования первоначального комплекса.

Второй строительный период звязан с капитальной перестройкой комплекса. Стены предшествующего двухкамерного помещения были достроены, северная стена — полностью переложена. Для исключения ее просадки, на верхние сохранившиеся ряды кладки предшествующего времени были уложены массивные необработанные блоки, использованные для своеобразного усиления фундамента. Частично была переложена восточная стена, а южная построена поверх предыдущей с использованием ее внешнего фундамента, внутренний — выглядывал в виде цоколя. Внешний панцирь именно этой южной стены был открыт М.А. Фронджуло в 1968 г. К настоящему времени внешний панцирь, за исключением небольшого фрагмента, полностью разрушен. Однако на основании полевого чертежа М.А. Фронджуло, выполненного очень тщательно, можно реконструировать вход в рассматриваемое помещение, находившийся именно в южной стене. Предшествующая западная стена была достроена по всей длине, но без цоколя.

Материал из заполнения и пола нового помещения Б обнаружен, прежде всего, в его западной части, впоследствие заброшенной. Стратиграфически здесь выделяется два горизонта, разделенные прослойкой пожара. В восточной части, использовавшейся в последующее время, находки единичны. Предпожарный слой датируется второй половиной XII — первой половиной XIII вв. Характерной его особенностью является значительное количество однообразной светло-коричневоглиняной керамики на кольцевом поддоне, которую можно рассматривать как свидетельство одного из наиболее ранних примеров местного производства поливной посуды. Расположенный выше горизонт датируется второй половиной XIII в. С ним связана засыпка пифоса 3 фраг-

ментами керамики, позволившая, очевидно, ликвидировать просадку грунта у входа в помещение. Подсыпка произведена единовременно и содержала многочисленный и разнообразный материал, представляющий редкий для Сугдеи этого времени закрытый комплекс, четко датированный нумизматическими и керамическими находками.

Полностью достроены были и стены полуподвального помещения второй половины X в. Северная стена была достроена с использованием в качестве фундамента только фрагмента внешнего панциря предшествующей стены, продлена еще на 1,60 м и пристроена к скальному выступу (рис. 1, *9*), восточная же — просто достроена, но без использования техники кладки «в елку». Техника «поднятия» южной стены аналогична приему, примененному при поднятии северной стены в помещении Б. Здесь также основание новой кладки было укреплено крупными камнями, она продлена на 2,3 м и пристроена к скальному выступу. Западной стеной помещения А стала подтесанная скала. В ней для входа в помещение был прорублен проход шириной 1,17—1,20 м и сделана водоотводная канава, а вся площадь скалы внутри помещения подтесана. Таким образом, площадь перестроенного помещения составила 18,4 м^2. При этом первоначальное подквадратное помещение с полуподвалом второй половины X в. полностью использовалось как полуподвал новой постройки. Керамический комплекс, происходящий из полуподвального помещения, является одним из наиболее богатых и разнообразных. Он отделен от вышележащего, слабо насыщенного материалом, мощным слоем пожара. В слое пожара, доходящем до пола, датированном второй четвертью XIII в., именно и обнаружен разнообразный керамический материал, в том числе уникальные для Восточной Европы поливные зооморфные сосуды. Количество и разнообразие изделий из стекла, глины, металла, дерева (возможно, шахматы?) делает его одним из наиболее ярких для Сугдеи первой половины XIII в.

Наибольшим новшеством стало сооружение еще одного помещения В. Его северной стеной стала достроенная и продленная южная стена первоначального полуподвального помещения, восточной — достроенная западная стена первоначального двухкамерного дома, в которой был сделан проход в новое помещение. Западная стена, сложенная довольно небрежно, и южная были построены специально для этого помещения (рис. 1, *13*, *14*). Поскольку уровень полов в помещениях А и В был разным, была сооружена лестница, подводившая к основанию входа у подтесанной западной стены помещения А.

К последнему строительному периоду относится жилое помещение, сооруженное на основании каменных стен западного помещения XII — первой половины XIII вв. Северная стена с каминной нишей была поставлена на северную стену предшествующего помещения (рис. 1, *8*), южная длиной 6,25 м — также на предшествующую стену и продлена в западном направлении, западным торцом она примыкает к скальному выходу. Западную стену частично составляла подтесанная ранее каменная скала со входом. В отличие от остальных восточная стена была вплотную пристроена к восточной стене предшествующего комплекса (рис. 1, *7*). Отопительными сооружениями служили традиционные для позднесредневековой Сугдеи две печи-тандыры с тепловыми каналами и теплыми лежанками-суфами. Материал, обнаруженный в заполнении и на полу жилой постройки, отражает период окончательного ее запустения. Датируется он не ранее второй половины XV — первой половины XVI вв.

К последнему строительному периоду относится также сооружение крупной печи-тандыра с поддувалом в виде керамической водопроводной трубы, пристроенной к юго-восточному углу описанного жилого помещения. Под ее в три слоя выложен фрагментами кухонных тонкостенных сосудов, которые можно рассматривать в качестве редкого для Сугдеи позднесредневекового закрытого комплекса. С западной стороны печь-тандыр была ограждена стеной, сложенной в один ряд кладки из камней, положенных «стопочками» одна возле другой (рис. 1, *12*). Эта загородка высотой до 0,7 м, пристроенная северным торцом к внутреннему панцирю северной стены помещения В, имела отверстие для трубы-поддувала. С юга печь-тандыр ограждена аналогичной кладкой, пристроенной под прямым углом к описанной. Остальная западная часть помещения В использовалась как мусорная свалка, мощность которой до 0,7 м. При ее разборке обнаружен богатый и разнообразный археологический и нумизматический материал, который можно датировать второй половиной XV — началом XVI вв.

К последнему строительному периоду относится и капитальная перестройка восточного помещения Б первоначального комплекса. На его месте возникла хозяйственная построй-

ка. Ее восточной стеной является кладка, установленная на основание восточной стены первоначального помещения с небольшим смещением, в результате которого образовался цоколь шириной 0,10—0,17 м. На расстоянии 2,74 м от северо-восточного угла в этой кладке была ниша шириной 1,30 м и глубиной 0,60 м. Вероятно, частично был переложен и восточный участок северной стены предшествующего помещения. Южная стена новой хозяйственной постройки была поставлена на панцирь восточного участка южной стены комплекса. Самым существенным новшеством было сооружение новой западной стены хозяйственного помещения, которая (рис. 1, *4*) разделила первоначальное помещение Б на две примерно равные части.

Хозяйственная постройка, сооруженная в помещении Б, имела два уровня полов. С последним связана каменная прямоугольная конструкция, сооруженная в северо-восточном углу. Ее функциональное назначение определить сложно. Под конструкцией обнаружен развал светлоглиняного пифоса, определившего уровень пола. Разнообразный материал из заполнения и пола типичен для второй половины XV — первой половины XVI вв. Ниже этого пола располагался слой серо-коричневой глины толщиной 0,2 м, перекрывший предыдущий пол, связанный с возникновением постройки в помещении Б. В северо-западном углу пол был устлан подсыпкой из мелкой морской гальки. Богатый материал, происходящий из перекрывающего слоя и пола, датируется второй половиной XIV — второй половиной XV вв. Судя по всему, западная часть первоначального большого помещения Б на последнем этапе не использовалась. Материал этого времени малочисленен и очень фрагментирован.

Таким образом, на последнем этапе существования комплекса перестроенное помещение А использовалось как жилое, а перестроенная восточная часть помещения Б, возможно, в качестве ремесленного. Последняя перестройка помещений произошла во второй половине XIV в. Судя по монетам (акче Менгли-Гирея, татаро-генуэзский фолери Каффы), они функционировали на протяжении всей генуэзской эпохи. После турецкого захвата города эти постройки продолжали функционировать и в начале XVI в., о чем свидетельствуют турецкие монеты. Материал из заполнения и пола построек иллюстрирует процесс их постепенного упадка и последующей заброшенности в первой половине XVI в.

А.А. Масленников

РАБОТЫ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОСТОЧНО-КРЫМСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НА КАРАЛАРСКОМ ПОБЕРЕЖЬЕ

The research of Ancient monuments in the Crimean coast of the Sea of Azov was ongoing: at Heneralske-Zapadne estate complex and settlements Krutyi Bereh and Polyanka. At Polyanka settlement at the area about 300 m² a block of four rooms of the second half of the 1st c. BC and a section of a burnt mound of the preceding period (from the 3rd c. to the 2nd c. BC) were researched. At Krutyi Bereh settlement an area of 175 m² was studied. Within 10 m a continuation of a defensive wall was discovered. Thus, its revealed length was in general 32 m and its width was 1,5—1,7 m. At Heneralske-Zapadne estate complex an eastern part of the external ditch surrounding the complex at hinterland side, and several husbandry pits were studied, and the stratigraphy of the site was specified.

В истекшем сезоне отряд российско-украинской Восточно-Крымской экспедиции продолжал исследование античных памятников Крымского Приазовья. Ставилась задача максимально полного завершения раскопок ранее изучавшихся объектов: усадебного комплекса Генеральское-Западное, поселений Крутой берег и Полянка.

Основные усилия были сосредоточены на раскопках ***поселения Полянка*** (III—II, I вв. до н. э.). Площадь раскопа была расширена к югу и отчасти к юго-востоку в общей сложности на 350 м². Работы велись и на ранее открытых участках, где строительные остатки II строительно-хронологического периода (вторая половина I в. до н. э.) оказались полностью разрушены вследствие выборки камня при строительстве пансионата. Напластования тут были доследованы до материка. Они представляли собой весьма насыщенный костями животных и обломками керамики мусорно-золистый с глинистыми прослойками грунт различной консистенции и оттенков серого, серо-коричневого и коричневого цветов. Мощность зольника относительно плавно нарастала в восточном направлении, доходя до 3,5 м. Речь идет именно о слоевой, относительно последовательной стратиграфии. Находки отсюда дали основную массу амфорных клейм (48 экз.), обломков амфорной тары (главным образом, синопской, родосской и «колхидской» глин), простой красноглиняной, лепной и относительно немногочисленной чернолаковой посуды, а также костных остатков. Отметим фрагмент терракотовой статуэтки Деметры, глиняные пирамидальные грузила, медную пантикапейскую монету, костяные иглы. Общая датировка данного слоя, связанного с сооружением строительной террасы в I в. до н. э., вторая половина III — первая половина II вв. до н. э. Обращает внимание, что в отличие от раскопок аналогичных слоев в прошлом году в этом сезоне здесь не найдено ни одного фрагмента «мегарских» чаш. Анализ остеологического материала показывает его видовое и возрастное разнообразие при некотором преобладании мелкого рогатого скота, что, опять-таки, характерно для мусорно-хозяйственных (а не культово-сакральных) сбросов.

Все открытые строительные остатки относятся ко второй половине I в. до н. э. Строения (помещения и примыкавшие к ним с севера мощеные дворики) располагались в линию в направлении восток—запад на одной из невысоких террас, поднимавшихся по территории памятника с севера на юг. В длину этот блок помещений простирался приблизительно на 40 м. Он состоял из четырех довольно значительных по площади помещений, одно из которых было вымощено. В трех остальных прослежено от одного до двух уровней глиняных полов. Почти в каждом обнаружены остатки подпрямоугольных печных конструкций, а в крайнем западном — часть давильной площадки и цистерны винодельческого комплекса. Площадка примыкала к внутреннему фасу оборонительной стены, имела не менее двух—

трех слоев покрытия светло-розовой цемянкой при высоте бортиков около 0,3—0,4 м и общем сильном уклоне к юго-востоку. В северо-западном ее углу лежал явно перемещенный сюда впоследствии расколотый массивный грубый известняковый камень-слив. Прямоугольная цистерна располагалась непосредственно к востоку. Ее выявленные размеры (изнутри) 1,4 × 1,1 м, глубина (средняя высота сохранившихся стен) 0,65—0,70 м. В центре имелось округлое углубление (отстойник) диаметром около 0,4 м и глубиной до 0,2 м. На стенах и дне сохранилось цемянковое покрытие (один слой), у дна имевшее вид ровного «плинтуса». Западная стена цистерны очень деформирована и наклонена в верхних рядах кладки. Ширина стен в целом 0,4 м. Винодельня была построена во второй «фазе» рассматриваемого строительного периода.

Вновь выявленный участок оборонительной стены протяженностью около 5,0 м продолжал прежнее направление: север—юг. Стена имела ширину около 1,5—1,6 м и довольно грубую трехслойную, двухрядную, иррегулярную кладку из относительно крупных, средних и мелких камней. В высоту (по внутреннему фасу) она уцелела не более, чем на 1,0 м. Приблизительно на 0,5—1,5 м высоты (при ширине от 0,50 до 0,75 м) сохранились и стены упомянутых помещений, также сложенные в иррегулярной технике из необработанных известняковых камней. Помимо полов, следы закладов первоначальных проходов в стенах и появление, по крайней мере, одной стены, построенной на уровне пола, свидетельствуют о двух строительных «этапах» в рамках одного хронологического периода.

Данный блок-квартал-террасу в направлении север—юг пересекали одна (на позднем этапе, вероятно, две) частично мощеные «поперечные» улочки-переулки шириной 1,0—1,5 м, деля таким образом ее постройки на отдельные жилые секции-дома и выходя к радиально располагавшимся более широким улицам, соответственно, у подножья ниже и выше лежавших (в направлении север—юг) террас. Самая западная из улочек выводила на довольно значительное (не менее, чем 10—12 × 15—17 м) незастроенное, но вымощенное подпрямоугольное пространство, примыкавшее с востока к участку оборонительной стены (площадь?). В крайнем восточном помещении вновь раскопанного блока строений, кроме печи, открыто две лареобразные конструкции из плоских камней, назначение которых не вполне ясно. Находок в данных жилых строениях немного. Отметим небольшие скопления битой лепной посуды, обломки миниатюрного глиняного алтарика, три медные пантикапейские монетки и бронзовое круглое зеркало диаметром 7,5 см. Следов пожара или преднамеренных разрушений не выявлено.

Характер застройки на самой высокой восточной террасе пока не совсем очевиден. Вероятно, помещения здесь располагались параллельно склону холма, то есть, тянулись в ряд с севера на юг. Во всяком случае, подпорная стена (шириной 0,4—0,6 м и высотой до 1,0 м), ограничивавшая этот блок-террасу с запада, имела именно такое направление, и ее продолжение к югу было выявлено еще на 10 м. Кладка этой стены также иррегулярная, камни средние и мелкие. Одна из открытых тут стен (прослежена на протяжении 11 м) довольно круто и как бы под углом поднималась вверх по склону холма, вероятно, примыкая (на востоке) к скальному выступу или какому-то искусственному завершению террасы. При ширине довольно аккуратной, хотя и иррегулярной кладки до 0,6 м она сохранилась в высоту от 0,5 (западный участок) до 1,2 м (восточный). Ее основание было возведено на упомянутом мощном золисто-мусорном слое искусственной насыпи террасы либо впущено в него (на глубину до 0,8 м). Почти перпендикулярная ее стена, возможно, ограничивала с востока некое подобие разноуровневого дворика, в центре которого, примыкая к подпорной стене-загородке, располагалось совсем небольшое (2,4 × 3,0 м), слегка углубленное по отношению к окружавшей его поверхности помещение, пол которого представлял собой довольно плотный слой подсыпки из раковин морского гребешка. Находки отсюда: обломки лепной керамики, в том числе «курильницы», практически целый сероглиняный двухрожковый светильник, два «разновеска» из плотного серого камня, фрагменты сероглиняной лощеной столовой посуды.

Повсеместно над описанными строениями и напластованиями лежал (до 1,2 м толщиной) «горизонт» серого и темно-серого суглинка, обильно насыщенного камнями развала стен. В нем, помимо амфорной тары I, отчасти III—II вв. до н. э. встречались фрагменты амфор-корчаг, лепных горшков и мисок раннесредневекового (VII—IX вв.?) времени. Однако соответствующих построек не выявлено. Две большие (диаметром до 3,0 и глубиной до 1,5 м) не читавшиеся на поверхности ямы вы-

борки камня, скорее всего, относились именно к этому периоду истории поселения. Одна — западная (в районе цистерны винодельни), помимо большого количества камней, содержала многочисленные обломки лепных сосудов, в основном горшков и так наз. кружек.

По-прежнему остается неясным местонахождение поселения эллинистического времени, зольно-мусорные отходы жизнедеятельности которого столь существенны в стратиграфической и хронологической характеристике данного памятника. Сохранность же строений I в. до н. э. по мере их открытия к югу, кажется, становится все более «презентабельной».

Поселение Крутой берег находится в 8,5 км к западу от мыса Зюк, восточнее так наз. Коровьей бухты на относительно ровном небольшом мысу. Обнаружено в 1980 г., исследовалось экспедицией ИА РАН в 1985—1988 гг. В юго-восточной части мыса тогда были открыты участок оборонительной стены 1, ограничивавшей поселение с юга, а также располагавшаяся севернее ее линейная планировка жилых и хозяйственных построек. Памятник датируется III—II вв. до н. э.

В 2009 г. раскопки были возобновлены на участке западнее прежнего основного раскопа. Их целью было выявление характера оборонительной системы и доследование примыкавших к ней жилых кварталов.

Вскрыта площадь 175 м^2 при мощности культурного слоя до 1,5—1,8 м. На протяжении 10 м открыто продолжение (к западу) оборонительной стены. Таким образом, в целом она исследована в длину на 32 м при ширине 1,5—1,7 м. Максимально сохранившаяся высота 1,7 м. Кладка трехслойная, двухрядная, местами приближающаяся к постелистой, но в целом иррегулярная, из необработанных известняковых камней среднего размера на растворе желтовато-коричневой глины. Фасы относительно ровные и вертикальные. Стена ориентирована по линии запад—восток с небольшим отклонением. При ее сооружении в материковой скале сначала была вырублена яма-траншея, заполненная слоем грунта (темно-коричневый суглинок), на котором была возведена цокольная часть кладки. Некоторые находки позволяют отнести время сооружения оборонительной стены к 300—280 гг. до н. э. Позднее она была усилена с внешней стороны двумя рядами крупных необработанных камней (средние размеры 1,10 × 0,62 × 0,64 м).

Севернее оборонительной стены открыта восточная часть большого помещения, относящегося к финальной стадии существования поселения. Разный характер кладок, образующих его стены, а также заклад первоначального входа в помещение свидетельствуют о его неоднократной перестройке. Пол вымощен большими известняковыми плитами (0,81 × 0,63 × 0,22 м). Найденные здесь фрагменты амфор датируются второй половиной III в. до н. э. Отсюда же происходит единственная стенка «мегарской» чашки.

С юга к помещению примыкали остатки вымостки из известняковых плит средних размеров того же хронологического периода. А в северо-западной части раскопа открыт комплекс хозяйственных ям (6), подавляющая часть которых (за исключением ямы XLIII) относилась к начальному периоду существования поселения. Показательно обнаружение среди немногочисленного материала из них гераклейского и книдского клейм конца IV — первой трети III вв. до н. э. Здесь же найдены фрагментированная синопская амфора, чернолаковый канфар (не позднее второй четверти III в. до н. э.), верхняя часть чернолакового лекифа, а также многочисленные обломки столовой посуды (кувшины).

С памятника происходит большое количество керамического материала, в основном фрагменты амфор (Синопа, Родос, Херсонес, Кос, Гераклея, Книд) и лепной посуды (горшки, кастрюли, миски). Встречены также обломки кружальной столовой керамики (кувшины, тарелки, миски) и некоторое количество чернолаковых сосудов (канфары, тарелки, солонки). Индивидуальные находки представлены тремя сильно окисленными бронзовыми монетами, терракотовой статуэткой (женская фигура в хитоне), костяными иглами для плетения сетей, частью костяного напильника, кремневыми нуклеусами и обломком каменного топора. Найдены амфорные клейма (35 экз.) Синопы, Херсонеса, Гераклеи, Книда и Родоса.

Совокупность всех артефактов позволят определять время существования данного участка поселения 280—220 гг. до н. э.

Раскопки на усадебном комплексе ***Генеральское-Западное*** велись на двух основных участках. Первый, площадью 125 м^2, расположен к востоку от южной части прежнего раскопа. Здесь исследована восточная часть внешнего рва, опоясывающего комплекс с напольной стороны. Стратиграфия представлена шестью слоями. Нижний — темно-коричневый суглинок мощностью до 0,4 м — заполнял придонную часть

рва. На западе исследованного участка рва он перекрыт слоем серо-светло-коричневого рыхлого, слегка золистого суглинка мощностью до 1,0 м, а к северу и югу от последнего залегал слой коричневого средней рыхлости сухого суглинка толщиной до 0,8 м. Все они были перекрыты серым рыхлым, золистым, опесчаненным суглинком мощностью 0,2—0,5 м. При этом в восточной части данного участка рва стратиграфия менялась: второй из перечисленных слоев не прослеживался, мощность следующего сокращается до 0,2—0,3 м, а толщина коричневого, напротив, увеличивалась до 1,5 м (во рву). Все указанные напластования повсеместно перекрывал слой серо-коричневого средней плотности суглинка толщиной 0,2—0,4 м, а сверху лежал серый гумусированный суглинок. Материк в северной части участка представлял собой желто-коричневый плотный суглинок, в южной — коричневый с белыми включениями. Глубина раскопа в районе рва 2,7 м.

Находки отсюда представлены большим количеством обломков амфорной тары Гераклеи, Фасоса, Синопы, Хиоса, Коса, Менды, фрагментами чернолаковой, простой красно- и реже сероглиняной столовой и кухонной посуды, костей животных, черепицы боспорской глины. Встречалась и лепная керамика. Отметим амфорные, в основном синопские, и черепичные клейма (49 экз.). Материал датируется второй половиной IV — первой третью III вв. до н. э.

Другой участок (50 м^2) располагался в юго-восточном районе прежнего раскопа. Здесь открыта северная часть хозяйственной ямы, а также небольшой участок «трамбовки» из плотного почти горизонтально лежавшего слоя известняковой крошки и щебня. Стратиграфия представлена семью слоями. Нижний — темно-серый рыхлый суглинок с большим количеством керамики — мощностью около 0,2 м. Он перекрыт упомянутой «трамбовкой» толщиной до 0,2 м. Ей предшествовал слой коричневого рыхлого суглинка мощностью также около 0,2 м. Следующий слой — темно-серый золистый суглинок толщиной от 0,1 до 0,4 м. Перекрывающий его слой представлял собой плотный коричневый суглинок мощностью до 0,2 м. Над ним лежал слой серого золистого суглинка толщиной около 0,4 м и, наконец, слой гумусированного суглинка толщиной около 0,2 м. Материк — коричневый суглинок. Общая глубина культурных напластований составила около 1,6 м.

Упомянутая яма трапециевидная в разрезе с круглой горловиной диаметром около 1,2 м и диаметром дна 1,5 м, глубина около 1,6 м. Она была заполнена рыхлой темно-коричневой супесью с белыми известняковыми включениями, фрагментами керамики, большим количеством костей животных и кусками печины. Характер находок на данном участке в целом близок к описанным.

О.О. Мельник

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ КРИВОРІЗЬКОГО МУЗЕЮ В 2008—2009 рр.

Results of a protective research of two barrows of the Bronze Age at the left bank of the Inhulets River provided by the Kryvyi Rih Museum are presented.

У 2008 р. експедиція Криворізького музею здійснила дослідження кургану в групі з двох насипів, розташованої за 0,35 км на південний схід від рудозбагачувальної фабрики 2 і за 7,2 км на південний схід від центру м. Кривий Ріг і за 4,6 км на схід від р. Інгулець.

Курган 1 мав висоту 1,5 м, діаметр близько 30 м. Центр ушкоджений триангуляційним знаком, поли підрізані трубопроводом і дорогою. Насип зведено з темно-сірого грудкувато-зернистого чорнозему, місцями брунатного відтінку. Давня поверхня залягала на глибині 1,5 м і переходила на глибині 2,2 м в материковий суглинок. В насипу, на глибині 0,3—0,4 м, знайдено кістки і зуби коня та інших тварин (два скупчення).

Курган зведений, вірогідно, за раз над ямним похованням 7. Викид суглинку з цієї могили лежав на давній поверхні і в плані мав С-подібну форму, оточуючи яму з заходу. Його довжина по лінії північ—південь 10,6 м за товщини від кількох сантиметрів до 0,21 м. Виявлено 10 поховань: два ямних (7 і 9), два катакомбних (6 і 10), два пізньої бронзи (2 і 4), сарматське (5) і три невизначених (1, 3, 8). Опис їх подано в хронологічному порядку.

Поховання 7 — основне, ямної культури, виявлено за 4 м на південь від центру за кам'яним перекриттям. Воно складалося з трьох плит, укладених поперек ями, щілини між якими закладені уламками граніту і аркозу. Розміри плит (із заходу на схід): 1,92 × 0,83 × 0,19 м; 1,61 × 0,47 × 0,15 м; 1,53 × 0,35 × 0,27 м. Яма прямокутна в плані, з заокругленими кутами, 1,52 × 0,97 м, глибина 1,26 м від давньої поверхні (2,91 м від R). На стінах сліди знаряддя із робочим краєм завширшки до 2,5 см. В камері лежав скелет підлітка — скорчено на спині, головою до північного заходу. Трохи зігнуті в ліктях руки випростані вздовж тулуба. Підігнуті в колінах ноги впали праворуч. На кістках плями вохри, особливо щільні на черепі. На дні — тлін світло-сірого кольору, по контуру скелета і на ньому — брунатний.

Поховання 9 — ямної культури, за 10,3 м на південь—південний захід від центру. Перекрите двома плитами (аркозовий пісковик і залізистий кварцит). Плита з аркозового пісковику — антропоморфна стела розмірами 1,59 × 0,55 × 0,19 м. На рівно зрізаному краї виступає на 2 см «голова» завширшки 19 см, «плечі» (15 і 18 см) трохи увігнуті. Знизу стела загострена.

Верхня частина ями мала прямокутні обриси, 0,96 × 0,71 м, орієнтована північний захід—південний схід. З трьох боків (крім північно-східного) на глибині 1,68 м від R уступи завширшки 7—9 і 26 см. Нижче уступів яма мала розміри 0,79 × 0,39 м, дно на глибині 2,5 м. В придонній частині чорноземного заповнення виявлено уламки кісток дитини, череп лежав у південно-східній частині камери. Зліва від нього лежав гостродонний горщик струнких пропорцій з прямими вінцями. Висота горщика 13,3 см, діаметр вінець 9,5 см. На дні могили — наліт білого тліну і шматочки червоної та фіолетової вохри.

Поховання 6 — катакомбне, здійснене в камері бобовидної форми розмірами 1,35 × 0,84 м. Дитячий скелет лежав випростано на спині головою на схід, був ушкоджений землериями. Біля черепа стояв догори дном округлобокий горщик заввишки 12,0 см.

Поховання 10 — катакомбної культури (рис. 1). Вхідна яма округлої форми, діаметр 0,63 м. Дно нахилене в бік камери, глибина 2,82—

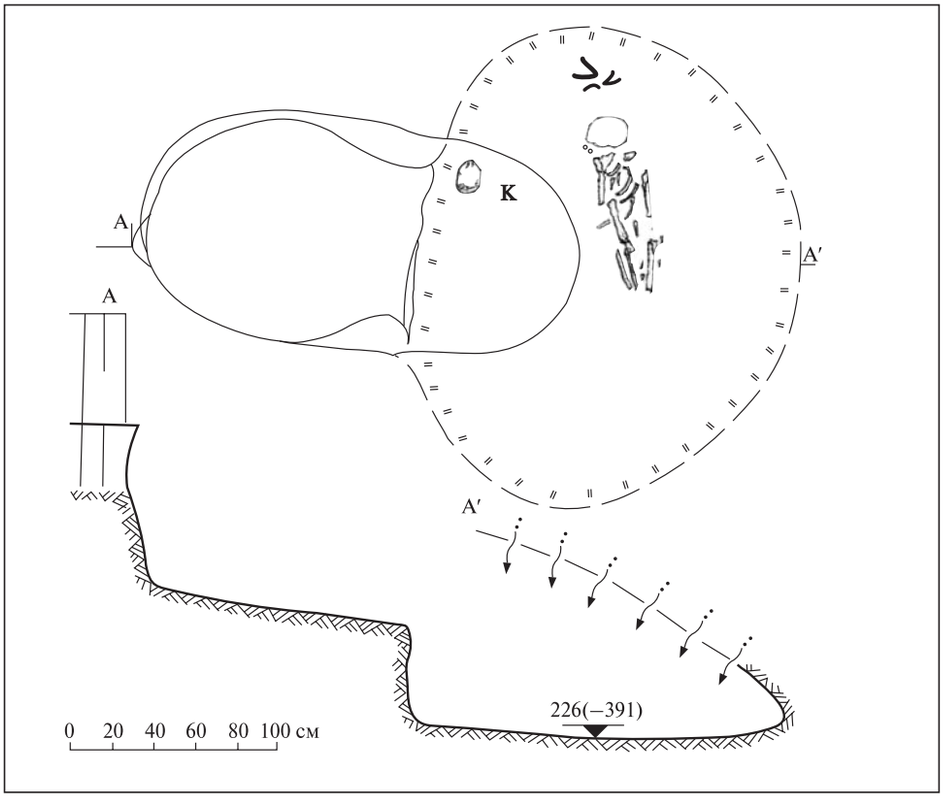

Рис. 1. Новокриворізький ГЗК, курган 1, поховання 10. План і перетин

3,06 м. Вхід в камеру обвалився, ширина його 0,42 м. Дно її на 0,54 м нижче за вхід (3,91 м). Камера в плані бобовидна, 2,68 × 1,84 м, видовжена по лінії захід—схід, склепіння обвалилося. Розчленований скелет підлітка вкладений з імітацією випростаної пози головою на схід. Череп лицьовим відділом звернений вниз. На дні тонкий шар білого тліну, під ним — сірого. За 20 см на схід від черепа залишки горщика, виліпленого з попелу і перетертої мушлі *Unio*. Біля входу лежав кам'яний «вівтарик» із жильного молочного кварцу видовжено-овальної форми. Поверхня зашліфована, бічні грані заокруглені, один торець підпрямокутний, скошений донизу. На скошеній площині дві рельєфні смуги завширшки 1,7 см, завдовжки 4,0 см і заввишки 0,5 см. На лицьовій стороні — овальне лінзовидне пониження. Аналогічне, тільки більшого розміру і глибини, — на протилежному боці. Довжина виробу 17,0 см, ширина 11,3 см, товщина 5,2 см (рис. 2).

Поховання 2 — доби пізньої бронзи, за 9,2 м на схід—південний схід від R. На глибині близько 0,9 м влаштовано перекриття кам'яної гробниці 2,2 × 2,0 м. Плити розмірами від 0,9 до 2,0 м за товщини 0,10—0,12 м. Перекриття мало ступінчастий характер з підйомом у центрі. Гробниця мала вигляд прямокутного кам'яного ящика із семи пласких плит залізистого кварциту (його відшарування зафіксовані в балках на відстані до 1 км), встановлених по периметру ями — в ровиках завглибшки 7—20 см і завширшки 12—14 см. На половину висоти плити з обох боків промазані відмуленим гумусом, а дві — зсередини по всій висоті. Зовнішні розміри ящика 1,53 × 1,10 м, в середині по дну — 1,39—0,93 м, висота 0,75—0,94 м. Орієнтований північний захід — південний схід.

Дно ящика вкрите шаром чорнозему завтовшки до 14 см, а зверху циновкою з рогози або комишу. На дні також зафіксовано шар білого рослинного тліну, на якому знаходився брунатний тлін завтовшки до 2 см, а в області черепа — сталистого кольору до 4 мм. По кутках виявлено конуси з грязі заввишки 10—20 см і такого ж діаметру. В центрі кожного був тлін від округлих в перетині (2,0—3,0 см) жердин, заглиблених на 7,0—20,0 см. Один із подібних фрагментів завдовжки 45,0 см лежав біля черепа. Видно, це фрагменти підпорок, що підтримували поліг над померлим, рештки якого виявлені на скелеті.

Дорослий був укладений скорчено на лівому боці з розворотом на спину головою на північний схід. Череп на правому боці, роздушений. Руки випростані вздовж тіла, кисті на поясни-

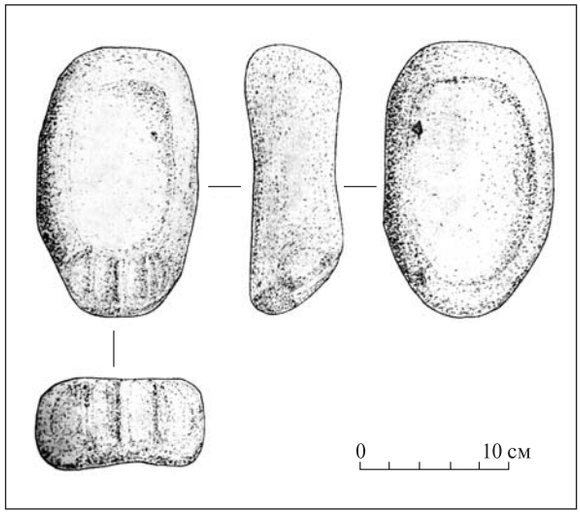

Рис. 2. «Вівтарик» з поховання 10

ці. Біля правого коліна лежав сегментовидний шмат світло-сірого вивітреного габро розмірами 14,2 × 13,2 × 5,3 см. Нижня площина трохи заокруглена, верхня має незначний лінзовидний прогин. Навколо черепа і під ним зафіксовано шар білого тліну завтовшки до 1,5 см з ознаками вертикального і горизонтального плетіння. Під черепом — шар брунатної органіки від головного убору? (визначення Т.О. Сизової).

Поховання 4 — доби пізньої бронзи, виявлено за 10,7 м на південний південний схід від центру на глибині 2,2 м. Здійснене в ямі підовальної форми (1,05 × 0,98 м). Погано вцілілий скелет дитини до року лежав головою на схід.

Поховання 5 — сарматське, поруйноване, зафіксоване за 2,7 м на захід від центру. На глибині 0,7 м на горизонтальній площадці розмірами 0,70 × 0,55 м знайдено фрагменти кераміки від п'яти гончарних посудин. Поруч з цим місцем, на південь, на глибині 0,90—1,05 м виявлено кам'яний заклад. Яма видовжена по осі схід—захід, із заокругленими краями, 2,13 × 0,97 м, поступово звужувалась до дна, найбільше з боку коротких стін. Розміри по дну (2,04 м) — 1,80 × 0,64 м. На глибині 1,03 м в чорноземному заповненні знайдено п'ять фрагментів дна світло-брунатного кольору. Слідів кістяка не зафіксовано.

1. Округлобокий приземкуватий глек з фігурним зливом і петельчастою ручкою. Зверху орнаментований темними й світлими рівними й хвилястими лініями завширшки 1,0—1,5 і 0,7 см відповідно. Висота 24 см, діаметр корпусу 18,0 см.

2. Миска з циліндричним верхом і конічним низом. Верхня частина прикрашена валиками завширшки 2,5 мм. Діаметр 22,0 см, висота 9,5 см.

3. Два фрагменти дна від сироглиняних посудин діаметром 7,6 і 8,0 см.

4. Залізна фібула лучкового типу завдовжки 7,1 см, висота 2,6 см (знайдена у відвалі).

Курган 2 зведений на плато лівого берега р. Інгулець, за 0,25 км на схід від річки, за 3,4 км на південний захід від с. Недайвода Криворізького р-ну. Східний і західний сектори насипу частково поруйновані, в центрі — сучасна грабіжницька яма 2,7 × 1,8 м і завглибшки 1,1 м. Первинний діаметр насипу досягав 18 м за висоти 0,6 м. Давня поверхня в розрізах не фіксувалася, материк на глибині 1,05—1,10 м від R.

2008 р. розкрито площу в 60 м^2 і виявлено стіни загородки з п'яти вертикальних плит і трьох брил; чотири компактних і п'ять розсіяних скупчень каменів (більшість 0,2—0,4 м у поперечнику); три ями з кам'яним перекриттям. Викладки (рис. 3) в один—два шари не мали вираженої системи. Глибина залягання каменів 0,55—0,75 см від R (0,2—0,4 м від поверхні). У 2009 р. з півдня зроблено прирізку площею 18 м^2. Основні об'єкти представлені такими.

Яма 1 — за 1,8 м на північ від R у виїмці сучасної грабіжницької міни. Верхня частина зруйнована. На рівні материка вона була овальновидовженої в плані форми, 0,90 × 0,52 м, дно

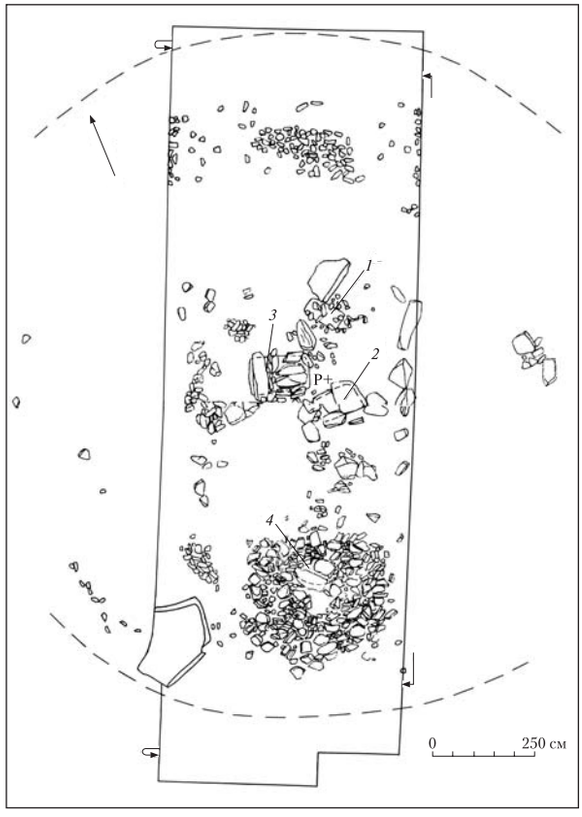

Рис. 3. Курган 2, план: *1—3* — ями, *4* — поховання

на глибині 2,6 м, орієнтована північний північний схід—південний південний захід. Заповнена уламками граніту, в придонній частині — чорноземом, в якому знайдено копито і уламки кісток коня.

Яма 2 — у центрі, перекрита дев'ятьма підпрямокутними плитами на глибині 0,40—0,68 м, що займали площу 2,4 × 1,5 м, орієнтовану по лінії схід—захід. Найбільша плита 1,15 × 0,72 × 0,13 м лежала поперек ями. Яма розмірами 1,48 × 0,98 м, глибина 1,3 м від R. У центрі ями лежав фрагментований горщик, у чорноземному заповненні якого знайдено різець людини. Горщик стрункових пропорцій з конічним тулубом і ребром у верхній частині. Вінця прямі, розхилені. Поверхня світлобрунатна, грубо загладжена. Висота 31,3 см, діаметр вінець 21,5 см, по ребру — 30,1 см, дна — 12,6 см.

Яма 3 — за 1,2 м на захід від центру. Заклад (на глибині 0,77 м) включав стелу, що лежала поперек ями на заході, та дрібні камені вздовж ями, найбільші завдовжки 0,50—0,74 м. Гранітна стела у вигляді прямокутного в перетині стовпа, 0,34 × 0,23 м, заввишки 1,25 м. Верх рівний, низ погострений. Грубо оброблена, місцями бугриста, грані заокруглені. Верхні контури ями не простежено. По дну (2,17 м) вона мала розміри 1,45 × 0,98 м і була видовжена по лінії захід—схід. У чорноземному заповненні знайдено різець людини.

Поховання — доби пізньої бронзи — виявлене на глибині 0,95 м за 9,7 м на південь—південний захід від R. Здійснене в центрі округлої в плані вимостки діаметром 4,0 м із різновеликих брил граніту. Південна плита оброблена і має п'ятикутну форму. Її довжина 2,2 м, максимальна ширина у верхній третині 1,55 м, товщина 0,5 м. Лицьова сторона плоска, трохи бугриста, одна з бічних граней округло скошена. На тильній стороні з боку загострення зроблено уступ заввишки 0,4 і завдовжки 1,3 м. Плита лежала поперечною віссю з нахилом на захід (перепад глибин 0,6 м), що дозволяє припустити, що перед стелою була яма, куди вона й сповзла. Під нею знайдено вивітрений кінський зуб.

У центрі розташовувалася могила у вигляді підбою, орієнтована північний захід—південний схід. По дну (1,2 м від R) розміри її 1,15 × 0,65 м. Заповнення верхньої половини становили щільно припасовані брили граніту. Поруйнований скелет дитини 6—7 років лежав головою на північний захід. В області стоп крихти крейди.

В насипі, за 1,0 м на північний схід від центру, на глибині 1,23 м знайдено ліпний горщик з невисоким трохи відігнутим вінцем з горизонтально зрізаним краєм. Плічка покаті, дно з невеликою закраїною. Висота 11,8 см, діаметр вінець 13,4 см, дна — 8,8 см.

За 14 м на південь від краю насипу знайдено гранітну антропоморфну стелу розмірами 3,20 × 1,22 × 0,70 м. Вона була засипана землею, на поверхню виходила нижня клиновидна частина. «Голова» має вигляд трапеціє-подібного виступу заввишки 10 см і завширшки 36 см. Середньою частиною стела лежала на дрібних уламках граніту, серед яких (0,67 м від поверхні) знайдено два фрагменти стінок посуду доби бронзи.

Відтак, виявлено складний ритуальний комплекс, початок якому поклало населення ямної культури чи ще давніше, а потім долучилося населення доби пізньої бронзи.

Ю.В. Мисько, С.В. Пивоваров

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАМКУ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

The paper concerns the research on the territory of the inner yard of a castle in Khotyn fortress. It was ascertained that after rebuilding in the beginning of the 18th c. the entrance tower which was known from the pictures of the Western European artists had been destroyed. The base of the tower was excavated, the thickness of its walls was determined, and the material which allows the authors to determine the time of construction and destruction of the tower was obtained.

У 2009 р. експедиція Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України продовжувала працювати на території Хотинської фортеці, дослідження якої тривають з 2004 р.

Основною метою цьогорічних робіт було з'ясувати місце зруйнованої південно-східної башти, про існування якої до перебудови турками цитаделі на початку XVIII ст. відомо з писемних і образотворчих джерел, приміром, офорта Ромейна де Хооге (Romeyn de Hooghe) «Битва під Хотином» (1674 р.), виконаного на основі малюнка очевидця польсько-турецької битви 1673 р. Ф. Гратти, секретаря Я. Собеського, та картини Яна ван Хугтенберга (Jan van Hughtenburgh) «Битва під Хотином» (перша чверть XVII ст.), написаної для родини Я. Собеського. На них у південно-східному кутку південної ділянки замкових укріплень здіймається кругла вежа з бійницями, до якої веде міст на п'яти опорах. Тепер приблизно на цьому місці або поблизу нього розташований чотирикутний південно-східний каземат, поряд з яким під час розкопок у попередні роки виявлені залишки кам'яної кладки. Через це роботи зосередилися саме у цій частині привратного двору замку, де було закладено три розкопи.

Розкоп 1 (2,7 × 5,6 м) примикав до південної стіни каземату, впритул до нього розміщувався розкоп 2 (з початковими розмірами 3,3 × 3,3 м), а розкоп 3 (2,0 × 4,6 м) був закладений поблизу західної стіни каземату для вивчення решткiв напівциркульної кам'яної кладки, помітної на поверхні. Результати її розчистки підтвердили, що це — частина внутрішньої стіни південно-східної башти, до якої з протилежного боку примикав зруйнований південний мур. Північна частина стіни зараз заходить під каземат XVIII ст. Загальна довжина її внутрішнього периметру близько 4,0 м, враховуючи 0,2 м, які вдалося простежити під фундаментом каземату. Південна частина зруйнована пізнішою кладкою. Висота розчищеного відрізку коливається від 0,57 до 1,00 м. Стіна складена з чотирьох—дев'яти рядів каменю різного розміру та збереженості. Це переважно силурійський сірий вапняк, який у народі називають «лупак» через властивість добре розколюватися на пластини. Блоки підпрямокутної та трапеціподібної форми різних розмірів скріплені вапняковим розчином із домішками камінців. Виходи такого вапняку спостерігаються по всій території фортеці, з нього змуровані основи стін і башт XV ст., що добре візуально простежується із зовнішнього боку західного захисного муру.

У кладці внутрішньої стіни південно-східної башти також є блоки з жовтуватого сарматського вапняку, який крихкіший і добре піддається обробці. Його використовували як облицювальний камінь. Вірогідно, стіни башти зводили за принципом римо-візантійської кладки: зовні і зсередини викладали підпрямокутні брили, а простір між ними забутовували камінням, залитим вапняковим розчином. У такий спосіб, очевидно, побудовані й захисні стіни: у пробоїні з зовнішнього боку західного муру, де знищено облицювальні блоки, помітні шматки каміння із забутовки. При числен-

них перебудовах фортеці облицювальні блоки могли використовувати повторно.

Розкоп 3 з західного боку був розширений шляхом підтрикутної прирізки, обумовленої виходами нерівномірної кам'яної кладки, простеженої в цьому напрямку. Очевидно, це залишки південної стіни, яка свого часу з'єднувала північно-східну та південно-східну башти замку. Її рештки у вигляді розвалу каміння розмірами 5,0 × 3,8 м вже траплялися при роботах минулих років. Розколота, вірогідно, від вибуху, кам'яна кладка — це все, що лишилося від південного муру, який був зруйнований після 1673 р. Вона являє собою внутрішню частину стіни, себто забутовку з силурійського вапняку на розчині, облицювання не вціліло.

Внаслідок перебудов XVIII ст. на місці південного муру постали інші фортифікаційні споруди, залишки яких не дають можливості скласти цілісне уявлення про попередній архітектурний етап. З північного боку кладку обмежує пізніша стіна, можливо, її продовження віднайдуть і за нею. Для з'ясування глибини залягання стіни вздовж її краю у напрямку захід—південний схід закладено траншею завширшки 0,5—0,6 м і завглибшки 1,0 м, в якій простежено продовження каміння.

Заповнення розкопу 3 з боку внутрішньої стіни башти, в основному, складалося з ґрунту та жовтої глини, насичених численними уламками каміння, іноді великих брил. Керамічних знахідок небагато, з-поміж них заслуговують на увагу два фрагменти турецьких напівфаянсових кавових чашечок з поліхромним розписом. На обох уламках шар прозорої поливи частково втратив блиск і почав облуплюватися. Крім того, у фундаменті каземату, майже під його південно-західним кутом, між брилами у скріплюючому розчині трапилася монета — солід (боратинка) Яна Казимира (1648—1668), а недалеко від неї — акче Ахмеда III (1703—1730). Серед нумізматичних матеріалів із суміжних розкопів — білоновий солід Сигізмунда III (1587—1632) та мідний гріш Августа III 1755 р.

Зовнішній край стіни башти вдалося відстежити в розкопі 2 після зняття розвалу каміння, внаслідок чого всі три розкопи об'єдналися. Його чітко прослідковано за облицювальними брилами та слідами забутовки. Ширина між зовнішнім і внутрішнім краями стіни приблизно 2,3 м. Дослідженню заважала значна кількість каміння, яке внаслідок руйнації фортифікацій завалилося зверху на рештки башти. Простежений зовнішній периметр завдовжки 6,8 м і заввишки 0,7—0,8 м складався з п'яти—восьми рядів підпрямокутних брил різного розміру. В західній частині він під прямим кутом входив у південну стіну. Цікавою особливістю зовнішнього краю башти виявилася викладена, очевидно з декоративною метою, смуга з червоної цегли, яка починалася за 3,5 м від місця з'єднання південної стіни та вежі і збереглася на довжину 1,15 м. Подібні стрічки прикрашають усі башти і стіни замку, споруджені у XV ст., а вище них розташовуються «вавілони» та «голгофи». Загалом поки що віднайдено приблизно третину захисної споруди, і продовження її не помітне на рівні глибини розкопу. Але, можливо, воно залягає глибше.

Крім залишків стін вежі, виявлено значний рухомий матеріал: посуд, кахлі, глиняні люльки для куріння. Переважають уламки посуду місцевого виробництва від мисок, тарелів і горщиків, що датуються, в основному, XVI—XVIII ст. Є й довізна кераміки, головним чином, турецькі напівфаянси першої половини XVIII ст. з м. Кютах'я. До турецького імпорту можна віднести також носики та ручки від кумганів — вузькогорлих посудин, своєрідних глеків для води, які використовували в Азії для вмивання та миття рук.

Серед 30 ушкоджених люльок також переважають турецькі різного розміру, форми й забарвлення. Є багато фрагментованих (понад 50 екз.) чашечок і тулійок (близько 30 екз.) різної збереженості, три позолочених уламки. На них трапляються клейма з написами арабською в'яззю, у вигляді триквестра, пташки, зірочки. Крім того, знайдено рештки скляного посуду, свинцеві кулі різного діаметра, залізні цвяхи й костилі, уламки та цілі зразки кам'яних та чавунних ядер, фрагментовані залізні і бронзові вироби.

Здобуті протягом сезону 2009 р. матеріали значно розширюють можливості для датування і вивчення різних періодів існування Хотинської фортеці, а виявлені рештки південно-східної башти поповнюють знання про архітектурний вигляд середньовічних фортифікаційних споруд цитаделі. Дослідження решток башти планується продовжити.

Е.А. Молев, Н.А. Сон

РАСКОПКИ ГОРОДИЩА КИТЕЯ

Results of the research of Bosporan city Cytae in 2009 are presented. Search for the western line of a rampart was made, and an additional data testifying for the existence of a sacral complex from the 4th c. BC to the 5th—6th c. AD was obtained.

В течение 3—20 июля 2009 г. совместная российско-украинская Китейская экспедиция ИА НАН Украины и Нижегородского государственного университета провела 31-й сезон раскопок Китея. Работы велись на первом раскопе с его западной стороны, где, по словам рыбаков и краеведов, в обрыве берега как будто прослеживаются остатки рва, и на восточной стороне раскопа II, где было открыто новое помещение и мостовая к востоку от него. Как и в предыдущие годы, на всех раскопах городища зафиксированы следы грабительской деятельности.

На раскопе I заложен квадрат размерами 8,4 × 5,0 м с целью поиска западной линии рва. Здесь прослежено три слоя общей мощностью до 2,5 м. Насыщенность слоев находками незначительная, стратиграфия слоев почти ровная. Первый слой (штыки 1—2) — светло-серый рыхлый гумус с включениями мелких камней и фрагментов керамики. Большая часть материала датируется временем от II—III до V вв. Второй слой (штыки 3—6) — светло-серый комковатый суглинок с включениями мелких камней в центральной части квадрата у западного борта и отдельными крупными необработанными камнями вдоль западного и восточного бортов. В нем преобладают материалы I—II вв. Третий слой (штыки 7—12) — темно-серый плотный суглинок с коричневатым оттенком в западной и восточной частях среди крупных камней. Он насыщен мелким известняковым бутом. С 10-го штыка в южной (приморской) части раскопа начинается материковая темно-желтая глина, уровень которой понижается к северу. Основной датирующий материал слоя — фрагменты амфор IV—III вв. до н. э.

Таким образом, никаких следов рва перед крепостной стеной здесь не обнаружено. Очевидно, что в ранний период истории города этот район не был заселен и не имел нижилых, ни хозяйственных построек.

На раскопе II работы начались со снятия кладки 61 в помещении Е и оставленного культурного слоя под ней с целью уточнения времени ее функционирования, а также выявления более ранних архитектурных сооружений, от которых остались частично открытые в сезоне 2008 г. кладки 68 и 69. Одновременно с помощью металлических рамок исследовался участок, примыкающий к помещению Д с востока, где выявлено продолжение линии северной его стены (кладка 64) в восточном направлении и контуры нового помещения (Ж).

В грунте под кладкой 61 и к северу от нее вплоть до южного края кладки 47 на глубину двух штыков (до реперной отметки 28.42) идет слой плотного светло-серого суглинка с включениями мелких бутовых камней и керамики. Среди керамики абсолютно преобладают фрагменты амфор. Судя по находкам, слой датируется II—I вв. до н. э. Таким образом, перестройка сооружений в этом районе могла происходить на рубеже эр.

Для раскрытия помещения Ж был расширен к северу квадрат 19 и заложены новые квадраты 20 и 21. В квадрате 19 прослежен культурный слой IV—VI вв., к которому относится новое помещение, ниже основания кладок которого прослежены еще три слоя. В верхнем слое в помещенит Ж обнаружена плоская прямоугольная известняковая плита с невысоким бортиком по одной из сторон — вероятнее всего, это столешница стола-алтаря

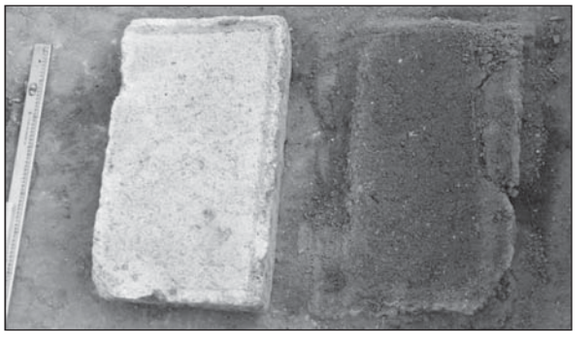

Рис. 1. Китей. Столешница на месте находки

Рис. 2. Реконструкция стола

Рис. 3. Каменная ступа

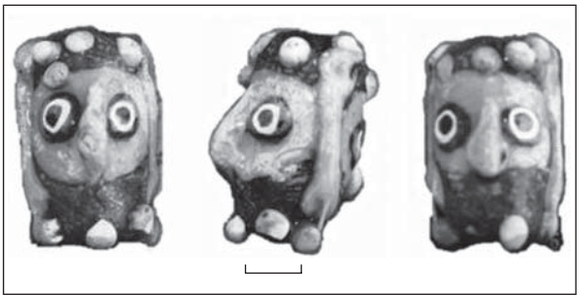

Рис. 4. Бусина. Вид с разных сторон

(рис. 1). Рядом, в каменном завале, найдены две плоские плиты, возможно, служившие ее подставками (рис. 2).

В нижнем слое, датирующемся IV—III вв. до н. э., выявлено продолжение кладки 82, идущей из района помещения Д, и часть кладки того же времени, примыкающей к ней с западной стороны. Почти по центру стены 82 открыта небольшая ниша, перед которой лежали рядом с кладкой две большие известняковые необработанные плиты. Под одной из них найдены кости (в том числе и целый череп) собаки и несколько невыразительных фрагментов стенок амфор. В юго-восточном углу слоя оказалась небольшая яма, заполненная рыхлым грунтом с небольшим количеством фрагментов керамики первой половины IV в. до н. э. Дно ямы представляет собой материковую глину.

В квадратах 20 и 21 после снятия двух штыков открылись остатки довольно мощной мостовой, сложенной из сравнительно больших плоских известняковых камней, промежутки между которыми заполнены мелким бутом и фрагментами керамики. Мостовая продолжается к северу и востоку за пределы квадратов.

С восточной стороны мостовой у самого борта квадрата 20 прослеживается линия новой кладки, сложенной из плоских плит и бута средних и мелких размеров. С западной стороны этой кладки у северного борта квадрата открыта круглая известняковая ступа, вероятно, выполнявшая роль алтаря. Ступа без дна установлена вертикально на каменных плитах мостовой (рис. 3). Назначение ее неясно, так как никаких следов обжига или жертвоприношений не найдено. Судя по фрагментам амфор из забутовки мостовой, она была сооружена не ранее III в.

Южнее кладки 63 помещения Ж на участке квадрата 19 исследованы три сооружения, напоминающие очаги или алтари из плоских камней, сложенных полукругом (точнее, то, что сохранилось от них), и яма, на дне которой открыты круглая и две полукруглые плиты меньших размеров, образующие, видимо, алтарь. Яма датируется фрагментами амфор первой половиной IV в. до н. э. Здесь найдена уникальная бусина финикийского стекла с двуликим изображением (рис. 4).

Таким образом, в результате работ этого сезона получены дополнительные аргументы в пользу существования сакрального комплекса на территории раскопа II с начала IV в. до н. э. до V—VI вв. н. э. и уточнена вероятность расположения рва перед западной линией крепостной стены.

С.А. Мульд

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА II в. до н. э. — III в. н. э. У с. ЛЕВАДКИ В КРЫМУ

Results of the research at Levadky burial ground of the 2nd c. BC – the 3rd c. AD in 2009 are briefly described. A general description of burial structures and of the inventory found there is made.

В 2009 г. экспедицией Крымского отделения Института востоковедения НАН Украины при содействии Республиканского Комитета по охране культурного наследия АРК были продолжены охранные раскопки могильника Левадки, начатые в 1997 г. Памятник расположен в 1,5 км к югу от с. Левадки Симферопольского р-на, в лесном массиве, вблизи позднескифского городища Змеиное.

Исследования проводились на трех участках, общая площадь их 240 м^2. Открыто 26 погребальных сооружений, в том числе три катакомбы, три склепа, 11 подбойных могил и девять грунтовых ям с конскими захоронениями.

Наиболее ранние погребения совершены в катакомбах. Эти сооружения имеют тесные, вытянуто-овальной в плане формы погребальные камеры и небольшие подквадратные или прямоугольные входные ямы. Длинные оси входной ямы и погребальной камеры параллельны. Яму и камеру соединял небольшой лаз, который после совершения захоронения закрывали вертикально установленной плитой, а яму забутовывали камнем. Как правило, пол погребальной камеры значительно ниже уровня дна входной ямы. Пять из 12 катакомб были двухкамерными. Катакомбы использовали для многократных захоронений — от трех до восьми человек.

Из трех катакомб, исследованных в 2009 г. (115, 125, 131), лишь одна оказалась неграбленной (115). Камера ориентирована на север. Входная яма подпрямоугольной в плане формы, ориентирована по линии запад—восток. В ней обнаружены разновременные захоронения трех человек, ориентированных на восток. Сохранность костяков плохая. Более ранние погребения частично сдвинуты. Инвентарь состоял из бронзовых проволочных браслетов и колец, зеркала с железной ручкой, железных браслетов и бус.

Склепы (106, 108, 111) имеют Т-образную форму и отличаются конструктивными деталями и обрядом погребений. Наиболее классической формы могила 106 камерой ориентирована на запад. Входная яма прямоугольной в плане формы, забутована камнем на половину длины. Погребальная камера подтрапециевидной в плане формы. Свод обрушился. В камере совершено два погребения, вероятно, мужчины и женщины. Умершие ориентированы головами на юг. У мужчины ноги скрещены в голени. Костяки частично потревожены современными грабителями. Погребения сопровождали гончарный одноручный кувшин и несколько бусин. Возможно, склеп был использован вторично, что подтверждает частично выбранный бутовый камень во входной яме перед входом в погребальную камеру. Ситуацию может прояснить после реставрации гончарный кувшин необычной для данного памятника формы.

Погребальная камера склепа 108 овальной в плане формы, узкая, с низким сводом, как у катакомб. Камерой могила ориентирована на юго-запад. В ней было совершено три одновременных захоронения, вероятно, женщины с двумя детьми разного возраста. Погребенные ориентированы головами на северо-запад. Дети уложены слева и справа от взрослого. Руки взрослого разведены и огибают детей. Один ребенок уложен на левом боку с подогнутыми ногами. Погребения сопровождали два лепных сосуда, бронзовый браслет, бусы и костяной предмет вытянутой формы, напоминающей однолезвийный нож.

Склеп 111 предназначался для погребения детей. Камера ориентирована на юго-восток. Входная яма прямоугольной в плане формы, забутована камнем. Камера круглой в плане формы диаметром 1,1—1,2 м. Могила ограблена в недавнее время. В заполнении найдены бусы.

Пять из 11 подбойных могил предназначались для погребения детей. Они не были потревожены грабителями. Наибольший интерес представляет могила 107, в которой погребение младенца совершено в коричневоглиняной амфоре с отбитым горлом и ручками. Детские погребения сопровождали краснолаковая чашка, стеклянные бальзамарии, лепной сосуд, бронзовые фибулы, браслеты, зеркало, монета, антропоморфные подвески, колокольчики и бусы.

Интересная ситуация зафиксирована в подбойной могиле 123 с двумя камерами. Она ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. В верхней части входной ямы, перпендикулярно ее длинной оси и отчасти над юго-западной камерой, было совершено впускное погребение подростка в вытянутом положении на спине головой на северо-восток. У правой кисти обнаружено железное кресало, аналогии которому есть в раннесредневековых погребениях Крыма. В заполнении ограбленных подбоев найдены фрагменты сосудов, бронзовая фибула-брошь (рис. 1, *2*) и бусы.

Раскопаны также две необычайно больших размеров подбойные могилы. Оба сооружения двухкамерные, ориентированы по линии северо-запад—юго-восток. Размеры входной ямы могилы 118 3,0 × 0,9 м, общая ширина могилы с подбоями 3,0 м, глубина от современной дневной поверхности 3,1 м. В северо-западной камере плотный натечный грунт сохранил на высоту 0,27 м форму колоды-гроба длиной 2,4 м и шириной 0,65 м. Входная яма могилы 121 имела размеры 2,8 × 1,4 м, общая ширина могилы с подбоями 3,5 м, глубина от современной дневной поверхности 3,1 м. Заклады состояли из множества массивных камней, уложенных в несколько рядов горизонтально, и плит, установленных вертикально. Особенно фундаментальным был заклад северо-восточного подбоя могилы 121. В нижней части его ширина достигала 1,0 м.

Девять могил с конскими погребениями дополнили картину участка, на котором до

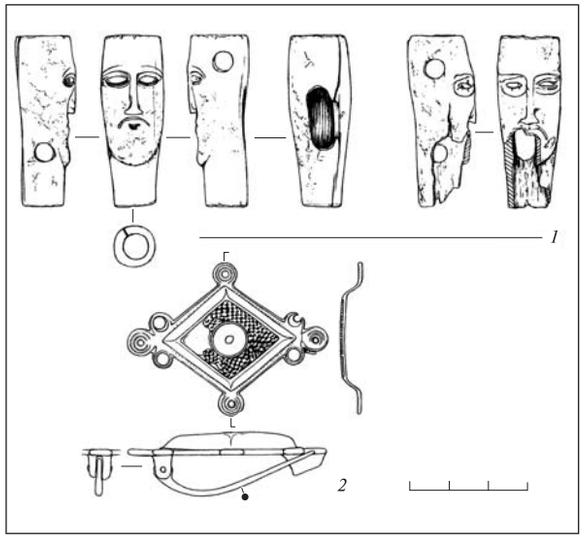

Рис. 1. Находки из могильника Левадки: *1* — кость, *2* — бронза, эмаль

этого сезона было исследовано 13 подобных захоронений. Все могилы подпрямоугольной в плане формы с горизонтальным дном и высокой ступенькой для головы. Лошадь укладывали на брюхо с подогнутыми ногами головой на юго-восток или восток в зависимости от ориентации могилы. Для фиксации головы и туловища животного в вертикальном положении его обкладывали камнями. Яму полностью заполняли камнями. Погребения сопровождали железные удила, иногда вместе с железными кольцами и пряжками. В могиле 114 у черепа лошади найдены распределители ремней, сделанные из трубчатых костей с рельефным изображением человеческого лица (рис. 1, *1*).

Всего за 10 полевых сезонов исследовано 131 погребальное сооружение: 18 склепов, 12 катакомб, 67 подбойных могил, два погребения в хозяйственных ямах, 30 в грунтовых ямах, два погребения собак и 30 хозяйственных ям. По погребальному инвентарю памятник датируется II в. до н. э. — III в. н. э. Новые исследования позволяют говорить о единичных случаях использования территории могильника в более позднее время. Вероятно, могильник принадлежал населению, проживавшему на близ расположенном городище. В этническом плане четко заметны позднескифские и сарматские элементы погребального обряда.

І.І. Назар

РОЗВІДКИ У ЖОВКІВСЬКОМУ р-ні ЛЬВІВСЬКОЇ обл.

In 2009, expedition of the Scientific and Research Centre of the Rescue Archaeological Service of the IA NASU conducted the archaeological prospecting in Zhovkva Region of Lviv Oblast with the objective to uncover new sites and put them on the archaeological map of Lviv Oblast.

У 2009 році експедиція НДЦ РАС Інституту археології НАНУ здійснила розвідки у Жовківському р-ні Львівської обл. з метою виявлення нових пам'яток і нанесеня їх на археологічну карту.

Боброїди 1 (Бишківська сільрада). Поселення розташоване за 0,3 км на схід від крайніх осель с. Боброїди і за 0,8 км на північ від лінії електропередач. На східній межі знаходиться самовільний кар'єр. Центр з півночі на південь перетинають польова дорога та паралельно розташований меліоративний канал. Пам'ятка займає пологий південний схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Біла. Площа близько 50 × 80 м, потужність культурного шару до 0,5 м.

Найраніші знахідки представлені виробами з туронського кременю: середня частина поздовжньої пластини 27 × 18 × 7 мм, яка зазнала дії вогню; середня частина поздовжньо-крайової пластини 27 × 21 × 4 мм, краї якої поправлено дрібнофасетковою лускоподібною (правий) і мікрозубчастою (лівий) ретушшю, відповідно нанесеною зі сторони спинки та черевця (рис. 1, *10*). На останній є негатив від поздовжнього сколу, знятого зумисне для сплощення профілю заготовки. Доповнює цю невелику добірку односекційний виїмчастий скобель на поздовжньо-крайовому відщепі 22 × 18 × 7 мм з робочим краєм на поперечному кінці (рис. 1, *8*). Знахідки вкладаються в межі доби неоліту.

Найдавніша кераміка відноситься до висоцької культури. Це ліпний посуд сіро-брунатного кольору, до глиняної маси якого додано дрібний пісок і мікрочасточки перегорілого кременю. До неї зараховано однобічно ретушований відщеп із суцільним негативом на спинці 23 × 29 × 6 мм (рис. 1, *9*).

Подальші періоди представлено фрагментованим кружальним посудом, що поділяється на три хронологічні групи. Першу репрезентують фрагменти доволі товстостінного посуду сіро-брунатного кольору, чорна маса яких містить інтенсивну домішку піску. Їх можна датувати X — першою половиною XI ст. Наступну групу — фрагменти сіро-жовтих, сірих, темно-сірих і сіро-брунатних кольорів — пов'язано з княжою добою і датовано XII — початком XIII ст. На двох фрагментах стінок наявні горизонтальні врізні борозенки, є два уламки денець і вінця з закраїною. Дещо пізнішими видаються уламки горловин горщиків темно-сірого кольору, які можна віднести до другої половини XIII—XIV ст. На зламі вони чорні і містять домішку піску, діаметр 22 та 20 см (рис. 1, *7*, *12*).

Боброїди 2 — багатошарове поселення за 0,7 км на південь від крайньої східної забудови села та за 0,4 км на захід від кутової опори на зламі ЛЕП у місці переходу через долину р. Біла. Займає мисоподібний виступ лівого берега вказаної річки, обмежений на півночі та півдні двома паралельними меліоративними каналами. Південна межа поселення проходить за 50 м на північ від каналу. Пам'ятка займає південний схил. Площа близько 120 × 200 м, потужність культурного шару за результатами шурфування складає 0,35—0,40 м.

У речовому комплексі з поселення є уламки ліпного і кружального посуду, а також вироби з кременю. Ліпну кераміку репрезентують уламок вінець лійчастоподібної миски із потоншеним та заокругленим краєм діаметром 16 см (рис. 1, *11*), виготовленої із сіро-жовтої маси з

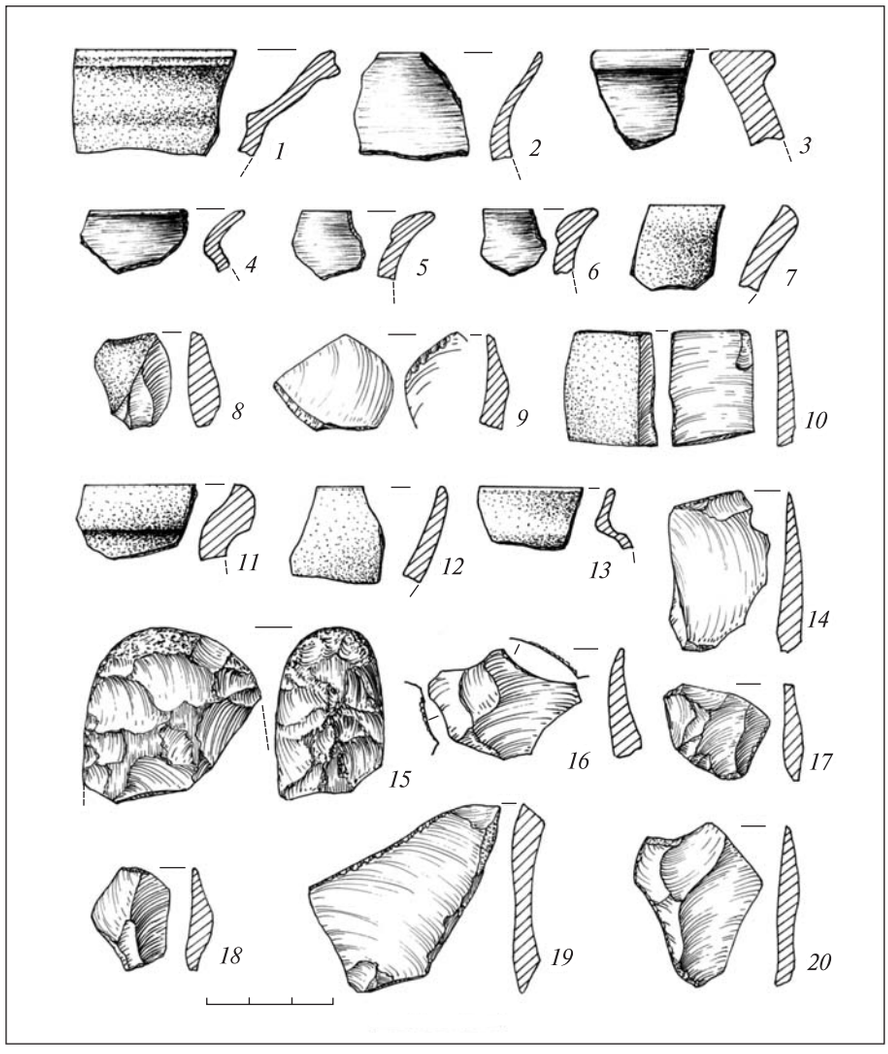

Рис. 1. Матеріал з поселень Боброїди 1 (*1, 2, 4—10, 12*) і Боброїди 2 (*3, 11, 14—20*)

підвищеним вмістом піску, поверхні вкриті ангобом такого ж кольору, та фрагменти стінок сіро-жовтого, світло-брунатного і темно-сірого кольорів. Глиняна маса з домішкою піску, подрібненого шамоту і, спорадично, жорстви та часточок перегорілого кременю. Найправдоподібнішою видається належність цього посуду і крем'яних виробів до висоцької культури (рис. 1, *14—20*).

До черняхівської культури належать фрагменти боковин та вінець посудини з широким прямим відігнутим краєм діаметром приблизно 40 см (рис. 1, *3*). Колір сіро-жовтий, маса з підвищеним вмістом піску.

Кружальну кераміку княжої доби XI—XIII ст. представлено фрагментами світло-брунатного, сірого і сіро-жовтого кольорів, вінця з манжетоподібним краєм, кінчик якого загнутий до середини, діаметр близько 20 см (рис. 1, 13), а пізньосередньовічну кераміку — уламками тонкостінного посуду світло-сірого, сірого та сіро-жовтого кольорів (переважно фрагменти стінок, а також придонних частин горщиків).

Кулява 1 — поселення займає невисокий піщаний останець в заплаві р. Деревенка і розташоване на віддалі 0,4 км на захід від дамби штучного ставу та за 1,0 км на захід від західної околиці с. Кулява. На віддалі 0,3 км в напрямку на південь проходить меліоративний канал. Західна частина пам'ятки зруйнована давнішніми земляними роботами. Площа близько 150 × 250 м, потужність культурного шару 0,4 м. За підйомним матеріалом можна ствердити наявність на обмеженій території слідів двошарового поселення, що датується, очевидно, пізньою фазою енеоліту і давньоруським часом.

Ранньосередньовічні знахідки представлені фрагментами стінок горщиків сірого, темно-сірого і сіро-жовтого кольорів завтовшки 5—10 мм (6 екз.) та циліндричною намис-

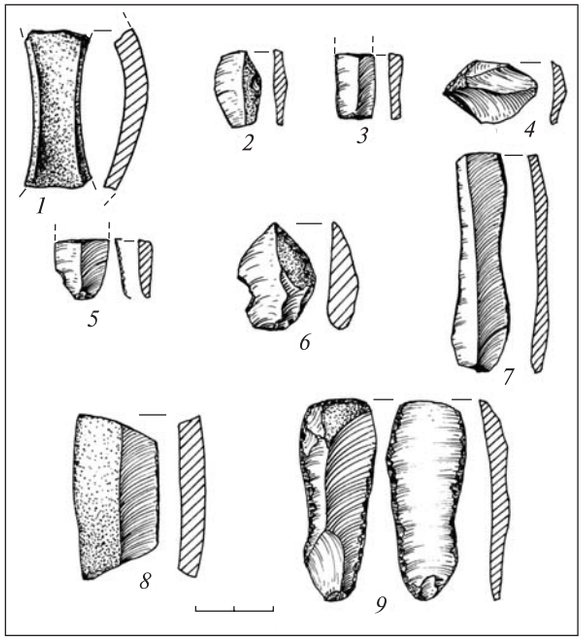

Рис. 2. Матеріал з поселення Любеля 2

тиною із світло-зеленої пасти завдовжки 6 мм і діаметром близько 5 мм. Цілком можливо, що вона датується пізнішим часом.

Фрагменти стінок ліпного посуду культури кулястих амфор сіро-брунатного кольору завтовшки 4—7 мм. Глиняна маса містить інтенсивну домішку мікрочасточок шамоту, жорстви і перегорілого кременю. Один фрагмент декоровано симетрично нанесеними прямими жолобками, композиція яких певною мірою нагадує орнамент зі скошених під кутом ліній.

Артефакти з кременю представлені типологічно не окресленим сколом 15 × 10 × 2 мм з крайовою суцільно нанесеною з боку спинки мікрозубчастою ретушшю та двома відщепками — поздовжнім 20 × 14 × 2 мм і ребристим 17 × 12 × 5 мм. Цю невелику добірку доповнюють скол з лезової частини прямокутної у поперечному перетині сокири, на двох площинах якого збереглися ділянки із зашліфованою поверхнею 14 × 14 × 3 мм і два безсистемні відщепи розмірами 12 × 11 × 2 мм і 21 × 14 × 4 мм.

Любеля 2 — поселення розташоване за 0,35 км на північний схід від хут. Свириди (с. Кулява) та за 1,0 км на захід від автодороги Любеля—Кулява. Воно займає верхівку та північно-західний схил невеликого піщаного останця заввишки до 1,5 м, віддаленого на 0,15 км у напрямку на північ від надзаплавної тераси. Площа близько 40 × 80 м, культурний шар потужністю до 0,4 м.

Виявлено крем'яні вироби, що за технікотехнологічними і морфометричними показниками відносяться до фінального палеоліту (рис. 2, *2—9*). Крім того, трапилися фрагменти стінок, вінце горщика з потовщеним краєм діаметром близько 20 см та уламок петельчатої ручки (рис. 2, *1*), що датуються XVI—XVII ст.

Любеля 5. Поселення розташоване на віддалі близько 150 м на північний схід від крайньої південно-східної садиби хут. Боровики (с. Любеля) і займає невеликий піщаний останець над колишнім болотом заввишки до 2 м, обмежений на північному та південному сході двома великими меліоративними каналами, а саме, його верхівку та південний схил. Площа близько 70 × 80 м, культурний шар до 0,3 м.

Кераміку представлено стінками ліпного й кружального посуду. Перші світло-брунатного і темно-сірого кольорів завтовшки 6—10 мм, глиняна маса з домішкою мікрочасточок жорстви і кременю. Її можна пов'язати з добою бронзи. Кружальний посуд, безумовно, датується пізнім середньовіччям (XVI—XVII ст.).

Н.В. Науменко

АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ЗВІТНОСТІ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У 2009 р.

Analysis of scientific reporting about excavations and archaeological prospecting conducted in 2009 is published.

На сьогодні, відповідно до законодавства, Інститут археології координує археологічні дослідження в наукових установах та організаціях незалежно від їх підпорядкування та форм власності на території України, керуючись такими основними законодавчими актами, як: Закон України «Про охорону археологічної спадщини» та Закон України «Про охорону культурної спадщини». Відповідно до цих законів, виконавець досліджень (розвідок, розкопок) зобов'язаний своєчасно здати Звіт про це органам, що видали дозвіл та кваліфікаційний документ, і передати науковий звіт про здійснені роботи разом з польовою документацією до Наукового архіву Інституту археології.

Без археологічних досліджень важко осмислити певні події, культурно-історичний процес, взаємодію різних народів, окреслити території давніх етносів якогось історичного часу. Відомо, що пам'ятка в процесі розкопок знищується повністю або частково і продовжує існувати лише у науковому звіті, публікаціях та колекціях. Тож важливим показником у формуванні археологічних джерел є якісно складений звіт про польові дослідження.

Згідно зі ст. 11 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» вимоги до складання наукового звіту затверджуються Вченою радою Інституту археології. Відповідно до «Положення про методику проведення археологічних польових досліджень та про порядок складання наукового звіту», затвердженого Вченою радою Інституту археології НАН України (Протокол № 2 від 24.01.2008 р.), Звіт є обов'язковою науковою документацією, яку кожен дослідник повинен скласти після здійснення будь-яких досліджень археологічної спадщини та подати до Польового комітету Інституту археології до 1 квітня наступного року. Звіт має бути оформлений згідно вимог ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення».

З огляду на високі вимоги нормативних документів слід неухильно дотримуватися порядку подання текстового матеріалу, таблиць, формул, ілюстрацій, колекційних описів. Назва звіту повинна бути короткою, вказувати лише вид, об'єкт, місце та рік дослідження. Назва установи, яка провадила дослідження, і назва експедиції мають бути вказані вгорі титульного аркуша Звіту, внизу справа на титульному аркуші — номери кваліфікаційного документа та дозволу, на підставі яких здійснювалися дослідження. Звіт повинен повністю відображати всі проведені за Відкритим листом польові дослідження. Якщо дослідження проводилися не на всіх пам'ятках (регіонах), зазначених у Відкритому листі, про це повідомляється у вступі до Звіту із зазначенням причин того.

Аналіз наукових звітів відображає певні тенденції у розвитку археологічної науки в Україні. Загальне враження — зниження якості тексту звітів на тлі покращення його ілюстративної частини. Крім того, звіти подаються не вчасно або зовсім не подаються. Станом на 31.12.2009 р. заборгованість за 1998—2008 рр. складає 193 звіти, за 2009 р. — 380 звітів (95 %). І навіть подані звіти мають багато недоліків. Більшість зауважень припадає на звіти музейних працівників. З року в рік повторюються зауваження рецензентів до певної групи тих само осіб через те, що археологи часто не дотримуються правил, які чітко виписані в «Положенні про методику проведення археологічних польових досліджень та про порядок складання наукового звіту».

Звіт повинен починатися з титульного аркуша, на якому зазначається назва установи, яка клопоталася про видачу Відкритого листа, і прізвище автора. Якщо авторами звіту є кілька осіб, на перше місце ставиться прізвище дослідника, на чиє ім'я видано кваліфікаційний документ (Відкритий лист) та дозвіл. У назвах деяких звітів відсутній рік проведення досліджень або точна назва пам'ятки і її локалізація, немає номера Відкритого листа та дати його отримання.

Зміст має відбивати увесь обсяг звіту із зазначенням сторінок, розділів, а також інформації про комплектування (кількість томів, додатків, альбомів, ілюстрацій тощо). У вступі або у висновках слід вказати досліджену площу, загальну площу пам'ятки, а також кількість виявлених об'єктів. Ця інформація потрібна для моніторингу та ведення електронної бази наукової звітності.

Згідно «Порядку передачі наукової документації з дослідження археологічної спадщини», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1255 від 21 грудня 2005 р., після проведення досліджень польова документація передається до архіву Інституту археології. Але фактично в багатьох випадках польова документація або її складові відсутні. До польової документації належить щоденник, який є обов'язковим і основним офіційним науковим та організаційним документом і не може бути замінений ніякими іншими нотатками. До щоденника впродовж робочого дня вносяться в стислій формі всі відомості, що стосуються загального ходу, обсягів, строків та організації робіт. У ньому також реєструються всі факти і спостереження, зроблені в процесі дослідження, подається вичерпна інформація про виявлені об'єкти, наводяться їхні розміри, стратиграфічні дані, особливості ґрунтів, знахідки. На сьогодні є багато випадків, коли до звіту не додається щоденник або він не відповідає вимогам.

Не завжди польові кресленики оформлені відповідно до прийнятої методики (не пронумеровані, без легенд і т. д.), їхня кількість не відповідає дійсності. Кресленики вважаються окремими архівними одиницями і повинні супроводжуватися списком (переліком).

Іноді кількість знахідок не співпадає з польовим описом, і це жодним чином не пояснюється. В деяких звітах рисунки знахідок є, фото немає, і навпаки, неякісні фото, кресленики. Іноді трафарети вклеєно у звіт вже при оформленні у Польовому комітеті. Також у звітах часто відсутня документація, що підтверджує передачу знахідок на постійне зберігання до державної музейної установи, а замість неї надається довідка про місце зберігання знахідок.

У багатьох випадках до Звіту не додається його електронна версія .

Часто зміст Звіту не відповідає змісту кваліфікаційного документа (Відкритого листа). Приміром, Відкритий лист виписано на декілька пам'яток або районів, а в Звіті подано інформацію по одному району або пам'ятці, що вважається не повноцінним звітом.

Зазвичай у висновках або у вступній частині слід описати сучасний стан пам'ятки. Але в багатьох звітах цього не зазначається, через що і висновки часто зводяться до слів «потрібно продовжити роботи». Аналітичного висновку, який має відображати саму мету, суть, наслідки цього дослідження немає.

Таким чином, аналіз стану звітності за минулі роки показує, що деякі дослідники археологічної спадщини не завжди відповідально ставляться до свого обов'язку — написання звіту. Їх треба подавати до Польового комітету вчасно, у повному обсязі, з усіма додатками та обов'язково з польовою документацією.

Якщо Звіт не передано до Інституту археології після надсилання листа до керівництва установи (організації), що подавала заяву на отримання Відкритого листа, нові заяви цієї організації на отримання кваліфікаційного документа для її співробітників, згідно нормативних вимог, не повинні розглядатися.

Крім того, для збереження пам'яток археології необхідна облікова документація на самі пам'ятки, без якісного наукового звіту скласти таку документацію та поставити їх на державний облік неможливо.

Г.М. Николаенко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГЕРАКЛЕЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

The Herakleian Expedition continued the research at chora of Tauric Chersonesos situated at Herakleian Peninsula. Works were conducted at the ancient plot 347 in Bermana Ravine, on the isthmus of Mayachnyi Peninsula, at the estate of plot 197 on the top of north-eastern slope of Yukharyna Ravine, and at the area of an ancient road in Omega-2A housing estate.

В отчетном сезоне Гераклейская экспедиция продолжила исследования хоры Херсонеса Таврического, расположенной на Гераклейском полуострове. Работы проводились на древнем земельном участке 347 в балке Бермана, на перешейке Маячного полуострова, на усадьбе древнего земельного участка 197 на вершине северо-восточного склона Юхариной балки и на участке античной дороги в микрорайоне Омега-2А.

Балка Бермана. Продолжены работы по подготовке к музеефикации памятника, открытого К.Э. Гриневичем в 1928—29 гг., — укрепленного комплекса построек на древнем земельном участке 347. Они заключались в доследовании помещений на юго- и северо-западной границах комплекса, уборке отвалов раскопок и консервации вновь открытых кладок. Выполнены следующие работы.

На юго-западном участке продолжено доследование квадратов, заложенных в прошлом сезоне с наружной стороны юго-западной границы раскопа 1928—29 гг. с целью обнаружения границы укрепленного комплекса. После снятия дернового и мусорного слоев XIX—XX вв. выявлен слой темно-серой золистой супеси, насыщенной большим количеством мелких бутовых камней. Под подошвой этого слоя мощностью до 0,70 м расчищен горелый уровень в виде скоплений локальных пятен древесных угольков, золы и участков прокаленного грунта. Скорее всего, этот уровень является границей между верхним и нижним завалами камней. Здесь найдена бронзовая монета эллинистического времени и горло красноглиняной амфоры V—VI вв.

На северо-западном участке также продолжено доследование квадратов, заложенных в прошлом сезоне вдоль северо-западной границы раскопа 1928—29 гг., на месте отвалов из раскопа. По всей площади шел слой темного гумусированного суглинка с большим количеством предметов периода Второй мировой войны. Выявлены контуры сооружения типа землянки или блиндажа, впущенного в грунт с большим содержанием золы и камней. Среди камней было много фрагментов черепицы (в основном, соленов), лежавших на разных уровнях, а также красноглиняных и светлоглиняных амфор I — начала II вв., лепной керамики, «мегарских» чаш и чернолаковой посуды эллинистического времени.

После снятия каменного завала в подстилающем его суглинке характер керамического материала несколько изменился. Это были, главным образом, обломки черепиц. Увеличилось количество фрагментов посуды эллинистического времени, преимущественно стенок амфор херсонесского производства. Здесь же найдены фрагменты «мегарской» чаши.

Ниже уровня залежей черепицы расчищено округлое золистое пятно размером 1,10 × 1,30 м и толщиной 0,03—0,04 м. В его заполнении найдены два фрагмента ножек канфаров. Зольное пятно лежало непосредственно на уровне материковой скалы.

В этом сезоне полностью расчищена сохранившаяся часть арочного проема (рис. 1). Подошва его основания лежала на слое буро-коричневого суглинка (погребенная почва?), насыщенного мелким щебнем. Напротив опорного столба арки обнаружен заложенный вход в помещение. Это

Рис. 1. Балка Бермана. Опорный столб арки

дало возможность не только реконструировать размеры арки, но и найти ей аналогию (рис. 2).

Одновременно с раскопками проводилась консервация кладок центральной башни комплекса (раскопки 1928 г.) и вновь открытой арки.

В результате работ одтвердилось предположение о том, что видимая ограда, в пределах которой копал К.Э. Гриневич, не является границей комплекса. В первых вв. н. э. постройки комплекса продолжались в северо-западном направлении, а в средневековый период расширились в юго-западном.

Укрепленное поселение на западном берегу Казачьей бухты (перешеек Маячного полуострова). Были продолжены исследования в Южном квартале, где в 2008 г. были открыты здание античного периода и конструкция из нескольких стен средневекового периода.

В этом сезоне исследования были сосредоточены на здании античного периода. Оно расположено на оси продольной улицы эллинистического времени. Найдено значительное количество материала первых веков н. э. Этот факт свидетельствует о том, что данный участок продольной улицы в римское время был застроен. Здание римского времени раскопано практически полностью за исключением юго-западной стены. Оно состояло из трех помещений.

Помещение 40 — 2,5 × 4,5 м. Пол образовывал слой, вровень с которым были выведены плоские камни вымостки, положенные в естественные углубления в скале. Один камень лежит на грунтовой подушке с известняковым щебнем толщиной до 0,15 м, содержащей слой золы. В юго-восточном углу помещения сложен прямоугольный каменный ящик. Внешние размеры его 1,10 × 0,94 м, глубина 0,54 м. Камни стенок положены на грунтовую подушку толщиной до 0,2 м, имеющую по верху зольную прослойку толщиной до 0,1 м.

Помещение 41 — 2,5 × 4,5 м. Пол вымощен плоскими известняковыми плитами с выровненной и затертой поверхностью. Вымостка перекрывала скальные выбоины, создавая единый уровень пола. На больших участках роль вымостки играли скальные выходы, также со следами подтески и затертости.

Над полом лежал мощный слой горелой земли до 0,4 м, насыщенный большим количеством угля и керамики, главним образом, кухонной посуды (кастрюли, сковородки и пр.). Довольно много было черепицы, в основном, в северной части помещения, а также фрагментов боспорских амфор римского времени.

Помещение 42 — 4,60 × 5,25 м. Его заполнение было достаточно однородным. Под мусорным верхним слоем залегал слой светло-коричневого суглинка толщиной 0,52 м с большим количеством щебня. Ниже, над скальной поверхностью, — плотный слой светло-серого цвета, образованный наплывами глины. Возможно, это смыв сырца с развалившихся стен.

На скальной поверхности вдоль западной стены помещения в скале сделан траншееобразный выруб длиной 2,85 м и шириной от 0,60 до 0,80 м, глубина от 0,40 до 0,70 м. На дне траншеи круглые вырубы в скале, явно предназначенные для установки сосудов. Рядом с траншеей, к северу, вырублена яма диаметром 0,40 м. Аналогичное углубление обнаружено в юго-восточном углу помещения. Не вызывает

сомнения, что эти углубления сделаны для амфор или небольших пифосов, а само помещение в целом имело хозяйственное назначение.

Выявление здания римского периода имеет важное значение. До сих пор на этом участке находили только предметы первых веков н. э. Теперь есть доказательство того, что жизнь на поселении продолжалась и в это время.

Усадьба участка 197. Раскопки этого памятника предприняты в связи с тем, что буквально в нескольких метрах от него, с помощью землеройной техники, ведутся поиски подземной пирамиды. Время существования усадьбы — последняя четверть IV в. до н. э. — IX—XI вв. н. э. Она прямоугольная в плане, размерами приблизительно 30 × 21 м. Постройки расположены по периметру, в центре двор. В юго-восточной части двора грушевидная цистерна.

В северо-западной части усадьбы возведена башня размерами 8,5 × 6,5 м, по внешнему периметру — 11,0 × 7,5 м. Ее окружает мощный панцирь из массивных блоков, сложенных «насухо». На некоторых блоках сохранились пироны в форме «ласточкина хвоста». Вход в башню был со двора. Она состоит из двух помещений почти одинакового размера (3,00 × 4,25 м), разделенных поперечной стеной, в которой сохранился проход с порогом и подрубом для двери.

Во входном помещении уцелел марш каменной лестницы, ведущей на второй этаж. В западном углу находился очаг, который, возможно, служил домашним святилищем. В кладке стены виден ряд мелких камней со следами воздействия огня. Перед очагом на полу довольно большая ровная плита с углублением, к которой примыкает уцелевшая часть вымостки. При расчистке западного угла помещения найден фрагмент известнякового карниза с прекрасно выполненными сухариками (конец IV—III вв. до н. э).

В другом помещении башни обнаружен подвал, вырубленный в скале. В помещении найден светлоглиняный тонкостенный светильник III в. с меткой мастерской на дне, а также фрагмент известнякового блока с меткой «М». В засыпи подвала найдены немногочисленные фрагменты чернолаковой керамики III в. до н. э. и единичные фрагменты керамики первых вв. н. э., попавшие сюда, очевидно, из верхних слоев. При зачистке помещения прослежен горелый слой толщиной 0,20—0,55 м. Следы горения были видны и на фрагментах керамики.

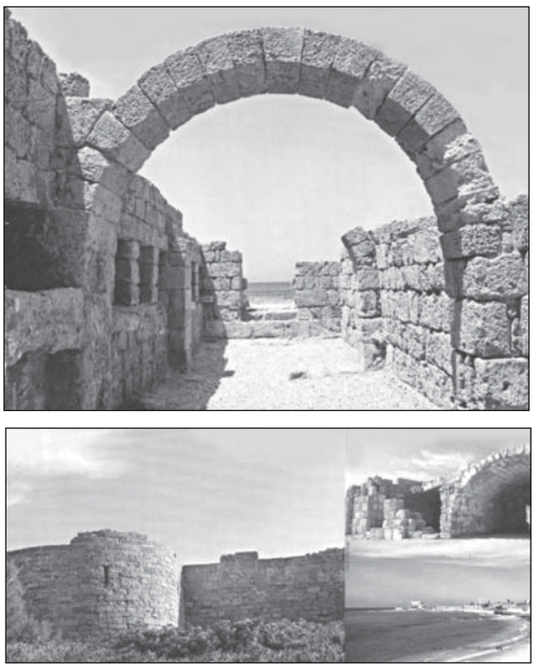

Рис. 2. Кессария. Арка

У северо-западной стены помещения выложен «подиум» — ряд камней, поставленных на ребро. Пространство между ними и северной стеной подвала забито мелкими камнями. Вдоль южной стены подвала вырублена в скале траншея глубиной 1,4 м и шириной 1,2—1,3 м, предназначенная для установки пифосов. При расчистке подвала найдены фрагменты трех синопских пифосов эллинистического времени, а также венец и стенки раннеэллинистического гераклейского пифоса.

С юго-восточной стороны к башне примыкает двор усадьбы. Он вымощен плоскими плитами разной величины. Во дворе сохранились два крытых водостока. Перед цистерной в южной части двора они соединяются в один и, видимо, выходят в цистерну (эта часть еще не раскопана).

Участок античной дороги в микрорайоне Омега-2А. В районе бухты Омега на ранее открытом участке дороги между земельными наделами граждан Херсонеса протяженностью 160 м в течение нескольких месяцев ведутся консервационные работы. В процесс консервации включены вымостка дорожного полотна, стены-ограды дороги, уцелевшие фрагменты стен виноградного плантажа. Целью работ является создание музейной экспозиции под открытым небом в жилом микрорайоне. В экспозицию предполагается включить саму дорогу, примыкающие к ней усадьбу IV—III вв. до н. э. и участок древнего виноградника.

Е.В. Овчинников

РОЗКОПКИ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ У с. ЧАПЛИНКА

In 2008 and 2009, permanent excavations at Trypillya settlement Chaplynka in Burty tract in Lysyanka Region of Cherkasy Oblast were conducted for the first time. Several husbandry objects and a ground-based structure-«platform» were studied. The platform included two tiers: the upper formed with wooden and cob «platform», and the lower presented with three cob pavements on the floor made of soil. The finds include: whole cups, fragments of ceramic and sculptures, and tools. The site is referred to Volodymyrivka and Tomashivka group (the 2nd Nebelivka phase) with profound influences of Kaniv group of Western Trypillya culture.

У 2008—2009 рр. на трипільському поселенні Чаплинка, уроч. Бурти, вперше здійснені стаціонарні розкопки завдяки спільним зусиллям співробітників Інституту археології, Черкаської обласної археологічної інспекції (О.В. Назаров) і студентів-практикантів Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (керівник О.В. Барвінок).

Пам'ятку відкрила у 1982 р. Олена Петрівна Балабан — вчителька історії місцевої школи, яка здійснила тут шурфування, зібрала підйомний матеріал та склала візуально план поселення. Матеріали знаходяться у місцевих шкільних музеях і музеї історії с. Боярка. У 1987 р. під час збору інформації до «Зводу пам'яток археології» поселення обстежувала С.І. Смоляр.

Поселення розташоване строго на північ від центру с. Чаплинка Лисянського р-ну Черкаської обл. в напрямку т. зв. «Буртів» — залишків великого скіфського кургану, переоформленого у скупчення пагорбів під час землерийних робіт, пов'язаних із виробництвом селітри в добу пізнього середньовіччя. Поселення розкинулося на мисоподібному виступі плато між «Буртами» та північною околицею села, обмеженому двома ярами — безіменним та Березняком. Площа пам'ятки приблизно 15 га. Наземні будівлі розташовані колом з проміжком у західній частині. Саме тут з метою пошуку заглиблених об'єктів, зокрема майстерень, було закладено пошукові траншеї 1 і 2 та розкоп 1.

Траншею 1 (16 × 2 м) закладено на західному краю плато над відрогом мису, що йде нижче по схилу, і спрямовано вздовж яру в напрямку північ—південь. Об'єктів не виявлено. В орному шарі на глибині 0,2—0,3 м був досить рівномірно розподілений прошарок дрібних крихт випаленої глиняної «обмазки» та уламків кераміки, які походять, ймовірно, з найближчих об'єктів.

Траншея 2 (12 × 1 м), за 4 м на схід від траншеї 1 та спрямована також північ—південь, продовжувала лінію дослідження вздовж західного краю поселення. Під прошарком розсіяних крихт «обмазки» тут виявлено два об'єкти — пляму випаленої «обмазки» та яму.

Пляма випаленої «обмазки» лежала *in situ* на глибині до 0,6 м. Вона аморфна в плані з лінзоподібним профілем (увігнута донизу). Зафіксовано два прошарки «обмазки», що розтріскалися на окремі уламки на зразок «плиток» з недбало вирівняною бугристою поверхнею: верхній — «білоглиняний» завтовшки до 3—4 см, нижній — «червоноглиняний» завтовшки іноді до 10 см. Шматки нижнього прошарку слабко випалені, розсипаються в руках. Фрагменти верхнього «білоглиняного» прошарку трохи твердіші і, хоча розсипаються, «тримають форму». Тобто, температура випалу верхнього прошарку була вищою, знижуючись до поверхні ґрунту, на який було покладено обидва глинобитні нашарування. Нашарування «обмазки» були намащені на ґрунт та випалені за низької температури. Впритул до неї знайдено уламки посудини і дрібні фрагменти кераміки.

Яма округлої форми, розміри 0,6—0,8 м, глибина 0,6 м від сучасного рівня, розташована

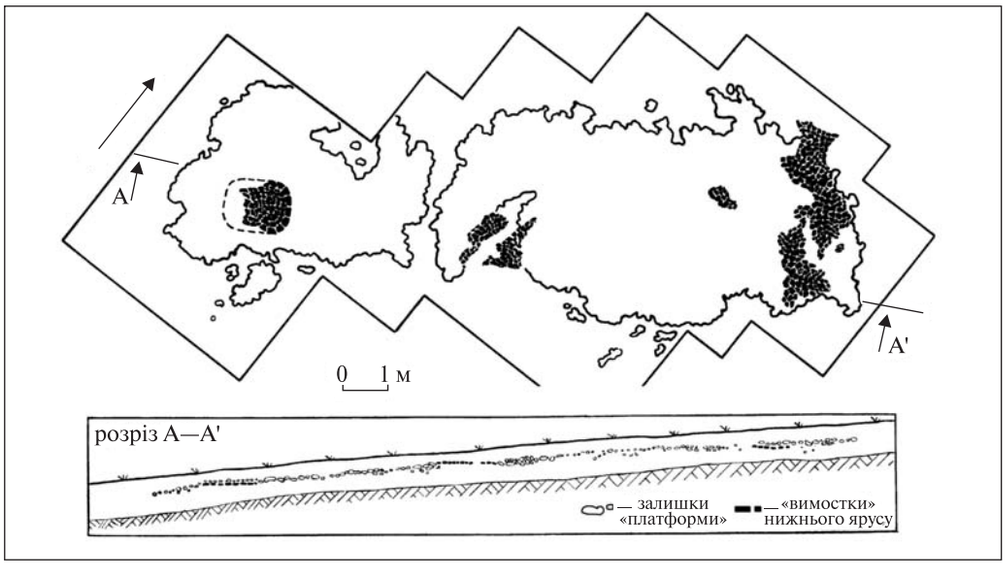

Рис. 1. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: наземна будівля-«майданчик»

за 1,0 м південніше від попереднього об'єкта. Знахідок не було.

Таким чином, на цій ділянці маємо залишки господарських об'єктів, що, можливо, складали один комплекс, перекритий легкою глинобитною надбудовою, на що вказує прошарок розсіяних дрібних фрагментів «обмазки».

Траншею 2 було продовжено у північному напрямку лінією шурфів 1,0 × 1,0 м. В одному знайдено потужне залягання випаленої «обмазки» у вигляді «майданчика» та закладено розкоп 2.

Наземна глинобитна будівля-«майданчик» 1 має видовжену форму. Довжина 15,6 м, ширина від 3,0 до 6,0 м, товщина нашарувань 0,20—0,25 м. Глибина залягання масиву будівельних залишків 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. Таке неглибоке, практично в орному шарі, розташуванням залишків обумовило погану збереженість верхньої частини «майданчика». Іноді, а саме в центральній частині об'єкта, простежено сліди плуга, що зруйнував частину нашарувань нижнього ярусу. Будівельні рештки залягають приблизно в одній горизонтальній площині відносно сучасної поверхні, не утворюючи скупчень у вигляді т. зв. «гребенів».

Простежено два рівня будівельних залишків, що відповідають певним архітектурним конструкціям споруди. «Майданчик» складався з т. зв. «платформи» — нашарувань будівельних розчинів на дерев'яному горизонтальному настилі та глинобитних вимосток на земляній долівці, що залягали під «платформою».

Дерев'яна основа «платформи» реконструюється за відбитками плах з нижнього боку глинобитних фрагментів, що найкраще збереглися в центральній, найміцнішій, частині «майданчика». Простежена довжина відбитків сягає 1,5 м, ширина плах 12—15 см. Плахи тут покладені щільно, поперек довгої осі будівлі. Деревина добре оброблена.

Нижній «вальковий» шар «платформи» розтріскався на шматки, що відповідають, очевид-

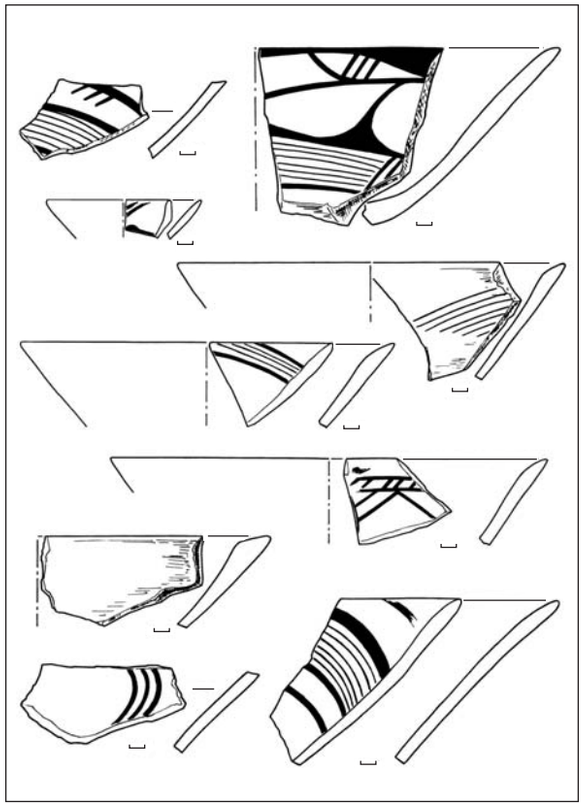

Рис. 2. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: розписна кераміка, миски

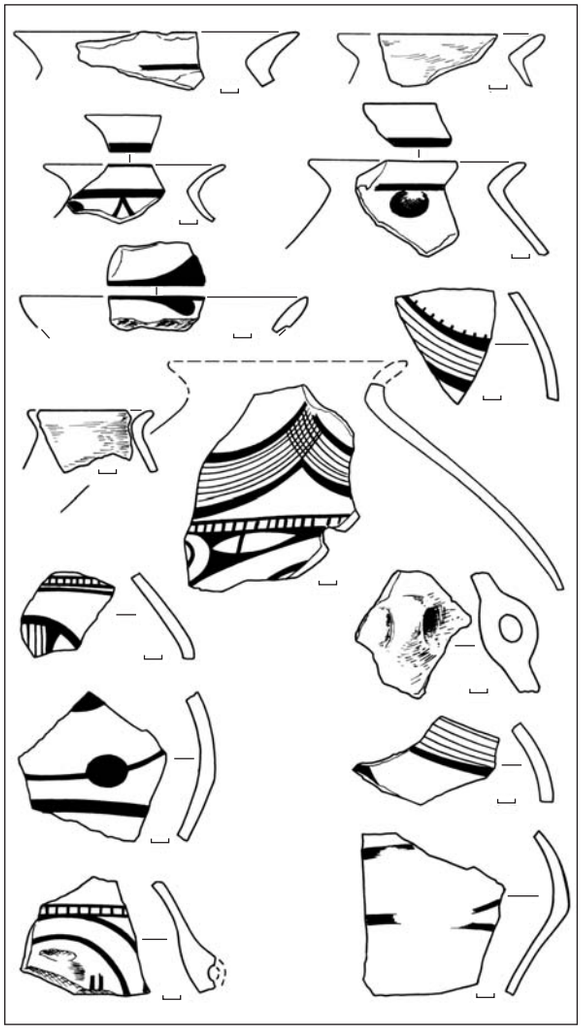

Рис. 3. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: розписна кераміка, сферичноконічний посуд

но, їхнім первинним розмірам — від 15—17 до 25—45 см, товщина різна, приблизно 8—9 см. Склад будівельного розчину — озалізнена глина з домішкою полови злаків.

Верхній «плитчастий» шар «платформи» представлений, здебільшого, уламками завтовшки 4,5—4,7 см, розміри різні, іноді до 20 × 15 см. Склад будівельного розчину — озалізнена глина без домішок. Іноді простежується спосіб формування «плитчастого» шару: підсушені глиняні крихти розподіляли на «вальках», заливали рідким розчином глини і потім трамбували. Зафіксовані фрагменти «плиток» із потовщеннями та характерними закраїнами, які можна пов'язувати з місцями стику «платформи» і торцевих стінок будинку або внутрішніми перегородками. Верхній бік «плиток» вирівняний, але не завжди ретельно.

До конструкції стін та даху відносяться шматки глинистої «обмазки» жовтувато-сірого кольору зі значною кількістю полови, відбитками лози, а іноді, в місцях стику дерев'яних елементів каркасу будівлі, лози і плах. Знайдено фрагменти аналогічної «обмазки» з облицюванням червоно-коричневого кольору, що походять, ймовірно, від внутрішнього покриття стін.

Деталі інтер'єру розподілені також на два яруси. До верхнього відносилися змонтовані одночасно з «платформою» «піфос» та, ймовірно, піч. У центральній частині виявлено скупчення елементів, які зазвичай розглядаються як залишки печей: 1) «плитки» завтовшки 9—10 см із горбкуватим верхом, виготовлені за технологією «шар підсушеної крихти + заливання рідким розчином + трамбування»; 2) «плитки» завтовшки 6—7 см, також із нерівною поверхнею (другий шар череня?); 3) фрагменти з «білої» глини завтовшки 3 см, які мають заокруглення, характерні для склепінь, а два — закраїну на зразок вінця грушоподібної посудини (отвір комина?), один з уламків ошлакований. Через руйнацію цієї ділянки «платформи» оранкою інтерпретація скупчення як залишків печі має виключно гіпотетич-

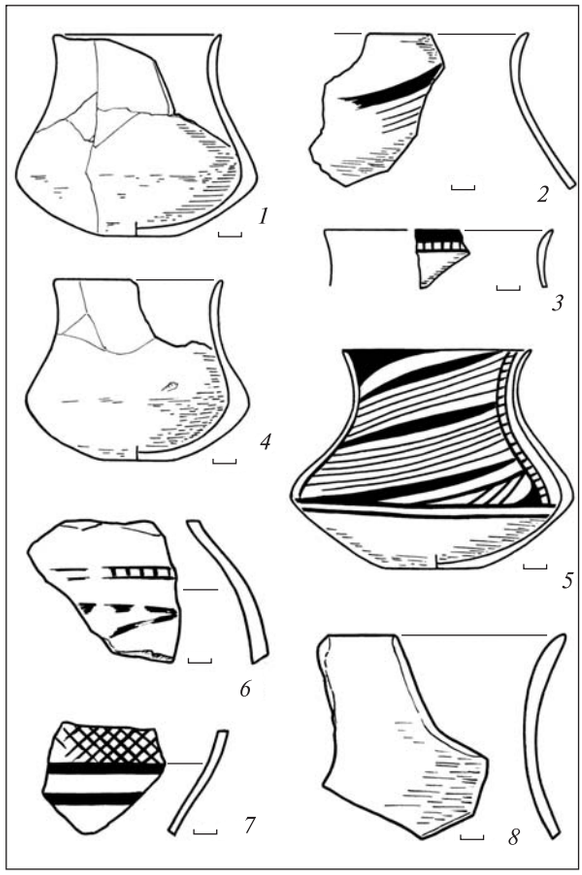

Рис. 4. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: розписна кераміка, кубки та кубкоподібний посуд

ний характер. Але зв'язок цих елементів з верхнім ярусом не викликає сумнівів — на нижньому ярусі знайдено *in situ* вимостку, намощену на земляну долівку.

У південно-західній частині будівлі під завалами знайдено фрагмент тарної посудини — піфоса (бокова частина з краєм денця). Розміри фрагмента 50 × 35 см. Його виготовлено з близького до «вальків» матеріалу — глина з домішкою полови. Зовнішня поверхня ущільнена і не дуже ретельно вирівняна. Уламок лежав зовнішньою стороною вниз, зберігаючи первинну форму, але розтріскався через низьку температуру випалу, ймовірно, разом зі всією спорудою під час руйнації. На це вказує зовнішня сторона, якою посудина прилягала до землі, випалена найгірше. Пониження температури визначене за зміною кольору та міцністю уламка.

До нижнього ярусу відносяться глинисті настили-«вимостки» на земляній знівельованій поверхні долівки. Виявлено три таких ділянки, нівелювання яких, спричинене кутом нахилу краю плато у бік берегового схилу, фіксується на трьох різних рівнях.

«Вимостка» південно-західної частини будівлі добре вціліла, має кінці, за якими можна реконструювати її форму як підквадратну або підпрямокутну із дуже заокругленими кутами. Вірогідні розміри 1,15 × 1,3 м. Складена з двох шарів (товщина кожного 2—3 см) — нижнього «білоглиняного» та верхнього «червоноглиняного». Обидва шари пофарбовані зовні у червоно-коричневий колір. Кінці змонтовані окремо зі шматків, які за товщиною збігалися з товщиною обох шарів, по-сирому, внаслідок чого вони становлять єдине ціле. По кутах «вимостки» виступали фігури (конусоподібні або антропоморфні) — на пласкій поверхні верхнього шару зафіксовано місця їх монтування.

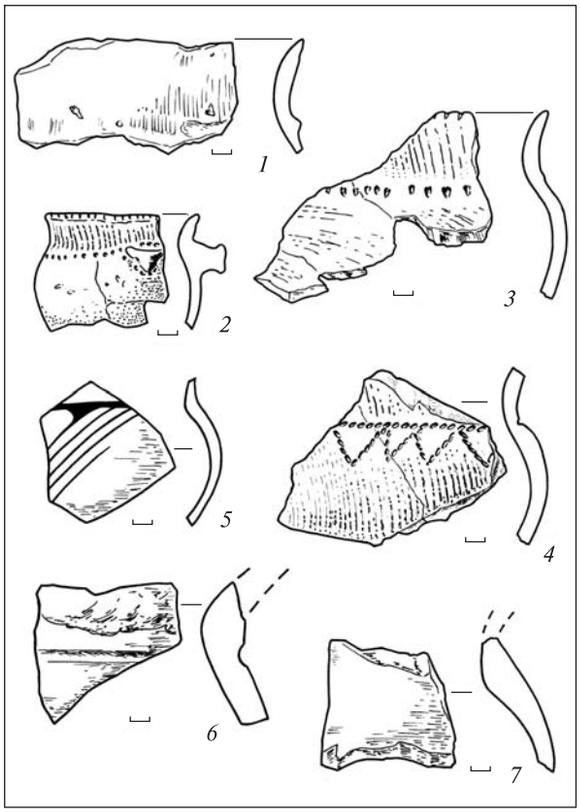

Рис. 5. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: кухонна і розписна кераміка

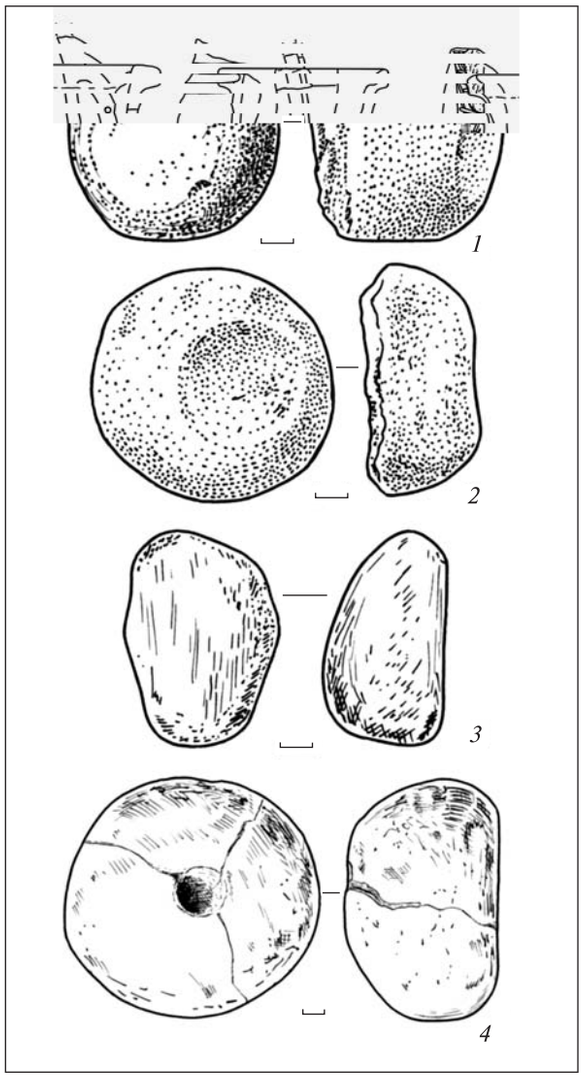

Рис. 6. Трипільське поселення Чаплинка, уроч. Бурти: знаряддя

«Вимостка» північно-східної частини «площадки» була доволі великою (рис. 1). Її південна частина — одношарова долівка, на якій *in situ* знайдені дрібні уламки посуду. Північна частина «вимостки», площа близько 2 × 1 м, піднята

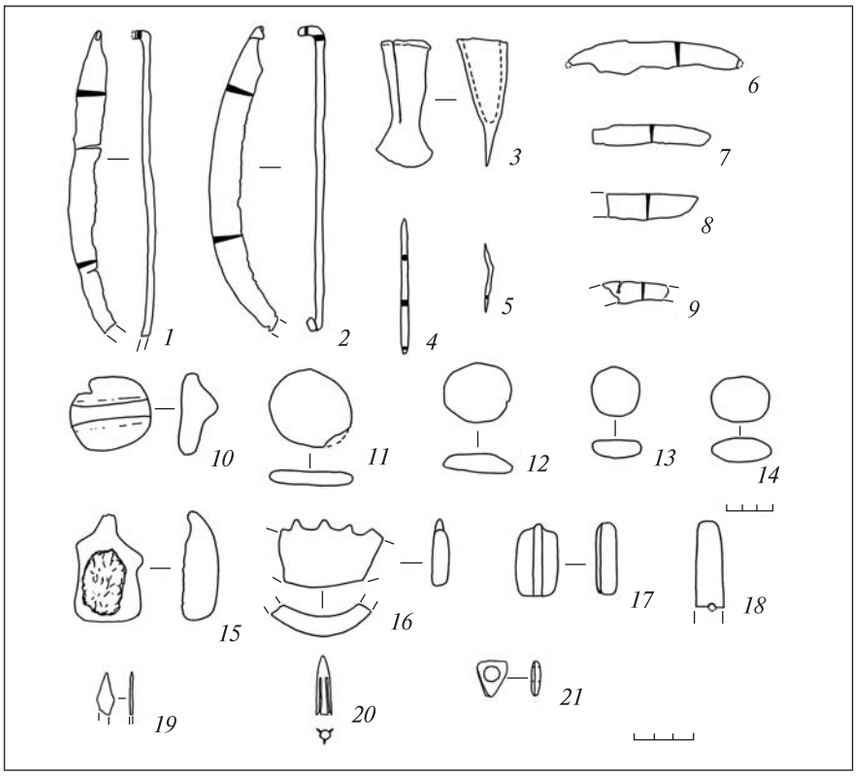

Рис. 2. Циркунівське городище. Знахідки з розкопу 10: *1—9* — знаряддя праці; *10—18* — вотивні предмети; *19—20* — наконечники стріл; *21* — свинцева підвіска

(рис. 1, *11—15*). Виявлено кілька фрагментів від кухлів з ручками (рис. 1, *16—18*). Невеликий посуд вирізняється барвистістю форм: профільовані горщики заввишки до 5—10 см (рис. 1, *19—21*), мисочки (рис. 1, *22*, *23*), посудинки з піддоном (рис. 1, *24*, *25*), чарочки (рис. 1, *26*, *27*).

Серед виробів з глини — значна кількість вотивних предметів: п'ять цілих та два фрагменти хлібців (рис. 2, *10—14*), кульки, антропоморфна фігурка (рис. 2, *15*), «табличка» з наліпним пружком (рис. 2, *17*) та ін. (рис. 2, *16*, *18*), а також 12 цілих та три фрагментовані прясла (рис. 1, *28—42*) і підвіска з солярним знаком (рис. 1, *43*).

Серед знахідок із заліза — два цілі стовпчикові серпи (рис. 2, *1*, *2*), мотика (або наральник?) (рис. 2, *3*), ножі (рис. 2, *6—9*), проколки (рис. 2, *4*, *5*), вістря пласкої стріли у формі ромба (рис. 2, *19*), фрагмент кільця дротини. З-поміж виробів з кольорових металів — бронзове тригранне вістря стріли (рис. 2, *20*) і свинцева підвіска трикутної форми з великим отвором посередині, вилита в двосторонній формочці (рис. 2, *21*).

Античну кераміку представлено незначною кількістю фрагментів амфор, серед яких можна визначити два центри — Гераклею та Кнід (визначення С.А. Заднікова). Два уламки вінця від кнідських амфор мають сліди спрацьованості. Відмітимо й фрагмент стінки та дна сіроглиняної гончарної посудини.

Зольний насип і чорноземний культурний шар над ним можна датувати кінцем V—IV ст. до н. е.

К.Ю. Пеляшенко, Ю.В. Буйнов

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ХАРКІВ, пров. КЛИМОВСЬКОГО

A brief description of the protective research at the multilayer settlement Kharkiv at Klymovskyi Lane is given. The area studied is represented by the materials of the Bronze Age (Berezhnivsko-Maivska Zrubna and Bondarykhynska cultures), by a child's grave of the Scythian times and by several finds of Chernyakhivska culture.

Навесні 2009 р. співробітниками Слобідської археологічної служби за участю студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна проведено охоронні розкопки на багатошаровому поселенні Харків, пров. Климовського. Воно займає частину великого дюнного підвищення у заплаві лівого берега р. Харків (рис. 1, *1*), нині забудованого приватними садибами. Частину поселення перетинає асфальтована дорога (пров. Климовського) та щільна мережа підземних комунікацій (рис. 1, *2*). Частина ділянки знаходиться під зеленими насадженнями.

Розкоп 2 (продовжує нумерацію 2007 р.) закладено у західній частині поселення (рис. 1, *3*). Східна та південна межі розкопу обумовлені цегляним парканом, північно-західна — охоронною зоною електричного кабелю високої напруги. Досліджено площу в 100 м^2. Стратиграфія: від 0 до 0,30—0,40 м — шар супіщаного ґрунту чорного кольору з уламками ліпного і гончарного посуду доби бронзи та черняхівської культури і кістками тварин, а також дрібними уламками сучасного будівельного сміття (цегла, цемент), що вказує на перевідкладений характер шару (колишня рілля); від 0,30—0,40 до 0,70—0,80 м — шар темно-бурого супіщаного ґрунту, в якому зафіксовані уламки ліпного та гончарного посуду доби бронзи та черняхівської культури, кістки тварин, шматки пісковику, глиняна обмазка (непорушений давній культурний шар); від 0,70—0,80 до 0,90—1,00 м — шар світло-бурого або сірого супіску (давній похований ґрунт), що переходить у материковий пісок. Насиченість культурного шару давніми артефактами різна. Найбільше знахідок виявлено в центральній та східній частинах розкопу, в західній кількість їх незначна, що вказує на край давнього поселення. Підтверджує це і локалізація об'єктів, зосереджених у східній частині. Тут зафіксовано п'ять господарських ям округлої форми (рис. 1, *3*) — три доби бронзи (ями 1, 4, 5) та одна (яма 2) скіфського часу.

Яма 1 — округлої форми, 1,40 м в діаметрі, з прямими стінами, глибина від рівня сучасної поверхні 1,20 м. Заповнена вона чорним супіском, у якому знайдені уламки посуду бережнівсько-маївської зрубної культури та кістки тварин.

Яма 2 — округлої форми (1,60 × 1,55 м) з прямими стінами та невеликим підбоєм у північно-західній частині, глибина від рівня сучасної поверхні 1,25 м. У супіщаному заповненні на глибині 1,10 м зафіксовано скелет дитини віком 7—9 місяців (визначення В.Л. Бондаренка) (рис. 1, *4*). Кістяк лежав на лівому боці головою на південь—південний-захід. Навколо поховання знайдено неповний розвал профільованого ліпного горщика скіфського часу, прикрашеного пальцевими вдавленнями, та уламок глиняної кульки. Під кістяком зафіксовано підсипку жовтого піску (2—3 см) з поодинокими вкрапленнями вуглинок.

Яма 3 — округлої форми, 0,7 м в діаметрі, глибина від рівня сучасної поверхні 0,90 м. Знахідки представлені тільки кістками тварин, що не дозволяє визначити її культурну належність.

Яма 4 — округлої форми (1,70 × 1,60 м), з прямими стінами, глибина від рівня сучасної поверхні 1,10 м. Заповнена чорним супіском, у якому знайдено уламки посуду бережнівсько-маївської зрубної культури та кістки тварин.

Яма 5 — округлої форми, 1,60 × 1,55 м, глибина від рівня сучасної поверхні 1,20 м. Сті-

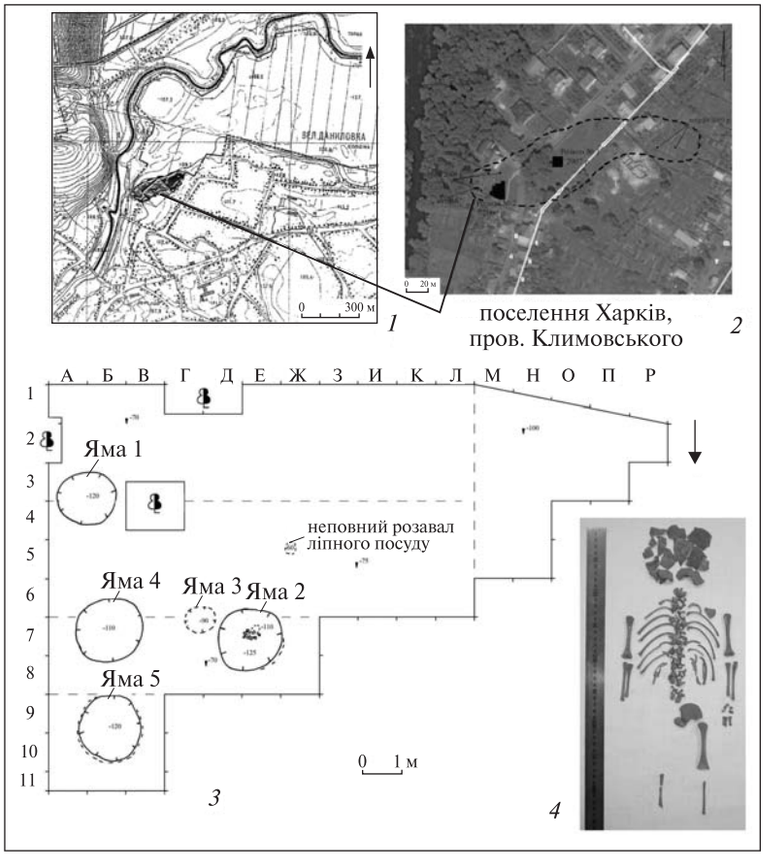

Рис. 1. Багатошарове поселення Харків, пров. Климовського: *1*, *2* — локалізація пам'ятки (*1* — ситуаційна схема; *2* — знімок із супутника); *3* — план розкопу 2; *4* — кістяк з ями 2 (реконструкція В.Л. Бондаренка)

ни розширювалися до дна у вигляді невеликого підбою на 0,05—0,10 м. Заповнена чорним супіском, у якому знайдено уламки посуду бережнівсько-маївської зрубної культури.

Культурний шар містив знахідки кількох стратиграфічно невідокремлених культур: першого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури, бондарихинської, скіфського часу та черняхівської.

Керамічний комплекс ранньозрубного часу репрезентований переважно банкоподібним посудом трьох типів (за класифікацією С.С. Березанської). Тип 1 — з дещо загнутими вінцями з заокругленим чи горизонтально зрізаним краєм (рис. 2, *1*). Більшість позбавлена орнаментації. Поодинокі екземпляри прикрашені у верхній частині тулуба заглибленнями у вигляді зерняток чи рисочок або за їхнього поєднання. Банки типу 2 мають прямі стінки (рис. 2, *2*). Два фрагменти вінець оздоблені заглибленим візерунком зі скісних насічок та вдавлень. Банки типу 3 мають ледь виділену шийку (рис. 2, *6*, *7*). Третину їх орнаментовано у тому само стилі. На двох зафіксовані наскрізні просвердлені отвори.

Другу групу посуду бережнівсько-маївської зрубної культури представлено гостроребериним посудом (рис. 2, *8—12*). Майже всі уламки прикрашені різноманітними візерунками (меандрами, трикутниками тощо) з відбитків шнурка, зубчастого штампу чи прокресленими у поєднанні з зерноподібними заглибленнями. Простіша орнаментація з насічок паличкою. Кілька фрагментів належить неорнаментованим горщикам з відігнутими вінцями та короткою шийкою (рис. 2, *3—5*).

Окрему групу посуду складають уламки стінок, прикрашені кількома горизонтальними гладенькими валиками або прокресленими лініями (рис. 2, *13—15*). За технологічними ознаками вони не відрізняються від банок та горщиків зрубної культури, але генетично пов'язані з бабинською культурою.

Найближчі аналогії цьому комплексу знаходимо на таких ранньозрубних пам'ятках басейну Сіверського Дінця, як поселення в уроч. Таранцево, Іллічівка, Усово озеро та ін. Згідно хронологічної схеми, ці матеріали слід віднести до першого періоду бережнівсько-маївської зрубної культури і датувати їх XV—XIV ст. до н. е.

Бондарихинську культуру представлено лише фрагментами від 10 слабкопрофільованих горщиків. Більшість прикрашено тичками, круглими ямками та відбитками кінця очеретини (рис. 2, *16*, *18—23*). В одному випадку трапився орнамент у вигляді «перлин», що вказує на на-

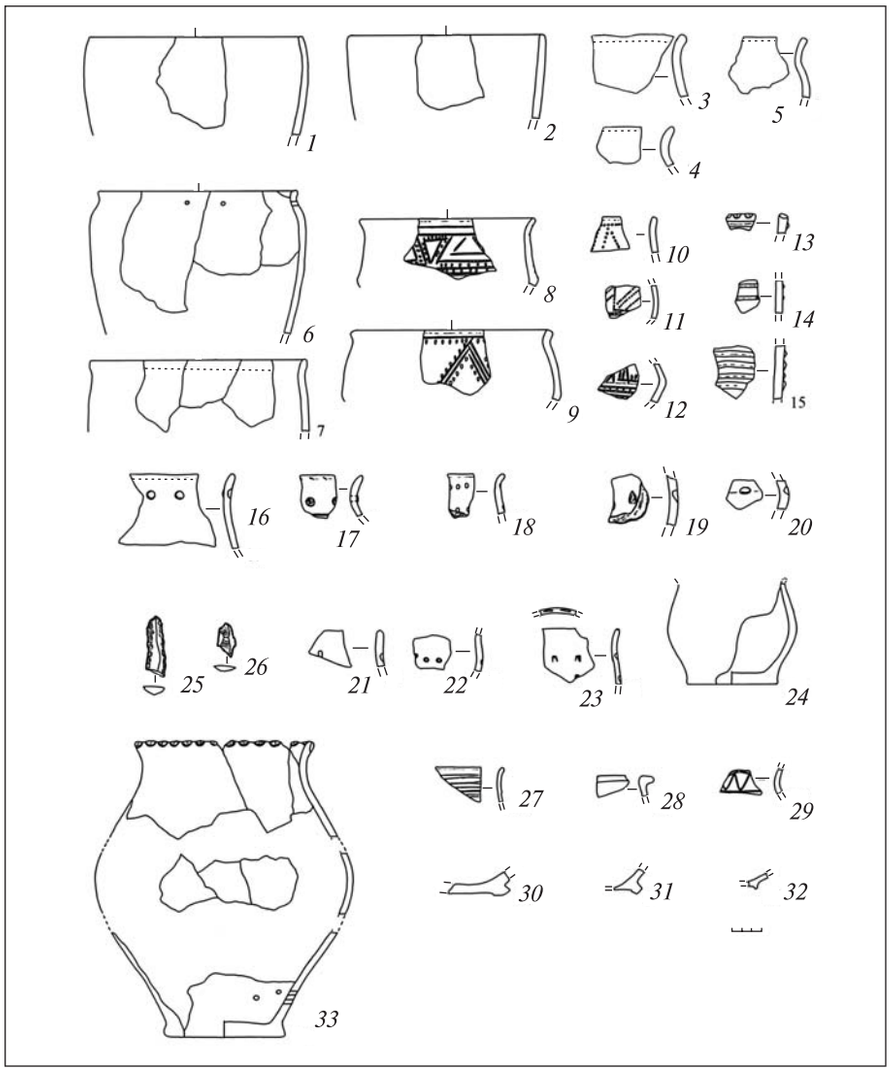

Рис. 2. Поселення Харків, пров. Климовського. Знахідки з розкопу 2: *1—24*, *27—33* — кераміка; *25*, *26* — кремінь

лежність цього комплексу до раннього (малобудківського) періоду цієї культури (рис. 2, *17*). За технологічними ознаками до бондарихінської культури, ймовірно, слід віднести майже цілий профіль маленького горщика (рис. 2, *24*). До доби бронзи відносяться також дві крем'яні пластини, оброблені односторонньою ретушшю (рис. 2, *25*, *26*).

Знахідки скіфського часу виявлені лише у ямі-похованні 2 та представлені неповним розвалом профільованого горщика з пальцевими вдавленнями по краю (рис. 2, *33*), фрагментом глиняної кульки, уламком вінця з пальцевими вдавленнями по краю та наскрізними проколами, а також уламком, оздобленим на шийці наліпним валиком, розчленованим скісними насічками. Поза ямою знахідки скіфського часу відсутні, але їх виявлено при шурфуванні у східній частині поселення.

Матеріали черняхівської культури знайдені в культурному шарі на глибині 0,20—0,70 м. Кількість їх незначна, і вони представлені уламками стінок гончарного сіроглиняного посуду, двома фрагментами верхніх частин, прикрашених пролискованим орнаментом (рис. 2, *27*, *29*), та уламками нижніх частин на низькому кільцевому піддоні (рис. 2, *30—32*).

Окрім розкопу 2, закладено два шурфи (А та Б), що дозволили чіткіше визначити західні межі поселення. Знахідки тут також представлені матеріалами доби бронзи та черняхівської культури. У шурфі Б знайдено невеликий фрагмент стінки ямково-гребінцевої кераміки.

Таким чином, охоронні розкопки у Харкові, незважаючи на обмежений характер, надали важливу інформацію для картографування старожитностей і для вивчення різних аспектів культур доби бронзи і раннього заліза.

А.В. Петраускас, М.В. Квітницький, О.А. Коваль

ДОСЛІДЖЕННЯ В КИЇВСЬКІЙ обл.

A summary of the works on examination of land plots in Kyiv Oblast is presented.

У 2009 р. здійснено експертизу шести земельних ділянок на предмет наявності та стану збереженості нашарувань. За архівними даними, на них були археологічні пам'ятки. Роботами уточнено культурно-хронологічні та стратиграфічні особливості пам'яток та їхні межі.

У с. Великі Дмитровичі Обухівського р-ну виконано такі роботи. Знято верхній шар, який був здебільшого перевідкладений, зачищено поверхню материка і досліджено заглиблені частини об'єктів. Досліджено площу близько 1000 м^2 і виявлено численний матеріал: керамічний та скляний посуд, побутові предмети, прикраси, монети. Досліджено також об'єкти житлового та господарського призначення. Переважну більшість знахідок можна попередньо датувати в межах XVI—XVIII ст. Декілька керамічних виробів та одну господарську яму можна віднести до ранішого періоду — можливо, енеоліту—бронзи. Привертають увагу знахідки на поверхні кісток людини, що може свідчити про наявність на обстеженій ділянці зруйнованого одиничного поховання, оскільки в ході розкопок ознак поховань не виявлено.

А.В. Петраускас, А.О. Петраускене, О.А. Коваль

ОБСТЕЖЕННЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

In 2009, the Zhytomyr Archaeological Expedition conducted examination of land plots in Zhytomyr Oblast and archaeological prospecting in Olevsk and its suburbs.

Протягом 2009 р. Житомирською експедицією здійснено експертизу 30 земельних ділянок на 23 пам'ятках. Їх було виявлено раніше, відтак 2009 р. уточнено їхню культурно-хронологічну належність та площу розповсюдження культурного шару.

У вересні—жовтні проведено також візуальне обстеження топографічних особливостей м. Олевськ і його околиць, оглянуто горизонтальні та вертикальні відслонення ґрунту, здійснено зачистку вертикальних відслонень і прошурфовано центр міста, знято інструментальний план городища в уроч. Бабина Гора і на його майданчику закладено шурф, обстежено прилеглий посад городища, а на північно-східній околиці міста виявлено поселення та могильник.

На території міста та його околиць зафіксовано поселення періоду бронзи—раннього залізного віку. В давньоруський період в уроч. Бабина Гора виникло городище з матеріалами IX—X ст., оточене з усіх боків синхронним неукріпленим посадом. У цей же час функціонували синхронні поселення відкритого типу, виявлені в центрі міста та на північний схід від городища.

Слід наголосити, що і на посаді городища, і поселенській окрузі навколо нього зафіксовано ліпний посуд, який можна датувати третьою чвертю — другою половиною I тис. Ці матеріали можуть вказувати, що городище в уроч. Бабина Гора виникло як центр поселенської округи, що склалася набагато раніше, ніж виникло само городище. Враховуючи наявність на посаді городища і в центрі міста матеріалів XI—XII ст. та пізнього середньовіччя, можна впевнено стверджувати, що життя в межах міста з X ст. не переривалося. Але для остаточного встановлення часу виникнення городища і наявності укріплень у пізньосередньовічній частині міста, а, відповідно, і м. Олевськ, слід продовжити дослідження пам'яток шляхом розкопок.

О.Л. Позіховський, Д.Ю. Вертелецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В с. МЕЖИРІЧ НА ОСТРОЖЧИНІ

In 2009, the research of multilayer settlement near Mezhyrich village of Ostroh Region in Rivne Oblast hardly damaged after the husbandry activity has been started. During the first archaeological season a lot of finds of the late phase of Malytska and Tshynetska cultures, and also the materials of other cultures have been uncovered.

У 2009 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острог розпочала дослідження багатошарового поселення в с. Межиріч (уроч. Вигін-Ферма) Острозького р-ну Рівненської обл., виявленого у 1981 р. О.Л. Позіховським. Пам'ятка розташована на першій високій надзаплавній терасі лівого берега р. Вілія і за останні роки дуже пошкоджена будівельними роботами та несанкціонованою вибіркою ґрунту, внаслідок чого значну частину культурного шару повністю втрачено.

Розкоп площею 300 м^2 закладено на місці розібраної ферми, де на поверхні фіксувалися скупчення різночасової кераміки, зокрема розвал трипільської амфори, вироби та відщепи з кременю. Як встановлено дослідженням, воно утворилося в процесі механічних перемішень під час вибирання ґрунту в 2008 р. Нині культурний шар повністю знищений, лише на південній ділянці розкопу вдалося встановити стратиграфію нашарувань: 0—0,5 м — гумусований супісок, 0,6—0,8 м — перехідний шар, від 0,8 м — світлий материковий пісок. Археологічних об'єктів не виявлено, а кераміка та знаряддя доби енеоліту знайдені в перехідному шарі.

Аналіз знахідок, передовсім кераміки, дозволяє говорити про декілька фаз заселення пам'ятки. Найдавніші сліди пов'язані з маліцькою культурою, репрезентованою двома фазами: жешовською та пізньою. Першу маркує незначна кількість технологічно одноманітного посуду з добре вимішаної маси з малопомітними домішками дрібного піску, злам тришаровий, поверхня загладжена, рівна, м'яка на дотик, ангобована. Виділено конічні миски з прямою або увігнутою шийкою, прикрашені на ребрі відбитками штампа або горизонтальними виступами та кубки (рис. 1, *4*).

Значно більшою кількістю кераміки представлена пізня фаза маліцької культури, найяскравіші пам'ятки якої останніми роками виявлені в Середньому Погоринні. Технологічно-стилістичний характер кераміки дозволяє виділити декілька груп: посуд, виготовлений зі щільної маси зі значними домішками дрібного піску (так звана важка кераміка); виготовлений з маси з незначними домішками дрібного піску та шамоту; з відмуленої глини; посуд, глиняна маса якого містить домішки подрібненої черепашки. Поверхня посуду перших двох груп лощена з обох боків або загладжена, що є прикметною рисою пізнього етапу маліцької культури. Орнаментовано цей посуд бідно: відбитки підтрикутного штампа на плічках. Посуд інших груп належать до трипільської культури. Його оздоблено розписом, який практично втрачено, або розчесами в поєднанні з ритуванням і рельєфним орнаментом. Домінують вази, миски конічної та напівсферичної форм, покришки і горщики (рис. 1, *1—3, 5*).

Значний інтерес представляють знахідки антропоморфної пластики, які в Середньому Погоринні відомі у незначній кількості. Всі вони дуже стилізовано передають жіночий образ. Більшість фігурок виготовлена з добре промішаної маси з домішками дрібного піску, з відмуленої маси і лише одна — зі значними домішками дрібного піску (маліцька технологія). З-поміж знахідок за розмірами виділяється фрагмент нижньої частини тулуба пустотілої фігурки, виготовленої з відмуленої глини (рис. 2, *1, 3—5*).

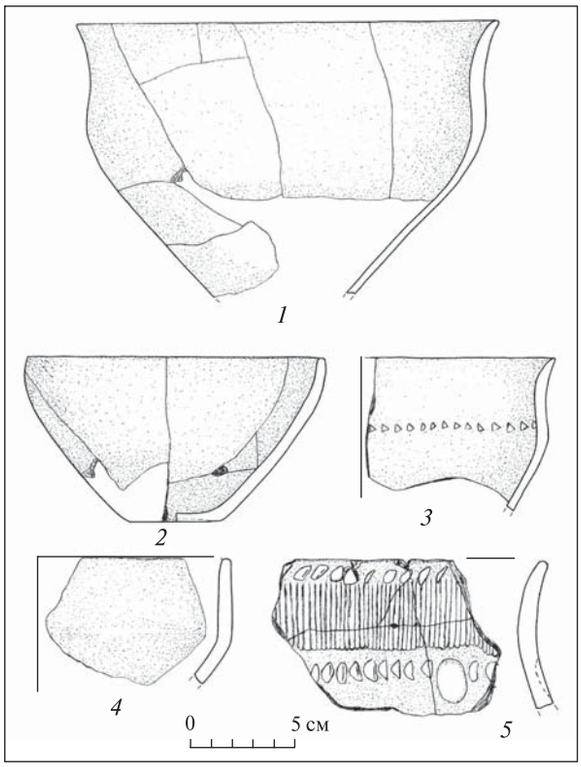

Рис. 1. Межиріч, Вигін-Ферма. Посуд: *1—4* — маліцька культура, *5* — трипільська культура

Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. урочище населяли носії трипільської культури (етап С II, фаза бринзени-жванець), посуд якої репрезентовано керамікою кухонної та столової груп. Це амфори кулястої форми, напівсферичні миски і горщики. Знайдено декілька уламків антропоморфної пластики, на яких фрагментарно зберігся суцільний покрив червоною фарбою (рис. 2, *2*). Також трапилися фрагменти кількох черпаків з крильцеподібними ручками культури лійчастих кубків, прикрашені горизонтальними та зигзагоподібними лініями, виконаними косо поставленою загостреною паличкою.

Не менш потужним було поселення тшинецької культури, знахідки якої трапляються на всій площі урочища. Посуд виготовлений з добре вимішаної маси з домішками жорстви або піску різної грануляції, поверхня загладжена,

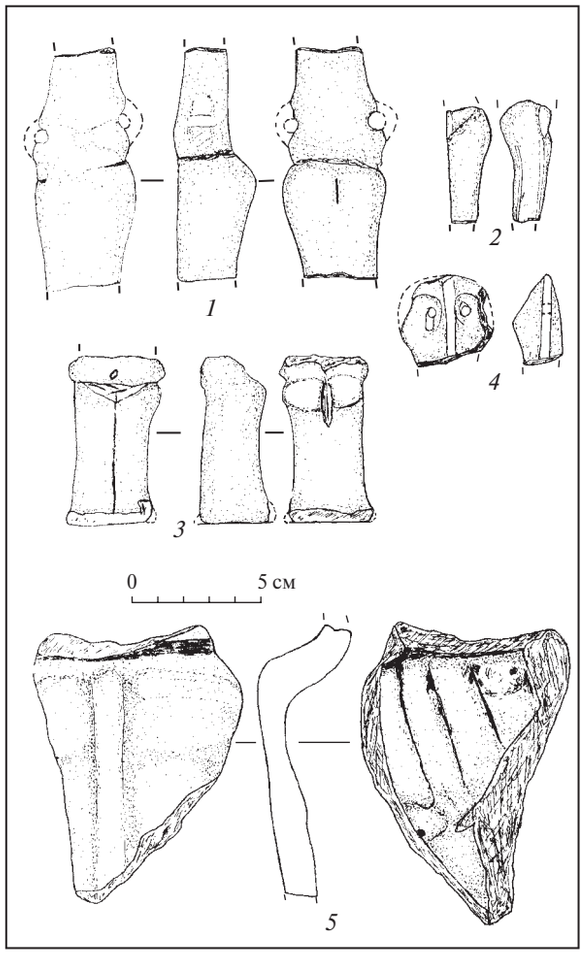

Рис. 2. Межиріч, Вигін-Ферма. Антропоморфна пластика трипільської культури

рівна, інколи лощена. Тюльпаноподібні горщики, вази, друшляки оздоблені горизонтальними ритованими і канельованими лініями, дугами, трикутниками, зрідка — валиками.

Окрім описаних матеріалів, виявлено, також, окремі знахідки городоцько-здовбицької і стжижовської культур (уламки амфор, бойова сокира), уламки посуду милоградської культури, могилянської групи та ще пізніші — другої половини XVI — початку XVII ст.

Таким чином, попри руйнацію пам'ятки отримано значну кількість матеріалів різних епох, відтак, є сенс продовжити її дослідження.

Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, Е.Є. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ В ДОНЕЦЬКІЙ обл. 2009 р.

The information on archaeological examination on the territory of Donetsk Oblast by the members of the State Entrerprise «Scientific society of Donbas» during the period since January, 1 till November, 11 of 2009 is presented in the paper.

Станом на 10.11.2009 р. науковцями дочірнього підприємства «Наукова спілка Донбасу» ДС ОАСУ Інституту археології НАН України О.В. Колесником, Е.Є. Кравченком, В.І. Кузіним, В.А. Підобідом, Ю.Б. Полідовичем, А.М. Усачуком та В.В. Цимідановим відповідно до Дозволів Державної служби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму України та Відкритих листів Інституту археології НАН України на території Донецької обл. здійснено археологічну експертизу 70 земельних ділянок загальною площею 180,3295 га та обстежено 55 пам'яток археологічної спадщини, розташованих на ділянках загальною площею 12,77 га.

Мета експертизи — встановлення наявності/відсутності культурного шару, його площі, культурно-хронологічної належності у межах ділянок, обраних для надання у власність або користування.

В результаті досліджень на території Новоселівської селищної ради Краснолиманського р-ну були виявлені три нові кургани (рис.). Вони розташовані за 1,5 км на північний захід від смт Новоселівка, за 420 м на південь від дороги Новоселівка—Олександрівка, на плато високого мису корінного правого берега р. Нітріус, утвореного в місці впадіння її у Сіверський Донець. Кургани мають округлі в плані насипи, висота 0,4—1,3 м, діаметр 20—30 м.

За підсумками експертизи двох земельних ділянок площею 36,05 га та 0,1 га, які розташовані на територіях Андріївської та Маяківської сільрад Слов'янського р-ну, була визначена необхідність археологічного нагляду на стадії

Рис. Локалізація трьох курганів на території Новоселівської селищної ради Краснолиманського р-ну Донецької обл.

земляних робіт. Це дозволить припинити руйнацію об'єктів, які не можна зафіксувати поверхневим обстеженням з локальним шурфуванням.

Обстеження 55 об'єктів археологічної спадщини (54 кургани та поселення) здійснені з метою встановлення параметрів, сучасного стану та визначення їхніх меж. З 54 курганів 17 розташовані на території Рибинської сільради Волноваського р-ну, 16 — Тернівської сільради Краснолиманського р-ну, п'ять — Іллічівської сільради Першотравневого р-ну, 16 — Многопільської сільради Амвросіївського р-ну. Уточнено межі поселення поблизу с. Василівська Пустошбіля м. Краматорськ. Дослідження здійснювалися за рахунок користувачів земельних ділянок, на яких розташовані зазначені кургани та поселення. Отриману інформацію використано для складання обліково-охоронної документації.

С.В. Полин

ИССЛЕДОВАНИЯ СКИФСКОГО ЦАРСКОГО АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА В 2009 г.

The Scythian Steppe Expedition of the IA NASU continued a research of the Scythian royal Olexandrivskyi barrow near Petrykivka village of Dnipropetrovsk Oblast. The Central tomb was opened for the second time, and its planning and size were specified. Existence of three bays in the side walls was determined, while existence of arch-like robbers' passages in virgin soil along the lengthwise walls of the catacomb was not confirmed. Rare finds by their composition in general agree with the finds from excavations in the 19th c.; however several new types of stamped plates and beads were discovered. Also, the research of traces of funeral feast near the barrow was continued. On the territory of about 300 m² in the south-western section of the barrow animal bones, several amphorae fragments, and two heaps of rocks were found. In total, about 370 amphorae and 53 amphorae stamps were found in remains of funeral feast.

Шестой год Скифская степная экспедиция Института археологии НАНУ проводит доисследование скифского царского Александропольского кургана у с. Петриковка Солонянского р-на Днепропетровской обл., раскопанного в 1852—1856 гг. В 2009 г. повторно открыта **Центральная гробница**. В целом подтверждена ее общая конструктивная схема, зафиксированная на чертежах А.Е. Люценко 1855 г., в которую внесен ряд существенных уточнений.

Была открыта большая прямоугольная входная яма размерами 5,3 × 3,8 м и глубиной 6,4 м, ориентированная по линии восток—запад. С южной стороны были устроены две продольные ступеньки. Яма расширялись ко дну до 0,8 м во все стороны, в результате чего в вертикальном разрезе она имела колоколовидную форму. Стены возле дна были прокопаны А.Е. Люценко во все стороны на 0,5 м в поисках входа в подземную камеру, о конструкции которой он не имел представления, как и все российские археологи того времени, поскольку раскопки Александропольского кургана были первыми научными раскопками скифского кургана в Северном Причерноморье.

Как и отмечено на плане 1855 г., дромос, соединявший входную яму с камерой, был действительно смещен под западную торцевую стену входной ямы. Длина его 2,6 м при ширине 1,8—2,0 м.

Наиболее интересными оказались исследования камеры. Огромная камера в форме длинной вытянутой трапеции размерами 6,2 × 3,0—5,6 м имела три большие ниши в продольных стенах. В юго-восточном углу зафиксирована ниша шириной 1,3 м, углубленная в стену на 1,2 м, в которой некогда стоял огромный котел диаметром не менее 1,0—1,1 м, унесенный грабителями. Зафиксирована ямка диаметром 0,3 м в центре дна ниши с вдавленным в глину кружком диаметром 0,25 см бронзового окисла ярко-бирюзового цвета — отпечаток ножки котла. Его наличие подтверждают и найденные кости животных, пропитанные бронзовыми окислами. В середине западной стены повторно открыта зафиксированная А.Е. Люценко «амфорная» ниша, тогда забитая слоем обломков раздавленных амфор. При размерах ниши 1,6 × 1,8 м здесь могло быть установлено 35—40 амфор. В северо-западном углу камеры находилась третья ниша размерами 1,4 × 1,4 м неизвестного назначения.

В северо-восточный угол камеры входил длинный второй дромос подзахоронения в Центральную гробницу, вырытый из восточной полы кургана, где при раскопках 1855—1856 гг. были открыты многочисленные захоронения коней. Его ширина на входе в камеру 1,4—1,5 м, дно на одном уровне с дном камеры.

Также удалось прояснить ситуацию с дуговидными грабительскими ходами в толще материка вдоль продольных стен камеры с обеих ее сторон — ходы V и VI на плане А.Е. Люценко. Эти ходы не были открыты А.Е. Люцен-

ко сверху, поскольку находятся за пределами его раскопа. Не были они пройдены и по длине из-за их необычайно малых размеров в поперечнике. Относительно хода VI вдоль западной стены можно смело утверждать, что его не было. Основанием для предположения о его наличии послужили крупные выпадения грунта в юго-западном углу камеры на высоте 0,8—2,0 м от дна камеры, а также ниша в северо-западном углу камеры. Выемка в юго-восточном углу завершается тупиком не более чем в 1,0 м от начала и не соединялась с нишей в северо-западном углу.

Несколько иная ситуация с ходом V, изображенным А.Е. Люценко в виде дуги, проходящей в толще материка вдоль продольной восточной стены камеры. В юго-восточном углу камеры, выше ниши для котла, в стене на высоте 1,0—1,8 м от дна камеры зафиксированы два хода или, скорее, норы диаметром не более 0,6 м. Одна из них завершалась тупиком в 0,7 м от начала, а вторая, направленная резко на восток—юго-восток, прослежена с помощью щупа на длину до 1,0 м. То есть, она направлена в иную сторону, нежели обозначенный на плане ход V. Так же и со стороны дромоса подзахоронения: в 1,0 м от камеры в южной стене дромоса имелось большое округлое расширение шириной 1,6 м и глубиной 1,4 м, где частично помещалось захоронение слуги-охранника. В его южной стене на высоте 0,5 м от дна имеется ход, который мы прокопали на длину 1,5 м и проследили далее щупом еще на 0,8 м в юго-восточном направлении. Где-то здесь в самом начале хода А.Е. Люценко нашел нижнюю часть амфоры с куском обгоревшей тряпки, по его мнению, служившей светильником при ограблении Центральной гробницы. Возможно, этот ход и соединяется с отростком, прослеженным нами в юго-восточном углу камеры, но, учитывая отклонение последнего к востоку—юго-востоку, планировка хода в целом должна быть отличной от предполагаемой А.Е. Люценко. В современном состоянии диаметр хода 0,5 м. Если учесть, что для выявления границ хода нам пришлось его чуть расширить и, по-видимому, то же случилось и при раскопках А.Е. Люценко, то можно утверждать, что его первоначальный диаметр был где-то на 15—20 см меньше и не превышал 0,3—0,4 м. Возникает вопрос, мог ли такой ход быть вырыт и использован человеком или он все-таки был норой. Скорее, это нора, о чем свидетельствует и отсутствие находок в ее заполнении.

Отмеченный А.Е. Люценко подъем дна камеры от входа к дальней торцевой стене на 1,0 аршин подтвердился. Известно, что такой прием нередко применялся в камерах больших скифских катакомб, хотя о его назначении можно только гадать — дренаж?

В заполнении котлована на разной глубине и в разных местах встречены несколько одиночных камней кристаллических пород, по-видимому, остатки забутовки входной ямы дикарным камнем, вынутым при раскопках А.Е. Люценко. Отдельные из них достигали 1,0 м в поперечнике. Повсеместно и часто встречались мелкие обломки зеленого сланца.

В процессе раскопок Центральной гробницы обнаружено около 60 золотых штампованных бляшек, бусин и пронизей разных типов (в том числе два—три неизвестных по раскопкам 1855—1856 гг.), плакированных панцирных пластинок, десяток железных гвоздей, множество мельчайших обломков тонкой листовой бронзы, два обломка бронзовых наконечников стрел, до 50 фрагментов амфор пяти/шести типов (тех же, что обнаружены в околокурганной тризне), венчик чернолакового сосуда (знаменитой пиксиды?), три человеческих косточки и с полсотни костей животных.

В целом технику раскопок Александропольского кургана А.Е. Люценко необходимо характеризовать как необычайно тщательную, предельно вдумчивую и последовательную, весьма выгодно отличающуюся от практики большинства российских археологов XIX в. Он единственный применил на раскопках кургана просеивание грунта из гробниц на ситах для извлечения мелких находок, едва различимых в глиняном грунте. Абсолютно прав был М.И. Ростовцев, оценивший раскопки Александропольского кургана как образцовые.

При исследовании Центральной гробницы мы столкнулись с несколько необычным явлением. Гробница, исследованная в 1855 г., сохранялась в открытом виде и в период дальнейших раскопок кургана в 1855—1856 гг. использовалась в качестве стойла для скота, для чего со стороны входной ямы был насыпан наклонный пандус, плавно опускавшийся в камеру, где и помещалось стойло. Стенки котлована по всему периметру были обмазаны слоем навоза, своеобразной изоляцией, препятствовавшей их высыханию, растрескиванию и последующему обвалу. На дне камеры слой навоза толщиной до 1,0 м, вместе со слежавшейся необычайно плотной соломой подстилки, прекрасно сохранился практически в первозданном виде. На

рисунке К.Р. Бегичева 1856 г. возле котлована Центральной гробницы вдоль его северной торцевой стены видна высокая стена высотой около 2,0 м — специально оставленный нераскопанный фрагмент насыпи кургана, закрывавший яму от северных ветров. По-видимому, это было реальным решением проблемы надежного хранения свежего мяса для питания экспедиции в достаточно непростых условиях малозаселенных степей того времени.

На этом исследования подземных сооружений Александропольского кургана прекращены. Их продолжение не представляется возможным из-за того, что после раскопок 1856 г. они, за исключением Центральной гробницы, были оставлены открытыми и на протяжении почти 100 лет использовались крестьянами для захоронения трупов животных, умерших от сапа, ящура, а в годы войны — и сибирской язвы.

В 2009 г. также были продолжены раскопки **околокурганной тризны** в юго-западном секторе за пределами рва. Была заложена траншея 17 (между траншеями 15 2007 г. и 18 2008 г.) площадью до 300 м^2. В траншее 15 отмечен слой амфор в ее северной половине, в районе погребения 4, и отсутствие их далее на юг, хотя кости животных встречались по всей площади раскопа. Также зафиксировано большое количество мелких обломков камней в южной части. В траншее 18 обнаружено два погребения, кости животных и два незначительных скопления фрагментов амфор, не связанных с погребениями. Материалы, полученные в траншее 17 2009 г., подтвердили эту тенденцию — распространение костей животных по всей площади тризны и всего около 50 разрозненных фрагментов амфор. Тем не менее, среди них есть фрагменты двух энглифических клейм Гераклеи Понтийской. Таким образом, общее число клейм в тризне Александропольского кургана, обнаруженных в 2004—2009 гг., достигло 53 экз., а количество амфор — не менее 370. Также обнаружены две кучи дикарного камня, сложенные на уровне древнего горизонта. Значительное количество мелких обломков камней в соседней траншее 15 2007 г. указывает, что здесь складировали привезенный издалека камень, большая часть которого была употреблена на строительство крепиды. Оставшиеся неиспользованными кучи камней частично были засыпаны валом, частично выступали на его поверхности. По-видимому, таких куч камней было несколько в разных местах, что и послужило основанием для загадочной фразы, прозвучавшей в докладе Л.А. Перовского на Высочайшее имя, с подачи А.В. Терещенко: Александропольский курган «*обнесен валом, насыпанном на камне*». В целом можно считать, что исследования околокурганной тризны Александропольского кургана в основном завершены.

Б.А. Прищепа, О.А. Бондарчук, О.Л. Позіховський

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСТРОЗІ ПО вул. АКАДЕМІЧНА, 12

Results of the research conducted at 12, Akademichna Street in Ostroh in 2008 are presented. On the plot allotted for the construction of a church, cultural layers and objects of Late Trypillya culture, the Slavic and the Ancient Rus periods, Lithuanian and Polish epoch, and graves from the 16th c. to the 18th c. were studied.

Розкопки провадились у вересні—грудні 2008 р. дочірнім підприємством «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАНУ на замовлення Острозької міськради. Вони були спричинені необхідністю підготувати майданчик для будівництва церкви. На відведеній для того ділянці до середини XIX ст. стояла дерев'яна Миколаївська церква, відома за писемними джерелами з XVI ст., але будівництво її дослідники відносять до часів Данила Острозького, тобто до XIV ст.

Розкоп (рис. 1) складався з двох частин розмірами 14 × 15 м (основний об'єм майбутньої церкви) і 7 × 8 м (притвор). У межах східної частини розкопу до глибини 1,0—1,2 м простежено шар будівельного сміття — руїни будинку, що відносився до Богоявленського собору (був збудований наприкінці XIX чи початку XX ст. і розібраний після Другої світової війни). Нижче залягали культурні шари поселень пізньотрипільського і слов'яно-руського часів, литовсько-польської доби та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви. Трапилися також матеріали лінійно-стрічкової та городоцько-здовбицької культур, могилянської групи раннього залізного віку. Материк — жовтий лесоподібний суглинок — на глибині 2,5—2,7 м.

Пізньотрипільські знахідки виявлено в темно-брунатному шарі завтовшки 0,4—0,5 м, що лежав на материку. Зібрано керамічні вироби, знаряддя з кременю та рогу, досліджено чотирикутну напівземлянку 51, заглиблену на 0,4—0,5 м від рівня виявлення. Стіни споруди похилі, долівка доволі рівна. Біля стін виявлено ровики завширшки 0,6—0,9 м. Нижня частина котлована мала слабогумусоване заповнення, верхня — гумусоване суглинкове з численними уламками обмазки, посуду, цілими та розбитими тягарцями до ткацьких верстатів, кістками тварин, виробами з кременю, відходами крем'яного виробництва.

З-поміж знахідок посуду переважає столовий, виготовлений з відмуленої маси з незначними домішками просіяного піску: конічні та напівсферичні миски, кубки, амфори, розписані темно-коричневою фарбою, зрідка в поєднанні з вишневою. Привертає увагу орнамент у вигляді коротких зигзагоподібних горизонтальних ліній і антропоморфне зображення (посудина з високою зрізано-конічною шийкою). Кухонний посуд — конічні миски, горщики, посуд з конічно-зрізаною шийкою, амфори — виготовлено з добре вимішаної маси з домішками піску, дуже рідко — мушлі. Поверхня загладжена, матова, м'яка на дотик і дуже нагадує кераміку культури лійчастого посуду, черепки якої знайдені на досліджуваному поселенні. Оздоблення цієї групи досить бідне і обмежувалося виключно горщиками: одинарні відбитки шнура, підтрикутного штампа, насічки, сфероконічні виступи.

Інші вироби з глини нечисленні і представлені пірамідальними тягарцями до верстата, прясельцями і фрагментом антропоморфної фігурки, вкритої червоною фарбою. Знаряддя з кременю виготовлені на пластинах, робочі частини поправлені суцільно або частково крупною притуплюючою (скребки), лускоподібною, скісною ретушшю (ножі, вкладні до серпів). Рільничі знаряддя представляють рогові мотики з отвором або без нього.

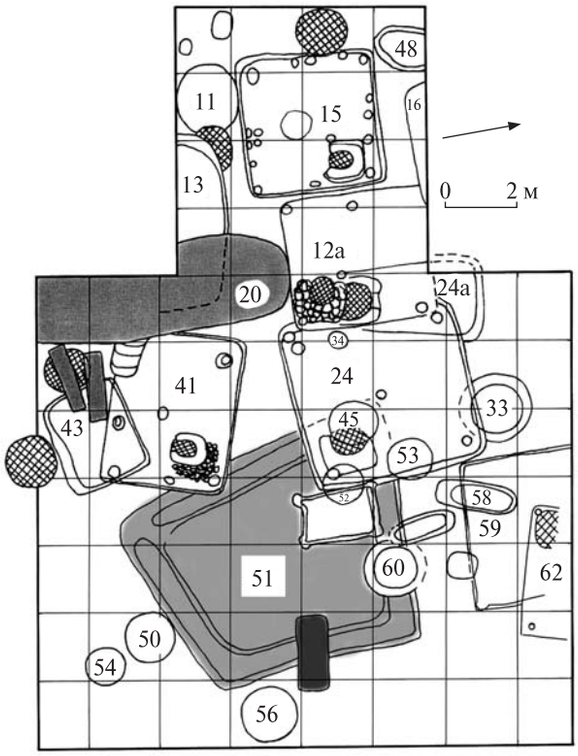

Рис. 1. Розкоп в Острозі по вул. Академічна,12 з позначеними об'єктами трипільської культури та слов'яно-руського часу

Поселення можна віднести до групи бринзени-жванець трипільської культури (етап С II). Вперше для пізньотрипільських пам'яток Західної Волині досліджено напівземлянку зрубної конструкції. Знайдені на поселенні черпаки культури лійчастого посуду доповнюють карту поширення знахідок цієї культури в трипільському світі.

Найбільше об'єктів (близько 40) належать до слов'яно-руського поселення. Досліджено чотири житла повністю і ще три частково, чотири господарські будівлі (з них дві з великими нішоподібними печами), шість зернових ям, інші господарські ями та вогнища.

Ранній будівельний період (X ст.) представлений житлами 15, 41, 59. Житла 15 і 41 подібні між собою і різняться лише розмірами котлованів (відповідно 4,3 × 3,7 м і 4,6 × 3,8 м) та глибиною від рівня виявлення. Глибина добре вцілілого котлована житла 15 1,4 м; верхня частина котлована житла 41 зруйнована могилами, стіни його збереглися на висоту 0,6 м. Піч знаходилась у північно-східному кутку, її стіни глинобитні з вмурованими окремими каменями, а склепіння складене з каменів на глиняному розчині. Стовпові ями по кутках і по периметру котлована свідчать про каркасно-стовпову конструкцію стін будівлі. В житлі 15 була інакша піч — нішоподібна, вирізана біля західної стіни за межами котлована, мала округлий черінь діаметром 1,4 м.

На схід від житла 15 досліджено господарську будівлю 24а з нішоподібною піччю. Котлован чотирикутний (2,5 × 2,8 м), заглиблений на 0,7 м від рівня виявлення. Піч знаходилася біля південної стіни котлована і мала овальний черінь розмірами 1,3 × 1,6 м, замощений камінням. Далі на схід були розміщені три господарські ями (45, 52 і 53) та одна велика зернова (33) завглибшки 3,4 м.

Наступний будівельний період представлений житлом 12а у вигляді квадратного в плані котлована (3,90 × 3,95 м) завглибшки 0,5 м від рівня виявлення. Піч змурована в південно-східному кутку з масивних каменів з використанням незначної кількості глиняного розчину. Конструкція стін будівлі каркасно-стовпова. Житло датоване першою половиною XI ст. Тоді ж функціонувала господарська будівля 43 з двома нішоподібними печами, які використовували в різний час. Спочатку спорудили піч з черенем діаметром 1,4 м біля західної стіни котлована розмірами 2,1 × 2,9 м, а згодом вирізали нову біля південної стіни (діаметр череня 1,55 м).

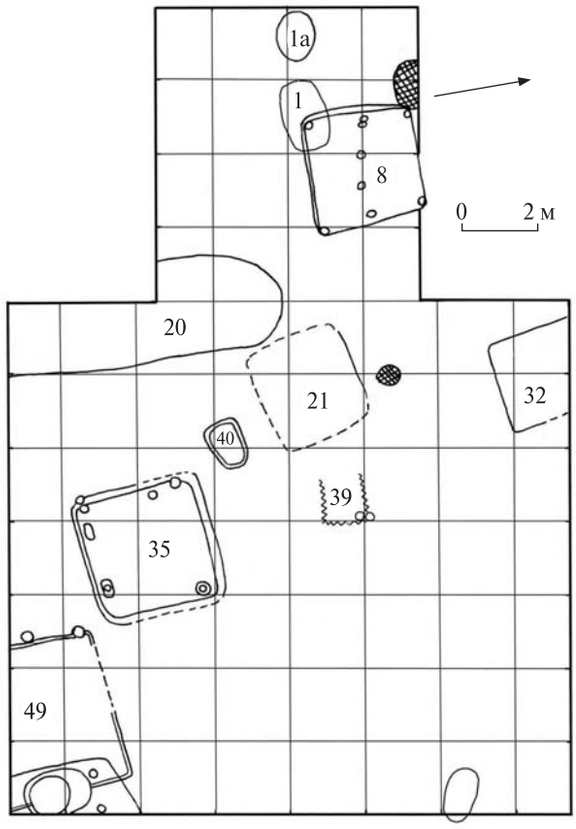

Рис. 2. Розкоп в Остозі на вул. Академічна, 12 з позначеними об'єктами XVI—XVII ст.

Житло 24 — другої половини XI ст. — мало прямокутний у плані котлован (4,5 × 4,8 м) завглибшки 0,7 м від рівня виявлення. Піч змурована з каміння на глиняному розчині в південно-східному кутку. Вона дуже деформована, оскільки була зведена на місці давньої господарської ями. В долівці житла були викопані округлі в плані ями різних розмірів. Деякі з них заповнені уламками череня, печиною та камінцями і, вірогідно, пов'язані з ремонтом печі. Під час чергового ремонту було влаштовано нову долівку — натоптаний шар ґрунту на первинній долівці перекрили прошарком суглинку завтовшки до 5 см.

Досліджені також господарські об'єкти XII ст., але слідів жител не виявлено. Можливо, вони не мали глибоких котлованів і були зруйновані могилами та котлованами будівель XV—XVII ст.

Речові знахідки складають різноманітні вироби з глини, металів, кістки, скла. Відмітимо скляне намисто XI ст. (понад 50 екз.), підвіски-амулети з кістки, срібний перстень, скляні браслети, книжну застібку.

Досліджено також 10 об'єктів XV—XVII ст. (рис. 2). П'ять будівель (8, 21, 32, 35, 49) мали заглиблені в ґрунт котловани із довжиною стін 3,0—4,1 м. Будівля 8 з прямокутним у плані котлованом (3,20 × 2,95 м), завглибшки 1,0 м, є, вірогідно, залишками наземного житла на підкліті. Подібне призначення мала і частково досліджена будівля 49. Вони датовані XVI ст. Об'єкт 20 розмірами 2,5 × 7,6 м можна інтерпретувати як залишки погреба, його заповнення досліджене до глибини 2,7 м від рівня виявлення.

Відкрито понад 170 християнських поховань. Глибина могил 1,3—2,0 м від сучасної поверхні, хоча окремі були значно глибшими (до 3,5 м). Померлих клали випростано на спині, руки складені на грудях чи животі, орієнтовані вони переважно на захід, зрідка — на південний або північний захід. Більшість захоронень безінвентарні. В окремих могилах виявлено монети XVII ст., ґудзики й застібки. В дитячому похованні 70 трапився медальйон із зображенням святих, а в дитячому похованні 85 знайдено перстень із вставкою і намисто, до складу якого входили п'ять великих намистин і бісер (170 екз.). За стратиграфічними спостереженнями та інвентарем поховання датуються XVI—XVIII ст.

Слідів Миколаївської церкви не виявлено. Відомо, що вона зазнала пошкодження під час пожежі 1848 р., а згодом, у 1864 р., храм розібрали. Можливо, ті рештки, які ще лишалися в землі на місці храму, були знищені під час спорудження будинку наприкінці XIX — початку XX ст.

Б.А. Прищепа, В.С. Чекурков, В.В. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ В ДУБНО ПО вул. ЗАМКОВА, 10

Results of the works in Dubno at 10, Zamkova Street in 2009 are presented. At the area allotted for construction, the layers and objects of Slavonic and Rus period and Lithuanian-Polish epoch were discovered that provided the evidence of the continuous development of the settlement since the 10th c. to the middle of the 13th c.

Розкопки у м. Дубно по вул. Замкова, 10 провадились у вересні—листопаді 2009 р. на відведеній під забудову ділянці площею 270 м^2, що лежить за 80 м на захід від південного бастіону Дубенського замку на південно-східному схилі високого правого берега р. Іква. Досліджено культурні нашарування потужністю 1,5—2,2 м та 18 різночасових об'єктів (рис.), частково поруйновані будівлями XIX—XX ст. (7—11) і перекопами.

Стратиграфія за профілем західної стіни розкопу: 1) від денної поверхні до глибини 0,5—0,6 м залягав темно-сірий ґрунт, насичений будівельним сміттям та речами XIX—XX ст.; 2) шар завтовшки 0,8—1,4 м, що у верхній частині складався з темно-сірого ґрунту зі знахідками XVII—XVIII ст., в середній — включав численні горизонтальні тонкі прошарки органічних решток, чорного гумусу, вугілля і попелу, материкового суглинку, а в нижній то був чорний гумусний ґрунт з вкрапленнями дрібних фракцій глини та речей XVI—XVII ст.; 3) чорний однорідний шар з незначними вкрапленнями печини та вугілля завтовшки 0,25—0,40 м, що містив керамічні вироби та інші знахідки X — першої половини XIII ст., а у верхній частині — також поодинокі уламки посуду XV—XVI ст.; 4) ґрунт темно-брунатний (каштановий), щільний, однорідний, без знахідок, завтовшки 0,5—0,7 м; 5) передматериковий світло-брунатний завтовшки 0,15—0,20 м; 6) материк — жовтий лесоподібний суглинок на глибині 2,1—2,6 м. На площі розкопу спостерігається пониження материка на південь (в бік заплави Ікви) та на схід, перепад рівнів материка становить від 2,05 до 3,15 м від R.

Досліджено п'ять будівель (1а, 2, 3, 5) і чотири господарські ями (13—15), віднесені до слов'яно-руського етапу розвитку поселення. Найранішими є житло-напівземлянка 2 та господарська будівля 17.

Житло 2 мало прямокутний у плані котлован розмірами 3,60 × 3,75 м, заглиблений на 0,4—0,5 м від рівня виявлення. Долівка — щільно утрамбований материковий суглинок — на 0,2 м понижувалася з півночі на південь. У північному кутку виявлено рештки печі-кам'янки, складеної з невеликих каменів місцевого пісковикового вапняку (до 0,2 м в перетині). Вона повністю втратила форму, і мала вигляд скупчення каміння на площі 1,4 × 1,3 м завтовшки до 0,25 м. Черінь овальний (0,60 × 0,65 м), заглиблений нижче рівня долівки на 0,10—0,12 м, напівсферичний у перетині, з міцно випаленими стінками. Він був замощений невеликими камінцями (обгорілі й кришаться). Челюстями піч була звернена на південний схід.

У кутках котлована, а також на середині стін простежено стовпові ями. Здебільшого вони округлі діаметром 0,25—0,40 м і завглибшки 0,2—0,4 м, інші — здвоєні, що, вірогідно, свідчить про ремонт дерев'яних стін будівлі. В центральній частині житла, ближче до південно-східної стіни, виявлено округлу зону випаленої долівки діаметром 0,4 м та два невеликих заглиблення, заповнених вугіллям і попелом.

Попервах котлован був засипаний брунатним ґрунтом (суміш гумусу та суглинку), в якому трапилися уламки горщиків «курганного типу». Згодом яму, що утворилася на місці котлована, засипали чорним гумусом, насиченим

уламками гончарного посуду, вугіллям і кістками тварин. На долівці напівземлянки та в завалі каміння на місці зруйнованої печі зібрано уламки гончарних горщиків, які дозволяють датувати будівлю X ст.

Будівля 17 мала чотирикутний у плані котлован розмірами 2,80 × 2,95 м, заглиблений у передматериковий шар та материк на 0,6 м. В кутках і на середині довжини стін виявлені стовпові ямки, округлі в плані, діаметром 0,20—0,25 м і завглибшки 0,30—0,40 м. Вони розміщені так, що приблизно на половину врізані в стіни котловану. Верхні шари заповнення котлована — чорний гумус, у якому виявлено уламки гончарних горщиків X ст. і кістяну проколку. Придонна частина заповнена темно-сірим однорідним ґрунтом без знахідок. На долівці зібрано поодинокі уламки гончарних горщиків X ст.

Будівля 5 південним кутом частково перетинала котлован будівлі 17. Це прямокутна в плані напівземлянка розмірами 4,20 × 4,25 м і завглибшки до 0,85 м від рівня виявлення. В центральній її частині на долівці був черінь 1 овальний у плані (0,95 × 0,70 м), міцно випалений. На північний захід від нього два ряди ямок від кілків діаметром 4—5 см. Ще один черінь виявлено в західній частині котлована. Він округлий у плані, діаметр 0,8 м, заглиблений на 0,10—0,13 м нижче рівня долівки, стінки по периметру були зміцнені камінцями. Черінь 2 був влаштований на місці старої господарської ями завглибшки 0,45 м, яку засипали чорним пухким гумусом (без знахідок).

По кутках котлована були стовпові ями, округлі в плані, діаметр 0,20—0,25 м, завглибшки 0,25—0,50 м. Ще одну яму досліджено на середині довжини південно-західної стіни. Вона овальна в плані, 0,4 × 0,2 м, завглибшки 0,4 м. В цю яму було поставлено плаху в перетині 0,28 × 0,09 м. У нижніх пластах заповнення будівлі, вздовж стінок котловану, чітко виділялася смуга чорного гумусного ґрунту завширшки до 0,10—0,12 м, що, вірогідно, сформувалася на місці дерев'яних конструкцій стін.

У заповненні котлована знайдено крейдяне прясельце та уламки гончарних горщиків, які дозволяють датувати будівлю 5 першою половиною XI ст. Вірогідно, це було житло, але північний куток будівлі, де могла знаходитися піч, зруйновано при влаштуванні ями 1 литовсько-польської доби.

Житло 3 мало неглибокий котлован, впущений в культурний шар та частково в ґрунт каштанового кольору, його приблизні розміри 4 × 4 м. Глинобитну піч збудували у південно-

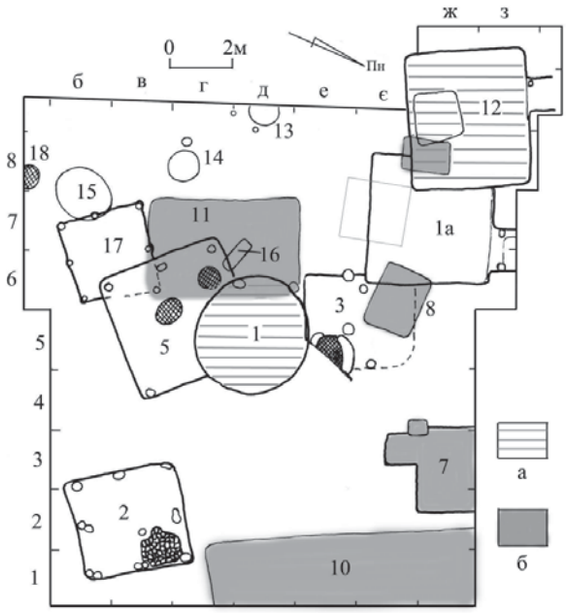

Рис. План розкопу в Дубно по вул. Замкова, 10: *а* — об'єкти XVI—XVIII ст.; *б* — об'єкти XIX—XX ст.

східному кутку на підсипці материкового суглинку, її стіни збереглися на висоту 0,65 м. Піч підковоподібна в плані, розмірами 1,5 × 1,6 м, зсередини стіни облицьовані дрібними камінцями. Чотирикутний черінь (0,90 × 0,85 м) мав два дуже випалені шари глини. В одному з шарів знайдено вінце горщика XI — початку XII ст. Долівка на 0,7 м вище ніж долівка будівлі 5. Житло було збудоване на схилі, через що контури котлована зафіксовані лише вздовж західної сторони будівлі, де він врізався у схил. На північний захід від печі, біля східного краю долівки, виявлено стовпову конічну в перетині яму діаметром 0,30 м і завглибшки 0,15 м і таку само — біля західної стіни. Ще одна округла яма знаходилась поряд з піччю, на захід від неї. Її діаметр 0,45 м, глибина 0,60 м.

Знахідки гончарного посуду дозволяють датувати житло 3 першою половиною XII ст.

Будівля 1а мала прямокутний у плані котлован розмірами 4,2 × 4,6 м, стіни майже вертикальні, збереглися на висоту 0,70—0,75 м, дно материкове, рівне, утрамбоване. Північно-західний куток був зруйнований котлованом будівлі 12. Вхід у вигляді заглибленого в материк коридору простежено впродовж 1,0 м з північного боку, ближче до північно-східного рогу будівлі. Ширина його 1,4—1,5 м, на дні збереглися материкові сходинки: нижня заввишки 0,1 м, наступна — 0,4 м від долівки. Біля протилежних стін коридору, за 0,2 м від краю котловану, було дві ями від чотирикутних у плані стовпів у перетині 0,30 ×

0,23 м. У центральній частині будівлі на рівні дна лежав овальний у плані черінь (1,15 × 1,30 м), перекритий шаром вугілля та попелу завтовшки 2—4 см. На дні котлована виявлено вісім ям діаметром від 0,2—0,3 м до 0,5—0,6 м і завглибшки від 0,15 м до 0,50 м.

Зверху котлован був заповнений шаром чорного однорідного ґрунту завтовшки до 0,3 м у центрі, насиченим вуглинами та знахідками, серед яких переважають уламками гончарних горщиків XII — першої половини XIII ст. Нижче, в північній частині котлована, виявлено потужний завал зруйнованої глинобитної печі: великі блоки стін, аморфні шари суглинку зі шматками печини. В завалі знайдено поодинокі уламки гончарних горщиків XII — першої половини XIII ст. У південній частині котлована, в засипці, виявлено лише поодинокі фрагменти зруйнованої печі, заповнення тут складалося зі світлого ґрунту, що містив дрібні фракції суглинку. Котлован будівлі 1а інтерпретуємо як підкліт наземного житла XII — першої половини XIII ст.

Будівля 12 мала прямокутний у плані котлован, чіткі контури якого простежені на глибині 2,0 м від R. На цьому рівні розміри котлована 4,40 × 4,25 м, стіни вертикальні, заввишки 0,8—0,9 м. Верхній шар засипки складав сірий ґрунт з дрібними фракціями суглинку, насичений знахідками, переважно уламками кераміки. Нижче залягав шар завтовшки 0,5—0,6 м з рештками зруйнованої печі. Він насичений суглинком, печиною, битою цеглою, уламками мископодібних кахлів і фрагментами посуду XVI ст. В нижній частині цього шару та на долівці були уламки спалених дерев'яних конструкцій від перекриття між наземною та заглибленою частинами будівлі. Рештки спаленої дерев'яної обшивки виявлені також уздовж стін котловану. Біля південної стіни знаходилася чотирикутна яма розмірами 1,6 × 1,8 м і завглибшки 1,4 м. Її стіни міцно випалені, але на дні цього не простежено.

З північного боку котлована простежено вхід у вигляді заглибленого коридору завширшки 1,8 м, дно якого понижувалося на південь, у бік приміщення. Вздовж його стін теж виявлено рештки обгорілої дерев'яної обшивки.

Будівля 12 була наземним житлом з підклітом, яке загинуло в другій половині XVI ст.

Б.А. Прищепа, В.С. Чекурков, В.В. Ткач

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ У м. РІВНЕ

Results of excavations in 2008 and 2009 in Rivne at Korolenko Square are presented. At the areas allotted for construction, the Early Slavonic finds, Christian burials of the 12th and 13th centuries, cultural layers and objects of the Lithuanian-Polish epoch of the 14th—18th c. were discovered.

Рівненською філією ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України у 2008—2009 рр. були продовжені рятівні роботи в центральній частині м. Рівне на майдані Короленка, а саме розкопі 1 на захід від Свято-Воскресенського собору та розкопі 1а біля північної стіни Будинку одягу.

У 2008 р. розкоп 1 було розширено на захід та схід (рис. 1). Досліджено площу 282 м^2 (2007 р.) і 225 м^2 (2008—2009 рр.). На ділянках на захід від Будинку одягу велися спостереження за земляними роботами. З'ясувалося, що в давнину тут була низина, а вздовж нинішнього будинку на майдані Короленка, 2 протікав рукав р. Устя. Низину почали підсипати в XIX ст., а наприкінці століття на підсипці було зведено цегляний будинок, рештки якого виявлені в ході земляних робіт. Денна поверхня першої половини XX ст. біля цього будинку визначена за шаром асфальтового покриття, вона залягала на 1,5—2,0 м нижче за сучасний рівень майдану Короленка.

В розкопі 1 материк (жовтий лесоподібний суглинок) залягає на глибині 1,9—2,3 м і понижується на південь і захід, у бік давньої заплави р. Устя. Культурний шар на цій ділянці репрезентує кілька епох: друга половина I тис., XII—XIII ст., XV—XVIII ст. і XIX — початок XX ст.

Із ранніх знахідок слід відмітити уламки слов'янського посуду другої половини I тис. Вдалося реконструювати горщик празько-корчацької культури. Це ліпна посудина заввишки 23,5 см з вертикальними вінцями, опуклими плічками і конічним тулубом. Поверхня горбкувата, загладжена віхтем, у тісті домішка шамоту. Він датується VI—VII ст.

Досліджено ще п'ять поховань (12—16) середньовічного могильника. Два (14 і 15) збереглися частково. Померлих покладено за християнським обрядом: випростано на спині головою на захід з незначним відхиленням на північ і в одному (16) на південний захід. Руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на груди чи живіт. Могили сягали материка, дно на глибині 1,9—2,2 м.

У двох жіночих похованнях виявлено супровід. Поховання 13 знаходилось на глибині 1,8—1,9 м. Могила чотирикутної в плані форми з заокругленими кутами. В районі черепа виявлено бронзові дротяні скроневі кільця з накладними кінцями: чотири — біля лівої скроні, два цілі та фрагмент третього — біля правої скроні.

Поховання 15 виявлене на глибині 2,1—2,2 м. Скелет жінки лежав випростано на спині. Збереглися череп і грудна клітина з плечовими кістками, нижня частина скелета зруйнована котлованом будівлі XVI—XVII ст. На черепі виявлено дротяне скроневе кільце з накладними кінцями, в районі шийних хребців — скляну намистину з позолотою.

Речі з жіночих поховань дозволяють уточнити час захоронень. Прості дротяні скроневі кільця в один і півтора оберти переважають серед прикрас в підкурганних похованнях періоду Київської Русі на території України. До масових прикрас того ж часу відносяться також золотоскляні намистини. Тож могили датуємо XII—XIII ст.

Досліджено рештки восьми житлових і господарських будівель та трьох господарських ям литовсько-польської доби.

Найраніша будівля 11а датована XIV—XV ст. Вона мала прямокутний у плані котлован завдовжки 2,7 м, заглиблений від рівня виявлен-

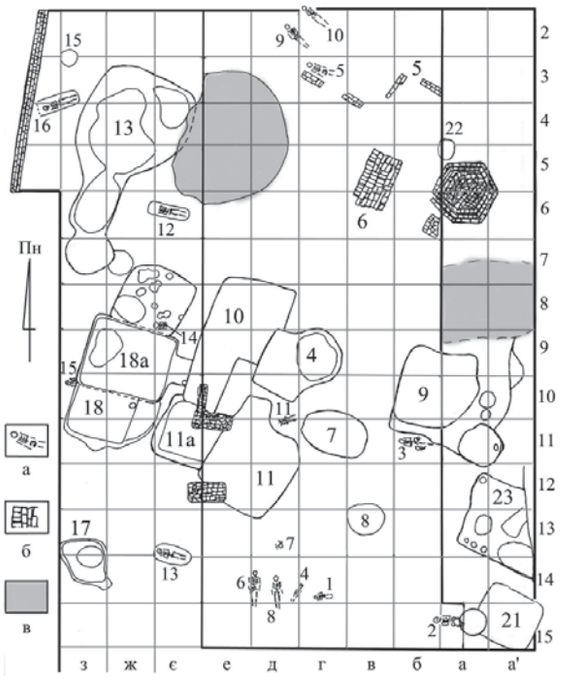

Рис. 1. Рівне, майдан Короленка, план розкопу 1. Умовні позначки: *а* — поховання; *б* — цегляні об'єкти; *в* — глибокі перекопи XX ст.; числами позначені номери об'єктів

ня на 0,5 м. Східна його стіна зруйнована котлованом пізнішої будівлі 11.

Ще три будівлі із прямокутними котлованами (18, 18а та 20) і господарську яму 15 датовано XVI — початком XVII ст. Найкраще зберігся котлован будівлі 18а. Він прямокутний у плані, розмірами 2,9 × 3,6 м і завглибшки 0,6 м від рівня виявлення. В придонній частині простежено рештки колод дерев'яної обшивки стін. Вхід у вигляді заглибленого коридору завширшки 1,2 м з похилим дном був влаштований зі східної сторони.

Будівля 13 мала прямокутний у плані котлован розмірами 3,9 × 4,2 м, глибина 1,25 м від рівня виявлення. До нього з півдня примикав коридор такої само глибини розмірами 2,8 × 1,6 м. У південному кінці коридора була округла яма діаметром 1,9—2,0 м. У заповненні будівлі зібрано багато виробів з кераміки, скла, металів і монети середини XVII ст. Будівля датується другою половиною XVII — початком XVIII ст.

На східній ділянці розкопу 1 досліджено дві заглиблені в материк споруди XVI—XVII ст. (21 і 23), завершено дослідження споруди 9 і об'єкта 1. Споруда 21 мала вигляд невеликого чотирикутного в плані котлована розмірами 2,30 × 2,35 м, заглиблений на 0,3 м від рівня виявлення. Котлован споруди 23 мав розміри 4,1 × 4,4 м, його глибина 0,65 м.

У розкопі 1а на площі 100 м^2 досліджено рештки трьох споруд XV—XVI ст. з прямокутними в плані котлованами завглибшки 0,4—0,7 м і завдовжки 2,4—2,8 м.

Поряд із об'єктом 6 відкрито рештки об'єкта 1. Це шестикутний мурований з цегли постамент з довжиною граней 1,5 м, в перетині 2,6—2,7 м, що зберігся на висоту близько 1,0 м. Припускаємо, що це підвалини пам'ятника імператорові Олександру II, який був встановлений біля Свято-Воскресенського собору з нагоди 50-ї річниці скасування кріпосного права в Росії. Вірогідно, подібне призначення мав і об'єкт 6 ранішого часу.

А.С. Пробейголова, К.И. Красильников

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ВОЗЛЕ г. ЗИМОГОРЬЕ НА р. ЛУГАНЬ

In 2009 season, the expedition of Luhansk Department of the Eastern Ukraine Branch of the IA NASU conducted rescue archaeological research at the Late Bronze Age settlement near Zymohirya in the Luhansk River region. The remains of two stone buildings exposed to the intensive devastation by the erosion were studied. The material found in the filling and on the floor of the buildings belongs to the late stage of Zrubna cultural and historical community.

В июне—августе 2009 г. экспедиция Луганского отделения Восточноукраинского филиала ИА НАН Украины проводила спасательные раскопки поселения позднего бронзового века возле г. Зимогорье Славяносербского р-на Луганской обл. Памятник известен с 1981 г. (разведки К.И. Красильникова), и здесь неоднократно производился сбор подъемного материала (К.И. Красильников, М.В. Степанов, А.Ф. Горелик, В.Ю. Выборный и др.). Во время осмотра 2008 г. зафиксированы значительные разрушения культурного слоя, что вызвало необходимость проведения спасательных работ.

Поселение расположено примерно в 1,0—1,2 км к востоку от г. Зимогорье на левом берегу р. Лугань (приток Северского Донца) на первой надпойменной террасе. Поверхность задернована, площадь распространения находок составляет примерно 500 × 50 м по линии восток—запад, то есть вдоль берега реки. Южный край террасы подмывается водами Лугани, в результате чего обнажились остатки стен каменных построек и культурный слой. В месте разрушения одной из стен заложен раскоп 1.

Стратиграфия: 0—0,15 м — гумус, 0,15—0,40 м — суглинистый чернозем с малочисленными находками керамики эпохи бронзы и костей животных, 0,4—0,7 м — золистый чернозем, содержащий основную массу находок, 0,7—0,9 м — суглинок предматерика, с 0,9 м — материк (мергель, глина).

В горизонте предматерика попадались фрагменты керамики срубной культуры и изделия из кремня энеолитического времени. Открыты остатки двух построек.

Постройка 1 (рис. 1). Признаки ее зафиксированы на глубине 0,4 м от современной поверхности в виде завалов камней мергеля, между которыми находились фрагменты керамики и костей животных. Несмотря на то, что камни лежали без видимой системы, уже на этом уровне прослеживались очертания южной и частично западной стен, остальная масса камней находилась внутри сооружения. Заполнение постройки состояло из золистого грунта мощностью до 0,2 м, залегавшего ниже горизонта камней.

Судя по сохранившимся участкам стен, постройка была прямоугольной формы размером 6,8 × 5,6 м, ориентирована по линии восток—запад. Юго-восточный и юго-западный углы уничтожены обрывом, а участок кладки северной стены, видимо, разобран во время строительства более поздней постройки 2.

Прослежены два строительных приема: постелистая кладка и орфостатный ряд. Первым способом сооружены южная и восточная стены, западная, северная и частично восточная стены сочетают оба приема. Использованы камни мергеля размерами 0,2—0,4 м, изредка до 0,6—0,7 м. Хорошо видны следы перестройки восточной стены жилища: расчищен участок старой стены длиной около 2 м из поставленных на ребро плит. Позже с внутренней стороны постройки была возведена новая стена, но уже постелистой кладкой, сохранившейся на высоту до 0,7 м. Северный край восточной стены слегка наклонен наружу, но положение камней не нарушено. По конструкции выделяется северо-восточный угол постройки с не-

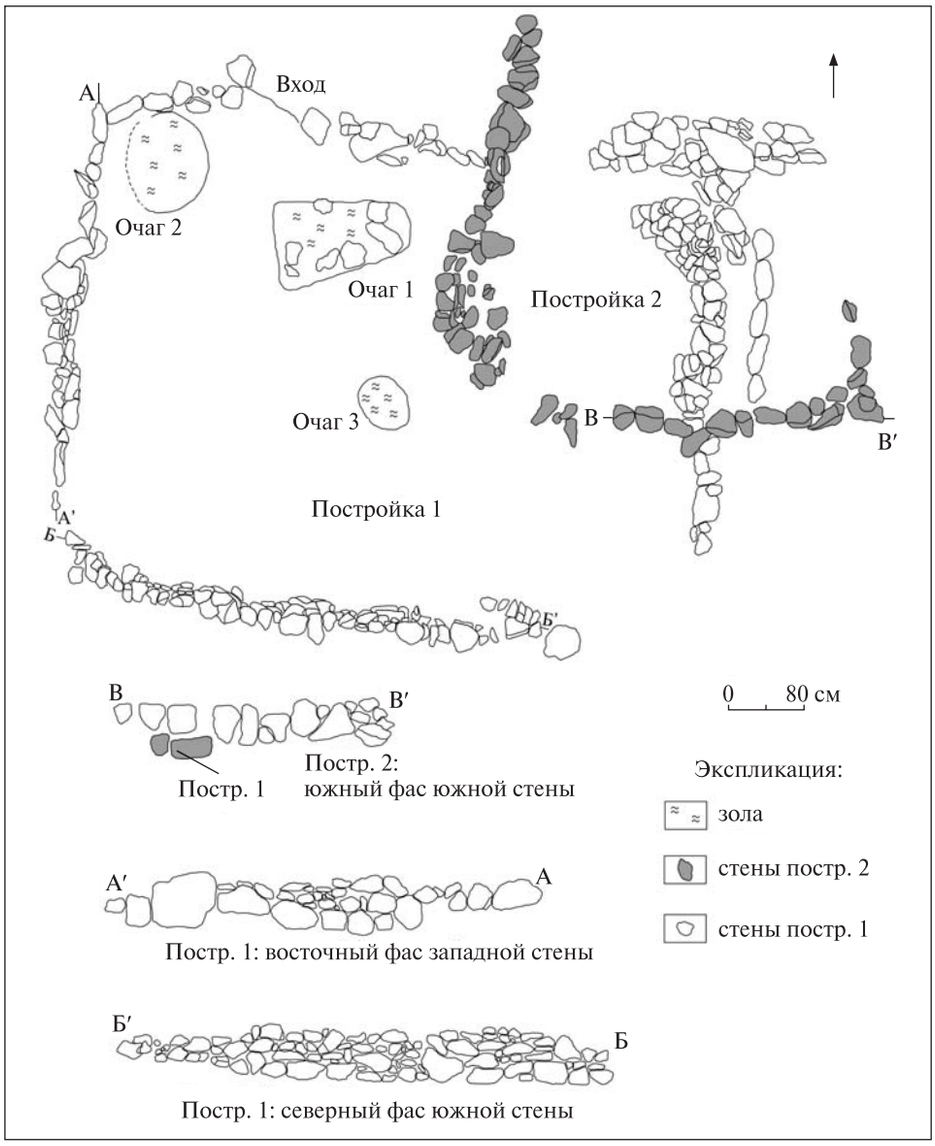

Рис. 1. Поселение Зимогорье. Постройки

большим выступом размером 0,5 × 0,7 м, который был как бы продолжением северной стены и сооружен постелистой кладкой. Назначение этой архитектурной детали не вполне понятно, возможно, она служила дополнительной опорой для восточной стены, являвшейся, судя по всему, наименее прочной. Вход в виде пологого пандуса обустроен в северной части жилища ближе к северо-западному углу.

Прослежено два уровня пола — горизонты А и Б, разделенные стерильной прослойкой суглинка мощностью до 0,2 м.

На горизонте А пол фиксировался по плотно утрамбованному с «жирным» блеском грунту, здесь же расчищены две очажные ямы.

Очаг 1 находился в северной части постройки. Яма трапециевидной формы размером 1,4 × 0,9 м ориентирована с запада на восток. Внутренняя часть очага выложена камнями мергеля. Засыпка ямы состояла из золы и углей.

Очаг 2 расположен в северо-западном углу постройки. Яма овальной формы размером 1,05 × 0,80 м ориентирована в направлении север—юг. Стенки ямы плавно сужаются к центру, имеют следы прокала.

На нижнем уровне пола (горзонт Б) прослежена тонкая прослойка золы и углей, в которой находились фрагменты керамики и костей животных. Горизонт пола Б подстилает суглинок предматерика мощностью до 0,2 м, ниже которого — материк в виде скальных выходов мергеля. С нижним горизонтом связан очаг 3.

Очаг 3 находился в центральной части постройки 1. Очажная яма овальной формы размером 0,60 × 0,45 м ориентирована по линии северо-запад—юго-восток, дно на уровне мергеля.

В заполнении и на полу постройки, судя по венчикам, найдены фрагменты примерно от 32 сосудов (рис. 2, *3—6, 9—10*). Керамика с горизонтов пола А и Б, как и заполнения постройки, выглядит хронологически однородной и принадлежит к позднему периоду бережновско-маевской срубной культуры. Преобладают горшки и горшковидные сосуды — 75 %, баночных форм значительно меньше — 25 %, отсутствуют остроребер-ные сосуды. 56 % фрагментов орнаментировано, преобладает валик (44,4 %), оформленный косыми насечками, оттисками шнура либо пальцевыми вдавлениями. Композиции из прочерченных линий в виде треугольников вершинами вниз составляют 22,2 %, косые насечки — 16,6 %, оттиски зубчатого штампа, ногтевые вдавления и вдавления палочки встречены в единичных случаях — по 5,5 %. Примерно 18,7 % обломков с лощеной поверхностью, остальные тщательно заглажены с внешней и внутренней сторон. Обращает внимание находка фрагмента керамического блюда.

Из заполнения постройки 1 происходит серия изделий из камня и кости. Среди каменных отметим пряслице (рис. 2, *2*) дисковидной формы с тщательно зашлифованной поверхностью и оселок из плоской плитки песчаника со следами обожженности (рис. 2, *1*) удлиненно-трапециевидной формы, в верхней узкой части проточен желобок для закрепления шнурка для подвешивания. Есть также терочники, песты и абразивы (6 ед.). Орудия из кости: обломок тупика из челюсти крупного травоядного животного, два обломка из крупных трубчатых костей, фрагмент из ребра животного с двумя отверстиями.

Постройка 2 (рис. 1). Восточная часть постройки 1 перекрыта более поздней постройкой 2. Ее стены хорошо видны на глубине 0,3—0,4 м. Наиболее полно сохранились западная, южная и фрагментарно восточная стены, северная часть осталась не раскрытой.

Монументальная западная стена, конструктивные особенности которой отличны от стен постройки 1, состоит из трех параллельных рядов камней, сложенных по постелистой системе. Ее ширина 0,6—0,8 м при сохранившейся высоте до 0,5 м. Необходимость создания более мощной опоры для постройки 2, видимо, была обусловлена тем, что основание стены находится в засыпном грунте постройки 1. Часть западной стены постройки 2, выходящая за пределы нижнего жилища, сложена по традиционной схеме в один ряд камней. Южная и восточная стены облицованы поставленными на ребро плитами мергеля. Судя по сохранившимся

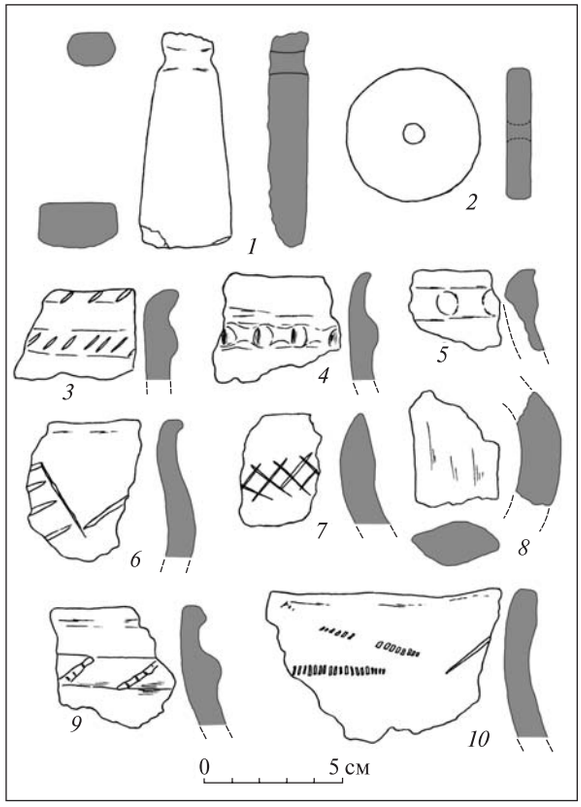

Рис. 2. Поселение Зимогорье. Находки из построек 1 и 2

участкам стен, постройка была подквадратной формы размером 4,6 × 4,4 м, ориентирована по линии север—юг. Пол сохранился фрагментарно в виде плотно утрамбованного суглинка в западной и северной частях постройки.

Материал, собранный на полу постройки 2, представлен обломками керамики и костей животных. Обращает внимание фрагмент заостренного венчика лощеного сосуда с валикообразным утолщением (рис. 2, *7*), орнаментирован прочерченными линиями, образующими косую сетку. Найдена часть овальной в сечении ручки от сосуда (рис. 2, *8*) и обломок выпрямителя для стрел из плотного песчаника. Под юго-восточным углом постройки 2 в небольшом углублении обнаружен развал сосуда, внутри которого находились кости животных и отщепы кремня. Сосуд высоких стройных пропорций, под венчиком нанесен ряд овальных вдавлений и композиция из прочерченных линий. Высота 35,0 см, диаметр венчика около 28,8 см, тулова — 32,0 см, дна — 16,0 см. В целом малочисленность и фрагментарность материала не позволяет четко определить культурно-хронологическую принадлежность постройки 2. Отметим только, что, исходя из стратиграфии, она не может быть древнее позднего этапа срубной культурно-исторической общности.

І.А. Прохненко, О.М. Гомоляк, І.Т. Зомбор

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКІВ ЗАКАРПАТТЯ У 2009 р.

The Mediaeval Group of the expedition of the Uzhhorod National University studied Siltse and Kvasove castles in Zakarpattya Oblast. The preliminary date of the beginning of functioning of the castle in Siltse village was determined as the 13th c., while the castle in Kvasove village was referred to the 16th c. The existence of the Late Bronze Age horizons at these sites is also evidenced.

В історіографії Верхнього Потисся, присвяченій середньовічному оборонному зодчеству, на території сучасного Закарпаття вказано більше двох десятків замків. Після трирічної роботи з їхнього вивчення, здійсненої Інститутом карпатознавства Ужгородського національного університету, зі списку виключено низку недостовірних пунктів, а до достовірних віднесені Бронька, Виноградів (Канків), Квасове, Королеве (Нялаб), Мукачеве, Невицьке, Сільце (Бодулів), Середнє, Ужгород і Хуст. Час виникнення більшості з них, зазвичай без належної аргументації, відносять до XI—XII ст. Подібне датування ключових пам'яток середньовічної історії регіону не узгоджується з часом зведення подібних кам'яних фортифікацій у Карпатському ареалі, ранній етап яких припадав на кінець XIII — першу половину XIV ст., тобто на період після монголо-татарського вторгнення.

Тож для встановлення часу зведення замків слід звернутися до археологічних даних. Відзначимо, що довге безперервне функціонування та постійні реконструкції Мукачівського, Ужгородського і Хустського замків призвели до руйнації їхніх ранніх горизонтів, що ускладнило визначення початкового етапу зведення фортифікацій. Стратиграфічні дані отримані тільки на Невицькому замку, де від 1991 р. провадяться розкопки (О.В. Дзембас).

Це визначило напрям роботи середньовічного загону експедиції Ужгородського національного університету, який зосередився на вивченні замків, археологічні матеріали з яких досі не аналізувалися. Це Виноградів, Королеве, Бронька, Середнє, Сільце та Квасове. Головна мета першого етапу досліджень зводилася до фіксації стратиграфічних колонок і встановлення на підставі цього хронології пам'яток. Розкопки перших чотирьох пунктів здійснені в 2007—2008 рр., і вони підтвердили вірність методики.

У 2009 р. роботи провадилися на Сільцівському та Квасівському замках. Розкопані невеликі ділянки й стали основою для визначення часу їхнього існування.

Перший пункт розміщений на північній околиці ***с. Сільце*** (Іршавський р-н), на вершівці гори Бодулів. З північного та північно-західного боків підніжжя гори було заболочене, з південно-східного, за 200 м від підніжжя, протікає р. Іршавка, яка впадає неподалік у р. Боржава. Східний та північно-західний схили гори круті, південно-західний — пологий. План замку окреслений залишками кам'яного фундаменту. В плані він квадратний, розміром 32 × 32 м. З північного та південного боків замок був оточений ровами та валами (рис. 1, *1*).

Вперше пам'ятку досліджувала 1981 р. експедиція під керівництвом С.І. Пеняка. За керамічним матеріалом дослідник виділив три культурно-хронологічні горизонти (III—II ст. до н. е., X—XI ст. і XIII—XIV ст.). У 1991 р. роботи в уроч. Бодулів поновив О.В. Дзембас. Він виявив незначну кількість фрагментів кераміки гальштатського періоду та епохи середньовіччя (X—XI ст.).

Обмежений матеріал, отриманий при дослідженні Бодуліва, змусив знову звернути увагу на цей пункт. Були закладені розкоп і два шурфи на ділянці, обмеженій кам'яним фундаментом.

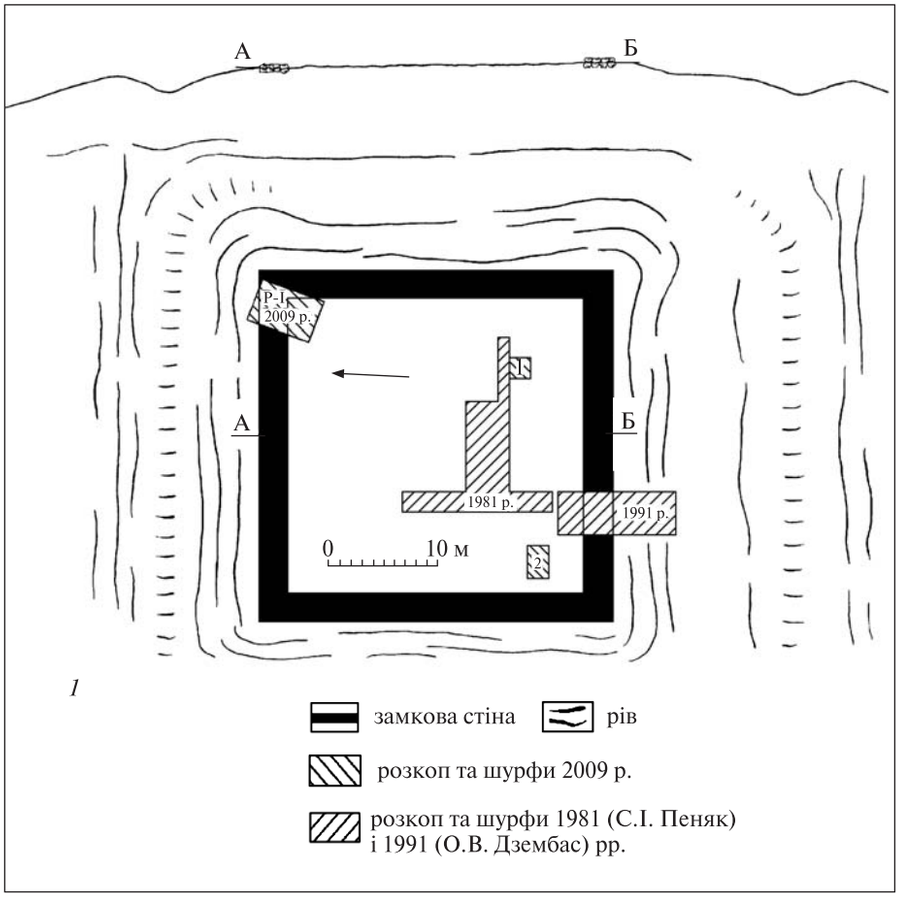

Рис. 1. Сільце (уроч. Бодулів). План замку

Розкоп І, площею 4 × 6 м, примикав до північно-східного рогу замку. Верхній шар (0,4 м) складався з завалів каміння, утворених при розбиранні стін місцевими мешканцями. Під ним, до материка, залягав культурний шар потужністю до 0,8 м. В ньому виявлено незначну кількість ліпної гальштатської і гончарної середньовічної кераміки.

Аналогічна ситуація простежена і в шурфах. Єдиний об'єкт — вогнище — виявлений у шурфі 1. У плані воно округлої форми, діаметр 1,0 м, глибина 0,2 м. У заповненні були вугілля та кістки тварин. Поряд з вогнищем знаходилися фрагменти середньовічних горщиків. У шурфі 2, окрім уламків посуду, під завалами каміння знайдена частина люльки для куріння XVIII ст. Ця знахідка, характер завалів, а також назва гори у місцевого населення (Каменоломня) свідчать про розбирання стін замку на будматеріали в новий та новітній часи.

Керамічний матеріал дозволяє датувати замок другою половиною XIII ст. (рис. 1, *2—6*).

Другий замок розміщений на східній околиці ***с. Квасове*** Берегівського р-ну і зведений на верхівці скелястого пагорба. Його північний і північно-східний схили, що виходять до р. Боржава, круті, південний та південно-західний — пологі. Частина фортифікаційного комплексу знищена в XX ст., від замку збереглися фундамент і частина стін, складених з великих андезитових плит. Товщина стін до 2 м.

У плані замок мав форму прямокутного трикутника з круглою вежею на південному розі. Його площа 450 м^2, внутрішній діаметр вежі 9 м. До неї примикає рів завглибшки до 4 м, виритий уздовж західної стіни замку (рис. 2, *1*).

Розкоп І, розміром 3 × 4 м, закладений біля західної стіни. Культурний шар сягав до 3,2 м. Його верхній горизонт (1,0 м) складався з будівельного сміття (каміння, цегла, штукатурка). Нижче залягали шари темно-сірої та світло-брунатної глини. Материк (скельна порода) вкритий шаром каміння завтовшки 0,2—0,3 м. У центральній частині розкопу, під завалами будівельного сміття, від глибини 1,0 м, простежені контури ями діаметром 1,0 м і завглибшки 1,25 м. В її основі виявлено бокове відгалуження до замкової стіни. Заповнення ями складалося з темної глини зі значним вмістом кераміки. Остеологічні рештки представлені кістками великої рогатої худоби, свиней, птахів і риб.

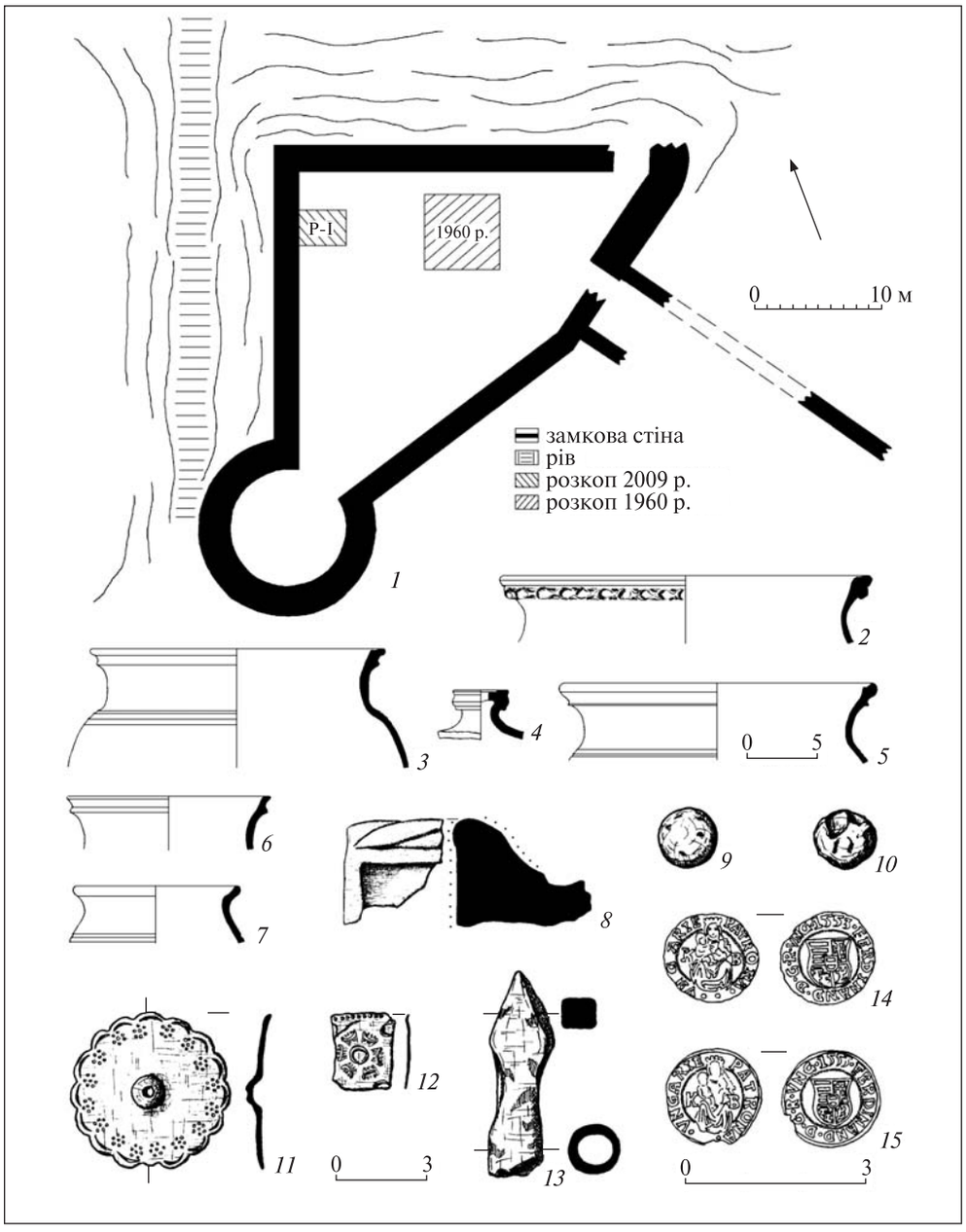

Рис. 2. Квасове. План замку та інвентар із розкопу І

Гончарні горщики виготовлені з добре відмученого тіста з домішками дрібнозернистого піску, колір сірий, випалені в печі. Вінця профільовані, як правило, мають «манжети» або валики з защипами. Плечики високі, тулуб видовжений або округлий. За аналогіями з середньовічних пам'яток Верхнього Потисся, посуд датується XVI ст., що підтверджується двома угорськими монетами Фердинанда І (1526—1564), карбованими 1553 і 1555 рр. (рис. 2, *2—8,14*, *15*).

Окрім кераміки, виявлено знахідки з металу: залізні цвяхи, наконечник арбалетної стріли, мушкетні кулі та бронзові орнаментовані пластини (рис. 2, *9—13*).

Вивчення Квасівського замку надає можливості говорити про два етапи заселення цієї території. Перші мешканці прийшли сюди в II тис. до н. е., а на початку XVI ст. місцеве населення почало зводити замок.

Таким чином, отримано попередні дані про час зведення замків. Але тільки подальші дослідження дозволять чіткіше окреслити основні моменти історії пам'яток оборонного зодчества у Закарпатті.

Ю.О. Пуголовок

ОБСТЕЖЕННЯ НА МІСЦІ ВІДТВОРЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВЕЖІ ТА ЧАТОВОГО БАСТІОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XVIII ст.

Results of the research at the area of reconstruction of the fortifications of the 18th c. Poltava fortress on Ivanova Mountain in Poltava are published. The stages of shaping the slope related to possible rebuilding of the fortress and to conversion of the city territory in the recent time are traced.

Навесні 2008—2009 рр. здійснено невеликі наглядові археологічні роботи на ділянці відтворення Подільської вежі та чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст., розташованій на Івановій горі у м. Полтава. Роботи включали шурфування і нагляд за підсипанням схилу для створення меморіальної споруди в межах Іванової гори (у XVII—XVIII — Подільська, від середини XIX ст. — Іванова), що займає центральну позицію серед трьох ландшафтних домінант надворсклянського плато (з півночі на південь: Монастирська, Іванова, Інститутська гори), щільно порізаного ярами.

На території, обраній для відтворення Подільської вежі і чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст., було закладено два шурфи.

Шурф 1 (2,0 × 1,0 м) закладено на ділянці, де планувалося відтворення чатового бастіону фортеці, на подвір'ї колишньої садиби, що розміщувалася під добре відомою пам'яткою міста — Ротондою Дружби народів. Стратиграфія: до 0,15 м — шар дерну, під яким залягало будівельне та побутове сміття XX ст.; від глибини 0,15 до 0,40—0,43 м починався прошарок передматерика, нижче — материк (лесоподібний суглинок). У північно-західному кутку шурфу була яма, заповнена будівельним сміттям XX ст. (рис. 1, *А*). Незначну глибину залягання материка від денної поверхні слід пов'язувати з підрізкою пагорба, на якому збудовано ротонду, під час будівництва новітніх садиб по пров. ХТЗ, котрий проходить під нею. Жодних археологічних матеріалів тут не виявлено.

Шурф 2 (2,0 × 1,0 м) закладено безпосередньо на місці відтворення Подільської вежі, на східному схилі Іванової гори і доведено до глибини 1,96—2,12 м. Стратиграфія: дерновий шар завтовшки до 0,08 м, під яким розпочинався суглинок потужністю 0,8—1,1 м, насичений керамікою раннього залізного віку, роменської культури, давньоруського часу та ранньомодерної доби. Цей шар розділений трьома прошарками піску завтовшки до 0,08 м, котрі, вірогідно, позначають етапи формування схилу. Наступний шар характеризувався наявністю чорнозему і був відділений від попереднього суглинку прошарком піску потужністю 0,4—0,5 м. В чорноземному шарі траплялася кераміка переважно кінця XVIII—XIX ст. Під ним лежав похований чорнозем схилу незначної товщини — до 0,14 м. Нижче розпочинався передматерик і материковий суглинок (рис. 1, *Б*).

Знахідки з шурфу 2 розподіляються на кілька культурно-хронологічних груп.

Ранній залізний вік представлений здебільшого фрагментами стінок горщиків та лискованих мисок. Серед загалу виділяється фрагмент стінки лискованої посудини та уламок миски зі слідами загладжування (рис. 2, *1*).

Роменську культуру репрезентують більш виразні уламки ліпного посуду. Виокремлюються фрагмент верхньої частини горщика з відігнутим вінцем, прикрашеним скісними відбитками гусеничного штампа, плічки орнаментовані відбитками гусенички (рис. 2, *2*), а також уламок верхньої частини горщика з невисоким розлогим вінцем, оздоблений в подібній манері (рис. 2, *3*). Вкажемо уламок невисокого ледь розлогого вінця горщика з трохи наміченим потовщенням, який слід зарахувати до зразків примітивно-гончарної кераміки роменської культури (рис. 2, *4*). Чис-

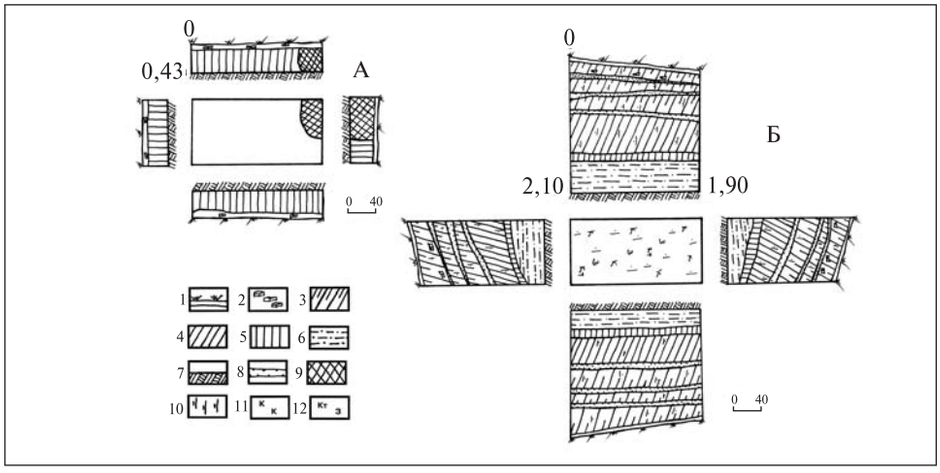

Рис. 1. Полтавська фортеця, шурф 1 (*А*) та 2 (*Б*). План та профілі стін. Умовні позначки: *1* — шар дерну; *2* — будівельне сміття; *3* — перевідкладені культурні нашарування; *4* — чорноземний шар; *5* — похований чорнозем; *6* — передматерик; *7* — материк; *8* — пісок; *9* — перекоп; *10* — вуглини; *11* — кераміка; *12* — кістки тварин, залізо

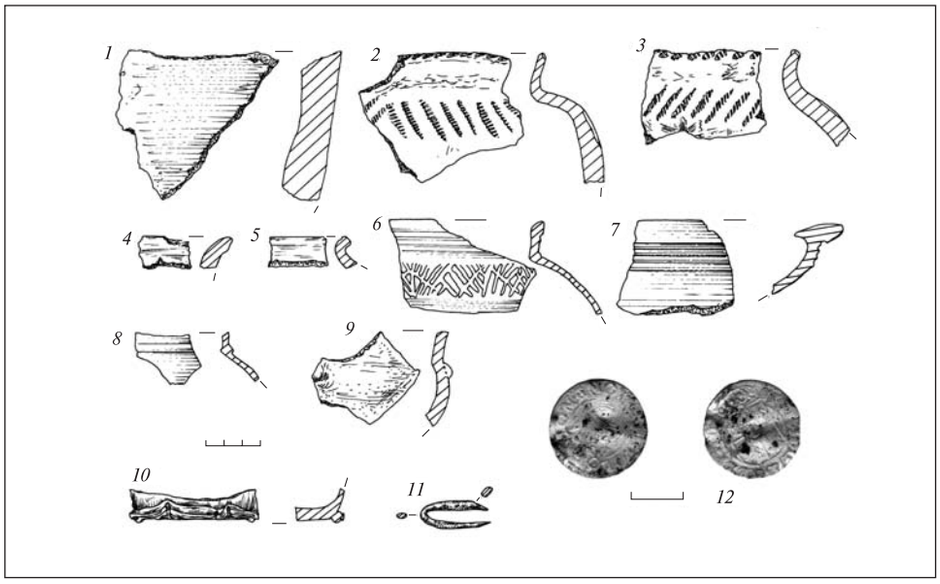

Рис. 2. Полтавська фортеця, шурф 2. Знахідки: кераміка доби раннього заліза (*1*), роменської культури (*2—4*) та давньоруського часу (*5*), знахідки ранньомодерної доби (*6—12*). *6—9* — кераміка; *10* — скло; *11* — залізо; *12* — білон

ленніші фрагменти стінок та денець ліпного посуду.

До давньоруського часу належать фрагменти гончарного посуду, серед яких переважають неорнаментовані стінки. Є уламок різко відхиленого вінця горщика з ледь наміченою закраїною, що датується у межах XIII ст. (рис. 2, *5*), а також фрагмент верхньої частини горщика, вкритого врізними горизонтальними і хвилястою лініями.

Знахідки ранньомодерної доби найчисленніші — фрагменти горщиків, мисок та покришок. Перші представлені: фрагмент верхньої частини з невисоким розлогим вінцем із потовщенням на зрізі, орнаментованим зовні двома невеликими підтрикутними у перетині валиками, а на плічках — ритими лініями та відбитками геометричного штампу, з частиною тулуба, вкритого лискуванням, характерним для другої половини XVII — початку XVIII ст. (рис. 2, *6*); уламок невеликої товстостінної посудини, орнаментованої двома паралельними горизонтальними валикоподібними потовщеннями і наліпним виступом (рис. 2, *8*); фрагмент верхньої частини глечика з ребристим вінцем і гладенькими плічками, на місці стику яких з обох

боків є виразні напівкруглі у профілі валики (рис. 2, *9*). Є також фрагмент вузьких розлогих крис макітри з потовщенням зрізу донизу, вкритих білим ангобом та прикрашених з лицьового боку смугами і ляпками рудого ангобу, що датується XVIII ст. Миски представлені єдиним уламком верхньої частини з вузькими, загнутими всередину крисами, орнаментований зовні ритими концентричними лініями та двома паралельними смугами у верхній частині. Миска деформована при випалюванні (рис. 2, *7*). З-поміж інших керамічних виробів — фрагмент вінця покришки та уламок румпи коробчастої кахлі з частиною лицьової пластини, вкритої зеленою поливою, що побутували у XVIII ст.

З числа індивідуальних знахідок — фрагмент овального денця скляної пляшки з наліпним фігурним валиком (рис. 2, *10*); виріб із заліза у вигляді навпіл зігнутого чотирикутного в перетині стрижня, один бік якого розклепаний, інший — звужений (рис. 2, *11*), а також білонна монета — півтора гроша («півторак-чех»), карбована за Сигізмунда III Вази 1624 р. (рис. 2, *12*).

Серед матеріалів, виявлених у шурфі 2, чимало кераміки XIX ст., а також виробів із заліза (цвяхи, уламки ножів тощо), що не піддаються чіткій хронологічній атрибуції.

Аналіз стратиграфічної ситуації у шурфі 2 дозволяє дійти висновку, що прошарки ґрунту не становлять культурного шару, а, ймовірно, відображають етапи інженерних перебудов, пов'язаних з існуванням Полтавської фортеці та подальшим розпланування міста, в якому цій фортеці місця вже не було. До такої думки схиляє факт наявності серед знахідок кераміки доби раннього залізного віку, роменської культури і давньоруського часу, а також матеріалів ранньомодерної доби у перевідкладеному стані. Показовим є той факт, що на глибині 1,2—1,5 м залягала кераміка виключно XVIII та XIX ст. Отже, можна припустити, що кераміка давнішого часу могла потрапити на східні схили Іванової гори внаслідок підрізки майданчика фортеці і переміщення культурних нашарувань скіфської доби, часу заселення літописними сіверянами та давньоруської епохи. За такої ситуації цілком вірогідно, що руйнації зазнали й укріплення літописних сіверян, і захисні споруди давньоруського населення, які були перепланувані відповідно до нових фортифікаційних вимог.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ И РАЗВЕДКИ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. АЛЬМА В 2009 г.

Protective excavations and archaeological prospecting in the area of lower flow of the Alma River (in Bakhchisaray Region of the Crimea) related to the plundering of the territory in 2008 and 2009. Settlements to the south from Pishchane village, a multilayer site Viline (pond) were discovered, and plundered barrows and the battlefield of Alma battle of 1854 were studied.

В июле—августе 2009 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ провела охранные и рекогносцировочные работы в нижнем течении р. Альма (левый берег), к югу от сел Песчаное и Вилино Бахчисарайского р-на АРК. Их необходимость была связана с составлением археологической карты для планирующегося Альминского заповедника. Кроме того, многие памятники археологии и объекты периода Крымской войны (1853—1856 гг.) в последние годы подвергаются разрушительному воздействию грабителей, что и вызвало их обследование, сборы материала и небольшие охранные раскопки.

Курганная группа у с. Песчаное. На водоразделе к югу от с. Песчаное в 1969 г. зафиксирована курганная группа из девяти насыпей (высота до 1,5 м, диаметр 20—30 м). Значительная часть их не сохранилась (распашка, оползни). Курган 1 находится в лесопосадке, в 500 м к востоку от Усть-Альминского городища (рис. 1). Высота 3,5 м, диаметр 40,0 м. В 1992 г. по центру насыпи грабители устроили раскоп (4,0 × 4,0 × 2,0 м), в котором открыли каменный ящик эпохи энеолита—ранней бронзы. Еще два кургана расположены в 200—250 м к востоку от первого. Их высота около 2,0 м, диаметр — 30,0 м. В центре кургана 2 — воронка и траншеи времени Второй мировой войны, в южной поле — грабительские шурфы. В центре кургана 3 — грабительский шурф (1,5 × 1,0 × 2,0 м) и остатки триангуляционного знака. Курган 4, высотой около 1,0 м и диаметром 30 м, находится в 100 м к востоку от кургана 3, его южная пола распахивается. Еще два кургана (6 и 7), высотой до 1,5 м и диаметром 30 м, расположенные к югу от восточной окраины с. Песчаное, больше, чем наполовину, уничтожены обрушением берега. В центре и южных полах насыпей прослежены грабительские шурфы (1,5 × 1,0 × 1,0 м).

Поселение Песчаное. В 50 м к востоку от кургана 4 обследован мыс трапециевидной формы размером 35—90 × 60 м, ограниченный с востока балкой. В его западной части находится опора ЛЭП, при установке которой площадка была снивелирована. Вся территория покрыта многочисленными грабительскими шурфами. В северо-восточном углу площадки грабителями снят грунт на площади около 20 м^2 и засыпан обратно. К югу от «раскопа» зафиксирован грабительский шурф размером 2,0 × 1,5 × 1,0 м, в его отвалах собраны обломки синопской черепицы.

Разведочный шурф 1 (1,0 × 1,0 м) был заложен в центре памятника — на месте грабительской ямы с камнями. В культурном слое толщиной около 0,5 м встречены мелкие фрагменты амфор и лепной посуды эллинистического времени, зафиксирован участок глинобитного пола. Сборы керамики на расположенном к югу пахотном поле, а также на склонах, позволили датировать открытое поселение (площадь около 0,5 га) IV—III вв. до н. э. и атрибутировать его как одну из небольших усадеб херсонесской хоры.

В центре площадки, в древности, очевидно, находился курган (5) диаметром около 20 м, одно из впускных захоронений которого исследовано в разведочном шурфе 2. Шурф заложен на месте выступающих из дерна двух известняковых плит, которые оказались надгробными (вторично использованные обломки орнаментиро-

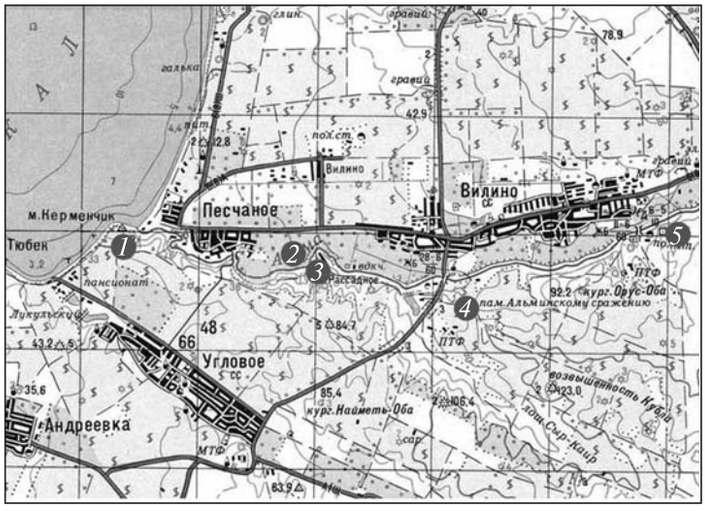

Рис. 1. Карта памятников в нижнем течении р. Альма: *1* — Усть-Альминское городище и некрополь; *2* — поселение Алма-Тамак; *3* — городище Вилино (Рассадное); *4* — памятник Альминскому сражению; *5* — городище Вилино (Бурлюк)

ванного резьбой ящика). Они были установлены по краям грунтовой могилы (2,3 × 0,6, глубина 1,3 м) с уступом, на который опирались деревянные плахи перекрытия. В могиле, ориентированной по линии запад—восток, находились останки взрослого человека в деревянном гробу (2,0 × 0,4—0,45 м), скрепленном железными гвоздями. Умерший лежал на спине головой на запад, левая рука согнута в локте, кисть на тазу. Обломки керамики из заполнения могилы могут быть предварительно датированы раннесредневековым временем. Насыпь кургана, вероятно, была частично снята еще в IV—III вв. до н. э., а территория занята постройками усадьбы.

К востоку от курганов 6 и 7, по направлению к городищу Вилино (Рассадное), на участке грунтовой дороги и вдоль виноградников агрофирмы «Черноморец» собрана керамика эллинистического времени и первых вв. н. э.

Поселение Вилино (пруд). В 2 км на северо-восток—восток от Мемориала «Поле Альминского сражения» (рис. 1, *4*) произведено обследование многослойного поселения, расположенного на террасах левого берега р. Альма, по склонам обводненной в древности балки. На месте балки был устроен пруд, грунт для плотины брался с близлежащих террас, что в значительной степени повредило памятник. Среди подъемного материала — керамика эпохи бронзы, эллинистического и раннесредневекового времени. Определение площади, мощности культурных напластований и характера застройки поселения требует дополнительных исследований.

Курган на высоте 106.4. Насыпь высотой 2,0 м и диаметром до 30,0 м находится к югу от лощины Сыр-Каир и в 1,5 км к юго-западу от Мемориала (рис. 1, *4*). В центре кургана зафиксированы грабительские раскопы. В одном из них, на глубине 0,5 м, обнаружены известняковые плиты каменного ящика размером 1,5 × 0,7 м, ориентированного по линии запад—восток. Собранные фрагменты керамики относятся к эллинистическому и раннесредневековому времени.

Поле Альминского сражения. Поиск и сбор материалов Крымской войны (1853—1856 гг.) осуществлялись без нарушения культурного слоя — на местах многолетних распашек. Обследование территорий и привязка находок производились по участкам и площадям виноградников и садов хозяйства «Агрофирма Магарач», отмеченных на карте землепользования.

Основное внимание было уделено обследованию виноградника, примыкающего к распаханному кургану (высота 84.7), расположенному в 0,75 км к югу от городища Вилино (рис. 1, *3*). Курган идентифицирован нами как «Телеграфная высота» Альминского сражения. Кроме того, осмотрены дороги в балках в полосе наступления французской армии (дивизии генералов Канробера и принца Наполеона). Среди находок предметов снаряжения войск союзников — французские пули Тамизье к штуцеру Тувинена образца 1846 г., британские пули Минье, пуговицы с номерами полков 6 и 7, латунные портупейные крючки, значок зуава в виде полумесяца со звездой для крепления на куртке. Вещи российской армии представлены

железными пряжками от солдатской амуниции, шаровыми пулями, латунными пуговицами 33-го Московского полка, пулями Куликовского к Люттихскому штуцеру, наконечником штыковых ножен, пластиной затыльника приклада пехотного ружья, осколками артиллерийских картечных гранат.

На правом фланге позиций российской армии произведены разведки в полосе наступления британских войск у высоты 106.4, расположенной в 2 км к югу—юго-западу от Мемориала (рис. 1, *4*) — на пахотном поле, выгоревшем после пожара. Среди находок – крючок в виде змеиной головки от поясной пряжки артиллериста (Франция), латунные наконечник штыковых ножен и пуговица 31-го Владимирского полка (Россия), оловянная пуговица солдата шотландской гвардии (Великобритания).

Проведенные разведки показали, что территория, на которой встречаются находки, относящиеся к Альминскому сражению 8(20) сентября 1854 г., значительно больше ранее предполагаемой и занимает по фронту не менее 6 км — от устья р. Альма до центра с. Вилино, а в глубину — от 3 км на юго-западе (с. Угловое) до 5 км на востоке (высота 106.4), т. е. около 25 км^2.

Памятники культурного наследия в нижнем течении р. Альма нуждаются в действенной охране, чему может способствовать создание комплексного историко-археологического заповедника.

А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев, П.М. Ляшук

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ ВИЛИНО В 2009 г.

Protective archaeological research at the Ancient Greek and Scythian hill-fort Viline in Bakhchisaray Region of the Crimea are highlighted. Three horizons of site existence were discovered: from the end of the 4th c. to the beginning of the 3rd c. BC, from the end of the 3rd c. to the beginning of the 2nd c. BC, and from the end of the 2nd c. BC to the 1st c. AD.

Памятник расположен на обрывистом мысу левого берега р. Альма, в 3,5 км выше ее устья и в 1,0 км к юго-западу от окраины с. Вилино Бахчисарайского р-на АРК. В 2008 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ открыла в центре городища античную цистерну с каменными кладками стен, превращенную в позднескифское время в склеп для многократных захоронений.

В декабре 2008 г. в северо-западной части поселения грабители устроили «раскоп» в виде трех крестообразно расположенных траншей и нарушили культурный слой и строительные остатки на площади более 100 м^2. Грабительские ямы были засыпаны землеройной техникой ГП «Агрофирма Магарач» (на территории которой расположен памятник). В 2009 г. Альминская экспедиция провела на месте одной из траншей охранные раскопки.

Раскоп 10,0 × 2,5 м и глубиной до 1,0 м расположен в 10,0 м к северу от античной цистерны и состоял из двух полуквадратов (5,0 × 2,5 м), вытянутых по линии запад—восток. В нем выявлены части помещений, обрывки кладок, сложенных из камня и сырца, а также вымостки и шесть хозяйственных ям.

Верхние слои памятника нарушены сначала плантажной вспашкой, а затем грабительскими раскопками. В переотложенном грунте обнаружены обломки керамики первых веков н. э. (светлоглиняных узкогорлых и боспорских амфор, амфор с воронковидным горлом, краснолаковой и лепной посуды) и фрагменты из более ранних горизонтов (херсонесских и родосских амфор, чернолаковой и лепной посуды, синопской и херсонесской черепицы). В этом же слое найдены серьга и колечко из серебра.

В полуквадрате 1 (восточный) исследованы четыре хозяйственные ямы (3—6) глубиной 1,0—2,0 м. В юго-восточном углу зафиксирован участок вымостки размерами 1,3 × 1,1 м, зачищены остатки сырцово-каменной стены и столбовая яма. У северного борта найден обломок (0,5 × 0,35 × 0,21 м) известняковой антропоморфной стелы с погрудным мужским изображением (рис. 1). Скульптура вторично использована в кладке постройки рубежа III—II вв. до н. э. как строительный материал. Изваяние имеет признаки, характерные для античной и скифской монументальной скульптуры V—IV вв. до н. э. и, вероятно, служило надгробием. Рядом с кладкой лежал чернолаковый светильник (рис. 2, *4*).

В центре площади зафиксирован слой развалившейся сырцовой стены, под которым обнаружены две хозяйственные ямы (5 и 6), прослежены следы пожара. В культурном слое найдены фрагменты херсонесских, синопских и родосских амфор, немногочисленные обломки чернолаковой керамики, лутериев и кухонной посуды. Среди редких находок — ножка буролакового унгвентария, керамический шарик и бронзовая игла. Из ямы 5 происходит фрагмент ручки херсонесской амфоры (рис. 2, *2*) с магистратским клеймом ΑCΤΥΝ(ΟΜΟΥΝΤΟC)| ΑΠΟΛΛ(ΩΝΙΔΑ)| ΤΟΥ ΑΠ(ΟΛΛΩΝΙΟΥ). Клеймо относится к группе IIIA (по В.И. Кацу): 230—215 гг. до н. э.

В полуквадрате 2 исследованы две хозяйственные ямы (1 и 2) глубиной 1,5 и 2,0 м, а также обрывки кладок, сложенных из необработанного камня. Рядом с известняковой плитой открыты крупные фрагменты черепов собаки

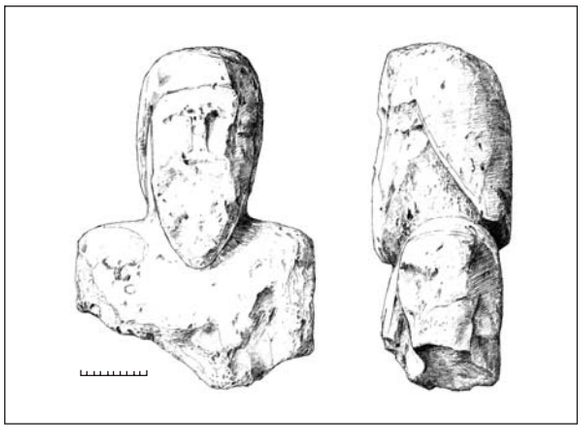

Рис. 1. Вилино. Известняковая антропоморфная стела (рисунок А.А. Труфанова)

и лошади(?). Возможно, это остатки жертвенника. По всей площади прослеживался золистый слой. На глубине 0,95 м (над материком) обнаружен фрагмент ручки херсонесской амфоры (рис. 2, *1*) с магистратским клеймом ΠΑCIΩ(NOC)|(ACTYNOMOY) группы IB (по В.И. Кацу): 300—285 гг. до н. э., а в горизонте, перекрывшем слой пожара, — ручка синопской ойнохои с однострочным клеймом в прямоугольной рамке ΒΑΤΑΚΟΥ (рис. 2, *3*), предположительно первой половины II в. до н. э. В яме 2 найден медный боспорский дихалк(?). На лицевой стороне голова бородатого сатира вправо, на обратой — ΠΑΝ, протома грифона влево, внизу осетр. Пантикапей, около 314—310 гг. до н. э. (конец правления Перисада I).

На исследованном участке прослежено три строительных периода существования городища. Первый связан со временем непродолжительного функционирования греческой укрепленной усадьбы (или блока усадеб) херсонесской хоры в конце IV — начале III вв. до н. э. Через некоторое время, после того, как горо-

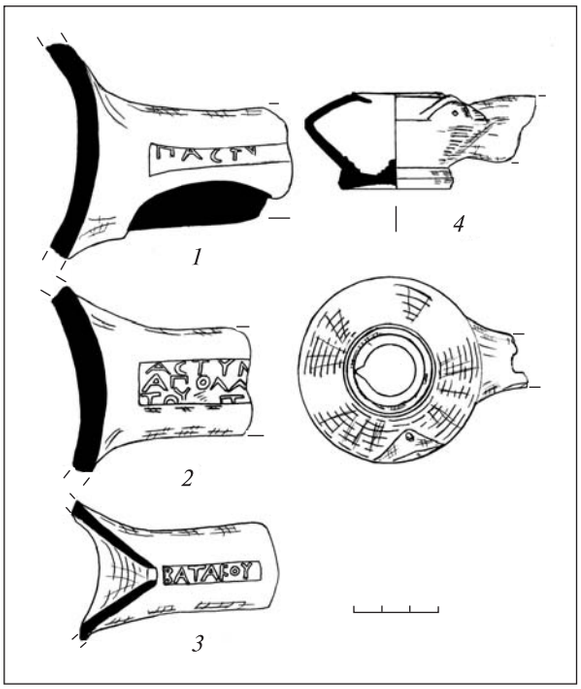

Рис. 2. Вилино. Находки: *1, 2* — ручки херсонесских амфор с клеймами; *3* — ручка синопской ойнохои с клеймом; *4* — чернолаковый светильник

дище погибло в пожаре и было оставлено, появилось новое население (во второй половине III в. до н. э.). Начался период реколонизации, также длившийся недолго. В первой половине II в. до н. э. жизнь на поселении прекратилась (слой пожара), что связано с захватом его поздними скифами. Третий период соотносится с позднескифской культурой, однако слои и строительные остатки конца II в. до н. э. — I в. н. э. нарушены вспашкой и грабительскими ямами. В верхнем горизонте городища есть материал II—III вв. Уточнить периодизацию и хронологию памятника, а также характер его застройки и роль в истории Западного Крыма позволят более масштабные исследования.

А.Е. Пуздровский, А.А. Труфанов, А.Е. Соломоненко

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УСТЬ-АЛЬМИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ В 2009 г.

The paper is devoted to the protective research of the Late Scythian Ust-Alma necropolis (Pishchane village of Bakhchisaray Region in the Crimea) in 2009. Nine burial structures from the Ist c. to the 3rd c. AD have been studied: four crypts, an undercut grave, two underground graves with ledges and stone covering, a simple underground tomb, and a horse's burial.

В 2009 г. Альминская экспедиция КФ ИА НАНУ продолжила охранные исследования Усть-Альминского позднескифского некрополя, которые велись в центральном (раскоп 6), юго-западном (раскоп 2), южном (раскопы 3 и 4) и северо-западном (раскоп 5) секторах. Открыто девять погребальных сооружений I—III вв.: четыре склепа, подбойная могила, две грунтовые могилы с заплечиками и каменным перекрытием, простая грунтовая и конское захоронение. Кроме того, изучена входная яма и зафиксированы архитектурные детали склепа 642 (раскоп 1), камера которого была выбрана в 1997 г. Общая площадь раскопов 135 м^2. Хронологический диапазон объектов: середина I — середина III вв.

Склеп 983. Ограблен в древности и в начале лета 2009 г. Древние грабители попали в камеру через входное отверстие, в результате чего был разрушен каменный заклад, современные — через свод, их шурф прорезал заполнение камеры почти до самого дна.

Входная яма прямоугольных очертаний (2,6 × 1,3 м), ориентирована по оси северо-запад—юго-восток. Закладная плита смещена вместе с грунтом в камеру. В заполнении входной ямы найдены обломки двух лепных курильниц (рис. 1, *5, 6*). Погребальная камера трапециевидной формы (1,80—2,25 × 2,65 м) расположена к северо-западу от входной ямы и слегка смещена от ее оси. Из входной ямы в камеру вел вертикальный спуск со ступенькой.

На дне камеры зафиксированы остатки разрушенных погребений и инвентарь: полный профиль гончарной тарелки (покрытие черное матовое) с оттиском штампа и насечками (рис. 1, *1*), фрагменты бронзовой пряжки (рис. 1, *7*), железные наконечники стрел (рис. 1, *8*), две серьги из желтого металла (рис. 1, *2, 3*) и стеклянная фигурная подвеска (рис. 1, *4*). Дата: вторая половина I — начало II вв.

Могила 984. Грунтовая. Находилась над сводом склепа 983. Яма (1,75 × 0,60 × 1,55 м) ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. Часть ее обрушилась вместе со сводом склепа, а часть разрушена грабительским шурфом. На дне находилось захоронение подростка в вытянутом положении на спине, головой на юго-восток, левая рука вытянута вдоль тела, кости правой найдены в грунте, просевшем при обрушении свода склепа. Рядом с левой кистью лежали кремневый отщеп и железный стержень, у таза — бронзовая круглорамчатая пряжка. Возможно, с погребением связаны фрагменты железного ножа и крупная стеклянная бусина, найденные в грунте, просевшем в камеру склепа и потревоженном древними грабителями. Предварительная дата: II в.

Могила 985. Подбойная, с двумя камерами. Входная яма (1,80 × 0,58 × 1,65 м) ориентирована по оси северо-запад—юго-восток. Камеры расположены к юго-западу (подбой 1) и северо-востоку (подбой 2) от ямы и отделены закладами из вертикально поставленных плит.

Подбой 1. Камера (1,35 × 0,40—0,47 м) вырыта в плотном заполнении входной ямы склепа 983, лишь нижняя часть вырублена в мергеле. На дне подбоя зафиксированы остатки деревянного гроба (1,05 × 0,30—0,35 м) с двумя детскими погребениями (1 и 2) головами на юго-восток. За пределами гроба, в южном углу, стоял краснолаковый кувшин. С погребением 1 связаны бронзовая антропоморфная подвеска, крупная

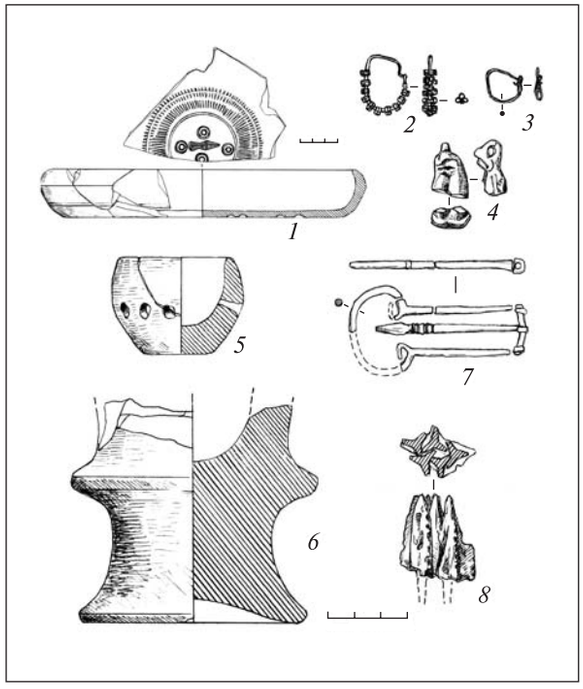

Рис. 1. Находки из склепа 983: *1* — гончарная тарелка с темным матовым покрытием; *2, 3* — золотые серьги; *4* — стеклянная подвеска; *5, 6* — лепные курильницы; *7* — бронзовая пряжка; *8* — железные наконечники стрел

стеклянная бусина и два бронзовых браслета. Остальной инвентарь трудно разделить по погребениям: краснолаковые чашка и тарелка с костью животного, миниатюрная толстостенная стеклянная чашечка, бронзовый браслет, бусы и бронзовый перстень. Дата: вторая половина II — начало III вв.

Подбой 2. На дне камеры (1,75 × 0,40—0,55 м) захоронение взрослого человека в вытянутом положении на спине головой на северо-запад, левая рука вытянута вдоль тела, правая слегка согнута в локте, кисть на бедре, ноги перекрещены в голенях. Инвентарь отсутствовал.

Могила 982. Грунтовая, с заплечиками и каменным перекрытием. Ограблена в древности. Яма (1,75 × 0,50 × 2,20 м) ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. В длинных стенах могилы вырублены заплечики шириной 0,10—0,15 м, на которые опирались плиты перекрытия. В заполнении могильной ямы найдены разрозненные кости взрослого человека, а в ее придонной части – обломки железных предметов и ножа.

Склеп 987. Ограблен в древности и в недавнее время. Современный грабительский шурф глубиной 3,50 м доходил до сползшей в камеру закладной плиты. Входная яма (3,20 × 1,10—1,45 м), расширяющаяся ко входному отверстию, ориентирована по оси северо-запад—запад — юго-восток—восток. Для спуска в яму вырублены три ступени высотой 0,4—0,6 м. В заполнении найдены обломки светлоглиняных амфор: широкогорлой с двуствольными ручками и узкогорлых типов B и C, краснолаковых кувшинов и чашки.

Закладная плита трапециевидной формы (1,00 × 1,20—0,90 × 0,12 м) из конгломерата сместилась вместе с грунтом в камеру склепа. Прямоугольная погребальная камера (3,25 × 2,40 м) расположена к северо-западу—западу от входной ямы. Спуск в нее оформлен двумя ступенями. Дно камеры на 1,2 м ниже уровня дна входной ямы. В нижней части заполнения найдены обломки различных бронзовых и железных предметов, бронзовый гвоздь, пронизь и обрывки фольги из желтого металла, стеклянные сегментовидные вставки, бронзовые детали шкатулки, фрагменты железных ножей, шило, наконечник ремня, фигурная подставка от бронзового сосуда. В северной части камеры выявлены берцовые кости взрослого человека. В восточном углу, на дне, лежали три небольших плоских обломка песчаника.

В юго—юго-западной части камеры зафиксирован каменный завал, в котором найдена ножка светлоглиняной узкогорлой амфоры (тип C или D). В южном углу камеры лежала тщательно обработанная известняковая плита (1,15 × 1,32 × 0,21 м). Свод камеры в южном углу был прорезан ямой древнего лаза (для совершения подзахоронения), через который в камеру и попала данная плита. Вероятно, первые захоронения в склепе были совершены во второй половине I — первой половине II вв., после чего он был разграблен. Через некоторый промежуток времени камеру использовали для подзахоронения, которое постигла та же участь.

Склеп 986. Ограблен в древности. Входная яма трапециевидной формы, расширялась ко входному отверстию, ориентирована по оси северо-запад—юго-восток. По своим габаритам (4,4 × 1,3—1,7 м) — это один из самых значительных объектов некрополя. В юго-западной стенке ямы сооружены четыре ступени, высотой 0,35—0,60 м. На двух ступенях имелись подрубки, сделанные для удобства спуска. Дно ямы понижается по направлению к камере. В заполнении входной ямы, в древности неоднократно потревоженной грабителями, зафиксировано большое количество камней, часть из которых, вероятно, составляла заклад, а остальные являлись забутов-

кой. Среди них, на глубине 3,0 м, найдена известняковая «ступа». В грунте выявлены также фрагменты узкогорлых светлоглиняных амфор типа С, кувшинов оранжево-коричневой глины биконической формы, а также бронзовый букраний (рис. 2, *4*). Из придонной части заполнения, у входа в камеру, происходит бронзовая прямоугольная пластина с рельефным изображением Юпитера на троне (рис. 2, *2*). Вероятно, она была утеряна грабителями.

Из ямы в камеру вели дромос шириной 1,0 м и длиной 0,2—0,3 м и ступенька спуска высотой 0,35 м. Реконструируемая высота входного отверстия — 1,2 м. Заклад, углубленный в дно входной ямы, состоял из плоских обломков песчаника и конгломерата, уложенных горизонтально в иррегулярной технике. Лучше сохранился северо-восточный угол кладки высотой 1,1 м.

Погребальная камера трапециевидной формы со скругленными углами (1,60—2,85 × 3,60 м), расположена к северо-западу от входной ямы. Дно ее слегка понижается к северо-западу. Сохранившаяся высота свода 1,7 м. В северо-восточной стене, на высоте 0,85 м от уровня дна, вырублена трапециевидная ниша (0,22—0,27 × 0,29 × 0,12 м).

На входе в камеру обнаружен развал заклада, разрушенного древними грабителями при проникновении в камеру через входное отверстие. На дне зафиксированы обломки деревянного гроба, в западном углу найдена бедренная кость взрослого человека. В разных секторах камеры лежали обломки краснолаковой чашки группы *ESB-2* (рис. 2, *1*), фрагменты лепной реберчатой курильницы (рис. 2, *3*) и стеклянного бальзамария, зуб животного, обломок лепной курильницы с отверстиями в корпусе (рис. 2, *5*), пронизь из желтого металла, гагатовая и стеклянная бусины, а также мелкие фрагменты железного и бронзовых предметов. Дата: вторая половина I — начало II вв.

Могила 989. Грунтовая, с заплечиками и каменным перекрытием. Находилась к северу от камеры склепа 986. Ограблена в древности. Могильная яма прямоугольной формы (2,17 × 0,58 м) глубиной 2,85 м, ориентирована по линии северо-северо-запад—юго-юго-восток. Вдоль стен могилы на высоте 0,55—0,60 м от уровня дна вырублены заплечики шириной 0,15—0,25 м. Центральная часть перекрытия была разрушена в результате ограбления, а смещенные плиты лежали в заполнении могилы и грабительского шурфа.

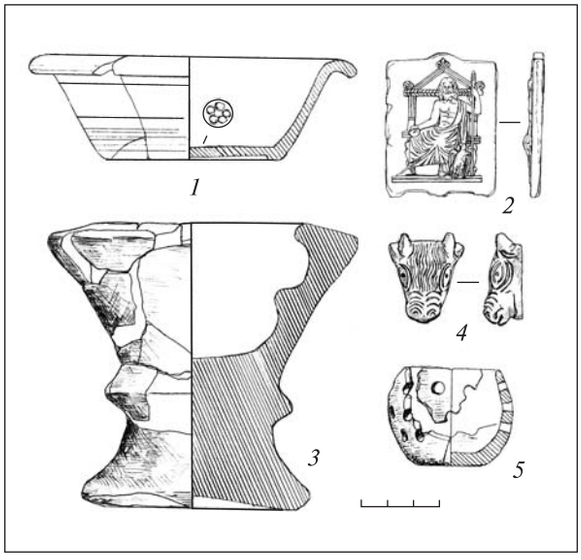

Рис. 2. Находки из склепа 986: *1* — краснолаковая чашка; *2* — бронзовая пластина; *3, 5* — лепные курильницы; *4* — бронзовый букраний

Среди камней найдены части бронзового пластинчатого предмета. Здесь же, на разной глубине, обнаружены обломки красноглиняных амфор, фрагменты краснолакового кубка, ручки кувшина и венчика лепной миски. На дне могилы выявлены остатки погребения и инвентаря: прослойка органического тлена от гроба или кошмы, краснолаковый кувшин, два бронзовых пинцета, железное шило и бусы. Дата: первая половина III в.

Склеп 988. Ограблен в древности. Свод частично обрушен, а грунт над ним просел в камеру. Входная яма ориентирована по линии северо-запад—юго-восток, ее ширина 1,2 м. Из ямы в камеру вел дромос шириной 1,0 м, длиной 0,6 м. В заполнении дромоса лежал обломок закладной плиты (0,60 × 0,60 × 0,11 м).

Погребальная камера трапециевидной формы (3,30 × 2,80—2,95 м) расположена к северо-западу от входной ямы. Спуск из дромоса в камеру, глубиной 1,05 м, снабжен двумя ступенями общей высотой 0,75 м. В камере, в придонной части, найдены обломки краснолакового светильника, лепной курильницы с отверстиями в корпусе, бронзовые детали шкатулки и фрагменты железных предметов. Дата: вторая половина I — начало II вв.

Несмотря на то, что большинство объектов оказались ограбленными, получены важные данные для изучения исторической топографии Усть-Альминского некрополя, в частности, его западной и южной периферии. Это открывает определенные перспективы для дальнейшего исследования памятника.

Р.М. Рейда, М.В. Хохлов,
А.В. Кулагін, В.В. Вахонєєв, О.А. Воронова

НОВІ ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КАРАНТИННІЙ БУХТІ

Provided is the information about the underwater archaeological research conducted by the Department of Underwater Heritage of the IA NASU in waters of Quarantine Bay directly near the National Preserve of Tauric Chersonesos.

У серпні—вересні 2009 р. в акваторії Карантинної бухти, що прилягає до Національного заповідника «Херсонес Таврійський», розпочала роботу експедиція Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України.

Експедиція планувала провести розвідки з метою визначення перспективності вивчення підводної (затопленої) частини Херсонеса в районі розташування давнього порту та прилеглих територій. Розвідки зводилися до візуального огляду донної поверхні на глибинах 0—16 м. Ними була охоплена західна частина Карантинної бухти від входу до території яхт-клубу включно, що безпосередньо прилягає до городища.

Розвідками з'ясовано, що, по-перше, рельєф дна бухти в районі сучасного яхт-клубу повністю видозмінений днозаглиблювальними роботами, що призвели до нищення тут давнього культурного шару; по-друге, район дна від пірсу до виходу з бухти містить значну кількість давніх культурних решток, з-поміж яких виділяються матеріали класичного, еллініcтичного, римського та візантійського часу; значна кількість матеріалів стосується Кримської (Східної) війни (1853—1856 рр.). Особливістю розміщення давніх матеріалів на донній поверхні Карантинної бухти є їх неодноразово перевідкладений стан (різночасові матеріали розташовані поряд і не утворюють окремих хронологічних шарів), що значно зменшує можливість їх контекстної інтерпретації. Фактично, основним контекстом локалізації матеріалів є прибережна (затоплена) або портова частина давнього міста.

Найчисленнішою категорією знахідок з Карантинної бухти є керамічні матеріали. Іноді вони дуже завапновані, що в деяких випадках може до очищення ускладнювати їхню культурно-хронологічну інтерпретацію. Матеріали також дуже засолені. Вони трапляються в значній кількості від зрізу води і до максимальних глибин, які на фарватері бухти становлять до 14—16 м.

Другою численною групою різночасових матеріалів є цілі та фрагментовані вироби зі свинцю. Свинець за своїми фізико-хімічними якостями відрізняється порівняно низьким рівнем кородованості під час перебування в морській воді, проте є м'яким металом, який досить легко зазнає механічної деформації. Матеріали зі свинцю, бронзи та інших металів виявлені, насамперед, у зоні прибою на глибині 1,5—3,0 м. Доволі значна їх кількість та непоганий стан збереженості свідчать на користь продовження досліджень у цій зоні.

Третю групу представлено матеріалами, що стосуються, насамперед, давнього і сучасного судноплавства й рибальства. Це кам'яні штоки давніх якорів та якір із заліза, а також якірне каміння та камені, які, очевидно, могли слугувати важками до рибальських сіток. Такі матеріали виявлені на глибинах 9—14 м, і вони вказують на доволі активне залучення акваторії Карантинної бухти до процесу господарської діяльності населенням давнього міста.

Загалом проведені розвідки показали необхідність продовження підводних досліджень Карантинної бухти. Нагальність їх диктується, з одного боку, значною кількістю різночасових матеріалів, розташованих у придонній частині бухти, з іншого — поступовим їх нищенням внаслідок природних чинників (водна та вітрова ерозія), антропогенного впливу (днопоглиблювані роботи, проходження великих суден) та, зрештою, діяльності аматорів — «любителів історії», колекціонерів, грабіжників. Останній чинник особливо дієвий у прибережній зоні городища на доступних без акваланга та спеціального оснащення глибинах (0—4 м).

В.Я. Руденок, Т.Г. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕЧЕРИ АНТОНІЯ В ЛЮБЕЧІ У 2009 р.

In 2009 archaeological season, a cave of St. Anthoniy in Lyubech which existed in the 19th c. and at the beginning of the 20th c. was discovered and partly studied, particularly, the entrance to the underground chapel and the brick supporting wall which shaped it.

У польовий сезон 2009 р. спелео-археологічним загоном Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» здійснено дослідження печери Преп. Антонія в смт Любеч. Вона розташована на верхівці лівого корінного берега Дніпра на території колишньої садиби графів Милорадовичів на відстані близько 120 м на північ від кам'яниці Полуботка. Тут знаходяться так звані печера та колодязь Преп. Антонія. Найраніша згадка про печеру міститься у виданій у 1855—1859 рр. книжці Григорія Милорадовича «Местечко Любеч», але опису її у ній немає. У 1870 р. біля входу до печери спорудили пам'ятник Антонію Печерському, а в 1892 р. у печері зробили цегляну каплицю. За переказом, вона з'єднувалася підземним ходом з печерою на Монастирищі (мис приблизно за 500 м на південь від кам'яниці Полуботка, на якому був розташований Антоніївський монастир, заснований ченцями Інокентієм Щирським та Іоною Можневським у 1694 р.)

Точне місце входу до печери було невідоме. Рештки цегляної конструкції, що оформлювала вхід і зображення якої збереглося на фото початку XX ст., на поверхні не простежувалися. Ділянка схилу, де, за отриманою інформацією, був вхід до печери, заросла деревами і кущами. За свідченнями місцевих мешканців, печера та підпірні конструкції біля неї були цілеспрямовано знищені на початку 1920-х рр. Після ретельного вивчення фото та свідчень мешканців Любеча було визначено місце входу та був закладений розкоп 1 площею 26 м^2.

Перепад висоти схилу на місці розкопу складає 3 м. Під шаром зсуву ґрунту на глибині 1,13 м у верхній частині розкопу, а в нижній одразу під дерновим шаром зафіксовано потужний розвал цегли з фрагментами тиньку та вапняного розчину. В північно-східному куті розкопу на глибині 2,36 м простежено цегляну забутовку, залиту вапняним розчином, для влаштування якої було вертикально підрізано материковий схил. Висота материкової стіни від верхньої її відмітки до забутовки 1,20—1,25 м. На глибині 2,97 м знайдено рештки мурованої стіни з червоної цегли, розміри якої 26,0 × 13,0 × 6,0—6,5 см. Цегла датується другою половиною — кінцем XIX ст., що узгоджується з датою зведення каплиці, вказаною Г. Милорадовичем. У ході подальших досліджень з'ясовано, що це залишки підпірної стіни, якою був укріплений та оформлений вхід до печери.

Стіна має форму трапеції і складається з трьох частин. Вони складені з червоної цегли порядовим муруванням за схемою «ложок—тичок», з лицьового боку вкриті цементним тиньком завтовшки 0,5—1,0 см і побілені. Центральна (східна) частина стіни завдовжки 2,75 м, північна та південна частини простежені на довжину 3,7 м та 3,9 м відповідно. Південна стіна майже повністю зруйнована, а північна збереглася на висоту 1,05 м. Східна стіна вціліла на висоту 0,65 м, і в ній, власне, і влаштований вхід до печери (рис.). Вхідний отвір розташований впритул до південної стіни. Він має вигляд галереї з напівсферичним склепінням завширшки 0,9 м, висота 1,9 м. Стіни та склепіння обкладені цеглою та потинькувані так само, як і підпірні стіни. На вході влаштовано цементний поріг, підлога також вкрита цементом. Із внутрішнього боку біля порога покладено чавунну плиту. Вхідна галерея була

Рис. Любеч. Залишки підпірної стіни та вхід до печери Преп. Антонія

заповнена битою цеглою, фрагментами тиньку та ґрунтом. Вона має довжину вглиб схилу 2,95 м і далі входить до підземного приміщення (каплиці?), яке на початку має ширину 1,5 м. Склепіння цього приміщення зруйноване, само воно заповнене битою цеглою та чорним ґрунтом, який потрапив сюди з поверхні. Оскільки відстань до поверхні досить незначна (1,5 м), можна зробити припущення, що приміщення будували відкритим способом, з поверхні.

У розвалі цегли, який заповнював увесь розкоп, знайдено лише декілька залізних кованих цвяхів та кілька дрібних фрагментів посуду XIX ст. Материк зафіксовано на глибині 4,0 м від репера (північно-східний кут розкопу). В материку вздовж підпірних стін є ровики, заповнені чорним супіском. Ширина їх 0,4 м, глибина 0,30—0,58 м. У заповненні ровиків знайдено значну кількість уламків димленого посуду кінця XVII—XVIII ст. та світлоглиняні горщики для квітів кінця XIX — початку XX ст. Розташування горщиків співпадає із зображенням квітів біля входу до печери на фото початку XX ст.

Також проведено археологічну розвідку в районі р. Гончарівка та опитування місцевих мешканців. Вдалося локалізувати місце, де в Любечі на початку XX ст. було виявлено давньоруську печеру.

С.Г. Рыжов

РАСКОПКИ IX КВАРТАЛА В СЕВЕРНОМ РАЙОНЕ ХЕРСОНЕСА В 2009 г.

The article is devoted to excavations of the fish-salting cistern 5. The cistern dates by the 1st centuries A.D. One of the fish markets of Chersonesos presumably settled down at quarter IX at that time. Epigraphic sources confirm location of the fish market here. The archaeological material from the cistern provided the evidence that the cistern, as well as the whole fish complex, already seized its existence in the Early Byzantine period (5th—6th c. AD). Later the dwelling estates, which functioned till the 13th c., were built here.

Экспедиция Херсонесского заповедника в 2009 г. продолжила исследование IX квартала, занимающего центральную часть Северного района. С севера он примыкает к берегу моря, а с востока, запада и юга ограничен соответственно VIIIа, IX поперечной и II продольной улицами.

Первые раскопки квартала были проведены в 1889 г. К.К. Косцюшко-Валюжиничем, который раскопал половину, примыкающую к морю. Потом исследования на этом участке не проводились. Начиная с 2000 г., квартал раскопан почти полностью, остался небольшой участок (около 200 м^2) в центре. За это время с южной стороны была открыта средневековая усадьба X—XIII вв., восточный угол которой занят небольшой домашней часовней. Кроме этого, раскопоны четыре рыбозасолочные цистерны.

В 2009 г. в центре квартала, в западном углу двора усадьбы X—XIII вв., открыта еще одна, пятая, рыбозасолочная цистерна. Цель работ текущего года: исследовать засыпь цистерны, проследить периоды ее функционирования, установить время и технику ее сооружения.

На момент раскопок цистерна 5 находилась ниже уровня поверхности двора, поэтому только после снятия верхнего слоя (0,30—0,35 м) были выявлены ее стены. Их ширина не превышала 0,3 м, сложены они из плоских известняковых камней на цемянковом растворе.

Удаление засыпи цистерны велось послойно («слой» до 0,3 м). После снятия первого «слоя» выявлены ее размеры — 6,0 × 2,5 м. Установлены два этапа функционирования цистерны после ее засыпи. Когда ее построили, определить невозможно.

Первый этап засыпи — цистерну засыпали полностью. Второй этап — по происшествии незначительного времени, исходя из найденного в засыпи материала, в ее восточной части выкопали яму (2,5 × 1,5 м) для хозяйственных нужд (часть 2). Чтобы земляная засыпь не осыпалась, ее обложили насухо крупными бутовыми камнями. Глубина ямы (1,40 м) не доходила до дна цистерны. В процессе эксплуатации ямы, когда она была открыта и подвергалась воздействию атмосферных явлений, ее цемянковая штукатурка осыпалась. В то же время в той части цистерны (часть 1), где засыпь никогда не вынималась, штукатурка сохранилась хорошо.

Отвалившаяся штукатурка позволила установить технику строительства цистерны. Оказалось, что на этом месте скала резко падает в северном направлении, т. е. в сторону берега моря. Поэтому южная стена цистерны вырублена в скале, а восточная и северная — только частично. После вырубки в скале цистерны южная стена была облицована плоскими известняковыми камнями и оштукатурена. Что же касается восточной и северной сторон, то здесь камни уложены на скальные вырубки, которые служили фундаментом для возведения стен. Очевидно, и западная стена была сделана подобным образом. Так как штукатурка на ней сохранилась очень хорошо, проследить технику ее строительства невозможно (рис.).

После облицовки камнем стены и, конечно, дно (оно еще не раскрыто) были оштукатурены цемянковым раствором. В процессе эксплу-

Рис. 1. Цистерна 5

атации штукатурку обновляли, видны два слоя. Первоначальный слой гораздо толще второго — толщиной 1,0 см, второй — 0,5 см.

Засыпь единовременна и состоит из земли, мелких камней и вещевого материала. Последний представлен фрагментами амфор, кухонных горшков, столовой краснолаковой посудой (тарелки, миски), стеклянных сосудов и бронзовыми монетами. Среди стеклянных изделий следует отметить почти целую трубочку с расширителем в центре. Ее назначение трудно определить. Здесь же найден фрагмент бронзовой книжной застежки? с сердоликовой вставкой.

Исходя из находок, время засыпи цистерны следует датировать концом V — началом VI вв. Засыпь удалили на глубину 3,2 м.

В целом раскопками IX квартала за период с 2000 по 2009 гг. выявлены несколько этапов его застройки.

К первому можно отнести строительство первой оборонительной стены, которое датируется концом V в. до н. э. В это время город занимал площадь не более 10—12 га и располагался в основном на западном берегу теперешней Карантинной бухты.

Второй этап — это расширение городской территории в западном направлении, разборка оборонительной стены V в. до н. э., ликвидация некрополя на северном берегу и включение его в городскую черту. Именно в это время — IV в. до н. э. — проводится планировка городской территории по Гипподамовой системе, сохранившаяся до конца жизни Херсонеса. Тогда же застраивается и IX квартал — от этой застройки сохранился частично дом IV—III вв. до н. э., расположенный в центре квартала.

К третьему этапу застройки квартала относятся шесть рыбозасолочных цистерн, построенных в первые века н. э. Пять из них раскопаны. Не исключено, что именно здесь находился большой рыбозасолочный комплекс и рыбный рынок, о котором сообщает одна из надписей на мраморной плите, найденной в XIX в.

Последний, четвертый, этап застройки квартала — это остатки жилых усадеб X—XIII вв. Из них лучше сохранилась усадьба, занимающая юго-восточную часть квартала. Она имеет большой двор, часовню и помещения, примыкающие ко II продольной и IX поперечной улицам. Материалы, найденные в ней, указывают, что она погибла в третьей четверти XIII в.

О.Я. Савеля, С.Г. Демьянчук, К.С. Ушакова

РАБОТЫ СЕВАСТОПОЛЬСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ НА ЗАПАДНОМ БЕРЕГУ СТРЕЛЕЦКОЙ БУХТЫ В 2009 г.

Information on husbandry structures at one of kleroi in agricultural vicinity (chora) of ancient Tauric Chersonesos at Herakleian Peninsula is presented.

В отчетном полевом сезоне Севастопольская экспедиция продолжила охранные исследования на западном берегу верховья Стрелецкой бухты в зоне, прилегающей к территории строительства квартала жилых домов по ул. Степаняна. Ее задачей было определение границ и исследование планировки и культурных слоев античного хозяйственного комплекса.

Исследуемый участок является фрагментом территории блока (группы) 101-а земельных наделов, т. наз. «клеров» аграрной округи-хоры античного Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове. Этот блок, по картографическим данным и материалам аэрофотосъемок, прямоугольный в плане, размером 350 × 420 м, предположительно объединял четыре одинаковых надела по 30 плетров каждый. В западной части отмечены следы внутренней размежовки наделов на участки размером 52,5 × 52,5 м — 2,25 плетра. На низменной части надела 2, на берегу бухты, охранными разведками О.Я. Савели в 1971 г. отмечены признаки усадьбы. Еще одна усадьба, на наделе 1, выявлена по данным аэрофотосъемки 1960-х гг. К.В. Шишкиным. В конце 1960-х гг. территория надела 1 была застроена, и проверить данные дешифровки аэрофотосъемки на местности теперь невозможно.

В ходе работ 2009 г. исследована территория к югу и востоку от открытой в 2006 г. «конструкции в скале». Раскопан примыкающий к ней с юга подвал (9,1 × 3,7 м, максимальная глубина 1,2 м), в восточной части которого лежал завал черепицы эллинистического времени (3,7 × 2,4 м, глубина залегания 0,6 м), перекрытый развалом бутовых камней среднего размера, и фрагменты пифосов того же периода. В юго-восточном углу подвала находится яма неправильной подпрямоугольной формы размером около 1,90 × 1,20 м и глубиной 1,75 м, а в северо- и юго-западной частях — две небольшие маловыразительные лунки диаметром 0,5 и 0,7 м (ямы под пифосы?).

Был также доследован участок размером примерно 5 × 6 м, прилегающий с юга к подвалу, в результате чего вскрыта северная часть помещения, открытого раскопками 2008 г., с вырубленными в скале водостоком (прослежен на протяжении 2,9 м) и ямой эллипсоидной формы (под пифос) диаметром около 0,9 м.

В 1,2 м к востоку от «конструкции в скале» в 2006 г. открыты расположенные примерно по линии запад—восток небольшая прямоугольная в плане яма (длина 0,70 м, глубина 0,45 м), частично перекрытая обработанным камнем, тщательно снивелированная площадка, прилегающая к ней яма под пифос (диаметр 0,80—0,85 м) и вырубленная в скале конструкция прямоугольной формы 1,1 × 1,2 м, глубиной 1,5 м с идущими по периметру на глубине около 0,8 м тщательно выполненными подрубками и пазами для крышки («суслоприемник»? 1).

В 0,9 м к юго-востоку от него обнаружена аналогичная скальная конструкция 1,10 × 1,15 м, глубиной 1,6 м («суслоприемник» 2), в которой находился каменный груз для пресса? пирамидальной формы (0,6 × 1,0 м, высота 1,15 м). С юга к нему примыкает фрагмент вымостки (1,60 × 2,75 м) из плоских обработанных плит на грунтовой подложке. Вымостка, по всей видимости, перекрывает более раннюю яму для пифоса. Восточнее вымостки

расположена округлая яма (1,5 × 1,7 м, глубина от 0,55 м до 1,00 м) с плоским дном и расположенным по центру в направлении север—юг «ланцетовидным» вырубом («фависса»?).

В 2,5 м к западу от «суслоприемника» 2 обнаружена вырубленная в скале прямоугольная конструкция с остатками кладки внутри, забитая крупными камнями (1,65 × 1,20 м, глубина до 2,0 м). К юго-восточному углу конструкции примыкает яма под пифос диаметром около 1,0 м.

Керамический материал датируется от эллинистического до римского времени.

Б.Я. Сало

РОЗВІДКИ У ВЕРХІВ'ЯХ ЗАХІДНОГО БУГУ У 2009 р.

The main goal of the archaeological prospecting in the upper reaches of the Western Buh River was the search for monuments and their localization on the archaeological map of Lviv Oblast.

У 2009 р. експедиція НДЦ РАС ІА НАНУ провадила розвідки у верхів'ях р. Західний Буг (р. Солотвина і канал Яричівський), а саме у Буському та Кам'янко-Бузькому районах Львівської обл. Відкрито п'ять різночасових пам'яток.

Запитів X. Поселення знаходиться за 2,0 км на південний схід від околиці смт Запитів Кам'янко-Бузького району і приблизно за 1,1 км на південний схід від перетину залізниці з Яричівським каналом. Займає південний пологий схил Яричівського каналу. Видовжене з півдня на північ, приблизні розміри 70 × 30 м. Більшість знахідок представлена фрагментами ліпного посуду (горщики, миски) чорного, темно-сірого, світло-брунатного і цеглястого кольорів. У тісті домішки дрібнозернистого піску і дрібних вкраплень шамоту, жорстви, на деяких є сліди лощіння. Посуд орнаментований наліпами, вертикальними і горизонтальними нігтьовими вдавленнями і проколами під вінцем, а також наліпним валиком зі скісними насічками. На одному фрагменті зовні є сліди затирання віхтем. Поселення можна зарахувати до черепино-лагодівської групи ранньозалізного часу.

Старий Яричів V. Поселення знаходиться за 1,0 км на південь від околиці с. Старий Яричів Кам'янко-Бузького р-ну, приблизно за 0,3 км на північ від Яричівського каналу і за 0,05 км на схід від перетину русла меліоративного каналу з польовою дорогою. Займає південно-західний пологий схил Яричівського каналу. Поселення видовжене з півдня на північ, розміри приблизно 25—30 × 70 м. Більшість знахідок представлена фрагментами ліпних горщиків світло-, темно-брунатного, темно-сірого і цеглястого кольорів. У тісті домішки дрібнозернистого піску. Також трапився наконечник стріли підтрикутної форми, оброблений двосторонньою струменевою регулярною дрібно- і середньофасетковою ретушшю. Поселення відноситься до енеоліту—культури лійчастих кубків.

Ожидів I. Поселення знаходиться за 1,4 км на південний схід від південно-східної околиці с. Ожидів Буського району і приблизно за 0,4 км на схід від перетину р. Солотвина з дорогою Ожидів—Золочів. Займає південно-західний пологий схил на схід від витоку р. Солотвина. Приблизні розміри 70 × 30 м. Знахідки представлені, головно, керамічними і крем'яними виробами. Вони дозволяють говорити про три періоди в історії пам'ятки.

Найстаріший період — висоцька культура (XI—VI ст. до н. е) — представлений фрагментами ліпного посуду і крем'яними виробами. Тісто грубої фактури зі значними домішками дрібнозернистого піску, шамоту, жорстви. Фрагменти кераміки переважно світло-брунатного, брунатного, цеглястого, червоного і чорного кольорів. Крем'яні вироби представлені: фрагментами серпів — 3,0 × 2,5 × 0,7 см, ретуш крупно- і дрібнофасеткова, суцільна, двостороння (рис. 1, *9*); 2,4 × 2,0 × 0,5 см, ретуш крупно- і дрібнофасеткова, суцільна, двостороння (рис. 1, *6*); 7,5 × 3,4 × 0,5 см, ретуш крупно- і дрібнофасеткова, суцільна, двостороння, сліди заполірування робочої частини (рис. 1, *11*); кінцевим скребком — базальна частина пластини, оброблена кінцевою високою ретушшю, нанесеною зі сторони спинки (рис. 1, *3*); ретушованою пластиною — базальна частина оброблена дрібнофасетковою ретушшю з боку спинки (рис. 1, *5*); ретушованими відщепа-

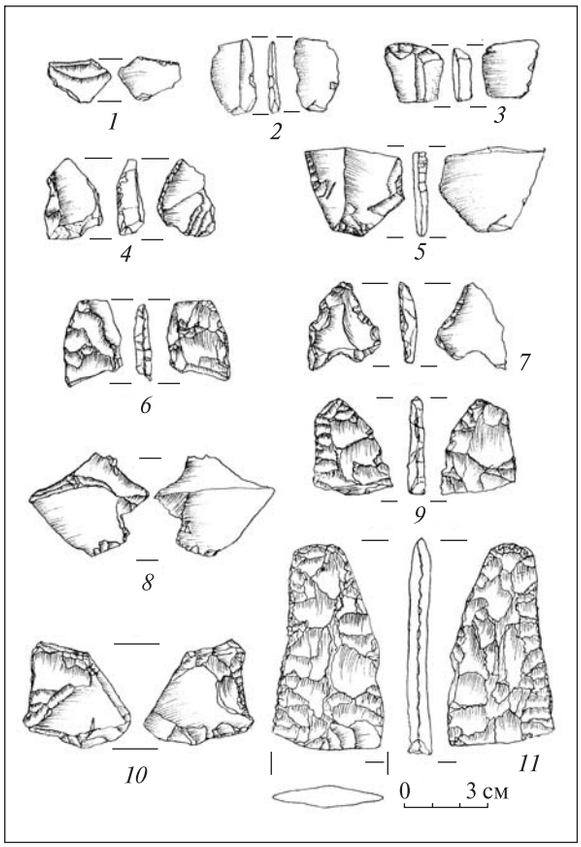

Рис. 1. Поселення Ожидів I, крем'яні знахідки

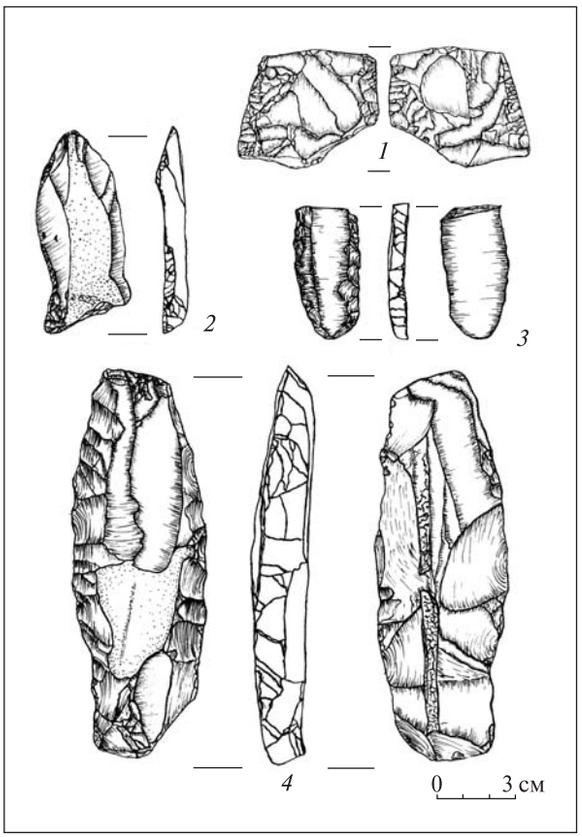

Рис. 2. Крем'яні вироби з поселення Янгелівка I (*1—3*), Янгелівка II (*4*)

ми — оброблені дрібно- і крупнофасетковою двосторонньою крайовою ретушшю, нанесеною зі сторони спинки (рис. 1, *1, 2, 4, 8, 10*); наконечником стріли — оброблений дрібнофасетковою крайовою двосторонньою ретушшю, має виїмку в основі (рис. 1, *7*).

Другий горизонт представлений черняхівською культурою (II—IV ст.). Виявлено тільки фрагмент гончарної миски — з обох боків чорного кольору, в тісті домішки дрібнозернистого піску, діаметр денця 8 см.

Третій культурно-хронологічний горизонт представлений давньоруським часом (кінець X—XI ст.), а саме фрагментами кружальних горщиків світло-, темно-брунатного і темно-сірого кольорів. У тісті домішки дрібнозернистого піску.

Янгелівка I. Поселення розташоване за 0,4 км на південь від південної околиці с. Янгелівка Буського району, приблизно за 0,12 км на південний схід від сільського кладовища і за 0,06 км на північний схід від перетину автошляху Київ—Чоп (М-06; Е40) з меліоративним каналом, безпосередньо на північ від русла каналу. Займає південний пологий схил. Приблизні розміри 40 × 20 м. Знахідки представлені в основному крем'яними виробами. Можна виділити два культурно-хронологічні горизонти: волино-люблінської культури (3100—2600 рр. до н. е) та городоцько-здовбицької (друга половина III — початок II тис. до н. е.).

Крем'яні вироби представлені: нуклеусами призматичними двоплощадковими і багатоплощадковими (середній показник 5,1 × 4,1 × 4,1 см); пластинами двосхилими (середній показник 3,8 × 1,5 × 0,4 см); відщепами (середній показник 2,6 × 3,1 × 0,4 см); відщепами ретушованими (середній показник 5,3 × 3,2 × 0,9 см); ножами і ножеподібними пластинами (середній показник 5,6 × 2,3 × 0,5 см); скребками боковими з середнім показником 5,3 × 4,1 × 4,1 см (рис. 2, *3*), кінцевим (5,4 × 2,7 × 0,3 см) і кутовим (3,3 × 4 × 0,8 см); заготовкою наконечника дротика 7,1 × 3,3 × 0,8 см (рис. 2, *2*); фрагментом наконечника списа 4,7 × 5,0 × 0,5 см (рис. 2, *1*). Більшість знарядь волино-люблінської культури оброблена дрібно- і середньофасетковою лускоподібною ретушшю, лише один із бокових скребків оброблений скісною струменевою ретушшю.

Керамічний виріб волино-люблінської культури представлений ліпним фрагментом при-

донної частини, зовні брунатного, зсередини чорного кольорів, у тісті домішки дрібнозернистого піску і шамоту, поверхня вкрита мікротріщинами.

Янгелівка II. Пам'ятка розташована за 0,4 км на схід від церкви в селі, за 0,75 км на північний захід від русла меліоративного каналу, за 0,2 км на північ від лінії електропередач і за 0,25 км на південь від краю лісу. Займає невисоке (до 2,0 м) підвищення, видовжене з півдня на північ, приблизні розміри 70 × 30 м.

Знахідки представлені крем'яними виробами. Можна виділити два культурно-хронологічні горизонти. Найраніші матеріали пов'язані зі свідерською культурою фінального палеоліту (XI—X тис. років тому) і представлені виробами з місцевого кременю туронського походження. Це — олівцеподібний одноплощадковий нуклеус розмірами 7,3 × 3,8 × 3,0 см і поздовжня двосхила пластина 6,2 × 1,5 × 0,5 см. Другий горизонт представлений матеріалами ранньобронзового часу. До нього належать: заготовка сокири 15 × 5,1 × 2,0 см, оброблена крупнофасетковою крайовою крутою двобічною ретушшю (рис. 2, *4*); круговий скребок 5,0 × 3,2 × 1,4 см, оброблений круговою крупно- і дрібнофасетковою ретушшю з боку спинки; круговий відбійник 5,0 × 4,6 × 2,7 см.

Т.Л. Самойлова, Г.С. Богуславский, П.В. Остапенко,
С.П. Смольянинова, Н.Е. Ветчинникова, О.К. Савельев

ИССЛЕДОВАНИЯ АНТИЧНОЙ ТИРЫ И СРЕДНЕВЕКОВОГО БЕЛГОРОДА

The paper is devoted to excavations at ancient Tyras and mediaeval Bilhorod. Two dwelling houses of the Late Hellenistic period, the northern part of the Ancient system of fortifications, the Late Ancient period room, fragments of objects of the Golden Horde period, and objects of the Ottoman period were studied. Research at the lower terrace near the Dnister River estuary was conducted.

В 2009 г. на территории г. Белгород-Днестровский Одесской обл. Белгород-Тирской экспедицией ИА НАНУ продолжались исследования остатков античного города Тиры и средневекового Белгорода. Они были связаны с проведением противоаварийных реставрационных мероприятий на Аккерманской крепости. Раскопки проводились на прикрепостной площади (Центральный раскоп) и на нижней террасе к востоку от него. Кроме того, на территории самой Аккерманской крепости в связи с планом музеефикации объектов доисследовались ранее открытые строительные остатки османского периода.

На Центральном раскопе работы велись в северо-западной части, где исследованы в основном остатки античных строительных объектов позднеантичного и эллинистического периодов. Позднеантичные строительные остатки были выявлены в связи с укреплением западного борта раскопа и представляют собой фрагменты помещения (1036) и отдельной кладки (рис.). Помещение жилое, наземное, сильно разрушенное в связи со строительной деятельностью в золотоордынский период.

Основные усилия были сосредоточены на исследовании позднеэллинистических слоев и объектов. Продолжались раскопки помещений двух жилых домов (XI и XIII), раскопки эллинистических строительных остатков ведутся на этом участке Центрального раскопа уже на протяжении нескольких лет. Эти дома разделены проулком с открытым в этом сезоне водостоком. Полная планировка домов и их границы пока не установлены, но уже сейчас ясно, что это были многокамерные жилые дома нескольких строительных периодов.

Открытая часть дома XI имеет прямоугольную в плане форму, вытянута вдоль оборонительных стен 351/552 и примыкает к ним с севера. Ширина открытой части 21 м, длина 41 м. Выявлено восемь помещений, двор расположен в западной части дома и примыкает к проулку с водостоком, а также две вымостки и два водосборника в центральной и западной частях дома. Можно говорить о двух строительных периодах. Более ранний относится к IV в. до н. э., более поздний к III—II вв. до н. э. Первоначально некоторые помещения дома (пять подвалов) сооружены одновременно с северным фасадом оборонительной стены 351 и относились, вероятно, к системе оборонительного комплекса и лишь впоследствии, после прекращения функционирования оборонительной стены 235/232, были включены в систему жилого дома. Над засыпью двух подвалов (330 и 787) были сооружены наземные помещения позднеэллинистического периода. К северу от подвальных помещений, вытянутых вдоль оборонительной стены 351/552, располагались два замощенных внутренних дворика, окруженные с запада и севера наземными и подвальными помещениями.

К северу от этих помещений выявлены остатки проулка с водостоком 1011. Он имеет направление запад—восток, переходил в одну из улиц и отводил воду в лиман.

В сезон 2009 г. проведены значительные исследования дома XIII. Он насчитывает семь объектов, включая закрытые дворики 983, 981 и вымостку 1002, прилегающую к стене, отделяющую дом от проулка, наземные поме-

Рис. Тира. Вид Центрального раскопа с запада

щения 990, 987, 903, 941, а также водосборники 1003 и 1015. Полная планировка дома и его границы пока не установлены, но это был многокамерный жилой дом, переживший несколько строительных периодов. Подвальные и полуподвальные помещения северной части дома сооружены поверх частично разобранной наиболее ранней оборонительной стены. Последняя перестала функционировать, возможно, в первой половине IV в. до н. э. Оба дома построены в манере, характерной для эллинистического и позднеэллинистического жилого домостроительства, т. е. достаточно небрежно со вторичным использованием строительных материалов более раннего периода. В заполнении помещений найдены характерные позднеэллинистичские материалы с определенной примесью керамики V—IV вв. до н. э. Выявлено большое число фрагментов амфор Гераклеи Понтийской, Синопы, Фасоса, Аканфа, Родоса, Хиоса, Херсонеса и др. Среди иной керамики преобладают фрагменты чернолаковой и буролаковой (миски, кубки, тарелки, рыбные блюда, «мегарские» чаши, амфоры-пелики, килики, канфары и пр.), многочисленны также фрагменты лепной керамики гето-дакийского круга. Найдены бронзовые монеты, изделия из металла, стекла, кости, обломки терракот.

Проведены небольшие по объему, но достаточно важные исследования на нижней террасе возле лимана к востоку от Центрального раскопа. Здесь установлено, что скала, прослеживаемая вдоль западного берега Днестровского лимана, была выровнена в древности. Обнаружены три прямоугольные большие плиты, которые, вероятно, были заготовлены под строительство системы оборонительных сооружений.

Аналогичное выравнивание скалы обнаружено и при шурфах к юго-востоку от Центрального раскопа, на территории современного завода. В этой части нетронутый культурный слой не сохранился.

В 2009 г. были продолжены работы в северо-восточном углу Гражданского двора крепости вдоль северной его стены между воротными проемами, соединяющими Гражданский двор с Гарнизонным и Карантинным. Объекты, открытые на этом участке, законсервированы, сам участок снабжен оградой с северо-восточной стороны и специальной смотровой площадкой и является ныне одним из туристических объектов Аккерманской крепости. Наибольший интерес представляет восьмиугольное здание (76—РК). Оно сохранилось на достаточную высоту и представляло собой наземное сооружение неясного, но нежилого назначения. К северо-западу от этого здания открыты остатки каменной вымостки.

Стены восьмиугольного помещения были поставлены на материковую скалу, но уровень выхода скального материка резко понижался в пределах помещения в направлении с юго-востока на северо-запад. Внутри сооружение было засыпано строительным мусором, в котором выявлено несколько архитектурных деталей, в частности профилированные карнизы из белого привозного камня. Сооружение относится к самому позднему этапу османского периода истории Белгорода.

С.М. Санжаров

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ЗАОЗЕРНЕ 1 БІЛЯ м. КРЕМІННА У 2009 р.

The information presented concerns excavations at Zaozerne 1 multilayer settlement in Luhansk Oblast.

У липні—серпні 2009 р. експедиція Археологічного науково-дослідного центру «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля здійснила розкопки багатошарового поселення Заозерне 1 у Кремінському р-ні Луганської обл.

Пам'ятку виявлено у 2007 р. на терасі лівого берега р. Сіверський Донець біля оз. Підпісочне за 0,7 км на північний схід від дитячого оздоровчого табору «Фантазія». Висота над рівнем сучасного зрізу води 7—8 м, площа розповсюдження знахідок 30 × 20 м. Фіксація провадилася по квадратах 1 × 1 м. Культурний шар був поділений на умовні горизонти по 0,15 м. Всього виділено вісім таких горизонтів. Кожна знахідка має індивідуальний номер з координатами місцезнаходження і глибиною залягання від поверхні. Площа розкопу 2008 р. 96 м^2, 2009 р. — 112 м^2.

Нижній шар доби неоліту (5—8 умовні горизонти) представлений матеріалами з кременю, каменю (3176 од.) і фрагментами кераміки від трьох посудин. Знахідки доби енеоліту розміщувалися в 3—6 умовних горизонтах і репрезентовані окремими знаряддями з кременю і фрагментами від чотирьох посудин. Культурні рештки доби бронзи траплялися в 2—4 умовних горизонтах і представлені знахідками катакомбної (уламки від 28 горщиків) і зрубної (від 23 посудин) культур. Крім того, з культурного шару доби бронзи походять знаряддя з каменю (5 екз.), глини (3 екз.) та 821 кістка тварини. Верхня частина культурного шару (1—2 умовні горизонти) датується середньовіччям і відноситься до салтово-маяцької культури. Трапилися уламки посуду від ліпної та кружальної кераміки від п'яти посудин, фрагменти керамічних важків та бронзова підвіска.

У південній частині розкопу зафіксовано котлован неолітичного житла, дно якого знаходилося на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. У плані він мав підпрямокутну форму розмірами близько 7,0 × 6,5 м з виходом на південь, у бік пониження мису до пологого ярка зі струмком. По периметру котлована знаходилися численні стовпові ями, а в центральній частині — яма вогнища. Система розташування стовпових ям дозволяє реконструювати каркас будівлі. В східній частині знаходилися вузькі спальні відсіки, огороджені стінами з колод. Усі вони були спрямовані торцями до вогнища. У північній частині розташовувався відсік, можливо, для виготовлення і зберігання одягу, а в західній половині влаштована побутова частина житла, де готували й споживали їжу, виготовляли знаряддя праці. Тут знайдено понад 60 знарядь з кременю, зокрема масивні знаряддя для рубання, виготовлені в техніці двосторонньої оббивки, а також скребачки і різці.

На дослідженій у 2009 р. ділянці виявлено два ґрунтові поховання ранньої залізної доби, які належали раннім племенам сарматів — аорсам. Скелет жінки віком близько 40 років був орієнтований на південь, інше поховання чоловіче (близько 50 років). У могилах виявлено скляні різнобарвні намистини з круглими вкрапленнями, бронзові і залізні трилопатеві вістря стріл, залізний ніж, кістки від частин туші барана, кістяні проколки і застібки. Такі предмети характерні для прохоровської культури, яка в III ст. до н. е. займала територію Південного Уралу і Волго-Донського межиріччя.

С.В. Сапєгін

НОВІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КОТЕЛЕВСЬКОГО р-ну НА ПОЛТАВЩИНІ (за розвідками 2008—2009 рр.)

On the territory of Kotelva Region in Poltava Oblast series of new monuments were discovered: nine settlements in the outskirts of Shevchenkove village (the Bronze Age and the Late Mediaeval period), two in the outskirts of Vasky village (the Bronze Age), one in the outskirts of Matviyivka village (Bronze Age) and a mound near Shevchenkove village.

У 2008—2009 рр. здійснені розвідки на території Котелевського р-ну Полтавської обл. Обстежена територія межує з півдня і сходу з сосновим лісом, з півночі — р. Мерло і сосновим лісом, із заходу — з р. Ворскла. Основні пункти: с. Шевченкове в нижній течії р. Мерло, лівої притоки Ворскли, с. Васьки у межиріччі Ворскли і Мерло і с. Матвіївка на лівому березі Ворскли (рис. 1).

Виявлені пам'ятки розташовані у заплаві річок на дюнних підвищеннях, здебільшого на приватних ділянках (прив'язку їх див. табл.).

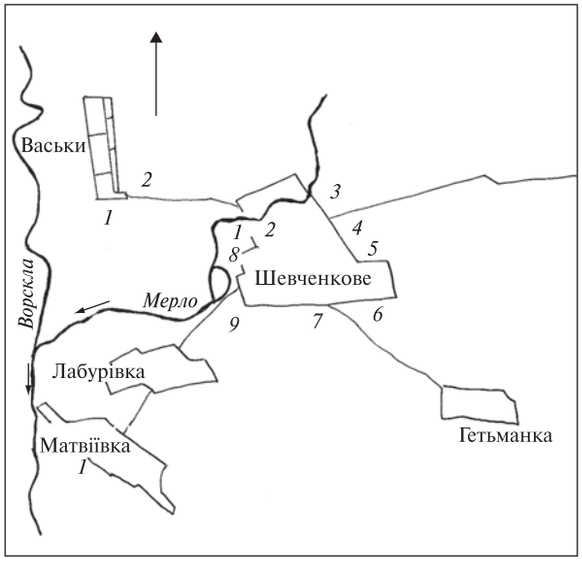

Рис. Ситуаційний план локалізації пам'яток

Шевченкове 1 — поселення доби бронзи. Розташоване на північно-західній околиці села за 0,2 км на північ від молочно-товарної ферми, на дюнному підвищенні. Висота дюни над заплавою 1,5—2,0 м, розміри 30 × 40 м. Знахідки представлені поодинокими уламками ліпного посуду

Таблиця. **Координати згаданих у тексті пам'яток**

№ п /п	Широта	Довгота	Пункт
1	49є 53. 027г	34 є41. 032г	с. Шевченкове 1
2	49є 52. 525г	34 є 42. 000г	с. Шевченкове 2
3	49є 52. 566г	34 є 41. 853г	с. Шевченкове 3
4	49є 52. 247г	34 є 40. 577г	с. Шевченкове 4
5	49є 53. 566г	34 є 42. 163г	с. Шевченкове 5
6	49є 53. 697г	34 є 42. 376г	с. Шевченкове 6
7	49є 53. 921г	34 є 42. 376г	с. Шевченкове 7
8	49є 53. 293г	34 є 41. 329г	с. Шевченкове 8
9	49є 52. 988г	34 є 41. 053г	с. Шевченкове 9
10	49є 54. 024г	34 є 42. 768г	с. Шевченкове 10
11	49є 54. 412г	34 є 41 448г	с. Васьки 1
12	49є 54. 309г	34 є 41. 662г	с. Васьки 2
13	49є 50. 219г	34 є 40. 070г	с. Матвіївка

Шевченкове 2 — поселення доби бронзи. Розташоване на північній околиці села за 0,7 км від автошляху Микілка—Шевченкове, на дюнному підвищенні. Висота дюни 1,0—1,5 м. Поодинокі знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду.

Шевченкове 3 — поселення доби бронзи. Розташоване на північно-східній околиці села за 0,3 км зліва від автотраси, при в'їзді в село.

Шевченкове 4 — поселення доби бронзи. Розташоване на східній околиці села за 0,5 км справа від автотраси, на в'їзді в село. Матеріали представлені дрібними уламками ліпного посуду.

Шевченкове 5 — поселення доби бронзи. Розташоване на південно-східній околиці села за 0,3 км від будинків.

Шевченкове 6 — поселення доби пізнього середньовіччя. Розташоване за 0,3 км на південь від попереднього та 0,1 км від ґрунтової дороги Шевченкове—Гетьманка. Матеріали представлені уламками горщиків та кахлів XVII—XVIII ст.

Шевченкове 7 — місцезнаходження доби бронзи. Розташоване на південній околиці села за 0,3 км від будинків, справа від ґрунтової дороги Шевченкове—Гетьманка.

Шевченкове 8 — курган у східній околиці села. Висота 1,0—1,5 м, діаметр 20—30 м. Розорюється.

Шевченкове 9 — поселення доби бронзи. Знаходиться на південно-західній околиці села на дюнному підвищенні, західніше від поселення Шевченкове 7. Знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду.

Васьки 1 — поселення доби бронзи. Знаходиться на південній околиці села на краю соснового лісу, зліва від автотраси Шевченкове—Васьки. Знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду.

Васьки 2 — поселення доби бронзи. Знаходиться на південній околиці села, справа від автотраси Шевченкове—Васьки, на дюнному підвищенні. Висота дюни над заплавою 2,0—2,5 м, розміри 40 × 20 м.

Матвіївка 1 — поселення доби бронзи. Розташоване на східній околиці села, за 0,1 км від в'їзду до дитячого оздоровчого табору «Орлятко».

Г.Е. Свистун

ИССЛЕДОВАНИЯ ЧУГУЕВСКОГО ГОРОДИЩА В 2009 г.

The main results of the works of the Siverskyi Donets Archaeological Expedition of the I.Ye. Repin Artistic and Memorial Museum and of the State Enterprise Protective Archaeological Service of Ukraine of the IA NASU «Slobidska Archaeological Service» at Chuhuiv hill-fort in 2009 are presented. Layers of Saltovo-Mayak culture from the middle of the 8th c. to the beginning of the 10th c.; of the Late Mediaeval period, the time of active settlement of Sloboda Ukraine in the second half of the 17th c. and the 18th c., and of the military settlement of the first half of the 19th c. were studied. Dwelling, husbandry, and public complexes were discovered, as well as numerous finds of the listed periods.

В прошедшем сезоне Северскодонецкая археологическая экспедиция Художественно-мемориального музея И.Е. Репина совместно с ДП ОАСУ «Слобожанская археологическая служба» провела спасательные исследования на Чугуевском городище (охранный № 1443, взято на учет решением Харьковского областного исполнительного комитета № 61 от 25 января 1972 года). Городище расположено в историческом центре г. Чугуев Харьковской обл. на высоком правом берегу р. Северский Донец (рис. 1). Коренной мыс, на котором расположен памятник, возвышается над поймой реки на высоту около 40 м и имеет небольшой уклон в северном направлении. Несмотря на то, что городище известно еще с конца XVI в., первые шурфовки на его территории были проведены экспедицией под руководством Л.И. Бабенко в 1996 г., а планомерные раскопки начались автором лишь с 2005 г. В сезоне 2009 г. раскоп 3 был заложен в центральной части памятника по трассе прохождения запланированного водопровода. Ширина раскопа, повторявшего конфигурацию строительной траншеи, составляла 2 м, но в местах выявления комплексов, где это позволяла городская застройка, коммуникации и прочие факторы, сопутствующие урбанистической археологии, исследуемая площадь расширялась до необходимых размеров.

Всего в нынешнем сезоне исследовано 193 м^2. Культурные отложения в данной части памятника таковы: верхний слой, содержащий строительный мусор и фрагменты вещей XX — начала XXI вв., составлял от 30 до 40 см; слой ниже XIX в. имел мощность около 10 см и был относительно мало насыщен находками, что объясняется расположением на этом месте в указанный период плаца военного поселения. Обилием вещевых находок и комплексов характеризуются слои XVII—XVIII вв. В этот период исследуемая территория активно использовалась, находясь внутри Чугуевской крепости. Мощность культурных отложений этого периода в среднем составляет около 30 см. С глубины 70—80 см, практически без стерильной прослойки, фиксируется раннесредневековый слой в 10—15 см с находками салтово-маяцкой культуры. Под ним был предматерик и материк.

Слой XIX в., относящийся, главным образом, ко времени военных поселений, содержал, в основном, случайно утерянные вещи — шпору, сапожную подкову, мундирные и гражданские пуговицы, монеты, а также фрагменты стеклянной тарной и столовой посуды, фаянсовых тарелок и чашек. От более ранних слоев он отделен сохранившейся на отдельных участках булыжной песчаниковой мостовой, которой в тот период была вымощена центральная часть города.

В слоях XVII—XVIII вв. выявлены фрагменты обширного кирпичного фундамента и связанных с ним столбовых ям. В некоторых фиксировались остатки истлевшего дерева. Качество кирпича плохое. Он был сложен на цемянке, также не отличавшейся прочностью. Датировать остатки этой постройки позволило горлышко гутной бутылки, обнаруженное в кладке. Оно характерно для рубежа XVII—

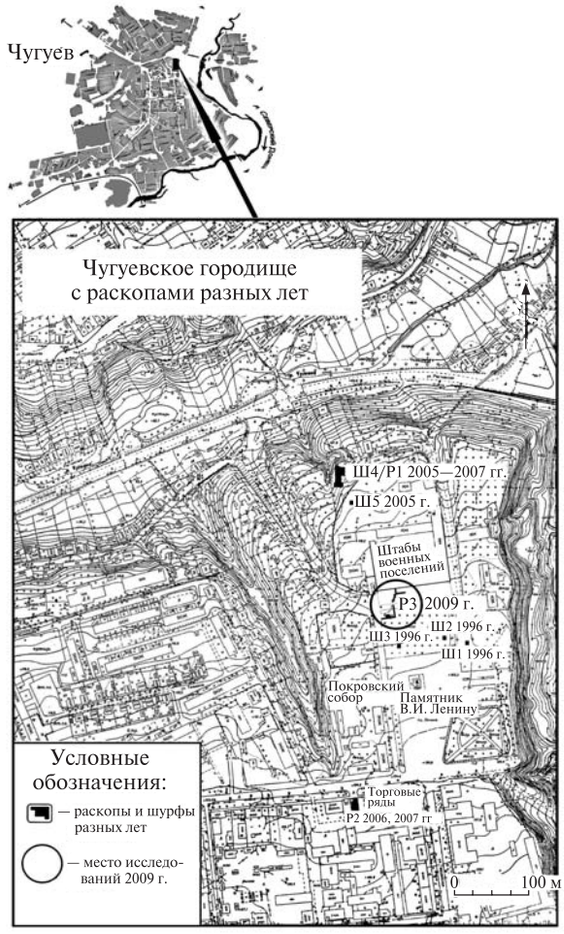

Рис. 1. Чугуевское городище с нанесением раскопов разных лет

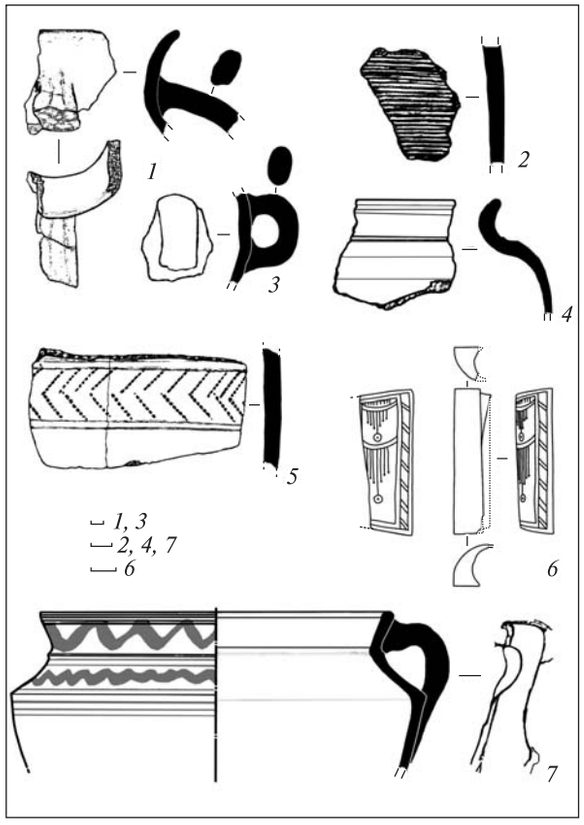

Рис. 2. Чугуевское городище. Находки из раскопа 3

XVIII вв. Согласно старинных планов и описаний крепости, в этот период в данном районе располагалась церковь Пресвятой Богородицы (Пречистой Девы Марии), перенесенная ввиду тесноты за пределы укреплений в 1712 г. Масштабы сохранившегося основания постройки не позволили исследовать ее в полном объеме и убедиться в предположении о принадлежности остатков к указанному в источниках культовому сооружению.

Также были выявлены остатки хозяйственных ям и построек различного назначения указанного периода. Стоит остановиться на двух комплексах, обнаруженных в пределах раскопа, — землянке второй половины XVII в. и наземной постройке конца XVII — первой трети XVIII вв.

Первая (яма 13), датированная монетами времен царствования Михаила Федоровича (1613—1645) и Алексея Михайловича (1645—1676) Романовых, представляла собой глубокий (2,9 м от современной поверхности) овальный в плане котлован (2,8 × 2,2 м) с глинобитной прямоугольной печью в западной части. Керамический комплекс состоял из керамики украинского (рис. 2, *7*) и московского (рис. 2, *4*) происхождения с преобладанием первой. Помимо бытовых металлических предметов (топорика, рыболовного крючка, иглы и др.) были найдены также различные изделия из кости, в том числе изготовленные на токарном станке и украшенные резным орнаментом (рис. 2, *6*). Над ямой зафиксирован подпрямоугольный котлован, перерезанный окопом времен Второй мировой войны, который, скорее всего, был элементом достройки в процессе эксплуатации первоначального глубокого жилища. Он располагался в основном с западной стороны относительно более раннего объема.

Вторая постройка, датируемая копейками Алексея Михайловича и Петра Алексеевича (1682—1725) Романовых, а также венгерским мальконтентенгульденом 1704 г., исследована частично из-за невозможности снятия асфальтированного дорожного покрытия и деревьев на прилегающей площади. С северной стороны постройка частично уничтожена построенным в 30-х гг. XIX в. зданием Штабов военных поселений. Прослеженная в пределах раскопа стена представляла собой поставленные в ряд в неглубокую траншею плахи и тонкие столби-

ки, обмазанные глиной, которую подвергли обжигу. Внутри помещение изобиловало костями домашних животных, фрагментами керамической и стеклянной посуды, свинцовыми пулями (стреляными — с уплощенными боками), и неиспользованными (с откушенными и не откушенными литниками), указанными монетами. Также были найдены фрагменты нательных крестиков, биконическое пряслице, топор и др. Общая мощность наслоений внутреннего заполнения постройки достигала 8—10 см.

Раннесредневековый слой — салтово-маяцкой культуры — в пределах раскопа содержал лишь две круглые в плане хозяйственные ямы (яма 27 исследована частично из-за большого дерева на прилегающей к раскопу площади). Яма 26 имела диаметр до 2 м в наиболее широкой части при глубине до 2,1 м от современной поверхности. Ее заполнение составляли фрагменты красноглиняной амфоры с гофрированными стенками.

В целом керамический комплекс салтово-маяцкой культуры в пределах раскопа характеризуется преобладанием фрагментов тарной и столовой посуды: кувшины (рис. 2, *1*), кружки (рис. 2, *3*), парадный пифос (рис. 2, *5*), амфоры. Лишь очень незначительную часть составили фрагменты кухонных горшков с прямолинейным резным орнаментом (рис. 2, *2*).

Исследования нынешнего и предыдущих лет подтверждают, что Чугуевское городище, несмотря на сложности, связанные с функционированием современного города, в значительной мере сохранило культурные слои, способные пролить свет на историю освоения Харьковщины в раннем и позднем средневековье.

В.М. Скороход

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ 2009 р.

Archaeological research was carried out on the territory of the archaeological complex near village Vypovziv in Kozelets Region in Chernihiv Oblast, in the lower reaches of the Desna River (site of the settlement, trading quarter, and downtown) which is ruining because of weathering. Four half-dugout dwellings of the 9th and 10th c. were discovered after the excavation; limits of the expansion of the cultural level at the trading quarter and in downtown were broadened.

Виповзівський археологічний комплекс, що складається з городища, відкритого посаду й подолу, знаходиться на північно-східній околиці с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Пам'ятка займає вузький видовжений з заходу на схід мис, що на 600—650 м виступає в заплаву Десни. Біля підніжжя мису, огинаючи його, протікає р. Кримка — права притока Десни (рис. 1). Східний край мису займає городище розмірами 75 × 90 м, що на 10—15 м височіє над заплавою. На ньому збереглися залишки оплилих валів, нині занесені потужними (до 4 м) шарами піску. На захід від городища, на решті території мису, розташований посад площею 75—100 × 450—600 м, частково пошкоджений силосними ямами, тренувальними військовими окопами навчального центру «Десна» та залишками будівель від колишньої МТФ. На північ від городища та посаду за руслом р. Кримка, на підвищенні вздовж підніжжя тераси, розкинувся поділ.

Уперше 1889 р. пам'ятку досліджував В.Л. Бершам, який заклав на городищі декілька шурфів. 1912 р. члени Чернігівської архівної комісії В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов на городищі заклали траншею та два шурфи і розкопали декілька «бугрів» (вірогідно, піщаних дюн). 1924 р. пам'ятку досліджував А.Г. Розанов, 1947 р. її оглядав І.І. Ляпушкін, 1948 р. — Ф.Б. Копилов, 1971 р. — М.П. Кучера та О.В. Сухобоков. 1983 р. В.П. Коваленко в центрі городища заклав шурф і виявив слабко насичений культурний шар (0,25—0,30 м), прикритий значним шаром піску. На території посаду в одній із силосних траншей, неподалік городища, В.П. Коваленко частково дослідив давньоруське житло першої половини X ст. У 1989—1990 рр. дослідження Виповзова продовжив А.Л. Козаков, заклавши декілька розкопів та шурфів на городищі й посаді, а також частково прорізав вал з напольного боку та зачистив частину південного схилу посаду. В результаті було довивчене житло, виявлене В.П. Коваленком, а також досліджені нові об'єкти, котрі, на думку автора, датуються кінцем IX — першою половиною X ст.

2009 р. експедиція Інституту археології та кафедри стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка здійснила рятівні роботи. Були зачищені котлован силосних ям, військових окопів та старих розкопів А.Л. Козакова, а також закладено низку шур-

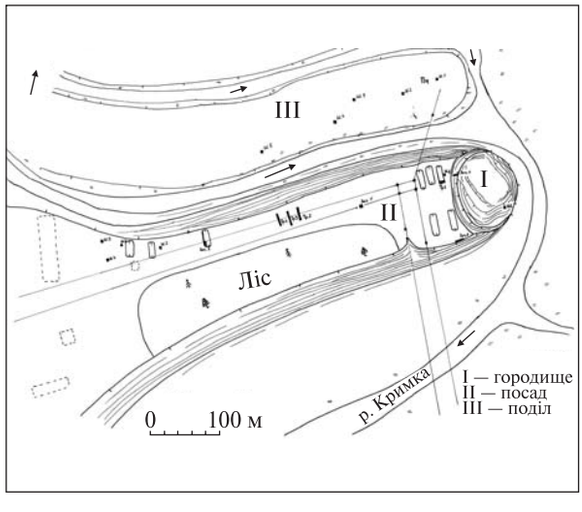

Рис. 1. План Виповзівського археологічного комплексу

фів біля підніжжя мису та ще кілька поблизу городища та на західній околиці посаду.

На південно-східному краю городища, на схилі піщаної дюни, що його перекриває, закладено шурф. Залишків культурного шару не виявлено через значну потужність піщаних відкладень (1,2 м у шурфі, 3,2 м від верхівки дюни). Із західного боку в напольному валу городища була поновлена зачистка А.Л. Козакова 1989 р. з метою ув'язки рівня залягання культурного шару на городищі та посаді. Зафіксовано край напольного рову та горілий прошарок, перекритий насипом валу та піщаними наносами. Ділянка, на якій було споруджене городище, розташована дещо вище за рівень сучасної поверхні посаду, що дозволяє вбачати використання природного рельєфу для потреб оборони. Протилежний край рову зафіксований за 8 м на захід від його початку в закладеному на посаді шурфі. Матеріал над заповненням рову репрезентований уламками гончарного посуду початку X ст. та одним фрагментом вінця XII ст.

За 9 м від напольного валу городища досліджено рештки житла, знищеного котлованом силосної ями (рис. 1). Котлован, завдовжки 4,0 м, зберігся на ширину 2,8 м і був орієнтований стінами за сторонами світу, паралельно до довгої осі мису. Він мав глибину 0,6 м від рівня материка; в північно-східному кутку виявлено залишки пошкодженої печі. Матеріал із житла представлений кістяною проколкою та астрагалом, залізним вістрям стріли та двома ведмежими іклами з просвердленими отворами (рис. 2). За керамікою споруда датується першою половиною X ст.

Далі на захід від городища, в зачищених траншеях та ще одній силосній ямі на західній околиці посаду, частково досліджені котловани ще трьох давньоруських жител першої половини X ст. Сліди пожежі, чітко зафіксовані лише

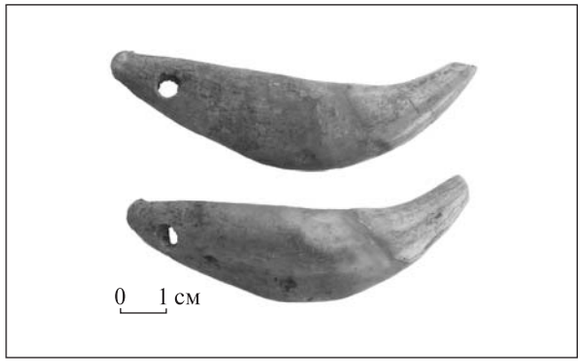

Рис. 2. Ведмежі ікла-підвіски з житла початку X ст. на посаді

у двох, вказують на припинення їх існування в середині X ст. Отримані результати вказують на дві лінії забудови вздовж північного краю тераси. Ще західніше були закладені чотири шурфи, що дали змогу дещо розширити межі посаду вздовж північного краю тераси. В одному з шурфів виявлено споруду початку X ст., котра знаходиться за 600 м від городища (рис. 1).

З культурного шару посаду походять сердолікові намистини, глиняні пряслиця, вістря стріли, уламок бронзової ліроподібної пряжки, кістяні проколки, фрагменти бортиків від жаровні, шлаки від залізоплавильного виробництва та кераміка кінця IX — першої половини X ст.

Шурфування та збирання підйомного матеріалу в заплавній зоні навколо мису показали, що на північ від городища та посаду був поділ, що розміщувався на двох невеликих підвищеннях, відділених руслами р. Кримка. На першому підвищенні закладено п'ять шурфів, що дозволили дещо збільшити площу подолу в західному напрямку на 150 м (рис. 1). Відтак, культурний шар на подолі поширюється на площі 30—100 × 450 м. Шурфування в заплаві на південь від городища та посаду не дало жодних слідів культурних відкладень.

І.А. Сніжко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

In 2009, research of a settlement near Kamianka village of Izyum Region in Kharkiv Oblast was ongoing. Planigraphic structure and character of stone inventory allow the author to define it as a workshop settlement with one-act forming of cultural layer and to refer it to the end of the Late Palaeolithic Age.

Експедиція Харківського історичного музею у 2009 р. продовжила дослідження пізньопалеолітичної пам'ятки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пункт, який попередньо можна визначити як стоянку-майстерню, відкритий у 2004 р. Вона займає мис біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки Суха Кам'янка, за 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка (рис. 1, *1*). Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що височіє над рівнем р. Сіверський Донець на 8—10 м. Дослідженнями 2005—2008 рр. розкрито площу 66 м^2. Культурний шар представлений розщепленим кременем, що демонструє всі стадії обробки від жовна до знаряддя, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками червоної та жовтої вохри, вугілля. Знайдено також кілька відщепів та уламків кременю зі слідами перебування у вогні. Пізньопалеолітичний культурний шар не має специфічного забарвлення, розтягнутий по вертикалі. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти трапляються також в гумусовому горизонті та типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік обох річок, а також пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені.

Крем'яні знахідки добре збереглися, не обкатані, поверхня вкрита патиною. В якості сировини використовувався сірий напівпрозорий крейдяний високоякісний кремінь місцевого походження.

Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відбивають робочі місця, де відбувалося розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонтажу в скупченнях.

У 2009 р. дослідження були продовжені: з західної сторони до розкопаної ділянки зроблено прирізку 12 м^2 (рис. 1, *2*). Як і в попередні роки, використано методику дослідження культурного шару умовними горизонтами потужністю близько 5 см. До глибини 0,2 м ґрунт знімався лопатами. Далі культурний шар розбирався за допомогою ножів. Усі знахідки по можливості лишали на місцях до остаточної фіксації. Кожний залишений на місці кремінь одержував номер і наносився на план. Далі проводилися фотографування та інструментальна зйомка. Після виконання цих робіт кремінь було знято. На ділянках, де культурний шар був досліджений на всю глибину, проведено зачистку дна розкопу і прокопано контрольні 10 см. Фіксувався кремінь, опущений вниз із культурного шару по кротовинах.

На дослідженій ділянці в північному напрямку спостерігається деяке падіння культурного шару, пов'язане із загальним зниженням поверхні мису в бік Сіверського Дінця, а також у східному, в бік р. Суха Кам'янка. Опис стратиграфії відкладів подається за західною стіною (квадрати 7 М—С).

Знахідки розпорошені по вертикалі в доволі широкому діапазоні — від 0,1 до 1,1 м. Отже, всю лінзу, що містить артефакти, коректніше називати горизонт знахідок, ніж культурний шар. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється

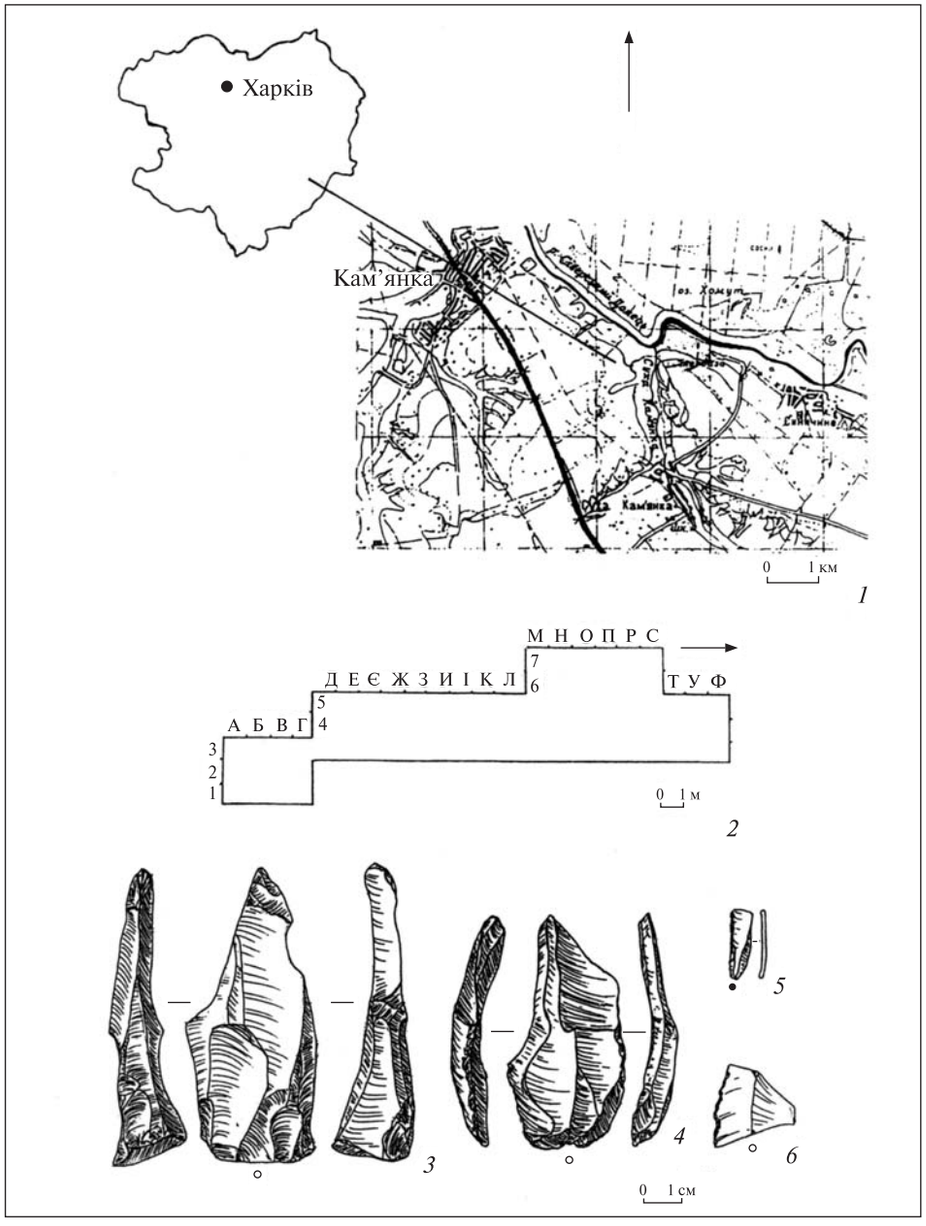

Рис. 1. Поселення біля с. Кам'янка: *1* — локалізація пам'ятки; *2* — план розкопу; *3—6* — крем'яний інвентар

Горизонт	Кв. 7М	Кв. 7С	Опис відкладів
Горизонт А	0—0,40 м	0—0,50 м	Гумусовий горизонт, темно-сірий, важкосуглинковий, не ущільнений, з кротовинами, виконаними матеріалом горизонтів ВС, С(в)рč; перехід униз чіткий
Горизонт В	0,40—0,60 м	0,50—0,78 м	Темно-коричневий, важкосуглинковий, грудкуватий, не ущільнений, з кротовинами, виконаними матеріалом горизонтів С(в)рč, Срč
Горизонт ВС	0,60—0,68 м	0,78—0,90 м	Світло-коричневого кольору, важкосуглинковий, слабкоущільнений, грудкувато-призматичної структури; кротовини виконані матеріалом горизонтів В, С(в)рč, Срč, тонкий
Горизонт С(в)рč	0,68—0,80 м	0,90—1,10 м	Жовто-пальового кольору, неоднорідно забарвлений, середньосуглинковий, пилюватий, безструктурний, з кротовинами, виконаними матеріалом горизонтів В, ВС
Горизонт Срč	0,80—1,10 м	1,10—1,20 м	Типовий лес, дуже пошкоджений кротовинами, що виконані матеріалом горизонтів В, ВС

зі стиком літологічних горизонтів давньоголоценового ґрунту та причорноморського лесу.

Колекція знахідок із пізньопалеолітичного культурного шару налічує 1012 артефактів і розпадається на такі групи.

Нуклеусів 12 екз. Одноплощадкових 3 екз.: конічний та два з ребристою тильною частиною. Двоплощадкових 7 екз.: три підпризматичні з зустрічним сколюванням в одній площині, з ребристою тильною частиною; один підконічний із зустрічним сколюванням, з ребристою тильною частиною, використовувався як відбійник; два торцевих на фрагменті жовна та один з ребристою тильною частиною, спрацьований. Триплощадкових 2 екз.: підпризматичний та аморфний.

Нуклевидних уламків 9 екз., одне жовно — відбійник зі слідами використання.

Група технічних сколів налічує 80 екз. і представлена сколами формування та підживлення нуклеусів, ребристими сколами та їхніми фрагментами, поправками площадки нуклеусів.

Відщепів та їхніх фрагментів 273 екз.: 26 первинних, 48 напівпервинних і 65 пластинчастих. Пластини, пластинки та їхні фрагменти налічують 48 екз., мікропластинки та їхні фрагменти — 9 екз.

До знарядь належать: різець двогранний серединний (рис. 1, *4*); стамескоподібне знаряддя на масивному сколі з нуклеуса (рис. 1, *3*); відщеп (фрагмент дистальної частини) з ретушшю утилізації (рис. 1, *6*); мікропластинка з притупленим краєм, фрагмент базальної та медіальної частин (рис. 1, *5*); мікропластинка з притупленим краєм, фрагмент дистальної частини.

Лусочок — 288 екз., уламків різних розмірів та форми — 284 екз.

На площі знахідки розподілялися нерівномірно, утворюючи ділянки більшої чи меншої концентрації. В квадраті 6 О відзначено скупчення, до якого входили жовно з кількома сколами, пренуклеус — жовно з однією оформленою площадкою та кількома сколами, кілька масивних первинних відщепів, ребристі сколи, різець, відщепи, пластинки та численні лусочки і уламки. Невелике скупчення зафіксоване в квадраті 7 П. Його утворювали сколи формування нуклеуса, сколи поправки площадки нуклеусів, відщепи, пластини, лусочки та уламки. Група знахідок в квадратах 6 П—Р є продовженням скупчення, дослідженого в квадратах 5 П—Р минулого року. Тут знаходилися жовно з кількома сколами, дво- та триплощадкові підпризматичні нуклеуси, нуклеус, що використовувався як відбійник, масивні сколи формування нуклеуса, ребристі сколи, сколи поправки площадки, відщепи (зокрема первинні та напівпервинні), пластинки та мікропластинки, стамескоподібне знаряддя, мікропластинка з притупленим краєм, численні лусочки та уламки. В північно-західному секторі квадрата 6 П знахідки утворювали щільне скупчення, дещо заглиблене в лес.

У більшості досліджених нині скупчень простежується тенденція до зміщення знахідок під впливом делювіальних процесів. Майже всі вони мають видовжену форму, орієнтовану на північ, північний схід та схід, у бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка. В трохи згладженому вигляді це спостерігається і в сучасному рельєфі. Знахідки часто знаходяться в стані на ребрі з нахилом в означений бік.

Таким чином, на ділянці, дослідженій 2009 р., пізньопалеолітичний кремінь траплявся від поверхні (в шарі оранки залягав у перевідкладеному стані), досягаючи найбільшої концентрації на глибині від 0,5—0,8 м у південній частині розкопу до 0,6—0,9 м у північній. Культурний шар представлений крем'яними артефактами, дрібними фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля.

На поселенні відбувався повний цикл розщеплення. Планіграфічна структура є типовою для стоянок-майстерень із одноактним (одноразовим) формуванням культурного шару: простежені скупчення кременю, які, ймовірно, відповідають робочим місцям. Характер крем'яного інвентарю та стратиграфічні умови його залягання дозволяють датувати пам'ятку початком фінального палеоліту.

В.Н. Степанчук, И.Б. Писарев,
Д.А. Ветров, Н.Н. Беленко, В.А. Зайцев

РАБОТЫ НА СТОЯНКЕ МИРА В 2009 г.

In 2009, at the multilayer Palaeolithic site Mira (Zaporizzhya Region) the research of areas adjacent to the entrance zone of dwelling structure I was ongoing. New data on microstratigraphy was obtained, spatial structure of cultural remains localization was specified, additional series of stone artefacts and fauna remains were found, and samples for natural science methods analysis were taken.

В отчетном году продолжено исследование привходовой зоны на уровне верхнего культурного слоя палеолитической стоянки Мира, расположенной на правом берегу Днепра, в окрестностях с. Каневское Запорожского р-на и обл. (Открытый лист 313/003361 от 18.06.2009 г. выдан на имя В.Н. Степанчука). Основной целью работ являлось начатое в 2008 г. доисследование участков, непосредственно прилегающих с востока к жилищу верхнего культурного слоя. Существенная помощь в организации работ была оказана Д.Р. Кобалией (археологический отдел Музея истории запорожского казачества Национального заповедника Хортица). Проведение работ стало возможным благодаря финансированию, выделенному Запорожским областным центром охраны культурного наследия Запорожского областного совета (руководитель Л.Ю. Калмукиди). В работах принимала участие группа слушателей НАШ (руководитель О.В. Тубольцев), жители Запорожья, сотрудники Музея истории запорожского казачества.

Основной объем работ сезона 2009 г. связан с восточным участком стоянки. В кв. 19—20 ЕЖ и небольших прилегающих площадях кв. 19 З исследовались отложения верхнего слоя, а на участке кв. 19—20 ВД завершено исследование отложений, подстилающих этот слой. В целом вскрыто около 6 м^2 культурного слоя на глубине около 11 м от поверхности. Детально исследовано около 2 м^2. Техническая вскрыша составила около 10 м^2. Отложения верхнего слоя были доисследованы на кв. 19 Ж; полностью исследованы — на кв. 20 Ж. Большая часть времени и усилий была затрачена на разборку структуры, выявленной работами 2008 г. на стыке кв. 20 ЕЖ (объект 28). Особенности распределения, интенсивность и состав культурных остатков на уровне верхнего слоя на вновь вскрытых участках, безусловно, свидетельствуют о том, что в настоящий момент изучаются периферийные участки верхнего культурного слоя. На уровне нижнего культурного слоя (II/2) на исследованном в 2009 г. участке находок не было.

В текущем полевом сезоне завершено исследование юго-западного и юго-восточного секторов объекта 28 (кв. 20 Е). Выяснен антропогенный характер нарушений культурных остатков, которые фиксировались по поверхности верхнего культурного слоя во время раскопок 2008 г., и установлен характер объекта, который, вероятнее всего, представляет собой остатки некоей деревянной конструкции (мощный столб?). Учитывая пространственное положение объекта 28 — между жилищем и руслом реки, недалеко от входа в жилище, его физические характеристики (прослеживается и на уровне стерильных седиментов, подстилающих витачевскую почву с культурными остатками) — он мог иметь не только утилитарное назначение.

Продуктивными оказались также исследования I культурного слоя стоянки на кв. 19 Ж и небольших участках прилегающих 19 В, 19 Е. Здесь удалось очертить западный контур большого кострища из древесного угля. На кв. 19 Ж исследованы также остатки горизонта II/1, представленного крупными фрагментами обгоревшего и истлевшего ствола дерева (ветви?).

Кремневый инвентарь верхнего слоя (рис. 1), обнаруженный в отчетном году, содержит ти-

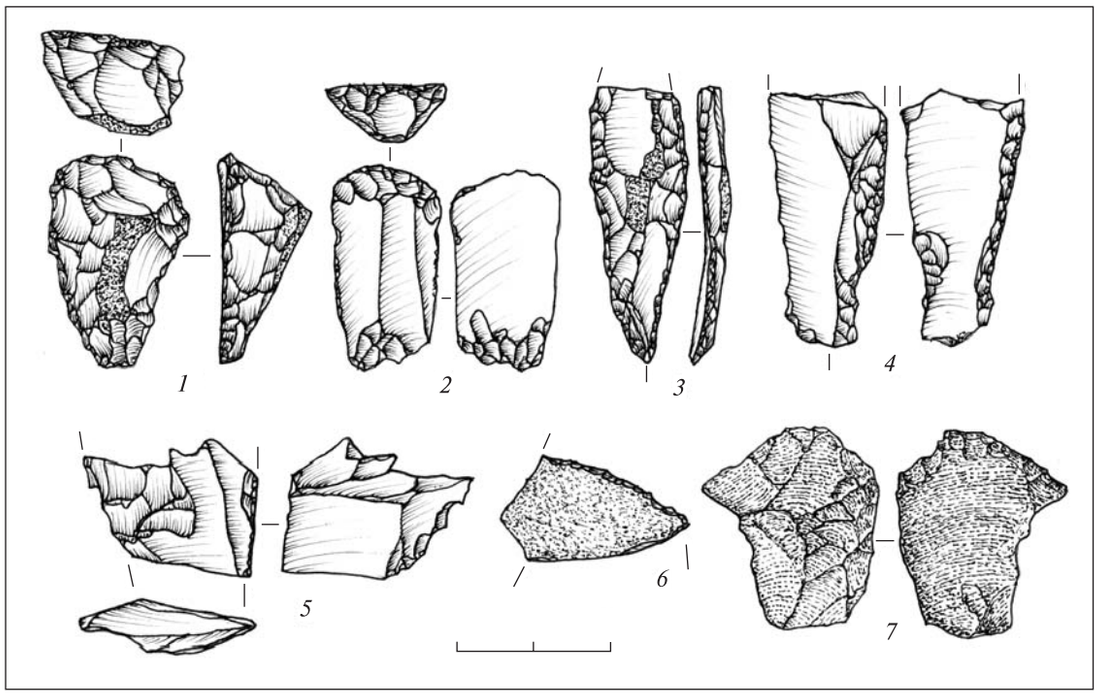

Рис. 1. Мира, верхний культурный слой. Подтреугольный билатерально ретушированный скребок (*1*), концевой скребок на пластине/долото (*2*), острие на пластинчатом сколе (*3*), двулезвийное орудие на пластине с альтернативно расположенными ретушированными кромками (*4*), скол-отход расщепления бифасиального изделия (*5*), первичный отщеп с краевой ретушью (*6*), скребло? (*7*). *1—6* — кремень, *7* — кварцит

пичные для стоянки подтреугольные билатерально ретушированные скребки-острия, несколько обычных концевых скребков, скребла, в т. ч. изготовленное на редком на стоянке сырье — мелкозернистом кварците. Обнаружены сравнительно многочисленные чешуйки и мелкие отщепы, являющиеся отходами изготовления и переоформления орудий на сколах и бифасиальных форм. Следует отметить находку очень компактно (буквально впритык один на другом) залегающей группы сколов. Причины такого залегания, впервые отмеченного на стоянке, не вполне ясны.

Среди прочих находок отметим единичные крупинки охры, чаще всего ярких красных оттенков, а также мела(?).

Фаунистическая серия составлена, главным образом, мелкими и средними фрагментами длинных костей, разрозненными зубами. Как и в предшествующие годы, определимые костные остатки принадлежат, в основном, лошади. Сохранность фауны на вскрытых участках крайне неудовлетворительная. Часть костей была взята монолитами с целью дальнейшей разборки и консервации в лабораторных условиях.

В процессе исследований все культуросодержащие седименты были промыты. С целью контроля промыты также были пески, перекрывающие пачку погребенных почв витачевского времени. Образцы для выборочной промывки брались на разных участках продольного разреза вдоль линии 19/18, а также в северной стенке раскопа 2009 г., на участке кв. 19—20 З.

После завершения работ и проведения необходимых измерений и фиксации, участок был законсервирован.

В целом работы 2009 г. дали новую ценную информацию к изучению пространственной структуры поселения верхнего культурного слоя. Также получены дополнительные данные о горизонте естественного пожара, приуроченного к уровню слоя II/1.

В.Н. Степанчук, С.Н. Рыжов

РЕКОГНОСЦИРОВКА МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ МЕДЖИБОЖ В 2008—2009 гг.

Medzhybizh paleontological site has been known for more than 100 years. In the 1950s, the first objects presumably processed by the human were found here. At the end of the 1990s and the beginning of the 2000s new evidence appeared about the existence of materials in horizons of Mindel and Ris age (approximately 400 thousand BP). In 2008 and 2009, reconnaissance works were conducted at the site which assured the archaeological status of the monument and undoubted perspectiveness of its study.

Палеонтологическое местонахождение поблизости пгт Меджибож Летичивского р-на Хмельницкой обл. известно среди геологов-четвертичников и палеонтологов уже более 100 лет. Последовательность залегания геологических слоев в районе Меджибожа изучалась в разное время такими авторитетными геологами как В.Д. Ласкарев, В.Г. Бондарчук, М.Ф. Веклич; вообще же с материалами местонахождения за прошедшее время работал не один десяток ученых-естественников. Результаты их работ однозначно свидетельствуют о том, что основной палеонтологический комплекс Меджибожа датируется временем миндель-рисского межледниковья, и, скорее всего, его началом, что в абсолютных датах составляет около 360—430 тыс. лет назад. Безусловный приоритет в находке здесь изделий из кремня, верной их трактовке и оценке значения для отечественного палеолитоведения принадлежит В.К. Пясецкому. Каменные артефакты, как сообщалось, обнаружены в горизонтах вместе с ископаемой миндель—рисской фауной. В начале нынешнего века появились новые указания на находку здесь, среди многочисленных палеонтологических остатков, ряда единичных объектов, которые, по мнению нашедших их геологов (В.К. Пясецкий) и палеонтологов (Л.И. Рековец), следует относить к числу каменных изделий древнего человека. Уже первые публикации указанных специалистов содержали информацию, вполне достаточную для того, чтобы палеонтологическое местонахождение Меджибож было отнесено также и к числу археологических.

Археологический статус местонахождения не показался сомнительным и авторам недавней обширной сводки по ранним палеолитическим памятникам Евразии. Впрочем, в другой, сходной по масштабам, сводке по Восточной Европе Меджибож вообще не упоминается. Некоторые украинские палеолитоведы, имеющие дело с ранними материалами, заняли подчеркнуто скептическую позицию, не упоминая Меджибож при рассмотрении ранних палеолитических памятников страны либо вообще не признавая наличия там артефактов. Такая позиция не представляется верной. С другой стороны, очевидно преждевременным является определение Меджибожа «ашельской стоянкой» — данных для такого утверждения также не достаточно.

Сложилась довольно парадоксальная ситуация, при которой специалисты смежных наук утверждают о наличии раннего археологического местонахождения, а археологи не торопятся принять эти утверждения на веру, но при этом и не предпринимают никаких попыток проверить эти утверждения. Археологическая рекогносцировка Меджибожа 2008—2009 гг. была проведена совместными усилиями ИА НАНУ и КНУ им. Т. Шевченко с целью предпринять хоть что-то в этом направлении. Дополнительным стимулом послужило приглашение проф. Л.И. Рековца посетить местонахождение во время работ его палеонтологической экспедиции 2008 г. В 2009 г. работы на местонахождении были продолжены, в частности, было исследовано около 1,5 м^2 нетронутых отложений среднеплейстоценового воз-

раста, а также пробраны отвалы прежних геологических и палеонтологических раскопов.

Работы проводились по Открытому листу № 377/0416 от 07.11.2008 г. и № 312/003360 от 18.06.2009 г. и, соответственно, по разрешениям Министерства культуры и туризма № 22-469/08 от 20.08.2008 г. и № 22-229/09 от 30.06.2009 г., выданым на имя В.Н. Степанчука. В работах принимали участие сотрудники Института археологии НАН Украины, Киевского национального университета им. Т. Шевченко, группа бакалавров и студентов этого университета, студенты Сумского пединститута, энтузиасты-любители древней истории. В число задач рекогносцировки 2008—2009 гг. входило: поиск аргументов в пользу археологического статуса местонахождения Меджибож, оценка наличия/отсутствия культуросодержащих слоев, перспективная оценка возможности и целесообразности проведения археологических раскопок на местонахождении и ряд других более частных вопросов.

В результате работ установлено, что на местонахождении имеется слой, содержащий четвертичную фауну, а также каменные и кремневые изделия высокой степени сохранности. Часть костей имеет повреждения, связанные с деятельностью древнего человека. Несмотря на отсутствие планов, показывающих расположение геологических и палеонтологических раскопок и выемок, есть все основания предполагать, что продолжение раскопок на местонахождении (в точке 1) выявит новые свидетельства присутствия здесь древнего человека.

Таким образом, найдены аргументы в пользу археологического статуса местонахождения Меджибож, установлено наличие культуросодержащего слоя. Проведение археологических работ на местонахождении представляется и возможным, и целесообразным. Не следует забывать, что в восточноевропейском ареале страны до сих пор известны лишь единичные стратифицированные местонахождения периода нижнего палеолита. Это Меджибож и Маслово в бассейне Южного Буга. Меджибож, доставляющий богатые палеонтологические свидетельства, выразительный каменный инвентарь и другие свидетельства жизнедеятельности древнего человека в стратифицированном контексте, в настоящее время представляется наиболее важным и наиболее перспективным пунктом для регулярного исследования свидетельств присутствия нижнепалеолитического населения в восточной части Восточноевропейской равнины.

Авторы благодарны Л.И. Рековцу (Палеонтологический музей НАНУ), Ю.И. Толкачеву (Киевский центр охраны памятников истории и культуры), О.Г. Погорельцу (директор Меджибожского заповедника), М.Г. Царуку (Отдел охраны памятников культурного наследия, г. Хмельницкий) и их сотрудникам и коллегам за всемерное содействие успешному проведению работ 2008 и 2009 гг. Авторы благодарны также коллегам-палеонтологам Л.И. Рековцу и В.Н. Логвиненко за возможность ознакомления с частью фаунистических и каменных находок из Меджибожа, О.П. Журавлеву — за определение видовой и морфологической принадлежности некоторых костей, а коллеге А. Оно за полезное обсуждение осенью 2008 г. вопроса о намеренности повреждений на ряде фрагментов кости из местонахождения.

Б.С. Строцень

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОДІЛЛІ У 2009 р.

Information on results of the research by the State Enterprise the Protective Archaeological Service of Ukraine of the IA NASU «Podillya Archaeology» during the archaeological examination at the territory of Ternopil and Khmelnytskyi Oblasts.

Дочірнє підприємство «Подільська археологія» Державного підприємства НДС ОАСУ Інституту археології НАН України створене у 2004 р. За п'ять років обстежено близько 10 тис. земельних ділянок, виявлено понад 500 пам'яток і подано до органів охорони культурної спадщини для вирішення питання про взяття їх під охорону, на низці пам'яток проведено рятівні розкопки. З червня 2008 року підприємство поширило свою діяльність на Хмельницьку обл.

Упродовж 2009 року під час проведення археологічної експертизи станом на початок листопада обстежено понад 1800 земельних ділянок, відведених громадянам та суб'єктам підприємницької діяльності на Тернопільщині, та близько 1500 — на Хмельниччині. В цих областях виявлено 11 курганів та одну курганну групу епохи бронзи та раннього залізного віку, 55 різночасових поселень від пізнього палеоліту до середньовіччя. Попереджено руйнування культурного шару більше ніж на 120 ділянках. На 11 ділянках проведено шурфування — в Городку Хмельницької обл., Бучачі, Бережанах, Кременці, Теребовлі, Чорткові, Хоросткові Гусятинського р-ну Тернопільської обл. На двох — у м. Чортків по вул. Аптечна, 7А та в м. Бережани по вул. Міцкевича, 1 — вдалося зафіксувати непорушений культурний шар. В інших випадках культурний шар поруйновано будівництвом XVIII—XX ст.

Чортків, вул. Аптечна, 7А. Під час проведення земляних робіт у центральній історичній частині міста, на мисоподібному підвищенні правого берега р. Серет, здійснено археологічний нагляд. Майже весь культурний шар знищено будівництвом впродовж XIX—XX ст. Незачепленою виявилася тільки невелика ділянка площею 3,75 м^2 і завглибшки 2,55 м. На глибині 2,55 м від сучасної поверхні виявлено шар (11) темно-коричневого грунту насичений фрагментами трипільського посуду та (шар 12) розвал фрагментів вінець, стінок і денець трипільської кераміки середнього етапу. В інших шарах (1—10, 14) були матеріали XVII—XX ст.

Бережани вул. Міцкевича, 1. Ділянка розташована в центральній історичній частині міста, на відстані 50 м на північ від міської ратуші. У розкопі розмірами 5 × 6 м, на глибині 1,70—2,80 м від денної поверхні зафіксовано залишки кам'яного підвалу, який за заповненням (фрагменти гончарної кераміки, скляного посуду та кахельних плиток) попередньо можна датувати кінцем XVIII—XIX ст. Підвал мав довжину 3,70 м, ширину 1,20 м.

Перелік пам'яток, виявлених у 2009 р.

Тернопільська область, Б*ережанський район*

Божиків I — багатошарове поселення висоцької та черняхівської культур і давньоруського часу XII—XIII ст.

Борщівський район

Мельниця-Подільська IV — поселення епохи бронзи та раннього залізного віку.

Стрілківці III — багатошарове поселення (епохи бронзи та раннього залізного віку і давньоруського часу XII—XIII ст.).

Бучацький район

Бариш I — поселення раннього залізного віку.

Доброполе VIII — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку, черняхівської культури і давньоруського часу XII—XIII ст.

Гусятинський район

Коцюбинці I — двошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Коцюбинці II — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Коцюбинці III — поселення черняхівської культури.

Ставки I — поселення черняхівської культури.

Збаразький район

Добриводи IV — стоянка пізнього палеоліту.

Оприлівці II — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку і давньоруського часу XII—XIII ст.

Оприлівці III — багатошарове поселення трипільської культури, епохи бронзи, ранньозалізного часу і давньоруського часу XII—XIII ст.

Оприлівці IV — багатошарове поселення епохи бронзи, ранньозалізного часу і давньоруського часу XII—XIII ст.

Зборівський район

Волосівка I — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Кабарівці I — двошарове поселення черняхівської культури та давньоруського часу XII—XIII ст.

Козівський район

Плотича IV — двошарове поселення черняхівської культури і давньоруського часу XII—XIII ст.

Ланівецький район

Вишгородок II — стоянка пізнього палеоліту.

Монастириський район

Дубенка IV — двошарове поселення комарівської культури і раннього залізного віку.

Підволочиський район

Городниця II — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку та черняхівської культури.

Жеребки III — поселення культури Ноуа.

Підгаєцький район

Старий Литвинів III — багатошарове поселення комарівської культури, епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Теребовлянський район

Воля VII — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Кровінка III — поселення лука-райковецької культури.

Кровінка IV — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Лошнів IV — поселення трипільської культури та культури Гава-Голіградн.

Могильниця II — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Теребовля VIII — багатошарове поселення трипільської культури, епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Теребовля IX — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Теребовля X — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Тернопільський район

Байківці VII — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Біла III — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Велика Березовиця IV — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Чортківський район

Шульганівка I — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Шульганівка II — поселення давньоруського часу XII—XIII ст.

Шумський район

Васьківці IV — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Шумськ VI — багатошарове поселення епохи бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу XII—XIII ст.

Хмельницька область, *Чемеровецький район*

Жабинці — двошарове поселення скіфського часу і черняхівської культури.

Городоцький район

Остапківці — черняхівське поселення.

Лісогірка — трипільське поселення.

Кузьмин — поселення енеоліту та пізнього середньовіччя.

Кам'янець-Подільський район

Суржа — поселення скіфського часу.

Улянівка — черняхівське поселення.

Борщівка — багатошарове поселення скіфського та ранньослов'янського часу.

Красилівський район

Котюжинці — двошарове поселення черняхівської культури та пізнього середньовіччя.

Славутський район

Комарівка — поселення VIII—V ст. до н. е.

Крупець — поселення пізньоримського часу.

Славута — поселення кінця III — першої половини II тис. до н. е.

Ізяславський район

Михнів — поселення трипільської культури.

Михнів — двошарове поселення II тис. до н. е. та VIII—V ст. до н. е.

Покощівка — двошарове поселення II тис. до н. е. та VIII—V ст. до н. е.

Шекеринці — двошарове поселення II тис. до н. е. та VIII—V ст. до н. е.

Хмельницький район

Малиничі — двошарове поселення черняхівської культури та пізнього середньовіччя.

Хмельницький — поселення доби бронзи.

Ярмолинецький район

Іванківці — поселення черняхівської культури.

Л.Д. Строцень

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЧАСТИНИ м. СКАЛАТ

The results of rescue research of historic part of the town of Skalat in Pidvolochysk Region of Ternopil Oblast are presented.

В серпні 2009 р. ДП ОАСУ «Подільська археологія» здійснено дослідження культурного шару в м. Скалат Підволочиського р-ну Тернопільської обл. на ділянці, що відводилась під індивідуальне будівництво.

Перша згадка про Скалат в писемних джерелах датується 1512 роком. На межі XVI—XVII ст. населений пункт вже був містечком і отримав Магдебурзьке право. У 1630 р. галицьким мечником Кшиштофом Віхровським тут споруджено замок для захисту від турків, татар і козаків. Ділянка по вул. Незалежності, на якій проводились дослідження, знаходиться на виїзді з міста і при дорозі Тернопіль—Гримайлів. Тут, за свідченнями старожилів, міг розміщуватися єврейський квартал, на що вказує й близькість до єврейської божниці. Але більш точні результати можуть дати лише археологічні пошуки.

По осі північ—південь закладено два розкопи (2,0 × 6,0 м і 2,0 × 4,0 м) на відстані 5,0 м один від одного. Культурний шар простежується під шаром насипного чорнозему на глибині 0,65 м. Його потужність від 0,3 до 0,6 м. В розкопі 1 виявлено залишки фундаменту (2,0 × 1,2 м), що перекривається пізнішою господарською ямою (0,6 × 1,0 м). Біля фундаментів фіксуються залишки обмазки зі слідами побілки, обгоріле дерево, між камінням є скупчення вуглинок, попіл. В розкопі 2 виявлено господарську яму, очевидно XIX ст., в якій зафіксовано кістки тварин зі слідами розрубування вперемішку з керамікою.

З керамічних виробів виявлено фрагменти чорнолощених макітер, глечиків, мисок, горщиків і кухликів XVIII—XIX ст. Деякі орнаментовано технікою лощіння. Знайдено два фрагменти люльок турецького типу з коричневої глини, одна вкрита поливою, тягарець до рибальських сіток, орнаментовані фрагменти кахлі разом з румпою, закіптявлені зсередини. Найбільше виробів із заліза: ковані цвяхи з округлою шляпкою, фрагменти кінської підкови, підківки до чобіт, завіси до дверей, елемент дверного засува, кільце до дишла кінської упряжі, фрагмент швейної голки. Виявлено також фрагмент кам'яного бруска, одна сторона якого зі слідами кіптяви.

Серед скляних виробів є фрагмент пляшки підквадратної форми з прозорого скла з випуклим штампованим фірмовим знаком округлої форми, на якому по центру виконано напис латинкою *LONDON*, зверху над написом є зображення виноградного грона з листям, знизу — символічне зображення шестикутної зірки з літерою *P*. По периметру зображення облямоване круглими цяточками. Скло вкрите перламутровою патиною. Друга знахідка — нижня частина пляшки з-під пива із коричневого скла зі штампованими написами польською мовою. На придонній частині напис *PIWO EKSPORTOWE*. На одній зі сторін монограма: велика писана літера *A* у вигляді двох спарених рибальських гачків. Під нею є зображення маленької друкованої літери *в*, зліва і справа — літери *x*. Навколо монограми по колу є напис (частково втрачений), який складається зі слів, розділених між собою випуклими крапочками: *LV..., ...STWO, BROWAROW, AKCYJNE*. На задній частині пляшки в двох рядках читається поздовжній напис: в одному — *WLASN...*, в другому — *NIESPRZEDAJNA*. Дно пляшки заглиблене. Напис на пляшці має відношення до Львівського акційного товариства броварів. Воно було засноване в другій половині XIX ст. у Львові, і його торговельна мережа

поширювалась по всій території Західної України і за її межами. Сьогодні його правонаступником є ТОВ «Львівська пивоварня».

Серед скляних знахідок також є чотири фігурні ніжки від фужерів з матового скла, денця від пляшечок для ліків із заглибленим дном з прозорого скла. І в господарських ямах, і по всій площі розкопу траплялися кістки великої рогатої худоби і свиней із слідами рубання.

Ще виявлено кістяний ґудзик з п'ятьма отворами, віконну ручку з мідного сплаву із слідами кріплення до дерев'яної рами і мідну монету — півкрейцера Марії Терези 1776 року (Австро-Угорщина) з чітким зображенням на аверсі і затертим на реверсі.

Аналіз стратиграфії та артефактів дозволяють припустити, що виявлено залишки садиби XVIII ст., знищеної вогнем.

Б.С. Строцень, М.О. Ягодинська

НОВА ПАМ'ЯТКА ЛИПИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

The information is presented on the research of Pronyatyn VI, a new settlement of Lypytska culture discovered in outskirts of Ternopil (Pronyatyn housing estate) at Zarichna Street.

У 2008 р. під час проведення ДП ОАСУ Подільська археологія археологічної експертизи земельної ділянки в м. Тернопіль (мікрорайон Пронятин) відкрито поселення липицької культури Пронятин VI. Пам'ятка займає другу—третю надзаплавні тераси високого правого берега в середній течії р. Серет з чітким ухилом на схід, на північно-західній околиці м. Тернопіль.

Територію поселення частково зруйновано одноповерховою забудовою XIX—XX ст. Розкрито 100 м^2 культурного шару потужністю від 0,9 до 2,1 м. Він насичений численними фрагментами ліпної і гончарної кераміки переважно липицької культури, незначна частина фрагментів відноситься до періоду середньої бронзи, ранньозалізного часу, культури Лука Райковецька, X—XIII ст. та XIX—XX ст. Виявлено 30 різночасових об'єктів (рис. 1), переважно господарські ями та траншеї XIX—XX ст. Про це свідчать фрагменти пізньої кераміки та характерний колір заповнення — чорний з дрібними уламками обмазки та дрібними вуглинами. Його чітко було помітно на тлі давнього культурного шару темно-коричневого кольору. Всі пізні об'єкти пов'язані з верхнім перевідкладеним шаром. Давніми виявилися лише 10 — 1, 1а, 2, 3, 9, 14, 17, 24, 29, 30. Із них 1 і 29 — наземні будівлі, 9 і 30 — опалювальні пристрої, решта — господарські ями.

Об'єкт 1 — сліди споруди, зведеної в культурному шарі. На глибині 0,4—0,5 м від денної поверхні зафіксовано скупчення обмазки. Воно неправильної форми, 3,55 × 1,85 м, товщина до 20 см, складалося з відносно невеликих, аморфних шматків обмазки, вірогідно з покрівлі будинку. Між ними знайдено фрагменти ліпної та гончарної кераміки, роги косулі, корови, фрагментовану кам'яну сокиру з мергелю, біконічне глиняне пряслице, крем'яний відбійник, мідний дротик та фрагментовану дрібну мідну намистину. Нижче знаходився черінь вогнища (розміри 0,7 × 0,6 м, товщина 0,15 м) та ще одне скупчення обмазки розмірами 1,8 × 1,2 м і максимальною товщиною 16 см, можливо, від зруйнованої стіни. На відміну від попереднього рівня, тут були великі шматки обмазки плоскі з однієї сторони і гранчасті з другої, з відбитками від жердин. Нижче череня і другого завалу обмазки в передматериковому шарі виявлено три стовпові ями.

Кераміку, виявлену в житлі, можна поділити на кухонну та столову, ліпну й гончарну. Кухонну кераміку представлено фрагментами грубих ліпних горщиків та мисок з шерехатою поверхнею, на якій виступають зерна крупнофракційного шамоту, з короткими майже прямими горизонтально зрізаними або заокругленими вінцями. Колір сіро-коричневий, сірий або коричневий, плямистий. Є також ліпний посуд, загладжений у верхній частині і шорсткий або храпуватий у нижній (рис. 2, *1, 3*). Знайдено також глиняні диски з пальцевими вдавленнями із зворотної сторони (рис. 2, *5*) або заглибленими насічками по краях. Столовий посуд представлено горщиками, мисками та чашами (рис. 2, *2*). Він мав тонші стінки, загладжений зсередини (іноді лискований), зовні лискований. Колір чорний, темно-коричневий або сірий. Домішки — дрібний шамот, інколи дрібний пісок, можливо, природний. Кераміка ліпна, ліпна поправлена на гончарному крузі, гончарна сироглиняна.

Ще одну наземну будівлю (***об'єкт 29***), від якої лишився розвал глиняної обмазки, ви-

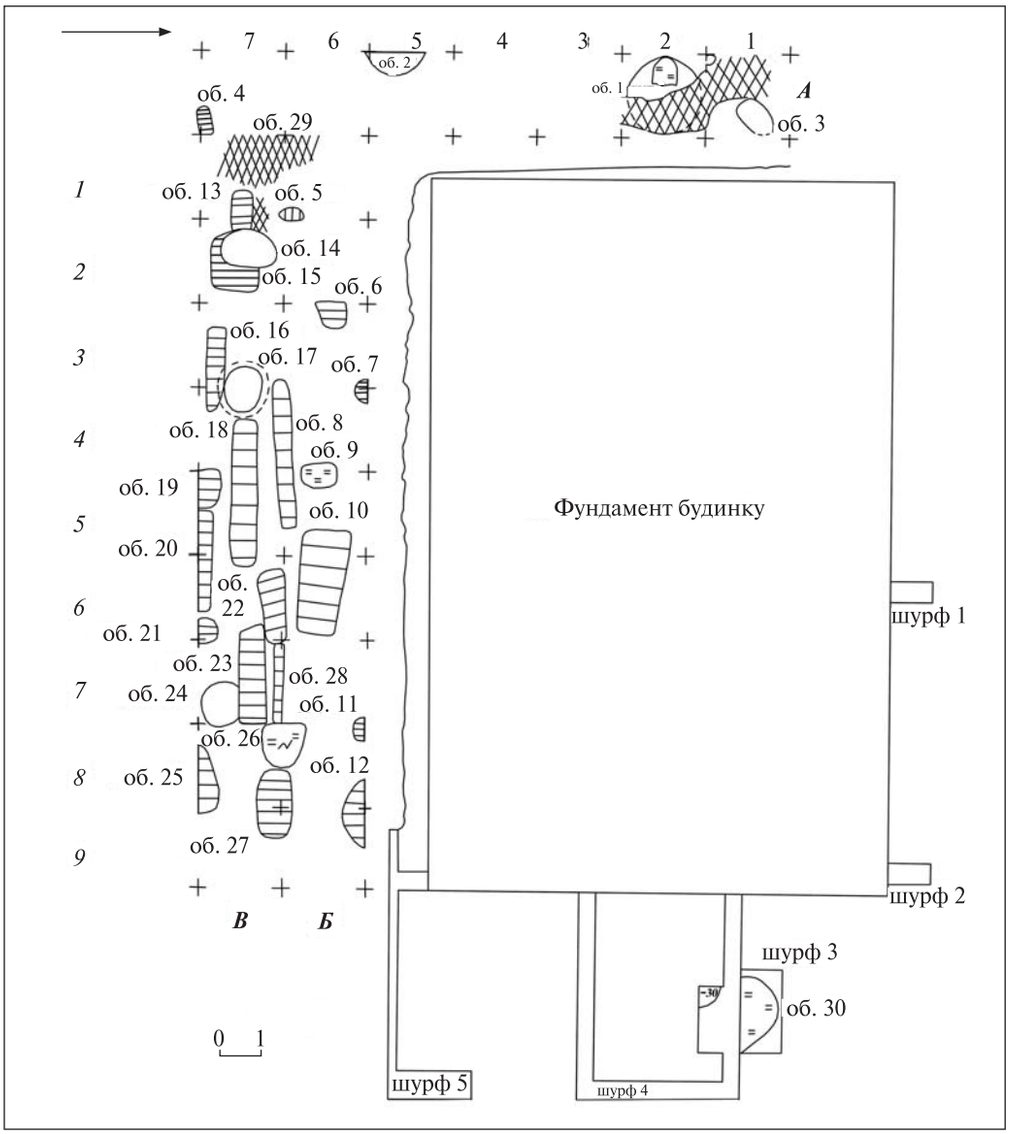

Рис. 1. Поселення Пронятин VI. План дослідженої частини

явлено на глибині 0,65 м від денної поверхні. Розміри розвалу 1,9 × 2,2 м. Під ним в передматериковому шарі зафіксовано дві стовпові ями завглибшки 20—35 см, діаметр 50 см, та скупчення каміння. В розвалі знайдено фрагменти гончарної кераміки I—II ст., ліпних горщиків з храпуватою поверхнею.

Господарські ями липицької культури простежені в різних частинах розкопу. Всього їх шість.

Під об'єктом 1 знаходилася господарська яма (***об'єкт 1а***), округла в плані, розмірами 1,95 × 1,9 м, глибина 0,8 м від материка. Заповнення ями чорно-коричневе, гумусоване, з домішкою материкової глини. На дні стовпова яма діаметром 20 см, глибина 10 см. Стіни ями нерівні, з підбоєм, з округлими кутами, дно опукле. В заповненні зафіксовано фрагменти столової та кухонної кераміки I—II ст., обмазку з відбитками дерев'яних конструкцій та рослинними домішками, а також череп хижака (можливо, лисиці або собаки).

Об'єкт 2 діаметром 1,50 м, глибина 1,45 м. Це господарська яма округла в плані, з нерівними трохи розширеними донизу стінами, заокругленим переходом від стін до дна та рівним дном. У придонній частині (за 20 см від дна) знайдено глиняне опуклобоке пряслице, заготовку для крем'яного знаряддя, крем'яні відщепи, шматки обмазки, серед яких була шлакована, фрагменти кухонного посуду з крупнофракційними виступаючими назовні домішками шамоту, і уламки ліпного з двостороннім лощенням горщика.

Ще одна господарська яма (***об'єкт 14***) підовальної форми, розмірами 1,4 × 0,85 м, глибина 0,85 м від рівня давньої поверхні. Стіни нерівні, розширені підбоєм до дна, дно опукле. З південного боку від об'єкта в передматериковому шарі знайдено глиняне пряслице з потрійними короткими насічками. В заповненні зафіксовано фрагмент крем'яного серпа, денце ліпного горщика, фрагменти кухонного посуду з крупнофракційними виступаючими назовні домішками шамоту та вапняку, трапилися стінки з паралельними пальцевими розчосами, два фрагменти стінок ліпних горщиків з валиками, в одному випадку нерозчленованим. Виявлено також столовий посуд — лощена з двох сторін мисочка та горщик.

Господарська яма (***об'єкт 17***) підовальної форми розмірами по дну 1,4 × 1,1 м, зверху — 0,9 × 1,1 м, глибина 1,95 м від денної поверхні і 0,65 від давньої поверхні. Стіни розширені підбоєм, дно рівне. Заповнення ями таке саме, як і в попередніх об'єктах I—II ст. — чорно-коричневе, з фрагментами кераміки, дрібними шматками обмазки та вуглинами. В придонній частині ями зафіксовано лінзу попелу (товщина 40 см, діаметр 70 см) з фрагментами обмазки та перепаленим камінням. У заповненні ями знайдено фрагмент косозрізаного вінця гончарної чорнолощеної посудини з плічком, оформленим ребром, вінце ліпного горщика, уламок точильного бруска з пісковику, фрагменти вінця миски з пальцевим вдавленням і ліпного горщика, лощену ручку від ліпного горщика.

Господарська яма (***об'єкт 24***) округлої форми, діаметр 1,05 м, глибина 1,20 м від денної поверхні. В світло-коричневому суглинковому заповненні простежено дрібні фрагменти глиняної обмазки та кераміки, а також знайдено дуже кородований залізний ніж.

У культурному шарі на глибині 0,45 м від сучасної поверхні виявлено черінь вогнища (***об'єкт 9***), 0,85 × 0,75 м, округлої форми. На ньому лежали кістка тварини та розвал ліпного горщика, прикрашеного фігурно оформленим наліпом-«розеткою» (рис. 2, *6*). Подібні стінки з наліпами знайдено у культурному шарі.

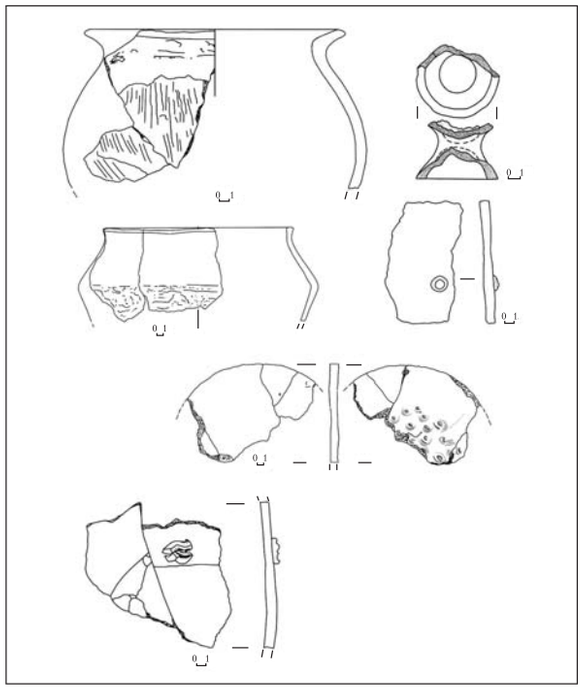

Рис. 2. Поселення Пронятин VI. Фрагменти кераміки: *1, 3, 5* — об'єкт 1; *6* — об'єкт 9

Ще один черінь від вогнища або печі (***об'єкт 30***) відкрито на місці будівельної траншеї (рис. 1) і на глибині 0,6 м від денної поверхні. Черінь влаштовано таким чином: на підсипку з чистого крупнозернистого піску покладено шар глини. Розміри його 1,70 × 1,05 м, товщина перегорілого шару 5—7 см.

У культурному шарі поселення липицької культури знайдено два кістяні предмети: проколку з рогу косулі з зашліфованою робочою частиною, п'ятку обрізано ножем; кістяну двобічну проколку з фрагмента трубчастої кістки зі слідами стругання ножем. Поверхня добре зашліфована і залощена.

На археологічній карті Тернопільської обл. до 2008 р. існувало лише 16 пам'яток (поселень та поховань) липицької культури, з них досліджувалося п'ять. Вони зосереджені переважно в Бучацькому, Монастириському, Заліщицькому, Збаразькому та Лановецькому р-нах. Поселення Пронятин VI є першою пам'яткою, відкритою в центральній частині області.

О.Б. Супруненко

ПОСЕЛЕННЯ СОСНІВКА І НА р. КОЛОМАК ПІД ПОЛТАВОЮ

In 2009, during the archaeological examination of a plot allotted for construction of a recreation center, the multilayer monument Sosnivka I (from the Neolithic Age to the end of the 18th c. and the 19th c.) was discovered and partly studied. The Neolithic site Sosnivka I was found on the left bank of the Kolomak River between Verkholy and Sosnivka villages to the north from Poltava.

У жовтні 2009 р. в ході археологічної експертизи ділянки в межах Ковалівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл. обстежено багатошарове поселення, розташоване за 5,4 км на північний схід від м. Полтава, між селами Верхоли та Соснівка, на мису лівого берега р. Коломак. Перші археологічні знахідки на пам'ятці виявлені розвідками у В.В. Шерстюка 2003 р.

Поселення Соснівка І з матеріалами доби неоліту, бронзи, культурними нашаруваннями раннього залізного віку, окремими знахідками салтівської культури та шарами хутора кінця XVIII—XIX ст., географічні координати центральної ділянки N 49° 35′ 99,87″, E 34° 39′ 83,33″, пов'язане з підвищенням мису над коліном р. Коломак і тяжіє до гирла р. Свинківка — правої притоки Коломака, розташовуючись за 0,5 км вище від сучасного місця її впадіння, навпроти масиву намивних та алювіальних пісків правого берега, поряд з якими розташовані околиці сіл Ковалівка і Бочанівка.

Поселення приурочене до мису другої надзаплавної тераси лівого берега, що свого часу підмивався Коломаком, утвореного вигином русла річки, позначеного терасоподібними уступами різного рівня та дюнами на краю плато. Територія пам'ятки знаходиться на лісових угіддях Чалівського лісництва ДП «Полтавське лісове господарство», за 0,5 км на південь від с. Ковалівка та 0,3 км на північ—північний схід від с. Верхоли, безпосередньо навпроти с. Соснівка. Мис видовжений у напрямку північний захід-захід—південний схід-схід, має протяжність 0,7 км, ширина вздовж Коломака 0,05—0,15 км. Загальна площа пам'ятки не більша ніж 1,5—1,6 га (рис. 1, *1*).

Висота борової тераси над заплавою становить 4,5—5,1 м (в абсолютних значеннях 88,4—88,8 м). В основі другої тераси знаходиться уступ мисового відгалуження першої тераси, видовжений на північний схід, площею 0,20 × 0,45 км, заввишки 0,1—0,8 м над рівнем заплави, або 83,4 м в Балтійській системі вимірів. Він задернований і вкритий лучною рослинністю та кущами.

Схили і поверхня всього мису задерновані, вкриті сосновим лісом, основа обох терас поросла кущами, перша тераса задернована. В ході обстеження смуги ґрунтової лісової дороги вздовж країв мису, на піску, виявлено поодинокі фрагменти кераміки епохи бронзи, раннього заліза, на схилах — кілька відщепів кременю. На нижній надрічковій частині мису знайдено розкришені черепки неолітичної епохи з рослинністю в тісті, схожі на старожитності черкаської культури дніпро-донецького неоліту. Отже, мисове відгалуження першої тераси та основа схилу є ще одним пунктом — неолітичною пам'яткою Соснівка ІІ. Його площа складає 0,20 × 0,25 м (рис. 1, *2*).

Північно-західна ділянка поселення Соснівка І обрана під спорудження бази відпочинку ТОВ «Командор». Остання буде займати виступ мису другої тераси над заплавою, обмежений з широтних боків двома вибалками-спусками до річки. Площа ділянки 0,5 га (100 × 120 м). Північна її частина має вигляд галявини на узліссі й утворена свого часу забудовою хутора, південна — вкрита лісовими насадженнями. Поверхня має природне задернування. Тут розташована улоговина завглибшки близько 2 м.

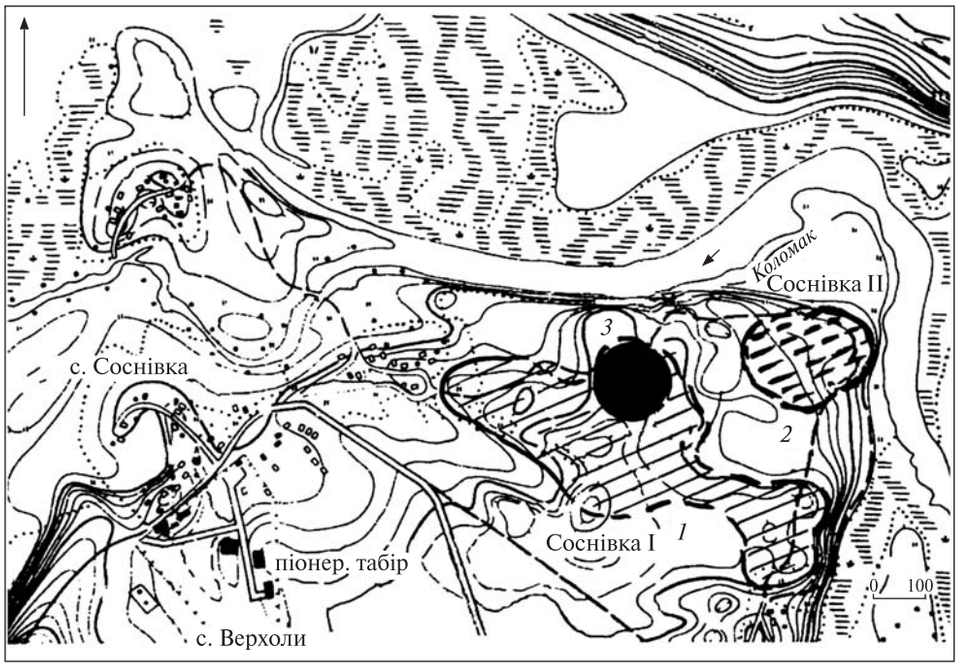

Рис. 1. Соснівка—Верхоли**.** Схема розташування поселення доби неоліту—раннього залізного віку Соснівка I *(1)* та неолітичного місцезнаходження Соснівка II *(2)*; місце ділянки під будівництво бази відпочинку *(3)*

Огляд території дав змогу визначити смугу залягання культурних нашарувань у північній надрічковій частині завширшки 30—40 м. З метою встановлення наявності/відсутності культурних нашарувань здійснено шурфування у північній частині ділянки і оглянуто відслонення. В останніх культурних решток не виявлено. Закладені шурфи охопили не зайняту лісом територію майданчика майбутнього будівництва.

Шурф 1 (1,2 × 2,0 м) на північно-західному уступі мисоподібного утворення, в зоні пошкодженого ерозією масиву тераси, доведено до глибини 1,5 м. Стратиграфія: 0,0—0,1 м — дерновий супіщаний сіро-коричневий шар; 0,1—0,4 м — світло-сірий, місцями біло-сірий пісок, з окремими вуглинами та знахідкою в його основі виробу з кременю; від 0,4 м — білий пісок — материк. У південно-східній частині шурфу, від рівня 0,18—0,20 м від поверхні, чітко окреслювався напівкруглий контур *ями 1*, заповненої попелястим піщаним вмістом з вуглинами, та прилегла до неї ділянка стародавнього ґрунту, вкрита попелом й інтенсивно-чорним супіском. Яма досліджена лише в кутку шурфу (0,55 × 0,60 м) до глибини 0,60 м. Мала однорідне сіро-попелясте заповнення, рівні вертикальні стіни і вирівняне дно, містила два уламки стінок неолітичного посуду та перетин перепаленої пластини непрозорого коричнево-червоного кременю. Подальше дослідження об'єкта було передчасним, яму законсервовано.

Поряд із ямою 1 відкрито дві *ямки від стовпів* круглої в плані форми, діаметром 0,18 та 0,21 м, глибина, відповідно, 0,75 та 0,90 м від денної поверхні.

Знахідки. У сповзлих поверхневих нашаруваннях виявлено фрагменти стінок ліпного горщика, зокрема з прокресленим орнаментом у вигляді косого хреста від посудини початкового етапу доби раннього заліза (рис. 2, *1*). Більш виразними є неолітичні знахідки, зокрема, фрагмент стінки тонкостінного невеликого горщика з вигорілою черепашкою, рослинністю і піском в тісті (рис. 2, *3*), а також кремені — призматичний уламок олівцеподібного перевикористаного нуклеуса (рис. 2, *2*), різець на широкій пластині сіро-коричневого напівпрозорого кременю (рис. 2, *4*).

Шурф 2 (1 × 2 м) закладено за 4,5 м від краю мису і доведено до глибини 1,10 м. Стратиграфія: 0,00—0,15 м — дерновий супіщаний сіро-коричневий прошарок зі знахідками XIX — початку XX ст.; 0,15—0,30 м — сіро-коричневий шар культурних відкладень XIX ст.; 0,30—0,35 м — коричнюватий, збагачений трухлявиною супіщаний шар зотлілої лісової органіки, в якому виявлено уламки вінця античної амфори; 0,35—0,65 м — сіро-палевий пісок — давній похований ґрунт зі знахідками на поверхні і в верхній частині окремих вуглин, фрагментів

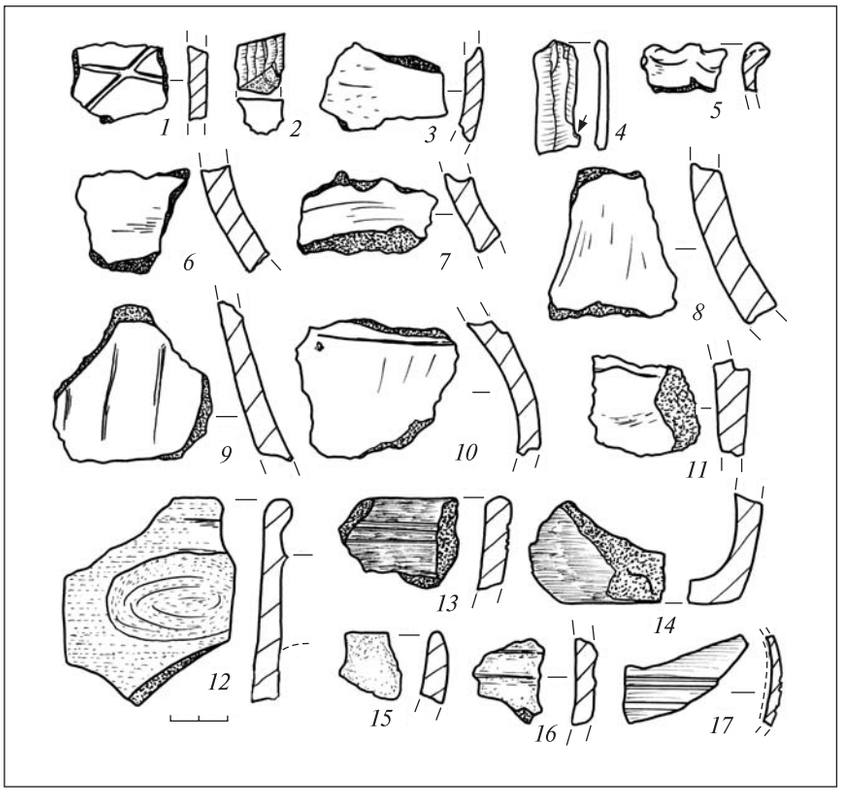

Рис. 2. Соснівка І. Кераміка доби неоліту *(3)*, бронзи *(1, 15, 16)*, раннього залізного віку *(5—11)*, скіфського часу *(12)*, доби середньовіччя *(13, 14, 17)* і вироби з кременю *(2, 4)*

ліпного посуду доби раннього залізного віку; від 0,65 м — білий материковий пісок.

У шурфі, крім новітніх, виявлено кілька давніх об'єктів. У північній стіні, в центрі, досліджено *стовпову ямку* овальної в плані форми діаметром 0,3 м і завглибшки від рівня сучасної поверхні 0,6 м. Стінки ямки трохи звужувалися до заокругленого дна. Заповнення її сіро-попелясте, з окремими вуглинами та десятком уламків ліпного посуду доби раннього залізного віку (рис. 2, *5—11*).

У південно-західному кутку шурфу оконтурилася частина округлої *господарської ями 1*, діаметр 1,2 м, глибина 0,68 м. Її було впущено з-під рівня залягання коричнюватого, збагаченого трухлявиною супіщаного шару зотлілої лісової органіки, мала з одного боку похилі, з іншого — скошені до рівного дна стіни. Заповнення сіро-коричнево-супіщане, однорідне, з поодинокими фрагментами ліпного посуду доби раннього залізного віку.

Яма 1 перекривала круглу за формою *яму 2*. Її діаметр 0,7 м, глибина 1,1 м. Вона була впущена з рівня похованого ґрунту. Вміст ями відзначався сіро-білим забарвленням зі слідами попелу, проте не містив жодних культурних решток, окрім плаского шматочка щільного пісковику, що, напевне, слугував абразивом. Ймовірно, її можна датувати добою неоліту.

Знахідки. Керамічний комплекс зі стовпових ямок та ями 1 репрезентовано уламками ледь відігнутого вінця горщика, прикрашеного по зрізу пальцевими защипами (рис. 2, *5*), фрагментами горловин горщиків та стінок корчаги з добре загладженою поверхнею, зокрема прикрашених шишкоподібним виступом і орнаментом у вигляді продавленої горизонтальної лінії (рис. 2, *6—11*). Ця кераміка (понад 30 уламків) представляє посуд пізньочорноліського—пізньожаботинського кола.

Над цими знахідками, у прошарку перед культурним шаром початку раннього залізного віку, виявлено матеріали скіфської доби, а саме, вінце оранжевоглиняної амфори (рис. 2, *12*) зі слідом від ручки, а також фрагменти гончарної посудини пізнішого часу з вертикальним вінцем і пласким денцем салтівського глека або кружки (рис. 2, *13, 14*).

Шурф 3 (1,0 × 1,0 м) закладено в придорожній частині плато мису і доведено до глибини 0,8 м. Стратиграфія: 0,0—0,1 м — дерновий супіщаний сіро-коричневий шар; 0,1—0,3 м — сіро-коричнево-чорний супіщаний культурний

шар з окремими вуглинами і знахідками зверху кераміки XIX—XX ст., ближче до основи, — фрагментів гончарного посуду доби середньовіччя, а також уламків ліпної кераміки епохи раннього залізного віку, зокрема античних амфор; від 0,3 м — білий пісок, материк. Шурф репрезентує ділянку ерозованих нашарувань, пошкоджену діяльністю населення хутора, і засвідчує незначну потужність відкладень поза межами лісової дороги на південь або ж їх остаточне виклинення.

Знахідки охоплюють великий культурно-хронологічний діапазон. Є кераміка катакомбної та бабинської культур (рис. 2, *15*, *16*), передскіфського і скіфського часу, окремі уламки стінок гончарного посуду XVIII ст. (рис. 2, *17*). Більшість фрагментів подрібнена й обкатана.

Отже, експертизою встановлено, що обрана під спорудження бази ділянка у північній частині знаходиться в межах залягання культурних нашарувань археологічної пам'ятки Соснівка I. Її шари незначної потужності і дозволяють провести будівництво капітальних об'єктів під археологічним наглядом, а також потребують розкопок ділянки з неолітичним житлом та провести археологічне вивчення прилеглої до річки смуги нашарувань, які слід виконати до початку будівництва. Загальна площа таких, здебільшого наглядових археологічних досліджень, повинна складати близько 0,25 га і здійснюватися у весняно-літній період. Відповідний висновок з цього приводу надано управлінню культури Полтавської облдержадміністрації і забудовнику.

О.Б. Супруненко, І.М. Кулатова

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ хут. ДУКАНИЧІ У ПОНИЗЗІ ПСЛА

In the outskirts of Komsomolsk in Poltava Oblast on the territory of industrial area of Yeristovka quarry of Poltava GOK Corporation near Dukanychi hamlet not far from Voloshyne village a group of barrows II consisting of four mounds, 21 burials of the Early and Late Bronze Age, a Late Sarmatian tomb, and a cemetery of the hamlet of the end of the 19th c. and the beginning of the 20th c. were studied.

Група курганів II поблизу колишнього хут. Дуканичі, неподалік с. Волошине (Дмитрівська сільрада) м. Комсомольськ Полтавської обл. (вододіл річок Псел—Сухий Кобелячок—Дніпро), складалася з чотирьох розораних курганів і трьох курганоподібних насипів заввишки 0,20—0,85 м і діаметром 9—21 м. Вона знаходилася за 0,35 км на захід—південний захід від Волошиного і була вишикувана широтно орієнтованим ланцюжком протяжністю понад 120 м на підвищенні мису вододільного останця третьої тераси Псла заввишки 5—7 м над рівнем заплави, ліворуч край шосе Дмитрівка—Єристівка. Кургани досліджені 2009 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України з метою підготовки проекту розміщення на цій ділянці проммайданчика Єристівського кар'єру ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат».

Останець і насипи курганів довгий час розорювалися, тож розтягнені оранкою, а також пошкоджені господарською діяльністю мешканців хутора XIX — початку XX ст. та грабіжницькими розкопками кінця 1970-х рр. вузькими траншеями, спрямованими до центру. Поховання найбільшого кургану 3 знищені хутірським кладовищем, 10 могил якого датуються часом від кінця XIX до початку другої чверті XX ст. Курганоподібні насипи виявилися залишками господарських будівель хутора.

Основними у трьох невеликих курганах були погано вцілілі ямне (курган 1, поховання 10), постмаріупольські (курган 2, поховання 10 і курган 3, поховання 9) і катакомбне поховання (єдине в кургані 6). Вони містилися під невеликими первинними насипами діаметром 7—10 м і заввишки 0,3—0,5 м. Добудова насипів пов'язана з діяльністю племен катакомбної культурно-історичної спільноти, які залишили у двох курганах по чотири поховання та по одній—три ями круглої в плані форми, розміщені переважно в полах. У насипи, споруджені катакомбними племенами, у пізньому бронзовому віці впущені одне—два поховання зрубної культурно-історичної спільноти. Більшість поховань безінвентарні і не надто виразні. З-поміж них вирізняються лише кілька катакомбних поховань у курганах 1 і 3.

Поховання 5 в кургані 1 здійснене край південно-східної поли первинного насипу. Виявлене за овальною плямою просілої камери з рівня 0,55 м від R та підпрямокутною плямою темного супіску з дернинами, вміщеними до вхідної ями (рис. 1).

Могила у вигляді вхідного колодязя, орієнтованого з північного заходу на південний схід, і перпендикулярно розташованої камери. Вхідна яма мала трапецієподібну в плані форму, розміри 0,80 × 0,95 м, заглиблена в материковий пісок до 0,80—0,90 м від R. Більш-менш широкий прохід (0,80 м) сполучав вхідний колодязь з поховальною камерою. Перед проходом на дні були сліди заслону у вигляді смуги деревного тліну.

Порівняно велика поховальна камера мала овальну, ближче до бобоподібної, форму. Дно добре вирівняне, лише у південній частині воно дещо поглиблювалося до входу, утворюючи під останнім своєрідну сходинку заввишки 0,15 м. Стіни камери трохи звужувалися до верху. Її розміри по дну 1,85 × 2,50 м, глибина від R 0,87—0,95 м. Склепіння обвалилося у

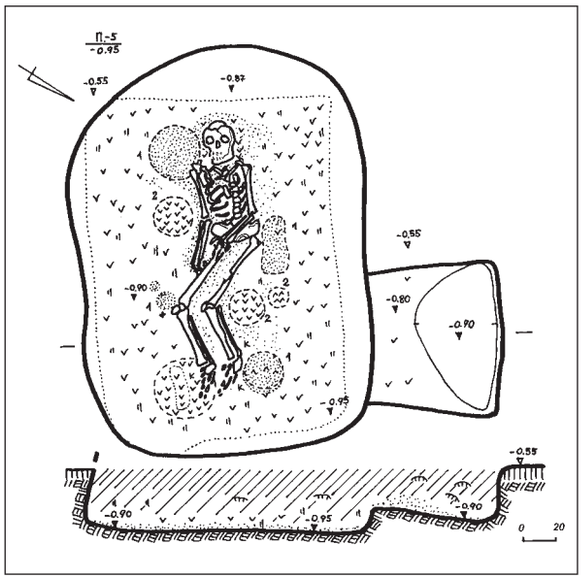

Рис. 1. Дуканичі, курган 1, поховання 5. План і перетин: *1* — плями темно-брунатно-червоної фарби; *2* — рештки виробів з органічних матеріалів; + — кремінь

давнину, через що до камери потрапили зсуви супіску, ґрунт насипу і дернини.

Посередині камери лежав скелет чоловіка віком 45—50 років, зростом близько 190,0 см, випростано головою на південний схід. Права рука вздовж тулуба, кисть під стегном, ліва — на миску, кистю ближче до правої. Ноги підігнуті в колінах. Кістки рук незначно, більше — ніг, мали сліди темно-червоної вохри. Похованого покладено на текстильну підстилку рослинного походження — прямокутний шмат тканини розміром 1,50 × 2,05 м, від якої збереглися сліди у вигляді характерного тліну, по краях позначені дрібними вуглинками. Поряд із черепом помічене потовщення від решток текстильно-рослинної подушечки невеликих розмірів (0,30 × 0,38 м), трохи посипаної вохрою темно-червоного кольору.

Зліва від черепа та поряд з лівою стопою знаходилися круглі тонкі плями темно-брунатно-червоної вохристої мінеральної фарби (розтертий місцевий залізистий кварцит) діаметром 34 і 25 см (рештки посудин у вигляді мисок?), а справа, поряд із тазом, — видовжена стопоподібна пляма такої ж «вохри» розмірами 14—19 × 38 см. Ще дві значно менші (діаметр 6 і 12 см) плями аналогічної фарби містилися біля правого коліна. Тут же лежав невеликий відщеп напівпрозорого сіро-коричнюватого кременю.

Певне уявлення щодо наявності поховального інвентарю з органічних матеріалів надають сліди брунатно-рудих плям трухлого дерева та значно темніших шкіри. Це, зокрема, круглі плями діаметром 22—23 см зліва від правого ліктя і справа від лівого коліна і дещо менша пляма шкіряного тліну поряд із останньою (діаметр 11 × 12 см), а також велика кругла пляма деревного тліну діаметром 35 см біля правої стопи.

Крім трьох дрібних уламків стінок ліпного посуду в заповненні камери і відщепа кременю біля похованого, інших знахідок не виявлено. Комплекс може бути співставлений з відомими у мікрорегіоні поховальними старожитностями донецької катакомбної культури.

Поховання 1 в кургані 3 влаштоване у східній полі первинного насипу. Виявлене за плямою просілої камери з рівня 0,25 м від R та круглою плямою материкового супіщаного викиду, вміщеного до вхідної ями (рис. 2). Могила у вигляді вхідного колодязя, орієнтованого в широтному напрямку, та поперек розташованої камери. Вхідна яма мала округлу в плані форму і дещо звужувалася до дна. Діаметр зверху

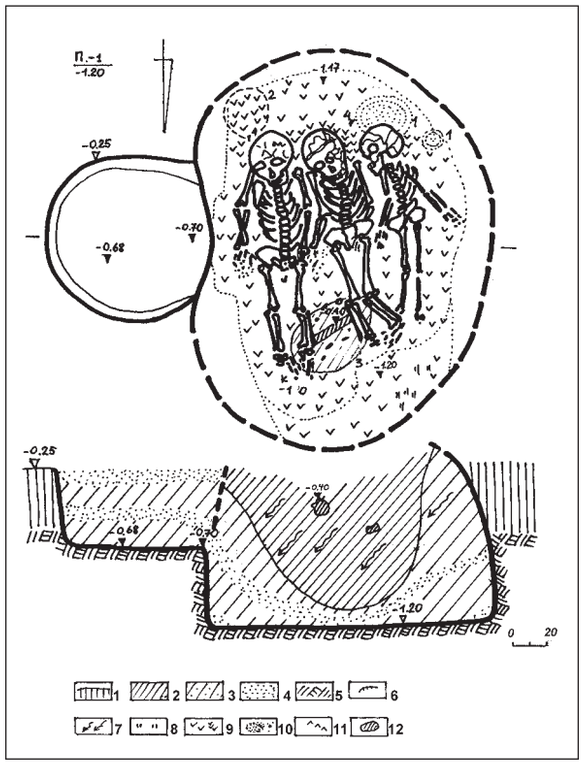

Рис. 2. Дуканичі, курган 3, поховання 1. План і перетин: *1* — плями темно-брунатно-червоної фарби; *2* — рештки посуду з дерева; *3* — гранітні камені; *4* — шматочки залізистого кварциту; *к* — уламок кераміки. *Умовні позначки: 1* — похований ґрунт; *2, 3* — супіщане заповнення сіро-чорного кольору; *4* — пісок; *5* — материковий пісок; *6* — дернини; *7* — обвали, затьоки; *8* — вуглини; *9* — деревний та текстильний тлін; *10* — вохра; *11* — шкіряний тлін; *12* — шматки граніту

0,9 м, внизу — 0,78 × 0,85 м, впущена в материковий пісок до 0,68 м від R. Вузький прохід (0,60 м), заповнений ґрунтом викиду, сполучав колодязь з поховальною камерою.

Невелика камера мала бобоподібну форму. Дно рівне. Стіни склепінчасто звужувалися до верху, реконструйована висота близько 1,2 м. Розміри камери по дну 1,50 × 2,15 м, глибина від R 1,20 м. Склепіння просіло у давнину, через що до камери потрапив ґрунт насипу та каміння з ями на кургані, зокрема основи невеликої плитчастої гранітної стели завширшки до 30 см, що осунулася до глибини 0,40 м.

Посеред камери лежали скелети трьох дітей, вірогідно, хлопчика віком 6—8 років і двох дівчаток? віком 5—6 і 4—5 років, розміщених на підстилці у випростаному стані головою на південь—південний схід. Права рука хлопчика вздовж тулуба, з розправленою кистю, ліва — на правому стегні, ноги випростані. Кисті вкривала вохра темно-червоного кольору. Сусідня дівчинка вкладена з нахилом голови у бік хлопчика. Права її рука лежала вздовж тулуба, кисть під долонею лівої руки хлопчика. Ліва рука знаходилася під тазом. Ноги трохи підігнуті. Менша дівчинка? покладена випростано ліворуч уздовж старшої з розворотом голови і частково тулуба в її бік. Руки вздовж тулуба, на кистях сліди вохри.

Поховані лежали на текстильній підстилці — підпрямокутному шматку тканини розміром 1,3 × 2,0 м, від якої збереглися зотлілі рештки. Під північно-західною стіною камери, на підстилці, виявлено кілька крупних вуглин. Під черепами дітей сліди текстильно-рослинних подушечок. У головах найменшої дитини відзначена тонка кругла пляма темно-червоної вохри розміром 30 × 38 см, зліва від неї — менша пляма діаметром 10—11 см. На краях цих плям виявлені дрібні шматочки залізистого кварциту темно-червоного кольору, з якого, певно, й отримували мінеральну фарбу. Справа, вище черепа хлопчика, знаходилася кругла пляма деревного тліну, можливо від посудини, діаметром 26 см. Біля правої стопи хлопчика трапився дрібний уламок стінки ліпного горщика з тістом чорного кольору та домішками дрібного піску і подрібненої мушлі.

Обидва поховальні комплекси належать до кола порівняно виразних та інформативних поховань катакомбних племен.

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий

КУЛЬТОВИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПІВДНІ ПОЛТАВЩИНИ

At the area of the Eastern backfill of Poltava GOK Corporation near the demolished village of Lavrykivka in suburbs of Komsomolsk the remains of ritual complex of the late stage of Chornoliska culture were researched. It included five pits and the places for making sacrifices situated on the barrow-like natural eminence.

Група курганів ІІ біля колишнього с. Лавриківка (Пришибська сільрада) Кременчуцького р-ну Полтавської обл. (вододіл річок Лизька—Сухий Кобелячок—Дніпро) складалася з 12 задернованих і курганоподібних насипів заввишки 0,5—1,1 м і діаметром 14—30 м, що знаходилася за 0,7—1,3 км на захід—північний захід від сучасного с. Єристівка, на підвищенні мисоподібного останця заввишки 1,8—3,8 м над рівнем заплави (абс. значення висоти 68,8—72,8 м). Усі кургани впродовж осені 2008 — літа 2009 рр. були досліджені Полтавською експедицією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України з метою розміщення на цій ділянці Східних відвалів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». Останець задернований, вкритий лучно-степовою рослинністю, поодинокими кущами і деревами, а з меридіональних боків — лісопосадками. Насипи порівняно добре збереглися, хоча і розорювалися у середині XX ст.

Із досліджених вирізнявся так зв. «курган» 2 за 110 м на північ—північний захід від кургану 1, що містив 19 поховань енеоліту—бронзи—раннього залізного віку. Курганопоподібний пагорб 2 фіксувався за невиразним підвищенням з діаметром до 22 м. Був задернований і вкритий густим високим лучним травостоєм.

При розчистці поверхні бульдозером у західній траншеї на глибині до 0,2 м траплялися дрібні невиразні уламки ліпної кераміки. У південній частині пагорба, у його полі-перифирії, за 9,4 м від R на глибині 0,94 м відкрито компактне скупчення кісток молодого бика (нижня щелепа, дві плюсневі кістки та їхні уламки), розміщені не в анатомічному порядку.

Стратиграфічний аналіз профілів бровки (рис. 1) переконав, що досліджений пагорб не курган, а рештки підвищення, сформованого ерозією. Тому свідченням є відсутність будь-яких слідів спорудження насипу і «розмита» горбкувата смуга похованого чорнозему. Однорідний шар чорнозему потужністю 0,3—0,6 м змінювався суглинистим супіском передматерика та материковим піском, що залягали прошарками нерівномірної товщини.

Загальна стратиграфічна картина перетину пагорба мала вигляд: до 0,20—0,25 м — дерен світло-коричнюватий та сірий супісок, частково нагорнутий оранкою у третій чверті XX ст., без знахідок; 0,20—0,25 — 0,40—0,45 м — аналогічний супісок, природно сформований ерозією погарб, в якому інколи траплялися окремі ліпні черепки доби раннього заліза; 0,40—0,45 — 0,60—0,85 м — похований ґрунт з ознаками культурного шару, коричнево-сірий супісок, сформований життєдіяльністю лучної степової ділянки, у верхній частині якого (3—5 см) траплялися окремі вуглини, рештки піску, подрібнені черепки і сколи кісток тварин; 0,60—0,85 — 0,65—0,90 м — передматерик — суглинистий світлий супісок, побитий норами землериїв; від 0,65—0,90 м — материк, світло-палевий пісок (рис. 1).

З рівня залягання похованого ґрунту, на захід і схід від R, здебільшого на рівні перед- і материка, виявлено плями п'яти ґрунтових ям. Дві (1 і 3) знаходилися в центрі підвищення, ще три (2, 4, 5) — на північ від R (рис. 1).

Яма 1 локалізована за 1,6 м на схід від R, орієнтована північ—південь. У плані підпрямокутної форми з дещо заокругленими кутками (рис. 2, *1*). Північна та південна стіни прямі,

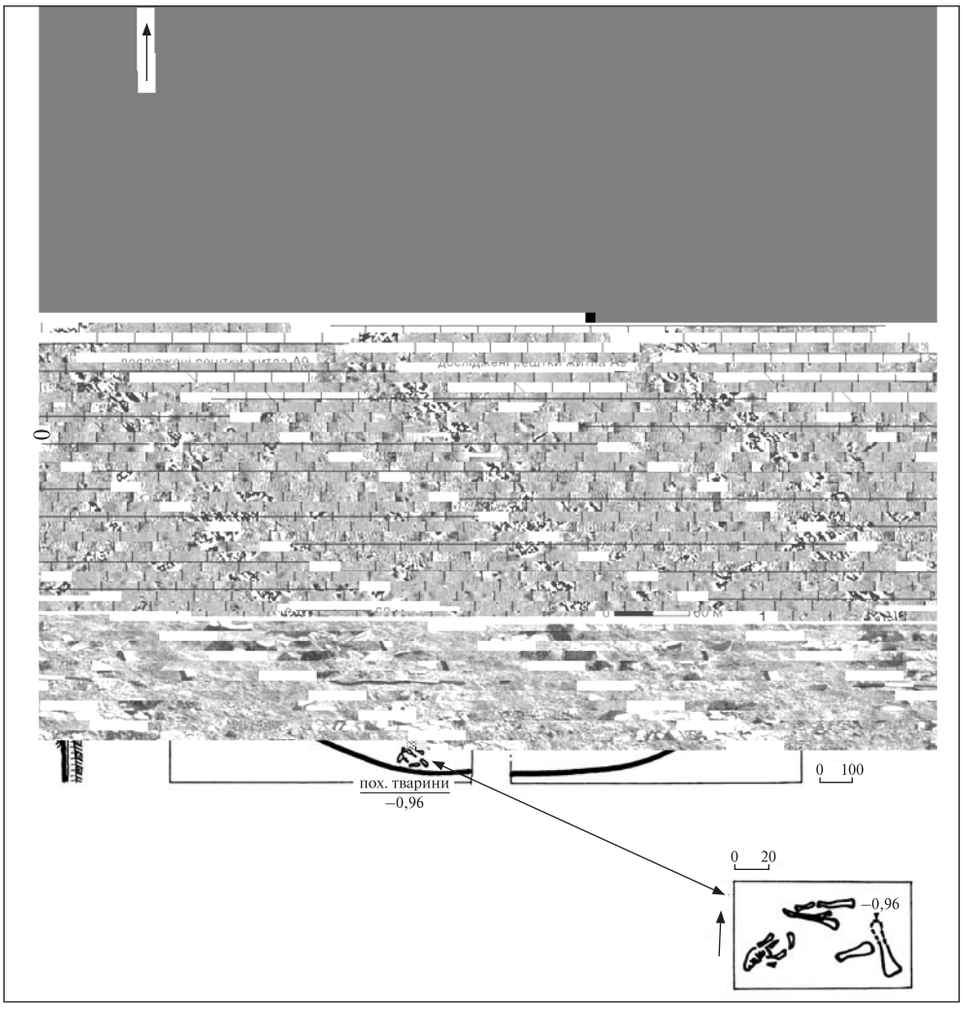

Рис. 1. Лавриківка, «курган» 2. План пагорба з культовим місцем і виноска решток офіри

східна й західна дещо вигнуті. Її розміри 1,7 × 1,5 м, глибина в материку 0,94 м.

Заповнена чорним супіском з домішкою нечисленних знахідок, представлених уламками ліпного посуду та кістками тварин. Кераміка репрезентована трьома фрагментами — двома дрібними, третій — досить великий уламок верхньої частини горщика з шерехатою поверхнею, високими, плавно відігнутими вінцями, комірцем ззовні під зрізом. Поверхня сіра, підлискована (рис. 2, *6*). Кераміка подібного типу притаманна старожитностям пізнього етапу чорноліської культури.

Кістки, за визначенням О.П. Журавльова, належали бику свійському (плюснова), свині свійській (стегнова) та коню (друга фаланга дорослої особини), три кістки не визначено.

Яма 2 розташована за 7,5 м на північ—північний схід від R. Мала правильну округлу форму діаметром 1,38 × 1,40 м. Впущена на глибину 0,68 м. Стіни та дно рівні (рис. 2, *2*). В чорно-супіщаному однорідному заповненні виявлено дві невеликі кістки, напевне, свійських тварин.

Яма 3 виявлена за 1,6 м на захід від ями 1 та за 1,0 м на південний захід від R. Мала округлу форму, діаметр 1,42 × 1,30 м, глибина в материку до 0,80 м. Стіни прямовисні, чітко переходили у рівне дно. Заповнення однорідне, чорно-супіщане. Знахідки відсутні (рис. 2, *3*).

Яма 4 виявлена за 3,0 м на північний захід від ями 2 і за 3,7 м на північ від R. Мала майже правильну круглу форму та розміри 1,34 × 1,36 м. Впущена в материк на глибину 0,8 м. Стіни вертикальні, рівні, дно також рівне (рис. 2, *4*). У чорно-супіщаному заповненні виявлено невеликий необроблений гранітний камінь зі слідами перебування у вогні та воді, а також дрібний невиразний уламок ліпної посудини з домішками блискіток слюди.

Яма 5 була за 8,0 м на північ та 2,8 м на захід від R. Мала округлу форму розміром 1,1 × 1,0 м, впущена до материка на 1,05 м від R. Стіни вертикальні, рівні, дно рівне (рис. 2, *5*). У

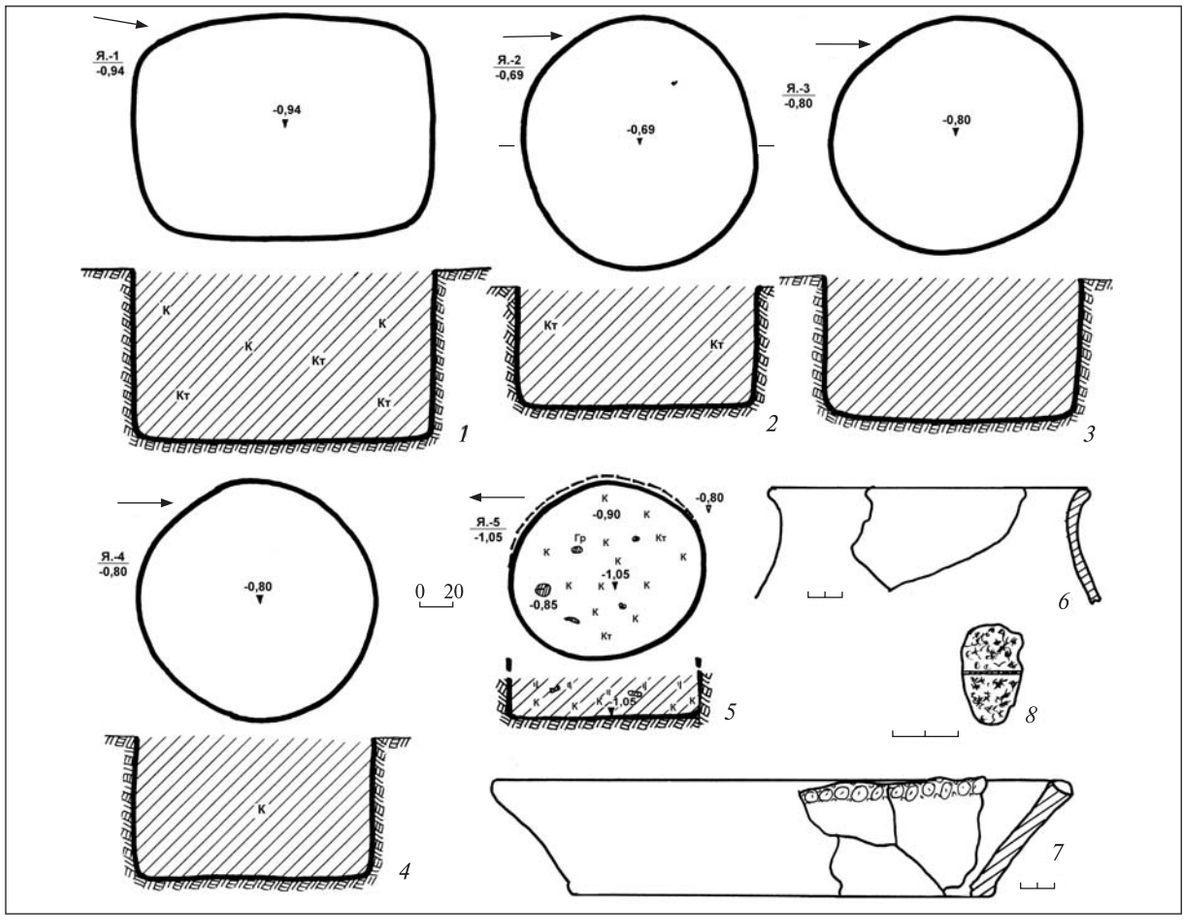

Рис. 2. Лавриківка, «курган» 2. Плани і перетини ям *(1—5)* та знахідки *(6—8)*. *6, 7* — кераміка; *8* — залізо. Умовні позначки: к — фрагменти кераміки; кт — кістки тварин; гр. — уламки граніту; гг — вуглини.

сіро-чорно-супіщаному заповненні були поодинокі вуглини, кістки тварин, шматки перепаленого рожевого граніту та фрагменти кераміки. Із заповнення походить також невеликий уламок залізного виробу, можливо, леза ножа (рис. 2, *8*). Остеологічні матеріали представлені нижньою щелепою і хребцем коня та не визначеним уламком.

Виявлена у заповненні кераміка належить розвалу ліпної миски з широкими розхиленими прямими стінками, дещо потовщеним зрізом, прикрашеним пальцево-нігтьовими защипами. Миска мала пласке дно з утором (рис. 2, *7*). Уламки аналогічного посуду трапилися в заповненні однієї з господарських ям та культурному шарі на сусідньому поселенні чорноліської культури Єристівка II, що вивчалося восени 2008 р.

Враховуючи планіграфію об'єктів, а також знахідки, є підстави вважати їх складовими єдиного хронологічно комплексу. З огляду на те, що досліджений комплекс, з одного боку, не має поховань людей, а з іншого — в розташованих на його території ґрунтових ямах знайдено окремі кістки свійських тварин і фрагменти ліпної кераміки чорноліської культури, є підстави вбачати в ньому культове місце для здійснення якихось ритуалів, пов'язаних з культом тварин. На користь цього припущення свідчить і скупчення кісток тварини, відкрите у південній частині підвищення, яке можна пов'язати із рештками офіри, а також відсутність в околицях культурних нашарувань вказаної епохи.

Зазначимо також, що кілька подібних (хоча й менш виразних) комплексів культового характеру виявлено в ході розвідок та рятівних розкопок в околицях Комсомольська у 2003—2008 рр. (Волошине, група I, курган 11 і 19; Солонці, група I, курган 12; Дуканичі, ями і вогнище на території хутора).

О.Б. Супруненко, С.А. Скорий, Ю.О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ В уроч. ПОЛЕ ДРУГОЇ БРИГАДИ У БІЛЬСЬКУ (2008—2009 рр.)

In 2008 and 2009, during the site construction and commissioning a well at the gas condensate deposit at the Late Scythian settlement in Pole of the 2nd Brigade tract, on the territory of the Great fortification of Bilsk hill-fort near Bilsk village of Kotelva Region in Poltava Oblast an area of more than 1,12 hectares was studied. As a result of still ongoing works 71 dwelling and husbandry structures of the end of the 5th c. and the 4th c. AD, as well as a dwelling and six manufacture structures of saltpeter production of the third quarter of the 17th c. were studied.

Восени—взимку 2008 і в листопаді 2009 рр. Полтавська експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України, за участі співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА та Історико-культурного заповідника «Більськ», здійснила рятівні наглядові дослідження під час спорудження майданчика свердловини 404 Більського нафтогазоконденсатного родовища та підключення її до газоконденсатопроводу на ділянці поселення скіфського часу в уроч. Поле другої бригади, розташованого на території Великого укріплення Більського городища, в адміністративних межах Більської сільради Котелевського р-ну Полтавської обл.

Роботи включали нагляд за зняттям поверхневих нашарувань на площі 160 × 70 м (1,12 га), зачистку профілів бровок завдовжки 62 і 112 м, перегляд вмісту нашарувань, дослідження виявлених об'єктів. У підсумку в 2008 р. виявлено 61 об'єкт скіфського часу та п'ять козацької доби, у 2009 р. (на час підготовки інформації дослідження продовжувалися) — 10 скіфської і два козацької доби, що охопили частину території пізньоскіфського поселення та польовий стан селітроварів третьої чверті XVII ст.

Поселення в уроч. Поле другої бригади відоме з кінця 1960-х рр. Перше повідомлення про цю пам'ятку вміщене Б.А. Шрамком до публікації реєстру об'єктів Більського городища (1994 р.). Відтоді селище кілька разів оглядали археологи (І.М. Кулатова, В.В. Приймак та ін.), зокрема у зв'язку з розміщенням тут опор високовольтної лінії електропередач.

Встановлено, що культурні нашарування селища тяжіють до надсхилля плато і вузької смуги другої тераси правого берега Більського струмка, фактично до уступу над його стрімким спуском до долини і Більського озера. Вище цього засадженого лісом уступу на ріллі спорадично траплялася ліпна кераміка, кількість якої зростала на мисі над кар'єром, навпроти поселення скіфського часу в уроч. Лісовий Кут.

Селище, з урахуванням периферії, займає плато і надсхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку вздовж струмка ділянці 120—400 × 900 м (близько 28 га). Східна половина цієї території є периферією поселення, де, вірогідно, розташовувалися окремі господарські об'єкти і будівлі селітроварів XVII ст. (ближче до схилу). Абсолютні значення висоти плато тераси у верхній частині поселення складають 168,4—169,5 м, уступу над схилом — 159,7—161,3 м в Балтійській системі, відносна висота ділянок поселення над рівнем заплави струмка, відповідно, 42,0—43,5 м і 33,0—35,3 м.

Культурні нашарування залягають на глибині 0,35—0,65 м і пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту та передматериком. Їхня товщина всього 0,15—0,30 м. Значна частина шару вище на плато знищена багаторічною оранкою, збереглися лише рештки заглиблених у перед- і материк об'єктів. Масиви зораного ґрунту зі схилу плато поступово перекрили прошарком змитого дощами чорнозему відкладення нижче на уступі.

Виявлено рештки зольника округлої форми розміром 25 × 30 м і заввишки 0,4 м. Ще один золь-

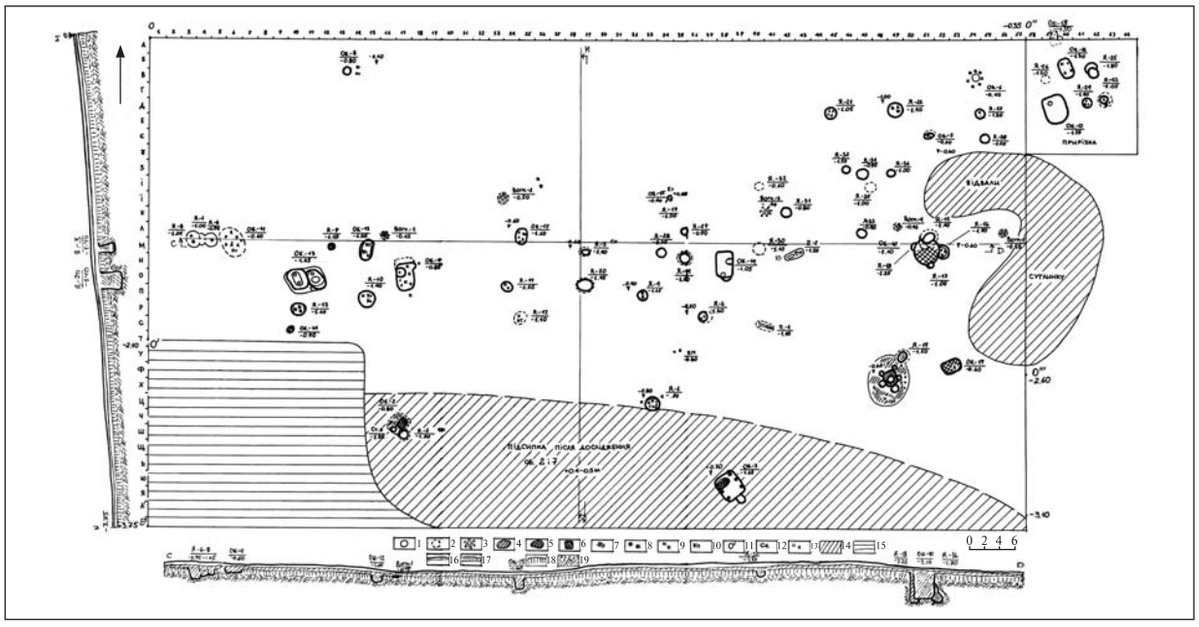

Рис. 1. Більськ, уроч. Поле другої бригади. Загальний план дослідженої ділянки на початку 2009 р. Умовні позначки: *1, 2* — ями скіфського часу; *3* — вогнища; *4* — виробничі об'єкти козацької доби; *5* — печі; *6* — ями козацької доби; *7* — попіл; *8* — уламки печини та обмазки; *9* — фрагменти кераміки; *10* — кістки тварин; *11* — пункти нівелювання; *12* — уламки скла; *13* — вуглини; *14, 15* — ділянки, законсервовані під час роботи свердловини; *16* — орний шар; *17* — культурний шар скіфського часу; *18* — похований чорнозем; *19* — передматериковий суглинок і материк

ник, заввишки 0,25 м та діаметром близько 16 м, розташований за 95 м на схід—південний схід від першого, ближче до уступу над крутим схилом.

З північного краю поселення трапляються окремі уламки гончарного посуду, вкриті розписами ангобом, що належать до зразків кераміки часу Гетьманщини. Вони пов'язані з будівлями селітроварів, які використовували цю ділянку на порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з чорнозему і культурних нашарувань.

Планіграфічно ділянка ***поселення скіфського часу*** мала вигляд розширеної до північного сходу — до зольника 1 — смуги забудови з окремих садиб завширшки близько 20 м, розташованої над схилом плато і видовженої з південного заходу на північний схід (рис. 1). Її утворювали три садиби, оточені господарськими спорудами (однією—двома чи двома—трьома), скупчення навколо них господарських ям (зернових, погребів, сміттєвих тощо), рештки винесених поза зону житлових будівель печей та вогнищ, в одному випадку — два поховання на території обійстя, здійснені в час існування поселення. Ділянки садиб від 15 × 25 м до 20 × 30 м. Більшість об'єктів таких садиб розміщувалася «вільно», широкими скупченнями. Смуга забудови прикривалася від північних і північно-західних холодних вітрів природною перешкодою краю плато. Вище по схилу від помешкань розташовувалися вогнища, нижче — великі ями і погреби. На певну відстань на північ від забудови були винесені надвірні печі, які призначалися не тільки для приготування їжі, а й для інших господарських потреб.

На північному заході, поза межами поселення, досліджено жертовник, яму господарського призначення (19) нижче смуги забудови з набором вотивних керамічних предметів («хлібців» або «пиріжків»).

Житлові приміщення, як і господарські, трохи заглиблені у ґрунт і майже не мали стовпів, але містили ямки для пічних конструкцій на зразок простих вогнищ, можливо, з якимись каркасними елементами типу піддонів. Для опалення використовували і великі керамічні жаровні.

Каркасно-стовпові конструкції зі стінами з очерету й гілок, вимащеними глиною, застосовано, вірогідно, лише в одній—двох господарських будівлях (об'єкти 12 і 13). Житла, напевне, були дерев'яними, на зразок зрубів. Відзначено заглибини входу до них, розташовані з боку надсхилля. Площа жител становила 7,8—8,3 м^2, не дослідженою залишилася будівля 2г площею близько 23 м^2 (законсервована).

Господарські споруди різні — невеликі у вигляді навісів або загород з покрівлею, часом опертою на стовпи, або ж дещо значніші, площею від 1,75

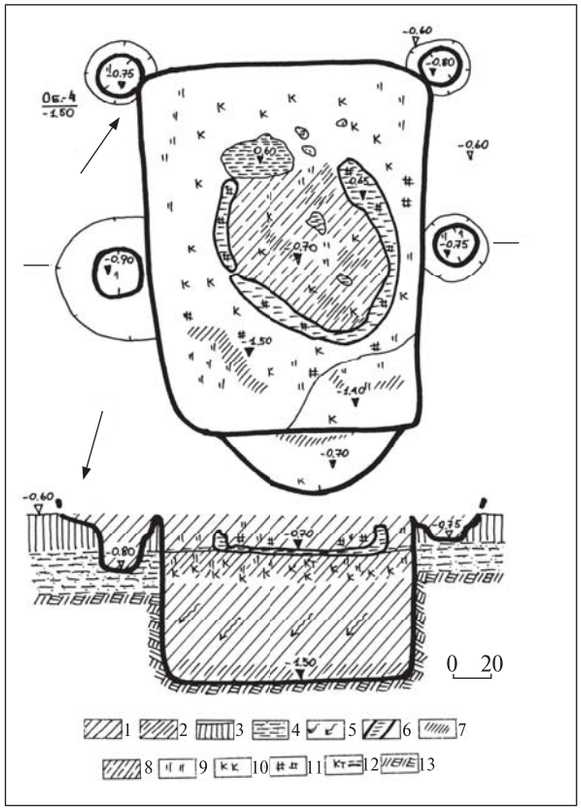

Рис. 2. Більськ, уроч. Поле другої бригади. Об'єкт 4 — рештки селітроварні третьої чверті XVII ст. Умовні позначки: *1, 2* — чорноземне заповнення; *3* — похований ґрунт; *4* — передматериковий суглинок; *5* — замиви, затьоки; *6* —рештки останця печі; *7* — попіл; *8* — черінь печі; *9* — вуглини; *10* — фрагменти кераміки; *11* — уламки печини; *12* — кістки тварин та вимощена черепками поверхня; *13* — материк

до 4,50 м. Це — погреби, ями для припасів та сільськогосподарської продукції тощо. Зернові ями визначаються за етнографічною місцевою особливістю — випалом стін в основі, характерним для епохи від раннього залізного віку до початку XX ст. Таких близько чверті від числа виявлених об'єктів. В одному випадку двокамерна господарська будівля (об'єкт 13) площею 23 м^2 могла слугувати і своєрідним холодним підклітом — заглибленою частиною розташованого зверху дерев'яного житла. Проте наявні матеріали дозволяють лише гіпотетично стверджувати це.

На поселенні виявлено також два поховання у невеликих і неглибоких материкових ямах неподалік житла: випростані чоловіка та жінки зрілого віку, орієнтовані у східному напрямку.

В цілому склалося враження про нетривалий час функціонування поселення.

В об'єктах, культурному шарі і частково підйомному матеріалі з поселення виявлено переважно кераміку: фрагменти ліпного посуду і значно менше — гончарного давньогрецького. Всього знайдено 425 фрагментів ліпного посуду скіфського часу (з них 75 — у культурному шарі і підйомні матеріали). Переважають уламки *горщиків* — 415 од. Фрагменти *мисок* представлені всього дев'ятьма уламками, з яких три від так зв. *мисок-ваз* на високому піддоні. Один уламок походить, імовірно, від невеликого світильника. Є поодинокі вінця *корчаг*.

Лише деякі з горщиків мали тюльпаноподібний профіль, решта відноситься до категорії слабко профільованих. Лише одне з вінець прикрашене орнаментом, що імітує наліпний валик, розчленований защипами, а нижче — «перлинами». Основна ж частина посуду була орнаментована защипами по краю, що найчастіше поєднувалися з наскрізними круглими проколами, іноді на плічках були ще й скісні насічки або круглі наколи. Лише у деяких горщиків поверхня була трохи підлискована.

Миски однотипні — з горизонтально зрізаним, трохи загнутим звуженим краєм та лискованою темно-сірою поверхнею.

У цілому посуд (його асортимент, орнаментація та характер обробки поверхні) має досить пізній вигляд.

Античний посуд представлений виключно фрагментами тарних *амфор* — 38 од. Переважають уламки світлоглиняних амфор, виявлено по одному фрагменту від жовто- й сіроглиняних, у тісті яких є золотаві блискітки піриту.

З-поміж інших керамічних виробів — фрагмент *жаровні*, що могла використовуватися для обігріву житла і сушіння фруктів, *пряслиця*, вотивний предмет у вигляді циліндра з випуклими боками. Але найбільший інтерес викликає група ліпних виробів (21 од.), що мають вигляд своєрідних «пиріжків» з домішками проса та його відбитками на поверхні. Вони, як і глиняні «коржі» або «хлібці», мабуть, використовувалися під час справляння землеробських культів. Зауважимо, що такі знахідки трапляються вкрай рідко на поселеннях скіфського часу в лісостеповому регіоні, а на території Більського городища масово знайдені вперше.

Виявлено також кам'яні *зернотерки* (6 од.) і невеликий залізний *ніж*. Із предметів озброєння знайдено бронзове *вістря стріли* V—IV ст. до н. е.

Весь речовий комплекс із дослідженої ділянки поселення, і, в першу чергу, керамічна добірка, свідчать на користь його відносно пізнього датування: кінець V—IV ст. до н. е.

Навпроти цього поселення, через балку, розташоване селище в уроч. Лісовий Кут, що досліджувалося протягом кількох сезонів. Матеріали ділянки (подвір'я) дозволяють датувати

його першою половиною V ст. до н. е., себто ранішим часом, ніж досліджена частина поселення в уроч. Поле другої бригади.

Здобуті дані дозволяють розширити уявлення про час функціонування поселенських структур у межах Великого укріплення Більського городища.

Ще одним результатом є відкриття на розкопаній ділянці решток тимчасового заглибленого житла селітровара третьої чверті XVII ст. і комплексу виробничих споруд поряд із ним, що складався з трьох печей (рис. 2), ям для зберігання (підготовки до варки) чорнозему та збору опадів. Встановлено два сезони роботи промисловиків, розділені проміжком у кілька років. Діяльність поселенців нової доби припадає на третю чверть XVII ст.

Досить значна добірка кераміки з житла та однієї з виробничих споруд (362 уламки) репрезентує гончарну продукцію кількох місцевих осередків басейну Псла і належить до третьої — початку останньої чверті XVII ст. З об'єктів козацького часу походять також кілька індивідуальних знахідок, зокрема шведський мідний солід Христини, карбований у Ризі 1649 р., який датує виробничий та житловий комплекси. Монета характерна для обігу на Лівобережжі України та у прикордонні Московської держави.

Рятівні розкопки поселення засвідчили перспективність його подальших досліджень для вивчення пізньоскіфської проблематики лісостепової смуги та історії селітряного виробництва в другій половині XVII ст. Суто охоронними заходами на селищі збережені досить значні площі — близько 1,4 га, вивчення лише вузьких смуг на яких під час прокладання комунікацій восени 2009 р. дало чергові цікаві результати.

О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОЛІСЬКОГО СЕЛИЩА ЄРИСТІВКА II НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ У 2008 р.

In 2008, protective excavations were conducted near Yerystivka village of Kremenchuk Region in Poltava Oblast on the area of 130 m² at Chornoliska culture settlement Yerystivka II. The remains of two dwellings and six husbandry buildings probably of the late development stage of the culture; a series of ceramic fragments, stoneware, and bone products were obtained.

Восени 2008 року Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ дослідила ділянку поселення чорноліської культури Єристівка II на території землевідводу під Східні відвали ВАТ «Полтавський ГЗК» (м. Комсомольськ), поблизу с. Єристівка Пришибської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Рештки поселення зафіксовані за 22-ма дуже розораними курганоподібними пагорбами заввишки 0,2—0,5 м, діаметр 10—21 м. Вони розташовані вздовж схилу другої тераси правого берега р. Лизька — правої притоки р. Сухий Кобелячок, за 7 км від місця впадіння останньої в Дніпро, по обидва боки від польової дороги до колишніх тваринницьких ферм. Підвищення тягнуться щільним ланцюжком на 0,35 км за 0,55 км на захід від с. Єристівка.

Тераса в районі поселення має висоту над заплавою 2,2—3,1 м (абс. висота 70,2 м). На поверхні знайдено окремі невиразні уламки ліпного посуду. Пагорби, вочевидь, є рештками скупчень культурних нашарувань та попелястих відкладень над житлово-господарськими комплексами чорноліської культури, перекритими прошарками надувного супіску. Одне з таких підвищень обабіч польової дороги, майже у центрі скупчення, і досліджено розкопом 13 × 10 м.

Стратиграфію простежено за профілями західної та північної стін розкопу: до 0,10 м — дерен; 0,10 — 0,15—0,20 м — перевідкладений шар новітнього сміття (рештки ферми); 0,15—0,20 — 0,30—0,40 м — культурні супіщано-гумусовані нашарування, об'єднані з рештками похованого ґрунту в основі; 0,3—0,4 — 0,5 м — передматерик (сірий суглинистий солонцевий супісок); від 0,5 м і глибше — пісок, материк (рис. 1А).

Культурний шар незначної потужності (0,15—0,20 м) залягав у верхній, практично «злитій» з похованим ґрунтом-супіском, частині.

Ділянка розкопу охопила окрему садибу, до складу якої входили дві житлово-господарські будівлі (житла 1 і 2), господарська споруда (яма 6) і група господарських та сміттєвих ям. Простір між житлами та перед ними з боку річки оточувала пляма щільно втрамбованих решток — битого череп'я, кісток тварин, уламків каменю тощо. Ця ділянка мала незначну (3—5 см) товщину і видовжено-овальну форму, розміри 3,5 × 6,0 м, та була орієнтована з північного сходу на південний захід (рис. 1А). З півночі, за 1,5—2,0 м від неї, починалася ще одна подібна ділянка, дослідження якої завершити не вдалося.

Культурний шар був слабко насичений знахідками, проте поряд житлово-господарських комплексів число їх зростало. Більшість знахідок походить із втоптаної плями між та перед житлами.

Серед матеріалів культурного шару потужністю лише 0,1—0,2 м переважали уламки ліпної кераміки. Це, зокрема, фрагменти верхніх частин горщиків з храпуватою, підлощеною та лискованою поверхнею, з високими чи помірно високими плавно відігнутими краями, в деяких випадках — з комірцевими потовщеннями зовні (рис. 1В, *1—4*), часто з S-подібним профілем (рис. 1В, *2*). Стінки кухонного і столового посуду прикрашені переважно одинарними валиковими потовщеннями (рис. 1В, *7*), зокрема й розчленованими нігтьовими вдавленнями, рядком скошених тичок, геометрич-

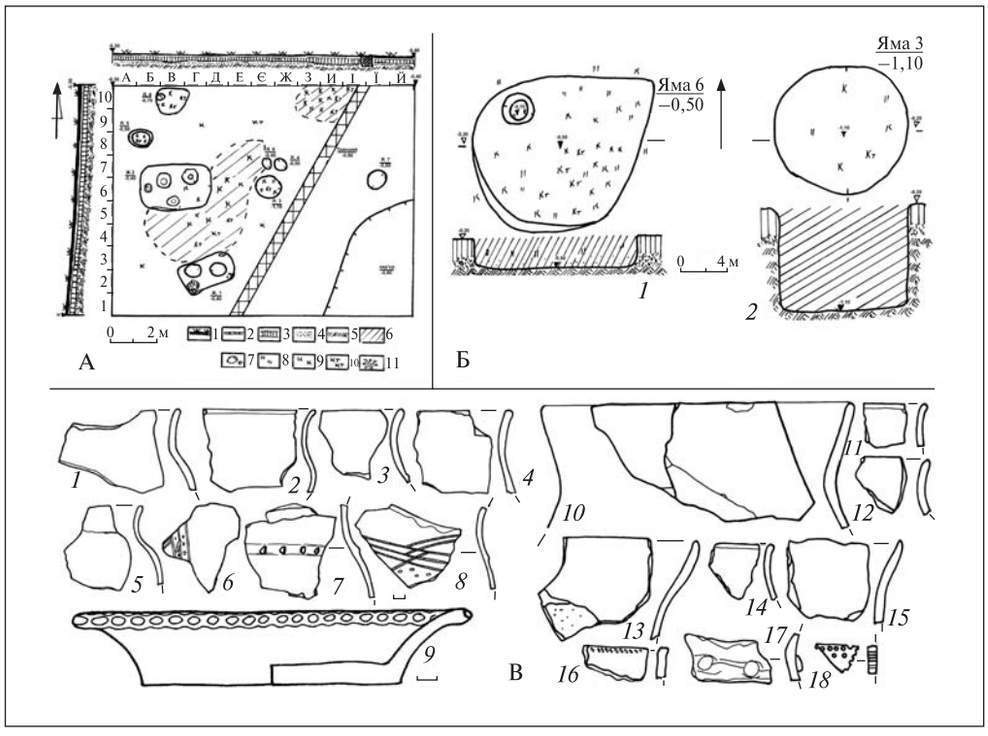

Рис. 1. Єристівка II. **А**: Розкоп I. План і профілі стінок. Умовні позначки: *1* — дерен; *2* — баластний прошарок; *3* — похований ґрунт; *4* — пісок; *5* — материковий пісок; *6* — скупчення культурних залишків; *7* — ями, ямки; *8* — вуглини; *9* — уламки кераміки; *10* — кістки тварин; *11* — сліди вогнищ. **Б**: Плани і перетини ям 3 (*2*) та 6 (*1*). **В**: Кераміка: культурний шар (*1—9*) та яма 6 (*10—18*)

ним прокресленим візерунком (трикутниками? з тичками), перехрещеними рядами відбитків зубчастого коліщатка, прогладженими лініями і наліпом (рис. 1В, *5—8*). З культурного шару походить також вінце миски з розлогими краями та зрізом, вкритим пальцево-нігтьовими защипами, та пласким дном з невеликим утором. Її висота 3,75 см, діаметр вінець 20,0 см, дна — 13,0 см (рис. 1В, *9*).

Такий посуд є доволі рідкісним у старожитностях чорноліської культури Подніпров'я, а на території Полтавщини маємо чи не першу подібну знахідку. Варто нагадати й про однотипну посудину (з вищими бортиками-стінками) з ями 5 «кургану» 2 групи II поблизу колишнього с. Лавриківка, дослідженого цього року за 1,2 км на захід від поселення Єристівка II.

Житло 1 виявлене у південно-західній частині розкопу (рис. 1А) на глибині 0,2 м. Розміри котлована 2,54 × 1,80 м. Стіни прямовисні, дно на глибині 0,35—0,40 м.

Довгою віссю котлован був орієнтований по лінії схід—північний схід — захід—південний захід. У південному кутку простежено заглиблений виступ — рештки входу, у північному та східному — неглибокі ямки (5—10 см), можливо, залишки невеликих стовпчиків (рис. 2А, *1*). Перед входом знаходилася доволі глибока стовпова яма (2а) завглибшки 0,70 м. У центральній та північно-західній частинах виявлено неглибокі, з плавним ухилом до дна ями, діаметром 0,76 та 0,72 м (1, 2). Біля стовпової ями край входу, на рівні 0,38 м, виявлено пляму вогнища зі скупченням вуглин і попелу діаметром 0,6 × 0,8 м (рис. 2А, *1*).

За параметрами та наявністю стовпових ям і вогнища, об'єкт можна віднести до решток житлово-господарської каркасно-стовпової будівлі наземної конструкції, трохи заглибленої в ґрунт. Але, зважаючи на розміри, це могла бути і суто господарська споруда.

Із заповнення котловану походить фрагмент верхньої частини тонкостінного горщика з храпуватою поверхнею, з дуже високими і плавно відігнутими краями, орнаментований наліпним валиком на тулубі з пальцево-нігтьовими защипами (рис. 2А, *2*). Ще один уламок верхньої частини горщика з підлощеною поверхнею, з високими, плавно відігнутими краями має на зрізі пальцево-нігтьові защипи (рис. 2А, *4*). Неорнаментовані верхні частини подібних столових та кухонних горщиків з високими чи помірно високими плавно відігнутими краями подекуди мають зовні коміркеві потовщення

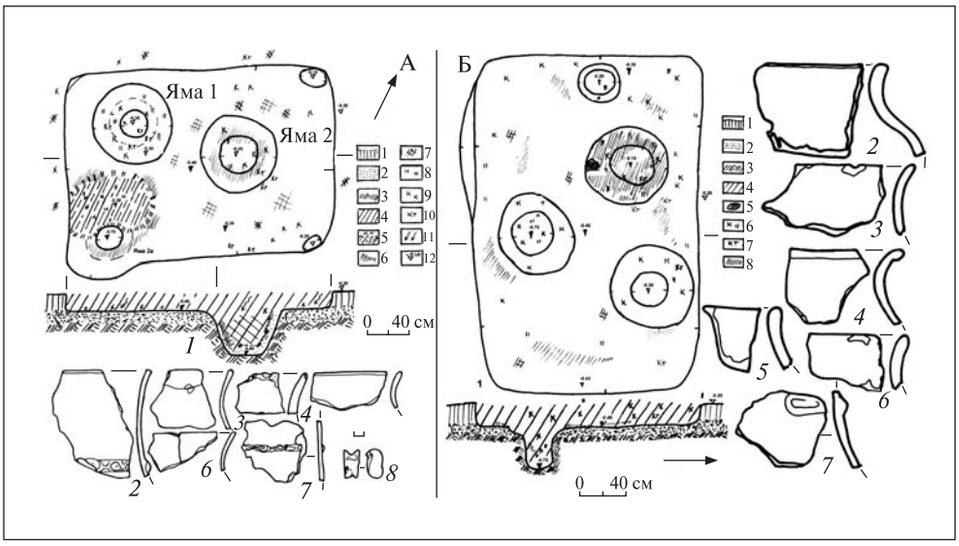

Рис. 2. Єристівка II. Розкоп I. План і перетини жител 1 (*А*) та 2 (*Б*) і кераміка

(рис. 2А, *3, 5, 6*). Стінки та верхні частини такого посуду орнаментовані наліпним розчленованим пальцево-нігтьовими защипами валиком чи прогладженими лініями (рис. 2А, *7*).

Серед індивідуальних знахідок — таранна кістка вівці/кози з одним зашліфованим боком (рис. 2А, *8*), уламок округлого кварцитового виробу (розтирача або пращевого каменя), а також плитка абразиву з пісковика із добре заполірованою робочою поверхнею.

Житло 2 (рис. 1А) за формою наближалося до прямокутника, орієнтоване стінами за сторонами світу. Розміри 2,1 × 3,1 м, дно на глибині 0,4 м. Ближче до південно-західного кутка розміщувалася невелика заглибина, що, вірогідно, позначала вхід (рис. 2Б, *1*). У центрі виявлено круглі стовпові ями, верхній діаметр 0,75—0,80 м, нижній — 0,18—0,25 м, глибина 0,20—0,75 м. Поруч із південною стіною розміщувалася найбільша яма, завглибшки від рівня долівки 0,75 м. У заповненні ям виявлено поодинокі вуглини, фрагменти кісток тварин та уламки кераміки, попіл. Західна яма, цілком схожа на стовпову, розташована за 0,9 м на південь від стіни, з розмірами 0,76 × 0,70 м, впущена з рівня долівки на 0,15 м, була забита попелом та вуглинами, поміж яких траплялися фрагменти кераміки з вторинним випалом і кістки тварин. Вірогідно, тут розкладали вогнище. Дно житла рясно вкривав попіл. Досліджений об'єкт є рештками невеликої житлової будівлі.

Серед фрагментів кераміки звідси — уламки верхніх частин горщиків з храпуватою, підлощеною та лискованою поверхнею, з високими або помірно високими, плавно відігнутими краями, почасти — з невеликими комірцевими потовщеннями зовні (рис. 2Б, *2—6*). Є уламок верхньої частини миски з майже прямим відігнутим краєм. Фрагменти стінок та верхніх частин горщиків іноді мають додаткове оздоблення у вигляді наліпних валиків чи рядка тичок (рис. 2Б, *7*). Дно пласке, з утором або без нього. Один фрагмент має лисковану чорну поверхню і належить корчазі.

Яма 3 (рис. 1Б, *2*) мала круглу в плані форму і прямовисні стіни, розміри 1,15 × 1,10 м глибина — 1,1 м (рис. 1А). У заповненні нечисленні керамічні та остеологічні рештки.

Яма 4 також кругла з прямовисними стінами, розміри 0,56 × 0,52 м, глибина 0,50 м. Заповнення аналогічне (гумусоване супіщане), майже без культурних решток (рис. 1А).

Яма 5 (рис. 1А) мала плавно скошені донизу стіни. Обриси її овальні, розміри 0,96 × 0,80 м, глибина 0,5 м. Нечисленні знахідки представлені фрагментами вінець кухонних горщиків з храпуватою поверхнею, стінок з валиковими наліпами, один з яких має ще й пальцево-нігтьові защипи. Одна зі стінок має сліди ремонту — просвердлений круглий отвір.

Яма 6 неправильної в плані форми, розміри 1,4 × 1,8 м, глибина 0,5 м, стіни прямовисні. З північного боку було невелике заглиблення від стовпа завглибшки 0,2 м. Заповнена супіщано-гумусованим ґрунтом, що містив материковий пісок, кістки тварин, уламки кераміки та вуглинки. Об'єкт є рештками господарської будівлі (рис. 1А; 1Б, *1*).

У ньому знайдено фрагменти верхніх частин горщиків з храпуватою та підлощеною поверхнею, з високими або менш високими, плавно відігнутими краями, що місцями мають зовні

комірцеві потовщення (рис. 1В, *10—16*). Деякі стінки горщиків з храпуватою поверхнею прикрашені валиками, розчленованими пальцево-нігтьовими защипами (рис. 1В, *17*). Придонні частини посуду з храпуватою поверхнею мають пласке дно з утором. Є уламок цідилки-друшляка (рис. 1В, *18*), частина пласкої, зашліфованої з одного боку, зернотерки.

Ями 7 та ***8*** з прямовисними стінами, завглибшки 0,4—0,5 м були округлі в плані, діаметр зверху 0,5—0,9 м. Заповнення однакове з культурним шаром, без будь-яких решток (рис. 1А).

Уламки кераміки (близько 450 фрагментів), виявлені в малопотужному культурному шарі та у заповненні об'єктів, розподіляються на три групи: з храпуватою грубою поверхнею; добре загладженою, іноді трохи підлискованою; з якісно лискованою.

Перша група представлена переважно товстостінними середніми чи великими горщиками з широко розхиленими високими або помірно високими вінцями, іноді — з комірцевим потовщенням, що зрідка вкриті валиковими наліпними пасками під шийкою з нігтьовими вдавленнями чи пальцево-нігтьовими защипами, а також наліпами, тичками палички. Таку поверхню мають усі уламки нечисленних мисок, подекуди оздоблені на зрізі вінця защипами. Придонні частини горщиків, зазвичай, мають утор, пласке дно та розширені нижні частини стінок. Група представлена більше ніж третиною всієї добірки знахідок (35 %).

Кераміка другої групи — з добре загладженою поверхнею та місцями зі слідами лискування — є наймасовішою (42 %) і представлена горщиками й іншими типами посуду, зокрема уламками мисок.

Третя група фрагментів репрезентує корчагоподібні або тонкостінні горщикоподібні форми, досить часто незначних розмірів — уламки кубків, черпаків тощо. В оздобленні переважають пролощені неглибокі скошені лінії, ряди відбитків зубчастого штампу, прокреслені візерунки, зокрема геометричні. Поверхня добре загладжена, середньо або добре лискована, через що колір чорний або рожево-сірий. Такого посуду найменше (близько 23 %).

Серед предметів з інших матеріалів — вироби з каменю (абразив, пращевий камінь?) та кістки (астрагал із зашліфованим боком).

Відкриття археологічно вцілілого селища чорноліської культури у басейні р. Сухий Кобелячок є першим подібним фактом, хоча в околиці Комсомольська та Нижньому Припсіллі вже відомо близько десяти таких пам'яток. Поселення цього часу зазвичай не відзначені значною потужністю культурних нашарувань і переважно розміщені на території багатошарових поселень і стійбищ попередніх епох або зайняті забудовою новітнього часу. Селище Єристівка II, зважаючи на розміщення в зоні проектованого розташування Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК», буде досліджуватися надалі, а з цим буде вперше вивчено поселення пізнього етапу чорноліської культури на території Лівобережної Полтавщини.

О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЗОНІ СПОРУДЖЕННЯ СХІДНИХ ВІДВАЛІВ ВАТ «ПОЛТАВСЬКИЙ ГЗК» ПОБЛИЗУ КОЛИШНЬОГО с. ПІДУСТИ НА ПОЛТАВЩИНІ

In 2008 and 2009, nine barrows of a group in Mala Kormylytsya tract, at a place of the former Podusty village in suburbs of Komsomolsk in Poltava Oblast were studied. Several graves of the Late Palaeolithic Age, three of Catacomb culture (Donetsk and Inhul cultures), multiple burials in two burial grounds of Zrubna culture at the tops of the barrows, an Early Scythian destroyed tomb, and three Mediaeval nomads' graves were discovered. Also the remains of three dwellings and more than 40 pits of Cossacks hamlet of the first half of the 18th c. were studied.

У вересні—жовтні 2008 р. та серпні 2009 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ здійснила охоронні дослідження групи курганів І поблизу колишнього с. Підусти, в уроч. Мала Кормилиця, на північний захід від с. Пришиб Кременчуцького р-ну на Полтавщині, на землях проектованого розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК».

Із 12 насипів у 2008 р. досліджено дев'ять (3—5, 7—12), курганоподібний насип 6 вивчено у 2009 р., а розкопки великих курганів 1 і 2 з новітніми похованнями сільського кладовища та опорою високовольтної ЛЕП перенесено на невизначений термін.

Найцікавіші матеріали дали кургани 8 та 11.

Курган 8 містив дев'ять поховань (катакомбне, сім зрубних та їхніх решток, кочівницьке середньовічне), яму доби пізньої бронзи та три господарські об'єкти фіналу козацької епохи. Доволі рідкісним для території Придніпровського Лівобережжя є основне катакомбне п. 10, на жаль, дуже поруйноване землериями (рис. 1, *11*).

Надалі у насипі було влаштовано кладовище зрубної культури (поховання 1—5, 7). Це здебільшого дитячі поховання (антропологічні визначення А.В. Артем'єва). Більшість супроводжувалася ліпним посудом. Крім типових банок, у складі супутнього інвентарю були і дві чаші, більш характерні для раннього етапу розвитку цієї спільноти (рис. 1, *1—10*). Другий (останній) насип кургану пов'язаний зі зрубним могильником.

Останнім до кургану було впущене безінвентарне кочівницьке середньовічне жіноче поховання 8 (рис. 1, *12*). Ями 2—4 пов'язані з життєдіяльністю козацького населення першої половини — середини XVIII ст.

У ***кургані 11*** досліджено пізньоенеолітичне поховання, рештки ранньоямного, два катакомбні і дві ями, вірогідно, цього ж часу, сім поховань зрубної спільноти, що складали некрополь, пограбоване поховання скіфського часу, золотоординське, а також новітні об'єкти — скарбошукацький перекоп та рештки хатища.

Початок кургану поклало зведення невеликого насипу енеолітичного часу над постмаріупольським похованням 8. У цей курган невдовзі було впущено широчансько-баратівське нижньомихайлівське поховання 7, яке за скіфської доби було пошкоджено могилою 4. З часом, зі впуском у схил південно-східної поли первинного кургану поховання 9 катакомбної донецької культури, курган підсипали (насип ІІ). Висота цього насипу становила не більше 0,3 м. Поховання супроводжувалося невеликою ліпною плошкою, разком намиста з семи іклів тварин родини собачих та набором проколок-шил (рис. 2, *1*, *2*).

У цей насип через певний проміжок часу було впущено катакомбне інгульське парне поховання 8 (рис. 2, *11*). З катакомбними захороненнями пов'язуються дві жертовні ями (1 і 2) біля південної поли кургану.

Північна та південна частини насипу за доби пізньої бронзи були обрані носіями бережнівсько-маївської зрубної культури для влаштування невеликого некрополя. Поховання здійснені в прямокутних ямах або ямах з під-

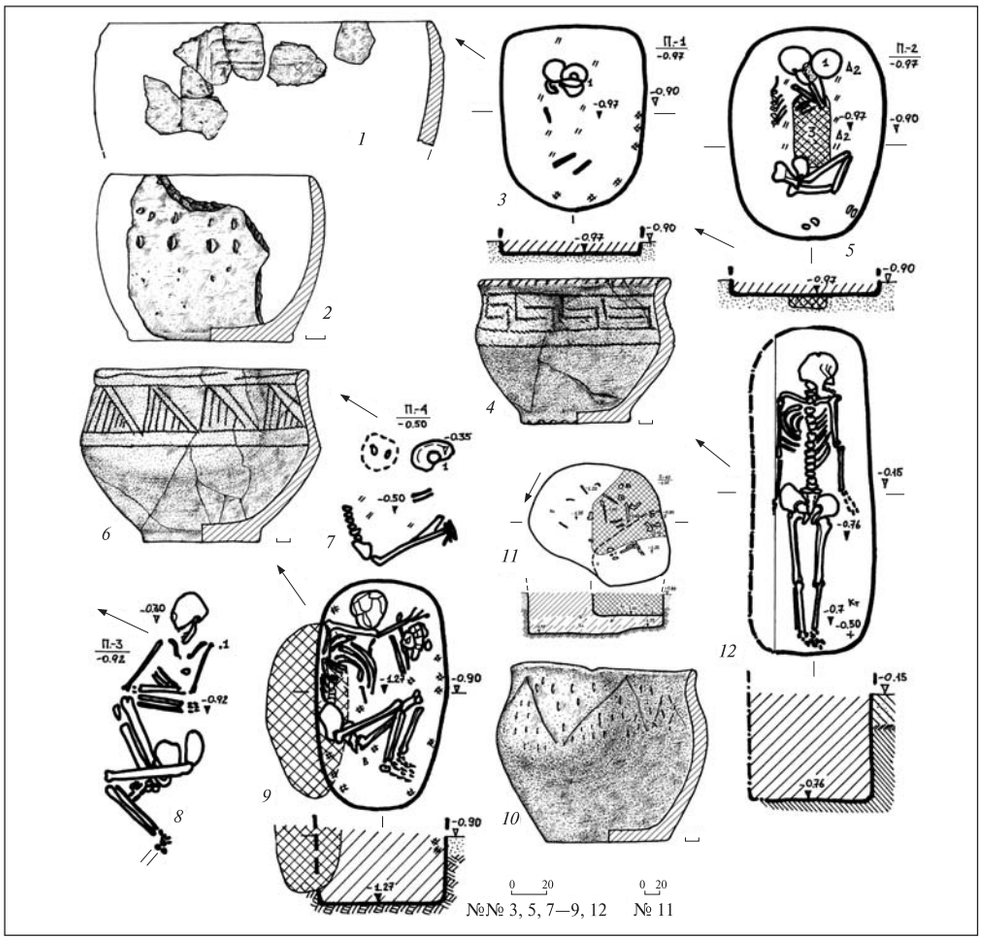

Рис. 1. Підусти, уроч. Мала Кормилиця. Група I, курган 8: *1* — насип, *3*, *4* — п. 1; *5* — п. 2; *6*, *7* — п. 4; *8* — п. 3; *9*, *10* — п. 5; *11* — п. 10; *12* — п. 8; *1*, *2, 4, 6, 10* — кераміка

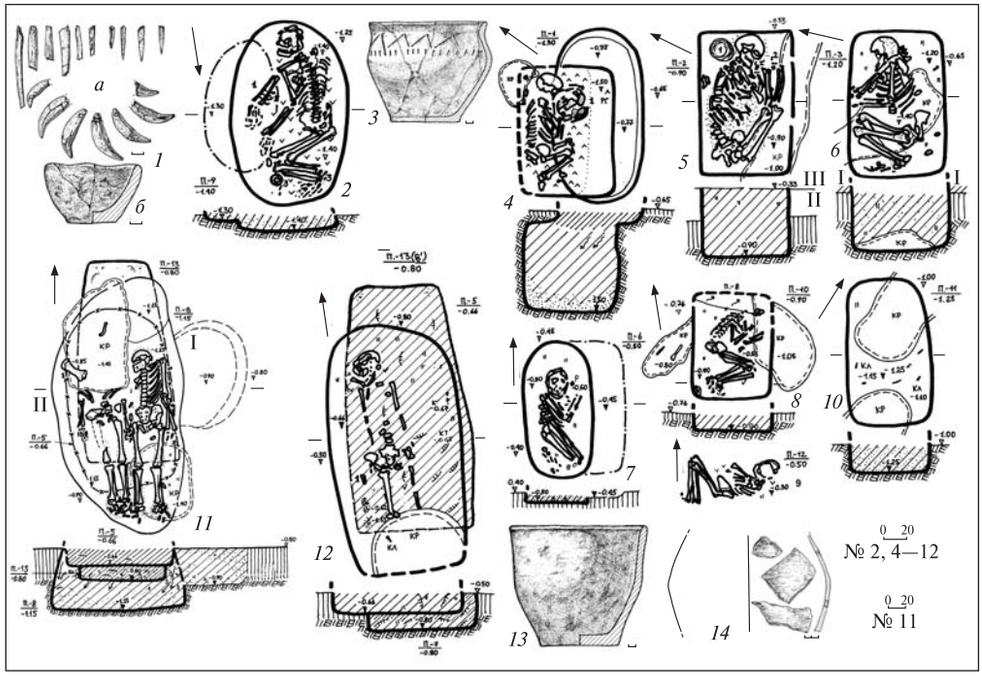

Рис. 2. Підусти, уроч. Мала Кормилиця. Група I, курган 11: *1*, *2* — п. 9; *3*, *4* — п. 1; *5, 13* — п. 2; *6* — п. 3; *7* — п. 6; *8* — п. 10; *9* — п. 12; *10* — п. 11; *11* — п. 5; *12* — п. 13; *14* — п. 4. *1б, 3, 13*, *14* — кераміка; *1а* — кістка, ікла

боями (1—3, 6, 10—12). Основна «смуга» цього могильника займала південний схил кургану. Поховання згруповані в ряд, орієнтований за лінією північний захід-захід—південний схід-схід. Лише два супроводжувалися банками-горщиками (рис. 2, *3—10, 13*).

За фіналу ранньоскіфської епохи у центр насипу II, ближче до східної поли, було впущено прямокутну яму поховання 4, над якою споруджено ще один насип (III). У заповненні її перекопу знайдено частину розвалу чорнолискованої корчаги (рис. 2, *14*). Центр поховання та його край перекопані грабіжниками кінця XVII—XVIII і початку XX ст., які заглибилися у материк приблизно на 1 м у пошуках скарбів. До насипу III, на початку золотоординського часу, впущено останнє поховання 5 (рис. 2, *12*).

Невеликими курганами енеоліту—раннього залізного віку виявились і насипи 4 та 5, що містили одне та три поховання вказаного часу, значною мірою зруйновані. Цікавішими вони стали з боку вивчення матеріальної культури місцевого хутірського населення першої половини — середини XVIII ст., яким у насипах залишено значну кількість різних об'єктів: зернових та сміттєвих ям, погребів, а також житлову споруду. Доволі виразний речовий інвентар з кількох ям (їх досліджено понад 40) дав представницьку добірку кухонного та столового посуду часу Гетьманщини: численні фрагменти та кілька цілих гончарних горщиків, тарілки, покришки та ін. Несподіваним стало виявлення у комплексах цього часу уламків червоноглиняних мисок з підполив'яним розписом, характерних уже для наступних періодів нової історії Подніпров'я. Варто згадати бронзовий щитковий перстень-печатку з ненобілітованим гербом, люльку з коричнево-фіолетовою поливою, можливо, київського виробництва, пляшку-напівштоф з прокресленим хрестом, безумовно сакрального характеру, та нумізматичні матеріали, що датують комплекси хутора першою половиною – серединою XVIII ст.

О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ ЗАРУДДЯ І ГОРБАНІВ У МЕЖИРІЧЧІ ПСЛА ТА КРИВОЇ РУДИ

At the territory of Haleshchyna ferrous quartzites deposit between Zaruddya village of Kremenchuk Region and Horbani village of Kozelshchyna Region in Poltava Oblast, between the Ruda, Kryva Ruda and Psel Rivers flows the research of two ploughed barrows of the group II was conducted. A grave of Yamna culture period and eight graves of Zrubna culture period, two Scythian undercut graves ruined by the robbers, and a nomads' sunk in tomb of the Golden Horde epoch were discovered.

Група курганів ІІ між селами Заруддя Бондарівської сільради Кременчуцького та Горбані Новогалещинської селищної ради Козельщинського р-нів Полтавської обл. (вододіл річок Псел—Руда—Крива Руда) займає панівне підвищення степового вододілу з абсолютною висотою 78,5 м, переважно в межах Кременчуччини. Кургани розміщені трьома компактними скупченнями на відстані 50—80 м на підвищеннях вододілу, за 0,6—0,8 км на північний захід від центру Горбанів та за 0,8 км на схід від с. Заруддя. Група нараховує 14 насипів, висота 0,3—1,1 м, діаметр 15—38 м. Найвищий курган 1 був задернований лише по центру і з півдня прилягав полою до лісосмуги. Він мав абсолютну позначку висоти в 79,6 м у Балтійській системі вимірів. Усі інші насипи розорюються.

У 1950-х рр. більшість курганів мали висоту 0,7—1,0 м, а то й більше, круті схили і переважно округлі обриси. На початку 1960-х рр., у зв'язку зі зменшенням орних земель у районі внаслідок заповнення Кременчуцького водосховища, насипи, за вказівкою «зверху», знівелювали для забезпечення доступу сільськогосподарської техніки. Таким чином, кургани були практично знищені, а їхні основи перетворилися на невеличкі пагорби, і на ріллі проступали залишки розораних викидів впускних поховань доби раннього залізного віку. Це підтверджують і окремі знахідки ліпної та гончарної (амфорної) кераміки, виявлені під час розвідок 2007 р., а також документи Державного архіву Полтавської обл. про діяльність місцевих органів охорони культурної спадщини в середині 1920-х рр.

У зв'язку з підготовкою проекту облаштування Галещинського родовища залізистих кварцитів восени 2009 р. розпочато рятівні дослідження курганів у межах майбутнього землевідводу, в ході яких розкопано насипи 1 і 2 описаної групи, заввишки 1,1 та 0,4 м і в діаметрі 38 та 16 м. В основі кургани містили невеликі первинні насипи, зведені над ямними похованнями, до яких за доби пізнього бронзового віку впущено могили зрубної культури мешканцями одного із селищ на території сучасного с. Заруддя. Добудову насипів здійснено вже скіфами-кочівниками у V—IV ст. до н. е., які влаштували могили у підбоях поряд північно-західного краю давніх курганів.

В курганах досліджено: ямне поховання, вісім зрубних, дві зруйновані грабіжниками скіфські могили та впускне кочівницьке поховання золотоординського часу. Всі позначені ординарністю обряду та мінімальною кількістю супутнього інвентарю, крім, хіба що, слідів пограбування поховань доби раннього залізного віку. Отже, саме результати вивчення об'єктів діяльності грабіжників складають сутність змісту пропонованої інформації.

Зауважимо, що обидва впускні поховання скіфського часу були влаштовані зі входами. У похованні 2/5 то була напівовальна вхідна яма, завглибшки 1,0 м, яка далі переходила в уступ-дромос у вигляді вузької сходинки завглибшки 1,45 м від R, зорієнтований у широтному напрямку (0,4—0,6 × 2,0 м). З рівня дна у північній стіні було влаштовано підпрямокутну з заокругленими кутками поховальну камеру-підбій

з округлим склепінням (1,6 × 2,4 м), що сягала глибини 1,8 м. У похованні 1/9 підпрямокутної форми колодязь (1,0 × 1,0 м) мав глибину 1,65 м, овальної форми дромос (1,5 × 1,6 м) і аналогічну, хоча і значно глибшу, підпрямокутну камеру-підбій (1,5 × 2,4 м), впущену в материковий пісок на 2,8 м.

У цьому похованні на уступі дромоса виявлено частину скелета коня, кілька уламків ліпного посуду (від горщика та корчажки) і дрібні сколи стінок амфори. Знахідки в похованні 2/5 численніші. На дні та у заповненні підбою збереглося переміщене грабіжниками скупчення кісток і череп чоловіка 35—40 років; трохи вище дна та на дні камери трапилися уламки залізних списа (частина пера і втулка), ножа і, можливо, ворварки, п'ять фрагментованих бронзових вістер стріл другої половини V ст. до н. е. і частини їх древок, шматочок мушлі каурі. Під північною стіною виявлено розвал дерев'яної чаші (діаметр близько 26 см) та просякнутий окисами металу круглий слід на материку від срібного чи бронзового кубка діаметром 6—7 см. Доповнюють цей перелік кілька десятків дуже дрібних уламків залізних виробів і два ліпні черепки.

Скарбошукачі навідалися тричі, залишивши по собі виразні і стратиграфічно зафіксовані сліди «діяльності». Для кургану 2 ці проникнення можна певною мірою продатувати. Перші грабіжники коротким лазом (1,2 м) натрапили на вхідну яму, отже, їхнє проникнення в могилу могло відбутися ще в IV ст. до н. е. чи дещо пізніше. З огляду на подібні пограбування кількох курганів у мікрорегіоні можна припустити, що такі «відвідування» могил степовиків могли здійснювати і представники місцевого населення скіфської доби, відомого за селищами в пониззі Псла та вздовж Дніпра.

Щодо другого за часом пограбування, то його здійснено через викривлений вузький хід завдовжки 4,8 м від підніжжя західної поли кургану, що дотично натрапив на склепіння камери. Через нього скарбошукачі, проникнувши до могили, винесли всі більш-менш цінні для них речі, зривши нижню частину заповнення. За «почерком» та характером ходу — це сліди діяльності пізньосередньовічних шукачів дорогоцінностей часу Руїни.

Третя спроба пограбування відбулася вже за перших років існування колишнього СРСР. Саме до курганів Кременчуччини була прикута увага численних «щасливчиків», а то й місцевого селянства та вчительства, наляканого новаціями в економічному житті. «Нічийні» кургани, які знаходилися поза межами приватних і оброблюваних земель, через байдужість влади стали джерелом пошуків скарбів. Збіднілі обиватели кинулися шукати золото та стародавні коштовні речі, котрі жваво купували торгівці в Кременчуці для перепродажу до «Антикваріату». Отже, провал поховальної камери на кургані привернув увагу когось з «копачів», які черговий раз зрили центр осунутої ями в пошуках цінностей.

Проте більш виразні сліди поширення передостанньої «хвилі» мародерства щодо поховальних старожитностей виявлені в кургані 1. У західній полі простежено дві вузькі (0,8—0,9 м) паралельні, меридіонально орієнтовані пошукові траншеї, доведені до материка, глибина їх 1,45—1,60 м, довжина 7 і 12 м. Північно-східна пола кургану була перекрита потужним масивом материкового викиду великого грабіжницького «розкопу» — овальної форми ями діаметром 8 × 9 м, влаштованої над провалом поховальної камери. З північного боку ця яма мала уступи-сходинки для зручності переміщення ґрунту. Отже, на таких «розкопках» працювало від 3—4 до 10 осіб. Красномовно про час проведення робіт свідчать знахідки в невеликій ямі, поряд із пошуковими траншеями, — кілька цеглин від нашвидкоруч влаштованої «польової» печі та скляна пляшка початку 1920-х рр. і уламки склянки. Тоді заповнення поховальної камери вибрали і старанно переглянули перед скиданням у відвал.

Зауважимо, що організатори останніх «розкопок» не мали успіху, оскільки вибирали пограбоване поховання. До камери вів чіткий прямий похилий вузький хід, пробитий від колодязя зі східної поли на той час ще добре збереженого насипу. Протяжність цього склепінчастого ходу 10,2 м, ширина 0,7—0,9 м, висота 0,90—1,05 м. Щільне заповнення зберегло відбитки лопати із залізним окуттям і містило кістки жінки зрілого віку. Хід був влаштований за козацької доби.

Таким чином, дослідження двох курганів, крім суто археологічних результатів, проілюструвало цілком актуальні нині факти поширення пограбувань курганних старожитностей. Їх підтверджено не тільки знахідками об'єктів діяльності «щасливчиків», а й цілком датованими знахідками відповідних епох.

Про діяльність селян-грабіжників у районі с. Горбані згадується і в жовтневій доповідній записці уповноваженого Дніпропетровської крайової комісії з охорони пам'яток П. Козара, надісланої до Дніпропетровська у 1926 р. У

ній ідеться про нічні розкопки таких собі «археологів» і обстріли ними представників крайової інспектури. До речі, задля припинення несанкціонованих розкопок невдовзі було здійснено поїздку до Кременчуцької округи представників ВУАКу — К.М. Мельник-Антонович та М.Я. Рудинського.

На завершення додамо, що подолання ганебних явищ поширення грабіжництва археологічних пам'яток у цілому можливе лише зі зміцненням економіки, подоланням соціальної і політичної напруженості та «непевності» в суспільстві. Скарбошукацтво щоразу набувало розмаху в політично та економічно «невизначені» часи, за безвладдя або під час кризи, що має відповідники в подіях пізньоскіфської доби, часи Руїни та за політики непу в СРСР тощо.

С.А. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОЕНЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ АРДИЧ БУРУН (СТАВРА) У 2009 р.

Results of the research of the Early Copper Age site Ardych Burun (Stavra) in the Crimea are presented. Six cultural layers were determined and the statistics of the materials was made.

У польовому сезоні 2009 р. Алуштинським загоном Гірськокримської археологічної експедиції продовжені дослідження ранньоенеолітичної стоянки Ардич Бурун (Ставра), розташованої на терасоподібному майданчику в нижній (узбережній) частині південно-східного схилу гори Ардич Бурун (Ставра), на висоті близько 10 м над рівнем Чорного моря та приблизно за 20 м від його узбережжя. За 4 км на північний схід від стоянки розташоване селище Привітне Алуштинської міськради, а за 3,5 км на захід — уроч. Канака (рис. 2, *1*). Майданчик з північного сходу та південного заходу обмежений стрімкими бортами тальвегів тимчасових водотоків. Південно-західна частина стоянки активно руйнується внаслідок дії природних сил. Загальна площа пам'ятки, судячи з розмірів майданчика, може становити 150—250 м^2.

Досліджено 2 м^2 у північно-східній частині пам'ятки, що має ухил 20—25° у бік півночі, позначаючи, таким чином, давній водотік. Весь ґрунт промивався та ретельно перебирався. Для шару А проведено флотацію ґрунту. Матеріали з флотації передано для подальших досліджень у біоархеологічну лабораторію Пітт Ріверз (університет Кембридж).

Виходячи зі стратиграфії (рис. 1, *1*) на стоянці простежено шість культурних шарів, потужність яких не більша за 0,10 м. Матеріали, представлені в шарах, на наш погляд, свідчать про те, що вони залишені культурно однорідним населенням, яке неодноразово заселяло цю місцину. Який проміжок часу віддаляє найнижчий шар від верхнього шару, покажуть подальші дослідження, зокрема радіовуглецевий аналіз.

Шар A_1. Знахідки представлені вторинним крем'яним відщепом та уламком стінки коричневоглиняної посудини з домішкою піску та товченої черепашки в тісті.

Шар A_0. Крем'яний комплекс складається з трьох вторинних відщепів, стамески на вторинному підокруглому відщепі зі слідами макрозносу на робочому краї (рис. 1, *2*), проксимальної частини пластини з нерегулярною положистою ретушшю утилізації по краях зі спинки та черевця (рис. 1, *3*), мініатюрних свердел та проколки на відщепах (рис. 1, *4—6*). Весь кремінь жовневий, сірий.

Кераміка представлена сімома уламками стінок мінімум від трьох сіро- та коричневоглиняних посудин, з обох боків ретельно загладжені. В тісті візуально помітні дрібний пісок, товчена черепашка та білуватий непрозорий мінерал. Товщина стінок 0,5—0,7 см. На внутрішній стінці одного уламка шар чорної кіптяви.

Вироби з морської гальки представлені одним відщепом та ретушером на масивному відщепі підтрикутної форми. Робочий край має ознаки потужної спрацьованості, місцями до сильної потертості.

Фауна складається з уламка суглобової частини кістки дрібного ссавця або птаха та уламків трубчастої кістки птаха.

Шар А. Крем'яний комплекс: первинні відщепи 6 од. (4 обгорілі); вторинні відщепи 38 од., з них 28 обгорілі; дистальна частина пластини; мікропластина з фрагментарною ретушшю утилізації по краю (рис. 2, *14*), медіальна та дистальна частини пластин з ретушшю утилізації по краях (рис. 2, *10—11*); стамеска на вторинному аморфному відщепі (рис. 2, *13*); перфорато-

ри на пластинчастих відщепах (уламки й цілі) — 5 од. (рис. 2, *2—9*); вторинний пластинчастий відщеп з фрагментарною ретушшю утилізації по краях з черевця (рис. 2, *12*).

Кераміка: 10 уламків стінок сіро- та коричневоглиняного посуду мінімум від трьох посудин. Поверхня ретельно загладжена. Тісто містить пісок та в окремих випадках товчену черепашку. Товщина стінок до 0,7 см. Один екземпляр з придонною частиною. Чотири уламки походять від верхньої частини посудини, орнаментованої зубчастим штампом у вигляді вертикальної «ялинки». Одним екземпляром представлена шийка з частиною тулуба, прикрашена вдавленнями вузьким штампом. Є уламок вінця мініатюрної посудинки з товщиною стінок 0,3 см. Край вінця закруглений, ледь відхилений.

Вироби з морської гальки представлені дев'ятьма відщепами без ознак обробки, відщепом з гальки овальної форми зі слідами спрацьованості по краях, двома уламками гальки без ознак спрацьованості, розщепленою галькою округлої форми зі слідами спрацьованості по краях, галькою з численними слідами пікетажу на поверхні (ковадла?), трьома гальками без ознак обробки.

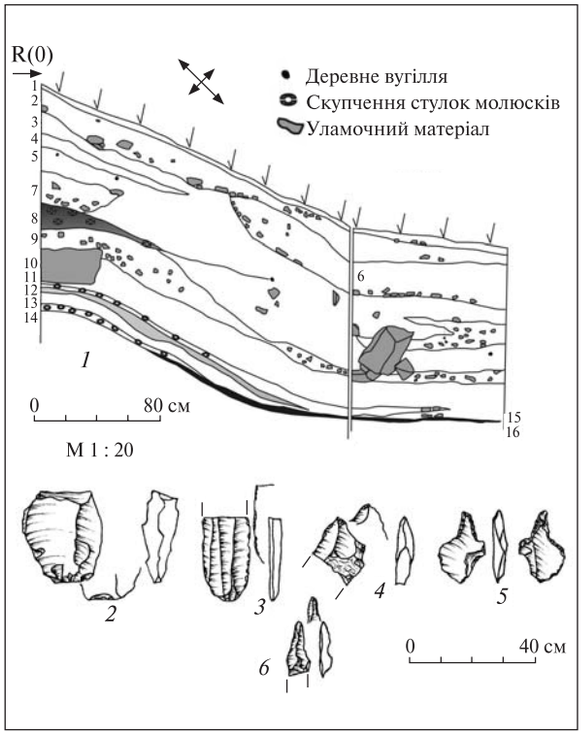

Рис. 1. Ардич Бурун (Ставра)-2009: *1* — стратиграфія північно-східного борту розкопу; *2—6* — крем'яний комплекс шару A_0

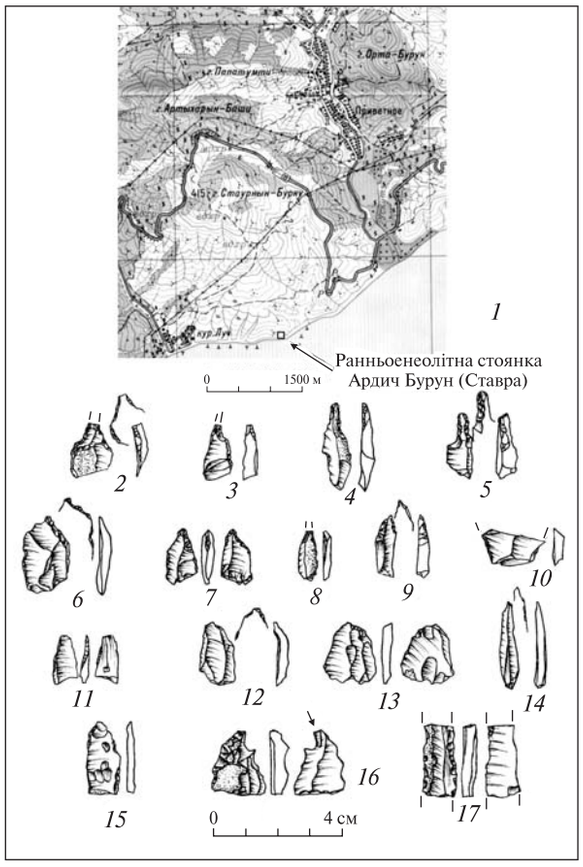

Рис. 2. Ардич Бурун (Ставра)-2009: *1* — локалізація пам'ятки; крем'яні комплекси шарів А (*2—14*) і В (*15—17*)

Фауністичні рештки: уламки та цілі зуби і частини щелеп копитних ссавців (30 од.), шість фрагментів трубчастих кісток, два уламки епіфізної частини, 177 дрібних переважно пташиних кісток, 102 з яких обгорілі.

Шар В. Крем'яний комплекс складається з двох первинних відщепів (один обгорілий), восьми вторинних відщепів (шість обгорілих), первинного пластинчастого обгорілого відщепа з нерегулярною ретушшю по краях (рис. 2, *15*), стамески-бічного різця на первинному відщепі з ретушшю (рис. 2, *16*), медіальної частини пластини з напівстрімкою ретушшю по краях (рис. 2, *17*). Сировина сірого або коричневого кольору.

Керамічний комплекс містить 26 фрагментів посуду мінімум від тьох посудин. Тулуб однієї орнаментований відбитками зубчастого штампа. Інша посудина, округлобока, оздоблена зовні високого вінця та, частково, по шийці вертикальними відбитками зубчастого штампа. Весь посуд ретельно загладжений. Тісто містить пісок та іноді товчену черепашку і білуватий непрозорий мінерал.

Вироби з морської гальки представлені трьома відщепами, двома цілими гальками, чотирма уламками розщеплених гальок (одна складається з чотирьох частин) та уламком розщепленої гальки з ознаками обробки по краю (лощило?).

Відзначимо зернотерку? на округлому приплюснутому шматку пісковику. «Робоча» поверхня ледь увігнута. Протилежна робочій сторона та бічні підшліфовані, з подряпинами та слідами пікетажу. Від перебування у вогнищі виріб розпався на п'ять частин.

І, нарешті, вкажемо кістяну намистину діаметром 0,8 см та діаметром каналу 0,2 см. Товщина її 0,35 см. Намистина обгоріла. Бічні сторони мають ледь виражені кути.

У південно-західній частині пам'ятки, на осипі краю площадки, зібрано матеріал, представлений трьома уламками трубчастих кісток тварин, 17 первинними та 55 вторинними відщепами, двома пластинчастими відщепами з нерегулярною ретушшю по краях, стругом на крем'яному уламку, фрагментом вінця коричневоглиняної посудини, орнаментованої скісними відбитками тонкого штампа, відщепом з морської гальки, абразивом на вузькій гальці з пісковику та товкачем на кінці уламка підпрямокутної гальки зі слідами пікетажу.

Звернемо увагу на головну особливість майже кожного шару — скупчення стулок морських молюсків. Більшість їх належить устрицям і мідіям, іноді дуже великим. Скупчення дуже щільні, іноді стулка вкладена до стулки. В окремих стулках траплялося деревне вугілля. Можливо, з утилізацією молюсків пов'язані перфоратори, які превалюють серед виробів із вторинною обробкою. Не виключається й використання гальки для розщеплення молюсків, але потрібні трасологічні дослідження.

Технологія розщеплення гальки полягала в нанесенні на поперечну частину заглиблення, частіше овальної форми, куди вставлявся посередник (стамеска), по якому наносився удар, який й розколював гальку на дві частини.

Крем'яний і керамічний комплекси пам'ятки майже повністю аналогічні з енеолітичними пам'ятками Південного узбережжя Криму, які концентруються на захід від Ардич Бурун (Ласпі 1, Батиліман, Гурзуфська фортеця, Масандрівські ґроти тощо). Щоправда лише матеріали Ласпі 1 придатні для більш-менш коректного порівняльного аналізу. Інші матеріали походять або з поверхневих зборів, або з не стратифікованих комплексів. Що стосується передгірського Криму, то аналогії одній посуді з шару В можна знайти в колекції верхніх шарів багатошарової стоянки Кукрек. Варто додати, що Кукрек знаходиться майже на одній лінії з Ардич Бурун і відділяє їх лише головний кряж Криму. Крем'яний же комплекс Кукрецької стоянки — повна протилежність виробам Ардич Бурун, що пояснюється відмінностями у функціональному призначенні знарядь, а також досить специфічними умовами господарської діяльності населення узбережжя, пов'язаної з експлуатацією морських ресурсів.

Також слід звернути увагу й на кераміку з верхніх шарів Кая-Араси та шару Vb гроту Таш Аїр, які нагадують за формою та орнаментацією посуд з Ардич Бурун.

С.А. Теліженко, І.Б. Тесленко, О.В. Лисенко

ДОСЛІДЖЕННЯ В уроч. СОТЕРА В 2009 р.

Published are the results of excavations of the north-eastern part of mediaeval settlement (from the second half of the 8th c. to the first half of the 9th c.) in Sotera tract, during which two structures were studied.

У 2009 р. Алуштинським загоном Гірсько-кримської експедиції КФ ІА НАН України досліджувалася північно-східна частина середньовічного поселення Сотера (с. Сонячногірськ, Малоріченська сільрада, м. Алушта). Поселення розкинулося за 3,6 км на південний захід від с. Сонячногірськ, на лівому березі р. Сотера (Алака), в середній частині південно-східного схилу г. Сутіра (Сотіра, Устуранин-Хири), на мису Сотера. В межах цієї території в рельєфі простежуються дві природні тераси з положистими площадками, на яких, як показали подальші дослідження, були зведені кам'яні будівлі (рис. 1). Більша частина схилу була зрізана землерийною технікою, через що на сучасній поверхні оголилися руїни кам'яних будівель.

Житлово-господарський комплекс. Найкраще збереглася будівля 1 (нижня), зведена в котловані, врізаному в схил (глибина до 1,8 м), і орієнтована фасадною частиною на південь—південний схід. Збудована з місцевого середнього та дрібного каміння (аргіліт, пісковик, іноді конгломерат та верхньоюрський вапняк), та великого обкатаного каміння, здобутого в річкових або морських алювіальних відкладеннях, яке використовувалося на торцевих частинах кладок, а іноді — в місцях їхнього з'єднання. Часто кладку зміцнювали уламками керамід, каліптерів і амфор причорноморського типу та цегли. З'єднувальним розчином була глина або грязь.

Виділяється два будівельних періоди. В перший були споруджені кладки 1—7, другий представлений двома кладками — 8 і 10.

Перший будівельний період. Досліджена частина конструкції будівлі утворена вісьмома кладками. Контур будівлі утворюють кладки 1—4 і 6. Стіни 1, 3, 4, 6 поставлені на фундамент, кладка 2 — на дно котлована. Ширина кладок 0,42—0,64 м, вціліли на 0,20—1,90 м.

Кладка йшла рядами заввишки приблизно 1,0 м, місцями в «ялинку». В одному випадку ряди розділені колодою або брусом (кладка 4). Кладки тришарові, дво- (2 і 3) та тричільні (1, 4, 6). У північно-західній частині кладки 1 із зовнішнього боку розміщувалося єдине з виявлених заглиблених вогнищ (вогнище 2) діаметром до 0,50 м та завглибшки до 0,15 м. В плані вогнище мало неправильну округлу форму. В його заповненні виявлено деревне вугілля. Зі східного боку ровик для відведення води.

В плані будівля прямокутна, повздовжньою віссю орієнтована поперек схилу. Кладки прибудовані одна до одної. «Південний» край кладки 1 та кладка 6 утворюють «пілони», що виступають за основний об'єм будівлі на 1,70—1,85 м. Вхід (кладка 5 завширшки 1,0 м) розташований в «західній» частині «південної» стіни, обмежений кладкою 1 і торцем кладки 4. За поріг слугувала кладка фундаменту стіни 4. Під час функціонування будівлі кладка 2 почала деформуватися (завалилася всередину, ймовірно, внаслідок підтоплення або землетрусу). Можливо, в процесі проведення дій з попередження подальшої руйнації будівлі виникли кладки *другого будівельного періоду* (8 і 10).

Кладка 8 двошарова, тричільна, складена з каменю та черепиці. Вона розділяє цокольний поверх будівлі на два приміщення — 1 (розмір 1,80 × 2,00 × 3,20 м) та 2 (2,40 × 3,10 м), прохід між якими сформований «порогом» у вигляді покладених на підлогу каліптерів. Ймовірно, кладка 8 виконувала функцію підпорки

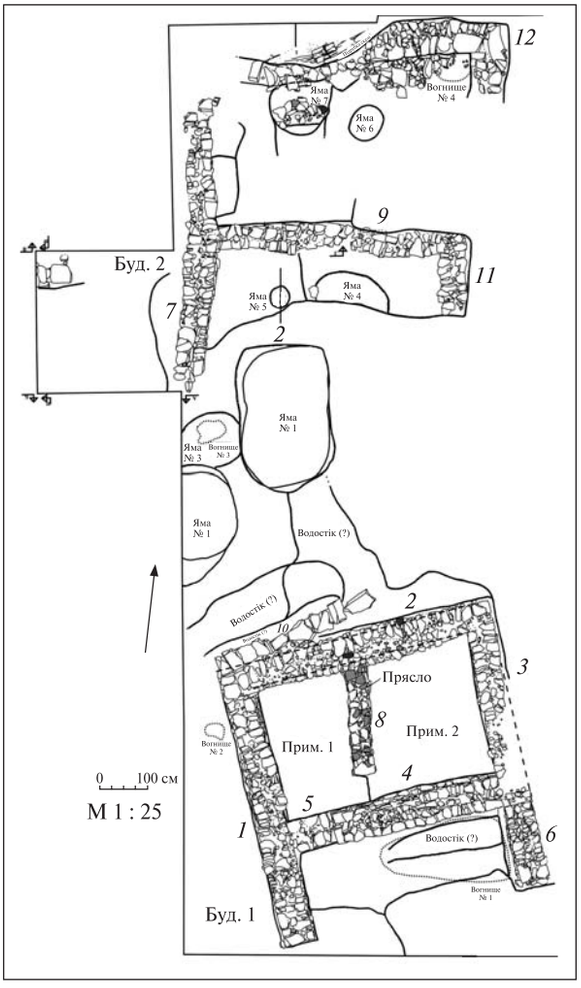

Рис. 1. Сотера-2009. План дослідженої частини поселення

«північної» стіни будівлі. Слід також звернути увагу на те, що до зведення кладки 8 на її місці було розташоване наземне вогнище. Перед кладкою знайдено керамічне прясельце, ще одне виявлено під уламком кераміди, яку використали в кладці.

Кладка 10 розташована із зовнішньої сторони кладки 2 — одночільна, складена з великого каміння (пісковик, аргіліт) на грязі. Вона, певно, формувала край ровика для відведення води.

Можливо, що функцію відведення води виконувало й заглиблення завширшки 0,70—0,90 м та завглибшки до 0,25 м, розташоване перед фасадом будівлі. З будівлею 1 пов'язані два зовнішні (1 і 2) та одне внутрішнє вогнища. Серед знахідок з вогнищ слід відзначити кістки риб та птахів, риб'ячу луску, стулки морських молюсків тощо. Варто додати, що вогнище 1, незаглиблене в ґрунт, було розташоване на місці ровика для відведення води, що, мабуть, досить швидко забруднився. Від вогнища ровик відділяв прошарок глини.

Верхня будівля (2) також впущена в котлован, виритий в породах таврійської серії. Фасад споруди орієнтований на південь. Її складено з місцевого (аргіліт, пісковик) та обкатаного каміння, видобутого в річкових або морських алювіальних відкладеннях. Можливо, що частина гальки походить з конгломерату делювію, нашарування якого трапляються у цій місцевості. Крім того, в кладках використані уламки керамід та каліптерів, амфор причорноморського типу, цеглу (часто перепалених до темно-фіолетового — чорного кольору). З'єднувальним розчином були глина або грязь.

Збережена частина конструкції будівлі утворена чотирма кладками (7, 9, 11 і 12), поставленими на фундамент. Фундамент являє собою кладку в один—два ряди каміння, впущену в траншею завглибшки до 0,20—0,25 м. Ширина кладки 0,50—0,75 м, стан збереженості — від 0,20 до 0,75 м. Кладка рядова, місцями в «ялинку».

Зафіксовано дві «субпаралельні» кладки (7 і 11), розташовані за 4,5 м одна від одної (їхня ширина 1,0 м), та кладка 9, яка примикає до кладки 11 під прямим кутом. Паралельно до кладки 9 за 3,75 м на північ розташована кладка 12.

Кладка 7 — двочільна, видовжена з півдня на північ на 6,12 м. Північна частина зруйнована під час роботи важкої техніки. Перед внутрішньою чільною поверхнею кладки вирито рів завширшки до 0,50 м та завглибшки 1,25 м. Призначення його слід, імовірно, пов'язувати з відведенням води.

Кладка 11 — двочільна, північним краєм упирається у вертикально підрублену скелю. Простір між скелею та кладкою заповнений сумішшю глини та уламків керамічного посуду. Ширина кладки 0,5 м, довжина — 1,5 м.

Кладка 9 — одночільна, східною та західною частинами примикає до кладок 11 і 7. Кладка довжиною (4,75 м) дуже щільно прибудована до вертикально підрубленої скелі. Простір між кладкою та скелею дуже щільно заповнений сумішшю з глини та уламків керамічного посуду. Ширина кладки від 0,35 до 0,60 м. Така різниця в ширині пояснюється криво підрубленою лінією скелі, через що для вирівнювання кладки виникла необхідність в її розширенні.

Перед кладкою 9 вирито яму для піфоса (яма 5) діаметром 0,25 м. Ще одну яму (яма 4) неправильної форми (ймовірно, для двох піфосів), довжина якої 1,10 м, ширина 0,70 м, а глибина до 0,45 м, вирито на схід від ями для піфоса 5.

З південного боку до будівлі 2 примикає овальна в плані яма (яма 1) завдовжки 2,80 м,

завширшки 2,0 м та завглибшки до 0,70 м. Можливо, вона виконувала функцію водозливу або використовувалась як резервуар для зберігання води. Із західного боку до неї примикає ще одна яма (яма 2), форму якої простежити не вдалося через те, що її більша частина виходила за межі розкопу.

Ще одна яма (яма 3) зафіксована південніше ями 2. Обидва заглиблення з'єднуються ровиком. Глибина ями 0,80 м. Форму її з'ясувати не вдалося, оскільки основна її частина виходила за межі ділянки дослідження. Заповнення ями складалося із суміші глини, кісток тварин, щебеню та уламків посуду. В верхній частині розміщувалося вогнище 3 діаметром до 0,50 м, товщина випаленого ґрунту до 12,5 см. Вогнище в плані має неправильну форму. Розташування наземного вогнища в заповненні ями можна пояснити припиненням функціонування ями за призначенням (водовідведення або зберігання води) і подальшим її забрудненням (або засипкою). В цілому можна зробити висновок, що комплекс з трьох ям міг виконувати функцію водовідведення.

Кладка 12 — одночільна, орієнтована зі сходу на захід, розташована паралельно до кладки 9. Довжина її 5,37 м, ширина від 0,60 до 0,75 м. Кладка встановлена у вириту в скелі траншею. Фундаментом слугували великі плоскі камені. Кладка вціліла на один ряд. Враховуючи високу ступінь руйнації північної частини розкопу землерийною технікою, докладніше охарактеризувати цю кладку неможливо. Важливо відзначити таку технологічну особливість: перш ніж встановлювати в підрубку скелі кам'яні блоки фундаменту, скелю встилали тонким (до 3 см) шаром жовтої глини, на яку зверху клали уламки амфор. Простір між кладкою та скелею заповнювали скелястою крихтою.

Перед кладкою 12 також були дві піфосні ями (ями 6 та 7), глибина однієї з них (яма 7) сягає 0,50 см за діаметра 0,85 м, а глибина східної (яма 6) 0,75 м за діаметра 0,62 м. Обидві ями були заповнені темно-коричневим ґрунтом, змішаним з уламками посуду та черепиці.

Прямо перед кладкою, в її східній частині, розташовувалося наземне вогнище (вогнище 4) без чітких контурів дії вогню, поблизу якого виявлено уламки мініатюрних горщиків з петлеподібними ручками, а також стулки морських молюсків, деревне вугілля та кістки тварин. Ґрунт навколо вогнища прогорів на 2—3 см.

Враховуючи поганий стан збереженості будівлі 2, можемо припускати, що в плані вона була прямокутна (повздовжньою віссю орієнтована поперек схилу). Кладки прибудовані одна до одної. Південна частина кладок 7 та 11 утворює «пілони», які виступають за основні межі будівлі на 1,25 та 1,50 м, чим дуже нагадують будівлю 1 (нижню). Простежити вхідний поріг не вдалося через руйнацію будівлі. Тим не менш, можна припускати, що кладки 7, 9 і 11 були нижньою частиною будівлі, тобто утворювали підвальне приміщення, вхід до якого у вигляді сходинок, можливо, розташовувався в середній частині кладки 9.

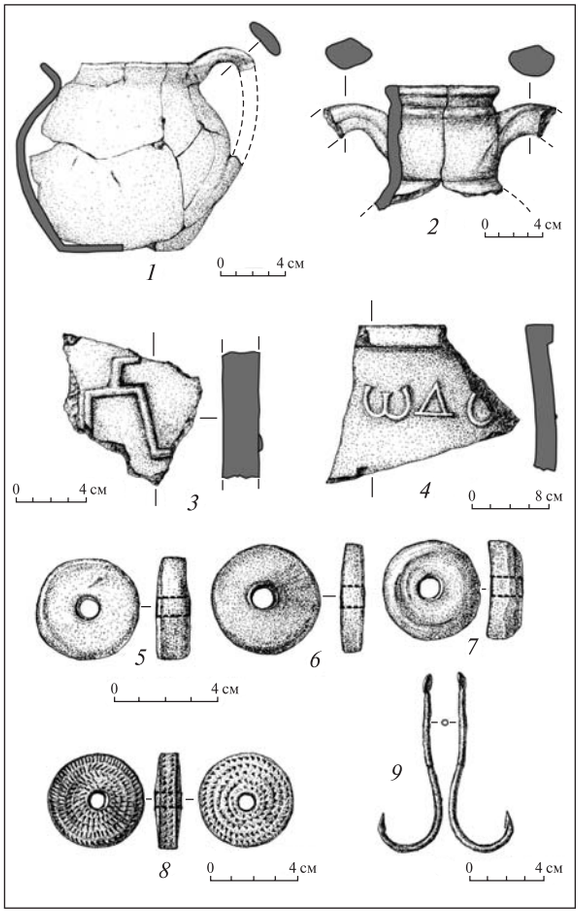

Рис. 2. Сотера-2009: *1* — сіроглиняний горщик; *2* — верхня частина амфори; *3* — кераміда з тамгоподібним символом; *4* — верхня частина кераміди з літерними символами; *5—8* — керамічні пряслиця; *9* — бронзовий гачок

Матеріал складається переважно з уламків червоно- та рожевоглиняної черепиці. Найбільше виявлено керамід — черепиці підпрямокутної форми з двома водозливними пружками або без них. На окремих виробах є літерно-символічні позначки. Так, на одному екземплярі виявлено зображення тамгоподібного символа (рис. 2, *3*). Літерні зображення і тамгоподібний символ виконані шляхом наліплення тонких пружків глини на поле кераміди. Найчастіше

трапляються сполучення літер грецького алфавіту ΩΔ... (рис. 2, *4*), значно рідше — черепиця з літерою Т або зі стилізованим зооморфним зображенням коня, кішки чи собаки. Ймовірно, що літерні зображення вказують на виготовлення черепиць певним майстром. Розміри керамід від 40—46 × 26—30 см. Вага однієї цілої 7,8 кг. На задній поверхні часто помітні грубі повздовжні розчоси. Виготовляли кераміди з глини з домішками дресви, піску і товченого вапняку.

Інший тип черепиці — каліптери або кутова черепиця — представлений у меншій кількості. Це, як правило, вузькі жолобчасті вироби завдовжки до 45 см, у верхній частині яких виокремлюються комірці, на які насаджувалися інші каліптери. На кутових черепицях іноді трапляються наліпні зображення. На окремих виробах також є відбитки людських (як правило, дитячих або жіночих) пальців та долонь, а також лап собак і кішок.

Другою за кількістю категорією знахідок є уламки червоно-, рожево- або сіроглиняних амфор причорноморського типу з петлеподібними ручками по боках (рис. 2, *2*). Діаметр вінець здебільшого становить 8 см. Цілих форм не виявлено.

Мініатюрні тонкостінні (від 0,4 до 7,0 см) плоскодонні сіро- або коричневоглиняні короткошиї одноручні горщики зі зливом у вигляді пальцевої деформації вінець представлені уламками мінімум від 30 посудин та шістьма розвалами (рис. 2, *1*). Поверхня горщиків ретельно загладжена. На внутрішній поверхні окремих виробів є сліди чорної кіптяви. Шийка одного з горщиків прикрашена тонкими вертикально прокресленими рисочками. На стінці іншої посудини прокреслено тамгоподібний символ. По 1 екз. представлені уламки червоноглиняної тонкостінної мисочки та червоноглиняної фляги (діаметр 16 см), орнаментованої радіальними тонкими смужками червоної фарби, фестонами та зигзагами.

Піфоси дуже фрагментовані. Всі вони червоноглиняні, із загладженими сторонами, виготовлені з тіста з домішкою дресви середніх розмірів.

Говорячи про місце виготовлення посуду та черепиці, ми не виключаємо можливості їхнього виробництва на розташованих поблизу гончарних майстернях, одну з яких досліджено Алуштинським загоном Гірськокримської експедиції (керівник С.А. Теліженко) у 2008 р.

До переліку виробів, виготовлених з глини, слід додати чотири пряслиця (рис. 2, *5—8*). Поверхня одного з них орнаментована відбитками підтрикутного штампа.

Серед виробів з металу слід відзначити бронзову пластинку з позолоченою поверхнею, частину металевої накладки на замок з прорізаними отворами для ключів, дуже пошкоджений корозією ніж, рибальський гачок з бронзи (рис. 2, *9*), шило тощо.

Вироби з каменю представлені двома абразивами зі спрацьованими сторонами та нижньою частиною жорна з пісковику. На одному з абразивів є сліди заточування вузького металевого предмета, можливо ножа.

Археозоологічні матеріали представлені риб'ячою лускою, кістками птахів, риби, свиней, великої та дрібної рогатої худоби, а також стулками морських молюсків (мідії, устриці, пателла, гребінці), панцирами та клешнями крабів. Є кісточка вишні або терну.

Хронологічні рамки існування поселення визначаються на підставі аналізу археологічного матеріалу, зокрема гончарного посуду. За попередніми даними, які надалі можуть бути підкориговані, будівлі 1 і 2 поселення Сотера датуються в межах другої половини VIII — першої половини IX ст.

С.А. Телиженко, И.Б. Тесленко, А.В. Лысенко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСАДЕ КРЕПОСТИ АЛУСТОН В 2009 г.

Results of the research at two areas of posad (trading quarter) of Aluston mediaeval fortress in Alushta in the Crimea are presented. Remains of husbandry, dwelling-husbandry, and manufacture complexes of the 9th and 10th centuries, the 14th c. and the 15th c. were studied. A stone two-sided mould for crucifixes casting should be noted among special finds.

В сезоне 2009 г. Горнокрымской экспедицией Крымского филиала ИА НАНУ проводились небольшие исследования на посаде крепости Алустон VI—XV вв. Он образован двумя участками поселения, расположенными по разные стороны укрепления и разделенными обширным некрополем X—XVIII вв. (рис. 1).

Участок I находится между улицами Свердлова, Люксембург, Маркса и юго-восточной частью ул. Горького, на территории улиц Урицкого и Энгельса (рис. 1, *III, IV*). Площадь его не менее 3 га. Объект занимает крутые южный, западный и северо-западный склоны Крепостной горки, простирается на расстояние до 150 м к югу—юго-западу от оборонительных рубежей XV в. крепости Алустон, снизу ограничен поймой р. Улу-Узень (Месарли). Северный край верхней части этой территории в VIII? — первой половины X вв., возможно, находился в пределах укрепления. Археологические исследования участка I проводились в 1984, 1986, 1998, 1999, 2001, 2004 и 2007 гг. Выявлены фрагмент мощной, возможно, оборонительной стены (сложена на глине, находится примерно в 45—50 м от куртины XV в.), остатки производственного комплекса (обжигательной печи?) XII—XIII вв. на ее руинах, а также «зольник» X в. ниже по склону. Кроме того, зафиксированы остатки жилой застройки X—XIV вв. и культурные отложения IX—XV вв. мощностью до 3 м. Жилищно-хозяйственные комплексы располагались на искусственных террасах. В настоящее время значительная часть территории поселения застроена.

Участок II расположен между улицами 15 апреля и Ленина, на относительно пологих юго- и северо-восточном склонах Крепостной горки, на правом берегу р. Демерджи (рис. 1, *V*). Площадь не менее 3 га. Восточная граница проходит примерно в 150 м от стен крепости. Он выявлен в 1984—1990 гг. работами Горнокрымской экспедиции ОАСА Крыма ИА АН УССР, картографирован сотрудниками Горнокрымской экспедиции КФ ИА НАНУ в 2001—2002 гг. по подъемному материалу. В настоящее время участок II частично застроен, примерно половину его территории занимает парк пансионата «Северная Двина». На современной поверхности местами видны следы строений из камня и выходы культурного слоя, насыщенного обломками керамики IX—XV вв., фрагментами костей животных и створками морских моллюсков.

Работы 2009 г. проводились на двух участках, предназначенных под реконструкцию жилого дома и под строительство гаража.

Объект 1 располагался на территории домовладения 21 по ул. 15 апреля, у северо-западной окраины участка II посада, на высоте около 30 м н. у. м., примерно в 350 м от берега моря, не более чем в 19,0—37,5 м к востоку—северо-востоку от стен крепости Алустон XV в., в 22,5—40,0 м к северо-востоку от башни Ашага-Куле и в 47,0—65,5 м к юго-востоку от башни Орта-Куле (рис. 1).

Ко времени начала работ располагавшееся на участке строение, подлежавшее реконструкции, было снесено. Всю его площадь занимал подтрапециевидный в плане котлован размером 10,5—13,5 × 13,5 м и глубиной до 2,5 м. В его юго-восточном и северо-восточном углах находились прямоугольные в плане (соответственно, 1,4 × 1,8 и 1,1 × 1,2 м) ямы глубиной 1,25 и 1,70 м.

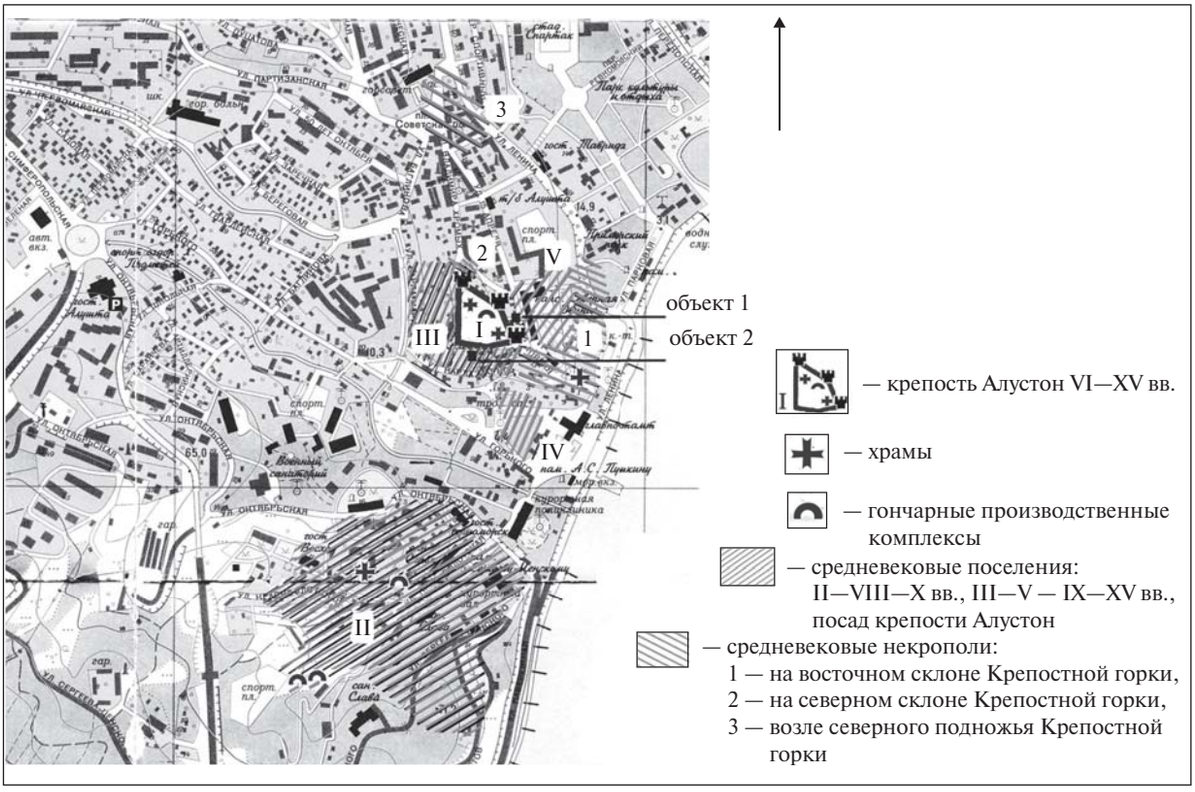

Рис. 1. Комплекс археологических памятников г. Алушта с обозначением объектов, исследованных в 2009 г. Ситуационный план. М 1:10000

В процессе исследований осуществлялась зачистка бортов котлована и ям, фиксация стратиграфии вскрытых культурных отложений и послойный отбор из них археологического материала. Общая мощность этих культурных напластований достигает 1,8 м. В их структуре выделено шесть различных (генетически и хронологически) групп слоев:

1. Сверху во всех бровках вскрыты напластования бытового и строительного мусора XX в. мощностью до 1,4 м;

2. Их подстилали отложения, сформировавшиеся, видимо, не ранее первой половины XV в. и полностью уничтоженные в процессе земляных работ, проводившихся до начала исследования (отмечены только в бровках котлована), мощность их до 1 м. В их структуре зафиксированы руины стены (сложена на глине, сохранность около 0,5 м) и установленная на материковой глине однорядная кладка (сложена на серо-голубой глине, сохранность 0,17 м, прослеженная длина 2,3 м, часть вымостки — двор?);

3. Под ними зафиксированы три впущенные в нижележащие культурные напластования пифосные ямы округлой в плане формы (диаметр 1—2 м, прослеженная глубина до 0,8 м). Их заполнение, вероятно, образовалось не ранее XIV в. В нем отмечено значительное количество разномерных камней, возможно, представляющих собой элементы слоев разрушения капитальных построек. Следов самих зданий не зафиксировано. Видимо, к этому же периоду относятся остатки теплотехнического сооружения, использовавшегося (судя по частицам крицы) в металлургическом (железоделательном) производстве. Параметры объекта установить не удалось;

4. Ниже располагались культурные отложения, накопившиеся не ранее XI—XII вв. (общая мощность до 1,2 м, характерная особенность — зеленоватый цвет и значительное количество створок морских моллюсков). Выявлена заполненная слоями этого периода яма продолговатой в плане формы (ориентирована по линии ЮЗ—СВ, ширина 1,1—1,4 м, сохранившаяся глубина до 0,7 м, прослежена на 4,0 м). При ее исследовании обнаружено значительное количество морской гальки «среднего» размера в основном яйцевидной формы;

5. Ниже прослежены остатки сооружения, погибшего в пожаре не ранее IX—X вв. Объект, вероятно, представлял собой крытый черепицей деревянный навес (зафиксирована обугленная древесина, слой керамид и столбовая ямка диаметром 0,12 м), перекрывавший вре-

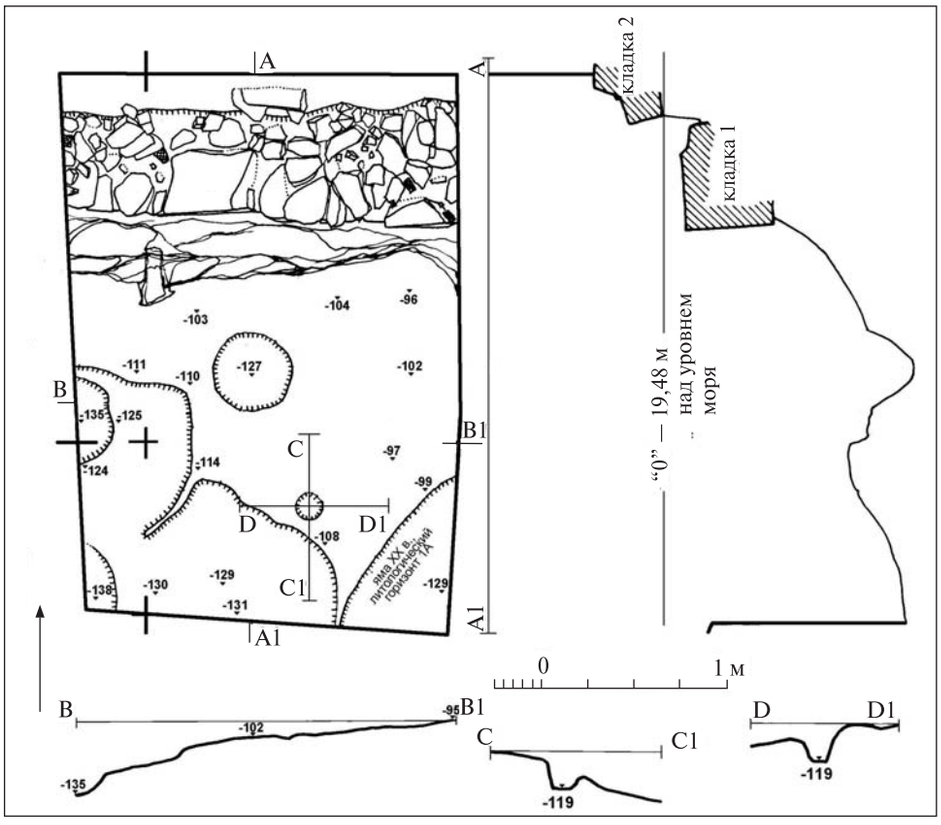

Рис. 2. Объект 2. Остатки жилищно-хозяйственного комплекса XV в. План исследованного участка, разрезы

занную в склон наклонную площадку, по крайней мере, с двух сторон ограниченную сложенными на глине однолицевыми кладками (ширина около 0,6 м, сохранившаяся высота до 0,25 м). Размер изученной части строения 1,4 × 2,8 м (хозяйственное?);

6. Его подстилал залегающий на материковой глине плотный, видимо, переотложенный грунт с мелкими обломками керамических сосудов, характерных для VII?—VIII—IX вв. (зафиксированная мощность до 0,4 м).

В результате проведенных исследований впервые удалось составить общее представление о стратиграфии культурных напластований и исторической топографии верхней части участка II посада крепости Алустон.

Объект 2 располагался у домовладения 16 по ул. Урицкого, в южной части участка I посада, на высоте около 19 м н. у. м., примерно в 300 м от берега моря, не более чем в 40 м от южной куртины крепости Алустон XV в. (рис. 1).

Площадь заложенного здесь раскопа 6,11 м^2. Его размеры и конфигурация обусловлены расположением современных строений, подземных коммуникаций, ям, пешеходных дорожек и подъездных путей. Максимальная глубина 2,43 м.

На исследованном участке вскрыто три группы отложений: 1) остатки современных архитектурных сооружений, строительный и бытовой мусор; 2) коллювиальные напластования голоценового серого гумусированного суглинка, неравномерно насыщенного результатами антропогенной деятельности; 3) материковый таврический флиш (в том числе, выходы аргиллитовой скалы и глины).

В нижней части пачки культурных отложений (группа 2) изучены остатки средневековой постройки, в значительной степени поврежденные в процессе хозяйственной деятельности конца XIX—XX вв. Строение располагалось на искусственной террасовидной площадке, вырубленной в материке. В пределах раскопа открыт фрагмент его северной стены (кладка 1) и участок внутреннего пространства с пифосной ямой (рис. 2). Кладка однолицевая, двухслойная, сложена из камня (аргиллит, песчаник, конгломерат, диабазовый порфирит, верхнеюрский известняк) на грязевом растворе с соблюдением порядовки. Сохранность стены до 0,5 м (1—3 ряда камней), толщина — до 0,65 м. Пифосная яма в плане округлой формы, в сечении конусовидная со скругленным дном. Диаметр до 0,4 м, глубина 0,25 м.

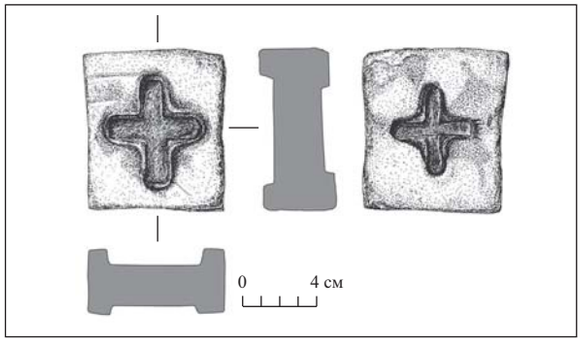

Рис. 3. Объект 2. Двусторонняя форма для отливки крестов

В структуре культурных отложений, связанных с архитектурно-археологическим комплексом, выделено четыре горизонта общей мощностью до 1,5 м. Два верхних образованы слоями разрушения стен строения (мощность до 0,75 м). Под ними залегали напластования, сформировавшиеся при пожаре, уничтожившем деревянные конструкции постройки (мощность до 0,27 м). В процессе функционирования строения образовался нижний горизонт культурных отложений (мощность до 0,45 м), залегающий на материке. Здесь зафиксированы остатки открытого очага в виде двух подов из обожженной глины толщиной до 0,02 м. В непосредственной близости от очага обнаружена каменная (песчаник?) двусторонняя форма для отливки крестов (рис. 3).

В целом, в культурных напластованиях, связанных с архитектурно-археологическим комплексом, обнаружена 3301 находка.

Изделия из керамики. Среди строительной керамики — обломки керамид и калиптеров VIII?—X вв. и XII—XIII вв. Керамическая тара представлена фрагментами пифосов четырех разновидностей VIII—X, X—XII? и XIV—XV вв. (развал 2—3 сосудов), амфор причерноморского типа (VIII?—X вв.), амфор с внутренней бугристой поверхностью, с высокоподнятыми и с дуговидными ручками (XII—XIII и XII—XIV вв.). Среди кухонно-столовой неполивной посуды встречены образцы групп ЮЗК (XIV—XV вв.) и ЮВК (XIV—XV вв.), а также обломки горшков с рельсовидным венчиком (середина XV—XVI вв.). Кухонно-столовая поливная посуда представлена фрагментами сосудов закрытой (XIV—XV вв.) и открытой (XIII—XIV и XIV—XV вв.) форм, в том числе с орнаментом сграффито и подцветкой минеральными красками. При этом керамика XV в. составляет абсолютное большинство и включает частично реконструируемые формы. В ее составе выделяется группа изделий (горшки с рельсовидным венчиком), датирующихся временем не ранее середины этого столетия. Фрагменты тары и кухонно-столовой посуды VIII?—X — XII—XIV вв. немногочисленны и, вероятно, переотложены из более ранних комплексов, расположенных выше по склону.

Изделия из камня представлены тремя фрагментами каменного (песчаник) ротационного жернова, упомянутой литейной формой, двумя кремневыми отщепами и чешуйкой (вероятно, кресальный кремень).

Среди *изделий из металла* — бронзовые нательный крестик, пронизь, три части намеренно фрагментированного кольца (ювелирный лом?), обломки сильно окисленного изделия, пять фрагментов кованых железных гвоздей и пластины, частицы железного шлака.

Изделия из стекла представлены фрагментами стенок сосуда.

Фауна представлена костями млекопитающих, птиц, рыб и створками морских моллюсков.

Приведенные данные позволяют заключить, что на ул. Урицкого, 16 вскрыта внутренняя часть погибшего при пожаре строения, на руинах которого возникла «свалка» бытовых отходов. Хронологические позиции возведения, использования и разрушения постройки, а также первого этапа функционирования «свалки» на ее развалинах не выходят за рамки второй половины XV в. Находки в нижнем горизонте культурных отложений, соответствующем периоду функционирования постройки (открытый очаг, литейная форма, ювелирный лом и железистый шлак), могут указывать на род деятельности обитателя жилища.

В целом по результатам исследований посада крепости Алустон можно заключить, что на значительной части его территории сохранились мощные культурные напластования эпохи Средневековья. При их изучении могут быть получены репрезентативные материалы, позволяющие, помимо прочего, составить целостное представление об исторической топографии поселения, примыкавшего к стенам крепости, а также уточнить и дополнить данные по периодизации и динамике развития оборонительной системы укрепления за последние 600 лет его существования.

С.А. Телиженко, И.Б. Тесленко, В.П. Чабай

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ПАРТЕНИТА В 2009 г.

Results of the research in the north-eastern part of Parthenita hill-fort archaeological site in Partenit urban type settlement are presented. Cultural layers, husbandry (pits on a place of a pithos and a pillar) and ritual (necropolis) objects of the 10th and 11th centuries and the 14th and 15th centuries were studied. A fragment of the mediaeval bone stylus should be noted among special finds.

В полевом сезоне 2009 г. Горнокрымской экспедицией КФ ИА НАНУ проводились исследования (шурфовка) на территории поселения эпохи средневековья (VIII?—IX — XV—XVI вв.) в пгт Партенит (памятник археологии «Городище Партениты») с целью выяснения характера, сохранности и хронологической позиции объектов в северо-восточной его части.

Исследуемая территория находится в северо-восточной части пгт Партенит, на юго-восточном прибрежном отроге холма горного массива Тепелер, на северо-западном склоне скалистой возвышенности, в 29 м к северо-западу от установленного на ее вершине постоянного репера ГУГК СССР с высотной отметкой 55,77 м над уровнем моря, в 65—70 м от берега Черного моря, примерно в 100 м к юго-востоку от архитектурно-археологического памятника «Укрепление Кале-Поти» XIV—XV вв. (рис.).

Большая часть сравнительно пологого северо-западного склона холма, на котором проводились исследования, самовольно захвачена местными жителями для ведения садово-огородного хозяйства. Здесь устроено несколько террасовидных площадок, укрепленных подпорными стенами (высотой, местами, более 1,5 м) из добытого тут же камня. На них располагаются отдельные участки, разделенные изгородями из сетки-рабицы и подручных материалов. Участок, на котором проводилась шурфовка, подтрапециевидной в плане формы (7 × 10 м). В его юго-западной части находится временная хозпостройка (деревянный сарай 2,0 × 3,7 м). Терраса, на которой находится участок, с восточной и юго-восточной сторон ограничена выходами скал (подрублены при ее обустройстве), с северо-запада — подпорной стеной, с юго-запада — руинами здания конца XIX — начала XX вв. На поверхности участка, помимо современного бытового мусора, встречены многочисленные обломки керамики VIII?—IX — XV вв., камни с налипшими частичками известкового раствора, деструктированный известковый раствор, обломки и целые экземпляры архитектурных деталей из известкового туфа.

Шурфовка осуществлялась в северной и северо-западной частях участка, где пачка отложений в наименьшей степени была затронута процессом террасирования и не покрыта растительностью. Шурфы размером 1 × 2 м, ориентированы по линии северо-запад—юго-восток (по склону), заложены в 3 м друг от друга. С целью обнаружения мелких артефактов и фаунистических остатков все седименты были тщательно перебраны.

Шурф 1. Исследовано три культурных слоя, залегавших на материковой скале, поверхность которой была модифицирована антропогенной деятельностью. Максимальная мощность культурных отложений 0,8 м. Во всех слоях обнаружены частицы деструктированного известкового раствора, а также обломки калиптеров и керамид VIII?—X вв. В слоях 2 и 3 найдены фрагменты обожженной глиняной обмазки. На стыке этих слоев, под юго-восточной стеной шурфа, вскрыт навал камня, возможно, образовавшийся в процессе разрушения архитектурного сооружения. Со слоя 2 в материковые отложения впущена «столбовая» ямка округлой в плане формы диаметром 0,18 м и глубиной 0,1 м. Слой 3 заполня-

Рис. Локализация поселения эпохи средневековья на юго-восточном склоне горного массива Тепелер с указанием участка исследования 2009 г. М 1:10000

ет пифосную яму диаметром 0,86 м и глубиной 0,58 м.

Из шурфа происходит 1107 находок. Преобладают фрагменты керамических изделий — 846 экз. Во всех слоях представлены фрагменты строительной керамики, тарной, кухонной, столовой неполивной и поливной посуды. Большая часть керамического комплекса датируется X — первой половиной XI вв. Его хронологическую гомогенность нарушает мелкий обломок стенки амфоры группы Херсонес с внутренней бугристой поверхностью XII—XIII вв. из слоя 3 и фрагмент стенки поливного (полива желтая, неравномерно окрашенная) сосуда XIV в. из слоя 1. Хронологическая разнородность материалов слоя 1 подтверждается еще и находками обломков венчика фарфоровой чашки и оконных стекол XIX—XX вв. Из слоя 3 происходит обломок костяного стила. Во всех культурных слоях обнаружены фрагменты костей рыб, птиц, млекопитающих и створки морских моллюсков.

В целом, находки из шурфа 1 свидетельствуют о достаточно высокой степени антропогенной активности на исследованном участке. Верхняя часть культурных напластований, залегавших в северной части исследуемого участка, видимо, была уничтожена земляными работами, связанными с террасированием склона. Уцелела лишь незначительная пачка отложений, содержащая материалы X—XI вв. Хозяйственная деятельность отражена в многочисленных находках предметов материальной культуры X—XI вв., фаунистических остатков и пифосной яме. Со строительной активностью связаны столбовая ямка, находки частиц известкового раствора, фрагментов строительной керамики и навала камней (слой 2). Не исключено, что в непосредственной близости от шурфа находилась каменная постройка, процесс строительства и/или разрушения которой зафиксирован в трех слоях. Находки более позднего времени в слое 1 объясняются инфильтрацией их с современной поверхности. Мелкий фрагмент амфоры «Херсонес» XII—XIII вв., возможно, оказался в слое 3 благодаря биотурбационным процессам.

Шурф 2. В его отложениях выделено шесть культурных слоев, три из которых сформировались в новейшее время и три — в эпоху средневековья. Максимальная мощность отложений 1,86 м. Хозяйственная деятельность и строительная активность представлены современной (XX в.) мусорной ямой, остатками каменной кладки постройки (XIX—XX вв.) и продуктами ее разрушения. Ритуальная деятельность отражена тремя средневековыми могилами. В связи с тем, что в пределах шурфа оказались лишь небольшие части могил, они изучены не полностью.

Могила 1, видимо, плитовая, ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. Зачищен юго-восточный край заклада погребального сооружения, образованный подобранными плитками песчаника и порфирита. Под ними видна установленная вертикально плита, ограничивающая северо-восточную стену могилы. Среди камней заклада обнаружены два крупных горизонтально расположенных фрагмента красноглиняных керамид VIII?—X вв.

Могила 2 тоже, видимо, плитовая, ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. Открыты два массивных плитообразных камня (песчаник) «на ребре» и под углом, близким 45°. Возможно, они являются элементами северо-западной части заклада погребального сооружения. Не исключено, что такое положение камней (под углом) свидетельствует о вскрытии могилы.

Могила 3, видимо, плитовая, ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. Вскрыта северо-западная часть обкладки боковой стены погребального сооружения, образованная установленными вертикально двумя камнями (габбродиабаз) и вплотную примыкающим к ним крупным фрагментом стенки коричневоглиняного пифоса XIII в.

Из шурфа 2 происходит 793 находки, из них керамических изделий 697 фрагментов. Хронологически находки разделяются на два ком-

плекса. Первый содержит только средневековые материалы, во втором преобладают остатки материальной культуры XIX—XX вв. По совокупности признаков можно предполагать, что первый комплекс сформировался не позднее XV в., скорее всего, во второй половине XIV—XV вв. Так, в верхней части средневековых отложений обнаружен развал горшка с рельсовидным венчиком, датирующегося серединой — второй половиной XV в. В материалах нижележащих культурных слоев преобладают фрагменты амфор группы Трапезунд (тип IV, по Н. Гюнсенин; XII–XIV вв.) и коричневоглиняных тонкостенных горшков группы ЮЗК XIV—XV вв. Верхняя хронологическая граница для поливной столовой керамики первого комплекса также не выходит за рамки XIV—XV вв.

В целом культурные отложения шурфа 2 соответствуют двум хронологическим интервалам: XIV—XV вв. и XIX—XX вв. В XIV—XV вв. аккумулировались отложения трех культурных слоев, возник и функционировал некрополь. В XIX—XX вв. была сооружена и разрушена кладка постройки, использовалась мусорная яма. Спецификой шурфа 2 является отсутствие отложений XVI—XVIII вв., как впрочем, и отсутствие напластований, образовавшихся до XIV—XV вв., в частности в X—XI вв., которые представлены в шурфе 1, расположенном в 3 м от шурфа 2. Наличие указанных культурно-стратиграфических хиатусов и полное несовпадение хроностратиграфических колонок шурфов 1 и 2, видимо, объясняется как сложностью естественного рельефа исследуемой территории (до формирования современного рельефа северо-восточная часть участка, на которой заложен шурф 1, существенно возвышалась над юго-западной, где находится шурф 2), так и активной антропогенной деятельностью по его изменению (периодически производимое террасирование склона).

Таким образом, на исследованном участке шурфами вскрыты культурные отложения, хозяйственные (пифосная и столбовая ямы) и культовые (некрополь) объекты X—XI и XIV—XV вв. Принимая во внимание наличие в культурных напластованиях частиц известкового раствора, камней с налипшим на них известковым раствором, архитектурных деталей из известкового туфа и могил, можно предполагать, что в пределах исследуемой территории или в непосредственной близости от нее находятся руины средневекового храма, не выраженные на поверхности. Судя по присутствию частиц раствора в контексте X—XI вв., культовое сооружение возведено не позже этого времени. Исходя из стратиграфического положения могил, нельзя исключать возможность существования храма, по крайней мере, до XIV—XV вв.

В целом можно констатировать, что в пределах исследованной части памятника залегают стратифицированные культурные напластования эпохи средневековья. Несмотря на то, что эта часть памятника в значительной степени повреждена застройкой XIX — начала XX вв. и в процессе несанкционированного использования ее территории под огороды во второй половине XX — начале XXI вв., при ее дальнейшем изучении может быть получена достаточно репрезентативная информация о располагающемся здесь архитектурно-археологическом объекте.

Д.А. Тетеря

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОГО ПЕРЕЯСЛАВА В 2009 р.

Materials of rescue excavations on the territory of ancient Pereyaslav in 2009 are presented. As a result, the new data for historic topography of the Ancient Rus and the Late Mediaeval city was obtained, as well as construction peculiarities of a dwelling dated from the end of the 17th c. to the first half of the 18th c. were studied.

Протягом 2009 р. постійно діюча археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснила рятівні дослідження на території давнього Переяслава по вул. Грушевського, 3 та пл. Переяславської Ради, 5, виділених під нове будівництво, яким передбачалися земляні роботи.

Ділянка по вул. Грушевського, 3 розташована в південно-західній частині посаду та Нижнього міста XVII—XVIII ст. середньовічного Переяслава і прилягає до валу, який тут майже повністю знівельований. Археологічні роботи були пов'язані зі спорудженням будівлі, в якій планується розмістити аптеку. Вони зводилися до спостереження за вибіркою котловану розміром 11 × 10 м, доведеного до глибини 1,6—1,7 м.

Непорушені культурні нашарування прослідковані тільки у профілі південно-східної стіни котловану впродовж 5 м. Встановлено, що чорнозем з будівельними рештками XX ст. перекривав сірий ґрунт з будівельними рештками XIX ст., під яким залягав темно-сірий суглинок (культурний шар XVII—XVIII ст.), який перекривав сіро-коричневий суглинок (культурний шар давньоруського часу). Материковий лес на глибині 1,7 м.

Культурний шар ***давньоруського часу*** потужністю 0,4 м складав сіро-коричневий суглинок. У заповненні виявлено уламки кераміки другої половини XI — початку XIII ст. та кістки тварин. З цим шаром пов'язані три господарські ями.

Яма 1, округлої в плані форми, мала похилі стіни та трохи заокруглене дно, заглиблена в материк на 0,55 м. ЇЇ заповнення складав сірий ґрунт з прошарками піску, в якому знайдено уламок стінки давньоруського горщика.

Яма 2, заглиблена в материк на 0,3 м, мала пологі стіни та рівне дно. Глибина від сучасної поверхні 1,7 м. Заповнення ями тотожне культурному шару, в ньому виявлено уламки давньоруських кухонних горщиків.

Яму 3 виявлено на віддалі 0,8 м від ями 2. Стіни пологі, дно заокруглене, заглиблена в материк на 0,6 м, глибина від сучасної поверхні 1,9 м. Заповнення ями тотожне культурному шару, в ньому виявлено уламки давньоруських кухонних горщиків.

Культурний шар ***пізньосередньовічної доби*** мав потужність 0,3 м. З ним пов'язані рештки напівземлянки. Її зафіксовано у профілі північно-західної стіни котловану. Котлован житла у плані мав квадратну форму і був заглиблений у материк на 0,8 м, стіни прямовисні. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Його розміри 3,9 × 3,9 м. Вхід знаходився зі східної сторони, ближче до північно-східного кутка. Простежено сходинку заввишки 20 см за ширини 25 см (рис. 1).

Навпроти входу, ближче до північно-західного кутка, виявлено піч (рис. 2). Вона стояла на утрамбованій глині, черінь на рівні долівки. Піч складена з цегли-сирцю способом «у перев'язку» на глиняному розчині. Розміри цегли 25 × 14 × 4,5 см. Бокові стіни викладені з цегли, покладеної по довжині (в цеглину), тильна стіна — з цегли, покладеної по ширині (в півцеглини). Збереглося десять рядів кладки північної стіни, п'ять — західної та південної стін. Фасадну стіну з челюстями змонтовано з глини. Челюсті мали напівовальну форму й виходили на схід. Їхня ширина 50 см, висота 33—34 см, товщина 25 см. Стіни зсередини топочної камери обма-

зані глиною і звужувалися доверху, а ззовні — рівні. Черінь розміром 80 × 80 см гарно пропечений, колір від жовтого до сіро-чорного. Його вимощено з одного шару глиняної підмазки, вкладеної на материковий лес, товщина пропеченої частини 5 см. Черінь нерівний — центральна частина горизонтальна (але пошкоджена), а краї заокруглені і піднімалися на нижній шар цегли, з якої викладені стіни. Купол печі заввишки 0,75 м від череня. Товщина купольної частини печі 15 см.

У верхньому північно-західному кутку склепіння печі виявлено залишки витяжки-димаря, що знаходилася на висоті 50—70 см від череня. Вона округлої форми, діаметр 13—15 см, обмазана глиною, спрямована під кутом від склепіння у північний бік. Прослідкована її довжина 15—16 см. Зафіксовано другу глиняну підмазку купольної частини завтовшки 2,0—2,5 см. Нижня підмазка обгоріла, біля витяжки закіптявлена.

По кутках перед піччю виявлено неглибокі ямки від дерев'яних стовпів. З південної сторони ямка, різко звужена донизу, мала діаметр 15—17 см і глибину 17 см, з північної сторони з овальним дном — діаметр 15—17 см, глибина 15 см.

По всій нижній частині житла фіксувався прошарок горілого дерева завтовшки 3—4 см, очевидно, від підлоги.

У південно-східному кутку житла виявлено яму (льох) підпрямокутної форми розміром 1,00 × 0,80 м, заглиблену від рівня підлоги на 0,6 м. Вона мала рівне дно та прямовисні стіни. Із західного боку був уступ розміром 0,65 × 0,45 м на глибині 16—30 см (від дна житла). З північної сторони яма мала уступ підтрикутної форми, який слугував сходинкою. Його розміри 0,7 × 0,7 м, глибина 25 см від дна житла. Знайдено залізну ручку від ляди, якою, можливо, й закривався льох. У заповнені виявлено уламки кераміки кінця XVII — першої половини XVIII ст., кресало, кам'яне точило. Простежено залишки горілого дерева та глиняні шлаки.

По кутках котловану житла та посередині кожної стіни виявлено ямки від стовпів. У центрі на віддалі 1,5 м від південної стіни і 1,7 м від західної стіни виявлено стовпову яму, яка мала підчотирикутну форму зверху і була звужена донизу. Її глибина від дна житла 0,5 м, розмір на рівні дна 0,3 × 0,3 м.

Уздовж західної стіни котловану на віддалі 25 см від неї розміщено в ряд п'ять ямок, звужених донизу, розміром 6 × 6—8 × 8 см і завглибшки 12—15 см, від кілків, що були вбиті між піччю і південною стіною. Простежені деталі вказують на те, що тут розміщувався піл.

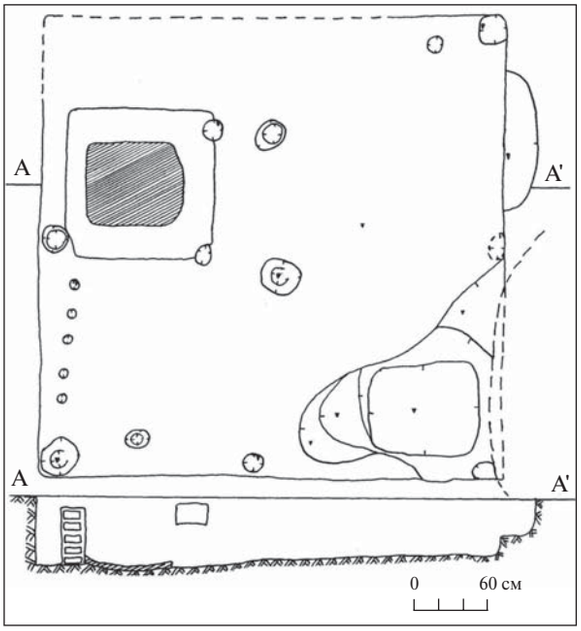

Рис. 1. Переяслав. Житло кінця XVII — першої половини XVIII ст. План і перетин

У заповнені житла виявлено уламки кераміки, печних кахлів, кам'яне точило, залізний ніж, фрагменти гутного скляного посуду кінця XVII — першої половини XVIII ст.

Отже, досліджене житло мало каркасно-стовпову конструкцію. Вірогідно, що стіни були складені з підтесаних колод або плах, котрі заганяли в пази стовпів. Період функціонування житла — кінець XVII — перша половина XVIII ст.

Ділянка на пл. Переяславської Ради, 5 розміщена на плато правого берега р. Трубіж у північно-західній частині дитинця XI—XIII ст. та фортеці XVII—XVIII ст. Тут планувалося зведення житлового будинку. На площі приблизно 150 м^2 закладено траншеї під фундаменти завширшки 0,8 м і завглибшки 1,5 м. Здійснено нагляд за вибіркою траншей та збір матеріалів. Після вибірки траншей до глибини 1,5 м з метою фіксації культурних нашарувань їхні стіни були зачищені на довжину 50 м. По периметру траншей з метою фіксації об'єктів прокопано шурфи на ширину траншеї завдовжки 1,0 м на глибину до материка. Встановлено, що на значній частині площі, відведеній під забудову, культурні шари зруйновані пізніми перекопами XVIII—XX ст.

На непоруйнованих ділянках зафіксовано таку стратиграфію: 0,0—0,25 м — чорнозем з будівельними рештками XX ст.; 0,25—0,50 м — сі-

Рис. 2. Переяслав. Житло кінця XVII — першої половини XVIII ст.: *1* — загальний вигляд, *2* — піч

рий ґрунт з будівельними рештками XIX—XX ст. та прошарками і вкрапленнями деревного вугілля; 0,50—0,95/1,00 м — сірий ґрунт, культурний шар XIX ст.; 1,00—1,50 м — сіро-коричневий суглинок, культурний шар XVII—XVIII ст.; 1,50—1,90 м — темно-коричневий суглинок, культурний шар давньоруського часу; 1,90—2,00/2,10 м — світло-сірий ґрунт, рівень давнього горизонту; від 2,00—2,10 м — материковий лес.

Культурний шар XVII—XVIII ст. потужністю 0,4—0,5 м складав сіро-коричневий суглинок. У його заповнені виявлено значну кількість старожитностей козацької доби, зокрема уламки побутового посуду, фрагмент люльки для куріння, фрагменти та уламки архітектурно-декоративної кераміки.

Культурний шар давньоруського часу потужністю від 0,5 до 0,6 м складав сіро-коричневий суглинок із вкрапленнями деревного вугілля, в якому виявлено уламки кераміки XI — першої половини XIII ст. і кістки тварин. З цим культурним шаром пов'язаний ряд господарських ям. У траншеї 1 виявлено яму 2, досліджену частково. Вона мала пологу стіну, заокруглену біля дна, що нахилялося до середини. Яма впущена з давньоруського шару, вона перетинала рівень давнього горизонту й була заглиблена в материк на 0,4 м. ЇЇ глибина від сучасної поверхні 2,5 м. Заповнення ями складав світло-сірий суглинок, в якому виявлено уламки кераміки XI ст. та кістки тварин. Кераміка представлена кухонними горщиками з манжетоподібними вінцями, деякі орнаментовані врізними горизонтальними лініями.

У траншеї 5 з рівня материка зафіксовано яму 3 давньоруської доби, яка мала стіну з заокругленим уступом, а дно — з нахилом до середини. ЇЇ заповнення тотожне культурному шару.

А.А. Труфанов

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ ПАМЯТНИКОВ НА СКЛОНАХ ГОРЫ ТАРАКТАШ В КРЫМУ

The goal of the works of Taractash Expedition of the Crimean Branch of the IA NASU was to develop a general and detailed topographic plan of the western slopes of Taraktash Mountain where there is concentrated a set of recently discovered and studied sites. During the works ceramic material dated within the period from the middle of the 1st c. BC to the middle of the 3rd c. AD was obtained.

Осенью 2009 года Таракташская экспедиция Крымского филиала ИА НАН Украины провела разведки на склонах горы Таракташ, расположенной к северо-востоку от с. Дачное Судакского горсовета АР Крым. Работы предприняты с целью создания общего и подробного топографического плана западного склона горы Таракташ, где сосредоточен ряд памятников, открытых и изучавшихся в последнее время.

К настоящему времени на западном склоне г. Таракташ выявлен ряд археологических объектов античного и раннесредневекового времени, указывающих на заселенность данной территории на протяжении нескольких столетий. У подножия горы открыт раннесредневековый могильник (рис. 1, *5*). В 1995 г. Горнокрымская экспедиция КФ ИА НАН Украины провела раскопки на западном склоне г. Таракташ, где на выступающем юго-западном мысу было изучено состоящее из двух построек святилище I—IV вв. Таракташ I (рис. 1, *3*), а также раскопана могила III в. (рис. 1, *4*). На протяжении 2002—2008 гг. на западном склоне г. Таракташ работала совместная экспедиция КФ ИА НАН Украины и российских археологов из Эрмитажа. В это время изучалось террасированное варварское поселение I в. до н. э. — III в. н. э. (рис. 1, *1*) и святилище этого же времени Таракташ II (рис. 1, *2*).

Комплексный подход, необходимый для дальнейшего изучения и понимания памятников Таракташа, предусматривал создание единого топографического плана, что и стало целью работ прошедшего сезона. Топографическая съемка выполнена ведущим инженером КФ ИА НАН Украины В.В. Семеновым. Общая, охваченная съемкой площадь западных скло-

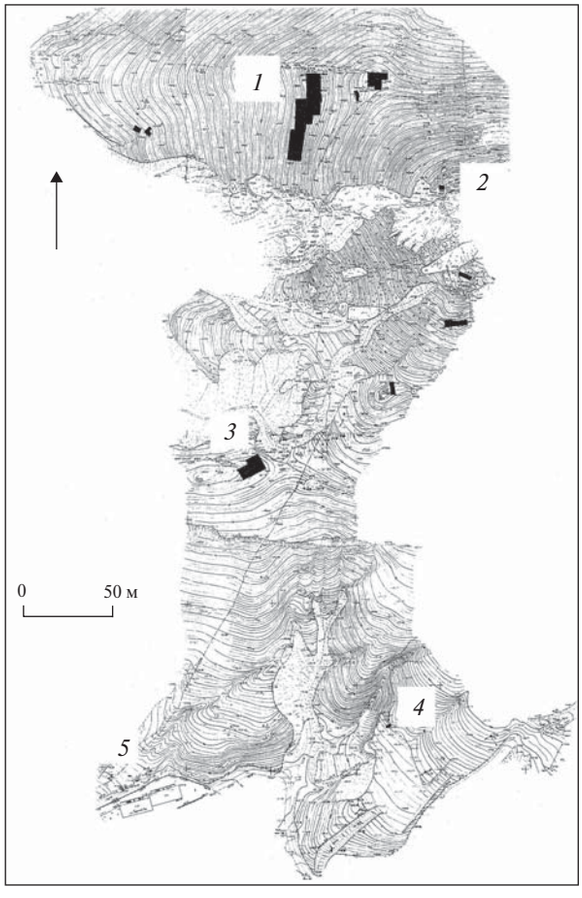

Рис. 1. Археологические памятники на западном склоне горы Таракташ: *1* — поселение Таракташ II; *2* — святилище I—III вв.; *3* — святилище Таракташ I; *4* — могила III в.; *5* — раннесредневековый могильник

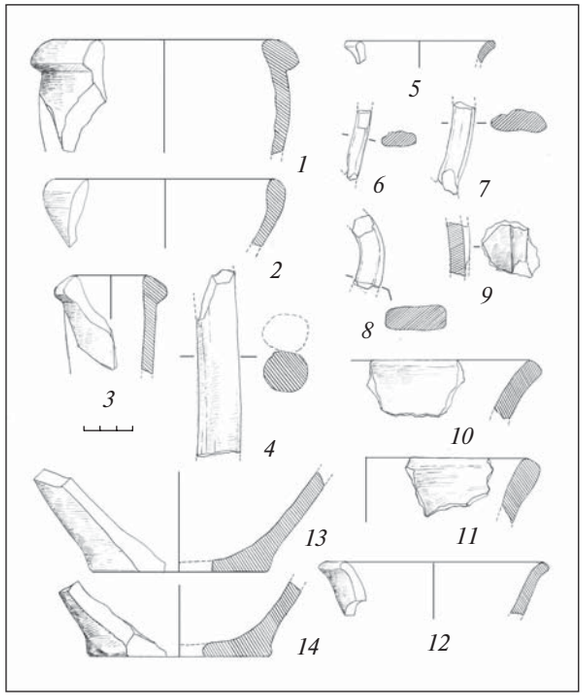

Рис. 2. Керамические находки с западного склона горы Таракташ: *1—4* — фрагменты амфор; *5—7* — фрагменты краснолаковых кувшинов; *8—14* — фрагменты лепных сосудов

нов горы составила около 500 × 150 м (рис. 1). Перепад между наивысшей и низшей точками составляет 110 м.

При осмотре западных склонов г. Таракташ собрано несколько обломков сосудов (рис. 2): амфор, простой гончарной и краснолаковой, а также лепной керамики. Среди найденных амфорных фрагментов обломки светлоглиняной широкогорлой амфоры с двуствольными ручками, узкогорлой светлоглиняной и красноглиняной «мирмекийского» типа. Гончарная керамика представлена обломками кувшинов и сосудов открытого типа, как краснолаковых, так и без лакового покрытия. Лепная посуда состоит из фрагментов больших горшков и кувшинов. В их числе обломок стенки горшка с подковообразными рельефными ручками. Горшки этого типа — одни из самых распространенных находок в керамическом комплексе Таракташского поселения.

Датировка собранной керамики охватывает промежуток времени от середины I в. до н. э. до середины III в. н. э., что соответствует датировке материалов, полученных ранее при раскопках террасированного поселения Таракташ II.

Проведенная работа по созданию единого плана западного склона горы Таракташ должна способствовать лучшему пониманию исторической топографии местности и позволяет наметить перспективы дальнейшего исследования памятников.

Е.Я. Туровский, А.А. Филиппенко

ИССЛЕДОВАНИЯ НА НОВОМ УЧАСТКЕ ХЕРСОНЕССКОГО НЕКРОПОЛЯ В 2008 г.

The paper concerns excavations of a new section of necropolis in Tauric Chersonesos. Five Hellenistic period ground graves and three Roman period crypts were studied. One crypt contained no inventory; while the other two included materials from the 1st c. to the 10th c. Walls of one of the crypts were painted with the depictions of wild animals hunting from horseback.

В декабре 2007 г. начались земляные строительные работы на восточном берегу Карантинной бухты. Осмотр территории строительства первоначально не выявил следов древних погребальных сооружений. 30 декабря при закладке котлована бульдозер провалил и частично снес часть свода и входной ямы (дромоса) погребальной камеры склепа 1/2008, были начаты спасательные исследования.

Открытый склеп был весьма типичен для херсонесского некрополя: он имел подпрямоугольную в плане и в сечении камеру (*cubiculum*) с нишами-лежанками (*loculi*). Доступ в камеру осуществлялся через входную яму-дромос и прямоугольный лаз. Дромос выходит на западную сторону и расположен по оси камеры (направление восток—запад). Для удобства спуска в камеру он был снабжен ступенькой высотой около 0,6 м. Вход в склеп был запечатан известняковой плоской плитой, от которой на месте сохранилась только нижняя часть, расклиненная крупным щебнем и бутом. Останки представлены только нечеткими отпечатками костяков. Предположительно можно говорить о 6—8 погребениях. Судя по отпечаткам тлена, в левой лежанке было не менее двух погребений (детское и взрослое), в центральной — одно, а в правой — также не менее двух погребений. У правой стены камеры обнаружено частично потревоженное захоронение головой на восток. Останки отгорожены от остальной площади камеры несколькими камнями, установленными в один ряд.

Одновременно с раскопками склепа велись работы по зачистке от остатков грунта прилегающей территории вокруг него до уровня скалы. Выше и правее склепа (около 15 м) по склону небольшой лощины выявлены каменные выработки. Подрубки скалы образуют здесь начало врезки старого карьера. Вертикальная скальная подрубка достигала высоты 1 м. По скале повсеместно прослеживались следы от камнетесных инструментов. Датируется каменоломня, очевидно, очень широко. На этом месте камень добывали периодически, начиная с эллинистической эпохи и до Нового времени. О времени возникновения каждой выработки говорить не представляется возможным, но типологически четко выделяются два варианта выбоки камня. Первый, древнейший, отличается большой аккуратностью разработки, в процессе которой, очевидно, получали крупные, хорошо обработанные квадровые блоки, и относится, скорее всего, еще к IV в. до н. э. На дне котлована остался недорубленный блок-останец правильной формы.

После завершения разработки камня в образовавшейся яме были совершены в несколько этапов пять погребений. Все они безинвентарные и совершены по обряду трупоположения. Погребения 3 и 4, скорее всего, представляют парное одновременное захоронение (рис. 1). Они совершены на дне вдоль северо-восточной стены ямы. Погребенные уложены на правый бок с подогнутыми конечностями. Сохранность скелетов удовлетворительная.

Рядом, у ближней стены карьера, найдены следы потревоженного в древности захоронения. На месте сохранились только остатки черепной коробки. На засыпи, поверх погребений 3 и 4, совершено захоронение 5. Оно, как и предыдущие, ориентировано головой на ЮВ и соверше-

Рис. 1. Херсонес. Грунтовое захоронение на восточном берегу Карантинной бухты

но в вытянутом положении на поверхности недорубленных блоков, верхний уровень погребения соответствует горизонту кромки котлована. Погребение было завалено камнями.

В земляной пересыпи над котлованом каменоломни и около него найдены обломки амфор и чернолаковой столовой посуды последней четверти IV — начала III вв. до н. э.

В 1,5 м к СЗ от древней каменоломни открыт дромос в другое погребальное сооружение — склеп 2/2008. Он имел типичное для херсонесского некрополя устройство камеры с характерным дромосом, лазом и спуском в виде каменной лесенки. Своеобразие склепа состоит в том, что он имел две прямоугольные камеры, которые соединялись проходом. Вход в склеп закрывала плита, соответственно подтесанная и подогнанная. Она вставлялась сверху в направляющие вырубленные пазы, укрепленные цемянкой. При входе в дне дромоса был высечен наклоненный в камеру квадратный в сечении желоб. Он устроен так, чтобы можно было под плиту заслона завести конец деревянной ваги. Такой механизм говорит в пользу того, что склеп отворяли для культовых посещений и подзахоронений. От лаза до пола камеры в скале была высечена лесенка из трех ступеней.

Камера 1 имеет трапециевидную в плане форму. Дальняя стена (3,55 м) несколько длиннее входной (3,40 м). Потолок камеры плоский и составляет единое целое с потолками лежанок, вырубленных в боковых стенах. Левая лежанка имеет подпрямоугольную форму. Здесь было совершено не менее трех захоронений. Правая лежанка выполнена гораздо тщательнее, в плане она также подпрямоугольной формы. На ней лежали только отдельные кости.

Камера 2 (дальняя от входа) была оштукатурена и расписана. Она также трапециевидной формы, но почти вдвое меньше от первой. На высоте около 0,9—1,0 м от пола в дальней и боковых стенах вырублены ниши-лежанки. В каждой было по одному погребению с использованием деревянных конструкций. Камера и лежанки имели общий плоский потолок.

Склеп был неоднократно ограблен, тем не менее, находки позволяют сделать некоторые выводы о его хронологии. Керамика представлена незначительными фрагментами черепиц римского времени, светлоглиняными узкогорлыми амфорами (типы C и D, по Д.Б. Шелову) и большими красноглиняными амфорами со сложнопрофилированными ручками II—III вв., незначительными фрагментами амфор V—VI вв., фрагментами светильников и стеклянных сосудов II—III вв., амфор «причерноморского» типа с овальным дном без ножки IX—XI вв. Среди металлических изделий: бронзовый колокольчик, фрагменты замка, антропоморфного амулета II—III вв., а также бронзовая пластина с орнаментом в виде концентрических окружностей и кольцом с крестом IX—XI вв.

Росписи склепа сохранились плохо, они сняты со стен и сейчас находятся в реставрации. Предварительно можно заключить, что фрески имеют языческий характер и представляют изображения сцен конной охоты на диких животных (косуль, оленей, кабанов) с использованием гончих собак. Росписи представляют уникальный для Херсонеса образец античной монументальной живописи. На панелях переданы элементы ландшафта, деревья, трава. Имеются две надписи на древнегреческом языке. Первая надпись содержит личное имя Скилакс (прочтение С.Р. Тохтасьева), вторая — переводится так: Сисирион, известный также как Аристон (перевод В.Ф. Столбы).

К юго-западу от склепа 2 открыты остатки сильно разрушенного склепа 3/2008. Он представляет собой также достаточно редкий для Херсонеса тип склепа-колумбария. Это было сложное сооружение, используемое в основном для погребений по обряду кремации. В плане склеп, по-видимому, представлял собой прямоугольник. Целиком сохранилась только северо-восточная стена длиной около 2,7 м, свод и две стены уничтожены, юго-восточная стена снесена карьером. Вход в склеп был с горизонтального дромоса. В нем две очень поврежденные ниши для кремаций. В сохранившихся стенах

склепа отмечено еще четыре ниши под урны, а в центре вырублена могила для трупоположения размером 1,80 × 0,48 × 0,49 м.

Склеп использовался для захоронений длительное время и был неоднократно ограблен, поэтому большинство предметов было переотложено, но число находок достаточно велико. В частности, найдено много крупных фрагментов больших кувшинов, в основном с краснолаковым покрытием. По форме и характеру лакового покрытия они, безусловно, принадлежат к группе понтийской *terra sigillata*, скорее всего, к группе херсонесской сигилляты. Можно предполагать, что они во II—III вв. использовались в качестве урн. В пользу этого свидетельствуют 12 крышек, которые примерно соответствуют диаметрам венчиков кувшинов. Есть фрагменты маленьких кувшинчиков того же времени, которые можно отнести к погребальному инвентарю.

Амфоры представлены: целой светлоглиняной узкогорлой типа D, по Д.Б. Шелову, II—III вв.; целой с овальным туловом, без ножки, со слабым рифлением в нижней части и сложнопрофилированными ручками и туловом подобной амфоры из коричневой глины (такие сосуды широко представлены на памятниках V—VI вв. Северного и Западного Причерноморья); горлом амфоры II—III вв. со сложнопрофилированными ручками. Другие фрагменты амфор также большей частью римского и раннесредневекового времени.

Среди находок много фрагментов краснолаковых мисок, преобладает херсонесская сигиллята нескольких типов. Отметим также находку дна мисочки с клеймом в виде ступни типа *planta pedis*, которая датируется I—II вв. В целом фрагменты мисок можно датировать I—III вв. Из фрагментов блюд отметим два: дна на широком кольцевом поддоне (понтийская сигиллята V в.) и блюда с широкой слегка отогнутой книзу закраиной, двухчасным венчиком и кольцевым поддоном группы понтийской сигилляты II—III вв.

К I в. относится нижняя часть стеклянного кувшина стиля миллефиори и дно краснолаковой миски с изображением Фортуны у алтаря (рис. 2), аналогичным изображению на светильнике I в. из Британского музея. Ко II—III вв. принадлежит горло стеклянного сосуда с цилиндрическим горлом и широкой ручкой, к IV в. — фрагмент стеклянного сосуда с

Рис. 2. Склеп-колумбарий 3/2008: *1* — фрагмент стеклянного сосуда, выполненного в технике мозаичного покрытия; *2* — днище краснолакового сосуда с надписью и граффито

зелеными каплями, хотя большая часть фрагментов стекла датируется II—III вв., ко II в. — краснолаковое блюдо и солонка с граффито. К ним же примыкают краснолаковые тарелка с плоским краем и миска с загнутым краем.

Найдено очень много фрагментов светильников. Все они укладываются в I—III вв. Среди них несколько изготовлены в I в. Много фрагментов стеклянных бальзамариев, которые датируются II—III вв. Целый стеклянный браслет синего цвета относится к IX—XI вв. Достаточно много металлических изделий, среди которых отметим восемь золотых нашивок и золотое кольцо с гранатовой вставкой, бронзовые бусы с рельефной и гладкой поверхностью, пряжки, часть браслета со змеиной головой, которые датируются II—III вв.; к X—XI вв. относится восемь одинаковых бронзовых кафтанных пуговиц.

Если о хронологии склепа 1 (ввиду отсутствия инвентаря) можно сказать только то (исходя из аналогий), что он создан, вероятно, во II—IV вв., то склепы 2 и 3 определенно функционировали длительное время, начиная со II—III по IX—X вв. Интересно, что античные склепы использовались для захоронений в средневековую эпоху. Важным представляется тот факт, что традиция украшения стен склепов живописными сюжетами появляется в Херсонесе еще в языческую эпоху.

С.В. Ушаков, В.В. Дорошко, М.И. Тюрин

О РАБОТЕ ХЕРСОНЕССКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2009 г.

The article is devoted to the results of the works carried out on the site of Kruse Basilica during 2009 season. In the eastern part of the church the apse and the nave were researched. To the west of the basilica, excavations of fish-salting cistern and two subterranean rooms of the Hellenistic period were successfully completed. In addition to this, the ruins of the Late Medieval church situated nearby were cleaned.

В 2009 г. Херсонесская экспедиция КФ ИА НАНУ, Филиала МГУ в г. Севастополе и Национального заповедника «Херсонес Таврический» продолжила плановые исследования уникального памятника позднеантичной—ранневизантийской эпохи базилики «Крузе» (7), расположенной в северо-восточной части Херсонесского городища (рис. 1, *А*). Работы проводились по Открытому листу, выданному С.В. Ушакову, под его руководством. Основные исследования были сосредоточены на участках перед базиликой (кв. Vг и Vв; кв. IVв и IVг, где изучен комплекс III—II в. до н. э.), с северной стороны храма (кв. IIIг и IVг) и в трехконхиальной апсиде. Кроме того, продолжалось удаление отвала 1891 г. (кв. Iа, IIа, IIIа, IVа) и зачищена от оплывшей земли и строительного мусора «Часовня под горой», исследованная А.К. Тахтаем в 1943 г.

В квадрате Vг исследована засыпь цистерны. Она была насыщена бутовым камнем и фрагментами сосудов, представленных амфорами, краснолаковой, простой столовой и кухонной посуды в диапазоне III—VI вв. Ниже 2,0—2,1 м зафиксированы остатки рыбы, которые лежали плотным слоем на дне цистерны (до дна на глубине 2,3 м). На ее стенах сохранилась цемянковая штукатурка розового цвета. Мы предполагаем, что цистерна была засыпана в ходе строительства базилики. Судя по керамическим и монетным находкам, это произошло в эпоху Юстиниана.

Между этой цистерной и фундаментом стены базилики в ходе раскопок 2008 г. выявлен мощный слой засыпи грунта эллинистического времени, получивший условное название «яма». Здесь под камнями могилы 7, раскопанной в 2007 г., зафиксирована засыпь, отличающаяся от верхних слоев плотностью и цветом грунта. Ее поверхность послужила дном могилы. Из данного слоя происходит немногочисленная, но выразительная группа находок римского времени, в которой имеется несколько фрагментов краснолаковой керамики. На глубине 0,45 м от пола могилы 7 зафиксирован завал эллинистической керамики. Из находок отметим буролаковый лагинос (рис. 2, *19*) во фрагментах, целый синопский калиптер и многочисленную группу керамических грузил.

Здесь же обнаружена кладка эллинистической стены с дверным проемом, сложенная из крупных блоков различной величины и степени обработки и сохранившаяся на высоту 1,2 м (пять рядов кладки). Она разделяет углубление в скале на два условных помещения: первое, к северу, с которого начались раскопки комплекса, и второе, содержащее мощный завал сырцового кирпича. Раскопки помещения 1 были окончены обнаружением скальной поверхности на глубине 1,75 м от уровня храмовой ограды. Из наскального слоя происходит немногочисленная группа фрагментов керамики, в т. ч. краснофигурной.

Раскопки углубления в скале были продолжены к югу от стены, в небольшом ромбовидном в плане помещении 2. Стратиграфия напластований здесь несколько отличается от ситуации в соседнем помещении и выглядела следующим образом: 1) мощная (до 0,7 м) прослойка глинистого ярко-оранжевого грунта, содержащего сырцовый кирпич, иногда сохра-

Стена 2

няющий первоначальную форму; 2) слой серого грунта, аналогичный грунту из помещения 1, в нижней части которого располагался керамический завал. Аналогичной представляется схема напластований в дверном проеме. Здесь при зачистке стратиграфического среза обнаружен панцирь черепахи. Сравнение материалов нижн… основание утверждать, что… ходила одновременно.

В ходе раскопок обоих помещений «ямы» обнаружено 931 профильных фрагментов керамики. Первое место занимает строительная керамика — 270 экз. (29 %), третье — амфоры

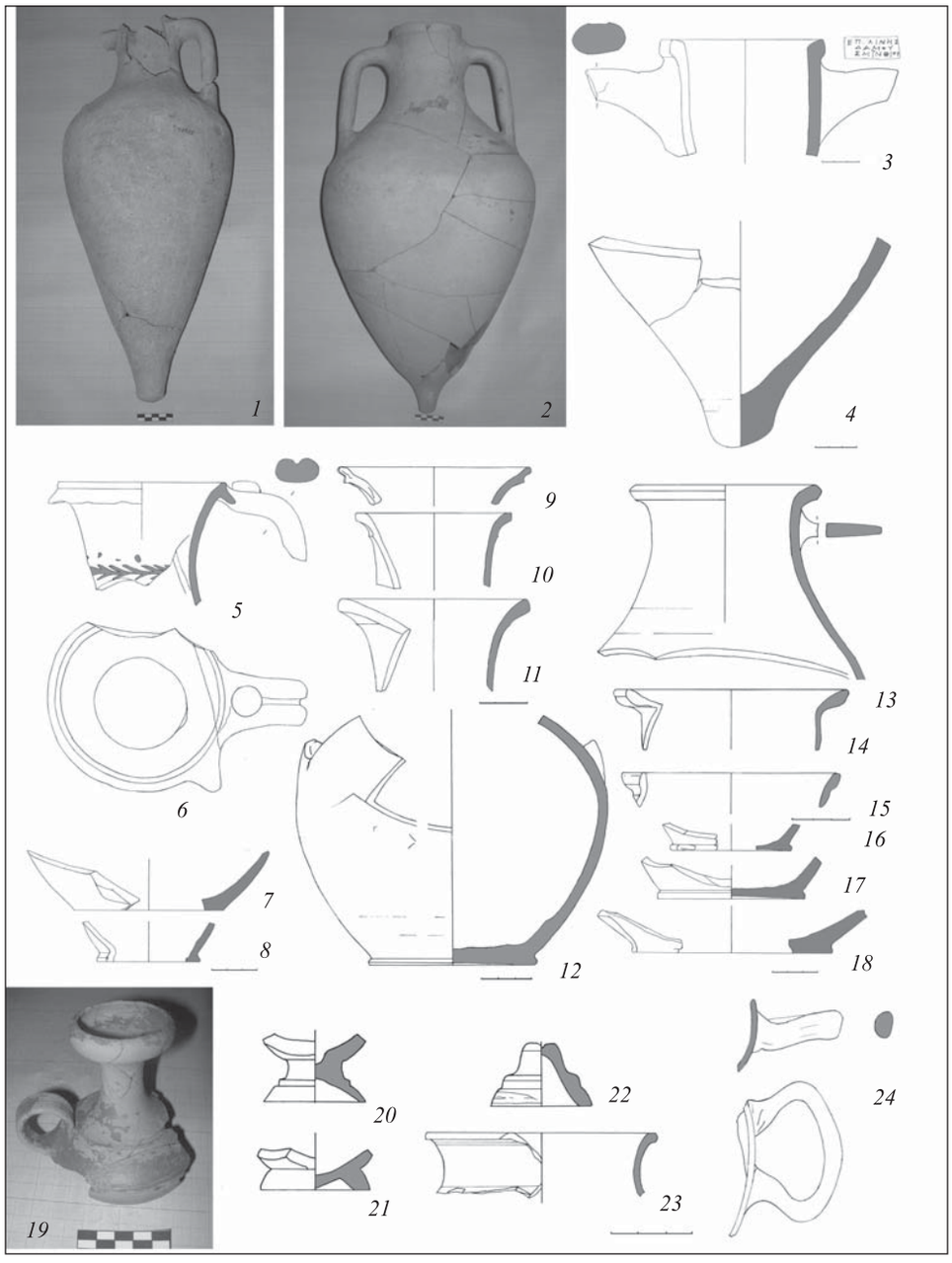

Рис. 2. Находки из «ямы» эллинистического времени

(14,4 %). Среди них две красноглиняные херсонесские амфоры, датирующиеся второй половиной III — первой половиной II вв. до н. э. (рис. 2, *1, 2*). Значительную группу составляют фрагменты амфор Родоса, единственное клеймо относится к 220—180 гг. до н. э. (рис. 2, *3*). Не менее представительна группа (до 120 фрагментов профильных частей) простой столовой керамики, преимущественно от кувшинов — выделено девять их типов (рис. 2, *5—18*). Внимания заслуживает коллекция пирамидальных керамических грузил различных размеров (61 экз.), четыре из них с клеймами. Керамический комплекс дополняют находки чернолаковых сосудов. Из «ямы» происходят также фрагменты венчиков и доньев красноглиняных полусферических чаш со слегка отогнутым бортиком, покрытых красным лаком. Значительно пополнилась коллекция мегарских чаш. В целом массовый материал из «ямы» не выходит за пределы первой трети — середины II в. до н. э.

Проведены небольшие работы с северной стороны храма: удалены остатки напластований культурного слоя мощностью до 0,20—0,25 м, содержащие материалы позднеантично-

го и эллинистического времени, а также зачищены кладки стен зданий, существовавших на месте базилики «Крузе» до постройки храма.

Основной задачей в восточной части базилики было исследование трехконхиальной апсиды и территории между ними до материковой скалы, изучение стратиграфии и истории строительства на этом пространстве. Выяснилось, что в районе центральной конхи раскопками 1827 и 1891 гг. грунт был удален почти до скалы. В северной же (левой) конхе нами обнаружено грунтовое погребение, которому присвоен номер 10. Костяк был ориентирован головой на запад—юго-запад. Засыпь могилы содержала невыразительные фрагменты керамики разных эпох. На стыке грудины и ключиц погребенного лежало кольцо из медного сплава диаметром 16—18 мм.

Южная (правая) конха оказалась раскопанной нашими предшественниками не полностью, и под дерном частично сохранился слой, сформировавшийся при постройке базилики. От границы конхи начались раскопки нового квадрата Iб. Здесь найдены остатки грабительского перекопа, который частично уничтожил могилу 11 с двойным (один над другим) погребением. Оба костяка ориентированы головой на юг. С севера могила была оформлена квадратной известняковой плитой, южный край упирался в стену между нефами, а боковые стены и дно были земляные и хорошо утрамбованы. В анатомическом порядке сохранились лишь кости ног и частично таза. В районе пояса одного из костяков обнаружена крупная бронзовая поясная пряжка в форме кольца с язычком с отпечатками ткани.

Кроме этих, на описываемом участке обнаружены могилы 12 и 13. Грунтовая могила 12 содержала плохо сохранившийся скелет младенца (находился очень близко от современной поверхности), а могила 13 — ориентированный головой на север скелет взрослого. Во всех могилах обнаружены небольшие обломки мрамора, цемянки и даже смальты, что еще раз доказывает, что погребения совершены на месте уже разрушенной базилики.

Засыпь в центральном нефе состоит из нескольких слоев. Верхний дерновый слой образовался над той поверхностью, которой достигли раскопки 1891 г. Ниже начинался слой мощностью до 0,2 м, в котором находились обломки мраморного пола и других мраморных деталей храма, в том числе колонн. В этом же слое, на продольной оси базилики, почти в ее центре (в квадрате Iв) найдена цемяночная «подушка», которая, по всей видимости, была основой для стены, сохранившейся в виде трех крупных камней, посаженных на раствор. Следующий слой, такой же по мощности, но без мраморных обломков, по всей видимости, образовался в связи с повышением уровня пола базилики. Нижнюю его часть составляет плохо сохранившаяся цемяночная прослойка, на которой, видимо, лежал пол из мраморных плит. Еще ниже начинаются слои основной засыпи под полом храма. У стены между центральным и правым нефами базилики хорошо заметна засыпь уходящей под углом вниз, к основанию стены, траншеи. Цвет и плотность грунта из этой засыпи визуально различались. Можно предположить, что эта траншея появилась в связи с ремонтом или перестройкой базилики. Остальная засыпь, вплоть до материковой породы, содержала находки преимущественно позднеримского времени, хотя присутствовали и материалы первой половины VI в.

Под правой конхой и основанием стилобата базилики хорошо заметно несовпадение фундамента, отклоненного по оси на север примерно на 5°. Это наводит на мысль о перестройке базилики на каком-то этапе ее существования.

В южной части базилики во время сезонов 2007 и 2008 гг. обнаружены ямы пифосария античного времени. Выяснено, что он продолжался далее на север. В этом году раскопана двойная яма у стены стилобата, в которой зафиксированы отпечатки пифосов. После снятия тонкой земляной прослойки, которая была когда-то под ними, обнаружен желтый морской песок и незначительное количество остатков рыбы в виде желто-оранжевой трухи. В центральной части апсиды, в кв. Iб, выявлена еще одна двойная врубленная в скалу пифосная яма.

В южной (правой) конхе открыто сооружение, напоминающее цистерну или колодец, которое исследовано до глубины 1,5 м. Материал из засыпи относится преимущественно к I—III вв., но в нижней части есть также находки эллинистического времени. Объект предполагается доследовать в следующем сезоне.

Отдельно следует сказать о содержимом грунта отвала к югу от базилики, который мы связываем с раскопками К.К. Косцюшко-Валюжинича в 1891 г. Он содержит значительное количество керамики, преимущественно строительной и амфорной тары. Особый интерес представляют мраморные обломки архитектурных деталей храма — фрагменты наличников дверей, карнизов и многочисленных

мраморных плит пола. Найдены также монеты, кубики смальты и часть стеклянного браслета.

Раскопки в восточной части базилики показали, что храм был сооружен на перепаде скальных высот до 3,0 м, что потребовало сооружения мощного фундамента, опущенного до скальной поверхности. В античное время базилике предшествовал комплекс по заготовке рыбы, в пользу чего свидетельствуют ямы от больших пифосов и раскопанная в этом сезоне цистерна, содержащие рыбные остатки. С производством рыбного соуса могут быть связаны и предполагаемые цистерны под центральным нефом и правой конхой.

Помимо исследований в пределах базилики «Крузе» и перед ней, был зачищен еще один средневековый памятник, находящийся рядом с храмом (в 25 м от его апсиды). Речь идет о небольшой плохо сохранившейся (неразрушенными остались лишь апсида и правое плечо) «Часовне под горой» — храмике, обнаруженном и исследованном в октябре 1943 г. А.К. Тахтаем. Почти вся часовня была засыпана строительным мусором. Нами расчищен раскоп 1943 г., составлен подробный план храма и произведена его фотофиксация. Были обнаружены также две могилы, незамеченные А.К. Тахтаем. Могила 1 (костница в северном плече храма) содержала три яруса погребений из восьми костяков. Только костяк последнего, третьего, яруса лежал в анатомическом порядке. Он сопровождался костяной пуговицей. Могила 2 содержала, по-видимому, один костяк в анатомическом порядке, но была нарушена.

Раскопками сезона 2009 г. уточнены представления о хронологии и строительной истории базилики «Крузе». После проведения исследований цистерна и «яма» перед базиликой, а также аспидная часть часовни были законсервированы. В следующем сезоне планируется продолжить изучение памятника.

В.М. Фоменко, М.Т. Товкайло, О.О. Требух

ДОСЛІДЖЕННЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В ЗОНІ ДОБУДОВИ ТАШЛИЦЬКОЇ ГАЕС

The paper presents the most important information on the new research of multilayer sites on the territory of granite and steppe areas of the Buh River region in the construction zone of Tashlyk hydroelectric power station. The materials obtained are dated within the period from the Early Neolithic to the Late Bronze Ages and by the 17th—19th centuries. A description of dwelling and cultic structures, finds and burials is presented.

У 2008—2009 рр. Миколаївська експедиція Інституту археології НАНУ, згідно з договором інституту з Національною компанією «Енергоатом» та її підрозділом «Південно-Українська АЕС», продовжила охоронні дослідження в ложі Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС у межах майбутнього затоплення до позначки 16 м.

Дослідженнями були охоплені багатошарові поселення Гард і Лідина Балка, а також поселення сабатинівської культури Виноградний Сад. Пам'ятки розташовані в гранітно-степовому регіоні на правому березі р. Південний Буг, на території Богданівської сільради Доманівського р-ну Миколаївської обл.

Поселення Гард в однойменному урочищі за 2,5 км на південний схід від Богданівки, на краю обмеженого двома балками уступу тераси — так зв. «гардовому клині». Роботи зосереджувались у південній частині пам'ятки, де досліджено площу понад 120 м^2. З метою виявлення залишків давніх злаків було застосовано метод флотації. У 2008 р. цю роботу виконувала палеоботанік, докторант Кембріджського університету Гедре Мотузевічіте, а в 2009 р. — співробітник Інституту археології НАНУ Г.О. Пашкевич і за тією ж методикою М.Т. Товкайло. Г.О. Пашкевич досліджувала відбитки зерен і на неолітичній кераміці. Характер ґрунтів на поселенні вивчала палеогеограф, науковий співробітник Інституту географії НАНУ Ж.М. Матвіїшина.

Нові дослідження Гарда дозволили уточнити його стратиграфію, яка характеризується зараз наступним чином: сучасний сіро-жовтий гумусований супісок завтовшки 0,20—0,25 м, зверху задернований, знизу залягає прошарок піску, утворився внаслідок активної ерозії, пов'язаної з діяльністю людини; темно-сірий гумусований суглинок (чорноземний крупнозернистий) зі значною домішкою жорстви та щебеню завтовшки 0,45—0,70 м; жовтуватий гумусований крупнозернистий суглинок зі значною домішкою жорстви завтовшки 0,3—0,6 м; лесоподібний жовтий суглинок завтовшки 0,15—0,30 м, що залягає на глибині 1,2—1,3 м від поверхні (цей шар, очевидно, перевідкладений, його простежено у вигляді язика лише у північно-західній частині розкопу); тонкоструктурний гумусований жовто-коричневий суглинок, темніший у нижній частині, завтовшки 0,50—0,65 м; ці голоценові відклади підстилає дерново-алювіальний супісок бурого кольору (визначення Ж.М. Матвіїшиної). У західній частині розкопу він залягає на глибині 2,0—2,1 м від сучасної поверхні.

Рівень залягання культурного шару співпадає з природним пониженням рівня тераси. Чітку стратиграфічну позицію займають матеріали XVII—XIX ст. та античного часу — у верхній частині чорноземного типу гумусованого суглинку темно-сірого кольору на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні. У нижній частині того самого шару на глибині 0,6—0,7 м залягають нечисленні матеріали доби бронзи, серед яких визначено кераміку катакомбної, бабинської та сабатинівської культур. Культурні залишки доби енеоліту, виражені знахідками крем'яних виробів, пізньотрипільської, середньостогівської та нижньомихайлівської кераміки на глибині 0,70—0,95 м, пов'язані з

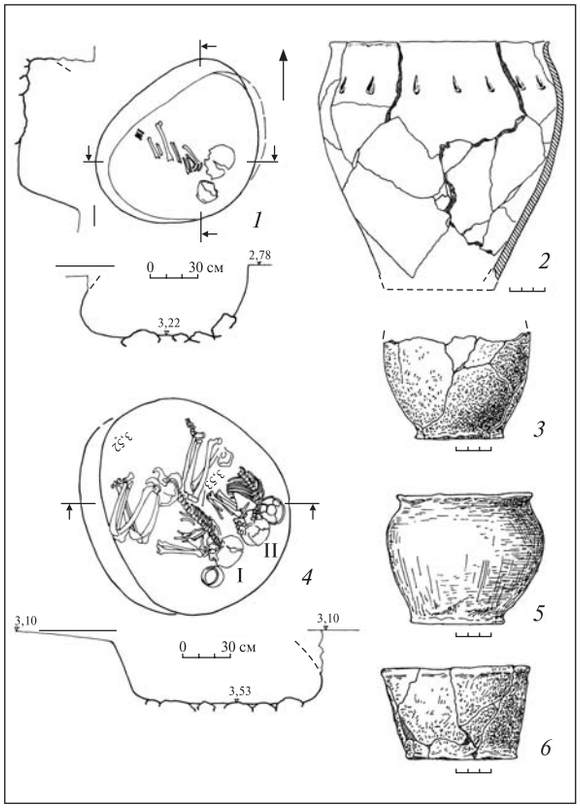

Рис. 1. Лідина Балка. Матеріали поховань: *1—3* — поховання 1, *4—6* — поховання 2

верхньою та середньою частинами шару жовтуватого гумусованого суглинку зі значною домішкою жорстви. В нижній частині цього ж літологічного формування на глибині 0,95—1,20 м від поверхні залягають кремінь та кераміка пізнього (савранського) періоду буго-дністровської культури та Трипілля А.

Дуже важливим для розуміння періодизації та хронології буго-дністровського неоліту є фіксація літологічного горизонту стерильного лесоподібного суглинку, який розділяє ранньо- та пізньонеолітичні культурні нашарування. Здається, цей горизонт сформувався внаслідок розмивання та перевідкладення лесу з ділянок тераси, розташованих вище по схилу.

Ранньонеолітичний культурний шар пов'язується з нижньою частиною відкладів тонкоструктурного гумусованого жовто-коричневого суглинку, що залягає безпосередньо на дерново-алювіальному супіску бурого кольору. В цьому шарі виявлено залишки кам'яного фундаменту якоїсь будівлі та декілька вогнищ. Завали каміння залягали на поверхні бурого дерново-алювіального суглинку або на 0,05—0,10 м вище. На цьому ж рівні зафіксовано більшість з досліджених вогнищ та простежено максимальну концентрацію ранньонеолітичних матеріалів. Отже, саме цей горизонт відображає первинний рівень заляган ня ранньонеолітичного шару.

На сьогодні добре досліджено стіну, що простягається майже перпендикулярно до берега. Її довжина 13 м, ширина разом з камінням, що завалилося, 1,6—2,0 м, висота в окремих місцях сягає 0,4 м. В основі кладки простежено проміжки для дерев'яних опорних стовпів. Східний край фундаменту, очевидно, розмитий річкою, західний під прямим кутом повертає на північ до борту розкопу. Кам'яні конструкції на поселеннях раннього періоду буго-дністровської культури виявлені вперше. Через це надзвичайно актуальним є подальше дослідження цього унікального для неоліту України об'єкта.

Вогнища на тлі ґрунту виділялися яскраво-червоним забарвленням та грудкуватою структурою спеченого ґрунту. Вони округлої чи овальної форми, розміри від 0,3 до 0,7 м. Одне мало у верхній частині грудкувату структуру і складалося зі шматків печини, у нижній частині — з попелу яскраво-червоного кольору. Інші вогнища представлені дуже обгорілими шматками печини зверху сіро-коричневого кольору, знизу — яскраво-червоного. Ще одна група вогнищ репрезентована лінзами слабко пропеченого ґрунту яскраво-червоного чи світло-коричневого кольорів. Товщина лінзи залежить від дії вогню і сягає від 0,05 до 0,12 м.

У нижньому культурному шарі здобуто багатий крем'яний і керамічний матеріал та кілька уламків кам'яного посуду, що відображає початкові етапи неолітизації України.

У розкопі також досліджено погано вціліле поховання 3, яке за формою ями та позою кістяка можна пов'язувати з добою пізньої бронзи.

Поселення Лідина Балка. Велика балка під назвою «Лідина» впадає у заплаву Південного Бугу за 0,7 км на південь від «гардового клину». Її гирло розширюється до річки похилою надзаплавною терасою, береговий зріз якої до затоплення височів над рівнем води на 3,5—4,0 м. Два яри поділяють її на три мисоподібні ділянки. Зараз берег розмивається й обвалюється через постійне коливання рівня водосховища. У 2007 р. на південному мисі встановлено наявність багатошарового поселення з добре збереженим культурним шаром. Протягом 2008—2009 рр. пам'ятку розкопано на площі 384 м^2. Отримані матеріали датуються часом від неоліту до пізньої бронзи та XVIII—XIX ст.

Стратиграфія нашарувань має такий вигляд: до 0,15 м — новоутворений дерен, супіщаний

ґрунт сірого кольору; 0,15—0,40 м — світло-жовтий пісок з включенням подрібненої мушлі й світло-сірими тонкими слабо гумусованими прошарками, потужність шару у бік річки поступово зменшується до 4—5 см; 0,40—0,52 м — жовтувато-сірий чорнозем через домішки суглинку і піску з попереднього шару з рідкісними включеннями дрібного щебеню та печини, на схід до річки поступово тоншає й зникає; 0,52—1,12 м — чорнозем синювато-чорний у верхньому відділі з плавним переходом донизу до жовтуватого відтінку, потужність шару різна; 1,12—1,35/1,40 м — перехідний коричнюватий суглинок з рідкісними включеннями дрібного щебеню; нижче — конус виносу (кристалічні породи), що складається з масивних брил, валунів та гальки вперемішку зі щебенем.

У третьому зверху шарі залягали залишки хутора XVIII—XIX ст. Тут знайдено мідну монету 1735 р. Речі з цього горизонту через численні нори землерийних тварин часто потрапляли до раніших прошарків.

Нижче, з поверхні четвертого шару, впущено кімерійське поховання 3. Кістяк дорослої людини лежав у овальній могилі з підбоєм на 0,35—0,40 м глибше закладу. Його покладено на спині зі слабко підігнутими ногами, головою на південний захід. Кисть правої руки біля плеча, лівої — на животі. Біля небіжчика знайдено відщеп кременю та прямокутний точильний брусок з отвором.

У нижній частині цього само шару, на межі чорнозему і перехідного гумусованого суглинку, у 2008 р. досліджено два поховання доби пізньої бронзи.

Поховання 1. Заклад розмірами 2,4 × 2,4 м з річкових валунів і уламків граніту лежав на перехідному суглинку (рівень давньої поверхні). Він перекривав забиту камінням вхідну шахту могили з підбоєм. Шахта овальна, розміри 1,2 × 0,9 м. Між камінням знайдено фрагменти верхньої частини посудини, прикрашеної по шийці рядком видовжених заглиблень (рис. 1, *2*).

Поховальна камера сегментоподібна, розміри 1,10 × 0,75 м, орієнтована з південного заходу на північний схід і заглиблена на 0,40—0,45 м від давньої поверхні до рівня материкового шару гальки й щебеню. Підбій був розташований у південно-східній стіні. Поперек могили лежали рештки скелету дитини 7—8 років (визначення Л.В. Литвинової) в дуже скорченому стані на лівому боці, орієнтованого головою на південний схід. Перед обличчям лежала боком «банка» — нижня частина посудини з пласким із закраїною дном (рис. 1, *1, 3*).

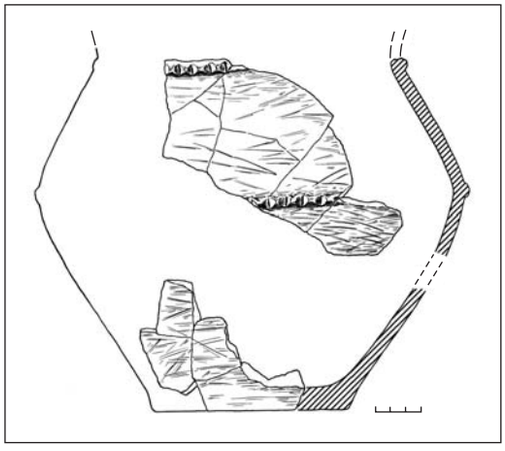

Рис. 2. Лідина Балка. Горщик зі святилища (графічна реконструкція)

Поховання 2 виявлено в аналогічній могилі і впущено з того ж рівня. Камера овальна, розміри 1,35 × 1,10 м, глибина 0,4 м від давньої поверхні. Дно на рівні материкової гальки і щебеню. Орієнтована могила за лінією північний захід—південний схід. Підбій, очевидно, був влаштований у східній стіні ями.

Поховання парне — чоловіка і жінки віком 20—22 років, покладених поруч в однакових позах: скорчено на лівому боці головами на південний схід (рис. 1, *4*). Перед обличчям чоловічого скелета стояв горщик (рис. 1, *5*), а біля потилиці жіночого — конічна миска (рис. 1, *6*).

Крім цих поховань, на тому само рівні, у 2009 р. відкрито частину кам'яної стіни великої споруди, не схожої на житлову. Суцільний завал заввишки 0,35—0,50 м, завширшки до 2,0 м і завдовжки 14,0 м з каменів та брил розміром до 0,8 м простягався з півдня на північ, де плавно повертав на захід під борт розкопу. З внутрішнього боку за 2,0 м від стіни знайдено вертикально вкопаний підквадратний у перетині гранітний стовп (менгір) заввишки близько 1,0 м, а на північ від нього — розвал частини прикрашеного пружками біконічного горщика (рис. 2). Ймовірно, тут знаходилося святилище доби середньої чи пізньої бронзи, і подальше його дослідження становить винятковий інтерес.

Далі вглиб, від межі четвертого і до низу п'ятого шарів ґрунту, зафіксовано кілька горизонтів з різночасовими матеріалами, що свідчать про відвідини цього місця носіями різних культур. За браком чіткої стратиграфії культурно-хронологічні групи виділені поки що типологічно.

Знахідки доби ранньої бронзи представлені фрагментами посуду інгульської катакомб-

ної культури з характерним врізним лінійно-ялинковим та шнуровим орнаментом. Є декілька уламків горщиків з домішкою піску в глині, високими жолобчастими вінцями, вкритих рядами скісних відбитків гребінцевого штампа. Вони мають прямі аналогії в матеріалах середнього (ранньоямного) шару Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі.

Інша група представлена керамікою та крем'яними виробами доби енеоліту. Серед кераміки є пізньотрипільська (етапів С1—С2) столова з відмуленої глини та монохромним коричневим розписом і грубша сіроглиняна з домішкою дрібного піску чи товченої мушлі, прикрашена відбитками різних варіантів шнурового штампа. Кілька фрагментів пов'язані з Трипіллям А (типу Сабатинівка 2). В колекції кременю є наконечники списа і стріли з двобічною обробкою, а також крупні вістря на масивних пластинах та скребки.

Найчисленнішими є матеріали пізньої (савранської) фази буго-дністровської культури. Вони пов'язані переважно з двома нижніми горизонтами пам'ятки (рівнями 4 та 5). Добірка кременю налічує понад 450 од. Зафіксоване місце його обробки. Через низьку якість більшості сировини спостерігається велика кількість відходів виробництва. Знаряддя з вторинною обробкою становлять близько 18 %. Серед них трапляються поодинокі екземпляри ранніх форм (трапеції, мікропластини з притупленим чи скошеним кінцем тощо) або відсутні зовсім (вкладні кукрекського типу та ін.). Кераміка представлена широко відкритими плоскодонними горщиками, виліпленими з глини з домішкою дрібного піску та рослинних волокон, зрідка графіту. Орнамент — композиції з прогладжених ліній, ямок та наколів зубчастого штампа.

На **поселенні Виноградний Сад** сабатинівської культури досліджувалася північна ділянка тераси, яка донедавна вважалася незабудованою. В розкопі площею близько 150 м^2 відкрито наземне житло підпрямокутної у плані форми, розміри 9,0 × 7,0 м. При його зведенні камінь майже не застосований. Вхід влаштований у західному кутку. Стіни були, вірогідно, глинобитні, на долівці виявлено дві пари ям від опорних стовпів, що підтримували дах. Зовні біля входу розчищено овальне скупчення побутових відходів розмірами 4,0 × 2,0 м.

И.Н. Храпунов, В.П. Власов

РАСКОПКИ ПОСЕЛЕНИЯ В БАРАБАНОВСКОЙ БАЛКЕ В 2009 г.

A settlement in Barabanivska gully is situated 25 km to the south-east from Simferopol. In 2009, an excavation area covered five squares of 5 × 5 m size. Artificial terraces, stone buildings, cob floors, and husbandry pits were uncovered. The main groups of finds from the cultural layers are the following: fragments of light-clay and red-clay amphorae, hand-made pottery and burnt clay-braziers. The settlement belongs to Late Scythian culture and is dated within the period from the 2nd to the 4th c. AD.

В 2009 г. экспедиция Таврического национального университета им. В.И. Вернадского продолжила начатые в 2004 г. раскопки поселения на северном склоне Барабановской балки. Памятник расположен в 25 км к юго-востоку от г. Симферополь, в 1 км к югу от с. Балановo Белогорского р-на АР Крым.

Многочисленные фрагменты сосудов, выходы золистых отложений и крупных камней, которые фиксировались в приустьевой части балки, свидетельствовали о существовании здесь древнего поселения. Для выяснения времени его существования, культурной принадлежности и связи с расположенным рядом некрополем римского времени Нейзац с 2004 г. на северном склоне Барабановской балки проводятся раскопки. Всего здесь раскопано 11 квадратов 5 × 5 м каждый. Раскоп 2009 г. состоял из пяти квадратов (12—16) размерами 5 × 5 м. В кв. 12 открыты кладки 9 и 15, которые соединялись под прямым углом. Вместе с кладкой 14 они представляли остатки стен какого-то помещения с глинобитным полом и очагом во внутреннем пространстве, перекрытые слоем пожара. В материке, под слоем пожара и глинобитного пола, обнаружены столбовые и хозяйственные ямы. Часть столбовых ям отличалась необычно малым диаметром (0,03—0,05 м). Возведению данного помещения предшествовало террасирование склона: его западную часть заглубили в материк, а восточную выровняли в культурном слое. Террасы, ориентированные поперек склона, были зачищены в верхней линии раскопа в кв. 13—16.

Вдоль юго-западного борта кв. 16 открыта кладка 17. Она представляет собой лежащий на материке ниспадающий каскадом по склону однослойный ряд очень крупных дикарных камней, сложенных в иррегулярной технике без применения связующего раствора.

Выявлено также 12 хозяйственных ям (57—68). Все они выкопаны в материке, однако впущены с более высокого уровня, определить который не всегда удается. По-видимому, ямы копали непосредственно в рыхлом золистом грунте, и для того, чтобы их верхние части не разрушались, устья укрепляли камнями. Зафиксирована одна такая яма (58), вокруг устья которой сохранился нижний ряд каменной облицовки, а остальные камни сползли в ее заполнение. Большинство хозяйственных ям округлые в плане, расширяющиеся или цилиндрические. Как правило, они заполнены гумусированным суглинком, золой, углями и камнями.

Основные группы находок из слоев, хозяйственных ям и других объектов — это фрагменты светло- и красноглиняных амфор, лепной посуды и печин/жаровен. Обломки гончарных, в том числе краснолаковых сосудов, крайне малочисленны. Среди индивидуальных находок — бронзовая фибула, горло стеклянного бальзамария, миниатюрные лепные сосуды, керамические пряслица и ткацкие грузила. Среди фаунистических материалов преобладают кости домашних животных: крупного и мелкого рогатого скота, лошадей, свиней, собак. Кости диких животных более редки.

В кв. 13 и 16 обнаружены погребения младенцев, лежавшие в скорченном положении на боку, — погребения 11, 12 и 13. Погребение 11

совершено в лепном горшке, положенном в выкопанную в предматериковом суглинке овальную яму. Все погребения безынвентарные.

На раскопанных в 2009 г. участках сохранились объекты, отражающие два периода существования поселения: период I представлен хозяйственными ямами, перекрытыми каменными кладками и помещениями; период II — помещениями 1 и 2, а также кладками 14 и 15. Зафиксированы также и выявленные в 2007 г. слои, которые образовались после разрушения помещений (их заполнение и лежащие выше напластования).

Поселение в Барабановской балке принадлежит к позднескифской культуре и датируется II—IV вв.

И.Н. Храпунов, С.А. Мульд

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ В 2009 г.

Neyzats burial ground is situated at the centre of the Crimean foothills in the distance approximately 20 km to the east from Simferopol. Regular excavations of the site have been conducted since 1996. In 2009, 39 burial structures from the 2nd c. to the 4th c., including 19 ground graves, 19 undercut graves and a crypt, were excavated. Thus, during all these years of the research 417 burial structures have been studied. The 2009 excavations confirmed the previous conclusions that at Neyzats burial ground since the 2nd c. the sedentarized Sarmatians made funerals. In the 3rd c. the ancestors of the mediaeval Alans who came from the Northern Caucasus joined them. The burial stopped functioning at the end of the 4th c.

Могильник Нейзац расположен в центре крымских предгорий приблизительно в 20 км к востоку от Симферополя, в 1,0—1,5 км к юго-востоку от с. Балановo Белогорского р-на АР Крым, в 1,1—1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Регулярные раскопки памятника ведутся ежегодно с 1996 г., исключая 1998 г. За эти годы раскопано 378 погребальных сооружений.

В 2009 г. экспедицией Таврического национального университета на трех участках раскопано 39 погребальных сооружений II—IV вв., в том числе 19 грунтовых, 19 подбойных могил и склеп. Две грунтовые могилы предназначались для погребения коней. Еще одна грунтовая могила имела заплечики, что впервые зафиксировано для могильника Нейзац. Таким образом, за все годы раскопок изучено 417 погребальных сооружений. Кроме того, в 2009 г. исследовано одно погребение эпохи поздней бронзы. Оно относится к могильнику Ташлы-Баир, располагавшегося на месте могильника Нейзац в X—IX вв. до н. э. и раскопанного в предыдущие годы.

Примерно половина могил позднеримского времени была разграблена, преимущественно в последние годы. Погребенные сопровождались разнообразным инвентарем: краснолаковые и лепные сосуды, удила, фибулы, детали шкатулок, ножи, пряслица, оселки, наконечники ремней, детали диадем, колокольчики, антропоморфные подвески, зеркала, разнообразные украшения (серьги, браслеты, перстни), несколько тысяч бусин. Особенно многочисленным и разнообразным был инвентарь детских погребений II в. Самостоятельный интерес представляет могила 405 с двумя подбоями. В одном из подбоев обнаружено парное погребение. Кости ранее погребенного были сдвинуты, а вместе с поздним погребенным, наряду с другими вещами, в могилу поместили длинный сарматский меч. Заупокойной пищей служили яйца и орехи.

Особенность могильника Нейзац заключается в том, что в IV в. среди могил выкапывали ямы и заполняли их лепными, краснолаковыми и стеклянными сосудами. В том случае, когда ямы выкапывали в надматериковом натечном слое, их стены проследить не удается. Такие объекты условно названы скоплениями сосудов. В 2009 г. обнаружено уже двадцатое скопление. В нем было 22 лепных, четыре краснолаковых и стеклянный сосуд, поставленные друг в друга и вплотную друг к другу. Можно предположить, что сосуды, использовавшиеся в погребальных церемониях, с точки зрения людей, живших в долине Зуи в IV в., становились непригодными для бытового применения. Поэтому их оставляли в специальных ямах, выкопанных на территории могильника.

Раскопки 2009 г. подтвердили сделанные ранее выводы о том, что в могильнике Нейзац, начиная со II в., хоронили оседавшие на землю сарматы. В III в. к ним присоединились пришедшие с Северного Кавказа предки средневековых алан. Могильник перестал использоваться в конце IV в.

И.Н. Храпунов, Т.Н. Смекалова, В.Ф. Столба

РАЗВЕДКИ 2009 г. В ЧЕРНОМОРСКОМ р-не АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КРЫМ

The publication is devoted to the archaeological prospecting at the Tarkhankut peninsula in the Crimea during which a lot of sites of the Late Bronze Age and the Hellenistic period were examined.

В июне 2009 г. на территории Черноморского р-на АР Крым проведены комплексные исследования в рамках международного проекта (Западнокрымский археологический проект, WCAP), являющегося результатом сотрудничества Орхусского университета и Моесгордского музея (Дания), Таврического национального университета им. В.И. Вернадского (г. Симферополь, Украина), университета М. Склодовской-Кюри (г. Люблин, Польша), Института истории материальной культуры РАН (Россия), Санкт-Петербургского государственного университета (Россия) и Института археологии университета г. Гронинген (Нидерланды). Задачей проекта являлось изучение древних систем расселения и землепользования в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Комплекс методов, примененных в исследованиях, включал дистанционные (анализ космических и аэрофотоснимков, а также крупномасштабных карт), визуальное обследование и магниторазведку, археологическое зондирование избранных памятников с целью уточнения их хронологии.

Всего разведками 2009 г. на Тарханкутском полуострове (за пределами зоны работ Джарылгачского исследовательского проекта 2007—2008 гг. [DSP] в окрестностях озера Джарылгач) обследовано 89 новых поселений предположительно эллинистического времени, 13 поселений эпохи поздней бронзы и две античные усадьбы (Меловое и Кунан). Анализ крупномасштабных карт и разведки позволили также выявить и зафиксировать более 5 тыс. курганных насыпей различных эпох, расположенных на полуострове.

Притом, что подавляющее большинство открытых памятников принадлежит эпохе бронзы и раннеэллинистическому времени, не исключено, что какая-то их часть может датироваться и позднее. В силу невыразительности подъемного материала или полного его отсутствия судить об этом без проведения археологического зондирования, не представляется возможным.

Поселения эпохи бронзы располагаются, как правило, на мысах и склонах балок и характеризуются наличием значительного по мощности золистого слоя, обилием травянистой растительности, в основном злаковых, дикого лука и расторопши, большим количеством нор грызунов и лис, в выбросах которых часто присутствуют обломки лепной керамики и костей животных.

За исключением прибрежных античных памятников, а также укрепленного поселения Кунан в срединной части полуострова, все поселения эллинистического времени сходны между собой — не укреплены и различаются только размерами. Как маленькие, так и большие поселения включают жилые и хозяйственные комплексы, в состав которых входят: большая постройка, малая постройка (постройки), группа ям, загоны и иногда полуземлянки и зольники. Стены построены в технике двухлицевой кладки с применением грубо обработанных камней, а также крупных необработанных плит известняка, часто поставленных на ребро. С большинством поселений, очевидно, могут быть ассоциированы близлежащие курганные насыпи. Курганы обычно небольших размеров, с каменной или реже каменно-земляной насыпью. В большинстве случаев отчетливо читаются каменные кольца крепиды, опоясывающие центральную часть кургана, и каменные «ящики», сложенные из больших необработан-

ных плит, в центре. В семи случаях удалось выявить прямоугольные со скругленными углами оградки, примыкающие к курганам, обычно самым крупным в курганной группе. Кладка стен оградок двухлицевая, из крупных камней, поставленных на ребро.

В отдельный тип следует выделить постройки, стены которых сложены из мелкого бутового камня, а остатки всего строения имеют вид небольшого всхолмления наподобие «подушки».

Довольно обильный античный импорт, а также традиция сооружения курганов и значительное присутствие лепной посуды могут указывать на смешанный характер населения, оставившего эти памятники.

И.Н. Храпунов, А.А. Стоянова

ИССЛЕДОВАНИЯ МОГИЛЬНИКА ОПУШКИ В 2009 г.

Opushky burial ground is situated approximately 15 km to the south-east from Simferopol. Excavations there were conducted from 2003 to 2005, in 2007 and 2008. During this period 65 burial structures were studied. In 2009, 16 burials were excavated including two crypts, eight undercut and six ground graves. The tombs researched belong to the Late Scythian and the Late Sarmatian cultures and are dated by the 2nd and 3rd centuries.

Могильник расположен приблизительно в 15 км к юго-востоку от Симферополя, в 2,0—2,5 км к юго-западу от с. Опушки Мазанского сельсовета Симферопольского р-на Автономной Республики Крым. Он занимает склон безымянного холма, по вершине которого проходит грунтовая дорога, ведущая от с. Опушки через урочище Калан-Баир в с. Перевальное. Она проходит мимо ворот части МЧС. Напротив ворот начинается редко используемая грунтовая дорога, которая ведет на запад вниз по склону и проходит через территорию могильника. Расстояние от ворот части МЧС до могильника составляет примерно 200 м.

Раскопки могильника велись в 2003—2005, 2007, 2008 гг. За это время исследовано 65 погребальных сооружений, в том числе восемь склепов, 36 подбойных, 19 грунтовых, плитовая могила и каменный ящик. В 2009 г. экспедицией Таврического национального университета раскопано 16 погребальных сооружений, в том числе два склепа, восемь подбойных и шесть грунтовых могил. Таким образом, всего изучено 81 погребальное сооружение. Отметим, что памятник подвергается тотальному разграблению. На площади 3,0 га грабителями разрушено несколько сотен погребальных сооружений. Поэтому многие археологически исследованные могилы оказались в той или иной степени разграбленными.

Погребения сопровождались разнообразным инвентарем: краснолаковые сосуды, ножи, зеркала, пряслица, фибулы, пряжки, серьги, браслеты, подвески, кольца, перстни, бусы. Могилы относятся к позднескифской и позднесарматской культурам и датируются II—III вв.

Особый интерес представляют склепы 75 и 77. Они датируются III в. В конструкции склепов и погребальном обряде сочетаются черты, присущие позднескифской культуре и более поздней, широко распространившейся в крымских предгорьях в IV в.

В.А. Хршановский

РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЕЙ КИТЕЯ И ИЛУРАТА В 2009 г.

Results of the research of two necropolei, in Ilurat and Cytae, are presented here. At the necropolis in Cytae, crypt 344 cut in a thin layer of limestone and subsoil clay was studied. It included a rectangular funeral chamber of 30 m² and a short dromos leading from the east to the chamber. Finds from the crypt belonged to two chronological periods: from the 4th to the 3rd c. BC and from the 3rd to the 4th c. AD. The works at the necropolis in Ilurat were restricted to the research of the robbers' trenches which appeared between the 2008 and 2009 seasons. In one of them room 228 probably of a ritual function was discovered. Based on the preliminary data it is dated by the 3rd and the 4th centuries.

В июле—августе 2009 г. Илуратский отряд Восточнокрымской украинско-российской экспедиции провел очередной полевой сезон на некрополях Китея и Илурата.

При осмотре территории **некрополя Китея** было установлено, что в восточной его части в межсезонье появилось около полутора десятков грабительских шурфов и траншей. Однако отсутствие в грабительских отвалах вещевого и остеологического материала, а в шурфах — видимых конструкций позволило сосредоточиться на решении главных задач сезона. В соответствии с планом, работа велась на юго-западном участке некрополя, расположенном в зоне береговой абразии.

С 2002 г. здесь, к востоку от трех эллинистических склепов 141, 206 и 300, исследовался погребальный комплекс 344 (раскоп XL), размеры и функциональное назначение которого оставались до конца невыяснены. К 2009 г. была раскрыта его северная часть. В минувшем сезоне этот объект был полностью раскрыт. Это оказался склеп, вырубленный в тонком пласте известняка и материковой глине.

Склеп 344 состоял из большой (площадь около 30 м²) погребальной камеры прямоугольной в плане формы (7,0—7,3 × 4,0—4,2 м) и подводящего к ней с юга, сужающегося ко входу в камеру короткого дромоса (2,0 × 2,9—2,1 м). Следы перекрытия не обнаружены. Возможно, подобно уже известным на некрополе склепам 265 и 269, он был засыпным.

В мешаном грунте заполнения камеры встречались разрозненные кости животных и человека. Полный состав представленных в поминальном обряде животных и количество погребенных в склепе людей будут установлены после обработки всего остеологического материала, найденного в ходе исследования склепа за все годы.

Вещевой материал в основном представлен двумя хронологическими периодами — IV—III вв. до н. э. и III—IV вв. К первому относились пантикапейская монета (л. с. — голова бородатого сатира; о. с. — *ΠΑΝ*, протома грифона и осетр), фрагменты импортных эллинистических амфор (Хиос, Фасос, Гераклея, Синопа, Родос), в том числе два клейма, а также обломки чернолаковой и краснофигурной посуды, ко второму — очень коррозированная монета Фофорса?, профильные фрагменты поздних узкогорлых светлоглиняных амфор, краснолаковой керамики (в том числе, рыбных блюд и чаш со стенками, орнаментированными вертикальными овальными углублениями), целые керамические изделия (краснолаковая тарелка с лежащей в ней лепной ойнохоей и красноглиняный светильник с рельефным орнаментом на круглом щитке), стеклянные и янтарные бусины II—III вв., фрагментированные костяные гребешки, железные мечи, ножи и гвозди.

Эллинистический материал из заполнения может происходить из расположенных поблизости склепов 141, 300 и 206 этого времени. При совершении погребально-поминальных действий в склепе 344 он, по всей вероятности, был преднамеренно использован вторично. Судя по некоторым образцам узкогорлых ам-

фор, не исключено, что склеп 344 использовали еще раз в более позднее время — V—VI вв.

Для определения западной границы китейского некрополя в той же зоне береговой абразии (около 20 м к западу от дромоса склепа 206) был заложен разведочный раскоп (5 × 5 м). Объектов не обнаружено. Однако культурный слой мощностью до 1,0 м зафиксирован на всей площади раскопа. В подавляющем большинстве это профильные фрагменты (ножки и ручки) хиосских, фасосских, гераклейских и синопских амфор IV—III вв. до н. э. Встречались и отдельные фрагменты чернолаковой посуды (в том числе, с граффито), галька и створки морских раковин.

Является ли исследованный участок частью эллинистического некрополя или культурный слой представляет следы хозяйственной деятельности, возможно, будет установлено в ходе дальнейшего исследования этой части прибрежной зоны, обреченной на исчезновение в ближайшем будущем и потому требующей проведения здесь неотложных охранно-спасательных работ.

Большие объемы работы на некрополе Китея заставили ограничиться на **некрополе Илурата** доследованием грабительских шурфов, появившихся в межсезонье 2008—2009 гг. В одном из них обнаружена конструкция прямоугольной формы, ориентированная по оси северо-запад—юго-восток. Длина конструкции с юго-восточной стороны 3,0 м, с северо-восточной и юго-западной — не менее 2,0 м (стены уходят в бровку).

С юго-восточной стороны ограждающая стена образована тремя гладко отесанными блоками известняка, с северо-восточной — грубо отесанными блоками известняка удлиненной формы, с юго-западной — кладкой из небольших известняковых камней-плиток уплощенной формы. Высота блоков и кладки от уровня пола сооружения (материковый суглинок) 0,2—0,6 м. Огороженное блоками известняка и стенкой пространство было заполнено щебнем (в верхней части мелким, ниже — более крупным), камнями и обработанными плитами известняка. Среди последних встречались блоки правильной прямоугольной формы и клиновидные камни в форме усеченной пирамиды, которые могли использоваться в качестве замковых камней полуциркульного свода.

Один из блоков имел на торцевой грани правильное прямоугольное углубление, которое, возможно, свидетельствовало о его ритуальном назначении (алтарик?). Еще одно полусферическое углубление имелось на верхней грани блока юго-восточной стены (у южного угла сооружения). В углублении лежала ножка амфоры. Это позволяет предположить, что и все сооружение, получившее порядковый номер 228, имело ритуальное назначение.

В заполнении ритуального комплекса 228 встречались отдельные кости животных. Среди вещевых находок — три ножки южнопонтийских? амфор, развал лепного горшка с мелким рифлением по тулову, железный гвоздь с квадратной шляпкой, кремневый отщеп и две гальки. Предварительно комплекс можно датировать III—IV вв. Окончательно о размерах, времени сооружения и функциональном назначении комплекса 228 можно будет судить после завершения работ, которые запланированы на следующий сезон.

По окончании работ все недоисследованые объекты, а также имеющие каменные архитектурные конструкции законсервированы, а полученные в ходе раскопок материалы переданы на хранение в Керченский историко-культурный заповедник.

Дж. Чепмен, Б. Гейдарська, М.Ю. Відейко

РОЗВІДКИ У НОВОАРХАНГЕЛЬСЬКОМУ р-ні КІРОВОГРАДСЬКОЇ обл. 2009 р.

The archaeological prospecting was conducted in August, 2009 by the Joint British-Ukrainian Expedition in which research officers of Durham University (the Great Britain) and the IA NASU participated.

Розвідки здійснені в серпні 2009 р. спільною британсько-українською експедицією, у якій брали участь співробітники Даремського університету (Велика Британія) та Інституту археології НАН України.

Більша частина розвідок виконана в околицях поселення трипільської культури біля с. Небелівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. з метою вивчення пам'яток на його периферії.

У радіусі 5 км навколо поселення ретельно оглянуто 10 полів загальною площею 55 га, на що витрачено 66 людино-днів. Усі ділянки зафіксовані за допомогою GPS. Обрано зорані поля, поверхня яких не була на цей момент вкрита рослинністю. Великі поля поділені на окремі ділянки 100 × 100 м, в межах яких і здійснено детальне обстеження. Кожна виявлена знахідка також зафіксована за допомогою GPS, що дало точність прив'язки до 4 м.

На п'яти полях зафіксовано окремі фрагменти кераміки трипільської культури. Крім того, знайдено сліди семи поселень доби пізнього бронзового віку, одного раннього залізного віку і двох черняхівської культури. У шести випадках знайдено фрагменти обпаленої обмазки, а оброблені камені — на п'яти полях. Лише в одному місці знайдено фрагмент кераміки XVII—XVIII ст. Найчисленнішими були знахідки фрагментів посуду XIX—XX ст. Крім слідів давніх поселень, зафіксовано чотири курганні насипи, три з яких на території поселення Небелівка.

Найцікавішою стала знахідка фрагмента крем'яної пластини із слідами заполірування — вкладня до серпа — на полі поза межами поселення трипільської культури. Можливо, в цьому випадку вдалося знайти одне з полів, на якому мешканці поселення вирощували зернові.

Крім того, зроблено невдалу спробу виявити раніше відомі за В.А. Стефановичем поселення трипільської культури на березі р. Синюха між м. Новоархангельськ та с. Володимирівка, зокрема пам'ятку в районі с. Левківка («*на правому березі р. Синюхи, навпроти с. Мацькове*»).

Вище за течією, за с. Левківка, на ділянці, відведеній під дачі та частково вкритій лісонасадженнями, виявлено сліди поселення черняхівської культури: фрагменти гончарного посуду. Воно займало мис, з двох сторін обмежений балками, а з іншого — високим берегом р. Синюха. Матеріали черняхівської культури виявлені на площі близько 8 га, однак його територія може бути більшою.

Ще одне поселення черняхівської культури виявлене завдяки інформації місцевих жителів біля с. Небелівка. Воно відділене яром від плато, на якому є трипільська пам'ятка, на захід від неї. Підйомний матеріал, представлений переважно гончарним посудом, виявлений вздовж цього яру впродовж 750 м у напрямку на північ. Ширина смуги, на якій трапляються знахідки, до 150—200 м. Підмічено, що підйомний матеріал розподілений нерівномірно, а трапляється у вигляді скупчень, які, вірогідно, відповідають окремим садибам. Крім посуду, знайдено також керамічне прясельце.

Це — нове поселення черняхівської культури, оскільки відоме раніше виявлене 1961 р. В.А. Стефановичем на південний схід від села у напрямку до с. Підвисоке. Цю пам'ятку було також обстежено 2009 р. Вона розміщена на високому, оточеному балками (по дну однієї протікав нині пересохлий струмок) мису в уроч. Танкове поле. Можлива наявність штучних укріплень з напольного боку. Зібрано фрагменти гончарного посуду. Місцевими школярами передані два керамічні прясельця.

Дж. Чепмен, Б. Гейдарська, Р. Вілліс, Н. Сванн, Н.Б. Бурдо,
Н.С. Котова, М. Беленко, М.Ю. Відейко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. НЕБЕЛІВКА 2009 р.

The Joint British-Ukrainian Archaeological Expedition, in which research officers of Durham University (the Great Britain) and the IA NASU participated, in August 2009 conducted a complex research at the settlement of Trypillya culture of the middle stage (BII) near Nebelivka village of Novoarkhanhelsk Region in Kirovohrad Oblast and the archaeological prospecting on the territory of this region.

На початку 1980-х рр. на пам'ятці здійснені розвідки. Поселення віднесене до небелівської групи етапу В II трипільської культури. З метою виявлення меж поселення був проведений збір підйомного матеріалу, геофізичні дослідження, буріння з метою підтвердження результатів геофізичних досліджень, а також розкопки. Повністю розкопано залишки одного житла (загальна площа розкопу 236 м^2), а також закладено два шурфи 1,0 × 1,0 м для з'ясування збереженості та глибини залягання решток будівель.

У південно-західному секторі поселення на площі 15 га проведено геофізичні дослідження для виявлення об'єктів та встановлення планування. Дослідження виконані Р. Вілліс та Н. Сванн (Археологічна служба Даремського університету). Для роботи використано градієнтометр Grad601-2 та магнітометр Fm256. Зйомка велася по сітці квадратів 30 × 30 м. Виявлено рештки близько 60 спалених споруд та 10 аномалій, які могли належати повністю зруйнованим оранкою чи не спаленим спорудам, а також 20 аномалій, які можна інтерпретувати як ями (рис. 1, *1*).

Більшість спалених споруд представлені прямокутними аномаліями завширшки від 4 до 5—6 м і завдовжки від 15 до 18—20 м. Частину решток жител представлено повновартісними аномаліями, однак деякі повністю або частково відбиті аномаліями, близькими за інтенсивністю до тих, що лишають по собі ями. Подібні аномалії схожі на «тіні» від будівель. Розкопки одного з об'єктів, проведені за даними геофізичної зйомки, показали, що прилад дуже точно фіксує межі давніх споруд, враховуючи інтенсивність насичення культурного шару дрібними фрагментами обмазки та керамічного посуду.

Як правило, під час розчистки завалу обмазки подібні знахідки практично не фіксуються археологами (хіба що за винятком спостережень, часом занотованих у польових щоденниках) через те, що є надто дрібними, аби бути нанесеними на план у масштабі 1 : 20 і навіть 1 : 10. Водночас за цим матеріалом геофізичне обладнання, застосоване поточного сезону в Небелівці, виявилося здатним зафіксувати точніше обриси спалених споруд ніж це робилося при попередніх геофізичних дослідженнях. Виявлені аномалії від будівель утворюють два ряди із проміжком між ними до 80 м. У рядах відстань між окремими спорудами не перевищує 1 м. За другим рядом вимальовується третій, паралельний, і, можливо, четвертий (рис. 1, *1*).

Особливий інтерес становлять сліди великих споруд. Найбільша з них прямокутна в плані і розташована в одному ряду з меншими. Від них її відділяють широкі проходи з обох боків. Аномалія складається із двох майже рівних за розмірами частин — перша від обмазки по периметру половини залишків будівлі, друга являє собою «тінь» від спаленої споруди з аномаліями, що оточують прямокутну площу (можливо, ями від вкопаних стовпів). Ширина споруди близько 21 м, а довжина (обох частин) близько 59 м. Таким чином, загальна площа її досягає понад 1200 м^2. Це найбільша із виявлених за допомогою магнітної зйомки будівель трипільської культури. На плані ряди пронумеровані літерами, об'єкти — арабськими цифрами.

У південно-західному секторі поселення здійснено розкопки об'єкта 1 (будинок А9). Розкоп орієнтований згідно даним магнітної зйомки, із відступом від країв решток споруди на

1,5—2,0 м з метою вивчення стану культурного шару за її межами. Залишки споруди представлені завалом обпаленої глини підпрямокутної форми розмірами близько 5 × 18 м, який виявлено на глибині від 0,25 до 0,40 м від сучасної поверхні. Об'єкт дуже пошкоджений оранкою, зокрема майже повністю знесений верхній шар обмазки та окремі ділянки нижнього. Частина деталей інтер'єру та фрагментів розвалів посуду, зокрема біноклеподібного, була переміщена по площі розкопу на 3—8 м і більше.

Переважна більшість обмазки зі значною кількістю рослинних домішок. У зламі її фрагментів помітні відбитки стебел, зернівок та колосків злаків.

Як правило, уламки обмазки лежали загладженою стороною догори, місцями на них були добре помітні відбитки рук. Товщина обмазки з домішкою 0,05—0,10 м. На нижньому боці цієї обмазки місцями добре збереглися відбитки колотого дерева. Напрям їх переважно поперек довгої осі будівлі. Ці відбитки походили від дерев'яного перекриття, яке складалося із колотої деревини, кінці якої були вкладені на поздовжні стіни будівлі. На ділянці обмазки, яка виходила за межі основного завалу, зафіксовані відбитки жердин діаметром 2,0—2,5 см, які йшли уздовж довгої осі будівлі. Можливо, це рештки обмазки стіни, яка під час руйнації житла вивалилася назовні, а жердини презентують її дерев'яний каркас.

У південному секторі в обмазці виявлено три вертикальні відбитки від стовпів діаметром 8—12 см. Ця обмазка лежала двома шарами, була без рослинних домішок і належала залишкам опалювальної споруди. Розміри її близько 2 × 2 м, товщина плит нижнього шару до 18—20 см, верхнього — 3—8 см. Вертикальні відбитки простежені в нижньому товщому шарі обмазки. Відбитки належали стовпам, які підпирали цю споруду. На нижньому шарі описаної обмазки виявлені відбитки колотого дерева від перекриття споруди, напрям яких поперек довгої осі будівлі.

Під завалом обмазки виявлено рештки ще одного відкритого вогнища, від якого збереглися нашарування т. зв. «плитчастої» обмазки, кожен завтовшки 2,0—2,5 см, місцями до трьох шарів, нижній з яких намазаний на землю (рис. 1, *2*). Розміри вогнища близько 1 × 1 м, первинні обриси через значні ушкодження встановити не вдалося. Поряд виявлено розвал великої біконічної посудини, фрагменти меншої, кілька каменів, один із яких округлий (товкач?).

Серед завалу обмазки виявлені розвали п'яти великих посудин, п'яти мисок, чотирьох невеликих біконічних посудин, шести кубків,

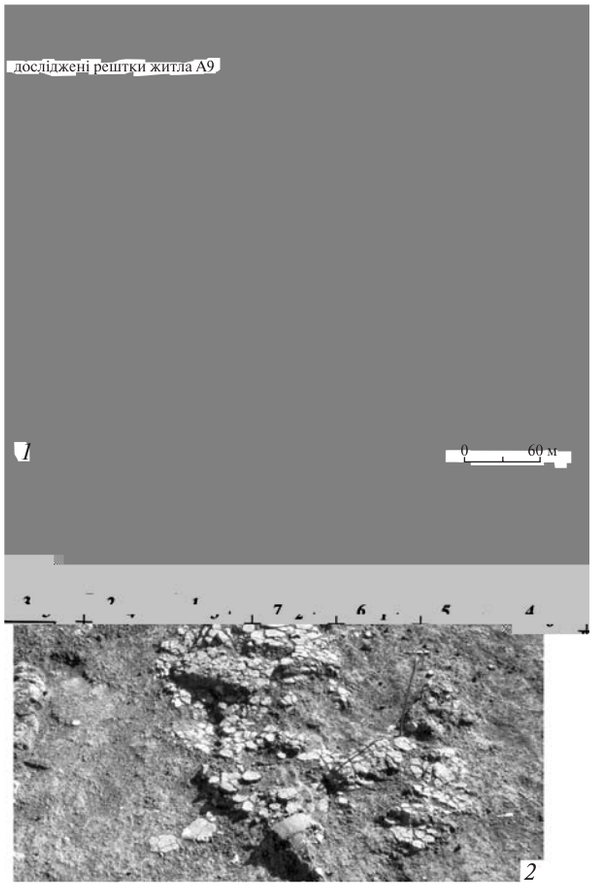

Рис. 1. Небелівка: *1* — план ділянки трипільського поселення за даними геофізичних досліджень; *2* — об'єкт 1 (житло А9), залишки відкритого вогнища

однієї кухонної посудини, а також щонайменше трьох біноклеподібних посудин. Більшість розвалів некомплектні внаслідок пошкодження оранкою. Частина фрагментів перміщена на віддаль до 3—5 м, як у випадку з однією із біноклеподібних посудин.

Дослідження решток будівлі дають змогу реконструювати її як двоповерхову споруду. На нижньому поверсі з земляною долівкою був розставлений посуд, лежали зернотерки, було вогнище. Тут виявлені також фрагменти кількох антропоморфних статуеток. На другому поверсі було вогнище на спеціальній платформі 2 × 2 м, стояв посуд. Збереглися розрізнені рештки деталей інтер'єру — можливо вівтаря та подіума, дуже зруйновані оранкою, а також, вірогідно, фрагменти оздоблення стін. Споруда типова для поселень етапів В II та С I у цьому регіоні і конструктивно, і за наявністю певних елементів інтер'єру (відкриті вогнища, вівтар, подіум). Будівля загинула внаслідок потужної пожежі, про що свідчать знахідки ошлакованої обмазки на різних її ділянках.

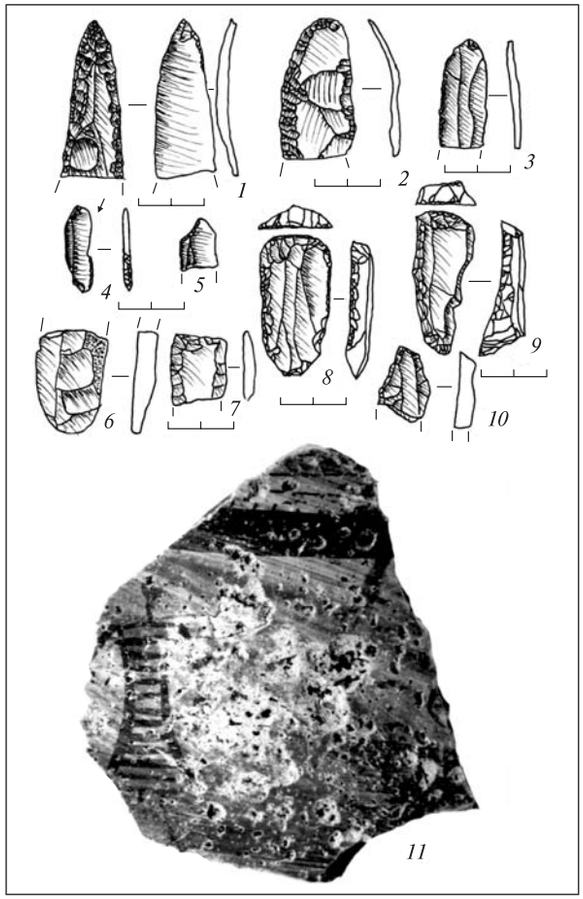

Рис. 2. Небелівка: *1—10* — знаряддя з кременю (*1—5* — з об'єкта 1; *6—10* — підйомний матеріал з території поселення); *11* — фрагмент посудини з мальованим антропоморфним зображенням з об'єкта 1 (житло А9)

Насиченість культурного шару навколо споруди була нерівномірна. В середньому на квадрат траплялося до 15—25 дрібних фрагментів кераміки та до 10—15 уламків кісток тварин. У трьох випадках тут виявлені дрібні фрагменти антропоморфних статуеток. Таким чином, наявність відносно значної кількості знахідок (до 25—40 на квадрат у шарі 0,10—0,25 м) вказує на існування в радіусі 1,0—2,5 м навколо житла досить насиченого культурного шару. Значна кількість знахідок залягала нижче рівня обмазки, отже належить до культурного шару, що утворився впродовж часу функціонування будівлі.

В окремих місцях спостережено скупчення знахідок, особливо у північному секторі. Тут на віддалі 1,0—1,5 м від короткої осі споруди виявлено дві плями культурного шару, насичені кістками тварин, досить великими фрагментами кераміки, тут знайдено три фрагменти антропоморфних статуеток. Товщина залягання склала 0,20—0,25 м, тобто може йтися про дві округлі ями діаметром 1,2—1,5 м кожна. Наявність у них кісток тварин та антропоморфної пластики дає змогу припустити, що ці об'єкти можуть відображати сліди жертвоприношень.

Кремінь з поселення Небелівка представлений двома групами: виробами з площадки об'єкта 1 (житло А9) та підйомним матеріалом, зібраним на поселенні під час розвідок (рис. 2, *1—10*). Кремінь з об'єкта 1 (житло А9) — це уламки п'яти знарядь та дві пластини. З-поміж уламків знарядь два фрагменти ножів (один, можливо, від серпа, без слідів використання), різцеподібне знаряддя?, пластина з ретушшю та дрібний фрагмент з ретушшю. Підйомний матеріал досить різноманітний: дві кінцеві скребачки на пластинах, два вкладні до серпа, уламок знаряддя, відщеп зі слідами обробки і нуклеусоподібний уламок. Один з вкладнів зроблений на пізньопалеолітичному різці, можливо граветоїдного або епіграветоїдного часу.

Сировина походить, щонайменше, з двох регіонів. При огляді виходів кременю безпосередньо біля поселення з'ясовано, що він неякісний і не відповідає знахідкам на пам'ятці. Більшість виробів виготовлені з кременю, виходи якого відомі біля розташованого у цьому ж районі с. Володимирівка та біля с. Коробчине Новомиргородського р-ну. Однак є скребачки з волинського кременю.

Керамічні вироби представлені переважно столовим та меншою мірою кухонним посудом і фрагментами антропоморфних статуеток. Мальований столовий посуд типовий для пам'яток небелівського типу — розпис темно-коричневою фарбою по ангобу червонуватого чи помаранцевого кольору. Трапилося також кілька уламків посуду (покришки та грушоподібних посудин) із заглибленим орнаментом. Привертає увагу фрагмент великої біконічної посудини з мальованим зображенням людини, тулуб якої вкритий горизонтальними смугами (рис. 2, *11*). Це найдавніше подібне зображення з території межиріччя Південного Бугу та Дніпра.

Дослідження 2009 р. показали перспективність проведення на цій пам'ятці геофізичних досліджень, а також розкопок виявлених ними об'єктів — залишків спалених жител, ям тощо. Значний інтерес становлять знайдені у цьому сезоні великі споруди, більші за всі відомі досі об'єкти на поселеннях трипільської культури. Розкопки показали також, що культурний шар пам'ятки зазнав значних пошкоджень під дією антропогенних чинників і вимагає заходів із захисту, насамперед запобігання ерозії ґрунтів. Співпраця науковців з Великої Британії та України виявилася корисною і дала нові важливі результати для вивчення давньої історії Європи.

О.Є. Черненко, А.Л. Казаков, В.В. Рижий

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВА У 2009 р.

In 2009, the expedition of the State Enterprise the Scientific and Research Centre of the Rescue Archaeological Service of the IA NASU continued rescue research in Chernihiv. The main work was conducted in the western part of Peredhoroddya mentioned in the chronicles. New materials for the study of various aspects of history of Chernihiv in the Middle Ages were obtained.

2009 р. експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ продовжила рятівні розкопки в зоні новобудов на території стародавнього Чернігова. Основний обсяг робіт припав на околицях літописного чернігівського Передгороддя. Вперше Передгороддя згадується в літописі під 1152 р., у зв'язку з облогою Чернігова військом Юрія Довгорукого. Традиційно прийнято вважати, що таку назву мала та ділянка посаду, що знаходилася на північ від Окольного граду. Її формування відбулося в XI — на початку XIII ст.

Площа Передгороддя, за різними підрахунками, сягала від 88 (Д. Бліфельд) до 325 га (В. Коваленко). Як було встановлено в ході досліджень попередніх років, більшу її частину займала садибна забудова, а на її околицях розташовувався міський ґрунтовий некрополь.

2009 р., *по вул. Примакова, 10* (західна частина давнього Передгороддя) було досліджено ділянку загальною площею близько 1 000 м^2. На всій території розкопу культурний шар кінця XII — початку XIII ст. (товщина від 0,2 до 0,3 м) перекривали напластування будівельного сміття XIX—XX ст. потужністю до 1,0 м; культурний шар був дуже зруйнований котлованами будинків XIX—XX ст. і траншеями під комунікації, які глибоко прорізали материк.

В ході робіт виявлено рештки садибної забудови кінця XII — початку XIII ст. (вісім споруд житлового та господарського призначення, господарські ями, сліди огорож) та ділянку синхронного християнського ґрунтового могильника (71 поховання).

Матеріали представлені типовими для міських шарів Чернігова знахідками: уламки гончарного посуду та амфор, ножі, молоток, пірофілітові пряслиця, фрагменти скляних браслетів тощо. Особливо слід відзначити кістяний гольник у вигляді рибки (рис. 1), аналогічний тим, що походять з шарів 30—40-х рр. XII ст. Неревського розкопу в Новгороді Великому та розкопок 1961 р. В.К. Гончарова у Ржищеві (літописне городище Іван).

Житлову забудову та територію некрополю розділяла потужна огорожа з вритих у ровик стовбурів діаметром до 0,3 м. Усі поховання розташовані досить компактно. Більшість могильних ям перекривали одна одну і можна визначити до чотирьох ярусів могил, що свідчить про досить тривале функціонування цвинтаря.

Усі поховання здійснені у прямокутних ямах, орієнтованих за лінією захід—схід, деякі з незначним відхиленням. Сліди гробовищ не простежувались. Збереженість кістяків дуже погана: тільки від деяких вціліли рештки трубчастих та черепних кісток, сліди кісткового тліну. Більшість ям була порожня. Майже в усіх могилах інвентар відсутній. В окремих випадках знайдено скроневі перснеподібні кільця, кородовані металеві предмети, в одній могилі вціліли рештки шовкового комірця, декорованого аплікацією зі срібної фольги.

Розкоп *по вул. Попудренко, 16,* також знаходився на західній околиці давнього Чернігова. Розкрита на цій ділянці площа складає близько 300 м^2, потужність культурного шару коливалась від 0,3 до 0,7 м. Він був слабко насичений знахідками та містив окремі дрібні стінки гончарного посуду давньоруського часу.

Об'єкти — рештки кількох ровів — простежені з рівня материка. В придонній частині одного з них знайдено мідний сферичний (діаметр

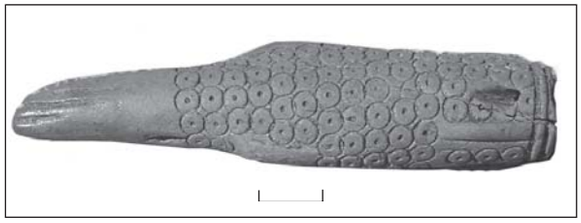

Рис. 1. Чернігів. Кістяний гольник

1,75 см) приплюснутий з обох боків предмет (гирка?) з позначками у вигляді концентричних кіл на обох площинах (рис. 2).

По вул. Кирпоноса, 16, що знаходиться на території давньоруського міського некрополю, досліджено площу 360 м^2. На більшій частині розкопу культурний шар виявився повністю зруйнованим сучасними перекопами. Лише в окремих місцях збереглися ділянки давніх нашарувань потужністю до 0,7 м. Тут знайдено уламки кружального посуду XII—XIII ст. і гральну фішку зі стінки гончарного горщика.

Об'єкти простежено з рівня материка. Виявлено рештки ровика, вкритого по прямій лінії з заходу на схід. Він простежений на ділянці близько 20 м. Глибина його 0,7 до 1,0 м від верхнього краю, ширина від 1,5 до 2,5 м. Він не містив археологічних матеріалів. У заповнення були впущені поховання та господарська яма.

Поховальна яма прямокутної форми, орієнтована за лінією захід—схід з незначним відхиленням. На дні збереглися сліди кісткового тліну. В східній частині могили (в ногах померлого?) знайдено кілька залізних заклепок та дужку відра. Виходячи зі стратиграфії ділянки розкопу та аналізу археологічних матеріалів, могилу можна віднести до періоду між XI та початком XIII ст.

Окрім розкопок на території Передгороддя, розвідувальні роботи, пов'язані з визначенням ступеню збереженості культурного шару (шурфовка), здійснено на відведеній під новобудову ділянці в районі сучасної *вул. Белінського*. Вона проходить по території т. зв. Третяка. Як відомо за матеріалами писемних та картографічних джерел XVIII—XIX ст., Третяк, що являв собою окремий укріплений міський район, займав мисоподібний виступ тераси р. Десна на південний захід від Чернігівської фортеці. Археологічні дослідження цього району досі проводились у незначному обсязі.

Рис. 2. Чернігів. Мідний предмет

На території Третяка було закладено чотири шурфи загальною площею 13 м^2. Потужність давнього культурного шару на відведеній під новобудову ділянці складає близько 1 м. По всій площі він перекритий напластуваннями переміщеного ґрунту та будівельного сміття завтовшки 0,3—0,7 м, що утворилися в ході нівелювання решток знищеної під час Другої світової війни забудови.

На тій частині ділянки, що прилягає до вул. Белінського, давні нашарування дуже поруйновані перекопами (котловани будівель). Збереглися тільки їхні рештки в проміжках між муруваннями новітнього часу. Далі від вулиці, ближче до краю тераси Десни, культурний шар зберігся краще.

Матеріали (фрагменти гончарного посуду, уламки скляних браслетів, бурштиновий перстень, ніж тощо) здебільшого репрезентують добу Давньої Русі (XI — початок XIII ст.). Незначна кількість знахідок може бути віднесена до післямонгольського періоду.

Таким чином, роботами 2009 р. на території стародавнього Чернігова досліджено площу близько 1 700 м^2 та отримано новий матеріал для вивчення різних аспектів історії міста давньоруського часу.

Д.К. Черновол, Є.В. Пічкур, О.В. Дяченко,
А.О. Корвін-Піотровський, О.С. Кириленко

РЯТІВНІ РОБОТИ ПОБЛИЗУ с. БЕРНАШІВКА

The article is devoted to the rescue archeological research near Bernashivka village in the Dnister River Middle region. The condition of safety of the archeological monuments has been examined. Archaeological excavations were conducted at settlements Bernashivka I and Bernashivka II. It is necessary to provide rescue archeological excavations at several settlements in the nearest future.

Дністровською комплексною експедицією Інституту археології НАН України на замовлення ВАТ «Укргідропроект» протягом червня—липня 2009 р. здійснено розвідку вздовж берегової лінії буферного водосховища Дністровської ГАЕС на території Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. та Сокирянського р-ну Чернівецької обл., а також розвідувальні роботи в охоронній зоні трипільських поселень Бернашівка I і II (Могилів-Подільський р-н Вінницької обл.).

Обстежено стан збереженості пам'яток у районі сіл Волошкове, Васильків, Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. та сіл Бернашівка, Липчани, Козлів Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

Розвідки на території Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Виявлено дві нові пам'ятки. Одна — поблизу с. Волошкове, на схід від центру села, відноситься до доби бронзи. Пам'ятка розміщується в заплаві правого берега Дністра, частково знищена під час будівництва захисної греблі вздовж річки. Площа вцілілої частини близько 1200 м^2. Друга пам'ятка знаходиться на острові, на схід від с. Ожеве. Поселення відноситься до середнього Трипілля — етапу B/I. Залишки культурного шару виявлено лише в південній частині острова, вціліла частина поселення становить близько 120 × 40 м. Східна та центральна частини внаслідок постійних розмивів уже знаходяться під водою.

Також був обстежений стан збереженості відомих раніше різночасових пам'яток у межах означених населених пунктів.

На території Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. проведено розвідувальні роботи поблизу сіл Бернашівка, Ліпчани і Козлів.

У районі с. Бернашівка встановлено, що при ритті котловану під акумулюючу ємність частково знищено ранньотрипільське поселення Бернашівка (Бернашівка I). Воно займає частину невисокого (до 9 м) пагорба лівого берега Дністра приблизно за 200 м нижче впадіння р. Жван. Площа поселення близько 1,5 га. Пам'ятка відкрита 1969 р. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР. Стаціонарні розкопки на поселенні проводилися в 1972—1975 рр. під керівництвом В.Г. Збеновича. Тоді було досліджено рештки шести будівель і проведено геомагнітну зйомку поселення. Обробка здобутих матеріалів здійснювалася багатьма фахівцями. На сьогодні пам'ятка є найдавнішим з відомих трипільських поселень на території України.

В одній із стін котловану акумулюючої ємкості чітко окреслювалися контури заглибленого об'єкта (житло або господарська яма) ранньотрипільського часу, насиченого значною кількістю матеріалу (кераміка, кістки великих та дрібних тварин, крем'яні та кістяні вироби, глиняна обмазка). Стіна котлована перетинала об'єкт по лінії південний схід—північний захід. Великої шкоди об'єкту завдали дії грабіжників, які частково вибрали матеріал. Після них залишився відвал з величезною кількістю археологічних матеріалів. Оскільки поселення руйнується внаслідок будівництва, проведено рятівні дослідження вказаного об'єкта. Для цього над ним та в прилеглій частині закладено розкоп площею 140 м^2.

Вціліла частина заглибленого об'єкта становить близько 8 м у діаметрі, площа — 32 м^2. Зруйнована грабіжниками частина утворює ви-

ямок. Ймовірно, що загальна площа об'єкта була до 50—60 м^2. Вкажемо, що в межах заповнення вже на незначній глибині зафіксовано неймовірно високу концентрацію знахідок.

У перетині контур заглиблення (зі сходу на захід) опускався спочатку під невеликим кутом, потім стрімко, майже під прямим кутом, йшов донизу і далі так само виходив наверх, утворюючи яму з крутими стінами. Контури заглиблення в плані і перетині чітко співпадають.

Заповнення вибране квадратами 1,0 × 1,0 м з подальшим промиванням ґрунту, що для трипільських пам'яток було застосоване вперше. Після промивки ґрунту знайдено фрагменти антропоморфної пластики, дрібні кістяні голки та проколки, вкладні для мисливської зброї та їхні фрагменти (мікроліти), обвуглені зерна злаків, кістки птахів і риб, а також мідні вироби та їхні фрагменти. Деревне вугілля вилучалося за спеціальною методикою і було доправлене до Оксфордської лабораторії на радіовуглецевий аналіз.

На глибині близько 0,5 м зафіксований завал глиняної обмазки, що плавно понижувався з півдня на північ до глибини близько 0,7 м. Ймовірно, це залишки перекриття заглибленого об'єкта або обмазка наземної глинобитної будівлі, розташованої поряд.

Встановлено також, що під час спорудження захисної дамби вздовж лівого берега Дністра та правого берега р. Жван був зруйнований культурний шар пізньотрипільського поселення Бернашівка II, що й спричинило рятівні роботи. Нагадаємо, що поселення розташоване на лівому березі Дністра, на північ від впадіння до нього р. Жван. За даними попередніх досліджень відомо, що площа поселення близько 4 га. У 1990-х рр. на ньому проводила дослідження Середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О.Г. Корвін-Піотровського.

Розкоп VII (продовжено нумерацію попередніх досліджень) закладено у південно-східному секторі вцілілої частини поселення — за 128 м на схід від захисної дамби лівого берега Дністра та за 211 м на південь від дороги Бернашівка—Новодністровськ. Площа розкопу 132 м^2. Досліджено два об'єкти у вигляді шарів перепаленої глини (залишки будівель), що отримали умовні назви «майданчики» 8 і 9. Відстань між ними близько 1 м.

«Майданчик» 8 мав прямокутну форму, 7,5 × 5,5 м, був орієнтований по лінії захід—схід із незначним відхиленням. Будівля мала два поверхи. Товщина платформи (перекриття між поверхами) близько 0,1 м. Найкраще платформа збереглась у північній частині споруди. Верхній поверх був розділений простінком на два приміщення, приблизно однакових за розмірами (5,5 × 3,5 м). Фрагменти простінка виявлені у північній частині «майданчика». Із заходу він був примазаний до платформи. Середній шар його мав відбитки вертикальних прутів та плашок завширшки 0,03—0,04 м.

У східному приміщенні елементи інтер'єру, окрім фрагментів нівелюючої підмазки платформи, не виявлені. Втім, це може пояснюватися руйнацією внаслідок оранки і високими температурами під час горіння споруди.

У західному приміщенні, в південно-західному кутку, виявлено фрагменти бортика із глини з домішками полови. Висота його фрагментів 0,15 м, товщина біля основи 0,07 м, до верху він сходився на конус. Поверхня загладжена. Серед завалу фрагментів цієї конструкції знайдено уламки перегорілої зернотерки завтовшки близько 4 см. Не виключено, що бортик був складовою коритця, в яке була вмонтована зернотерка, як це відомо на інших пам'ятках трипільської культури. Окрім бортика, в приміщенні виявлено розвал округлої пласкої конструкції діаметром близько 0,5 м.

На другому поверсі споруди розвали посуду концентрувалися в західному приміщенні. Тут виявлено три маленькі мисочки, а також кілька розвалів великого столового посуду, шоломоподібні покришки, що знаходилися біля простінка та вздовж довгої північної сторони будівлі. У східному приміщенні виявлено розвали столового та кухонного посуду, що також концентрувалися біля простінка. Окрім того, значну концентрацію посуду відзначено біля східного краю споруди. Ближче до центру, східніше від розвалу зазначеної округлої конструкції, знаходилася ціла антропоморфна жіноча статуетка.

На першому поверсі деталі інтер'єру концентрувалися переважно з південної сторони. У південно-західному секторі була вимостка з глини без рослинної домішки у два шари. На північ від вимостки, на відстані близько 0,3—0,4 м, знаходився дугоподібний бортик, орієнтований по лінії захід—схід. Східний його край не зберігся.

У південно-східному кутку споруди виявлено ще одну вимостку з глини без рослинних домішок, розміри її збереженої частини 1,4 × 1,2 м. З північного боку зафіксовано фрагменти бортика, що простягався по лінії захід—схід. Втім, не вдалося встановити, чи обмежував він

вимостку з північної сторони, чи відносився до верхнього шару. Зі східного боку вимостки була яма завглибшки близько 0,2 м від рівня давнього горизонту. Вимостка плавно спускалася в яму та примикала до її західної стіни. З південно-східної сторони вимостки знайдена шоломоподібна покришка, перевернута догори, під якою було скупчення вохри.

У центральній частині споруди під шаром обмазки платформи виявлено велике скупчення фрагментів столового посуду — мисок і шоломоподібних покришок, а також дві цілі мисочки та окремі фрагменти великого столового посуду. Тут же знаходилася пласка зернотерка розмірами 0,3 × 0,4 м і камінь-розтирач.

На першому поверсі виявлено сім розвалів піфосів. Хоча їхні стінки знаходилися здебільшого в шарах завалу платформи, денця лишилися *in situ* на долівці першого поверху. Найкраще збереглися уламки піфоса в північно-східній частині будівлі, хоча один був у шарі платформи та поверх неї, а ще одна стінка та денце в південно-східній частині цього ж квадрата. Прямі стінки піфоса розширювалися від денця до вінець. Його висота була близько 70 см, діаметр денця близько 40—45 см. Ще два піфоси знаходилися північніше дугоподібного бортика вимостки. Два інші виявлені в центральній частині споруди. Ці чотири піфоси розміщені квадратом за 1 м один від одного. Між ними знайдено значну кількість глиняних з домішками полови невипалених відтяжок для ткацького верстата. Діаметр найбільшої близько 20 см. Ще один піфос знаходився поблизу північного краю будівлі. Сьомий піфос згаданий вище в описі ями.

При дослідженні споруди 8 не виявлено характерних об'єктів на зразок печі чи вівтаря. Невеликі її розміри та значна кількість тарного посуду, можливо, вказують на господарське призначення.

За 1,8 м на північ від «майданчика» 8 залягав аморфний шар обмазки на площі 4 м^2 (рештки «майданчика» 9). При її дослідженні виявлено значну кількість розвалів та окремих фрагментів кераміки (грушоподібні горщики, миски і кубки). Знайдено також розвал кухонного горщика із залишками великих грудок вохри.

Рештки будівлі оточені з трьох боків необробленим камінням. Під «майданчиком» 9 знайдено ще один горизонт у вигляді кам'яної конструкції прямокутної форми, орієнтованої паралельно до «майданчика» 8, розміри 7 × 8 м. Деталі кам'яної конструкції найкраще збереглися в західній частині. Серед кам'яної кладки траплялися окремі фрагменти трипільської кухонної та столової кераміки.

В ході робіт встановлено, що виявлені та обстежені відомі пам'ятки руйнуються внаслідок будівельних робіт у зоні Дністровської ГАЕС і потребують негайного дослідження, оскільки в разі підняття води в Дністрі та продовження будівництва захисних споруд уздовж берегової лінії будуть повністю знищені.

В.М. Шалобудов, І.Ф. Ковальова

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Described are the graves of necropolis discovered during the work of the Expedition of the Laboratory of the Dnipro River Region Archaeology of the O. Honchar Dnipropetrovsk National University at posad (trading quarter) of Novobohorodytska fortress.

За планом держбюджетної науково-дослідної теми 2-202-09 науково-дослідної лабораторії археології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара навесні 2009 р. здійснено дослідження північної частини посаду в межах зовнішніх укріплень Богородицької (Новобогородицької) фортеці 1736 р. Всього було закладено 18 шурфів, якими встановлена наявність культурного шару з матеріалами кінця XVII—XVIII ст. У шурфі 9 виявлені рештки землянки 1. Її розміри 3,6 × 3,4 м. З конструктивних особливостей відзначимо наявність кутових стовпів. Невеликі розміри й відсутність стаціонарної печі свідчать на користь службового призначення приміщення, можливо, як караульного, враховуючи незначну відстань від північного бастіону фортеці.

Під час шурфування піщаної (100 × 60 м), задернованої та засадженої деревами дюни несподівано в шурфі 5 виявлено поховання за християнським обрядом, яке, як з'ясувалося в подальшому, належало до кладовища XVII ст. Всього досліджено 30 поховань, розміщених переважно (23 поховання) в ряд, орієнтований південь—північ. Інші сім поховань розпочинали, можна думати, такі ж ряди (рис. 1). Відзначимо стандартизацію могил видовжено-прямокутної форми розмірами від 2,1 × 0,75 м до 1,85 × 0,6 м. Глибина поховань коливається в межах від 0,35 до 1,3 м залежно від місця розташування на дюні. До особливих рис належить наявність каміння в могилах і на рівні їхнього впуску. Загалом нараховано лише 10 решток домовин з дощок, з'єднаних в кутках на шип чи за допомогою залізних скоб (3).

Більшість поховань здійснені без домовин. Можливо, небіжчиків клали в савані або обгортали тканиною. Скелети лежали випростано на спині, позиція верхніх кінцівок нестабільна (рис. 2). За антропологічними визначеннями, 25 поховань належали чоловікам змужнілого віку і лише одне — у віці 18—20 років. Три поховання жіночі віком від 30 до 50 років. Нечисленні речові знахідки та їхня невиразність (80 % поховань безінвентарні) є перепоною для визначення етнічної на-

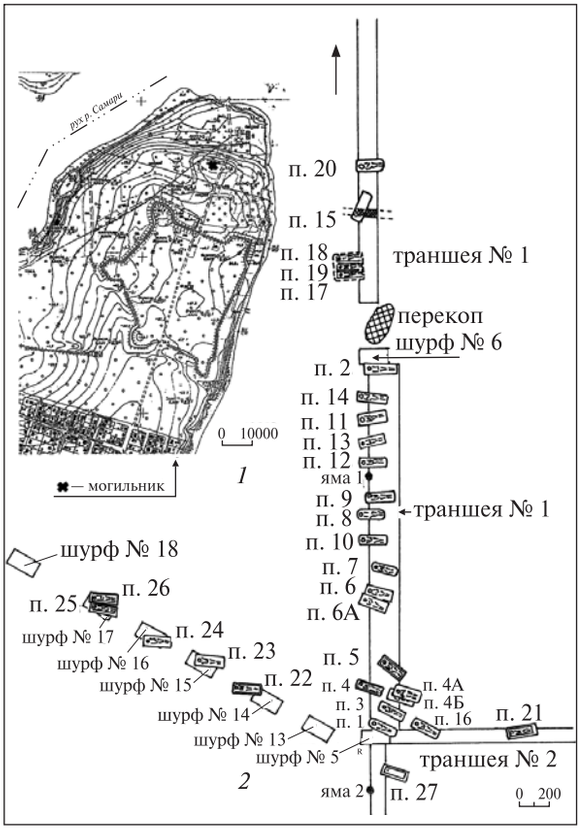

Рис. 1. Кладовище поблизу Богородицької фортеці: *1* — локалізація дюни з похованнями XVII ст.; *2* — поховання

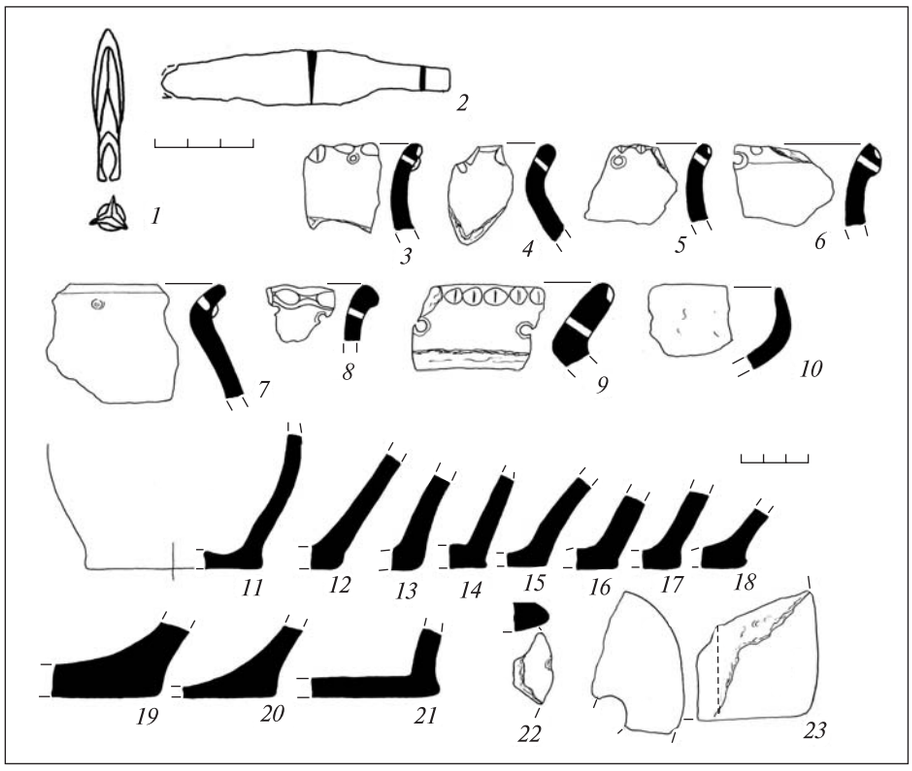

Рис. 2. Находки из поселения

делия из металлов немногочисленные — железный нож длиной 8,8 см с черенком для насаживания деревянной рукояти и бронзовый втульчатый трехлопастный наконечник стрелы (рис. 2, *1*, *2*). Наконечник со следами вторичного использования в качестве подвески со сквозным отверстием для шнурка на втулке. Небольшим кол ичеством представлены изделия из камня: обломки кварцитовой зернотерки и точильного камня. На разных глубинах в культурном слое обнаружены кости домашних животных: коровы и лошади (определения В.Л. Бондаренко). Кроме того, в раскопе найдено две монеты, попавшие в слой в период функционирования кладбища: копейка Николая II 1897 года и 20 копеек 1946 года.

И.Б. Шрамко

РАБОТЫ 2009 г. НА ЗАПАДНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Presented are the preliminary results of 2009 excavations at the burnt mound 10 in the Western fortification of Bilsk hillfort, in the central part of which dwelling and husbandry structures from the second half of the 7th c. to the first quarter of the 4th c. BC were discovered.

В июле—августе 2009 г. совместной экспедицией Слобожанской археологической службы и Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина было продолжено изучение зольника 10, расположенного в восточной части Западного укрепления Бельского городища. Раскоп площадью 210 м^2 был заложен в центральной части зольной насыпи. На этом участке непотревоженный вспашкой культурный слой мощностью 0,55—0,80 м залегал на глубине от 0,3 м. На вскрытом в этом году участке открыты два жилища (северное и южное), хозяйственные ямы, остатки глиняного жертвенника, 26 жертвоприношений животных и разнообразные изделия раннескифского времени.

Северное жилище площадью 54 м^2 обнаружено в центральной части раскопа на глубине 0,5—0,6 м от уровня современной поверхности. Помещение в плане имело форму, близкую к четырехугольной, размеры 9,2 × 6,0 м, длинной осью ориентировано по линии север—юг (рис. 1). Вход в жилище был, очевидно, с северной стороны, где имелась вырезанная в материке ступенька длиной 2,5 м, шириной 0,6 м и высотой 0,6 м. Пол неровный. В южной части он фиксировался на глубине 1,60—1,75 м, к северу понижался до глубины 1,95—2,00 м. В северо-западном углу, в стене, вырезана ниша глубиной 0,35 м. В южной стене, ближе к юго-восточному углу, в нише глубиной 0,40—0,45 м, обнаружена хозяйственная яма круглой в плане формы диаметром 0,50 × 0,45 м и глубиной 0,27—0,30 м от уровня пола. В полу зафиксировано 35 ям от опорных столбов разных размеров. Кроме того, в восточной части помещения выделялся участок пола темно-коричневого цвета, на котором четко прослеживались следы от многочисленных столбовых ямок диаметром 0,015—0,020 м. Нижняя часть помещения была заполнена затечным черноземом мощностью 0,2—0,4 м. В некоторых местах на полу сохранилась тонкая прослойка (толщина около 0,01—0,05 м) плотного утрамбованного грунта, вероятно, занесенного в жилище в период его эксплуатации. В золистом заполнении обнаружены фрагменты лепных сосудов (горшки, миски, черпаки, корчаги), целый горшок с гладким венчиком, обломки глиняной крышки, глиняные пряслица, фрагмент костяного трехдырчатого псалия, железные ножи, шилья, иглы, бронзовые и железные булавки, бронзовые кольцо и серьга, бронзовые и железные наконечники стрел. Особого внимания заслуживают выявленные в заполнении землянки обломки античных амфор и фрагменты расписных столовых родосско-ионийских сосудов (ойнохой). Также в жилище найдены обломки человеческих черепов, многочисленные кости животных, в том числе и те, которые лежали в анатомическом порядке и условно могут быть отнесены к останкам жертвенных животных. Обнаруженный в заполнении вещественный материал относится ко второй — началу третьей четверти VI в. до н. э.

Южное жилище больших размеров, занимавшее площадь около 82 м^2, исследовано неполностью. За пределами раскопа остались юго-восточная и северо-восточная его части. Помещение находилось на расстоянии 1,5—2,0 м к югу от северного жилища. В плане имело форму, близкую к четырехугольной, и разме-

Рис. 1. Западное укрепление Бельского городища. Общий вид северного жилища, зольник 10

ры 9,95 × 8,25 м, длинной осью ориентировано по линии северо-запад—юго-восток (рис. 2). Ровное дно на глубине 1,8—1,9 м от уровня современной поверхности. У северной стены на глубине 1,65 м был небольшой материковый выступ шириной 0,3—0,6 м и высотой 0,25 м, очевидно служивший лежанкой. На полу прослежены столбовые ямки от 26 опорных столбов диаметром 0,1—0,2 м. Возле лежанки выделялся участок пола темно-коричневого цвета, на котором хорошо были заметны следы многочисленных ямок от небольших столбиков диаметром 0,01—0,02 м. Заброшенная землянка постепенно заплывала черноземом. Его мощность достигала от 0,15 м в центральной части помещения до 0,4 м у стен. Он был перекрыт слоем древесного тлена и золы с угольками, который, в свою очередь, перекрывал мощный (0,2—1,0 м) слой плотной светло-желтой глины и золы, языком спускающийся к центру помещения. Выше заброшенное жилище было перекрыто слоем светло-серой золы мощностью до 1,0 м.

В заполнении жилища обнаружены обломки лепной посуды (фрагменты горшков, мисок, корчаг, черпаков, глиняных крышек со сквозными отверстиями), импортной античной тарной и столовой керамики, обломок костяного трехдырчатого псалия, глиняные пряслица, конусы, «кирпич», железные ножи, шилья, иглы, бронзовые наконечники стрел, булавки, обломок браслета. Обнаруженный в заполнении материал относится к последней четверти VII — первой половине VI в. до н. э.

Две более поздние хозяйственные ямы были впущены в заполнение южного жилища. Одна (яма 10) имела круглую в плане форму и постепенно сужающиеся ко дну стены. Диаметр верхней части ямы 2,1 м, дна — 1,75 м, глубина 2,0 м. Верхнюю часть заполнения ямы перекрывал выброс разрушенной глиняной печки. В развале печины встречались крупные куски обожженной обмазки с отпечатками прутьев, некоторые куски были ошлакованы. Кроме обломков лепной керамики и костей животных, здесь обнаружены железные шилья и глиняная «пуговица». Другая хозяйственная яма (11) имела круглую в плане форму, диаметр 0,90 × 0,95 м и глубину 1,0 м. В ее золистом заполнении найдены фрагменты лепной посуды и кости животных.

Недалеко от северного жилища на глубине 1,0 м зафиксирован слой обожженной глины мощностью 0,15—0,20 м который, вероятно, являлся основой глиняного жертвенника. Земля на этом участке была сильно прокалена и имела ярко-оранжевый цвет. Рядом встречались куски глиняного жертвенника с заглаженной поверхностью.

В северной части раскопа на глубине 0,8 м находилась яма круглой в плане формы диаметром 1,6 м, глубина 2,0 м от уровня современной поверхности. На дне ямы, как и в жилищах, был слой темного плотного затечного чернозема мощностью до 0,1 м. Яма заполнена светлой

Рис. 2. Западное укрепление Бельского городища. Общий вид южного жилища, зольник 10

золой, черноземом, рыхлым темно-коричневым и светло-коричневым грунтом с вкраплениями углей и золы, которые перекрывал слой зольника мощностью 1,0—1,2 м. В заполнении ямы найдены образцы кухонной и столовой посуды, обломки античных амфор, бронзовый трехлопастный наконечник стрелы и кости животных.

Перекрывающий жилищные, хозяйственные и культовые комплексы светло-серый слой зольника содержал вещественный материал, который укладывается в период второй половины VII — третьей четверти VI вв. до н. э.

При исследовании более 20 тыс. костных останков, обнаруженных в 2009 г. в слоях и комплексах зольника 10 (определения В.Л. Бондаренко), установлено, что среди жертвенных животных преобладали собаки, свиньи, овцы (козы). Костяные орудия представлены скорняжными инструментами.

Наиболее интересными объектами этого года являются расположенные невдалеке друг от друга жилища, которые вместе с открытыми ранее жилыми и хозяйственными комплексами дают представление о планировке жилой застройки на данном поселении в раннескифское время. Наличие в заполнении жилищ и в разных слоях раскопа большого количества античной керамики дает возможность уточнить время формирования древних отложений и выделить основные черты материальной культуры местных племен второй половины VII — третьей четверти VI вв. до н. э. В рамках внутренней периодизации, предложенной нами для Западного укрепления Бельского городища, на исследованном в этом году участке раскопа стратиграфически выделен слой, соответствующий горизонту Б1, и жилые комплексы, в заполнении которых находились вещественные остатки, характерные для горизонта Б2. Более поздние напластования в зольнике содержат материал, характерный для горизонта В.

І.Б. Шрамко, І.В. Голубєва, С.А. Задніков, К.Ю. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ХАРКІВ І ХАРКІВСЬКІЙ обл. В 2009 р. (за матеріалами експертиз)

Results of archaeological examinations at the territory of Kharkiv and Kharkiv Oblast in 2009 are presented. The information obtained concerns various periods: from the Bronze Age to the Late Mediaeval period.

За 2009 р. здійснено більше 800 експертиз на території Харкова і Харківської обл., під час яких відкрито 20 нових пам'яток різного часу та оглянуто відомі.

Місто Харків

Багатошарове поселення бондарихинської культури і пізнього середньовіччя Клочківська — вулиця Клочківська, 52 (Дзержинський р-н). Згідно з історико-архівними даними, воно знаходиться в історичній частині міста (виявлене в 2007 р. В.М. Окатенком, тоді ж І.В. Голубєва здійснила рятівні розкопки). Пам'ятка займає дюнне підвищення лівого берега р. Лопань. Ділянка за вказаною адресою розташована вздовж проїжджої частини вул. Клочківська і межує з територією ботанічного саду — поряд з Каскадом; вона вільна від капітальної забудови, частково задернована, частково перекрита ґрунтовими пішохідними доріжками. Рельєф сформований сучасними потужними насипними нашаруваннями. Культурний шар складає в середньому 1,3 м.

Поселення доби бронзи та черняхівської культури пров. Климовського (виявлене С.А. Задніковим у 2007 р., охоронні розкопки здійснювали І.В. Голубєва у 2007 р. та К.Ю. Пеляшенко у 2009 р.) — по вул. Климовського (Київський р-н). Займає дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Харків. Територія поселення знаходиться під приватною забудовою. Експертизою ділянки під житлову забудову з'ясована західна його межа, що проходить неподалік річки. У західній частині потужність культурного шару складає 0,6 м, в ньому зафіксовані знахідки зрубної культурно-історичної спільноти, скіфського часу та черняхівської культури. Шурфування здійснено також у східній частині поселення. Тут потужність культурного шару до 0,90 м. Артефакти відносяться до зрубної культурно-історичної спільноти, бондарихинської культури та скіфського часу. Орієнтовні розміри 300 × 100 м.

Поселення скіфського часу Молодіжний парк — вул. Пушкінська, 81, Київський р-н (виявлене експертизою земельної ділянки у 2007 р. К.Ю. Пеляшенком та С.А. Задніковим; розкопки І.Б. Шрамко у 2009 р.). Розташоване у сучасному центрі міста, у парку «Молодіжний» (його північно-західна частина), на правому корінному березі р. Харків. У XIX—XX ст. тут був міський цвинтар, давній культурний шар зберігся на вільних від могил ділянках. Його потужність 0,45—0,50 м. Орієнтовні розміри 70 × 70 м.

Поселення пеньківської культури вул. Челюскіна–вул. Ілліча — по вул. Ілліча, Київський р-н (виявлене у 2007 р. В.М. Окатенком). Розташоване на пологому схилі, біля заплави правого берега невеликого струмка (р. Очеретянка або Жуковка), який є правою притокою р. Харків. Територія зайнята приватною забудовою від першої половини XX ст. У цьому році на різних ділянках по вул. Ілліча (66 Б та 93) та вул. Челюскіна зафіксовано культурний шар потужністю 0,3—0,6 м. Орієнтовні розміри 300 × 75 м.

Поселення доби бронзи Чернівецька — по вул. Чернівецька та вул. Дунаєвського, Київський р-н (виявлене у 2007 р. та додатково обстежене у 2009 р. К.Ю. Пеляшенком). Розташоване поряд із зоною приватної забудови вздовж вказаних вулиць. Поселення займає дюнне підвищення у заплаві лівого берега безіменного струмка — притоки лівого берега р. Харків. По-

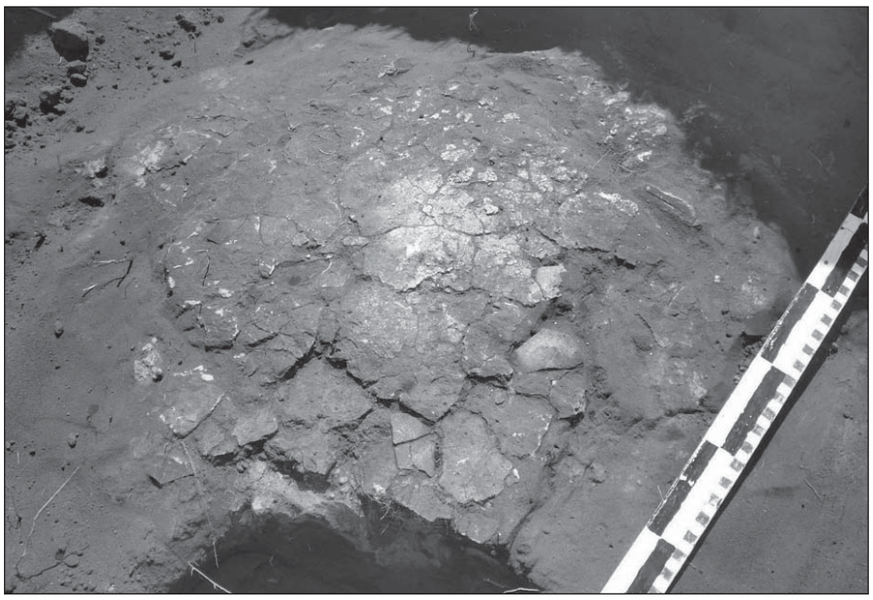

Рис. Поселення Семенів Яр черняхівської культури. Залишки вогнища

тужність культурного шару 0,60 м. Орієнтовні розміри 100 × 100 м.

Балаклійський р-н *— пункт з керамікою салтівської культури Балаклія, 8-го Березня.* На південній околиці міста у заплаві р. Волоська Балаклейка на поверхні знайдено два фрагменти кераміки салтівської культури. Культурний шар відсутній.

Богодухівський р-н

Поселення черняхівської культури Семенів Яр в однойменному селі по вул. Дімітрова (Богодухівська міськрада) — розташоване в зоні житлової забудови на західній околиці села поблизу ставка, на першій надзаплавній боровій терасі лівого берега невеликого струмка, який є лівою притокою р. Мерла. Закладено три шурфи. Потужність культурного шару до 1,3 м. В шурфі 3 на глибині 0,6 м зафіксовано залишки глиняного вогнища розмірами 0,7 × 0,7 м (рис.). Для встановлення меж поселення необхідне додаткове шурфування.

Багатошарове поселення доби бронзи та черняхівської культури Сінне, вул. Лісова. Розташоване у північно-західній частині с. Сінне вздовж вул. Лісова, займає частину першої надзаплавної тераси правого берега безіменної правої притоки р. Мерла. Потужність культурного шару 0,3—0,9 м. Орієнтовні розміри 100 × 70 м.

Поселення скіфського часу Сінне, вул. Партизанська. Розташоване у північно-східній частині села та займає частину мису поміж двома відрогами безіменної правої притоки р. Мерла. Потужність культурного шару 0,30—0,35 м. Орієнтовні розміри 100 × 50 м.

Валківський р-н

Поселення скіфського часу Валки, Щорса — м. Валки, вул. Щорса, 134. Ділянка, на якій зафіксовано культурний шар, розміщена на пологому схилі сухої балки в межах інтенсивної приватної забудови. Шурф закладено на місці ями, стіни та дно якої в межах шурфу не фіксувалися. Для встановлення потужності культурного шару необхідне додаткове шурфування.

Поселення скіфського часу Високопілля — с. Високопілля, вул. Шевченка, 5. Поселення розташоване у верхів'ях пологого схилу правого берега р. Коломак і знаходиться під приватною забудовою. Потужність культурного шару 0,6 м.

Поселення черняхівської культури Добропілля, вул. Шевченка — с. Добропілля, зафіксоване експертизою. Розташоване на пологому схилі правого берега р. Мокрий Мерчик. Частина поселення знаходиться під житловою забудовою. Потужність культурного шару до 0,9 м. Орієнтовні межі 300 × 100 м.

Курганний могильник скіфського часу Старий Мерчик (відомий від 1940-х рр. завдяки розкопкам одного кургану І.М. Луцкевичем, досліджували А.В. Бандуровський і В.М. Окатенко). У 2009 р. оглянуто курганну групу I, розташовану на північний захід від ферми. Зафіксовано сучасний стан курганів, деякі прив'язані до світової системи координат за допомогою GPS.

Вовчанський р-н

Поселення доби бронзи Верхня Писарівка 10 — с. Верхня Писарівка, вул. Рубіжанська, 13а. Розташоване на північно-західній околиці села, на боровій терасі в заплаві лівого берега р. Сівер-

ський Донець. Потужність культурного шару 0,30—0,45 м. Орієнтовні межі 120 × 60 м.

Поселення салтівської культури Верхня Писарівка 11 — по вул. Рубіжанська, 13б. Розташоване на північно-західній околиці села у заплаві лівого берега р. Сіверський Донець. Потужність культурного шару 0,2—0,3 м. Орієнтовні розміри 50 × 50 м.

Поселення доби бронзи Старий Салтів, Яхт-клуб. Розташоване на північній околиці смт Старий Салтів, частково на території міського яхт-клубу. Поселення займає частину дюнного підвищення у заплаві правого берега р. Сіверський Донець (зараз Печенізьке водосховище) біля впадіння в неї безіменної притоки. Потужність культурного шару 0,5—0,6 м. Орієнтовні розміри 100 × 60 м.

Дергачівський р-н

Поселення черняхівської культури Безруки, вул. Шевченка — с. Безруки, вулиці Кірова та Шевченка. Розташоване на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лопань, у зоні приватної забудови. Потужність культурного шару 0,6 м. Орієнтовні межі 300 × 100 м.

Поселення доби бронзи Гуківка — розташоване на південно-західній околиці с. Гуківка по вул. Чапаєва, 55 та займає частину пологого схилу лівого берега р. Криворотівка, неподалік від впадіння в неї р. Нецвитайка. Потужність культурного шару 0,3—0,4 м. Орієнтовні розміри 200 × 100 м.

Поселення скіфського часу Лужок 2 — розташоване на західній околиці с. Лужок, на дюнному підвищенні правого берега р. Лопань. Частково знаходиться під дачами. Потужність культурного шару 0,5 м. Орієнтовні межі 100 × 50 м.

Поселення доби бронзи Мала Данилівка, Міст — територія Малоданилівської сільради. Займає дюнне підвищеня на лівому березі р. Лопань, неподалік у північному напрямку проходить кільцева дорога. Територія поселення частково зруйнована, а частина знаходиться під сосновим лісом. Потужність культурного шару 0,5 м. Орієнтовні межі 250 × 250 м.

Поселення пеньківської культури Мала Данилівка, вул. Південна — розташоване на південній околиці сел. Мала Данилівка, на полі, в кінці вул. Південна, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лозовенька (ліва притока р. Лопань). Потужність культурного шару 0,3—0,4 м. Орієнтовні розміри 150 × 100 м.

Поселення культури багатоваликової кераміки Руська Лозова II (виявлене С.А. Задніковим у 2007 р.) в с. Руська Лозова, по вул. Зоряна, 24. Розташоване на північний схід від села на схилі невеликого яру. Територія зайнята городами. Потужність культурного шару 0,2—0,3 м. Орієнтовні межі 400 × 200 м.

Поселення доби бронзи Пересічна 3 — сел. Пересічне, вул. Ю. Деркача, 21. Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Уда. Поверхня має незначний ухил у південному напрямку, вона здебільшого задернована, на окремих ділянках — розорана (використовується під городи). Верхня частина давнього культурного шару зруйнована глибокою оранкою, потужність автентично збереженого шару 0,1 м, знахідки трапляються також у похованому ґрунті (0,4 м). Розміри поселення встановити важко через щільну житлову забудову.

Курганна група Прудянка — смт Прудянка, вул. Березова. Три кургани розміщені на пологому схилі, задерновані та частково використовуються під городи. Діаметр їх близько 35—45 м, висота до 2 м. В полі одного залито фундамент під будівлю.

Багатошарове поселення доби бронзи та скіфського часу Черкаська Лозова 1 (зафіксоване наприкінці 1990-х рр. К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречко, у 2005 р. С.І. Берестнєв заклав шурф у ході експертизи), територія Черкаської-Лозівської сільради. Поселення займає першу надзаплавну терасу лівого берега Лозовеньківського водосховища (р. Лозовенька). Зараз територію інтенсивно використовують під малоповерхову забудову. У шурфі, закладеному в південно-західній частині поселення, потужність культурного шару 0,5 м. У двох шурфах у східній частині поселення потужність культурного шару 0,6—0,7 м. Орієнтовні розміри поселення 700 × 300 м.

Поселення скіфського часу Черкаська Лозова 8 — с. Черкаська Лозова, вул. Театральна, 5. Розташоване на північно-східній околиці села на мисі між двома сухими ярками — відрогами притоки лівого берега р. Лозовенька. Потужність культурного шару 0,3—0,4 м. Орієнтовні розміри 200 × 100 м.

Зміївський район

Поселення доби бронзи Першотравневе, територія Бірківської сільради. Розташоване на дюнному підвищенні між селами Бірочек Другий та сел. Першотравневе, на лівому березі невеликого струмка (біля ставка), що є правою притокою р. Мжа. Територія поселення вільна від забудови. Потужність культурного шару 0,5 м. Орієнтовні межі 200 × 70 м.

Пункт з ліпною керамікою біля с. Тимченки. Окремі уламки посуду доби бронзи виявлені при шурфуванні краю борової тераси, у заплаві правого берега р. Мжа, на південь від с. Тим-

ченки, неподалік від господарського двору. У 17 шурфах не зафіксовано ані вираженого культурного шару, ані об'єктів.

Нововодолазький р-н

Поселення черняхівської культури Винники — с. Винники, вул. Механізаторська (виявлене у 2008 р. С.А. Задніковим). Розташоване на західній околиці села, праворуч від автомагістралі Харків—Сімферополь. Займає схил тераси правого берега р. Камишеваха. Потужність культурного шару 0,35—0,40 м. Орієнтовні розміри 200 × 100 м.

Печенізький р-н

Багатошарове поселення доби бронзи — раннього середньовіччя Печеніги 5, Печенізька селищна рада. Поселення розміщене на мисоподібному дюнному підвищенні правого берега р. Сіверський Донець у сосновому лісі. Поверхня задернована. Підйомний матеріал не фіксується. Поселення перетинають ґрунтові дороги та рови. Потужність культурного шару в середньому 0,25 м, знахідки трапляються також і в похованому ґрунті. Мінімальні орієнтовні розміри 200 × 100 м. Для уточнення меж поселення необхідне додаткове шурфування.

Поселення пізньозарубинецького часу Печеніги 6 — на схід від сел. Печеніги. Займає невелике дюнне підвищення у заплаві р. Сіверський Донець біля злиття старого і нового русла річки, що нижче дамби Печенізького водосховища. Потужність культурного шару 0,3 м. Орієнтовні розміри 100 × 50 м.

Харківський р-н

Поселення черняхівської культури Вільхівка (виявлене С.А. Задніковим у 2006 р.) — с. Вільхівка, вул. Зарічна, 19. Займає надзаплавну терасу лівого берега р. Роганка, з заходу розташований ставок, зі сходу та півдня — приватні нещодавно зведені будинки. Розміри поселення не встановлені — територія поряд забудована, а природний рельєф змінений сучасними потужними насипними нашаруваннями.

Багатошарове поселення Пісочин Мобіль 2 — смт Пісочин, мікрорайон Мобіль (виявлене у 2008 р. С.А. Задніковим, того ж року здійснено охоронні розкопки І.Б. Шрамко). Розташоване поряд із зоною житлової багатоповерхової забудови та займає частину борової тераси у заплаві правого берега р. Уда. Значна частина культурного шару пошкоджена земляними роботами. Потужність культурного шару 0,25—0,40 м. Орієнтовні розміри 200 × 70 м.

Багатошарове поселення Циркуни 13, територія Циркунівської сільради (виявлене у 2008 р. С.А. Задніковим та К.Ю. Пеляшенком). Розташоване на великому дюнному підвищенні у заплаві лівого берега р. Харків, на південний захід від с. Циркуни. Руйнується через видобуток піску. Потужність культурного шару в шурфах 0,30—0,45 м. Знахідки представлені уламками кераміки доби бронзи та пеньківської культури. Орієнтовні розміри 1000 × 200 м.

Чугуївський р-н

Чугуївське городище — м. Чугуїв, бульвар Комарова, 1г. Ділянка розміщена поряд з історичною частиною міста, задернована, завалена сміттям. На ній зафіксовано перевідкладені нашарування з матеріалами козацького часу та салтівської культури потужністю 0,5 м, що знаходяться під завалами сучасного побутового й будівельного сміття (1,4 м).

Чугуївське городище салтівської культури та козацького часу — м. Чугуїв, пл. Леніна (відоме від XVI ст. за писемними джерелами, досліджували Л.І. Бабенко та Г.Є. Свистун). Городище знаходиться в сучасному центрі міста, на високому мисі, утвореному правим корінним берегом р. Сіверський Донець та його притокою струмком Березовим. У 2009 р. на північний-захід від пам'ятника В.І. Леніну закладено три шурфи, в яких зафіксовано культурний шар. Знахідки представлені переважно уламками гончарного посуду XVII—XVIII ст. (московського і черкаського типів), також знайдені фрагменти посуду салтівської культури.

Поселення черняхівської культури Чугуїв, вул. Чапаєва — по вул. Чапаєва, 18—22. Займає пологий схил мису, який виходить до місця впадіння струмка Березовий до р. Чуговка. Територія поселення зайнята приватною забудовою. Шурфуванням встановлено потужність культурного шару — до 0,7 м.

Поселення салтівської культури Клугіно-Башкирівка 2 — по вулицях Горішного та Піщана в с. Клугіно-Башкирівка (виявлене К.Ю. Пеляшенком у 2007 р.). Займає дюнне підвищення в заплаві лівого берега р. Сіверський Донець, частково зруйноване будівлями колишньої МТФ та приватною забудовою. Потужність культурного шару 0,15—0,20 м. Орієнтовні розміри 100 × 50 м.

В.Ю. Юрочкин, А.А. Волошинов, И.И. Неневоля

ИССЛЕДОВАНИЯ В БАХЧИСАРАЙСКОМ р-не КРЫМА

Results of archaeological prospecting in the South-Western Crimea, as well as the materials of two burials of the previously unknown Suvly Kaya burial ground of the 4th c. on the territory of Bakhchisaray are presented.

В 2009 г. Бахчисарайская экспедиция Крымского филиала Института археологии НАН Украины проводила разведки на территории юго-западной части полуострова (в пределах Бахчисарайского р-на) с целью подготовки материалов археологических экспертиз, касающихся земельных участков, передаваемых юридическим и физическим лицам, а также экспертизы проектов размещения объектов хозяйственного значения.

Разведками на северных склонах Внешней гряды Крымских гор к югу от среднего течения р. Альма на землях Ароматненского, Плодовского и Каштановского сельсоветов обнаружено 140 ранее неизвестных курганов. Насыпи грунтовые и грунтово-каменные, диаметр 15—35 м, высота 0,3—2,0 м. Среди них выделяется группа насыпей диаметром от 1,5 до 5,0 м и высотой 0,2—1,0 м, сложенных из необработанного известнякового бута. Вероятно, они сооружены над индивидуальными захоронениями. Среди камней встречается керамика эллинистического времени. Раскопки каменных курганов не производились, данные для этнокультурной атрибуции отсутствуют.

В 0,5 км к югу от с. Шевченково на первой надпойменной террассе левого берега р. Альма в районе уроч. Буранчи-Ичи у подножия естественной возвышенности обнаружено поселение позднескифской культуры. Его площадь 300 × 400 м. В северо-восточной части поселения находятся три зольника диаметром 15—30 м и высотой 1—2 м. Встречаются фрагменты амфор, краснолаковых и лепных сосудов I в. до н. э. — III в. н. э.

В 1,5 км к северо-востоку-востоку от с. Приятное Свидание (Почтовского поселкового совета) на северном склоне Внутренней гряды Крымских гор, к северо-востоку от обнаруженного ранее поселения позднескифской культуры I в. до н. э. — III в. н. э. выявлена группа из шести курганов диаметром 10 м и высотой 0,5 м.

На горе Патинь в 1 км к северо-востоку от с. Прохладное (Скалистовского сельсовета) в долине р. Бодрак обнаружено восемь курганов. Насыпи грунтово-каменные, диаметр 8—10 м, высота 0,3—0,5 м.

На землях Гослесфонда, расположенных на северных склонах Главной гряды Крымских гор, в 5,5 км к северо-востоку от с. Счастливое отмечены руины каменной постройки и зона распространения материала XIV—XV вв.

В г. Бахчисарай при проведении земляных работ на территории 7-го микрорайона обнаружен неизвестный ранее грунтовый могильник позднеантичного времени. Он расположен в восточной части современной застройки, в 300 м к северо-востоку от поселения первых вв. н. э., в 0,7 км от местности Сувлу-Кая, давшей условное название могильнику. При прокладке водовода были повреждены две могилы. Работы были приостановлены и возобновились после доследования разрушенных могил.

Могила 1. Входная яма подпрямоугольной формы размером 2,70 × 0,85 м и глубиной 2,4 м от современной поверхности. Вырыта в плотном материковом суглинке. Ориентирована по оси запад—восток. Подбой, устроенный в южной стене, был закрыт обломками плитчатого известняка, поставленными на ребро. Погребальная камера длиной 2,65 м и шириной до 0,8 м параллельна входной яме. Дно ее ниже дна входной ямы на 0,1 м. Захо-

Рис. Бахчисарай. Лепная и краснолаковая посуда из захоронений могильника Сувлу-Кая

ронение взрослого человека совершено в вытянутом положении на спине головой на восток. Вокруг костяка прослежен органический тлен подпрямоугольных очертаний (колода?). Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте, ее кисть на костях таза. Ноги вытянуты и сомкнуты в стопах. На полу, в юго-восточном углу камеры, стояла краснолаковая миска, в которой находилась стеклянная чаша. Рядом лежали кость крупного животного и железный нож. В области кисти правой руки выявлен бронзовый браслет с утолщенными несомкнутыми концами, между бедренными костями располагались две железные пряжки со щитками.

Могила 2. Входная яма подпрямоугольной формы 2,70 × 0,85 м и глубиной 2,9 м от современной поверхности вырыта в плотном материковом суглинке. Ориентирована по оси юго-запад—северо-восток. Подбой, устроенный в южной стене, был закрыт плитами известняка, установленными вертикально на ряд плоских камней. В засыпи входной ямы, в восточной ее части, у одной из плит заклада найдено глиняное пряслице. Погребальная камера длиной 2,6 м и шириной до 1,1 м параллельна входной яме. Дно ее ниже дна входной ямы на 0,15 м. Свод сохранился на высоту 1,0 м. В камере совершено парное захоронение.

Погребение 1. Захоронение взрослого человека совершено в вытянутом положении на спине, головой на восток. Левая рука вытянута вдоль туловища, правая согнута в локте, ее кисть на костях таза. Вокруг костяка прослежен органический тлен подпрямоугольных очертаний (колода?). На полу, в восточной части камеры, находилось пять лепных сосудов (кувшин, кубок, кружка и два горшка), две краснолаковые миски, стеклянный стакан и кость животного. В области шейных позвонков найдена пастовая бусина, на левой бедренной кости — железный нож.

Погребение 2. Захоронение ребенка совершено в вытянутом положении. Положение рук не установлено, ноги вытянуты. Вокруг костяка прослежен органический тлен подпрямоугольных очертаний (колода?). В области грудной клетки найдены бусы и бисер из стекла, стеклянной пасты и граната (альмандина?).

По обряду захоронения и набору инвентаря могилы могут быть отнесены к инкерманской культуре, распространенной в IV в. в центральной и юго-западной частях Крымского полуострова.

Проведенные работы показывают перспективность и необходимость дальнейших исследований на территории Бахчисарайского р-на с целью выявления и эффективной охраны объектов археологического наследия.

В.Ю. Юрочкин, С.Г. Колтухов

РАЗВЕДКИ В РАЗДОЛЬНЕНСКОМ р-не КРЫМА

Information on archaeological sites uncovered during the 2009 archaeological prospecting in Rozdolne Region of the Crimea is given.

В 2009 г. Бахчисарайской экспедицией Крымского филиала Института археологии НАН Украины проводилось исследование земельных участков, отводимых юридическим и физическим лицам на территории степной части Северо-Западного Крыма (Раздольненский р-н). Разведки осуществлялись с целью подготовки материалов научной археологической экспертизы, предусмотренной законами Украины в сфере охраны культурного наследия.

На территории Березовского, Зиминского и Серебрянского сельсоветов выявлены объекты археологии, не состоящие на государственном учете и ранее неизвестные.

Березовский сельсовет

1. В 6 км к югу от с. Березовка — курган. Насыпь грунтовая. Диаметр 28 м, высота 0,6 м.

2. В 0,3—2,0 км к юго-западу от с. Березовка обнаружена группа из 10 курганов. Насыпи грунтовые с мелким щебнем диаметром 20—35 м и высотой 0,3—0,8 м. Курганы вытянуты цепью протяженностью 1,5 км, ориентированной по линии северо-восток—юго-запад.

Зиминский сельсовет

1. В 1 км к юго-западу от с. Зимино — группа из трех курганов. Насыпи грунтовые диаметром 20—30 м и высотой 0,2—1,2 м.

2. В 2 км к юго-юго-западу от с. Воронки выявлен курган. Насыпь грунтовая. Диаметр 25 м, высота 0,4 м.

3. В 1,2 км к югу от с. Воронки — группа из трех курганов. Насыпи грунтовые диаметром 28—50 м и высотой 0,5—1,7 м.

Серебрянский сельсовет

1. На восточной окраине с. Орловка расположен курган. Насыпь грунтовая. Диаметр 20 м, высота 0,3 м.

В экспертных заключениях, направленных в органы охраны культурного наследия АР Крым, рекомендовано исключить вновь выявленные объекты археологии из территории, отводимой юридическим и физическим лицам.

Л.А. Яковлева

РОЗКОПКИ НА ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ ГІНЦІ

The results of research at the Late Palaeolithic monument Hintsi (Poltava Oblast) are presented.

Поселення Гінці, розташоване в однойменному селі Лубенського р-ну Полтавської обл., є емблемною пам'яткою палеоліту України. Саме з її відкриття у 1871 р. Г.С. Кир'яковим та невеликих розкопок у 1873 р. Ф.І. Камінського розпочалося дослідження палеоліту в Східній Європі. Через різні причини протягом тривалого часу розкопки в Гінцях мали епізодичний характер (1891, 1904—1906, 1914—1916, 1935, 1977—1981 рр.) і тільки від 1993 р. на пам'ятці провадяться масштабні дослідження згідно міжнародних українсько-французьких програм МАЕ № 204, РАІ Дніпро № 09862 VJ, Еконет № 0148QD та завдяки співробітництву між Інститутом археології НАН України та Центром Національних досліджень Франції UMR 7041 Arcan, а також Університетом 1, Пантеон–Сорбона. Міжнародна група науковців має такий склад: археологи Л. Яковлева (Україна, керівник) і проф. Ф. Джінджан (Франція), трасолог Г.В. Сапожнікова, геолог проф. Ж.Н. Матвіїшина (Україна), геоморфолог С. Конік (Франція), археозоологи Є.М. Мащенко (Росія) та А.-М. Моан (Франція), реставратор Д. Жіллот (Франція).

У підсумку встановлено, що базове мисливське поселення Гінці на всій дослідженій площі мало два культурні горизонти, що свідчать про два основні епізоди його заселення з певною перервою, що було спричинено необхідністю періодично полишати основні місця мешкання через характер мисливської економіки. Серія дат C14 AMS з обох культурних горизонтів, що концентруються біля позначки 14 500 bp, та порівння їх із серією дат C14 та C14 AMS з інших базових поселень (Мізин, Добранічівка, Межиріч, Київ-Кирилівська, Юдиново, Єлисеєвичі 1, Тимонівка, Бужанка) відбивають загальну тенденцію їх періодичного функціонування (в різні сезони року) в період 15000—14500 BP. У цілому поселення Гінці функціонувало періодично протягом і теплих, і холодних сезонів року, а відсутність людей на поселенні була пов'язана з сезонним використанням мисливської території та необхідністю поповнення запасів сировини для різних потреб.

По-друге, доведено, що одним із вирішальних чинників розміщення поселення Гінці були потужні природні колектори решток мамонтів, зосереджені у широких та неглибоких балках, що виходили в долину р. Удай. Водночас мисливцями була врахована надійність обраного для мешкання майданчика на балочній терасі, забезпечена природним її дренуванням в умовах мерзлоти, а також його захищеність вододільним схилом від вітру та краєвид на долину, де зосереджувалися тварини.

По-третє, встановлено, що серед базових поселень Гінці мають найскладнішу планіграфічну структуру, що ілюструє механізм захисту поселення та стабільність його функціонування. Воно розташоване на північному мисі низької тераси р. Удай. З півдня його майданчик замикав високий вододільний схил, з інших боків він обмежений балками та широкою улоговиною річки. Особливість Гінців полягає у використанні мисливцями не тільки позиції мису, але й значних прилеглих територій. На підвищених ділянках мису було розташовано декілька житлових комплексів. Найповніше досліджено обширну північну частину поселення, що поступово переходила до низу балки та улоговини річки.

За ці роки завершено дослідження *першого житлово-господарського комплексу*, розкопки якого розпочав ще І.Ф. Левицький. Він складав-

Рис. Гінці. Житло з кісток і бивнів мамонта, 2009 р.

ся з великого житла (діаметр 5,5 м) з кісток мамонта з заглибленим вогнищем у центрі, оточеного по колу дев'ятьма ямами-колекторами різної форми й розміру. Житло сконструйоване з 28 черепів, вкопаних по колу, а також вертикально вкопаних лопаток і тазових кісток, скріплених через штучні отвори. В конструкції житла значну роль виконували також бивні (приблизно 30 екз.). Для зміцнення каркасу в долівку вбивали трубчасті кістки, а поміж ними вставляли жердини, які також підтримували каркас. Іззовні помешкання обкладали кістками мамонта для зміцнення конструкції і посилення герметичності. Подібний прийом утеплення житла ззовні відомий у деяких народів Півночі .

Житло було оточене ямами-сховищами, заповненими кістками мамонта та іншими артефактами. Біля житла та ям — невеликі вогнища та майданчики. В житлі, на майданчиках та в ямах знайдено артефакти з кременю, кістки, рогу й бивня. Більшість з них спрацьовані та поламані, втім вони засвідчують інтенсивне використання мешканцями поселення різноманітних знарядь, прикрас та витворів мобільного мистецтва.

З південного заходу, біля однієї з ям, було влаштоване овальне трохи заглиблене в землю мале житло діаметром 3,0 м, сконструйоване з двох великих бивнів мамонта від різних самців. Один оздоблений тонкими прямими гравірованими лініями. Бивні утворювали арку, яку підтримувала конструкція з альвіоли черепа та великої трубчастої кістки зі штучним отвором, вертикально закріпленими в центрі долівки. На долівці знайдено тазову кістку молодого мамонта, заповнену фарбою з червоної вохри, поряд з якою лежав бивень молодого мамонта, прикрашений орнаментом із прямих паралельних ліній, а також молоток із рогу північного оленя. Ця оригінальна конструкція та склад речей на долівці, вірогідно, вказують на її особливе призначення, пов'язане з ідеологічними уявленнями тієї пори. Це підтверджується й тим, що саме біля цієї споруди функціонувало вогнище з потужним скупченням жовтої вохри у центрі. Особливе призначення цієї частини поселення ілюструє ще одна унікальна знахідка — прикраса з зуба бізона.

Поряд з малим житлом та вогнищем зафіксовано також зони, де провадили обробку деревини, бивнів, кісток і шкур.

Другий житлово-господарський комплекс. За 2 м на північ від малого житла виявлено рештки видовженої конструкції з кісток і бивнів мамонта, яка нагадує видовжені споруди-заслони в Мізині. В Гінцях ця споруда окреслювала ще одну велику (північну) ділянку, на якій провадили різноманітні роботи з обробки кременю і бивня та виготовлення червоної

та жовтої фарб. У цій зоні також був влаштований невеличкий майданчик, де обробляли шкури та шили одяг (знайдено проколки, вістря, шила). Саме тут трапилися унікальні прикраси — підвіска з бивня мамонта та перша в Гінцях намистина з чорноморської мушлі *Nassa reticulata Linne*.

Окрім виробничих зон, виявлено смітники, насичені попелом та перегорілим кістковим вугіллям, численними відходами крем'яних виробів та використаними або поламаними знаряддями, фрагментами кісток тварин і бивнів. Виникнення цих зон було наслідком активної діяльності в самому житлі, яке періодично прибирали та чистили вогнища, а також результатом різноманітних господарських робіт на майданчиках.

Далі на північ від виробничих зон, влаштованих просто неба, знаходилося велике житло з кісток і бивнів мамонта, відкрите в 2009 р. Розкопками цього року на площі 17 м^2 виявлена частина цієї великої споруди, яка, без сумніву, продовжується на північ, схід і захід. Залишки житла у вигляді потужного компактного скупчення кісток та бивнів мамонта займали весь розкоп. Остеологічні рештки залягали в лесоподібному світло-палевому суглинку горизонтально (за винятком вкопаних черепів і трубчастих кісток у вертикальному положенні) з плавним ухилом з півдня на північ. Усі великі кістки пошкоджені. Найперше це стосується бивнів різного ступеня фрагментованості та з численними природними великими й малими тріщинами. Всі черепи мають численні пошкодження коробки, а також альвеол, лопатки — природні пошкодження та сліди кротовин (вони простежуються на всій площі розкопу). Загальний стан кісток засвідчує процес їхньої поступової руйнації під впливом природних чинників. Простежується, що в конструкції житла використані і свіжі кістки, і несвіжі розтріскані.

Хоча розкопками цього року виявлена тільки частина конструкції, однак вже зараз можна зробити певні висновки. Для її зведення використано переважно великі кістки мамонта — черепи, бивні і лопатки. Менше задіяні трубчасті, кістки таза, нижні щелепи, ребра й хребці. Особливу роль (фундамент будівлі) виконували черепи, які або вкопували альвеолами в землю, або ставили лобною частиною на поверхню. Важливу конструктивну функцію виконували численні лопатки, знайдені групами, що утворювали стіну. На деяких лопатках є штучні отвори для закріплення. Кістки таза використовували рідше. Важливим будівельним матеріалом були бивні, зокрема дорослих особин.

Наостанок додамо, що житлові комплекси в Гінцях були пов'язані з зонами діяльності на його північно-східних та східних схилах, ярах і в улоговині річки, де саме і знаходилися численні рештки мамонтів та поодинокі від інших тварин, що були природними остеологічними колекторами, які й використовували мешканці, особливо для будівництва жител і опалення. Ці скупчення кісток були ключовими для влаштування та функціонування поселення. Тут обробляли туші тварин, сортували кістки для подальшого їх використання для різних потреб. Останніми роками нами розкопані значні площі цих ділянок з потужними скупченнями остеологічних решток мамонтів: дорослих самців та самиць, напівдорослих тварин і мамонтенят. Ці зони, де зафіксовані також рештки вогнищ, крем'яні, кістяні та інші артефакти, були пов'язані з утилізацією туш та сортуванням остеологічного матеріалу і функціонували одночасно з житловими комплексами як важливі складові мисливського способу життя.

Відтак, завдяки дослідженням у Гінцях маємо найповнішу та різнопланову картину функціонування мисливського поселення, що висвітлює специфіку цього типу палеоекономіки у Наддніпрянщині. Останні розкопки в Гінцях надали також нові важливі факти щодо використання мисливцями навколишнього середовища та особливої ролі мамонтів у житті людей в інтервалі 15 000–14 500 рр. тому.

В.І. Якубовський

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО м. ГУБИН ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У 2009 р.

Results of 2009 excavations on the territory of the southwestern fortified part of mediaeval Hubyn in Khmelnytsk Oblast and in its suburbs are presented.

Протягом сезону 2009 р. експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка продовжила розкопки на городищі середньовічного м. Губин на р. Случ (с. Губин Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.) і в його околицях.

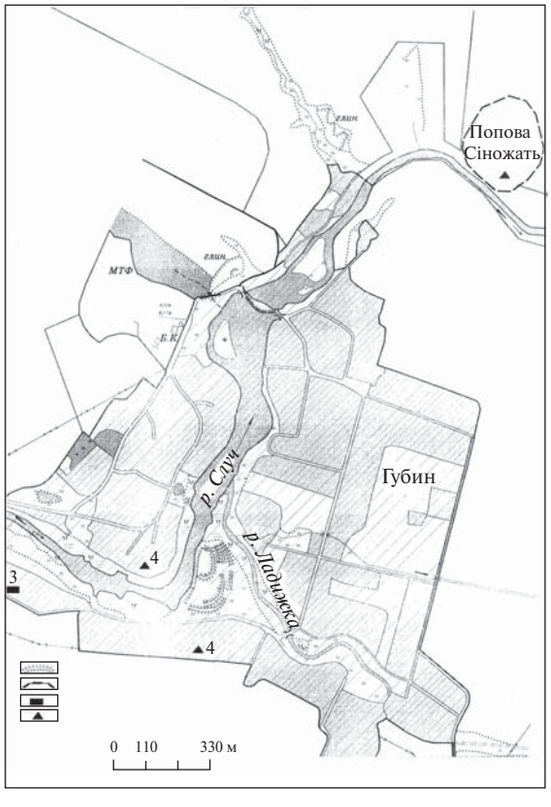

Рис. 1. Локалізація поселень, відкритих у 2007 і 2009 рр.: *1* — городище XII—XIII ст.; *2* — багатошарове поселення в уроч. Попова Сіножать; *3* — трипільське поселення; *4* — давньоруські селища XII—XIII ст.

Городище складається з чотирьох укріплених частин площею 4,6 га і розташовується у правобережній частині нинішнього села. З огляду на розміри і планування, пам'ятка належить до міських пунктів Київської Русі. На городищі немає пізньосередньовічних нашарувань. Долю цього укріпленого пункту визначив 1241 р.

Упродовж 1997—2006 рр. у північній частині городища розкрито площу близько 3 тис. м^2. Надалі роботи тут припинилися. На розко-

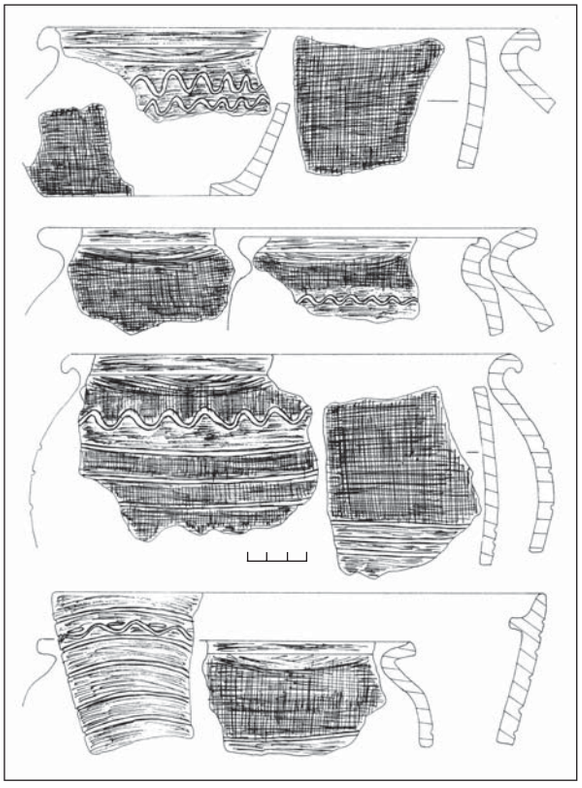

Рис. 2. Губин. Фрагменти кераміки давньоруського часу з культурного шару південно-західної укріпленої частини

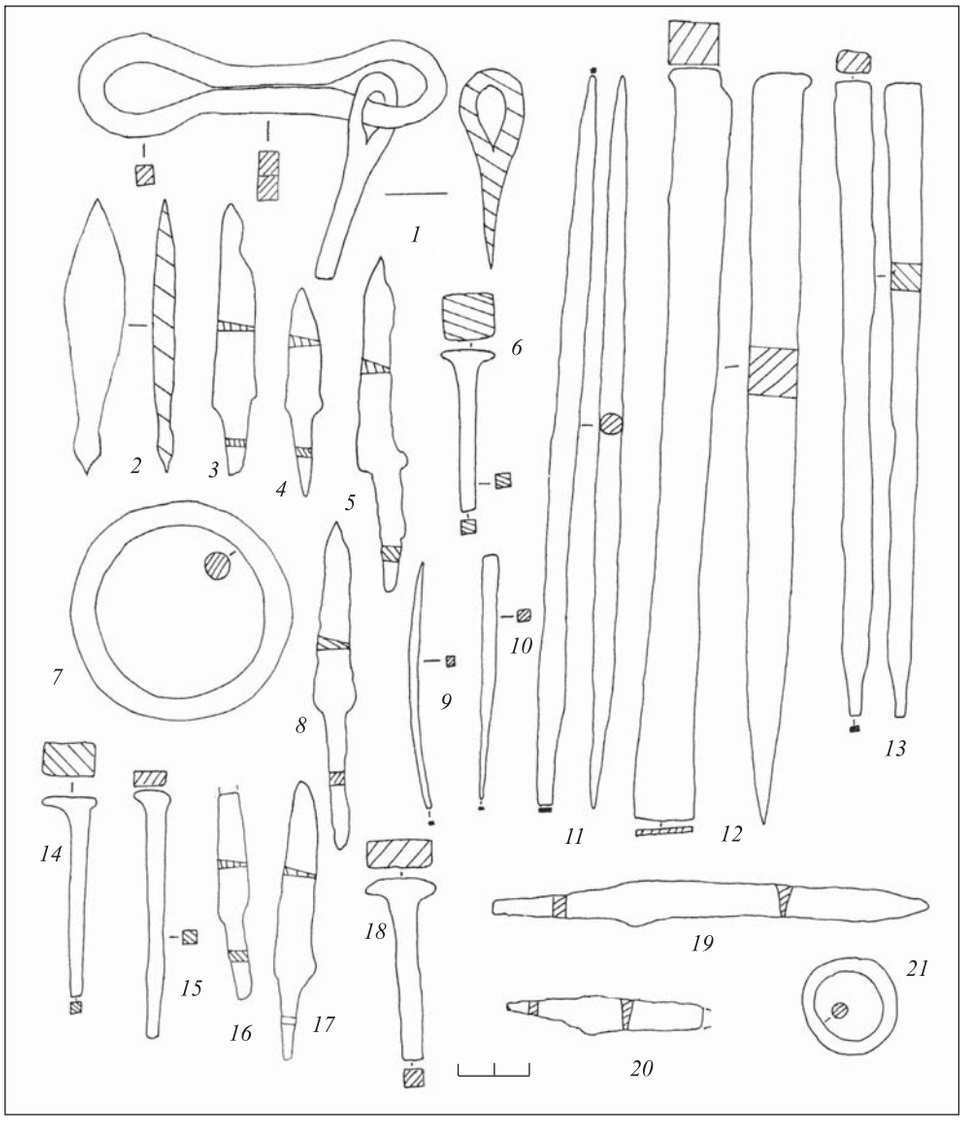

Рис. 3. Губин. Знахідки з культурного шару південно-західної укріпленої частини: *1* — петля до дверей зі скобою; *2* — вістря стріли; *3—5, 8, 16, 17, 19, 20* — ножі; *6, 14, 15, 18* — цвяхи; *7, 21* — кільця; *9, 10* — шила; *11* — наконечник піки; *12, 13* — долота

пі XI (2007 р., площа 100 м^2) досліджено фортифікаційні споруди, що захищали південну і південно-східну частини центру міста. У 2007 р. відкрито також поселення трипільської культури, сліди якого спостерігаються вздовж правого берега р. Случ і частково зафіксовані у межах садиби В. Хорошого (рис. 1) — крайньої у південній правобережній частині с. Губин.

У 2009 р. закладено два розкопи. Дослідження на городищі здійснено в крайній точці високого природного мису, західний схил якого стрімко обривається до Случа. Розкопом XII (близько 170 м^2), у межах ділянок XXXVIII і XXXIX, майже повністю розкрито територію двору південно-західного укріпленого майданчика (площа 200 м^2), що мав власну фортифікацію у вигляді валу завдовжки 70 м. У північній точці валу вивчено його профіль завширшки 3,5 м, який засвідчує, що тут був в'їзд у двір укріплення.

У північній частині ділянки XXXVIII відкрито рештки нижнього ярусу давньоруського житла 14. Його долівка (2,9 × 2,8 м) заглиблена в ґрунт на 1,6 м. На рівні долівки простежено рештки глинобитної печі (1,2 × 0,6 м), врізаної в материк поза котлованом. Вхід до житла у вигляді ґрунтових сходинок був з південного боку. Фрагменти давньоруської кераміки, виявленої на долівці, демонструють ознаки посуду другої половини XIII ст. (рис. 2). Так само датуються і речі з заліза.

У південно-західній частині ділянки XXXVIII зафіксовано два кутки клітей, які збереглися на висоту трьох спалених дерев'яних вінець. У заповненні, що сягало товщини 1,0 м, знайде-

но два уламки жорнових каменів, уламки кераміки та інші предмети.

На площі внутрішніх схилів південної частини валу, по лінії схід—захід (південний борт ділянки XXXVIII), зафіксовано культурний шар завтовшки 1,0—1,2 м, у східній частині його товщина 1,8 м. У верхній частині валу виявлено шар каміння, перемішаного з ґрунтом сажистого кольору. Низ являв собою злежаний ґрунт, що перекривав прошарки дерев'яної спаленини і попелу на утрамбованій площині зі слідами випаленої поверхні цеглястого кольору. Це — сліди якихось дерев'яних будівель, можливо клітей, які повністю згоріли.

Роботами на в'їзній частині міні-укріплення (ділянка XXXIX, 16,2 м^2) отримано зріз валу і встановлено, що його зведено за раз у другій половині XIII ст. на висоту 1,52 м за ширини 6,70 м. Ґрунт для нього брали з рову, викопаного на глибину 1,0 м уздовж зовнішнього боку валу.

В культурному шарі південно-західної укріпленої частини Губинського городища зафіксовано 2848 фрагментів гончарного посуду. Більшість належала горщикам з косо або прямо зрізаними краями вінець (рис. 2). Стінки тонкі, нижче вінець прикрашені трьома-п'ятьма хвилястими або прямими заглибленими лініями, іноді їх доповнюють відбитки зубчастого штампа і крапкоподібні заглиблення. Знайдено також багато предметів з металу, каменю та кістки (рис. 3): ножі, навісні замки та ключі до них, жорнові камені, точильні бруски, голки, шила, долота, натільні хрестики, скроневі підвіски, пряжки, вістря стріл, уламки скляних браслетів тощо.

Міні-укріплення у системі городища є окремішньою садибою, фортифікаційна система якої замикала вузол оборони Губина з південного заходу. І житловий комплекс, і захисні споруди загинули від пожежі в другій половині XIII ст.

На правобережній частині с. Губин, що прилягає до літописного городища з півдня, здійснено чергову спробу розшукати сліди неукріпленого посаду середньовічного Губина. З цією метою на присадибній ділянці В.І. Голика закладено дві (3 і 4) траншеї площею 12 м^2 і ще дві (5 і 6) площею 16 м^2 — на городі покинутої садиби А.П. Райчук. У траншеї 6 трапився ніж давньоруського часу кухонного типу. Об'єкти в траншеях не зафіксовані.

Пошуки здійснено також у межах заселеної території с. Губин і в його околицях по лівий берег р. Случ. Зауважимо, що лівобережна частина села складається із трьох кутків — Пастівник (західна частина), Село (центр) і За Скала (східна частина). Лівобережна і правобережна частини села з'єднані двома мостами і греблею через Случ (рис. 1).

У прирічковій заселеній частині Села, що умісцевлюється на мисовому виступі, на присадибних ділянках Н. Лавринчук та Л. Кас'янчук зібрано уламки давньоруської кераміки XIII ст. Найчисленнішими з-поміж них є горщики з розхиленими вінцями, грані яких косо або вертикально зрізані.

Здійснено також розвідку на поселенні, що знаходиться за 1 км на схід від лівобережного сільського кутка За Скала в уроч. Попова Сіножать. Воно займає високе мисоподібне підвищення, що на півдні похило сходить до прирічкової долини Случа. Північну частину поселення перетинає дорога (сипанка жорстви) з села до уроч. Новаки. На вістрі стрілки мису закладено дві траншеї (1, 2) площею 18,4 м^2. На дні траншеї 1 (15,0 × 0,8 м) виявлено частину об'єкта круглої форми на кам'яній основі, що спонукало закласти розкоп розміром 8 × 7 м. Таким чином відкрито рештки язичницького культового центру з керамікою передскіфського часу. Комплекс складають круглий вівтар (діаметр 1,3 м) і піч (1,8 × 1,3 м). Обидва зведені на кам'яній основі. Об'єктів пізнішого часу тут не виявлено, хоча фрагменти давньоруської кераміки траплялися у північному кінці траншеї 1 на глибині 0,55 м.

Таким чином, роботи 2009 р. вказують перспективність подальшого вивчення середньовічного м. Губин та його околиць.

Т.Ю. Яшаева

РАСКОПКИ ПЕЩЕРНОГО ХРАМА 2 У МЫСА ВИНОГРАДНЫЙ НА ГЕРАКЛЕЙСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

In 2009, the Byzantine Expedition of the National Preserve Tauric Chersonesos headed by T.Yu. Yashayeva studied not known before Christian mediaeval Cave Temple 2 in the vicinity of Chersonesos near Vynohradnyi Cape. The temple got through two construction periods and was destroyed by the fire in the Late Byzantine period.

В полевом сезоне 2009 г. Византийская экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» под руководством Т.Ю. Яшаевой (Дозвіл 22-174/09 від 11.06.2009 р.; Відкритий лист 228/003286 від 02.06.2009 р.) проводила охранные исследования средневекового пещерного храма, расположенного в ближней округе византийского Херсонеса на Гераклейском полуострове вблизи мыса Виноградный. Так как рядом находится еще один пещерный комплекс с храмом, открытый в 1993 г., памятник получил название храм 2. Он был обнаружен после зимних оползней и осыпей обрыва местными жителями, чрезмерная «инициатива» которых нанесла памятнику значительный ущерб.

До начала раскопок внутреннее пространство храма было полностью затянуто слоем влажного рыхлого натечного глинистого грунта, мощность которого достигала 2,5 м. После снятия натечного слоя открылась планировка храма. В плане он был двухчастный — алтарь и наос, ориентирован по оси запад—восток. Размеры по центральным осям 7,55 × 4,30 м при высоте 2,20 м (рис. 1).

Алтарная апсида сохранилась полностью. В сечении она имеет форму высокой арки (высота на входе и в центре 1,85 м), радиус 1,0 м, длина хорды 1,6 м. Скальный пол на 0,2 м выше пола наоса. В центре апсиды вырублено круглое в плане углубление для установки одностолпного престола (диаметр устья 0,3 м, глубина — 0,23 м). В боковых стенах апсиды на высоте 0,72 м от уровня пола сохранились пазы для крепления деревянной алтарной преграды. Солея выступает в наос храма на 0,8 м. В северо-восточном углу сохранилась частично разрушенная ниша протезиса на высоте 0,9 м от пола.

Наос ориентирован, как и алтарная апсида, по оси запад—восток. В плане он прямоугольный размерами (по центральным осям) 4,5 × 2,6 м. У северной стены — скальный выступ-скамья на высоте 0,4—0,5 м, ширина сиденья 0,4—0,6 м. В центре скамьи вырублено седалище, над которым просверлен паз для крепления кронштейна, вероятно, для подвешивания осветительного прибора.

В южной стене выявлено два строительные периоды. В строительном периоде I южная стена, как и северная, представляла собой обработанную материковую скалу. Вдоль стены также была вырублена скамья, вход находился в юго-западном конце, ширина проема 0,9 м. В строительном периоде II (после обрушения южной скальной стены) была сложена искусственная кладка толщиной 0,7—0,8 м (рис. 2). В юго-восточном конце был сделан второй дверной проем шириной 1,0 м. Вероятно, в это же время была увеличена площадь солеи за счет пристроенного к ее западной стороне одного ряда обработанных известняковых блоков.

В западной части храма находилась костница (2,25 × 1,00 м), также вырубленная в скале. Ее дно находилось на высоте 0,8 м от пола. С восточной стороны, обращенной к наосу, костница имела борт, сложенный из бутовой кладки, от которой сохранились 1—2 ряда. Костных останков в костнице не оказалось.

К юго-западному углу наоса примыкал узкий дромос (ширина 0,5—0,7 м), зачищенный на длину 2,0 м. Дальше раскопки не проводились из-за аварийного состояния этого участка.

Рис. 1. Мыс Виноградный, общий вид храма. Вид с запада

Рис. 2. Южная стена. Вид с северо-запада

Стены храма на отдельных участках заглажены, возможно, были оштукатурены. Пол наоса представлял собой снивелированную материковую скалу и вымостку из уплощенных известняковых камней, покрытых толстым слоем цемянкового раствора. Выявлено два цемянковых пола со следами пожара, отличающихся характером раствора.

После гибели храма его пещерное помещение было частично перепланировано и использовалось местными жителями в качестве хозяйственного.

Материал, полученный в процессе раскопок, немногочисленный и представлен, в основном, невыразительными фрагментами стенок красноглиняных сосудов. Наибольший интерес представляют фрагменты поливной керамики из слоя пожара, позволяющие отнести время гибели памятника к поздневизантийскому периоду. Вопрос о нижней дате храма пока остается открытым.

НАШІ АВТОРИ

АДАКСІНА Світлана Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)

АЙБАБІН Олександр Ілліч — доктор історичних наук, керівник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею

АЛЕКСЕЄНКО Микола Олександрович — кандидат історичних наук, завідувач філії «Фортеця Чимбало» Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

АНДРУХ Світлана Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — завідувач відділу археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БАЮК Віктор Генадійович — старший науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

БЕЙЛІН Денис Владиславович — молодший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЙЛІНА Світлана Андріїна — лаборант відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БЕЛЕНКО Микола Миколайович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, старший лаборант Національного музею історії України

БЄЛОВІНЦЕВА Наталія Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник кафедри археології історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова

БЕРНАЦКІ Анджей Болеслав — директор Міжнародної інтердисциплінарної археологічної експедиції «Novae», науковий співробітник Університету ім. Адама Міцкевича (Польща)

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

БІТКОВСЬКИЙ Владислав Олегович — аспірант Центру пам'яткознавства НАН України

БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович — кандидат історичних наук, завідувач відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму

БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович — науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

БОНДАР Ксенія Михайлівна — кандидат геологічних наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

БОНДАР Олександр Миколайович — аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

БОНДАРЧУК Олександр Ананійович — завідувач відділу охорони пам'яток Державного історико-культурного заповідника, м. Острог

БОРИСОВ Артем Вадимович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОЧАРОВ Сергій Генадійович — кандидат історичних наук, завідувач відділу середньовічної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, директор ДП «Центрально-Донецька археологічна експедиція» ОАСУ Інституту археології НАН України

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

БУРДО Наталія Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукових фондів Інституту археології НАН України

ВАХОНЄЄВ Віктор Васильович — молодший науковий співробітник ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВАХТІНА Марія Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії античної культури Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія)

ВАШЕТА Михайло Петрович — лаборант ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна — доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро Юрійович — студент Національного університету «Острозька академія»

ВЕРШИЛО Іван Вікторович — кандидат геологічних наук, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

ВЄТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ВЄТЧІННІКОВА Наталія Євгенівна — співробітник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ВІЛЛІС Річард — науковий працівник Археологічної служби Даремського університету (Велика Британія)

ВИНОКУРОВ Микола Ігорович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Московського педагогічного державного університету (Росія)

ВЛАСОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської Академії наук

ВОЛОШИНОВ Олексій Олександрович — завідувач сектора охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ВОРОНОВА Ольга Андріївна — заступник директора ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ГАВРИЛЮК Надія Овксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ГЕЙДАРСЬКА Біссерка — доктор, Даремський університет (Велика Британія)

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — молодший науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України

ГЕРАСИМОВ В'ячеслав Євгенович — молодший науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ГОЛОВКО Ігор Васильович — співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОМОЛЯК Омелян Михайлович — науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

ГОРБЕНКО Кирил Володимирович — директор ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ГОРБОВ Володимир Миколайович — науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею

ГОРБУНОВ Володимир Ілліч — старший лаборант відділу середньовічної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ГРЕБЕННИКОВ Юрій Спиридонович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського

ГРИБЧЕНКО Юрій Миколайович — кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Інституту географії РАН (Москва)

ГУЦАЛ Анатолій Федорович — доцент Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович — старший науковий співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДАВИДЕНКО Володимир Вікторович — старший викладач кафедри етнології Інституту історії, етнології і права, Краматорський економіко-гуманітарний інститут

ДАРАГАН Марина Миколаївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ДЕМИДКО Сергій Юрійович — завідувач відділу історії комунального закладу культури Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ДЕМ'ЯНЧУК Дмитро Григорович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЕРЕХ Олег Мирославович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ДЖАНОВ Олександр Віталійович — старший науковий співробітник відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ДЗЕМБАС Олександр Васильович — старший науковий співробітник відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею

ДІДЕНКО Сергій Васильович — аспірант Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник відділу фондів Національного музею історії України

ДОМАНОВСЬКИЙ Андрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ДОРОШКО Валентин Валерійович — аспірант Московського державного університету (Росія)

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — молодший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ДЯЧКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЄГОРОВА Тетяна Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник історичного факультету Московського державного університету (Росія)

ЄРМОЛІН Олександр Леонідович — науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ЖАРОВ Генадій Вікторович — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся»

ЖАРОВА Тетяна Миколаївна — співробітник ДП РДЦ «Старожитності Полісся»

ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна — співробітник ДП «Центрально-Донецька експедиція» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЗАЖИГАЛОВ Олексій Валерійович — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ЗАЙЦЕВ В'ячеслав Олексійович — студент Запорізького національного університету

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А.Ю. Кримського

ЗІНЬКО Олексій Вікторович — молодший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗІНЬКО Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЗОМБОР Ігор Тиборович — пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ЗОЦЕНКО Володимир Миколайович — начальник Подільської постійнодіючої археологічної експедиції, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ЗУБАРЄВ Віктор Генадійович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М. Толстого

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАН України, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ІГНАЧЕК Мартин — співробітник університету ім. Адама Міцкевича (Польща)

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — науковий співробітник Чернівецької філії ОАСУ Інституту археології НАН України

ІЛЬЧИШИН Василь Васильович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ІОАННІСЯН Олег Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач сектора архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)

ЙОЛШИН Денис Дмитрович — кандидат історичних наук, вчений секретар сектора архітектурної археології Державного Ермітажу (Санкт-Петербург)

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник Наукових фондів Інституту археології НАН України

КАРНАУХ Євгеній Григорович — лаборант відділу Наукових фондів Інституту археології НАН України

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович — співробітник Науково-дослідної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

КИРИЛЕНКО Олександр Сергійович — співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка

КІОСАК Дмитро Володимирович — співробітник Одеського археологічного музею НАН України

КЛЕНІНА Олена Юріївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант Інституту археології НАН України

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України

КОЗИР Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка

КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — студент Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЛЕСНИК Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент Донецького національного університету

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди

КОЛТУХОВ Сергій Георгійович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, голова Польового комітету Кримської філії Інституту археології НАН України

КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ Антон Олексійович — співробітник Дністровської експедиції Інституту археології НАН України

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович — старший викладач кадфедри етнології Інституту історії, етнології і права, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

КОТИГОРОШКО В'ячеслав Григорович — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

КОТОВА Надія Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КРАВЧЕНКО Едуард Євгенович — науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

КРАСИЛЬНИКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, завідувач Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України, Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

КРАСИЛЬНИКОВА Людмила Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного центру археології і етнографії Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — лаборант відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КУЛАГІН Андрій Валерійович — позаштатний інспектор археологічного нагляду ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

КУЛІКОВ Олексій Владиславович — науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

КУТАЙСОВ Вадим Олександрович — кандидат історичних наук, співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, керівник обласної археологічної інспекції, м. Черкаси

ЛАЗУРКО Остап Романович — науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЛАНЦОВ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Олександр Володимирович — науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Роман Васильович — лаборант відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИТВИНОВА Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій Володимирович — кандидат архітектурних наук, науковий співробітник Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони і звільнення Севастополя

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

МАНІГДА Ольга Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

МАСЛЄННІКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, голова Польового комітету Інститут археології РАН (Москва)

МЕДВЕДЄВ Генадій Володимирович — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігорович — професор Славістичного відділення Торонтського університету (Канада)

МЕЛЬНИК Олександр Олександрович — завідувач відділу охорони пам'яток Криворізького історико-краєзнавчого музею

МИРОНЕНКО Костянтин Миколайович — завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

МИЦ Віктор Леонідович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник середньовічної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

МОЙЖЕС Володимир Валерійович — молодший науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

МОЛЄВ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Нижньогородського державного університету ім. М.І. Лобачевського (Росія)

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

МУЛЬД Сергій Альфредович — науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

НАЗАР Іван Іванович — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

НАЗАРЧУК Володимир Іванович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

НАУМЕНКО Наталія Володимирівна — молодший науковий співробітник Польового комітету Інституту археології НАН України

НЕНЕВОЛЯ Іван Іванович — співробітник відділу охорони пам'яток КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»

НІКОЛАЄНКО Галина Михайлівна — кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

НОВИК Тетяна Григорівна — науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

НОВІЧЕНКОВА Наталія Георгіївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Кримського гуманітарного університету

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ОЛЕДЗКІ Лукаш — співробітник університету ім. Адама Міцкевича (Польща)

ОЛІЙНИК Василь Іванович — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

ОРЛИК Олексій Пантелійович — науковий співробітник редколегії енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській області

ОСТАПЕНКО Павло Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

ОХРІМЕНКО Василь Григорович — науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДП «Волинські старожитності» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України

ПАШКОВСЬКИЙ Олександр Андрійович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

ПЕТРАУСКЕНЕ Анна Олександрівна — лаборант Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, професор, директор Чернівецької філії ОАСУ Інституту археології НАН України

ПИСАРЄВ Ігор Борисович — інженер, м. Запоріжжя

ПІЧКУР Євген Вікторович — співробітник Музею археології Інституту археології НАН України

ПОЗИВАЙ Тетяна Дмитрівна — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — завідувач відділу Державного історико-культурного заповідника, м. Острог

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

ПОЛІН Сергій Васильович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історичного факультету Московського державного університету (Росія)

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» Рівненської філії ОАСУ Інституту археології НАН України

ПРОБЄЙГОЛОВА Олексій Сергійович — науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України, Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

ПРОХНЕНКО Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ карпатознавства, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

РЕЙДА Роман Миколайович — молодший науковий співробітник ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

РИЖИЙ Віталій Васильович — лаборант ОАСУ Інституту археології НАН України

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

РИЖОВ Станіслав Григорович — завідувач архітектурно-археологічного відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

РОМАНЧУК Олександр Миколайович — завідувач відділу археології Нетішинського краєзнавчого музею

РУДЕНОК Володимир Якович — завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

РУДЬ Віталій Сергійович — лаборант експедиції Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

САВЕЛЯ Олег Якович — заступник генерального директора по дослідженню та охороні пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

САВЕЛЄВ Олег Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САЛО Богдан Ярославович — молодший науковий співробітник Науково-дослідницького центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

САНЖАРОВ Сергій Миколайович — доктор історичних наук, професор, науковий керівник Археологічного науково-дослідного цертру «Спадщина», Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

САПЄГІН Сергій Васильович — науковий співробітник Полтавської археологічної експециції ОАСУ Інституту археології НАН України

СВАНН Наталі — науковий працівник Археологічної служби Даремського університету (Велика Британія)

СВИСТУН Генадій Євгенович — науковий співробітник ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

СИТИЙ Юрій Миколайович — співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, пофесор, завідувач відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — старший науковий співробітник Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка

СМЕКАЛОВА Тетяна Миколаївна — доктор історичних наук, центр по вивченню Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)

СМИРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

СМОЛЯНІНОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, співробітник Білгород-Тирської експедиції Інституту археології НАН України

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенович — викладач вищої категорії СОШ № 40 ІІІ ступеню

СОН Наталія Олександрівна — кандидат історичних наук, завідувач Наукових фондів Інституту археології НАН України

СОРОЧАН Сергій Борисович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

СТОЛБА Володимир Федорович — центр по вивченню Причорномор'я, Педагогічний університет (м. Орхус, Данія)

СТОЛЯРЕНКО Павло Генадійович — науковий співробітник сектора дослідження та охорони об'єктів культурної спадщини КРУ «Керченський історико-культурний заповідник»

СТОЯНОВА Анастасія Анзолівна — кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

СТРОЦЕНЬ Людмила Дмитрівна — співробітник ДП «Подільська археологія» ОАСУ Інституту археології НАН України

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, керівник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України

СУХОНОС Андрій Михайлович — лаборант Північної постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України

ТАРАНЕНКО Сергій Пантелійович — молодший науковий співробітник ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

ТВАРДЕЦЬКИЙ Альфред — доктор, науковий співробітник античного відділу Національного музею (Польща)

ТЕЛІЖЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу первісної археології, Кримський філіал Інституту археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — науковий співробітник відділу середньовічної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ТКАЧ Віталій Вікторович — співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ТОВКАЙЛО Микола Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

ТОЩЕВ Генадій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

ТРЕБУХ Олег Олексійович — молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Інституту археології НАН України

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — кандидат історичних наук, завідувач відділу музеєфікації та охорони заповідних територій Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ТЮРІН Максим Ігорович — студент філії Московського державного університету, м. Севастополь

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП «Наукова спілка Донбасу» ОАСУ Інституту археології НАН України

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Кримської філії Інституту археології НАН України

ФАРБЕЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, завідувач відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ФЕДЬКО Валерій Федорович — краєзнавець

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ФІЛАТОВ Дмитро Вікторович — науковий співробітник ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ Інституту археології НАН України

ФІЛІППЕНКО Андрій Анатолійович — науковий співробітник відділу музеєфікації та охорони заповідних територій Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ФОМЕНКО Віктор Миколайович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України

ХАЙРЕДИНОВА Ельзара Айдеровна — науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ХОХЛОВ Михайло Вікторович — позаштатний інспектор археологічного нагляду ДП «Департамент підводної спадщини України» ОАСУ Інституту археології НАН України

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — кандидат історичних наук, професор кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ХРШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія)

ЧАБАЙ Віктор Петрович — доктор історичних наук, в. о. директора Кримського філіалу Інституту археології НАН України

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович — заступник директора Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧЕПМЕН Джон Чарльз — доктор, викладач Даремського університету (Велика Британія)

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ОАСУ Інституту археології НАН України

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України

ЧОРНОВОЛ Станіслав Євгенович — старший науковий співробітник відділу охорони археологічної спадщини Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України

ЧОРНИЙ Андрій Михайлович — старший лаборант Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ШЕВЧЕНКО Дмитро Олександрович — співробітник ДП «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, хранитель античної колекції наукових фондів Інституту археології НАН України

ШЕРСТЮК В'ячеслав Вікторович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ОАСУ Інституту археології НАН України, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ШМАНЬКО Олег Володимирович — заступник директора Чернівецької філії ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, директор ДП «Слобідська археологічна служба» ОАСУ Інституту археології НАН України

ЩЕРБАНЬ Анатолій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — Відділення інституту народознавства НАН України

ЩЕРБЕЙ Костянтин Іванович — пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Ужгородського національного університету

ЮРОЧКІН Владислав Юрійович — вчений секретар Кримської філії Інституту археології НАН України

ЯГОДИНСЬКА Марина Олександрівна — директор Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури

ЯКУБОВСЬКИЙ Василь Іванович — кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЯШАЄВА Тетяна Юсуфівна — завідувач відділу середньовічної історії Національного заповідника «Херсонес Таврійський»